מינה רוזן

הקהילה היהודית בירושלים במאה הי"ז

אוניברסיטת תל־אביב ומשרד הבטחון — ההוצאה לאור
תל־אביב תשמ"ה

פרסומי המכון לחקר התפוצות

בעריכת
שלמה סימונסון

ספר חמישים ושנים

בית הספר למדעי היהדות ע"ש חיים רוזנברג
אוניברסיטת תל־אביב

מינה רוזן

הקהילה היהודית בירושלים במאה הי״ז

אוניברסיטת תל־אביב ומשרד הבטחון — ההוצאה לאור
תל־אביב תשמ״ה

עבודת המחקר לספר זה נסתייעה במענק
של קרן הזכרון למען תרבות יהודית
פרסום הספר נסתייע על־ידי קרן אמה רוזנברג
מיסודו של דר׳ ג׳ורג׳ וייז,
ומשרד החינוך והתרבות
המרכז לשילוב מורשת יהדות המזרח

©
כל זכויות המהדורה העברית שמורות לאוניברסיטת תל־אביב ולמשרד הבטחו

סודר ונדפס בדפוס ׳דף־חן׳ בע״מ
ירושלים 1984

"כל מי שדר בארץ ישראל יושב בנסיון בכל יום"

(מתוך אגרתו של ר' משה ביואנייא מירושלים אל ר' שלמה לביא הלוי בשאלוניקי בתחילת המאר הי"ז [דאנון, עמ' 353]).

תוכן העניינים

פתח דבר יא

פרק ראשון: העתקת מרכז היישוב היהודי בארץ ישראל מצפת לירושלים, ודמות הקהילה בירושלים ערב התמורות במעמדה 1

פרק שני: התמורות הדמוגרפיות בקהילת ירושלים במשך המאה 11

פרק שלישי: יחסי הקהילה עם השלטון 21

א. האימפריה העות'מאנית והממשל בפרובינציות במאה הי"ז 21

ב. היחסים עם "השער העליון" 23

ג. היחסים עם הואלי של דמשק 28

ד. היחסים עם מושל ירושלים 30

ה. יחסי הקהילה עם הקאדי והקסאם 58

פרק רביעי: היחסים עם החברה המוסלמית בעיר 64

פרק חמישי: היחסים עם הנוצרים בעיר. 75

פרק שישי: חברה וארגון 93

1. הקהלים והעדות בירושלים 93

א. ק"ק ספרדים ירושלים 93

העדות בתוך קהל ספרדים: המוסתערבים 94

המערבים 97

הרומאניוטים 99

ב. ק"ק אשכנזים ירושלים 99

ג. היחסים בין העדות והקהלים 102

2. ארגון הקהילה ומוסדותיה 108

א. קוים לדמות הנהגתה החילונית של הקהילה 108

ב. "מעמד כולם" 110

ג. "ז' טובי העיר" ומעמד הפרנסים, "טובי העיר" וחכמי ירושלים 112

ד. הפרנסים 119

הפרנסות בשלהי המאה הט"ז 120

מינוי הפרנסים 122
השפעת החכמים על הפרנסים 124
מספר הפרנסים 125
משימות הפרנסים וסמכויותיהם 126
ה. השיח׳ אל־יהוד 139
ו. חכם הקהל 142
ז. הדיינים ובתי־הדין 156
סמכויות בית־הדין 157
מבנה בית־הדין 157
בבית־הדין 161
ח. מוסדות הקהילה 167
ההקדש 167
ביקור חולים 170
בית העלמין והסדר ענייני הקבורה 171
ט. מפעלים ציבוריים 173
קופת הצדקה 173
תמחוי והכנסת כלה 174
י. מקבלי משכורות מן הקהילה 175
מלמדי תינוקות 175
חזן 175
סופר 176
יא. ארגונה הכספי של הקהילה 177
הכנסות הקהילה 177
הוצאות הקהילה 181

פרק שביעי: בתי הכנסת וסדריהם 186
מנהגי בתי הכנסת 192
בית התפילה כמקום לימוד ומרכז חברתי 194

פרק שמיני: בתי המדרש והישיבות 197

פרק תשיעי: היצירה הרוחנית בירושלים במשך המאה 209

פרק עשירי: חיי הכלכלה של יהודי ירושלים 225
המסחר הבין־לאומי 225
המסחר המקומי 228
מלאכה 229
גננות וחקלאות 230
עסקי חכירה ותיווך אצל המושל 231

רופאים עורכי דין ומוסיקאים 232
ההלוואה בריבית 233
התאבנות הכלכלה הירושלמית 234
סיכום: דמותה הכלכלית של הקהילה — מהות ותדמית 235
לוח המטבעות ולוח המשקלות 237

פרק אחד־עשר: חיי יום יום 239
א. חיי הפרט 239
האשה היהודייה 239
התא המשפחתי וצורתו 241
מנהגי המשפחה 244
ברית מילה 244
נישואין 245
מנהגי קבורה ואבלות 246
ב. המעון, צורתו, דרכי רכישתו וריהוטו 247
ג. כסות ונוי לגוף 251
ד. מאכל ומשקה 254
מנהגי אכילה ומיני תבשילים 258
ה. נקיון ובריאות 259

פרק שנים־עשר: אתרי העלייה לרגל סביבות ירושלים 261

פרק שלושה־עשר: קשרי קהילת ירושלים עם הקהילות האחרות בארץ 265
קהילות עזה ורמלה 265
קהילת חברון 265
קהילת צפת 266

פרק ארבעה־עשר: היחסים בין היישוב היהודי בירושלים ליהדות הגולה 274

סוף דבר 282

נספחים 285
נספח א': רשימת פרנסי ק"ק ספרדים בירושלים 285
נספח ב': רשימת רבני ירושלים שכיהנו כחכם ק"ק ספרדים וכאב בית־דין 286
נספח ג': הסכמות ירושלים משלהי המאה הט"ז עד אמצע המאה הי"ז והחתומים עליהן. 287

תעודות 297

מבוא 299

האגרות 361

ביבליוגרפיה וקיצורים 563

רשימה א: מקורות שבכתב יד 563

רשימה ב: מקורות שבדפוס 566

רשימה ג: כתבי עת מאספים ואנציקלופדיות 571

ביבליוגרפיה כללית וקיצורים 572

מפתחות 589

רשימת האיורים 625

פתח דבר

תולדות יהודי ירושלים במאה הי"ז לא זכו לתשומת הלב הראויה מצד חוקרי תולדות היישוב. א"מ לונץ, מאבות ההסטוריוגרפיה של היישוב היהודי בארץ ישראל התוודה בכתבו את חיבורו "היהודים בארץ הצבי", כי אין הוא יכול לכתוב מאומה כמעט על תקופה זו, משום שאין בידיו מקורות לתולדותיה.[1] גם החוקרים שבאו אחריו לא עסקו בתקופה זו באותה מידה, שבה עסקו בתקופות שלפניה ושלאחריה, וזאת למרות שבתקופה זו הייתה ירושלים למקום יישובם החשוב ביותר של יהודי ארץ ישראל. בדור שלאחר גירוש ספרד נטלה צפת את הבכורה בהנהגת היישוב היהודי בארץ ישראל, ולתושביה ולמעשיהם היו השפעה בלתי מבוטלת גם על הנעשה בקהילות הגולה, אולם למן סוף המאה הט"ז חזרה קהילת ירושלים ותפסה מעמד זה. חיבורנו בא להאיר את תולדות יהודי ירושלים משלהי המאה הט"ז עד שלהי המאה הי"ז, ובכך למלא חלל שנוצר בחקר תולדות ארץ ישראל. סקירתנו נחתמת בתום העשור התשיעי של המאה הי"ז. בסופו של עשור זה נפטר ר' משה גאלנטי (תמ"ט [1689]) ועם מותו נסגרה ישיבת "בית־יעקב", אשר הייתה מרכז החיים הרוחניים של הקהילה. שנים אלה מהוות נקודת מפנה בתולדות הקהילה גם מבחינה כלכלית: תביעותיו הכספיות של הממשל העות'מאני הולכות וגדלות, ועמהן גדלים חובות הקהילה, במידה שתביא בסופו של דבר לתלותה הגמורה של קהילת ירושלים בעזרת יהדות הגולה. תלות זו תגיע לכלל גיבוש עם הקמת "ועד פקידי קושטא" בשנת תפ"ו (1726).

בידינו מקורות לא מעטים, שמתוכם יכולים אנו ללמוד על דמותה של התקופה. מן החשובים שבהם הוא כ"י איגרות שד"רים מירושלים, הנמצא כיום בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים ומספרו 8°61. לאחר שכמה חוקרים רמזו לחשיבותו לתיאור תולדות יהודי ירושלים במאה הי"ז והארתם, קם ד' וינריב ומתח ביקורת חריפה על ערכו ההסטורי וביטלו מכול וכול.[2] עקב כך הוזנח מקור זה, ולא נעשו עוד נסיונות להשתמש בו, למרות שהמקורות החיצוניים מאשרים חזור ואשר את ערכו ההסטורי.

1 לונץ, היהודים, עמ' 189.
2 ראה להלן, עמ' 303.

עוד יש בידינו כתבי יד רבים נוספים וביניהם שאלות ותשובות של רבני ירושלים בני התקופה, פירושים, דרושים, שטרות, פנקסי חשבונות ואיגרות, המצויים בספריות בארץ ומחוצה לה, ושלא נעשה בהם כל שימוש עד כה. הוסף על כך ספרות עצומה בדפוס, שגם היא ברובה כמעט שלא זכתה לתשומת לב.

בעשרות השנים האחרונות זכו הארכיונים של האימפריה העות׳מאנית לתשומת לבם של חוקרי ארץ ישראל, אך עד כה לא נעשה נסיון לעמת את תוצאות החקירות האלה עם המקורות העבריים והנוצריים. הוא הדין באשר לארכיון בית הדין השרעי בירושלים, שהחקירות בו הן עדיין בראשיתן. שימוש נרחב אך זהיר נעשה כאן גם בספרות הנוסעים הנוצריים לארץ ישראל ובכרוניקות העשירות של המסדר הפראנציסקני.

עימות כל סוגי המקורות הללו והשוואתם מציירים לעיני החוקר והקורא את תמונתה של קבוצה חברתית, שעם היותה נחותת מעמד הרי היא חלק בלתי נפרד מן העיר. קבוצה זו מעורבת במרקם החיים הכלכליים והפוליטיים המקיפים אותה, ואף אופי משטרה החברתי מוכתב בחלקו על ידי אילוצי המדינה המוסלמית־עות׳מאנית. המעלות והמורדות הפוקדים את העיר בפרט ואת המדינה העות׳מאנית בכלל באים לידי ביטוי בתולדות הקהילה ובעיקר במצבה הדמוגרפי ובמעמדה הכלכלי. במאה הי״ז נמצאת האימפריה כולה בירידה, ועמה העיר ירושלים. למעט תקופה קצרה של פריחה בשליש הראשון של המאה, נמצאת גם הקהילה היהודית בתהליך של ירידה מבחינה דמוגרפית וחומרית.

עם זאת, מקומה המיוחד של ירושלים בהסטוריה היהודית מחד, ובמסכת התקוות לעתיד העם היהודי מאידך, מטביעים חותם שאין לטעות בו ברקמתה הפנימית של חברה זו ובחיי הרוח שלה. — הקהילה מחזיקה מעמד הודות לעלייה בלתי פוסקת ותמיכה כלכלית מאסיבית מארצות הגולה, ואף זוכה במאה הי״ז לתקופה של פריחה רוחנית בלתי מבוטלת.

כדי שחלק ממקורות התקופה יהיו נחלת הכלל, ולא נחלתם הבלעדית של הבקיאים בנתיבות בתי־עקד־ספרים וגנזכים, וכן כדי לגאול את כ״י איגרות השד״רים מירושלים $8^{\circ}61$ מן השכחה, הובאה כנספח לספר הוצאה מדעית של שמונים ושלש איגרות נבחרות מכתב־היד בתוספת מבוא המברר את ערכן ההסטורי.

תודתי נתונה לאוצרי בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים אשר התירו לי לפרסם את האיגרות מכתב־היד.

הספר שזור קטעי מקורות בני התקופה, ובהם ראשי תיבות וקיצורים רבים. במובאות אלו פוענחו ראשי התיבות בסוגריים מרובעים בפעם הראשונה להופעתם. רשימת ראשי התיבות וביאורם נמצאת גם במבוא לאיגרות בעמ׳ 357. הקיצורים כולם פוענחו בסוגריים מרובעים במקום הופעתם. מלים ערביות ותורכיות הועתקו לעברית על־פי כללי התעתיק המקובלים במדעי המזרח. בהעתקת הא הידיעה לפני

"אותיות השמש" נקטנו על פי המקובל בספרי השימוש הנפוצים. אף־על־פי־כן לא שינינו את הכתיב המקובל של מלים ערביות ותורכיות כגון סולטאן, מופתי, עות'מאני וכדומה, שכתיבן השתרש בלשון העברית.

אנשים לא מעטים סייעו בידי בדרכים שונות בהבאת הספר לכלל השלמתו, והריני באה להודות כאן לכולם. תחילתו של הספר בחיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אשר הוגש לסינט של אוניברסיטת תל־אביב בשנת תשל"ו. עצתם והדרכתם של מוריי פרופ' ד' קארפי ופרופ' ש' סימונסון ליוו את כתיבתו והכנתו של החיבור לדפוס. דר' ד' תמר והרב ג' קיציס מירושלים לא חסכו עצתם בכל הנוגע לספרות הרבנית שהייתה ביסוד הספר. פרופ' מ' גיל, אשר כיהן בשנים תשמ"ב–תשמ"ג כראש בית הספר ליהדות באוניברסיטת תל־אביב ומר ג' שפיגל מזכיר בית הספר, דלתם הייתה תמיד פתוחה לפניי, ועידודם ועצתם היו תמיד בעזרי. החלטת בית הספר למדעי היהדות להעניק לי את פרס אמה רוזנברג מיסודו של נגיד האוניברסיטה, ד"ר ג'ורג' וייז, היא אשר סייעה להוצאתו לאור של ספר זה, ועל כך מסורה להם תודתי.

מר חיים כהן מן החוג ללשון עברית באוניברסיטת תל־אביב טרח בסבלנות ואורך רוח בהתקנת הספר לדפוס; הגב' אילנה לוי עסקה בהדפסת כתב־היד; תלמידיי, הגב' רות למדן ומר אבנר גריף עסקו בהגהה, ותלמידתי הגב' אילנה דותן התקינה את המפתחות; מר שמעון חן וחבר עובדי דפוס "דף־חן" בירושלים עמלו והוציאו תחת ידיהם מלאכה מתוקנת ונאה.

ואחרונים חביבים — בני ביתי, שעמדו במשך שנים רבות בצילם של יהודי ירושלים, ואשר לולא עידודם, אורך רוחם, אהבתם והתחשבותם לא היה מגיע חיבור זה לידי גמר. לכולם — תודות הרבה.

עפולה
יט בתמוז תשמ"ד

מינה רוזן

העתקת מרכז היישוב היהודי בארץ ישראל מצפת לירושלים, ודמות הקהילה בירושלים ערב התמורות במעמדה

למן הכיבוש המוסלמי של ארץ ישראל ועד כיבושה בידי העות׳מאנים (632–1516) עבר על הארץ תהליך של חורבן והרס היישוב והחקלאות. במשך תשע־מאות שנה נדלדלה הארץ מיושביה, נכרים ויהודים גם יחד, עקב הזנחה וחוסר עניין מדיני. הדלדול העיקרי ביישוב היהודי חל למן המאה העשירית, כאשר גברה יד הישימון על ארץ המזרע במלחמה המתחוללת על גבולות הארץ.[1] אותם יהודים, שנותרו בארץ, התרכזו בעיקר בכפרי הגליל העליון והתחתון, ועברו תהליך של שיערוב תרבותי. הם הסתגלו לכובש הערבי והושפעו מנימוסיו ומשפתו, כשם שהושפעו שאר האוכלוסין הנוצריים והאליליים. היהודים שנותרו בארץ לא נטמעו מבחינה דתית, ותחת מעטה הלשון הערבית שבפיהם שמרו על דתם וייחודם.[2]

תנועת הספנות הנרחבת בין ארץ־ישראל לאירופה, שהביאו עמם מסעי הצלב גרמה לתנועת עלייה וצליינות יהודית לארץ ישראל, תנועה שלא פסקה עוד לעולם. עלייה זו לא הייתה אלא זרם דקיק עד למאה הי״ד, אך גזירות המוות השחור באשכנז (1348) וגזירות קנ״א (1391) בספרד הפכו זרם זה גל, שהתבטא בעלייתם של פליטים מספרד ומאשכנז לארץ ישראל. הראשונים היוו את היסוד ליישוב הספרדי בארץ ישראל. גל עלייה נוסף וגדול הרבה יותר החל עם גירוש ספרד בשנת רנ״ב (1492).[3] הגירוש הפיץ עשרות אלפי יהודים בארצות הים התיכון, שחלק מהם הגיע לארץ ישראל. כיבוש הארץ בידי העות׳מאנים בסוף 1516 נתן דחיפה עצומה לגל זה.

על פי המסורת היהודית מיד לאחר הגירוש הצהיר הסולטאן באיזיד השני על נכונותה של האימפריה העות׳מאנית לקלוט את המגורשים.[4] מובן ששלטון מדיני אוהד בארץ ישראל עודד עליית יהודים אליה. העלייה לארץ ישראל הייתה מעשה

1 ראה שרון, עמ׳ 24–29; גיל, עמ׳ 19, 93–117.
2 ראה בן צבי, מוסתערבים, עמ׳ 15–16.
3 ראה בניהו, תעודה, עמ׳ 109–125; הקר, עמ׳ 105–156.
4 ראה סדר אליהו זוטא, עמ׳ 239–240.

כמעט מובן מאליו לגבי דור מעונה זה, שבניו היו סבורים, כי אחרי סבל רב כל כך ימות המשיח ממשמשים ובאים בלי ספק,[5] ואין מקום טוב לחכות בו לאחרית הימים כארץ ישראל, גיא החזיון המפליא הזה.

בשנים שלאחר הגירוש ובייחוד בשנים שלאחר ההמרה מאונס בפורטוגאל (1497) המשיכו יהודים שנאנסו לעבור על דתם להמלט מחצי האי האיברי, ובחפצם לכפר על חטאם הם באו לארץ הקודש. לצד אלה הגיעו לארץ, אמנם במספרים קטנים יותר, גם עולים ממקומות אחרים כאשכנז, איטליה וצפון אפריקה.

עולים אלה הפנו בדרך הטבע את מבטם אל ירושלים — עיר הקודש, שבה עתידים להתרחש מאורעות אחרית הימים, אולם קהילת ירושלים סבלה מחוסר אמון גמור, ששרר בין ההנהגה המוסתערבית ובין העולים, ואף יישובה היה מדולדל בשל תביעות השלטון הממלוכי.[6] קשיי החיים בירושלים הביאו עולים רבים לחפש מקום התיישבות חדש, והעיר צפת נראתה מקום מתאים למדי. שם היה גרעין של יישוב מוסתערבי ובסביבותיה היה יישוב כפרי מוסתערבי. בעיני השלטון לא נודעה לה חשיבות יתירה, וזכות הישיבה בה לא שימשה לעשיית רווחים על ידו.[7]

רבים מבין פליטי ספרד ופורטוגאל, אשר באו לצפת, נמשכו שמה עקב היות העיר סמוכה למקום בו נכתב על פי המסורת ספר הזוהר, שבו נהגו לעסוק כדי למצוא מפתח לסוד גאולת ישראל.[8] אחרי הכיבוש העות׳מאני היתה צפת לבירת סנג׳ק צפת ושימשה למעשה כמרכז משני לפלך דמשק. בשנים אלה — סוף המאה הט״ו ותחילת המאה הט״ז — התחוללו בעולם תהליכים כלכליים, שיש להם חלק בפריחתה של צפת. הפריחה העצומה של סחר הצמר הבינלאומי הביאה לחיפוש מקומות מתאימים לייצורו. מכיוון שייצור הטכסטיל היה אחד המקצועות המסורתיים של יהדות ספרד, הפכה שאלוניקי עד מהרה למרכז חשוב ביותר לייצור צמר, בזכותם של מגורשי ספרד, שנתיישבו בה. אשר לצפת עצמה, בסמוך לה נמצאו מעיינות שופעי־מים הדרושים לעיבוד הצמר, ועל־כן עשו אותה יהודי שאלוניקי סניף לתעשייתם. כך הפכה מלאכת הבגדים למקור פרנסתם העיקרי של יהודי צפת במחצית הראשונה של המאה הט״ז.[9] צרוף נסיבות זה הפך את צפת לאבן שואבת

5 ראה תמר, הציפייה באיטליה, עמ׳ 11–38.

6 ראה איגרת ר׳ עובדיה מברטנורא, יערי, איגרות, עמ׳ 141; איגרת תלמידו של ר׳ עובדיה מברטנורא, שם, עמ׳ 155–158. על ירושלים בשלהי התקופה הממלוכית ראה דוד, המשמעות ההיסטורית; רוזן, מעמד המוסתערבים.

7 ראה איגרת ר׳ יוסף די מונטנייה, יערי, איגרות, עמ׳ 91; איגרת תלמידו של ר׳ עובדיה מברטנורא, שם, עמ׳ 151–153; בניהו, תעודה, עמ׳ 122.

8 ראה תמר, התהוות, עמ׳ 8–14. אחרי הכיבוש העות׳מאני נהרו לצפת מקובלים, שהתארגנו בחבורות עוד באסיה הקטנה. ראה מגיד מישרים, דף נ, ע״ב; איגרת ר׳ שלמה אלקבץ, שני לוחות הברית, ח״א, דף קפ, ע״א.

9 ראה אביצור, צפת.

ליהודים העולים לארץ ישראל ולמרכז היישוב היהודי בארץ במשך המאה הט״ז. בצפת התקבצו גדולים בנסתר ובנגלה, ונוסף לה עתה ממד של קדושה, שנקשר ברמזים המצויים בזוהר על ביאת המשיח דווקא בגליל.[10]

במחצית השנייה של המאה הט״ז חלה תהפוכה במערכת הסחר הבין־לאומי של הצמר. שוקי העולם הוצפו באריגים יקרים וטובים, שהובאו מצרפת ואנגליה, אמצעי התחבורה הלכו והשתכללו, וכך ירדו מגדולתם מרכזי תעשיית הצמר במזרח התיכון ואף צפת עמם.[11]

כבר בשנת שכ״ד (1564) ניכרו הניצנים הראשונים של ירידה כלכלית בצפת. המבי״ט מוסר על מחסור חמור באשראי, על כך ש״נכסי בעלי בתים מתמוטטים ומתמעטים״, ש״בעלי מלאכת הבגדים נתדלדלו וצריכים ללוות מן הגויים על חד תרי, עד שלא ישאר בלתי אם גווייתן״.[12] בשנת של״ג (1573) לא נמכר הצמר אלא הוחלף בבגדים, ואף בשנת של״ד (1574) לא הצליחו היבואנים למכור את צמרם במחירים גבוהים כבעבר.[13] מלאכת הבגדים נדלדלה. לעומת ארבע מצבעות, שהיו בצפת בתקופת פריחתה, בנוסף על שתיים בעין זיתון, הרי בתקופת שקיעתה נותרה בה מצבעה אחת בלבד.[14] בשל קשייה הכלכליים של האימפריה החלו משרות הממשל העות׳מאני להמכר בכסף וה״קונים״ ניסו להפיק רווחים ממשרותיהם. השלטון העות׳מאני גילה כי היהודים, נקשרה נפשם בצפת כבירושלים, וכי אפשר לסחוט כספים גם בעבור זכות הישיבה בצפת. צווי גירוש סולטאניים, שנועדו ליישב את קפריסין (של״ו [1576]), גם אם לא נתבצעו, היו אות לבאות.[15]

10 ראה זוהר, ח״ב ז־ח: ״וזהו שאמר דאתער בארעא דגליל, כאילו היה מתחילה ישן וכאשר תבוא לו הנשמה של הנשמה יתער ויתוסף לו כוח נבואה ויתער משנתיה״; מדרש לקח טוב, פ׳ בלק. פירוש אראנו ולא עתה; איגרת מר׳ אברהם הלוי משנת רפ״ה על הפלאשה ועל מרטין לוטר. שלום, חקירות, עמ׳ 442. על הערכת מקומה של צפת במסכת תקוות אלה ראה שלום, שבתי צבי, ח״א, עמ׳ 16. על התקוות המשיחיות סביב שמותיהם של האר״י והרח״ו ראה תמר, האר״י. על ביאת המשיח בצפת אצל נוסעים נוצרים: שנת שט״ו (1555) — רניו, עמ׳ 29; שנת שס״א (1601) — ג׳והן סאנדרסן, איש־שלום, מסעי נוצרים, עמ׳ 313; שנת ש״ן (1630) — רוג׳ה, עמ׳ 76, איש שלום, שם, עמ׳ 333.

11 ראה אביצור, צפת, עמ׳ סז־סח.

12 שו״ת המב״יט, ח״א, סימן רעא, דף מ, ע״ב — מא, ע״א

13 ראה שם, ח״ג, סימן קג, דף כב, ע״א.

14 המצבעה היתה של ר׳ אברהם ור׳ יעקב מיניר, כאשר התחתן אחד מהם, שבתו כל האורגים בצפת (ראה שו״ת יו״ט צהלון הנדפסות, סימן קעח, דף קמב, ע״ב). מדבריו של הנוסע העות׳מאני אויליה צ׳לבי נראה, שבזמנו ירדה תעשיית הצמר בצפת לכדי חמישית מהיקפה בתקופת הזוהר, וראה אביצור, צפת, עמ׳ סח־סט.

15 ראה לואיס, הערות, עמ׳ 33–34; הד, עמ׳ קלב־קלה; מימי ישראל, דף קנט, ע״א; בנטוב עמ׳ 217.

באותה תקופה עצמה נתרגשו על צפת גם אסונות מקומיים, שגרמו ליציאת חלק מתושביה. בשנת שמ"ג־שמ"ד (1583–1584) הייתה בעיר בצורת קשה,[16] אשר הביאה ליציאת אלף איש ממנה. אף כי נראה, שרובם חזרו אליה לאחר חלוף הבצורת, יש להניח כי חלק מהעוזבים היגרו ממנה לצמיתות. בצורת נוספת חזרה והיכתה בצפת בשנת שנ"א (1591).[17] מצב התברואה בעיר היה ירוד ביותר והביא למגפות חוזרות ונשנות. כך היה בשנת שמ"ו־שמ"ז (1586–1587)[18] ושוב בשנת שנ"ד־שנ"ה (1594–1595).[19] בדרך כלל היו הבורחים מחמת המגפה, חוזרים לעיר בעבור זעם,[20] אולם נראה כי שנים אלה היו קשות במיוחד. בשנת שנ"ט (1599) שוב הוכתה צפת על ידי בצורת וארבה.[21] בשנים אלה אף נפטרו רבים מגדולי חכמיה ותלמידיהם של חכמי תקופת הזוהר.[22] חכמים רבים החלו מהגרים מן העיר. כמה מהם, כר' יום טוב צהלון יצאו בשליחות, ושבו אחר־כך לצפת.[23] ר' חייא רופא עקר לירושלים, אך חזר לצפת בשנת שע"ב (1612).[24] ר' דוד אמרליו־נזיר עקר חברונה.[25] ר' יוסף מטראני השתקע בקושטא,[26] ואחרים התיישבו אף בדמשק. עדות להגירה גוברת מצפת אנו מוצאים בהערת אגב של עד ראייה למסע הפלורנטינים על כיוס משנת שנ"ט (1599), המוסר כי בנמלה של כיוס עגנה אניה עמוסה ביהודים, שבאו מצפת.[27]

16 ראה איגרות ר' שמשון בק, יערי, איגרות, עמ' 188–189.
17 ראה בנטוב, עמ' 220.
18 ראה שו"ת מהרי"ט, ח"א, הקדמת בן המחבר; בנטוב, רשימות, עמ' 219.
19 ראה שו"ת יו"ט צהלון הנדפסות, סימן ח, דף ה, ע"ב; בנטוב, שם, עמ' 221.
20 עקירה על מנת לשוב בשל מגפה הייתה נוהג רגיל באזור. ר' יו"ט צהלון יצא מצפת ושב אליה פעמים מספר בשל מגפה (ראה שו"ת יו"ט צהלון הנדפסות, סימן ח, דף ה, ע"ב; סימן יט, דף יג, ע"ב). וכן מוצאים אנו בשו"ת שלמה בן־יצחק הלוי, או"ח, סימן יא, דף יב, ע"א: "מעשה שהיה בהיותי עומד בכפר בורח מחמת אימת המגפה רחמנא ליצלן". ר' שמואל ויטאל נשאל בשנת תי"ג (1653) בעניין "אשה אחת ושמה לאה ברחה מצפת תוב"ב, ואחרי שחזרה מדמשק לצפת תוב"ב לביתה בשלום, קראה לראובן קרובה..." (שו"ת באר מים חיים הנדפסות, סימן כא, דף מ"ה ע"א). כאשר היו מגפות בערים אחרות, היו אנשים שברחו מאימתן לצפת, כך נראה מבירור בעיית עגינותה של אשה דמשקאית בשנת שצ"ח (1638), שהובא לפני ר' יאשיהו פינטו. הער סיפר כי הבעל הנרצח אמר: "יצאתי מדמשק בורח מהמגפה, כמנהג היהודים שבורחים בזמן המגפה, וישבתי כאן כי הלכה השיירה, והנני הולך לצפת ללמוד שם" (שו"ת נבחר מכסף, סימן סג, דף קכה, ע"א).
21 ראה שו"ת מהרי"ט, ח"א, הקדמת בן המחבר.
22 ראה בניהו, שלוחיה של צפת, עמ' 77.
23 שו"ת יו"ט צהלון הנדפסות, סימן קכט, דף קד, ע"ב; סימן קמא, דף קא, ע"א.
24 ראה בניהו, ר' חייא רופא, עמ' 116.
25 ראה שם.
26 ראה שו"ת מהרי"ט, ח"א, הקדמת בן המחבר.
27 ראה לוין, עמ' 553.

בשנים אלה הלך וגדל מספרם של שלוחי צפת. מאיגרות השליחות שלהם עולה תמונה של עוני, ירידה כלכלית, חוסר בטחון וסחטנות מצד השלטונות,[28] וכל הנסיונות לעזרה מאורגנת מצד הגולה לא יצאו אל הפועל.[29]

העיר וסביבותיה הפכו שדה מערכה בין השיח'ים הנאמנים לאימפריה לבית מען הדרוזי, שהשתלט על צפון הארץ. בשנת שס"ד (1604) ריכז פח'ר א(ל)־דין השני צבא רב בהרי הגליל כדי לצאת נגד השיח'ים הנאמנים לסולטאן אחמד הראשון.[30] ועל תושבי צפת הוטל להשתתף באחזקתו ובכלכלתו של צבא זה. אין תימה איפוא, שעל תושבי צפת נפל פחד החיילים, שהתנכלו להם, "רבו מארבה וליוצא ולבא אין שלום", רבים שלא יכלו לעמוד במעמסה "נסו לקול אש הגדולה אש המסים".[31]

רשמי אותם מאורעות עולים ככל הנראה גם מתשובתו של ר' משה גאלנטי בעניין יהודי מרומא, שהועיד חלק מרכושו לעניי ארץ ישראל, אחרי מות אמו. ר' משה גאלנטי כתב, שיש לתת ליהודי צפת את הכסף עוד בחייה, כיוון שהם "מזי רעב ולחומי רשף השנה הזאת, שנה שחונה, עוללים שואלי'[ם] לחם, עורש[32] אין להם, כי רבו מספר החסרונות וההזקו'[ת]. הרעבון גדול, לחם אין בכל הארץ, מחמת אנשי המלחמה שעמדו בארצנו, והטילו עצמם על ישראל כדי לזון אותם, ומהם אנשי מלחמה שהולכים לבית מלחמתם, וחנו פה ששה חדשים, כלתה פרוטה מן הכיס".[33]

בעוד שבאמצע המאה הט"ז יכול היה יהודי לחיות בצפת מיגיע כפיו, הרי בסופה, אם לא היו בידיו רווחים מפירות רכוש, שהשאיר בגולה, הייתה פרנסתו רעועה ביותר.[34] בעקבות הירידה הכלכלית התפתחו מאבקים על המשאבים הכלכליים

28 ראה בניהו, שלוחיה של צפת, עמ' 77; הנ"ל, אניות, עמ' 101–108; תמר, שתי איגרות. מאיגרות ראשי קהילת צפת מן השנים שס"ד־שס"ה עולה, כי למרות מצבה החמור של הקהילה, היו אנשיה משוכנעים כי היא המנהיגה את היישוב בארץ. (ראה אסף, איגרות). תמונה יותר זוהרת עולה מאיגרותיו של ר' שלמה שלומיל מדרעזניץ. אולם נראה כי היא משוחדת בהתלהבותה (ראה יערי, אגרות, עמ' 194–209). ריכוז של חומר מאיגרות שלוחים ראה אצל יערי, שלוחי א"י, עמ' 236–255; סימונסון, שלוחי צפת, עמ' שכט־שלא; מ' פכטר, "חזות קשה" לר' משה אלשיך, שלם א (ירושלים תשל"ד), עמ' 157–193.

29 ראה בניהו, אניות, שם; תמר, שתי אגרות; מודינה, כתבים, עמ' 137; "תורת משה", הקדמת ר' ברוך בן שמחה קלימאני.

30 ראה קאראלי, עמ' 125. הוא טוען, שאחרי הכיבוש בידי פח'ר א(ל)־דין זכתה העיר לשגשוג ולפריחה, בעוד שלפני כן סבלה מעוני רב.

31 ראה איגרת חכמי צפת לאלג'יריה בעניין שליחותו של ר' מאיר מאימראן. בניהו, שליחיה של צפת, עמ' 80.

32 צ"ל: פורש (על פי איכה ד:ד).

33 שו"ת יו"ט צהלון הנדפסות, סימן קפו, דף קמה, ע"א (מן השנים שס"ב־שס"ז). עוד בעניין הביטחון הקיבוצי ראה: שם, סימן קעד, דף קמד, ע"א; סימן רנא, דף קצד, ע"ב.

34 ראה שו"ת מהרי"ט, ח"א, סימן קלד, דף צד, ע"א.

המצטמקים והולכים, ואותן קבוצות באוכלוסיה, שסברו, כי קופחו בחלוקת משאבים אלה, עברו מהטהה האשמות במנהיגי הקהל לעזיבת העיר.[35]

נידלדלה צפת מעושרה, נידלדלה מחכמיה, ושוב לא נמשכו אליה חכמים אחרים. התמוטטות הבטחון הקיבוצי גרמה גם היא לעזיבה רבה בקרב יהודי העיר, ולבסוף אף נעזבה צפת כליל מיהודיה.

בשנים שפ״ח (1628)־שצ״ג (1633) נכבשה צפת בידי מלחם, בן אחיו של פח׳ר א(ל)־דין. אחר כך נפלה שוב, בשנת 1633, בידי כוחות הסולטאן,[36] והאוכלוסיה האזרחית שבה סבלה לא מעט. יהודי, שעזב את העיר, סירב לחזור אליה באומרו:

> ויצאתי מהצפת בכובד מלחמה שהיתה על שר העיר צפת, וסכנתי ראשי בסכנות עצומות, שהיתה הארץ מסוגרת ואין שלום ליוצא ולבא מפני המלחמה הה׳[יא]... עכשיו אין אני רוצה לסכן עצמי, לדור בעיר שיש בה חשש שיחזור לעיר השר הא׳[חר] או האמיר בעצמו, או א׳[חד] מבני משפחתו, ויגזלו וישוללו העיר, דלאו בכל זמנא מתרחיש ניסא.[37]

אחרי כיבוש העיר בידי כוחות הסולטאן הוטלו על יהודיה מסים גבוהים, ובעיר שרר רעב (שצ״ו־שצ״ז [1636–1637]).[38] בשנת 1653 כבש מלחם שוב את העיר. אחר כך כבשה מושל אחר, שהיה גם הוא בבחינת מורד, שכן ״לא היה אותות מלכות עליו כלל, והן הן גבורותיו ומהללו, וגם אימת מלך לא נתקיים בו, ובחזקת ידו היה תופס לאנשי העיר, ואוכל ממונם בכלל ובפרט, ובמלקחים היה סורק את בשרם, ואין מידו מציל״.[39]

עקב המאורעות הללו ננטשה העיר כליל. ולמרות שבשנת 1657 השתלט עליה מחדש בית מען, עדיין חששו היהודים שברחו ממנה לחזור אליה, בשל עומס

35 ראה שו״ת יו״ט צהלון הנדפסות, סימן קעט,דף קכג, ע״א; בניהו, ר׳ משה קסטילאץ, עמ׳ 71–75. בעניין הירידה המוסרית ראה גם איגרת ר׳ ישראל נג׳ארה לר׳ מאיר אבן שאנגי בקושטא, מימי ישראל, דף קס, ע״א, וכן שו״ת ר׳ משה גאלנטי, סימן סג, עמ׳פז.

36 ראה בן צבי, א״י ויישובה, עמ׳ 211.

37 שו״ת אליעזר אבן ארחא, סימן כח, דף 125, ע״ב. ״האמיר״ זוכר בשאלה הוא פח׳ר א(ל)־דין בעצמו, והשאלה יכולה להתייחס לאחת משתי שנים — שנת שע״ג (1613), שבה ויתר פח׳ר א(ל)־דין לראשונה על שלטונו וברח לאיטליה (ראה בן צבי, א״י ויישובה, עמ׳ 21), אך נראית לי יותר ההשערה, כי הדברים מתייחסים לשנת מפלתו השנייה, שצ״ג (1633) משום שהכותב מדבר כבעל נסיון באמרו שבני מען נוהגים לחזור ולכבוש את העיר, דבר, שהוא לא יכול היה לדעתו בשנת שע״ג (1613). וראה בעניין זה גם רוזן, לתולדות היחסים, עמ׳ 174–180; פלח, היישובים הדרוזיים, עמ׳ 37–38.

38 ראה סימונסון, שלוחי צפת, עמ׳ של.

39 שו״ת באר מים חיים, סימן מ, דף עז, ע״א.

החובות שרבץ עליהם, ואשר אותם הם היו חייבים להחזיר כאשר רצו לשוב ולישב בעיר.[40]

בירושלים, לעומת זאת, מעולם לא פסק היישוב היהודי, כשם שקרה בטבריה ובצפת, אם כי הוא גם מעולם לא הגיע במספרו לדרגת היישוב הצפתי בשיא זוהרו.[41] דלדולה החומרי של צפת, הכין את הקרקע לביסוס מעמדה של ירושלים כמרכז היישוב היהודי בארץ. הקהילה בירושלים נהנתה גם היא מזרם העלייה, שהגיעה לארץ במאה הט״ז, השלטון הממלוכי אמנם התחלף בשלטון עות׳מאני, ואולם היחס אל היהודים לא נשתנה בהרבה והעות׳מאנים כממלוכים ניצלו את עקשנותם של היהודים להישאר במקום, כדי לסחוט מהם כספים באמצעים שונים.[42]

האפשרויות, שעמדו בפני יהודי ירושלמי, שחפץ להתפרנס מיגיע כפיו, היו דלות מאלה שעמדו בפני חברו בצפת. הוא יכול היה לעסוק במלאכה או במסחר זעיר, האפשרויות למסחר בין־לאומי היו מוגבלות יותר אם כי אין לבטלן.[43] תעשיה מן הסוג שפרחה בצפת לא היתה קיימת כאן. במחציתה השנייה של המאה הט״ז היה זה מסוכן למדי להיראות בעיר זו אמיד או מצליח, כיוון שהדבר היה עלול לגרור אחריו עלילות מעלילות שונות, שתכליתן האחת היתה להעביר עושר זה מבעליו אל השלטון.[44] עם זאת, תהליך פיתוח וגידול האוכלוסיה, שציין את מחציתה הראשונה של המאה הט״ז לא פסח על ירושלים ומספר תושבי הקהילה הגיע אז לכ־2,000–1,500 נפש.[45]

באותו זמן לערך הגיע תהליך גיבושה של הקהילה לכלל השלמה, כל הקהלים (למעט את האשכנזים) נתאחדו לקהל אחד, הוא ק״ק [קהל־קדוש] ספרדים, שהונהג על־ידי פרנסות אחת, ולהלכה נשמע לחכם אחד.[46]

40 ראה איגרות ר׳ שמואל אבוהב, דף 58, ע״ב; מ׳ בניהו, תעודות מאיטליה מזמן חורבנה של קהילת צפת, ארץ ישראל, ג (תשי״ד). עמ׳ 245.

41 קהילת צפת מנתה בימי זוהרה, לפי המפקד העות׳מאני מ־1555/6 לפחות 5,000 נפש (ראה לואיס, הערות, עמ׳ 5–7). ולפי המפקד של 1567/8 למעלה מ־6,000 נפש (ראה כהן־לואיס. עמ׳ 161). התחשיב הוא על פי מקדם של חמש נפשות לכל בית אב, בתוספת 30% — אותם יסודות באוכלוסייה היהודית שלא נכללו במפקד. נראה כי המספר 14,000, שמביא ר׳ זכריה אלצ׳אהרי, המשורר היהודי מתימן, שביקר בארץ בשנת שכ״ז (1536) מוגזם מאוד. (ראה ספר המוסר, יערי, מסעות, עמ׳ 200; אביצור, צפת, עמ׳ מז–מח).

42 ראה שו״ת המבי״ט, ח״ג, סימן קפח, דף מ, ע״ב — מא, ע״א; סימן רכח, דף מז, ע״א.

43 ראה להלן, עמ׳ 225–228.

44 ראה שו״ת המבי״ט, שם.

45 ראה לואיס, הערות, עמ׳ 5. למספר אלפיים נפש ואף למעלה מזה הגיע א׳ כהן, (יהודים, עמ׳ 42) על סמך עיונים בארכיון בית־הדין השרעי בירושלים, והשוואת ממצאיו לספרי התחריר (וראה עוד שם, עמ׳ 17–40).

46 ראה להלן, עמ׳ 108–109, 142–167.

מן הרבע האחרון של המאה הט״ז נזכרו יותר ויותר יהודים, כי ביסודו של דבר ״הכל מעלין לירושלים״.[47] כבר ר׳ שמשון בק תיאר את יתרונה של ירושלים על צפת, ומתיאורו עולה, שצורכי החיים בירושלים זולים יותר והחיים בה נוחים ובטוחים.[48] יש בידינו אף ידיעה על יהודי, שביקש להכריח את אשתו ללכת עמו לירושלים משום שהחיים בצפת לא נשאו חן בעיניו.[49] בשנת שס״ז (1607) אנו מוצאים בירושלים את ר׳ חייא רופא, שבא הנה מצפת דרך קושטא.[50] בשנת שפ״ב (1621) כבר העדיף השל״ה במפורש את ירושלים על צפת, משום שהיישוב בה כבר היה גדול יותר. היא הייתה מוקפת חומה והחיים בה זולים ונוחים. ואילו בצפת, הוא מספר: ״בעוה״ר [בעוונותינו הרבים] גזלות גדולות כי הם יושבים על שדה פרוץ מכל צד״. לעומתה הייתה ירושלים בעיניו ״אדמת קודש המקודש מכל״.[51] במשך כל התקופה נהנתה ירושלים מעלייה רצופה של יחידים וחבורות, אשר לא פסקה גם בתקופות הקשות ביותר לקהילה.

קהילה זו הצטיינה בעקשנותה להשאיר שורש ישראל במקום. ג׳ורג׳ סאנדיס, נוסע אנגלי, שביקר בארץ בשנים ש״ע־שע״א (1610–1611), תיאר עקשנות זו, שאותה ייחס ליהודי ארץ ישראל בכלל, במילים מעוררות רגשה:

> כאן מצויים גם כמה יהודים, עם זאת אין להם למורשה שום חלק מהקרקע ובארץ שלהם הם חיים כמו זרים, עם מפוזר ומפורד בכל העולם כולו, ושנואים על אלה שביניהם הם חיים, ועודם מעונים כאסון שנגזר; נתונים לכל הרעות והנבלות אשר הם עומדים בהן בסבלנות שאין לנצחה. רבים מהם ראיתי מנואצים, כמה מהם מוכים, עם זאת לא ראיתי מעולם יהודי, שפניו זועפות. הם יכולים להכניע את עצמם לשיני הזמן ולהפוך לעצמם כל דבר לתועלת.[52]

בעיתות משבר קשות, כאשר נזקקה קהילת ירושלים לתמיכה רבה מן הגולה, קמו גם מערערים על הצורך בישיבה רצופה בירושלים, ואף היו שייעצו ליהודי ירושלים לעזבה עד יעבור זעם. כך היה, למשל, בתקופת שלטונו של מחמד אבן פרוח׳ (שפ״ה־שפ״ז [1624–1626]). פרנסי ירושלים עצמם לא ידעו באותה תקופה את אשר יעשו. אם יישארו בעיר, אין בכוחם לשלם את המסים, ההיטלים והחובות

47 כתובות קי, ע״ב; ערכין ג, ע״ב.
48 ראה יערי, אגרות, עמ׳ 188–189.
49 ראה שו״ת יו״ט צהלון הנדפסות, סימן ה, דף ב, ע״ב.
50 ראה לעיל, עמ׳ 4.
51 ראה יערי, אגרות, עמ׳ 216.
52 סאנדיס, עמ׳ 146, איש־שלום, מסעי נוצרים, עמ׳ 325–326.

המצטברים. מצד שני, אם יעזבוה, הרי בזה הם מגשימים, לדבריהם, את משאת נפשם של שונאי ישראל, שכן עזיבת העיר, משמעותה הודאה של יהודי ירושלים באי יכולתם לשלם את המסים, וויתור על זכותם לשבת בעיר.[53]

גם אחרי הדחת אבן פרוח' התעורר הצורך להצדיק את ישיבת היהודים בעיר בעיני יהדות הגולה, שכן זו עלתה בממון רב מתמיד. יהודי, שנשלח לאיטליה כדי לאסוף כספים למטרה זו, הדפיס שם חיבור, שתיאר את תלאות הקהילה בתקופת שלטונו של אבן פרוח'. לחיבורו הוא הקדים הקדמה, שהיא כולה מענה לשאלה, מדוע על היהודים להמשיך ולישב בירושלים. הוא הסביר לקוראיו, כי באין יהודים בעיר, תירש השפחה (הגר) את גברתה (שרה), ואין חילול ה' גדול מזה. הוא אף דיבר על ליבם ושאל, איך אפשר לתאר, שמי שה' זיכהו להסתופף בהיכלו יעזוב את הארץ בשל סיבה ארצית ובזויה כממון, בעוד שהשכינה מעולם לא זזה מן הכותל המערבי. הוא הוסיף והזכיר להם כי הגאולה תבוא רק כאשר יהיו בני ישראל ישובים בעיר, ועצם ישיבתם בה היא איפוא אתחלתא דגאולה.[54]

למרות ערעורים אלה לא ננטשה העיר ואפילו לזמן קצר. ניתוח הגיוני של מניעי היהודים לקיים ישוב בירושלים, מביא בשנת 1655 הכומר האנגלי הנרי ג'יסי. ניתוחו, המתייחס בעיקר אל האשכנזים, מושפע ככל הנראה ממידע שקיבל מידידים יהודים וכך הוא אומר:[55]

> מצב היהודים בירושלים בזמן האחרון היה כזה, שלא יכלו לחיות ולהתקיים בה ללא איזושהי תמיכה או הקצבה שנתית מאחיהם שבחוץ לארץ. כיוון שהמקום איננו מספק להם עבודה כלל, או אך מעט עבודה, שיוכלו להתפרנס ממנה. אולם אהבתם למקום מאלצת אותם להישאר בו, אם כי מתוך עוני ומחסור מרובים. ואחיהם שבחוץ לארץ, בין העמים, הראו את רצונם לתמוך בהם בירושלים, כדי שהמקום לא ישאר עזוב ללא מספר ניכר של בני עמם, שישמרו עליו כאילו היה נחלתם, או לפחות שיהיה להם בו מעמד ויפגינו את תקוותיהם עד לבוא התחיה המלאה.

העלייה לירושלים, יותר משהייתה פרי צירופן של נסיבות כלכליות ומדיניות נוחות, או פרי הרצון להסתופף בצלם של גדולי תורה וקבלה, כפי שהיה בצפת, הייתה פרי התשוקה לקרב את הגאולה בעצם הישיבה בעיר. ההרגשה, כי באין יהודים בעיר לא תבוא הגאולה, הייתה המניע העיקרי לישיבה בה. הרצון להיות חלק מתמונת אחרית הימים, להשתתף בה אישית, ולזכות בתחיית המתים, השלימה מניע

53 ראה כ"י ירושלים, איגרת 3, עמ' 42.
54 ראה להלן, עמ' 277–278; חרבות ירושלם, דף ב, ע"א–ג, ע"א.
55 איש-שלום, מסעי נוצרים, עמ' 354.

זה.[56] דוגמה לרצון זה יכולה לשמש צוואתו של ברוך מזרחי, שציווה בשנת ת"ד (1644) לבניו ולבני בניו עד סוף כל הדורות את הזכות ליהנות מפירות בתיו, ספריו וכלי ביתו שבירושלים, אך לא את הזכות למכרם, שכן ביקש, ש"יהיו קיימים עד ביאת משיח צדקנו ב"ב [במהרה בימינו] ואח"כ יחזרו הבתים אלי, כל זה עשיתי כדי להיות לי לדירה פה ירושלם תוב"ב [תבנה ותכונן במהרה בימינו] בביאת משיחנו...". ולא זו בלבד, אלא שהעמיד שלושה דיינים את ר' ישראל בנימן, ר' ישראל בר' עזריה זאבי ור' שבתאי פולאשטרו לעדים על צוואתו וכחתומים פעם שניה כבית דין, והם החרימו את מי שיעבור עליה, שיהיה "מובדל מעדת ישראל. רוצה לומר הרי הוא בחרם ובנדוי ובשמתא ושומע לנו ישכון בטח",[57] כל כך היה בטוח יהודי זה בביאת המשיח ובתחיית המתים.

בשל מניעים מיוחדים אלה לא יכלו שיני הזמן ותהפוכותיו לקהילת יהודי ירושלים.

56 פרטים מדוייקים על העלייה לירושלים ראה להלן, עמ' 17–18. בעניין הרצון להיקבר בירושלים, אין להתעלם מן העובדה, כי גם בצפת ביקשו יהודים למות ולהיטמן. ראה למשל שו"ת עדות ביהוסף. סימן יא, דף מג, ע"א, שם נמצא ניסיון להסביר מדוע בחר יהודי אחד להיקבר דווקא בצפת ולא בירושלים, למרות שירושלים שער השמים היא. המשיב מנסה להעלות את דרגת הקבורה בצפת לזו של ירושלים, והיוצא מנסיונו, שהנפטר בחר להיקבר בצפת, משום ששם קבור רשב"י ובלשונו: "... אין חפצו בירושלים אעפ"י שזה שער השמים אלא על קבורתו כנזכ'[ר] דאעפ"י שירוש'[לים] ש"ה [שער השמים] שעולים הנשמות לא איכפת לי שהרי בחברון אין זה שער השמים ובחרו האבות ליקבר שם. גם בצפת אעפ"י שאין שם שער השמים נקברו תנאים עד אין חקר ובפרט בוצינא קדישא רשב"י. ואם היתה ירושלים מובחרת לקבו'[רה] אין ס'[פק] שלא היה מחסו'[ר] לרשב"י לצו'[ות] לתלמי'[דיו] שיקברוהו שם לכן המקדיש הזה לכך צוה שיובילו עצמותיו לצפת מפני שבחר ליקבר במקום קבורת בוצינא קדישא רשב"י יען הוא היה אחד מבני עליה כמוזכר בתלמודא ורצה ללוות נשמתו במקום שקבור אותו צדיק יסוד עולם".

57 שו"ת חקרי לב, חו"מ, ח"ב. סימן לו; שו"ת פרי הארץ, ח"ג, בהקדמה.

התמורות הדמוגרפיות בקהילת ירושלים במשך המאה

בבואנו לתאר את התמורות הדמוגרפיות בקהילה היהודית בירושלים בכל שלוש מאות השנים הראשונות לשלטון העות׳מאני עומדות בפנינו מספר בעיות חמורות.[1] הקשה שבהן היא בעיית העדר נתונים מספיקים. עד סוף המאה הי״ט לא נערכו בירושלים מפקדים מודרניים, ובמאות השנים הקודמות לה, לא ניסה השלטון ואולי גם לא התעניין ברצינות יתרה במספר נתיניו בעיר.

הבעיה השנייה היא אופיים ומקורותיהם של הנתונים העומדים לרשותנו. מקורות אלה הם מארבעה סוגים: א. המפקדים העות׳מאניים, שנערכו מספר פעמים בכל ארץ ישראל לצורך גביית המסים. מפקדים אלה נרשמו בספרי המפקד — ה״תחריר דפתרלרי״. ב. מספר משלמי מס הגולגולת (ג׳זְיָה, או ח׳ראג׳ כפי שהמס נקרא בתקופה העות׳מאנית), על פי הנתונים, המופיעים בפנקסי בית־הדין השרעי בירושלים. ג. הערכותיהם של צליינים נוצרים וכותבי הכרוניקות מבין נזירי ירושלים. ד. מקורות יהודיים הכוללים בעיקר איגרות לגולה.

כל אחד מן המקורות הללו חייב בבחינה זהירה כשלעצמו מסיבות, שנעמוד עליהן להלן. ואולם צירוף זהיר של כולם יחד יכול לתת תמונה, שתהיה קרובה למדי למציאות הדמוגרפית של המאה הי״ז.

המפקדים העות׳מאניים, שנערכו ארבע פעמים במשך המאה הט״ז (בשנים 1525–6, 1538–9, 1553–4, 1562–3)[2] ופעם אחת בסוף המאה הי״ז (בשנת 1690–91),[3] נותנים אולי תמונה על המתרחש בירושלים עד לרבע האחרון של המאה הט״ז, אך אינם מוסרים דבר על המאה הי״ז. עוד יש להתחשב באפשרות של השתמטות שיעור מסויים של האוכלוסיה מן המפקד.

1 על בעיות אלה עמד כבר א׳ כהן (תמורות, עמ׳ 93–95).

2 ראה לואיס, ערי ארץ ישראל, עמ׳ קיז־קכז; וראה עוד כהן־לואיס, עמ׳ 94; לואיס, הערות, עמ׳ 5. בירושלים נערך מפקד גם בשנת 1596/7 אך בארכיונים נשתמר רק אותו חלק הנוגע לאוכלוסיה המוסלמית (כהן־לואיס, שם).

3 ראה הד, יהודי א״י, עמ׳ קעז.

מספר משלמי המס העולה מפנקסי בית־הדין השרעי מעלה קושיות קשות עוד יותר. מכיוון שבין מפקד למפקד חלו שינויים בהרכב הדמוגרפי של הקהילה: אנשים מתו, נישאו, התאלמנו, עזבו את העיר, התיישבו בה וכיוצא באלו. הח׳ראג׳ג׳י, גובה המס, שהיה נשלח מדמשק, היה גובה את המסים על פי רשימות המפקד ומעדכנן בירושלים כמיטב יכולתו.[4] נראה, כי ההשתמטות מתשלום המס הייתה עניין מקובל. התושבים היו מסתתרים, או מודיעים, כי הם צליינים ותושבים ארעיים בלבד. על נסיונות ההתחמקות של יהודי ירושלים מתשלום מס גולגולת אמיתי אנו למדים מעדויותיהם עצמם. במשך המאה הי״ז הם כותבים ליהודי קושטא לעיתים תכופות ומבקשים מהם למנוע עריכת חקירות בעניין מספר משלמי המס שכן תשלום מס אמת יגרום לעזיבה המונית של העיר.[5] במאה הט״ז אנו מוצאים תלונה של יהודי ירושלים על רישום מתים בין משלמי המס,[6] ובמאה הי״ח הם מתלוננים על רישום יתומים, ישישים, חולי־נפש ועולי רגל יהודיים כמשלמי מס.[7] במשך כל הזמן הזה מודים המקורות היהודיים הפנימיים בפה מלא בעובדה, שהמספר האמיתי של חייבי המס גבוה בהרבה מזה המוצהר לשלטונות.[8] העות׳מאנים היו ערים לתחבולות אלה, וזו כנראה הסיבה לכך, שציוו ב־4.8.1586 לשלוח פקיד רישום לירושלים. על פקיד זה הוטל לרשום בנאמנות את כל משלמי מס הגולגולת היהודים, כל אחד בנפרד, שמו, תיאורו, צורתו, תכונותיו, סימניו המיוחדים וסכום המס המוטל עליו. לאחר תשלום המס היה צריך כל חייב לקבל קבלה על פרעון חובו. במפורש צויין, שהדבר נעשה כדי שהיהודים ״לא יוכלו לנקוט בתחבולות״.[9] העות׳מאנים ידעו איפוא, שמספר משלמי מס הגולגולת אינו משקף את המציאות.[10]

המקורות הנוצריים מחייבים אף הם זהירות רבה. דבריהם של רוב הנוסעים ובעלי הכרוניקות הם לעיתים קרובות פרי מראה עינים והתרשמות בלבד, וזו רחוקה מן המציאות בכיוונים שונים.

אשר למקורות העבריים — חלק מהם נוטים להגזים במספר יהודי ירושלים כדי לעורר את קהילות הגולה לשלוח לעיר תרומות רבות יותר.

נתחיל את בדיקתנו באמצע המאה הט״ז. לגבי תקופה זו יש בידינו נתונים מן המפקד שנערך בשנת 4–1553. על פי מפקד זה היו בירושלים 324 בתי־אב יהודיים

4 ראה להלן, עמ׳ 13–14.
5 ראה להלן, עמ׳ 56–57.
6 ראה כהן, יהודי ירושלים, עמ׳ 53.
7 ראה פ׳ גרייבסקי, מגנזי קדם, ירושלים תשל״ז, עמ׳ 20–22.
8 ראה לעיל, הערה 5 ולהלן, עמ׳ 25, הערה 21.
9 ראה כהן, תמורות, עמ׳ 102.
10 באשר למאה הט״ז הגיע למסקנות דומות גם א׳ כהן בעקבות עיונו בארכיון בית־הדין השרעי בירושלים (ראה כהן, יהודים, עמ׳ 32–40).

ו־14 רווקים, אנשי דת ונכים.[11] בית־אב מנה רק כחמש נפשות בממוצע הן בשל ריבוי זוגות עריריים והן בשל תמותת התינוקות הגבוהה.[12] על פי חישוב זה היו באותה שנה בירושלים, על פי המפקד, לפחות 1639 יהודים.

במפקד של שנת 3–1562 נמנו 237 בתי־אב יהודיים ו־12 רווקים, אנשי דת ונכים. במלים אחרות — 1197 יהודים. ירידה זו במספר משלמי מס הגולגולת היהודים מקבילה לירידה הכללית באוכלוסיית ירושלים, אלא שהירידה במספר היהודים היא בשיעור גבוה יותר. במשך כל המאה הט"ז חל תהליך של גידול בחלקם היחסי של המוסלמים בקרב תושבי העיר.[13] הנתונים הבאים המצויים בידינו לקוחים מפנקסי בית־הדין השרעי בירושלים. כדי להבין נכונה נתונים אלה יש לציין כי מאמצע המאה הט"ז הועברו מסי הגולגולת של 85 ממשלמי המס היהודים הישר להקדש של כיפת הסלע, והשאר הועבר לקושטא.[14] בשנת 8־1567 נערכה בירושלים רשימה של משלמי מס הגולגולת, ובה נמנו 90 בתי־אב יהודיים.[15] לכשנוסיף על אלה את 85 בתי־האב שמסיהם העברו להקדש כיפת הסלע, יעלה המספר ל־175. בשנת 1572 נערכה בדיקה מחודשת של מספר חייבי המס, לאחר שהקהילה התלוננה, שהרשימות אינן מעודכנות. הבדיקה העלתה, שמספר בני הקהילה נצטמצם, ובהתאם לכך נקבע, שמעתה יועברו לאוצר בקושטא מסיהם של 60 בתי־אב (במקום 90), ולהקדש כיפת הסלע יועברו מסיהם של 55 בתי־אב (במקום 85). בסך הכל נקבע עתה מספר של 115 בתי־אב החייבים במס.[16] בשל ירידה זו נתמנה שוב בשנת 1585 פוקד מיוחד לבדוק את רשימת משלמי מס הגולגולת. מבדיקתו התברר, שמספר החייבים במס הוא אף קטן מ־60 ועומד על 51 בדיוק. כלומר, 136 בתי־אב.[17] מספר החייבים בתשלום המס לכיפת הסלע הועלה שוב ל־85, מבלי שהקהילה תמחה על כך.

בתחילת המאה הי"ז ניכרת מגמת עליה במספר משלמי מס הגולגולת. בשנת 7–1606 נרשמו 90 משלמי מס,[18] כלומר 175 בתי־אב,[19] שהם 875 נפשות. אבל בשנים

11 ראה לואיס, הערות, עמ' 5.

12 יחידת המשפחה המכונה בתורכית "ח'אנה" היא המשמשת בסיס לחישוב. לדעת א' כהן (תמורות, עמ' 97; יהודים, עמ' 21) מונה בית־אב כזה 6 נפשות בממוצע.

13 ראה לואיס, ערי ארץ ישראל, עמ' קיז.

14 ראה כהן, תמורות, עמ' 100.

15 ראה שם, עמ' 100–101.

16 ראה כהן, יהודים, עמ' 27–29.

17 ראה כהן, תמורות, עמ' 102–103; נראה כי לכל המספרים עד שנת 1687 יש להוסיף את 85 משלמי המס שמסיהם הועברו ישירות להקדש כיפת הסלע. על אופן הבדיקות הללו ראה בהרחבה כהן, יהודים, עמ' 25–35.

18 ראה סג'ל, כרך 97, עמ' 12, מנאע, משפחת פרוח', עמ' 66.

19 ראה לעיל, הערה 17.

1619–20 נרשמו 60 משלמי מס בלבד,[20] שהם 145 בתי־אב, או 725 נפשות. בשנת 1626 נרשמו 84 משלמי מס,[21] אך נראה, שעליהם אין להוסיף 85 בתי־אב. בשנת 1627/8 נרשמו שוב 60 משלמי מס[22] או 145 משפחות, ואותו מספר גם נרשם בשנת 1631.[23] לצורך תשלום מס הגולגולת בשנת 1687 נמנו בירושלים 150 בתי־אב או 750 נפש.[24] בשנת 1–1690 נרשמו 182 משלמי מס גולגולת[25] או כ־910 נפשות.

המקורות היהודיים בני התקופה מדברים על מספרים שונים. צריך לזכור, שבמקורות אלה נכללו גם אלמנות, שלא נכללו ברישום העות׳מאני, אך מספרן בעיר היה גבוה מאוד. מן המקורות היהודיים אין לנו מספרים לגבי סוף המאה הט״ז. ערב שלטונו של מחמד אבן פרוח׳ בירושלים (1624), נהנתה העיר, על פי העדויות היהודיות, מתנועת עלייה גדולה, ומספר יהודיה הגיע לכ־2500־3000 נפש![26] השל״ה כותב, כי בשנת שפ״ב (1621) היו בעיר חמש־מאות בעלי־בתים מלבד האשכנזים (!),[27] זאת לעומת 145 בעלי־בתים המשלמים מסים לפי הרישום העות׳מאני.

באדר שפ״ה (1625), מעט אחרי תחילת שלטונו של אבן פרוח׳, כאשר כבר ברחו מירושלים יהודים לא מעטים, מונֶה העולה מקארפי את מספרם, אשכנזים וספרדים, ב־2,000 בקירוב.[28] במשך תקופת שלטונו של אבן פרוח׳ נמלטו מירושלים יהודים רבים, שכן המקורות היהודיים מ־1627 ועד לסוף המאה מוסרים, כי מספר יהודי ירושלים הוא כאלף נפש לערך.[29] כך, למשל, כותב בסוף המאה הי״ז ר׳ רפאל מרדכי מלכי, רופא ורב בירושלים, כי ״היום יש בירושלים ת״ו כשלש מאות בעלי בתים קרוב לאלף ומאתיים נפשות״.[30]

20 ראה סג׳ל, שם, מנאע, שם.

21 ראה סג׳ל, כרך 112, עמ׳ 34, מנאע, משפחת פרוח׳, עמ׳ 67. מס הגולגולת של משפחות אלה נמסר להקדש כיפת הסלע, על כן ייתכן שאין להוסיף למספר זה 85 אלא מספר קטן יותר — 60 ככל הנראה.

22 ראה סג׳ל, כרך 112, עמ׳ 267, מנאע, שם.

23 ראה סג׳ל, כרך 118, עמ׳ 580, מנאע, שם.

24 ראה יהושע, פרטים, עמ׳ רעז.

25 ראה הד, יהודי א״י, עמ׳ קעז.

26 ראה חרבות ירושלם, דף ג, ע״ב.

27 ראה יערי, אגרות, עמ׳ 220.

28 ראה קויפמאן, עמ׳ 82.

29 ראה טולידאנו, חעודות מכתבי יד, עמ׳ 464–466. (איגרת מירושלים לפאס, שנת ש״ן [1630]); כ״י ירושלים, איגרת 26, עמ׳ 69–70 (שנת שצ״ו [1636]); שם, איגרת 31, עמ׳ 74 (שנות הארבעים של המאה הי״ז); שם, איגרת 1, עמ׳ 36 (כאן נזכרים 144 משלמי מס).

30 ריבלין, ליקוטים, חוב׳ א׳, עמ׳ 12.

הנוסעים הנוצריים ובעלי הכרוניקות כותבים בדרך כלל על יהודים "רבים" או "מעטים".[31] נזכיר רק את אלו המציינים מספרים של ממש. ויליאם בידולף כותב בשנת 1600 על 100 בתי יהודים או כ־500[32] יהודים. הרוזן דה היי, שגרירו של מלך צרפת מוסר ב־1621 על 60 משפחות יהודיות מתוך אוכלוסין של 12,000–11,000 נפש.[33] בשנים 1630–1634 מדבר אוג'ן רוג'ה על 4000 יהודים בירושלים (!),[34] פייטרו ורניירו "שומר הארץ הקדושה" מזכיר את מספר יהודי ירושלים פעמיים — פעם ב־1633 ופעם ב־1636. בפעם הראשונה הוא נוקב במספר 14,000[35] ובפעם השניה במספר 15,000.[36] באותו מספר נוקב גם ברנדין סוריוס ב־1644–1647.[37] ממקורות אלה אין לנו מספרים נוספים עד סוף המאה הי"ז.

כדי להאיר את עיני הקורא נציג מספרים אלה בטבלה:

שנה	מספר היהודים לפי מקורות יהודיים	מספר היהודים לפי מקורות מוסלמיים	מספר היהודים לפי מקורות נוצריים
1562–3		1197 (תחריר)	
1563			600 (פנטליאו דה־אביירו)
1567–8		875 (ביה"ד השרעי)	
1572		575 (ביה"ד השרעי)	
1581			450 (סולומון שוויגר)
1584		725 (ביה"ד השרעי)	
1600			500 (100×5, ויליאם בידולף)
1606–7		875 (ביה"ד השרעי)	
1619–20		725 (ביה"ד השרעי)	
1621	3000–2500 (ר' ישעיהו הלוי הורוויץ־השל"ה		300 (5×60, הרוזן דה־היי)
1625	2000 (העולה מקארפי)		
1626		720 (?) (ביה"ד השרעי)	
1627–8		725 (ביה"ד השרעי)	

31 ראה שור, היישוב היהודי בירושלים, עמ' 424–425.
32 ראה בידולף, עמ' 138.
33 ראה דה־היי, עמ' 391.
34 ראה איש־שלום, מסעי נוצרים, עמ' 338.
35 ראה ורניירו, כרך 1, פרק 40, עמ' 45. לדבריו, כך אמר המושל מחמד פאשא למתורגמן המנזר
36 ראה שם, כרך 3, ספר 11, פרק 20 (שנת 1636), עמ' 282.
37 ראה סוריוס, עמ' 350.

שנה	מספר היהודים לפי מקורות יהודיים	מספר היהודים לפי מקורות מוסלמיים	מספר היהודים לפי מקורות נוצריים
1630	1000 (איגרת לפאס)		4000 (אוג'ן רוג'ה)
1631		725 (ביה"ד השרעי)	
1633			14,000 (פייטרו ורניירו)
1636	1000 (איגרת לגולה)		
1687		750 (ביה"ד השרעי)	
1690–1	1200 (ר' רפאל מרדכי מלכי)	910 (פנקס מסים עות'מאני)	

מספר כלל אוכלוסי ירושלים בתקופה הנידונה נע בין 15,000 נפש בשנות הששים של המאה הט"ז[38] ועד 10,000–11,000 נפש במאה הי"ז.[39]

הבה נבחן את המגמות המסתמנות במספרים אלה: על פי החומר העות'מאני חלה ירידה תלולה במספר היהודים בירושלים ברבע האחרון של המאה הט"ז, אך בתחילת המאה הי"ז חלה התאוששות במצבם, ומספרם חזר ועלה. בין המפקד של 1562–3 ובין הספירה המיוחדת, שנעשתה לגביהם ב־1587, ירד מספרם ב־40%. ממועד ספירה זו ועד תשלום המס בשנת 1606–7 עלה מספרם ב־150%! תנודות אלה מסתברות, אם נזכור, שסוף המאה הט"ז ותחילת המאה הי"ז היו תקופת משבר לקהילה היהודית עקב רדיפותיו של אבו סיפין והמלחמה על השלטון בירושלים בין פרוח' בי למצטפא אבן ע'ורע'ור בשנת 1602–3.[40] את העלייה במספר יהודי ירושלים בעשור הראשון של המאה הי"ז ניתן להסביר במלחמות בין הדרוזים לשלטון העות'מאני בצפון הארץ, אשר הביאו רבים מיהודי צפת להגר לירושלים, ואף היפנו אליה את מרבית העולים לארץ ישראל. המספרים, שמביאים הנוסעים הנוצריים, קטנים בהרבה מאלה העולים מפנקסי בית־הדין השרעי והמפקד העות'מאני, אולם גם מהם משתקפת ירידה במספר היהודים עד חתימת המאה הט"ז. כל הנתונים המובאים בפנינו מעלים קושיה כבדה ביותר. החל מתחילת המאה הי"ז, מביאים המקורות היהודיים מספרים הגדולים פי ארבע מאלה העולים מספירת משלמי מס הגולגולת. אין להעלות על הדעת שההפרש בין שני המספרים הוא מספרם של האלמנות ופטורי המס האחרים בלבד, וחייבים אנו לתלות אותו בעובדה שהמס נגבה מן הפרטים ("עלא א(ל)ראוס") רק להלכה. למעשה ניתן לומר שעל

38 ראה כהן־לואיס, עמ' 94.

39 זהו מספר משוער בלבד על יסוד נתונים, שנשאבו מתוך כתבי נוסעים, וראה כהן, א"י, עמ' 158.

40 ראה רוזן, חרבות ירושלם, עמ' 24–25.

הקהילה הוטל סכום כללי ("מקטוע") שלא היה קשר בינו לבין המציאות.[41] יש להביא בחשבון גם שיעור מסויים של הגזמה במקורות היהודיים הללו, אם כי שתי האיגרות, גם של השל"ה וגם של העולה מקארפי, לא נכתבו לשם גיוס כספים, אלא כמכתבים לבני משפחה אהובים, ומשום כך אין כאן סיבה להפלגה יתרה. ייתכן שהמספר, שמביא הרוזן דה־היי, 60 משפחות בשנת ה־30, מבוסס על פנקסי בית־הדין, ונמסר לו על־ידי מקור עות'מאני. שאר המספרים, שמביאים המקורות הנוצריים נראים מוגזמים וראוי שלא להתייחס אליהם כלל.

מן המקורות היהודיים שבין השנים 1621–1690 נראה כי בתקופת שלטונו של אבן פרוח' ירד מספר היהודים בעיר ב־60%.[42] עובדה זו איננה משתקפת בפנקסי בית־הדין השרעי. מ־1620 ועד 1687 אין כמעט שינוי במספר משלמי המס, והוא עומד על 144–145. מספר זה נזכר גם באיגרת מכ"י ירושלים.[43]

נראה להסיק מכל אלה, שמספר משלמי המס לא נקבע במאה הי"ז על פי מפקד מעודכן, אלא התבסס על המפקדים הישנים, תוך העמדת מספר משלמי המס בעינו, דבר שנעשה, כפי הנראה על פי הסכם בין ראשי הקהילה לשלטונות. לאור כל זאת אין לראות במספר משלמי המס את מספרם האמיתי של בתי־האב בירושלים, ויש לראות איפוא את המקורות היהודיים כנאמנים יותר.

עם זאת, גם המספרים שמביאים המקורות היהודיים עד סוף המאה הי"ז, מעוררים שאלה. משפ"ז (1627) עד סוף המאה אין מספר היהודים משתנה והוא נע כל העת סביב אלף נפש, וזאת למרות שהעלייה לעיר נמשכה לאורך כל התקופה. בעצם ימי שלטונו של אבן פרוח' הגיעה לירושלים קבוצת עולים מאיטליה,[44] ספרות השו"ת והאגרות משופעות בעדויות על עלייה לארץ ישראל,[45] אשר פנתה ברובה

41 על ההבדל בין שתי השיטות ראה כהן, יהודים, עמ' 25; הנ"ל, על המציאות, עמ' 13.

42 ראה חרבות ירושלם, דף ד, ע"א; דף ה, ע"א, דף ז, ע"ב; דף ט, ע"א; שו"ת אליעזר אבן ארחא, סימן ה, דף 19, ע"א, שו"ת הנדפסות, עמ' כב; כ"י ירושלים, איגרת 3, עמ' 41; איגרת 6, עמ' 49.

43 ראה שם, איגרת 1, עמ' 36.

44 ראה חרבות ירושלם, דף ד, ע"א; סימונסון, תולדות, עמ' 348.

45 ראה שו"ת מהרי"ט, ח"ב, סימן צז, דף קכו, ע"ב, על יהודי, שעלה לארץ ישראל בתחילת שנת שפ"ו; שו"ת עדות ביהוסף, ח"א, סימן לא, דף סה, ע"ב: "ראובן היה לו חזקת חנות אחד שישב בה כמה שנים ולקץ הימים נתן אל לבו לילך לו אל ארץ הקדושה והשכיר חנותו לשמעון"; שו"ת הלכות קטנות, ח"א, סימן ד, דף א, ע"א: "בחור שבא מח"ל ללמוד תורה בא"י..."; שם, סימן קכב, דף ח, ע"ב: "הבאים לא"י שבירכו דיין האמת על הקריעה אם יש לברך שהחיינו..."; שו"ת נבחר מכסף, סימן קיב, דף רו, ע"ב: "ראובן יצא מעירו לשכון כבוד בעה"ק ירושת"ו"; שם, סימן ח, דף ט, ע"ב: "בני חוצה לארץ הבאים לדור בירושלם תוב"ב ובאים דרך עזה"; שם, סימן פט, דף קעא, ע"א: "ראובן נדבו לבו לדור בא"י..."; שו"ת דבר שמואל, סימן קנו, דף נג, ע"ב: "כתב שפר הזכרונות הניתן לחכם אחד העולה לדור בא"י לזרזהו לקדש עצמו לעשות משמרת למשמרתו, בקצת איסורים שנכשלים שם קצת בני אדם בדורות הללו"; שו"ת בני

לירושלים,[46] לפיכך תמוה הדבר, שתנועת עלייה זו לא ניכרת במספר האוכלוסין. אולי ניתן לחפש את התשובה לבעיה זו באופייה של העלייה לעיר ובקשיי החיים בה, שציינו את התקופה שמשנת שפ"ז (1627) ואילך.

רבים מן העולים היו זקנים, שבאו לבלות בירושלים את שארית ימיהם, ומובן ששנות חייהם בעיר לא היו רבות.[47] חלק אחר היו עולי רגל, שכלל לא נתכוונו להשתקע בעיר. הם באו לזיארה (ביקור) עלייה לרגל ומיהרו לשוב לבתיהם שבגולה. במשך כל התקופה הייתה תנועה ערה של עולים באים ושבים כאלה.[48]

אהרן, סימן כג, דף כח, ע"ב: "ואחרי זאת נדבה רוחו של ראובן ללכת לא"י תוב"ב". בידיעה משנת תכ"ד נאמר, שמרודוס "יצאו משם כמה אנשים מבני ישראל לאלפים ולרבבות למיסק לארעא דישראל" (שו"ת פני משה, סימן צח, דף קעט, ע"ב).

46 במכתב, שנשלח מקהילת קראי קושטא למצרים, נאמר: "ומה גם אחינו הרבניים, חדשים מקרוב, רבם הולכים בירושלם" (וילנסקי, עמ' 135).

47 ראה למשל שו"ת שלמה בן יצחק הלוי, ח"מ, סימן מה, דף פה, ע"ב, שם מובעת האפשרות, ש"אלמנה אחת יעלה רצון מלפניה לבלות שארית ימיה בארץ ישראל"; וכן שו"ת באר עשק, סימן עה, דף פג, ע"ב, אודות יהודי, שעלה לירושלים בזקנותו ונשא שם אשה ומת. שו"ת משה יהודה עבאס, ח"א, דף 125, ע"א, בעניין אלמנה מבלגרד, שרצתה לעלות לארץ ישראל. כ"י ירושלים, איגרת 100, עמ' 137–138, בעניין זוג, שעלה בזקנותו לארץ ישראל, הבעל נפטר, וקרוביה של האשה בגולה ניסו לנשלה מירושתו. שם, איגרת 180, עמ' 221–222, בעניין זקן, שהסדיר עסקיו ועלה לבלות את שארית ימיו בירושלים, ובהיעדרו ניסה אחיו לנשל את בנותיו מרכושן. שם, איגרת 203, עמ' 236, איגרת המלצה לזקן, שעסק בחו"ל בפדיון שבויים, ועתה בא לבלות את שארית ימיו בירושלים. ז'אן בושה מספר בשנת ש"ע (1610), כי חכם מצרי אחד הנקרא דוד אמר לו, כי "הוא וכל אחיו על אף פיזורם בעולם חושקת נפשם תמיד לעלות בסוף ימיהם ירושלימה אם יש לאל ידם למות שם", (בושה, עמ' 608–609, איש־שלום, מסעי נוצרים, עמ' 322–323). הנרי ג'יסי מספר בשנת תי"ח (1658), כי בשנת תט"ו (1655) מתו בירושלים כרעב ארבע־מאות אלמנות (שם, עמ' 354). אף שמספר זה נראה מוגזם יש בו כדי להעיד אל הרכבה המוזר של האוכלוסיה. אנטוניוס גונסליס מספר בשנת תכ"ה (1665), כי "כאשר הגיעו לזקנה וחלו, היו באים בעצמם יהודים ממקומות רחוקים אל ירושלים כדי להיות קבורים בה" (גונסליס, עמ' 307–308, איש־שלום, מסעי נוצרים, עמ' 361). כזאת כותב גם מיכאל נאוד בשנת תל"ד (1674): "תשוקתם כה עזה להיקבר בירושלים עד שהרבה מהם נוהרים שמה מכל קצווי תבל שבהם הם מפוזרים כדי למות שם" (נאוד, עמ' 302, איש־שלום, מסעי נוצרים, עמ' 364).

48 בעניין העלייה לרגל ראה כ"י ירושלים, איגרת 21, עמ' 65, ולהלן, עמ' 34 אודות השיירה הבאה ממצרים מדי שנה בזמן הפסח. ועוד בכ"י ירושלים, איגרת 106, עמ' 142, על גביר יהודי מפרס, "אשר בא זה ימים פה עירנו לחזות בנועם ה' להשתטח על קברות הצדיקים אשר סביבות עירנו וישב אתנו חדשים מספר ועיניו ראו ולא זר אויב ואכזר מכה בשבט עברתו..." ושוב באיגרת 136, עמ' 160, שאף היא מיועדת לגביר יהודי מפרס ואולי הוא הגביר הנ"ל, "... כי מאז אשר היה האדון פה עמנו עד היום ירוד ירדנו פלאים". וראה עוד שו"ת קול גדול, סימן א, דף א, ע"א; שו"ת הלכות קטנות, ח"א, סימן ד, דף א, ע"א; שו"ת תורת חסד, סימן א, דף א, ע"א; שו"ת נבחר מכסף, סימן ח, דף ט, ע"ב; שו"ת לב שלמה, סימן ס, דף עז, ע"ב; שו"ת נתן גוטה ויהודה חביליו, דף 171 ע"ב. אוג'ן רוג'ה מציין, כי ירושלים היא מרכז עלייה לרגל לבני כל הלאומים והכיתות, וביניהם הוא מזכיר גם את היהודים (רוג'ה, עמ' 451–452, איש־שלום, מסעי נוצרים, עמ' 344).

אולם אין זו אלא תשובה חלקית, שהרי גורמים אלה פעלו אף בתקופת זוהרה של הקהילה לפני עליית אבן פרוח׳ לשלטון. יש אם כן לחפש פתרון אחר לבעיה. יהודים רבים עלו לארץ והיה בדעתם להשתקע בירושלים באמת ובתמים, ואולם מסיבות שונות לא עלה הדבר בידם, על כל פנים לא לזמן רב. יש כאלו, שכבר בדרכם נתרוששו וירדו מנכסיהם, אם משום שנשדדו, אם משום שנשבו בידי אבירי מלטה. אלו הגיעו לעיר חסרי כול ולא יכלו לחיות בה.[49]

מצבה של ירושלים אחרי שלטון אבן פרוח׳ היה כה נואש, שרבים נאלצו לנטשה לתקופות ארוכות או קצרות, כדי לאסוף כסף לצרכי פרנסתם. רובם נתכוונו לשוב לעיר. כתב־יד ירושלים גדוש המלצות ליהודים כאלה, שלא עצרו כוח לפרנס את משפחתם בעיר, ויצאו לגולה לחפש טרף לביתם.[50] כך מוצאים אנו בכתב־היד דרישות לקהילות בגולה, שיעשו למען שיחזור לירושלים פלוני, שיצא לאסוף ממון לביתו או מסיבה אחרת, והניח את משפחתו בעוני ובחוסר כול, ולא חזר עדיין.[51]

אחדים מן האנשים האלה היו נעים ונדים פעם, פעמיים ושלוש, בין הגולה לארץ, מתוך מאמץ לקיים את משפחתם אך לא לזנוח את ארץ הקודש.

על אחד שנתייאש יש לנו ידיעה מעניינת בשו״ת זקני יהודה לר׳ יהודה אריה מודינה:[52]

> ראובן נדר לעלות לירושלי׳[ם] תוב״ב וזה לשון נדרו: ׳הריני נודר לאלקי יש׳[ראל] שכאשר יהיה שעת שלו׳[ם] בים וביבשה ולא עת מלחמה אעלה לירושלי׳[ם] תוב״ב׳... והנה אחרי כן חשב מחשבות כי עני הוא בעל אשה ורוב בני׳[ם] ביתו ריקן ולא ידע אנה ימצא כסף וצידה להוצאות הדרך ועל הכל במה יתפרנס אחרי היותו שם, כי ג׳ פעמי׳[ם] הוכרח לצאת משם ולכתת את רגליו ממקום למקום ולהניח לימודו כדי למצא טרף לביתו, ומה גם עתה כי מצא חן בעיני א׳[חד] מנדיבי עמים במקום א׳[חד] מאיטליאה אשר הוא גר שם, חפץ ויכול והבטיחו אם יתמיד דירתו במקום ההוא לכלכל אותו ואת בני ביתו כל ימי חייו ואף כי אחרי מותו להטיב לבניו אחריו...
>
> האיש ביקש להתיר את נדרו, וריא״ם סבר כי יש לו התרה.

49 ראה כ״י ירושלים, איגרת 78, עמ׳ 119; איגרת 154, עמ׳ 186–186; איגרת 178, עמ׳ 209; איגרת 182, עמ׳ 213 (על עולים לארץ ישראל שנתפסו בידי שַבָּאי מלטה ראה שם, איגרות 197, עמ׳ 229–230; 202, עמ׳ 234; 207, עמ׳ 239).

50 ראה שם, איגרת 147, עמ׳ 174. וראה גם איגרות 52, עמ׳ 97; 149, עמ׳ 178; 162, עמ׳ 191.

51 ראה שם, איגרות 91, עמ׳ 130; 151, עמ׳ 182; 189 עמ׳ 222.

52 סימן קכח, עמ׳ קעב.

כמה מן השלוחים היו עולים שזה מקרוב באו לעיר.[53] אחרים לא חזרו עוד בתום השליחות אלא נשתקעו בארץ שאליה יצאו.[54] רבים אחרים נמצאו שנים בדרכים.[55] גם אחרי שלטונו של אבן פרוח׳ היה לחצם של מושלי העיר לעתים כה חמור, עד כי קבוצות תושבים שלמות נאלצו לעזוב את העיר. בדרך כלל היתה זו עקירה ארעית, אך חלק מן העוזבים לא שב, ותהליך זה גרם בוודאי גם הוא לצמצום האוכלוסין. בשנת תכ״ג (1663) ברחו רבים מבני הקהילה לרמלה בהניחם את רוב רכושם בירושלים.[56] מגיפות כגון זו, שפגעה בעיר בשנת ת״ח (1648),[57] הגבירו את קצב יציאת התושבים והביאו עליית שיעור התמותה. התמונה הכללית היא של ניידות רבה,[58] ולסיכום ניתן לומר, כי מספרי העולים לירושלים והיורדים ממנה כמעט נשתוו. מ־2500–3000 נפש, שהיו בעיר בשנת שפ״ב (1621), נותרו בשנת ש״ץ (1630) אלף נפש בלבד, וזה לערך היה גודלה של הקהילה עם תום המאה הי״ז. על תוצאות המפקד העות׳מאני שנערך בעיר בשנת 1690 יש להוסיף כ־20%–30%, אותם יסודות באוכלוסיה שלא נפקדו, ואזי נגיע למספרם הריאלי של יהודי ירושלים בחתימת המאה הי״ז, 1200 יהודים, כהערכתו של ר׳ רפאל מרדכי מלכי.

53 ראה כ״י ירושלים, איגרות 1, עמ׳ 36; 5, עמ׳ 47; 15, עמ׳ 60.

54 שלמה נָאוָרוֹ המיר דתו והשתקע באיטליה (שלום, דילה רינה, עמ׳ קל; ציצת נובל צבי, עמ׳ 136–137; יערי, שלוחי א״י, עמ׳ 282). ר׳ נתן שפירא, אוהב ארץ ישראל ומעריצה, השתקע בתום שליחותו ברג׳יו אמיליה שבאיטליה (ראה שם, עמ׳ 280) והיו עוד אחרים כמותם.

55 כך למשל נמשכה שליחותו של אלישע חיים חמש־עשרה שנים תמימות (ראה ציצת נובל צבי, שם; יערי, שלוחי א״י, עמ׳ 281). בכ״י ירושלים, איגרת 117, עמ׳ 150, מדובר על שליח, שזה עתה שב ממצרים ומקושטא, ונאלץ לרדת שוב מצרימה.

56 ראה שו״ת משפטי צדק, סימן מג, עמ׳ פא; סימן פד, עמ׳ קיח; גט פשוט, סימן קכח, סעיף לב, דף פו, ע״א. על אותו מקרה מספר גם ר׳ משה אבן חביב, וראה עץ חיים, ח״מ, סימן קמט, דף קנט, ע״א. ועוד בשו״ת משה יהודה עבאס, ח״א, דף 240, ע״א.

57 ראה שו״ת משפטי צדק, סימן מג, עמ׳ פא.

58 ראה שם, סימן מד, עמ׳ סג; שו״ת בני אהרן, סימן צח, דף קא, ע״א; כ״י ירושלים, איגרת 31, עמ׳ 74.

יחסי הקהילה עם השלטון

א. האימפריה העות׳מאנית והממשל בפרובינציות במאה הי״ז

במחצית הראשונה של המאה הט״ז הייתה האימפריה העות׳מאנית המעצמה החשובה ביותר באירופה ובמזרח הקרוב גם יחד. האדמיניסטרציה של האימפריה התבססה על שכבת עבדים ממוצא נוצרי, שחונכו בקפידה על ברכי האסלאם, ונתמנו למשרותיהם אך ורק לפי כשרונם ויכולתם. בתקופה זו הצטיינה האימפריה בהפעלת פיקוח מתמיד על מחוזותיה המרוחקים, ובדאגה לתחבורה, מסחר מקומי ובין־לאומי, אספקה וביטחון וכדומה.[1]

מעשה חושב מדיני זה הלך והתרופף החל מן הרבע האחרון של המאה הט״ז. בין השנים 1596–1610 הייתה האימפריה העות׳מאנית טרף למשבר פנימי, שערער את אשיותיה. ערעור שיווי המשקל החברתי כתוצאה מן הגידול העצום באוכלוסייתה במחצית הראשונה של המאה הט״ז, והמשבר המוניטרי, שנגרם בשל הצפת השוק בכסף מן העולם החדש גרמו לתסיסה חברתית ולהתמוטטות הבסיס, שעליו עמדה שיטת הממשל העות׳מאנית. המשרות לא חולקו עוד בין ״עבדי השער״ על פי שיקולים ענייניים, אלא ניתנו למרבה במחיר או לזה, שהשלטון רצה ביקרו. סמכות הסולטאנים התרופפה והפרובינציות הופקרו לתאוות בצעם של מושלים, שקנו את מינוייהם בכסף ושקיבלו את משכורתם בצורת מסים מן האוכלוסיה.

כבר סולטאנותו של מראד השלישי, שהסתיימה בינואר 1595 הצטיינה בשליטת כל הסובבים אותו מלבדו. את ענייני המדינה ניהלו אמו, אשתו והקזלר אגאסי — ראש סריסי ההרמון. ניהול ענייני המדינה מתוך ההרמון היה מעתה עניין רגיל. בימי שלטונם של מחמד השלישי (1595–1603), אחמד הראשון (1603–1618), מצטפא הראשון, שמלך פעמיים (1618, 1622–1623) ועת׳מאן השלישי (1618–1622), נמסרה משרת הוזיר הגדול למרבה במחיר. מרידות פרצו בכל רחבי הממלכה והמדינה הידרדרה מדחי אל דחי.

1 על האימפריה העות׳מאנית בתקופת זוהרה ראה אינלג׳יק, האמפריה העות׳מאנית.

מראד הרביעי, שהוכתר בשנת 1623, היה דמות שונה לחלוטין משורת הסולטאנים הללו. עד שנת 1631 משלה אמו בשמו, אך משנה זו ואילך נטל הוא את השלטון לידיו והשליט את מרותו על נתיניו באכזריות רבה ובתקיפות. הוא נלחם בפרסים ואף הצליח לכבוש את בגדאד בשנת 1638. הוא ניסה גם לערוך רפורמה בצבא ובשיטת הענקת הקרקע, אך נסיון זה נקטע עם מותו בשנת 1640. בתקופתו של אבראהים הראשון (1640–1648) ובתקופת ילדותו של מחמד הרביעי (1648–1687) היה השלטון במדינה מסור בידי אם הסולטאן וגדודי היניצ׳רים. סמכות הממשלה המרכזית נתבססה על ידי קופרולו מחמד פאשא, שהיה "וזיר גדול" מ־1656 עד 1661, ובידיו ניתנו ברגע של משבר סמכויות נרחבות. הסולטאן מחמד הרביעי נתן אמון מוחלט בו ואחר כך גם בבנו, קופרולו פאזיל אחמד פאשא (1661–1676). בתקופתם הפך מקום מושב הוזיר הגדול — "השער העליון" — למרכז האמיתי של הממשל העות׳מאני.[2]

במאה הי"ז התחלקה האימפריה העות׳מאנית לארבעים פלכים (איאלת או וילאית), ובראש כל פלך עמד בֵּילרבֵּי (שר השרים) או ואלי ואף וזיר. הפלך נחלק למחוזות (סנג׳קים, דגלים בתורכית), ובראש כל אחד מהם עמד סנג׳קבֵּי או מושל בדרגה גבוהה יותר. סנג׳ק ירושלים השתייך במשך כל התקופה הנידונה לפלך דמשק.

מושל הפלך ואף מושל המחוז החזיקו סביבם מעין חצר מלכותית בזעיר אנפין. בידי המושל הייתה סמכות צבאית ואזרחית עליונה וסמכויות שיפוט מסויימות. הוא היה ממונה על הסדר והביטחון באיזורו, על גביית המסים ועל ביצוע שאר הוראות הממשל המרכזי. סמכות המושל הוגבלה על ידי השופט — הקאדי ומפקדי היניצ׳רים, החיילים עבדי הסולטאן, ששהו באיזור, וכן על ידי הדפתרדאר, — מנהל אוצר הפלך. הדפתרדאר ישב רק בבירת הפלך, ושם ישבו גם גדודי יניצ׳רים גדולים יותר מאלו שישבו בבירות המחוזות. דבר זה נתן למושל המחוז, הסנג׳קבֵּי, חופש פעולה גדול יותר מאשר למושל הפלך, הואלי.

בשכרם קיבלו נושאי המשרות אחוזות פיאודליות, שמהן הם גבו את המס לכיסיהם. שאר האחוזות ניתנו במאה הט"ז לפיאודלים, שסיפקו בעבורן שירות צבאי (סיפאהים). אך לאחר שרבות מהן חדלו לתת לממשל המרכזי את השירותים הנדרשים, הפסיק הממשל במאה הי"ז את חידוש הענקתן, והן נמסרו בחכירה (אלתזאם) לחוכרי מסים, ששילמו לאוצר דמי חכירה גבוהים לשנה מראש. בעלי האלתזאם היו בדרך כלל מושלי הפלכים או המחוזות.[3]

2 על האימפריה העות׳מאנית במאה הי"ז ראה אינלג׳יק, פריחתה ושקיעתה של האימפריה העות׳מאנית, עמ׳ 324–353.

3 על האדמיניסטרציה העות׳מאנית בארץ ישראל ראה: הד, תעודות על פלשתינה; כהן, א"י, עמ׳ 95–112; גיב־בואן, ח"א, עמ׳ 137–160.

ב. היחסים עם "השער העליון"

האסלאם הקלאסי חילק את העולם לשניים: עולם האסלאם — "דאר אלאסלאם" — כל השטח שבו שולט האסלאם, ועולם המלחמה — "דאר אלחרב" — שאר חלקי העולם שהאסלאם טרם קנה בו שליטה. בתוך עולם האסלאם ניתנה למיעוטים דתיים שונים זכות קיום בתנאים מסויימים, בעוד שבעולם המלחמה נתקיים עדיין הצורך להשליט את דין מחמד בסיף. להלכה נקבע מעמדם המשפטי של היהודים בירושלים, ובעצם באימפריה כולה על פי "ברית עֻמר", אותה מערכת תנאים וכללים, שיוחסה לח'ליף עֻמר, כובש ארץ־ישראל ואשר באה להסדיר את מעמדם המשפטי של המיעוטים הדתיים במדינה המוסלמית, ב"דאר אלאסלאם".

יחד עם הנוצרים נכללו היהודים בקבוצת המיעוטים, שהוגדרו כ"עמי הספר" או "אהל אלכִתאב", היינו אותן קבוצות דתיות, שהאסלאם הודה ש"כתבי הקודש" שלהן הם בגדר "התגלות אלוהית", ועל כן אין לכפות עליהן דת אחרת. להן הובטחו חופש התארגנות, חופש פולחן (בתנאי שלא יהיה פומבי מדי) ובטחון לחיים ולרכוש. עם זאת התגבשה בתוך התנאים הללו במשך השנים קבוצת תקנות, שנועדה להבחין אף בצורה משפילה, בין המיעוטים הדתיים ובין המוסלמים. החסות, שנתן השלטון לאנשים אלה, שנקראו "בני החסות" (אהל א(ל)ד'מה), הותנתה בקיום כל התנאים המצויינים ובתשלום מס הגולגולת.[4] מבחינה משפטית נחשבו יהודי ירושלים לגוף אחד — עדה (טאיפה) — אשר למרות נחיתותה היא הייתה זכאית בתנאים מסויימים לזכויות כלשהן.[5] לכאורה, כל אימת שיהודי ירושלים סברו, כי אותם כללים מופרים, היינו, שמצדם הם משלמים את מס הגולגולת וממלאים את כל שאר חובותיהם, אך מאידך מופרות זכויותיהם בידי השלטון המקומי, היה באפשרותם לפנות אל הואלי של דמשק הממונה על סנג'ק ירושלים. ואולם לעתים היה הואלי עצמו מקור הפגיעה, ואף אם לא כן, הרי שלרוב לא היה בכוחו, או שהוא לא רצה לעשות מאומה לתיקון המעוות.[6] במקרה כזה נותרה רק אפשרות אחת — הפנייה אל "השער העליון", מקום מושב הוזיר הגדול.

המקורות היהודיים, העוסקים בשאלת היחסים שבין "השער העליון" ליהודי ירושלים, מורים, שכל הפניות אל "השער העליון" נעשו באמצעות נכבדים מיהודי קושטא, שהיו להם שם קשרים. כל העֵדות הלא־מוסלמיות, שלא נהנו מתמיכה של מדינות זרות פנו אל "השער העליון" באותה שיטה: הנוצרים הקתולים הפנו את

4 בעברית נשתמר נוסח מפורט ביותר, המסכם תנאים אלה. זהו נוסחו של ר' יוסף סמברי בספרו דברי יוסף, ראה פישל, עמ' 209–213.

5 על תפיסת מעמדם של יהודי ירושלים בראי הפרוטוקולים של בית־הדין השרעי בירושלים ראה כהן, יהודים, עמ' 7–11.

6 על הסיבות לכך ראה להלן, עמ' 28–29.

עצומותיהם דרך שגרירי צרפת וונציה בקושטא,[7] והפרוטסטנטים (ולפעמים גם הקתולים) עשו כן באמצעות שגרירי אנגליה והולנד,[8] ואולם בני הכנסיות המזרחיות[9] והיהודים השתמשו בכוחם של אחיהם לדת, שעלו לגדולה בחצר הסולטאן. כך פעלה בקושטא שדולה יהודית מאורגנת למדי, שטיפלה בעניני יהודי ירושלים ב"שער העליון".[10]

מן הפניות של יהודי ירושלים אל השדולה הזאת מתברר, שזו כללה שני סוגי פעילים: האחד, יהודים, שהיו להם קשרים ישירים ב"שער העליון" וגם עניין ביישוב ירושלים. היו אלה סוחרים עשירים, ספקי החצר והצבא, דיפלומאטים ובעיקר רופאים. בקבוצה זו נכללות גם נשים יהודיות, שזכו להשפעה על המדיניות העות'מאנית באמצעות ידידותן וקשריהן עם נשי ההרמון.[11] לאנשים אלו היו קשרים עם אחדים מבעלי ההשפעה בממלכה, ביניהם הוזיר הגדול (הקרוי במקורות העבריים "המשנה יר"ה", או "המשנה הגדול"). הוא היה ראש שריו של הסולטאן ונושא המשרה הרמה ביותר בממלכה. כן היו להם קשרים עם הבוסתאנג'י באשי, הוא ה"גנן הראשי", אשר שימש למעשה כמפקד משטרת הארמון, ושהייתה לו השפעה רבה על מהלך העניינים בבירה;[12] עם הקזלר אגאסי, הוא הסריס הממונה על הסריסים שומרי הרמון הנשים, אשר בשל השפעתו על נשי ההרמון, הוא היה בעל כוח רב ונחשב לאיש השלישי בכוחו באימפריה אחרי הסולטאן עצמו והוזיר הגדול.[13] יהודים אלה טיפחו אף קשרים עם המופתי של קושטא הוא "שיח' אלאסלאם", נושא המשרה הדתית החשובה ביותר באימפריה.[14] עם שני "השופטים הצבאיים" (קאדי עסכר) — שופטי המחוזות רומליה ואנטוליה, אשר היו שניים במעלתם לשיח' אלאסלאם,[15] ועם העלמאא — צמרת ההנהגה הדתית של האימפריה.

7 ראה למשל בכרוניקה של המסדר הפרנציסקני, ורניירו כרך 6, ספר 5, פרק 36 (1605), עמ' 204; שם, פרק 50 (1618), עמ' 324.

8 ראה סרינו, כרך 2, ספר 2, פרק 9 (שנת 1638), עמ' 189.

9 היינו היוונים — אורתודוכסים, הארמנים, הנסטוריאנים וכו'. בסכסוך על הקבר הקדוש בשנים 1629–1634 נזקקו היוונים דווקא לעזרת שגריר הולנד.

10 ראה עליה רוזן, פעולתם של יהודים, עמ' שצד־תל ועוד: כ"י ירושלים, איגרות 209 עד 232, עמ' 261–278; שם, איגרת 21, עמ' 65–66; איגרת 30, עמ' 72–73; 71, עמ' 113; 81, עמ' 122; 89, עמ' 128.

11 ראה רוזן, שם, עמ' שצה, תכט־תל.

12 ראה גיב ובואן, עמ' 83–84; *EI* (N.E.), Vol. I, p. 1278.

13 ראה גיב ובואן, עמ' 76–77; *EI* (N.E.), vol. I, pp. 175, 295.

14 ראה ד'אוהסון, כרך ב, עמ' 267–271; האמר, כרך ב' עמ' 373–378; לייבייר, עמ' 208–210.

15 ראה ד'אוהסון, שם; *EI* (N.E.), Vol, pp. 375–376.

1. הוזיר הגדול, ראש שריו של הסולטאן (668.

2. הבּוֹסְתַאנְגִ'י בַּאשִי.
ראש גנני ארמון הסולטאן
וראש משטרת הארמון (1668)

3. הקזלר אגאסי,
ראש הסריסים השחורים,
שומרי הרמון הנשים
בארמון הסולטאן בקושטא
(1668)

עם הסוג השני של הפעילים בשדולה זאת נמנים אנשים, שאמנם לא היו להם קשרים ישירים ב"שער העליון", אך הם היו בעלי השפעה בקהילה מכוח תלמודם או כספם, והיה להם עניין בטובת היישוב. אלו נתבקשו להשפיע על אותם יהודים באי חצר המלוכה, שיפעלו למען יהודי ירושלים.

בשלב מסויים ניסו יהודי ירושלים לשכנע את ראשי חברת ארץ ישראל בקושטא למנות שני "קאפו כאח'יא" היינו סוכנים, שכל תפקידם יהיה להזכיר לאותם יהודים באי חצר המלוכה, שהקב"ה לא הגיעם לשררה, אלא כדי שיוכלו לעזור לאחיהם בציון, ואולם יהודי קושטא לא מיהרו למנות פקידים כאלה.[16]

אחד האופנים שבהם השפיעו דרך קושטא על הנעשה בירושלים, היה ההשתדלות למשלוח "כתבי צווי" לירושלים. היו אלה מכתבים מרבי המלוכה בקושטא אל מושל הסנג'ק והקאדי של ירושלים ובהם דרישה לנהוג יפה בקהילה.[17] לפעמים אף ביקשו המשתדלים כי צווים אלה ילוו באיומים על הנמענים.[18] יהודי ירושלים שאפו לכך, שאיגרות אלה תישלחנה לפחות שלוש, ולעתים אף ארבע פעמים בשנה,[19] כדי שהנמענים יחושו, כי עין השלטון המרכזי אינה סרה מעליהם. יהודים רבי השפעה בקושטא התבקשו לשים לב לכך, שכל פקיד גבוה, שמתמנה בקושטא, ישלח כתבי ציווי כאלה לנציגי השלטון בירושלים, ובלשון האיגרות: "לדעת בהתחלף איזה קאדי עאסכיר, או שר ומשנה, מי מקדושים שבקושט'[א]. המוציא והמביא לפניו, כדי לעורר לבם ממכון שבתם אל הגבירים הקרובים אליהם, יהיה לנו מעיר לעזור להריץ לנו כתבי צווי אל שר ושופט אשר אתנו פה ירושלם, ישגיחו בעין החמלה על ישראל".[20]

באמצעות קבוצת לחץ זו ניסו יהודי ירושלים להסדיר גם ענייני מסים,[21] לסלק

16 ראה כ"י ירושלים, איגרות 218, עמ' 268; 224, עמ' 273.

17 בכתב־יד ירושלים הוקדש פרק מיוחד ל"כתבים לחלות שיריצו כתבי צווי לשר", אולם כמה איגרות כאלה השתרבבו גם לחלקים אחרים של כתב היד. וראה לעיל עמ' 24, הערה 10. וראה עוד שם, איגרות 21, עמ' 66; 30, 76–75; 81, עמ' 122; 89, עמ' 128; 209, עמ' 261; 210, עמ' 262; 212, עמ' 264; 213, עמ' 265; 214, עמ' 265; 215, עמ' 266; 216, עמ' 267; 218, עמ' 268–269; 219, עמ' 269; 220, עמ' 270; 221, עמ' 271; 223, עמ' 272; 224, עמ' 273, 225, עמ' 275.

18 ראה שם, איגרות 21, עמ' 66; 212, עמ' 264; 213, עמ' 265–266; 216, עמ' 267; 218, עמ' 269; 220, עמ' 270; 224, עמ' 273; 225, עמ' 275.

19 ראה שם, איגרות 21, עמ' 66; 214, עמ' 265; 209, עמ' 261; 210, עמ' 262; 217, עמ' 268; 218, עמ' 268; 219, עמ' 269; 223, עמ' 272. על הבקשה למשלוח האיגרות ארבע פעמים בשנה ראה איגרות 212, עמ' 264; 225, עמ' 275. בקשה לשלוח כתבים כאלה בכל חודש שני מופיעה באיגרת 226, עמ' 278 בכתב היד.

20 שם, איגרות 71, עמ' 113; 81, עמ' 122.

21 ראה שם, איגרות 209, עמ' 261–262; 210, עמ' 262; 212, עמ' 263–264; 217, עמ' 267–268; 219, עמ' 269–270; 221, עמ' 270–271; 223, עמ' 272; 224, עמ' 273–274 (דיון מפורט על המסים ראה להלן, עמ' 181–183 ולעיל עמ' 11–17). בעניין הגפר ראה שם, איגרות 21, עמ'

מושלים שהציקו לקהילה,[22] להחזיר מושלים, שהיו נוחים לה או להשאיר על מכונם מושלים טובים.[23]

בתקופת שלטונו של מחמד אבן פרוח׳ בירושלים, נשלחו לקושטא ר׳ שמואל אבן סיד, ר׳ שמואל טרדיאולה ור׳ חיים די שיריז להתלונן בפני הסולטאן על מעלליו של מושל זה. לשם כך הפעילו את היהודים המקורבים לחצר, שבעל ״חרבות ירושלם״ כותב עליהם: ״אשר הפליאו לעשות עם חכמי וגיבורי קושטא יע״א [יכוננה עליון אמן] וילשינו את בן פרוך אל המלך״.[24] לעומת זאת, השתדלו יהודי ירושלים אצל יהודי קושטא, שיעשו למען מושל ירושלים מחמד פאשא, שהסתבך בקטטות ובקנוניות בין היוונים האורתודוכסים ובין הפרנציסקנים בירושלים. ממכתביו של השגריר הוונציאני בקושטא למסדר הפרנציסקני בירושלים ולקונסול הוונציאני בחלב מתברר, כי יהודי קושטא אכן פעלו למענו.[25]

לראשי קהילת ירושלים לא היה ספק כלל, כי ברצותם יכולים יהודי קושטא להטות את הכף ב״שער העליון״ לטובת קהילת ירושלים. במקום אחד, למשל, מביעים יושבי ירושלים את בטחונם, כי דבריו של גביר פלוני ״יעשו פירות עם המופתי וה׳ נתן חינו בעיניו לעשות רצונו ולמלא שאלותיו״.[26] ואכן, נראה כי ב״שער העליון״ היו אוזניים קשובות לדברי אותם שתדלנים יהודים. אין לנו ידיעות לגבי פירות השתדלנות הזו במאה הי״ז, ואולם מאוסף המסמכים התורכיים, שליקט א׳ כהן מתוך כרכי הסג׳ל, הפרוטוקולים של בית הדין השרעי בירושלים, מתקבלת תמונה ברורה לגבי המאה הט״ז. ראשית, יש לציין, כי אופי התלונות, העולה ממסמכים אלה זהה בדיוק לאופי התלונות, המועלות בידי יהודי ירושלים במאה הי״ז.[27] מתברר, כי ב״שער העליון״ יש מקשיב לתלונות הקהילה. בכל הפרמאנים,

65; 223, עמ׳ 272; 224, עמ׳ 273. וראה עוד להלן, עמ׳ 57. בעניין הקיסמיט (או קִסְמָה), ראה שם, איגרות 214, עמ׳ 265–266; עמ׳ 267; 224, עמ׳ 274. ולהלן עמ׳ 62. על תלונה בענייני גביית מסים מעולי רגל יהודיים בשלהי המאה הט״ז וצו סולטאני האוסר זאת ראה כהן, תמורות. עמ׳ 105, הערה 22.

22 ראה כ״י ירושלים, איגרות 212, עמ׳ 264; 221, עמ׳ 270–271.

23 ראה שם, איגרות 213, עמ׳ 264–265; עמ׳ 271; 227, עמ׳ 276; 228, עמ׳ 277.

24 חרבות ירושלם, דף ח, ע״ב.

25 ראה רונקאליה, עמ׳ 51–53; 60–61. וראה להלן, עמ׳ 50–51.

26 כ״י ירושלים, איגרת 30, עמ׳ 72, וראה גם איגרת 222, עמ׳ 272.

27 ראה כהן, יהודי ירושלים, תעודה מס׳ 3 עמ׳ 38. והשווה עם האמור להלן עמ׳ 49. כן השווה את האמור בתעודה מס׳ 6, עמ׳ 40–41, עם מה שמובא בכ״י ירושלים, איגרות 21, עמ׳ 65; 223, עמ׳ 272; 224, עמ׳ 273, ולהלן עמ׳ 57. וכן השווה תעודות מס׳ 7, עמ׳ 42–43; 19, עמ׳ 57; 24, עמ׳ 65–66 עם כ״י ירושלים, איגרות 5, עמ׳ 46; 8, עמ׳ 51; 21, עמ׳ 65; 64, עמ׳ 107; 139, עמ׳ 168; וכן תעודות מס׳ 4, עמ׳ 39; 17, עמ׳ 54 עם כ״י ירושלים איגרות 102, עמ׳ 139; 214, עמ׳ 265–268; 216, עמ׳ 267; 224, עמ׳ 274. ועוד, תעודות מס׳ 9, עמ׳ 45; 15, עמ׳ 53 עם כ״י ירושלים איגרות 209, עמ׳ 261–262; 210, עמ׳ 262; 212, עמ׳ 263–264; 224, עמ׳ 273–274.

שנשלחו משם, חוזרת הדרישה לחקירת התלונה, להפסקת ההתאנות לקהילה (אם הייתה כזו) ואיום בהענשת האשמים.[28] שאלה אחרת היא, באיזו מידה אכן עזרו הפרמאנים האלה. העובדה, כי במאה הי״ז שבות ומושמעות תלונות, שכבר הועלו במאה הט״ז, מורה, כי תועלתם של הפרמאנים למעשה לא הייתה מרובה, ואולם ברור הדבר, כי הייתה קיימת ציפייה בקרב יהודי ירושלים, ש״השער העליון״ יהיה בעזרם.

ציפייה זו מוסיפה ומתקיימת גם במאה הי״ז,[29] אך נראה שיהודי ירושלים נואשו במשך הזמן ממשלוח התלונות הרשמיות ובחרו בדרך של הפעלת איומים מצד רבי המלוכה על הממשל המקומי. לדברי יהודי ירושלים ערכו של החוק קטן בהרבה מפחדם של המושלים מפני הממונים עליהם.[30] זו בעצם הסיבה לכך שהם דרשו משלוח תכוף של ״כתבי צווי״ אלה.[31]

לעתים נדירות ניסתה הקהילה להשפיע על ״השער העליון״ שלא דרך קבוצת שתדלנים אלו. בשלהי המאה הט״ז היה נסיון להפעיל את השיח׳ים המוסלמים בעיר, שבדרך כלל פעלו לרעת הקהילה, ואת הקאדי, כדי לשכנע את המופתי של קושטא להחזיר לקהילה את בית־הכנסת הרמב״ן. בית־הכנסת הופקע בגלל גילויי קנאות דתית, שהתעוררה בקרב מוסלמי העיר נוכח קרבתו למסגד המוסלמי. לאחר הפקעתו שוחדו נכבדיהם לכתוב אל שער המלך ולבקשו להחזיר את בית־הכנסת לבעליו.[32] אף על פי כן לא נפתח בית־הכנסת, אם משום שמכתבים אלו לא נכתבו כלל, אם משום שהמופתי של קושטא לא נענה להם.

בתקופת שלטונו של אבן פרוח׳ ניסתה הקהילה להפעיל גם מעצמות זרות, כדי להניע את הסולטאן לעשות משהו למענה. העולה מקארפי, שכתב איגרת למולדתו בשנת שפ״ה (1625), מספר בה, כי ראשי הקהילה הפצירו בו ״שאכתוב אל ראשי עירי ואל אנשי מעלה מהדוכוס שלנו יר״ה [ירום הודו] להליץ באגרות חסד שלוותם״.[33] ביצירת הקשר בין הקהילה והשלטונות בקושטא דרך קבוצת לחץ זו הייתה טמונה גם סכנה, משום שהמושל, שקיבל מכתבים נרגזים מקושטא, היה תוהה, מנין יודעים בקושטא את הנעשה בירושלים, והגיע למסקנות, שלא תמיד היו נוחות לקהילה. משום כך ביקשו יהודי ירושלים מיהודי קושטא, שבכתבי הצווי

28 ראה כהן, שם, עמ׳ 34–67.

29 ראה כ״י ירושלים, איגרת 220, עמ׳ 270, וראה גם איגרת 212, עמ׳ 264; 216, עמ׳ 267; 218, עמ׳ 269.

30 ראה שם, איגרת 221, עמ׳ 271.

31 ראה שם, איגרת 21, עמ׳ 66; 209, עמ׳ 261; 210, עמ׳ 262; 212, עמ׳ 264; 214, עמ׳ 265; 217, עמ׳ 268; 218, עמ׳ 268; 219, עמ׳ 269; 221, עמ׳ 271; 223, עמ׳ 272; 225, עמ׳ 275.

32 ראה מרכס, שני מכתבים, עמ׳ 170. על הפרשה כולה ראה להלן, עמ׳ 32–33.

33 ראה קויפמאן, עמ׳ 81.

הנשלחים למושל ייכתב, שהשמועות על הנעשה בירושלים הגיעו מפי אורחים ועוברי אורח.[34] אף על פי כן ידעו המושל של ירושלים והואלי של דמשק על קיומו של אפיק תקשורת זה, ואף עשו נסיונות לקטעו.

ר' משה בנבנישתי הוסיף בטבת שנת ת"ז (1647) את חתימתו על תשובתו של ר' משה די מדינה, תושב ירושלים, ביחס לסכסוך, שפרץ בין יהודי מדמשק לבין תושבי ירושלים בעניין הלשנה על הואלי של דמשק.[35] היהודי, תושב דמשק, כתב "שטנה לגביר המשרת את פני המשנה הגדול שבקושטנדינה נגד המשנה שבמדשק"[36] וזאת לפי בקשתם של תושבי ירושלים. הדבר נתגלה לואלי, שכמעט המית את האיש. לבסוף יצא הכותב רק בהפסד ממון רב, שאותו ניסה לגבות מכספים, שנשלחו אל יושבי ירושלים מקרוביהם שבחוץ לארץ, ואשר עברו תחת ידיו כמי שעוסק בענייני ארץ ישראל.

במקרה אחר נעצר בדמשק יהודי שנשלח ובידו כתב הלשנה על מושל ירושלים. הוא הושם בכלא, בעוד שהמושל עצמו יצא בדרכו לקושטא. יהודי ירושלים כתבו לקושטא, וביקשו מנכבדי היהודים שם, שיפעלו להגן עליהם בחצר הסולטאן לפני בוא המושל לשם, וכן שיעשו לסילוקו.[37]

ג. היחסים עם הואלי של דמשק[38]

הואלי של דמשק, או "המשנה" כפי שהוא קרוי במקורות העבריים, היה ממונה על סנג'ק (מחוז) ירושלים ובתור שכזה מינה לעתים את המושל לתפקידו. כך למשל נתבהלו תושבי ירושלים כאשר אבן פרוח' נתמנה למשרה זו על־ידי הואלי, וכתבו באיגרת לגולה: "... ואחר אבוד רשעים קם משרש נחש צפע בנו יש"ו, [ימח שמו וזכרו] ואכל את יתר רפליטה סך מאתים גורו' [שוש] ועתה שמענו שלקח מקום אביו מיד הטיפסדאר ומיד השר של דמשק".[39]

לפעמים משל הואלי עצמו על הסנג'ק באמצעות מֻתסלם, דהיינו ממלא מקום. את הממשל על הסנג'ק מסר הואלי לידידים, שאותם ביקש להעשיר, או לכל המרבה

34 ראה כ"י ירושלים, איגרת 214, עמ' 265. כיוצא בזה גם באיגרות 216, עמ' 267; 218, עמ' 268–269; 220, עמ' 270.

35 ראה שו"ת פני משה, ח"ב, סימן יז, דף יו, ע"א.

36 כך במקור וצ"ל: דמשק.

37 ראה כ"י ירושלים, איגרת 221, עמ' 270.

38 על הואלי, הוא מושל הולאית של דמשק ועל מבנה האדמינסטרציה העות'מאנית ראה בן־צבי, א"י ויישובה, עמ' 73–81; גיב ובואן, עמ' 141–148.

39 כ"י ירושלים, איגרת 89, עמ' 128 (בעניין ה"טיפסדאר", ראה להלן, עמ' 487 והערה 20).

במחיר. יהודים, נוצרים וגם מוסלמים נהגו להתלונן בפניו, כאשר נראה היה להם, שהדרגים הנמוכים יותר נהגו בהם שלא כשורה.[40] בשל אופן מינוי המושל, וכן בשל מיעוט כוחו שלו לא נחפז הואלי לשעות לתלונות האוכלוסיה על מעשי המושלים, ולכן הגיעו לבסוף רוב התלונות דרך שתדלנים לקושטא. עם זאת ידועים לנו כמה מקרים, שבהם התערב הואלי בענייני הסנג׳ק.

בר״ח תמוז שפ״ה (1625) נאסר ר׳ אברהם אישפריאל בידי אנשי אבן פרוח׳, שהאשימוהו כי הוא ״הלשין בן פרוך אל שר דמשק״.[41] באותו זמן לערך מינה הואלי את אבן פרוח׳ לראש שיירת החג׳ ההולכת למכה. ״וימאן הרשע ללכת״, מספר לנו בעל ״חרבות ירושלם״, ״כי נתירא מהישמעאלים אשר ברחו מירושלם אל השר ההוא ויחשב כי בתחבולה זו הכין רשת ללכוד אותו״. אך הקאדי של ירושלים יעץ לו ללכת באומרו: ״השמר לך ושמר נפשך מאד פן תמאן ללכת אל כל אשר ישלחך שר דמשק כי הוא אדונך״.[42] באותה עת נמצא בדמשק גם חיים די שיריז מרמלה, אשר בא להשתדל למען יושבי ירושלים.[43] בהשתדלותו שלח הואלי אנשי צבא לירושלים, כדי לפעול לשחרור היהודים, שאסר שם עת׳מאן.[44] בעקבות התלונות הרבות, שהגיעו לדמשק, שלח לבסוף הואלי אנשי צבא לשחרר את העיר מידי אבן פרוח׳.[45] עם זאת יש לזכור כי בד בבד עם הפעילות בדמשק פעלו שתדלנים שונים גם בקושטא, עד כי אבן פרוח׳ הוכרז כמורד במלכות.[46] במצב זה לא הייתה בעצם לואלי כל ברירה אלא לפעול להדחתו, פן יבולע לו עצמו.

מקרה אחר של התערבות הואלי בענייני הסנג׳ק, אירע בשנת 1633, כאשר נשלח ידידו של הואלי, אדם ממוצא יווני אשר נקרא קטאגקה, להילחם במושל ירושלים מחמד פאשא. כאן חברו כנראה שני מניעים להתערבות. האחד, רצונו של הואלי לגמול חסד לידידו. השני נובע, כפי שמרמזת הכרוניקה של המסדר הפרנציסקני, משיחודו של הואלי בידי הכנסיה היוונית. מחמד פאשא פעל נגד האינטרסים שלה במאבקה נגד הכנסייה הקתולית בעניין המקומות הקדושים בירושלים, ועל כן היא הייתה מעוניינת בסילוקו.[47]

ניתן לסכם ולומר, שלהלכה היה יחסו של ״השער העליון״ אל יהודי ירושלים מבוסס על השריעה והקאנונים, ובעיקרו של דבר על תנאי ״ברית עֻמר״. לכן נשאו

40 ראה חרבות ירושלם, דף ה, ע״ב.
41 שם, דף ה, ע״א.
42 שם, דף ה, ע״ב.
43 ראה שם.
44 ראה שם, דף י, ע״א.
45 ראה שם, דף ז, ע״ב.
46 ראה שם, דף ח, ע״ב — דף ט, ע״א.
47 ראה ורנייו, כרך 3, ספר 9, פרק 45 (שנת 1633), עמ׳ 115. וראה להלן עמ׳ 50–51.

היהודים עיניהם אל "השער העליון" בראותם בו את מקור הצדק ומגינם מפני כל מעשה עוול ועושק. כך גם תפס ה"שער" עצמו את תפקידו.

כדי להגיע אל "השער העליון" ולייעל את פניותיהם אליו השתמשו יהודי ירושלים בשירותיהם של יהודים רבי השפעה בחצר הסולטאן בקושטא. במשך הזמן אף נוצרה נטייה למסד את פעילותם של חוגים אלה.

פעילותה של השדולה היהודית בקושטא נשאה פירות בדמותם של מכתבים וצווים, שנשלחו אל מושל הסנג'ק והקאדי שבירושלים. מכתבים אלו דרשו מהם להיטיב את יחסם לקהילה, לפתור בעיות שונות שהציקו לה וכיוצא באלה. פעילות זו הביאה גם לסילוקם של מושלים, שלא היו נוחים לקהילה, ולתמיכה במושלים שהיטיבו עמה.

נסיונות להפעיל גורמים אחרים למען הקהילה היו מועטים ביחס, ולא נודע על הצלחות בתחום זה.

התוצאות המעשיות של פעילות זו בירושלים לא היו מרשימות ביותר, שכן מידת יכולתו של ה"שער העליון" להתערב מעשית בנעשה בפרובינציות הלכה ופחתה למן המחצית השניה של המאה הט"ז ואילך. גם מידת התערבותו והשפעתו של ואלי דמשק על הנעשה בירושלים הייתה מוגבלת מאד בשל אופי היחסים בינו לבין מושל הסנג'ק ושיטות המינוי והממשל באימפריה.

ד. היחסים עם מושל ירושלים

מושל הסנג'ק היה נציג השלטון, ועמו באה הקהילה במגע קרוב. ממה שנאמר על נושא משרה זו ניתן להבין, שהוא היה חופשי למדי ביחסו לאוכלוסיה שתחת מרותו.

הגם שהבסיס המשפטי ליחסי הקהילה עם הממשל המקומי נשען אף הוא על כללי האסלאם המתוארים לעיל, הרי באופן מעשי חרג במאה הי"ז יחסו של הממשל מכללים אלו. הקהילה היהודית הייתה במידה רבה אותו יסוד באוכלוסיה שהיה לו שורשים בארצות נכר. בתור שכזו היא שימשה בעיני הממשל המקומי כאמצעי להעביר לרשותו משאבים כספיים מארצות אירופה הנוצרית.

הגורם העיקרי והחשוב ביותר לסחטנות זו היו מעמדו ודרכי מינויו של מושל ירושלים. כבר ראינו, שמושל הסנג'ק של ירושלים מונה על־ידי הוזיר הגדול או על־ידי הואלי של דמשק.[48] שיקולי המינוי במאה הי"ז לא היו ענייניים. המשרה נמכרה למרבה במחיר,[49] או שניתנה לאנשים, שהממנה, הוזיר או הואלי, חפץ ביקרם.[50]

48 על מינוי על־ידי הואלי ראה כ"י ירושלים, איגרת 89, עמ' 121; גיב ובואן, עמ' 148. על המינוי על־ידי הוזיר הגדול, ראה חרבות ירושלם, דף ג, ע"ב.

49 ראה כ"י ירושלים, שם; מאנדוויל, עמ' 523.

50 כך למשל כותב ורניירו, הכרוניקון של המסדר הפרנציסקני: "אחרי שהפאשא של דמשק פיטם

המושל היה עסוק רוב תקופת כהונתו בגביית כספים מן האוכלוסיה, הן כדי לשלם את המסים, שמחוזו היה חייב להעלות, והן כדי להחזיר לעצמו את הכסף שהוא הוציא בקנותו את המשרה, וכדי לשלם משכורות לעושי דברו. נוסף על כך היה המושל רוצה, כמובן, להשאיר בידו גם רווח גדול ככל האפשר. אם הוא נתמנה משום רצונם של ממניו להיטיב עמו, הוא היה ממהר להפיק ממחוז שלטונו את הרווחים המצופים מהר ככל האפשר, לפני שיעבר מתפקידו.

מדיניות זו יצרה מעגל קסמים הרסני. המושלים הוחלפו בתדירות רבה, כיון שהחלפתם הביאה לממנים אותם בצע כסף. עם זאת יש לציין, שלהחלפה התדירה הייתה גם סיבה עניינית. המדיניות העות׳מאנית לא עודדה ישיבת מושל אחד זמן רב במקום אחד כדי למנוע ממנו קביעת מאחזים חזקים מדי באיזור שלטונו, העלולים להביא בעתיד לתסיסה ולמרידות. המושלים, שהתחלפו בתדירות רבה גבו, כל אחד בזמנו, יותר ויותר ממון מן האוכלוסיה,[51] ושמעה של ירושלים יצא כמחוז, המביא רווחים נאים למושליו. כתוצאה מכך גברה תדירות החלפת המושלים וחוזר חלילה. עד כמה היה מחוז ירושלים ידוע כמקור הכנסה נאה למושליו, למדים אנו מן העובדה, שכמה מן המושלים, שנתמנו לעיר, נאלצו להילחם בפועל ממש על משרתם, כיוון שקודמיהם בתפקיד כלל לא ששו לפנות את כסאם.[52]

לעול המסים הכבד על ירושלים היו סיבות נוספות. ואלי דמשק, שהיה ממונה על מושל הסנג׳ק, היה מופקד על שיירת החג׳ למכה. החג׳ הסורי, שהיה החשוב מכולם, נפתח מדי שנה בקושטא, עבר דרך אנטוליה, חמץ ודמשק ומכאן יצא

יפה את ברם אגא, ששרתו בסנג׳ק ירושלים, קראו אליו ושלח אחר בשם אחמד אגא, שהיה לא פחות תאב מן הראשון. כאשר הוא הגיע ב־24.4.1614, הם [הנזירים הפרנציסקנים] אך גמרו לשלם את המסים והמתנות לסנג׳ק הישן. המתנות הנהוגות לסנג׳ק החדש הסתכמו ב־627 גרוש, שאותם הם הביאו בתוך ארבעה ימים״ (ורניירו, כרך 6, ספר 5, פרק 42 (שנת 1614), עמ׳ 291).

51 ראה ד׳אוהסון, כרך ב׳ עמ׳ 277; כ״י ירושלים, איגרת 24; ״בהשתנות עלינו שופטים ושוטרים שרים וצוררים מדי שנה בשנה כל קבל דנא, זה הולך מלא כריסו מעדני, וזה בא רעב לאכול עני ואביון״. וכן באיגרת 25 עמ׳ 65; איגרת 48 (עמ׳ 93) בכ״י ירושלים מבטאת זאת במלים אחרות במקצת ״בהמיר ארץ מושלים ושרים, ובכל יום ויום באים אליה פנים חדשות של זעם, ובזוזי בתר בזוזי, עוד זה מדבר וזה בא״. עניין זה מוזכר גם באיגרת 10, עמ׳ 55. וראה עוד דברי ר׳ גדליה מסימיאטיץ (יערי, מסעות, עמ׳ 332): ״כי כן דרך מלכות ישמעאל החליף את פקידיו ממקום למקום בכל שנה ושנה ואינו מניח ממונה אחד במקום אחד שתי שנים רצופות״. גם איגרת 222, עמ׳ 271 בכ״י ירושלים מדגישה את עובדת צמאונו של כל בעל שררה חדשה לממון מטעמים מובנים: ״ואם יבא פנים חדשות בלי ספק הוא עייף ויגע ולא ירא אלדים לאכל את ישראל בכל פה״.

52 ראה כ״י ירושלים, איגרת 221, עמ׳ 271; ורניירו, כרך 6, ספר 5, פרק 32 (שנת 1603), עמ׳ 256; כרך 2, ספר 7, פרק 20 (שנת 1630), עמ׳ 184־191; כרך 3, ספר 9, פרק 45 (שנת 1633), עמ׳ 112–115; מנאע, משפחת פרוח׳, עמ׳ 12–14.

לחג׳אז. במקרים, שבהם התמנה מושל סנג׳ק ירושלים לשמש כאמיר־אלחג׳, הוא מצא עצמו משמש בתפקיד, שאמנם הביא עמו כבוד רב, אך גם מעמסה כספית ניכרת. מעמסה זו הוטלה בסופו של דבר על כתפי האוכלוסיה,[53] ומפני שחלק ממנה היווה משמר המושל ואנשי דת מוסלמיים, נפל כובד המסים על שכבת אוכלוסיה מצומצמת למדי.[54] ניתן איפוא לומר בלשון המעטה, כי טובת האוכלוסיה לא הייתה בראש מעייניו של מושל הסנג׳ק. עם זאת היו לעתים נדירות מושלים, שהיטיבו לנהל את ענייני המחוז, והדבר אף היה ידוע ל״שער העליון״.[55] השנים, שהן נושאות דיוננו, היו שנות ירידה לממשל העות׳מאני. גם מבחינת פיקוח המרכז על הממשל המקומי. כתוצאה מכל אלה היה הקו האופייני ליחסים שבין הממשל המקומי ובין הקהילה קו, שבולטת בו דמותו של המושל כמי שאיננו מהסס לנצל כל הזדמנות כדי להשיג טובת הנאה חומרית לעצמו ולעושי דברו. הזדמנויות כאלה נבעו ממערכת היחסים בינו לבין הקהילה או בינו לבין גורמים אחרים. קו זה אפיין את שלטונם של רוב מושלי ירושלים והוא הלך והתחזק למן הרבע האחרון של המאה הט״ז.

הדוגמה הבולטת ביותר בתקופה זו היא תקופת שלטונו של המושל ח׳דאורדי אשר בשל כשרונותיו בתחום המלחמה הוא כונה ״אבו סיפין״, היינו ״בעל שתי החרבות״. בתקופת שלטונו ו״הודות״ לסיועו הגיע לסיומו הפרק המכריע בפרשת המאבק על בית־הכנסת הרמב״ן.

תחילתה של פרשה זו נעוצה עוד בסוף המאה הט״ו. יהודי, שהתגורר בסמוך לבית הכנסת, התקוטט עם הקהילה והתאסלם. אמו הקדישה בכעסה את דירתה להקדש המוסלמי, וזה בנה שם את מסגד אלעֵמַרי.[56] כתוצאה מכך החל ויכוח מתמשך בין חוגים קיצוניים מקרב מוסלמי ירושלים, שקרבת בית־הכנסת למסגד הייתה לצנינים בעיניהם, לבין הקהילה היהודית. במהלך הוויכוח הזה הרס המון מוסת את בית־הכנסת בשנת רל״ד (1474). אולם גם לאחר בנייתו מחדש בפקודת הסולטאן הממלוכי קאית־בי לא פסקו הערעורים על קיומו.[57] בסוף שנות השלושים ובמשך שנות הארבעים של המאה הט״ז נעשו בבית־הכנסת עבודות שיפוצים והרחבה, שגררו ערעורים חוזרים ונשנים, בתחילה על בעלותם של היהודים על חלק מן השטח שסביבו (1540), ולבסוף על זכות השימוש בו כמקום תפילה. המערערים

53 ראה מנאע, מושלי ירושלים, עמ׳ 209–211, 213.

54 ז׳אן דובדאן, שביקר בארץ בשנת תי״ב (1652), מעיד כי ״רוב התושבים הם משמר המושל וקציני הקאדי, הוא הדיין; קדושי המוסלמים ונזיריהם בה רבים...״ (דובדאן, עמ׳ 435, איש שלום, מסעי נוצרים, עמ׳ 345).

55 ראה להלן, עמ׳ 37.

56 ראה איגרת ר׳ עובדיה מברטנורא, יערי, איגרות, עמ׳ 129.

57 ראה יהודא, עמ׳ 72–86; ש״ד גויטיין, ספרו של אבן עובייה על הריסת בית הכנסת היהודי בירושלים בשנת 1474, ציון, יג־יד (תש״ח־תש״ט), עמ׳ 18–32; אשתור, ח״ב, עמ׳ 402–415.

טענו, שזהו חידוש שנתחדש לאחר הכיבוש העות׳מאני, וקיומו נוגד את חוקי האסלאם. אך לאחר שהקהילה הציגה מסמך מן התקופה הממלוכית, שביסס את קדמות זכותה על המקום, אושרה זו מחדש. נסיון נוסף להפריע לתפילה במקום משום אותה טענה נעשה ב־1556. הניסיון נכשל לאחר ששולם כסף רב למושל המקומי, אולם החֵג׳ה, שהייתה ביד הקהילה, ואשר אישרה את קדמות זכותה על המקום, הוחרמה באותה הזדמנות בידי המושל. המסמך אמנם הוחזר בסופו של דבר, אך כנראה שליתר בטחון נשלח מצרימה, משם התקשו היהודים להמציאו. דבר זה מנע מן הקהילה את האפשרות לחזור ולאשר את זכותה על המקום כאשר זו הוטלה שוב בספק אחר כך. מראשית שנות השמונים גבר הלחץ על קיומו של בית הכנסת בצורות שונות, ובעיקר בערעור מחודש על זכות קיומו (בשנת 1585) מצד תושבי השכונה המוסלמים, אשר המיסטיקאי הירושלמי, אחמד א(ל)־דג׳אני, שימש להם לפה, ואולי גם כגורם מדרבן. הדיונים בעניין זה נמשכו במשך השנים 1585–1587.[58] למרות שהקהילה הצליחה להשיג צו, שאישר את זכותה להשתמש במקום, מנע אותה אבו סיפין מלהוציאו אל הפועל ״רק למטרת גזילת כסף״.[59] דהיינו, הוא התנה את ביצוע הצו בתשלומים, שישולמו לו עצמו. בשנת 1587 השיגה הקהילה צו מלכותי, שציווה על המושל לחדול מלעשקם ומלהפריעם מלהיכנס לבית הכנסת.[60] אולם, למרות הצו הצליחו החוגים המתנגדים לפתיחת בית הכנסת במאמציהם, ובשנת 1589 הוצא צו נוסף, שקבע סופית, שיש לסגור את בית הכנסת.[61] במהלך אירועים אלה פיזרה הקהילה כסף רב בין נכבדי ירושלים, המופתי של קושטא ומושל העיר.[62] העובדה, שגם בשנים 1595 ו־1596 היה צורך לאשר את סגירת בית הכנסת מעידה, שהנסיונות לפתיחתו לא פסקו.[63]

למעשה היו לקהילה מקומות תפילה נוספים, ומיד לאחר סגירת בית הכנסת החלו להשתמש ב״ק״ק ת״ת״ כמקום תפילה עיקרי. אולם מנהיגי הקהילה, ובראשם ר׳ בצלאל אשכנזי, חששו, שהפסקת המאבק על בית הכנסת תביא לערעור מעמד הקהילה בנושאים אחרים, שהיו שנויים במחלוקת. מבין אלו נזכיר שניים. האחד — עניין מספר היהודים בירושלים. בשל חוסר ההתאמה בין תוצאות המפקדים בעיר, אשר לא שיקפו את המציאות, לבין מספר היהודים האמיתי, שימש האיום לגרש את

58 תיאור מפורט של הפרשה על פי מסמכי בית־הדין השרעי ראה אצל כהן, יהודים, עמ׳ 86–93. והשווה קלהורה, ספר 6, פרק 10, עמ׳ 471–472; ורניירו, כרך 1, ספר 5, פרק 24 (1588), עמ׳ 231; אלקרוטי, עמ׳ 180; חרבות ירושלם, דף ו ע״ב.

59 ראה כהן, יהודי ירושלים, עמ׳ 63–64.

60 שם.

61 ראה הד, תעודות, עמ׳ 169–171.

62 ראה שו״ת בצלאל אשכנזי, סימן טו, דף נב, ע״א.

63 ראה כהן, יהודים, עמ׳ 93.

אלו שאינם משלמים מס כאמצעי לסחיטת כספים מן הקהילה.[64] השני — שאלת העלייה לרגל לירושלים ולמקומות הסמוכים לה כקבר שמואל הנביא וקברי האבות בחברון. העלייה לרגל למקומות אלה הייתה מסורת בקרב יהדות הגולה ובעיקר בקרב יהודי המזרח. מדי שנה בערב פסח יצאה ממצרים שיירה גדולה למטרה זו. גודלה של השיירה הפך אותה לגורם בולט מאד בחיי העיר. בתקופת הפסח עלו מחיריהם של מצרכי מזון בירושלים ולעתים אף נוצר מחסור בשל הגידול הפתאומי במספר התושבים בעיר. יהודי מצרים התנהגו בעיר בחפשיות, שלא הייתה מקובלת שם והעשירים שבהם אף קנו בה נכסים. כתוצאה מכך ניסה הממשל לעכב את כניסתה של שיירה זו, וייתכן שהדבר אף יצא אל הפועל. ביטולם של נסיונות אלה היה כרוך תמיד בתשלום למושל העיר, ומפני דבר זה חשש ר׳ בצלאל אשכנזי.[65]

נראה שאבו סיפין אף ידע לנצל לתועלתו את ההתנצחויות סביב קבר שמואל הנביא. על זכות האחזקה בקבר התגלעו סכסוכים בין הקהילה היהודית ובין הקראים וכן בין היהודים למוסלמים. בשנים 1554–1555 ניסו המוסלמים להפקיע את אחיזתם של היהודים בבית־הכנסת שמעל הקבר אך ללא הצלחה.[66] בשנות ה־60 של המאה הט״ז עדיין היה הקבר בחזקת היהודים, אך נראה שעוד לפני תקופת שלטונו של אבו סיפין הוא הופקע מחזקתם. אבו סיפין ניצל את רצונם של היהודים לבקר במקום ולהחזיק אותו לשם ניהול ״מקח וממכר״,[67] כפי שהיה גם בזמנם של מושלים אחרים.

הקהילה וחכמיה אסרו את הביקור במקום כדי למנוע מן הממשל את ההכנסה, שלה קיווה.[68] אולם בשנת שנ״א (1591) בקירוב קם שמואל הכהן, הצֶ׳לֶבִּי, מנהל אוצרו של מושל מצרים, ואסף כספים בקרב יהודי מצרים, אשר קבר שמואל הנביא נתחבב עליהם מאוד כמקום עלייה לרגל. בכסף זה הוא פדה את הקבר, לאחר

64 ראה שו״ת בצלאל אשכנזי, שם: ״שאס חס ושלום נתייאשו מבית הכנסת הרשעי׳[ם] השקט לא יוכלו ואחר הייאוש יהיה שינוי מעשה שיערערו על הדירה בירושלם כאשר החלו לעשות ושוב אפילו על עולי רגלים״. וראה להלן, עמ׳ 40–41, 56–57.

65 על פרשת שיירת הפסח ממצרים ונסיונות מושלי ירושלים לנצלה למטרות סחיטה ראה (לגבי המאה הט״ז): כהן, יהודים, עמ׳ 120–122; (לגבי המאה הי״ז). M. Rozen, Relations between Egyptian Jewry and the Jewish Community in Jerusalem in the 17th Century, *Relations between Islamic Egypt and Palestine* (in press).

66 ראה כהן, יהודים, עמ׳ 116–117; הנ״ל, יהודי ירושלים, עמ׳ 49.

67 לדעת ע׳ שוחט וי״מ טולידאנו הופקע הקבר מרשות יהודים בתקופתו של אבו סיפין (ראה שוחט, ח״ב, עמ׳ 241–245; טולידאנו, קברו של שמואל הנביא, עמ׳ כט־לא). אולם המקורות מורים כי הדבר אירע עוד לפני תקופת שלטונו והיה פרי יזמתם של אנשי דת (ראה אסף, לתולדות בית־הכנסת, עמ׳ 246–247).

68 ראה שו״ת רדב״ז, ח״ב, סימן תרח, דף ג, ע״ב.

שפיזרו בין מושל ירושלים, הקאדי והצוּבַּאשי של העיר.[69] העובדה, שגם בשנים 1598 ו־1600 נזקקה הקהילה לאישורים של "השער העליון" והקאדי של ירושלים על זכותה במקום,[70] מלמדת, שלא היה די בממון זה, וקשיי הקהילה במימוש זכותה על אחוזת הקבר לא נסתיימו.

הדי אופי היחסים בין אבו סיפין ליהודי ירושלים עולים גם מאפיזודות שונות, אשר למרות שאין להן ביסוס נוסף, יש בהן כדי להעיד על האווירה הכללית. החיד"א מביא שמועה, שאבו סיפין הכביד את עולו על היהודים, ואיים על ר' חיים ויטאל בעונש מוות, אם לא יגלה לו את מימי הגיחון אשר סתם חזקיהו. לפי שמועה זו הצליח ר' חיים ויטאל להימלט בדרך נס לדמשק. וייתכן שר' חיים ויטאל, ששימש כרבה של הקהילה משנת של"ח (1578) ובשנת שמ"ו (1586) כבר היה בצפת, נאלץ לברוח מן העיר בשל עלילה, שהעליל עליו מושל זה.[71]

מקורות נוצריים מוסרים, כי בין השנים שמ"ו־שמ"ח (1586–1589) הייתה בירושלים מגפת דבר קשה. משום מה האמינו התורכים כי הכלבים בעיר מפיצים את הדבר. לפיכך פקד מושל הסנג'ק, אבו סיפין, להרוג את כל הכלבים בעיר ולקברם בבית הקברות של היהודים. היהודים שהתרעמו על המעשה והתלוננו עליו, נענו, שהכלבים נקברו בבית הקברות שלהם, משום שהם עצמם נחשבים בעיני המושל ככלבים. מקרה זה אינו נזכר בשום מקור יהודי. אפשר שהדיאלוג שנתקיים, לפי המקורות הנוצריים, בין המושל ליהודי ירושלים, כלל לא היה, ואין הוא אלא פרי השנאה והבוז שרחשו הנוצרים ליהודים, אך אשר למעשה עצמו — ייתכן בהחלט שהוא אכן קרה.[72]

הנוצרים והמוסלמים אף הם לא שבעו נחת משלטונו של אבו סיפין, והכרוניקון הפרנציסקני — דל־פוארטו תיארו כ"שד בצורת אדם".[73] עקב אופי משטרו נמלטו מן העיר רבים מתושביה,[74] ואכן נרשמת ירידה ניכרת באוכלוסיית ירושלים באותן שנים.[75]

השליש הראשון של המאה הי"ז עמד בסימן שלטונם של המושלים לבית פרוח' — פרוח' אבן עבדאללה ובנו מחמד אבן פרוח' — ומושל נוסף, הוא מחמד פאשא.

69 ראה מסעות שמואל בן דוד הקראי מקרים, יערי, מסעות, עמ' 246.

70 ראה כהן, יהודים, עמ' 117.

71 ראה שם הגדולים, בערכו, וראה עוד להלן, עמ' 144.

72 ראה אלקרוטי, עמ' 180; ורניירו, כרך 1, ספר 5, פרק 24 (1558), עמ' 231; קלהורה, ספר 6, פרק 10, עמ' 2–471. סיפור המעשה מופיע גם אצל דל־פוארטו, עמ' 286.

73 ראה דל־פוארטו, שם.

74 ראה סג'ל, כרך 63, עמ' 58, כהן, תמורות, עמ' 101: "מתושבי המחוז ברחו רבים: מוסלמים, נוצרים ויהודים; רבים אחרים מתכונים לברוח".

75 ראה כהן־לואיס, עמ' 94.

פרוח׳ אבן עבדאללה היה ממלוכ משוחרר ממוצא צ׳רקסי, שעלה לגדולה ועשה הון בשרתו פקידים עות׳מאנים ובעסקו במסחר. בתחילת המאה הי״ז רכש לעצמו את השלטון בסנג׳ק שכם, ובשנת 1603 הצליח לקנות את השלטון גם על סנג׳ק ירושלים. הוא שימש במשך שנים רבות אמיר־אלחג׳ והצליח מאד בתפקידו זה.[76] פרוח׳ בֵּי מונה לתפקיד מושל ירושלים בתנאי שיאסוף עשרים אלף מטבעות זהב מן החאצ׳ המלכותי למימון החג׳.[77] הוא עמד במשימה ותרם עשרת אלפים זהובים נוספים מכיסו לכיסוי חובות הואלי של דמשק, חובות, שנבעו מהוצאות החג׳ של שנת 1601.[78] פרוח׳ קיווה להחזיר לעצמו את הוצאותיו בצירוף רווח נאה על ידי גביית מסים מן האוכלוסיה. אולם בטרם עברה שנה למינויו הצליח אדם אחר בשם מצטפא אבן ע׳ורע׳ור לקנות את המינוי, ואז התפתח מאבק מזויין על השלטון בעיר. פרוח׳ צר על ירושלים יחד עם מושלי עזה, עג׳לון, ולג׳ון, אולם רק לאחר שהצטרף אליהם צבא, שנשלח על ידי ואלי דמשק, נפלה העיר בידו.[79]

התוצאה העיקרית של המאבק על השלטון בירושלים באשר ליחסים בין הקהילה ובין המושל הייתה עומס גדל והולך של מסים והיטלים, שנועדו לכסות את הוצאות המושלים.[80] גם הפעם הייתה האמתלה המרכזית שאלת זכות ישיבתם של היהודים בירושלים. באיימו כי יגרום לגירושם מן העיר סחט פרוח׳ בי מיהודי ירושלים ממון רב.[81] באותן שנים שררה הקפדה יתרה על ביצועם של חוקים מגבילים כלפי היהודים בעיר. הם התלוננו, שמחייבים אותם לרדת מן הדרך אם בא מולם מוסלמי, ואם אינם עושים כן, מאלצים אותם לכך.[82]

76 ראה מנאע, משפחת פרוח׳, עמ׳ 7–11.

77 ראה סג׳ל, כרך 81, עמ׳ 16, 28, 58–59, מאנדוויל, עמ׳ 523.

78 ראה סג׳ל כרך 23, עמ׳ 504, 523, מנאע, שם, עמ׳ 12; מאנדוויל, שם.

79 ראה סג׳ל,כרך 81, עמ׳ 51, מנאע, שם; כרך 84, עמ׳ 296, 327, מנאע, שם, עמ׳ 13; כרך 81, עמ׳ 58, מנאע, שם, עמ׳ 14; ורניירו, כרך 4, ספר 5, פרק 32 (שנת 1604), עמ׳ 256; רוזן, חרבות ירושלם, עמ׳ 23–25.

80 ראה לחם דמעה לאיכה א: א (דף ג, ע״א): ״היתה למס..., אל מה שראינו בזמנינו זה כי בכל מקום אשר תחת ממשלת המלך יר״ה אין לך מדינה שיהיה בה ריבוי מסים וארנוניות על היהודים כארץ ישראל ובפרט מן הפרט ירושלם, ואלמלא כי מכל גלילות ישראל שולחים שם מעות לפרוע המסים וארנוניות שלהם לא היו יכולים יהודים לדור בה מרוב המסים. ועל זה מקונן הנביא עליה: שרתי במדינות היתה למס״. (על שנת הדפסת הספר ראה ד׳ תמר, עוללות צפת, תרב״ן כ״ז (תשי״ח), עמ׳ 108).

81 ראה כ״י ירושלים, איגרת 98, עמ׳ 112.

82 ראה לחם דמעה לאיכה ד: יח (דף קא, ע״א): ״צדו צעדינו... כי האומות מזלזלים בנו כ״כ עד שאינם מניחים אותנו ללכת ברחובותינו אלא צריך היהודי לירד מן המסילה כדי שיעבור הגוי ואם הישראלי אינו יורד מעצמו מורידין אותו למטה בעל כרחו, ובפרט הגזרה הזאת היא מצויה בירושלים יותר משאר ארצות וזהו דדייק ברחובותינו ממש שהיא ירושלים״.

הדמות השנייה, שהטביעה את חותמה על התקופה הייתה זו של מחמד פאשא. מושל זה משל בירושלים לסירוגין משנת 1616 עד שנת 1633.[83] בניגוד לרוב נושאי המשרות בממשל העות׳מאני, שהיו ממשפחות חיילים, היה מוצאו של מחמד פאשא ממשפחת סוחרים.[84] היו לו אינטרסים כלכליים רבים בירושלים ובסביבותיה, ואחת ממטרותיו המרכזיות הייתה קידום כלכלת העיר. כתוצאה מכך זכתה ירושלים בשנות שלטונו לתקופה יוצאת דופן, שבה הושם לב לטובת האוכלוסיה ולצרכיה.

הפריחה, שהעיר זכתה לה בתקופת שלטונו, הייתה בין הגורמים החשובים לעלייתה של הקהילה היהודית בעיר בעשור השני של המאה הי״ז. בעל ״חרבות ירושלם״ מספר, כי בזמנו ״נתיישבה עיר אלהינו מבני עמנו יותר ממה שהיתה מיום גלות ישראל מעל אדמתם״, העולים לרגל ״היו זלים זהב מכיס, איש כמתנת ידו לחזק את ישוב ירושלם, ושמעה הולך בכל המדינות. כי היינו יושבים בה לבטח בשלוה והשקט, ורבים ממנו קנו בתים ושדות ובנו החרבות״.[85] הביטחון הקיבוצי הביא לגידול הקהילה ולרווחה כלכלית. בהמשך דבריו מספר בעל ״חרבות ירושלם״ גם על הנהגה מסודרת וארגון טוב של הקהילה, שהיו פועל יוצא של התנאים האובייקטיביים החיצוניים.

בשנת 1621 שוב הצליח פרוח׳ בֵּי לקנות את השלטון על סנג׳ק ירושלים, אך הוא מת כעבור חודשים ספורים. מחמד בנו רצח את מנהל משקו, שבידו הופקדה העיר, ונטל את השלטון לעצמו. הוא משל בעיר אך חודשים מעטים, אבל הוא הצליח להרוס בתקופה זו מספר רב של כפרים ולהטעים גם את תושבי ירושלים משיטות שלטונו. בניגוד לאביו, שנהג במתינות לפחות עם המוסלמים, חמס הבן את בני כל הדתות.[86] עד מהרה הוא סולק מן המשרה שנטל לעצמו, ומחמד פאשא חזר למשול בעיר. הוא פעל רבות לשיקום העיר והכפרים שבסביבותיה,[87] ונראה כי בשלב מסוים אף הצליח לקבל מן ״השער העליון״ את השלטון על ירושלים לכל ימי חייו. אולם מחמד פאשא לא הצליח להחזיק בזכות זו לאורך זמן,[88] שכן בסוף 1623

83 על פי הכרוניקה של המסדר הפרנציסקני משל מחמד פאשא בעיר עשרים ושלוש שנים לסרוגין. ואולם באותו מקור יש עדות מפורשת רק לשש עשרה שנות שלטון שלו. אם נכונה הידיעה הראשונה הרי שהוא שלט בירושלים עוד לפני שנת 1616 (ראה ורניירו, כרך 3, ספר 9, פרק 45 [1633], עמ׳ 114).

84 ראה שם.

85 חרבות ירושלם, דף ג, ע״ב.

86 ראה מנאע, משפחת פרוח׳, עמ׳ 10–19; רוזן, חרבות ירושלם, עמ׳ 44–67; למרות יחסו האכזרי כלפי האוכלוסיה נזכר שמו לשבח ע״י משוררים מקצועיים ואנשי דת מוסלמיים בשל הצלחתו בתפקיד אמיר־אלחג׳ (מנאע, מושלי ירושלים, עמ׳ 209–210).

87 ראה מנאע, משפחת פרוח, עמ׳ 77–79; הנ״ל, מושלי ירושלים, עמ׳ 211.

88 ראה מנאע, משפחת פרוח׳, עמ׳ 20.

התארגנה בארץ ישראל קואליציה של אמירים, שנלחמה בפח׳ר א(ל)־דין השני, אמיר הדרוזים, אשר מרד ב״שער העליון״. אחת הדמויות הבולטות בקואליציה זו היה מחמד אבן פרוח׳. מחמד פאשא לא הצטרף למלחמה זו, וכתוצאה מכך הוא הודח מתפקידו בסוף 1624 ואבן פרוח׳ מונה במקומו.[89]

יהודי ירושלים זכרו את חודשי שלטונו המועטים ב־1621 ואת ימי שלטון אביו, שש־עשרה שנים קודם לכן. על־כן הם כתבו איגרת מלאת חששות אל יהודי קושטא, וביקשו מהם, כי יפעלו למען יכתבו אליו מן ״השער העליון״ וידרשו ממנו, שינהג בהם בצורה יפה.[90] הם לא הסתירו את דעתם על אבן פרוח׳[91] וניסו ככל הנראה להחזיר את מחמד פאשא לשלטון בירושלים,[92] אולם ללא הועיל.

במשך השנתיים, שבהן משל מחמד אבן פרוח׳ בירושלים עבר על העיר כולה משבר קשה, שממנו סבלה גם הקהילה היהודית. תאוותו לכספם של תושבי ירושלים לא ידעה שָׂבעה. תמורת משׂרתו הוא שילם לוזיר הגדול כסף רב מאוד, ועיקר מעייניו היה עתה בהחזרת הממון הזה לכיסו, בתוספת רווח גדול ככל האפשר. פרשת שלטונו הועלתה על הכתב בידי יהודי אלמוני, שחי בירושלים באותן שנים, וכתב יומן, שבו רשם את קורות הקהילה בזמנו. דבריו נדפסו כאיגרת כוללת בשנת שצ״א (1631) בוונציה,[93] והם המקור לרוב הידיעות על הקהילה היהודית בשנות שלטונו של אבן פרוח׳.[94] הוא מוסר, שאת פמלייתו של אבן פרוח׳ הקדים מתסלם, כלומר בא־כוח או ממלא־מקום, שהחזיק בעיר עד בוא המושל עצמו בשבת, כ״ו בטבת שנת שפ״ה (5.1.1625). אבן פרוח׳ הביא עמו לעיר 300 שכירי חרב, ופמליה שכללה את בני משפחתו וכמה פקידים.[95] פרנסי הקהילה דאז, הרופא יעקב אבן עמרם ויצחק גאון, הביאו לו מנחה כמנהג המדינה. כעבור שלושה ימים נדרשה הקהילה לשלם לו אלף ושלוש־מאות גרוש, סכום אשר כמוהו לא הטיל עדיין שום מושל. בראשונה מילאו כל התושבים (ובהם המוסלמים והנוצרים, שגם עליהם הכביד את עולו) את כל דרישותיו, בראותם בו צרה חולפת, אולם אבן פרוח׳ לא נתן

89 ראה סג׳ל, כרך 108, עמ׳ 38; כרך 110, עמ׳ 473, מנאע, שם.

90 ראה כ״י ירושלים, איגרת 89, עמ׳ 128.

91 בכ״י ירושלים נזכר מחמד פאשא באחת האיגרות לטובה: ״מיום שנטלה השררה מיד השר הישר מחמד פאשא ועמד על כנו איש נבזה״ וכו׳ (איגרת 4, עמ׳ 44). ״האיש הנבזה״ הוא, כמובן, מחמד אבן פרוח׳.

92 נראה כי הוא המושל, הנזכר באיגרות נוספות, שבהן נידונה החלפת מושלים ובקשה להשאיר על כנו מושל פלוני טוב ומטיב (ראה כ״י ירושלים איגרות 213, עמ׳ 265; 222, עמ׳ 271).

93 חרבות ירושלם, ויניציאה שצ״א. נראה כי המחבר הוא ר׳ שמואל טרדיאולה (דיון נרחב בזהותו של המחבר ובירור שנת הדפסתו של החיבור, ראה רוזן, חרבות ירושלם, עמ׳ 12–16).

94 על תקופה זו ראה רוזן, שם, עמ׳ 24–26.

95 ראה חרבות ירושלם, דף ג, ע״ב.

להם מנוח. כאשר הביאו אליו הפרנסים בפעם הראשונה את סכום המס החודשי, ה"מֶשאהרה", הוא העלה אותו בבת־אחת משלושים לשמונים גרוש, וכן הטיל על הקהילה עבודת אנגריה[96] — העמקת החפירה סביב חומות ירושלים — עבודה, שעשו בה שלושים יום. מלבד זאת נגזלו מן הקהילה בתקופה קצרה זו בגדי צמר ומשי, סוכר, שעווה, עופות, ביצים ונסרים.

כותב החיבור אף חישב כמה הספיק אבן פרוח׳ לסחוט מן הקהילה, ציבור ויחידים. סכום זה מגיע לכדי שלושת־אלפים גרוש שנגזלו במשך 35 ימים.[97] שלוש־מאות גרוש נלקחו משיירה של יהודים איטלקים, שעלתה לירושלים, ואלף שש־מאות גרוש מן הרב עמנואל אלבחרי, שעונה, עד אשר פדה נפשו בממון. לבסוף, מספר הכותב, ברחו רוב טובי העיר ממנה והנותרים הסתתרו. גם משנהו של אבן פרוח׳, אבראהים אגא, גזל בתקופה זו כספים מן הקהילה, באמתלות שונות ומשונות.[98] באדר שפ"ה (1625) נדרשה הקהילה לשלם חמשת־אלפים גרוש לאו׳ ו של אבן פרוח׳. אחרי משא־ומתן שהתנהל עם אבראהים אגא, משנהו וגיסו של המושל, שילמה הקהילה במאמץ רב 2,600 גרוש.[99]

בין כ"ו בטבת (5.1.1625) לשלהי שבט שפ"ה הגיעה לירושלים שיירת עולים מאיטליה.[100] כעבור זמן קצר, בי"ד באדר שפ"ה, אלמוני מן העיר קארפי, שבא כנראה לירושלים באותה שיירה, כתב מכתב אל בנו שנשאר בארץ מולדתו.[101] בשל פחדו מן השלטון, חש הכותב את עצמו מוגבל בהתבטאויותיו, אך ניתן, בכל זאת, לדלות ממכתבו מידע גם לגבי שלטונו של אבן פרוח׳. וכך כתב במקום אחד:

> שמעתי שמעלת הק"ק יצ"ו [ישמרם צורם וגואלם] מפה רוצים לשלח שלוחים באיטליאה ובאשכנז להביא מעות אל ירושלם, כי הם מלאים חובות כרימון, והם ראויים לרחמים, כי נגעה בם יד ה׳, זה כארבעים יום, הוכרחו למצא ששת אלפים גרוסי בהרבה פעמים.[102]

96 עבודת כפייה מטעם השלטון המשמשת כצורה של מס.

97 ראה חרבות ירושלם, דף ד, ע"א.

98 ראה שם, דף ד, ע"א־ב.

99 ראה שם, דף ד, ע"ב.

100 ראה שם, דף ה, ע"א.

101 ראה קויפמאן, עמ׳ 81. מי היה אותו עולה אלמוני מקארפי? קויפמאן, שפרסם את איגרתו לא ידע לזהותו. מן המכתב ניכר, שהוא היה ראשה של קבוצת העולים, שעמה הגיע, וכן שהיו בירושלים אנשים נוספים מן העיר קארפי. ב"חרבות ירושלם" (דף ה, ע"ב) נזכר יהודי מן העיר קארפי, שהיה בין חשובי הקהילה, הוא אליה רבא, שנאסר בידי עת׳מאן יחד עם חשובי הקהילה בי"א אלול שפ"ה. ממכתבו של העולה נראה, כי מיד עם בואו לירושלים הוא זכה למעמד נכבד בקהילה. אליה רבא, כמוהו כעולה האלמוני, השאיר אף הוא בן בוגר בקארפי. על כן נראה לי, לזהותו עם אותו עולה (עליו ועל משפחתו ראה להלן, עמ׳ 212).

102 קויפמן, שם.

מכתבו גם מוסיף ידיעות הרבה בקשר להתמוטטות הביטחון האישי בעיר. כך, למשל, הוא כתב על המוסלמים:

> ראשונה כל האדם שהם החיצונים לאפוקי חלק ה׳ עמו, כזב אין אמונה בפיהם, מבטיחים ואינם עושים, ובשעת רתחא צריך להרחיק מהם כ[מ]שור מועד, ועתה שנתן רשות למשחית לחבל ח״ו עושין נאצות ליהודים ונעלבים ואינם עולבים.[103]

על הסכנה שביציאה אל החוץ העיד בספרו על ביקורו בחברון:

> כבר הייתי לחברון, אבל אמרו רז״ל בשעת דִּבֵּר כנוס רגלך, ואני אומר בשעת דַּבָּר רשע כזה...[104]

מדבריו מתברר עוד, כי גם זכותם של היהודים לקרב אל הר הבית הוגבלה:

> ששם היה ב״ה [בית־המקדש] החרב בעונותינו ועתה בנו עליה מוסקיט״א [מסגד], ואין רשות ליהודים להיכנס בתוכו ורק חוצה לו סמוך לכותל המערבי להם רשות להקרב וזה בשעת שלו׳[ם] כי עתה שהוא עת מנגר[?] גזרו הק״ק שלא תהיה בו דריסת הרגל.[105]

בניסן שפ״ה (אפריל 1625) הגיע לעיר הקאדי החדש, הוא השופט של ירושלים. התושבים קיוו למשפט והנה משפח, שכן הלה עשה הכל כדי לתמוך באבן פרוח׳. יחד עמו הגיע לעיר חייל, שפקד על עשרים שכירים. בכליו היה פרמאן מזוייף, שפקד לגרש מירושלים את כל יהודיה, ולהשאיר בה ארבעים יהודים בלבד. חייל זה ישב בעיר חודש תמים, ובכל יום סיפקה לו הקהילה ארבעים גרוש למחייתו. בסך־הכל הוא סחט מן הקהילה באמתלה זו אלף ושבע־מאות גרוש, בנוסף לשש־מאות גרוש ששילמו גם לאבן פרוח׳.[106]

מאיגרת שנכתבה אחרי זמנו של אבן פרוח׳, מתברר כי האיום לגרש את היהודים עמד תמיד בצל מעשי הסחיטה שלו, והוא נשאר בזכרונם של יהודי ירושלים בשנים שבאו לאחר מכן ככרוך עם איום זה. ״ויאכל גם אכול את כספינו״, כתבו פרנסי ירושלים,״... כדי שלא יגרשינו מהארץ הלזו הנשמה״.[107]

מתשובה של ר׳ יוסף מטראני, שנשלחה אל ר׳ ישראל זאבי לירושלים, למדים אנו, כי באיום הגירוש לא היה ממש, ומאחוריו לא עמדה אלא תאוות הבצע בלבד.

103 שם, עמ׳ 75.
104 שם, עמ׳ 80.
105 שם, עמ׳ 77.
106 ראה חרבות ירושלם, דף ד, ע״ב; דף ה, ע״א.
107 ראה כ״י ירושלים, איגרת 89, עמ׳ 128.

פרטי האיום כאן שונים, אמנם, מאלה הנזכרים ב"חרבות ירושלם", אך יש מקום להשערה,כי גם כאן מדובר בתקופת שלטונו של אבן פרוח', וזה לשון השאלה:

> על דבר שתבע השלטון ליושב ירושלים תוב"ב שכל הבא לדור בה מזה ג' שנים שיפנה וילך לו, ושוב אמר שכל מי שבא מזה עשר שנים, ושוב נתפשר ע"י טובי העיר בסכום ממון ופייסו אותו ונסתלק'[ה] אותה תביעה מעל כל הקהל.

מהרי"ט הסכים לפתרונו של ר' ישראל זאבי לבעיה זו בכתבו:

> ראיתי דברי כ"ת [כבוד תורתו] טובים ונכוחים, ומאחר שכל עילה של מושל אינו אלא על הממון, ראוי לכל הצבור להשתתף בפרעון, כי אין כונתו של מושל שילכו מן העיר, כי מה הנאה יש לו? אלא תואנה הוא מבקש.[108]

נראה כי מילים אחרונות אלו, "כי מה הנאה יש לו" וכו', ממצות את כל העומד מאחורי סוגיה זו.

בשיטותיו של אבן פרוח' לא היה איפוא חידוש רב. אחת השיטות, שהייתה נקוטה בידיו לגזלת כספים מן האוכלוסיה ללא הבדל דת, הייתה מאסרם של אנשים, שנודעו כעשירים או כחשובים. אם היו אלו יהודים, פדתה אותם הקהילה, אם לא יכלו האסורים לעשות זאת בכספם שלהם. שיטה זו, שהיתה קרויה "ענאניה", בוודאי לא הייתה חדשה, ועל כל פנים הייתה נפוצה מאוד גם אחרי זמנו של אבן פרוח'. בתקופת שלטונו החלו הדברים במאסרו של עמנואל אלבחרי. אחר כך חיפש המושל לשוא את בנימין וילאלובוס שנחבא, אך לעומת זאת עלה בידו למצוא את ר' משה חכים, שהתחבא במערה אחת, והוא נאלץ לפדות את נפשו בחמש־מאות גרוש.

בשבת, ו' באייר שפ"ה (14.5.1625) קרא אבראהים אגא לחכם ר' שמואל טרדיאולה, שהיה מתווך בינו לבין הק"ק. מסיבה כלשהי, ואולי מפני הרגשת הרעה הקרבה ובאה, הלך דוד בנו תחתיו, בלווית משה רומאנו הישיש. אבראהים אגא רגז על אביו של דוד, שלא הופיע בפניו, ועל דוד עצמו, על שעד־עתה הוא לא התייצב בחצרו, ואת משה רומאנו האשים, כי התלונן עליו לפני הקאדי. השניים ובייחוד דוד טרדיאולה, עונו עינויים קשים. לבסוף פדה דוד את נפשו באלפיים גרוש, שנאספו מנדבות וחפצי ערך, שתרמו יהודי ירושלים.[109]

כאן החלה התפוררותה של הקהילה. בריחת התושבים גברה, התמחוי פסק, הפרנסים נחבאו, אף שהמשיכו למלא את תפקידם.[110] כך, למשל, עולה מדברי

108 שו"ת מהרי"ט, ח"ב, סימן ס, דף קח, ע"ב; שו"ת אשטרוק אבן שאנג'י, דף קמט, ע"ב.
109 ראה חרבות ירושלם, דף ה, ע"א.
110 ראה שם.

העולה מקארפי, כי יצחק גאון נאלץ להסתתר עוד בחודש אדר, עקב הלשנה, כי בנה בית בלא נטילת רשות מן המושל.[111]

עתה החלו תלונות היהודים להגיע אל הואלי של דמשק, והדיהן אף חזרו אל אבן פרוח׳. בראש חודש תמוז שפ״ה (6.7.1625) נתפס אברהם אישפריאל, ואנשי אבן פרוח׳ טענו, כי הוא אחי יצחק אבוהב, שהלשין על אבן פרוח׳ לפני הואלי. הוא עונה ושוחרר תמורת חמש־מאות גרוש.[112]

בסוף תמוז או בתחילת אב שפ״ה כתבו ר׳ יצחק גאון, ור׳ יעקב אבן עמרם, שהיו פרנסי הקהילה באותו זמן, איגרת לגולה, ומדבריהם עולים פרטים נוספים המחזקים את דבריו של בעל ״חרבות ירושלם״. באיגרתם מסופר כיצד אבן פרוח׳ וחייליו עשקו את תושבי העיר, וכיצד נסגרה העיר ונחבאו תושביה, בעוד חייליו מחפשים אחריהם, בתקווה לסחוט מהם כספים נוספים. החיילים תפסו מלמדי תינוקות ועינו אותם באכזריות, עד אשר הסכימו לחזר על הפתחים ולגבות את דמי פדיונם. בתי הכנסיות ובתי המדרשות נסגרו, ובעיר שרר רעב. חכמי הקהילה המסתתרים החליפו את מקום מחבואם מידי יום ביומו, והשאר ברחו, ועל כן לא היה עוד מי שיסע בשליחות הקהילה. ואולם הפרנסים המתחבאים המשיכו לדאוג לעניי הקהילה, ושעבדו את כל רכושם לשם פדיון יהודים שהיו נתונים בידי אבן פרוח׳. למרות זאת הלך המצב והחמיר, מכיון שאבן פרוח׳ הגדיל את המס המוטל עליהם פי ארבע, ונבצר מהם להשיג ממון בהלוואה ואפילו בריבית של 50%. באיגרתם חוזרים הפרנסים ומדגישים פעמיים את ההכרח לסלק את אבן פרוח׳ מן העיר, כי אין להם ספק, שהוא לא ישנה מדרכיו לאחר שטעם את טעם הממון, שאפשר לסחוט מן התושבים. לדעתם יש גם לגרום להענשתו, כדי שהבאים אחריו יראו וייראו.[113]

בתמוז שפ״ה מינה הואלי של דמשק את אבן פרוח׳ לראש החג׳ של דמשק. אבן פרוח׳, שחשש פן הוטמן לו פח, יצא לדרכו בט׳ בתמוז (14.7.1626), רק לאחר שהקאדי של ירושלים מסר בידו המלצות לואלי. הוא לקח עמו את אבראהים אגא, והשאיר כממלא מקומו את גיסו השני, עת׳מאן אגא.[114] חיש מהר התברר כי עת׳מאן אגא אינו נופל מבעל אחותו במלאכת סחיטת הכספים, ויומרותיו גדולות אף יותר.

בתחילת אב שפ״ה דרש עת׳מאן אלף גרוש מן הקהילה. ראשיה שלחו איגרת אל חיים די שיריז, שהתגורר ברמלה, כדי שיתלונן על כך בפני הואלי. אחרי התמקחות עם עת׳מאן הורד הסכום הנתבע לחמש מאות גרוש.

אחרי מה שנראה כהפוגה קצרה במסכת ההתעללויות, העיזו אנשים מספר ללכת ביום השבת י״א באלול שפ״ה (13.9.1625) לבית הכנסת. בעל ״חרבות ירושלם״

111 ראה קויפמאן, עמ׳ 87.
112 ראה חרבות ירושלם, דף ה, ע״א.
113 ראה כ״י ירושלים, איגרת 3, עמ׳ 39–43.
114 ראה חרבות ירושלם, דף ה, ע״ב.

מציין כי מוטב היה אילולא יצאו אנשים אלו ממחבואיהם, אך זו הייתה, כמובן, חכמה שלאחר מעשה.[115]

באותה שבת התנפלו אנשי עת׳מאן על בית הכנסת של הספרדים ועל זה של האשכנזים ותפסו אנשים רבים.[116] ר׳ אליעזר אבן ארחא מספר, שהדבר נעשה כנקמה על כי חמש־מאות הגרוש שדרש עת׳מאן לא שולמו לו.[117] עובדה זו, שאינה מופיעה ב״חרבות ירושלם״, יש בה כדי להאיר את השתלשלות הפרשה. היהודים הסכימו לשלם חמש־מאות גרוש לעת׳מאן, אך משהכסף לא שולם, החליט עת׳מאן לנקום בהם. הוא התחזה כשוחר טוב לקהילה, עד כי שמעון, שיח׳ אל־יהוד, אמר לפרנסים: ״כמדומה לי שעת׳מאן נתגייר, כי דבר עמי היום בלשון חבה ואהבה רבה״.[118] כתוצאה מכך איבדו יהודים רבים את זהירותם ויצאו באותה שבת לבית הכנסת. עת׳מאן, אשר קיווה כי כך אכן יקרה, תפס חמישה־עשר מהם: יעקב רומאנו, שמואל חמיץ, משה טרינקי, אליה רבא, יהודה אישפריאל, משה לובלין, יצחק חביליו, אליה ישראל, משה בבא, יעקב לוי, מנחם נהר, אליה אבן טיפא, משה אשכנזי ומשה קורדובה וכן את השל״ה, ר׳ ישעיהו הלוי הורוויץ, מלבד זאת תפסו בבית ר׳ שמואל אבן סיד את חתנו עזריהו זאבי ואת ר׳ ישראל בר׳ יחיאל אשכנזי.[119]

בתשובה של ר׳ אליעזר אבן ארחא, שדן בתביעת בתו של השל״ה מקהילת ירושלים, מתברר שהקהילה טענה אחר כך, כי השל״ה הוזהר שלא לצאת מביתו. ר׳ אליעזר אבן ארחא מבטל טענה זו באומרו, כי ״גם מה שהתרו בו שלא יצא מהבית חוצה... ובסיבת יציאתו נתפש, מי יאמין שאדם גדול כמוהו וְדַבָּר הדור לא ישמע למייעצים לתועלתו!״[120]

במשא־ומתן שהתנהל בין יואל הלוי ושמעון, שיח׳ אל־יהוד, ובין עת׳מאן השיכור, התברר כי הלה דורש עשרים אלף גרוש תמורת שחרור השבויים. בתוך המשא־ומתן נשלח רץ לדמשק, להתלונן בפני הואלי, ובתוך־כך נתפשרו נציגי הק״ק עם עת׳מאן על סכום בן אחד־עשר אלף גרוש. בתוך חמישה־עשר יום יצאו רוב האסירים לחופשי חוץ מיעקב רומאנו, שמואל חמיץ, אליה ישראל, יעקב לוי, אליה אבן טיפא ומשה קורדובה, אשר נשארו בשבי, מפני שנותר עדיין חוב בן שמונה־מאות גרוש, שטרם סולק. בינתיים הגיע הרץ אל חיים די שיריז בדמשק.

115 ראה שם.

116 שו״ת אליעזר אבן ארחא,שם.

117 ראה שו״ת אליעזר אבן ארחא, סימן ה, דף 19, ע״א (=שו״ת אליעזר אבן ארחא [הנדפסות], עמ׳ כב).

118 חרבות ירושלם, דף ה, ע״ב; שו״ת אליעזר אבן ארחא, שם.

119 ראה חרבות ירושלם, דף ה, ע״ב — דף ו, ע״א (פרטים אודותם ראה רוזן, חרבות ירושלם, עמ׳ 102–105).

120 שו״ת אליעזר אבן ארחא, שם.

היהודים עוררו שם קול שערוריה והואלי שלח לירושלים צַ׳אוש[121] יחד עם שלושים חיילים כדי לשחרר את השבויים. הצ׳אוש שוחד על־ידי עת׳מאן ויצא מן העיר, והיהודים נאלצו לשלם לעת׳מאן את סכום השוחד, אלפיים גרוש. כדי להשיג כספים אלו נקראה מגבית מיוחדת בתפילת שחרית של יום הושענא רבה, ו״יחידי הק״ק״ פשטו את בגדיהם, כדי לתיתם במשכון.[122]

בכ״ג בחשון שפ״ו (23.11.1625) נודע, כי אבן פרוח׳ שב ממכה. הפרנסים, שכשל כוחם מלשאת את משא הקהילה, בעיקר משום שחלק ניכר מן הכספים, שסחט אבן פרוח, שולם מכיסם, ביקשו שילוו אליהם אנשים עשירים נוספים, שיהיו ערבים להחזרת הכספים, שהם לווים ללא הרף. שמונה אנשים התנדבו לכך: שלמה חדידא, יואל הלוי, ישי מוניון, שלמה רומאנו, יעקב אבוהב, אהרון לנביו, דינר מערבי ושלמה אבן שאנג׳י.[123]

אבן פרוח׳ שב לעיר בב׳ בכסלו (1.12.1625). מצבו לא היה נוח. הוא נזקק לכסף, אולם הבין, שעליו לפייס את האוכלוסיה, פן זו תתמרד. בחזרו לעיר הביאו לו הפרנסים מנחה כנהוג. הוא ביקש מהם עוד אלף ושלוש מאות גרוש, והבטיח לבטל את המֶשאהרה, לפתוח את שערי העיר ולהפסיק את השוד השיטתי. ואכן, חייליו פתחו את שערי העיר. אבראהים אגא חזר לכהן כמשנה, דבר שעלה לקהילה שלוש מאות גרוש, מאז נשתרר בעיר שקט, שנמשך עשרים יום.[124]

בכ׳ בכסליו שפ״ו נקט אבן פרוח׳ צעד גורלי. הוא הרג את מפקד המצודה בירושלים ושם עליה את עת׳מאן וחייליו. עושי דברו ביצרוה וחיזקוה.[125] צעד זה פירושו היה מרד, שכן המצודה הייתה הסמל המוחשי היחיד לשלטונו של הסולטאן בעיר. תפקידה לא היה להגן על העיר מפני אויבים מבחוץ, אלא להפגין את השלטון בתוך העיר, היא הוחזקה על ידי יניצ׳רים, שמפקדם, הדיזדאר, לא היה תלוי במושל, אלא מונה על ידי ה״שער העליון״. וכך תיאר העולה מקארפי את המצודה:

> שמגדל דוד הוא המבצר שהוא סמוך לשער העיר שנכנסין בה למערבה כנ״ל לתוך החומה, שהוא יפה וחזק עד מאד, ובו יותר מק׳ ארטילאריה[126] הנראים

121 צַ׳אוש: בתורכית — סַמָל; מפקד על כמה חיילים. אלה שימשו גם שלוחים וכרוזות של הדיוא׳ הקיסרי.

122 ראה חרבות ירושלם, דף ו, ע״א־ב.

123 שם, דף ו, ע״ב. (לזיהויים ראה רוזן, חרבות ירושלם, עמ׳ 110).

124 ראה חרבות ירושלם, דף ז, ע״א.

125 שם, שם. על יחסיו של אבן פרוח׳ עם האדמיניסטרציה העות׳מאנית בדמשק וקושטא ראה רוזן חרבות ירושלם, עמ׳ 27–35.

126 מאה תותחים.

4. מושל ירושלים (1565)

5. הצ׳אוש בַּאשִי,
ראש השליחים הסולטאניים (1668)

סביב לו חרץ למירלו[127] החומה, ובני העיר מתחלקים כל היום למשמרות, ועומדים על משמרתן, ואפילו הבאסה[128] אין לו רשות להכנס בו.[129]

בשל אלה ברור מדוע כתב בעל "חרבות ירושלם": "ויהי כשמע יושבי ירושלם כי לכד הרשע את המבצר וימס לבב כל העם כי אמרו: זאת הפעם אבדה תקותנו נגזרנו לנו".[130] לתושבי ירושלים התברר, כי אבדה תקוותם האחרונה, היא ההשפעה המרסנת, שהייתה לואלי של דמשק ולשלטונות הגבוהים על אבן פרוח'. מאחר שהלה מרד בם, לא יהסס להתעלל בקהילה גם בניגוד לצוויהם.

השמועה על לכידת המצודה הגיעה אל הואלי של דמשק, שהזהיר את אבן פרוח'. אבן פרוח' מצדו הסביר, כי מפקד המצודה הזניח אותה, וכל כוונתו לא הייתה אלא לחזקה ולבצרה, ואכן טענה זו נתקבלה על לבו של הואלי.[131] תפיסת המצודה נתנה לאבן פרוח' מקור הספקה חשוב, כיוון שהיו בה מחסני חיטה ושעורה.[132]

עתה החל אבראהים אגא לסחוט כספים מן הקהילה באופן עצמאי ותקיף. בחשון שפ"ו שילמו הפרנסים סכום כסף לקאדי, כדי שיחדל לבנות חנויות בשטח־בית הכנסת הרמב"ן, שנסגר ארבעים שנה קודם לכן. בי"ג בטבת שלח אבראהים אגא את אחד מחייליו, אדם בשם פיזאדיקו, לחפש את הפרנס ר' יצחק גאון. הלה מיהר להסתתר, ועמיתו לפרנסות, ר' יעקב אבן עמרם, ואנשים נוספים שהתמנו לעסוק בענייני הק"ק, הלכו לברר מה רוצה אבראהים אגא. הסתבר, שהמשנה כועס על כך שענייני בית הכנסת יושבו עם הקאדי, ושהשוחד שולם דווקא לו. הוא הסכים להתרצות תמורת חמשת אלפים גרוש. תחנוני אבן עמרם לא הועילו והוא נאסר. תוך עשרה ימים נאספו בקהילה שלושת־אלפים ומאתיים גרוש, אלו השביעו את תיאבונו של המשנה, והוא שחרר את אבן עמרם. אחרי מקרה זה הסתתרו הפרנסים שוב, ולא שבו עוד להיראות אלא בפני ידידיהם הקרובים.[133]

127 'מירלו' — פירושו שניים, merlo באיטלקית; והן שיני החומה, שמביניהן מבצבצים התותחים.

128 הבאסה הוא הפאשא, מושל העיר. לא נתבררה לי משמעות דבריו, שבני העיר שומרים במצודה. נכון הוא שהכניסה היתה אסורה על המושל, אולם החיילים השומרים היו יניצ'רים ולא בני המקום. אפשר, שהיניצ'רים התחתנו במשך הזמן בתושבי העיר והתערבו בהם וכך לא היה עוד הבדל גדול בין שתי הקבוצות, ובפרט לא היה יכול לחוש בהבדל זה אדם זר, אשר זה מקרוב בא לעיר.

129 קויפמאן, עמ' 77.

130 חרבות ירושלם, דף ז, ע"א.

131 ראה שם.

132 על המצודה ראה אצל בן־צבי, א"י ויישובה, עמ' 111.

133 ראה חרבות ירושלם, דף ז, ע"ב.

ראשי קהילת האשכנזים, והשל"ה בראשם, נוכחו לדעת, שאי־אפשר להם לחיות עוד בעיר, והם קמו וברחו צפתה.[134] מתשובתו של ר' אליעזר אבן ארחא מתברר, שייעצו לשל"ה לעשות כן עוד לפני שנאסר, אולם הוא חשש לברוח. ר' אליעזר אבן ארחא מצדיקו באומרו: "אבל אחר שמעשים בכל יום היו, שבעת היציאה היו נתפשים הם ובניהם וכל אשר להם, איך היה ראוי שיצא?...".[135]

עתה הגיעה שעתו של אבן פרוח'. השמועות על תפיסת המצודה הגיעו לוזיר הגדול,[136] אשר ממנו קנה אבן פרוח' את משרתו. התברר, שאבן פרוח' עדיין חשש מן הממונים עליו. הוא הניח את העיר שנית ביד עת'מאן, ויצא עם אבראהים אגא בב' בשבט שפ"ז (29.1.1626) לפייס את הוזיר, שהיה באותה עת בבגדאד, שם הוא נלחם במלך פרס. הוזיר אסרו, והוא נשאר עצור בבגדאד במשך חמישה חודשים.[137]

מזה זמן מה היה השלטון האימפריאלי מודע לעובדה, שהשליטה על ירושלים נשמטה מידיו כמעט כליל, אלא שבעלי הסמכויות קיוו שהעניינים יסתדרו מאליהם. עתה, משעזב אבן פרוח' את העיר, החליט הואלי של דמשק כי זו היא שעת הכושר ליטול את העיר לידו, ולפתור את הבעיות, ששלטונו של אבן פרוח' יצר בה. הוא שלח את משנהו עם מתסלם, כלומר בא־כוח, כדי ליטול את ירושלים מידי עת'מאן. עת'מאן סתם את שערי העיר באבנים, הפקיד שמירה על החומות והניף דגל מלחמה. הוא מילא את ברכות המצודה, הציב על סביבותיה תותחים ובנה לעצמו מגדל תצפית. כדי שהמים שבעיר יספיקו לו, הוא סתם את בורות המים של התושבים, וכן גזל מהם מזונות הרבה כדי לצייד בם את אנשיו. שערי העיר נסגרו, ולאיש לא הותר לצאת ממנה.

כשני חודשים ישב משנה הואלי ברמלה, ולבסוף חזר ללא קרב לדמשק.[138] בי' בניסן שפ"ו (6.4.1626) גזל עת'מאן אלף ושלוש־מאות גרוש מן הקהילה. לאחר שכבר סחט סכום כזה מידי הקהילה בה' בשבט, תיכף ליציאתו של אבן פרוח' מן העיר. בכ"ה בניסן שילם מוסלמי שנאסר על־ידי עת'מאן, חלק מדמי פדיונו בשטר, שעליו היו חתומים יצחק גאון ויעקב אבן עמרם. עת'מאן הצליח למצאם ואסרם עד שישלמו את הסכום, למרות שעדיין לא הגיע זמן פרעונו של השטר.[139] בראותו שאין הם מזדרזים להשיג את הכסף דן אותם לתלייה. יואל הלוי ושמעון שיח' אל־יהוד הצליחו להשיג ארכה בת שלושים יום, עד שייאספו חמשת־אלפים ומאתיים גרוש

134 ראה שם.

135 שו"ת אליעזר אבן ארחא, סימן ה, דף 19, ע"א (=שו"ת ר' אליעזר אבן ארחא [הנדפסות], עמ' כב).

136 ראש שריו של הסולטאן (ראה לעיל, עמ' 24).

137 ראה חרבות ירושלם, דף ז, ע"ב.

138 ראה שם, דף ז, ע"ב — דף ח, ע"א.

139 ראה שם.

כדי לפדות את הנידונים. בעזרת שוחד הצליחו לעכב את ההוצאה להורג, עד שנאסף הכסף. מן הדחיות הרבות של ביצוע גזר הדין, נראה כי כוונת המושל לא הייתה להרגם, אלא לסחוט עוד ועוד כספים. נוסף על דמי כופר הנפש שילמה הקהילה את שבע־מאות הגרוש עליהם היו הפרנסים חתומים בשטר ואלף ושלוש מאות גרוש נוספים הוצאו על שיחוד המשמר.[140]

בסיון שפ״ו הגיע לרמלה חסן אפנדי, שמונה לקאדי במקומו של עבדאללה אפנדי. ברמלה נקבצו פליטים רבים מירושלים, שסיפרו לקאדי החדש על המתרחש בעיר. עת׳מאן ניסה לשחדו אך ללא הועיל. הוא סירב להיכנס לעיר, כל עוד לא מסר עת׳מאן את המצודה לפקידי הואלי של דמשק.

הקאדי החדש ישב ברמלה שלושה חודשים, ולבסוף שב לקושטא. כאן מצא את ר׳ שמואל אבן סיד, ר׳ שמואל טרדיאולה ור׳ חיים די שיריז, שבאו להתלונן בפני הסולטאן על הנעשה בעיר. חסן אפנדי הבהיר את המצב לאשורו. לדבריו, לא רק אבן פרוח׳ מרד בסולטאן אלא כל מרכז הארץ פרק את עולו, ונזק רב נגרם לאימפריה. בתגובה דרש הסולטאן הנרגז מן הוזיר הגדול לעקור את אבן פרוח׳ ובני משפחתו מן העיר.[141]

בינתיים המשיכו יהודי ירושלים לנסות ולהימלט ממנה. שיירה של יהודים נתפסה בי׳ בסיון שפ״ו (4.6.1626) ליד סלואן בעקבות הלשנה של אחד הכפריים, ורכוש רב נשדד ממנה. כותב הקורות מספר, כי רק מנשות החכם יעקב הלוי סכנדרי גזלו דברי ערך בשווי של יותר משמונת־אלפים גרוש.[142]

בכ״ה בסיון שפ״ו (19.6.1626) הגיע לירושלים אבראהים אגא עם המתסלם של חסן פאשא, אחי הוזיר הגדול.[143] הוא ניסה לשכנע את עת׳מאן למסור את העיר, כיוון שאבן פרוח׳ נמצא בסכנת מוות. אבראהים אגא ניסה לשכנעו לעבור לשכם, שלדבריו מינה הוזיר את אבן פרוח׳ למושל המחוז שלה.[144] עת׳מאן שחש עצמו בטוח בעיר המבוצרת והמצויידת היטב, סירב, ואף איים על השופט, עד שזה כלא את נציגו של חסן פאשא ממאי ועד ספטמבר 1626.[145] את אבראהים אגא עצמו הוא שלח חזרה שכמה.

אבן פרוח׳, שנחרד לשמע השמועות הבאות מירושלים, הצליח לברוח ממאסרו.

140 ראה שם, דף ח, ע״א־ב.

141 ראה שם, דף ח, ע״ב.

142 ראה שם, דף ט, ע״א.

143 על פי הכרוניקה של המסדר הפרנציסקני היו אלה חסן פאשא עצמו ומנהל המשק שלו (ורניירו כרך 3, ספר 9, פרק 34 [1626] סעיף 2, עמ׳ 108).

144 ראה רוזן, חרבות ירושלם, עמ׳ 32–33.

145 ראה שם.

והגיע לעיר ביום האחרון של חודש תמוז שפ״ו (23.7.1626). חמתו בערה בו על עת׳מאן, שהפקירו למות ונהג כשליט בעירו. הוא עלה למבצר ורצחו.[146]

כאשר שב אבן פרוח׳ לירושלים הביא עמו פרמאן מזויף המחזיר לו את השלטון על העיר, ושלחו בצירוף מתנות למתסלם של חסן פאשא. חלק מכספי המתנות הללו, כשש מאות גרוש, לקח מן הקהילה.[147]

לדברי בעל ״חרבות ירושלם״, כשל עתה כוח סבלם של הפרנסים, והם ביקשו להתפטר מתפקידם. אולם סאת יסוריהם לא מלאה עדיין, ועוד נכון להם מבחן אחד.

אבן פרוח׳ תפס את יואל הלוי, שתיווך בין עת׳מאן ובין הקהילה, והאשימו בבגידה. הקהילה נאלצה לפדותו בחמש־מאות ועשרים גרוש. לאחר מכן יצא אבן פרוח׳ לעזה, והשאיר ביד משנהו צו, התובע לגבות מן הקהילה חמשת־אלפים ושלוש־מאות גרוש.

בהושענה רבה שפ״ז (11.10.1626)תפסו אנשי המשנה את ר׳ יעקב אבן עמרם ור׳ יצחק גאון, בסרבם להכיר בפרנסים אחרים זולתם (ככל הנראה משום שהיו חתומים על השטרות, שהופצו בעיר מטעם הקהילה), והביאום אל המשנה. דוד טרדיאולה ושמעון, שיח׳ אל־יהוד, נתלוו עליהם. כולם נאסרו חוץ משיח׳ אל־יהוד. אחרי שמונה ימי מאסר התפשרו עם המשנה על דמי פדיונם — אלפיים ושש־מאות גרוש. אבן פרוח׳ שב לירושלים, ועתה הבין כי ימי שלטונו בעיר ספורים. הוא גמר אומר, לסחוט מן הקהילה לפני צאתו כסף רב ככל האפשר. האסירים עונו קשות, אך הקהילה הצליחה לאסוף רק כאלפיים גרוש. האדם שהופקד על האסירים יעץ לאבן פרוח׳ לשחררם, כי ממילא לא יצליחו לאסוף את הסכום הדרוש.

בחצות ליל שבת כ״ז במרחשון שפ״ז (16.11.1626)[148] הקיפו אנשי המשנה את בית ר׳ יצחק צבאח ותפסו אותו, את טוביה קנפוס, חיים פואה ויוסף עלי. הם צורפו לפרנסים האסורים ועונו, עד אשר הבטיחו לשלם חמשת אלפים גרוש לאבן פרוח׳ ומשנהו. אחר־כך נתפסו יעקב ליריאה ושלמה מטראצינה.[149]

הפרנסים ור׳ יצחק צבאח שוחררו, אך נסיונותיהם לפדות את השבויים האחרים עלו בתוהו.[150] בסוף נובמבר 1626 הגיעו לעיר ארבעה קצינים בראש חיל רב ששלח ג׳ורג׳י מחמד מושל דמשק. הם הודיעו לאבן פרוח׳ כי אם לא יפנה את העיר, יצאו עליו לקרב.[151] אבן פרוח׳ החליט להיכנע. הוא שלח את רוב רכושו לשכם ובליל יום

146 ראה חרבות ירושלם, דף ט, ע״א־ב.

147 ראה שם, דף ט, ע״א.

148 ייתכן שנפלה טעות דפוס ב״חרבות ירושלם״ וצ״ל כ״ג במרחשון שכן כ״ז בחשון חל ביום ב׳ ולא ביום ו׳.

149 ראה שם, דף ט, ע״ב ; דף י, ע״א.

150 ראה שם.

151 ראה ורניירו, כרך 2, ספר 9, פרק 36 (1626), סעיף 1, עמ׳ 114.

ג', י"ב בכסלו שפ"ז (1.12.1626) יצא מן העיר. כל השבויים שוחררו חוץ מטוביה קנפוס ויוסף עלי אשר יצאו לחופשי רק כעבור ימים ספורים בהשתדלותו של חסן פאשא. בזאת נסתיימה פרשת שלטונו של מחמד אבן פרוח' בירושלים.[152]

תוצאותיה היו חובות כבדים שהעיקו על הקהילה שנים אחרי הדחתו. לדברי בעל "חרבות ירושלם" ור' אליעזר אבן ארחא, הסתכמו חובות אלה ב־50,000 גרוש.[153] איגרות לגולה מעריכות את סכום החובות ב־40,000–44,000 גרוש.[154] נוסף על כך נידלדלה הקהילה גם במספר אנשיה אשר ירד משלושת־אלפים איש לערך ערב תקופת שלטונו של אבן פרוח' לאלף בלבד בסופה. נראה, שמכל המושלים, שמשלו בירושלים, היה אבן פרוח' הגרוע בכולם. שמו שב ועולה באיגרות שליחים רבות, שנשלחו שנים לא מועטות אחרי תקופת שלטונו, ובכולן הוא נזכר לקללה ולדראון.[155]

152 ראה חרבות ירושלם, דף י', ע"ב — דף יא, ע"א.

153 ראה שו"ת אליעזר אבן ארחא, סימן ה, דף 19, ע"א (בנדפסות עמ' כב); חרבות ירושלם, דף יא, ע"א.

154 באיגרת שנשלחה מירושלים לעיר פאס בשנת ש"ץ (1630), מציינים כי "נמכרו כל הקהל ונתמשכנו לאומות בעד סך ארבעים אלף ריאליש" (טולידאנו, תעודות מכתבי יד, עמ' 464). בכ"י ירושלים, איגרת 5, עמ' 45, אנו קוראים "כי רבו בק־עיה מחמת חמת המציק דם שפך בקרבה ארבעה וארבעים אלף בישראל כ"כ גרו' לקוחים ברבית מהגויים". וכן שם, איגרת 6, עמ' 48: "כי באו בנים עד משבר... מחמת התנין הגדול פ' הוא החל להיות גבור בארץ הלזו הנשמה וישם אותה כמטרה לחץ... ויך אותם שוק על ירך דם שפך,בארבעים וארבע אלף גרו' בישראל". ועוד שם, איגרת 59, עמ' 102: "מלבד תגרת הנושים בנו מחובות שנשתרגו עלינו בימי הרעש של הצר הצורר למעלה מארבעים אלף גרו' נתמשכננו לאומות". וכן שם, איגרת 65, עמ' 108: "בימי הרעש של הצר הצורר, כל שאון סואן ברעש ושמלה מגוללה בדמים, סך רב ועצום עד לב דם ירה החצי...". זוהי מליצה על דרך ישעיה ט: ד. המלה "דם", גם כאן וגם באיגרת 6, רומזת ל־44. גם בשורת איגרות, שנכתבה כדי לגייס עזרה לקהילת הקראים בירושלים אחרי הדחת אבן פרוח', מופיעים תיאורים הדומים להפליא לאלו שבכ"י ירושלים (ראה וילנסקי, עמ' 124, 129, 140, 145). כך למשל אנו מוצאים באיגרת, שנשלחה במרחשון שצ"א (1631) מקהילת הקראים במצרים לקהילת צ'ופוט קלעה, כי אבן פרוח' שדד מיהודי ירושלים מאה אלף דינר, וחלקם של הקראים בסכום זה הוא ארבעת אלפים דינר (ראה וילנסקי, עמ' 145). נראה כי המדובר בדינר זהב איובי שמשקלו נע בין 3.48 גרם ל־6.75 גרם (ספר חברון, ירושלים תש"ל, עמ' 90), אך מכל מקום נראה שיש כאן הגזמה.ממסמכי בית הדין השרעי עולה, כי היה ניסיון להשיג שטר פשר על תשלום החובות, ומסתבר, כי סכום החובות למוסלמים היה אכן 40,000 גרוש, כפי שמצויין באיגרת 59 מכ"י ירושלים המובאת לעיל. (ראה סג'ל, כרך 108, עמ' 123, מנאע, משפחת פרוח', עמ' 82). יהודי ירושלים זכרו את אבן פרוח' לדראון עוד זמן רב לאחר עזבו את העיר. באיגרת, שנכתבה קרוב לשנת ת"ל (1670) עוד נזכר כיצד "... כשלה ירושלם מרוח סועה מסער וצער מחחולל אשר היה בימי הרעש הגדול של הצר הצורר לא יזכר בטוב, כי אכל את יערה וכרמלה ודמיה ושבה והיתה לבער ובערה בה להב אש אוכלה ומכתו אנושה זה כמה שנים לא זורה ולא חובשה" (כ"י ירושלים, איגרת 139, עמ' 168). דיון על זמנה ראה להלן, עמ' 341–344.

155 ראה כ"י ירושלים, איגרת 1, עמ' 35. וראה גם איגרות 4, עמ' 44; 5, עמ' 45; 6, עמ' 48; 31, עמ'

אבן פרוח׳ הודח אמנם ממשרתו כמושל סנג׳ק ירושלים, אולם הממשל עדיין העריך את כשרונותיו כ״אמיר־אלחג׳״ ואף זכר לו את נאמנותו ל״שער העליון״ בפרשת פח׳ר א(ל)־דין השני. בשל כך הוא הצליח לקנות את משרת מושל סנג׳ק שכם.[156] הוא אף לא התייאש מלשוב לירושלים ומדי פעם ניסה לחזור ולקנות את השלטון על המחוז בעזרת נכבדי העיר המוסלמים, אשר תמכו בו.[157] אולם ה״שער״ לא הפקיד עוד בידו את ירושלים, והשלטון בעיר חזר לידיו של מחמד פאשא.

אחרי הדחת אבן פרוח׳, ארכה תקופת שלטונו של מחמד פאשא בירושלים, והוא פנה שוב לשקם את אשר הרס קודמו.[158] למרות זאת לא הצליחה הקהילה להגיע לאותה דרגת שגשוג, שאליה הגיעה לפני 1624, בודאי לא מבחינת מספר אוכלוסיה. עם זאת, ידעה הקהילה להעריך את מחמד פאשא ועשתה ככל יכולתה לעזור לו להתמיד בשלטונו.

בשלהי שנות העשרים התערער מעמדו של מחמד פאשא, משום שהוא הסתבך בסכסוכים ובקנוניות בין העדות הנוצריות בירושלים. בין העדה היוונית ובין המסדר הפרנציסקני, שייצג את הנוצרים הלטינים בירושלים, שררה יריבות רבת שנים על רקע הטיעון לזכויות שונות על המקומות הקדושים לנצרות בירושלים ובבית־לחם, ובייחוד בכנסית ״הקבר הקדוש״. הריב בין שתי העדות התלקח שוב ב־1629. מחמד פאשא תמך בגלוי בפרנציסקנים, משום שהם שילמו לו, לדבריהם, סכומי כסף נאים מדי פעם בפעם. הפטריארך היווני תיאופאנס השלישי התלונן על כך בקושטא, והצליח בעזרת שלמונים להטות את הכף לטובתו. כך נתערער מעמדו של מחמד פאשא והועמד בסכנה.

בשנת 1632 נשלח לירושלים קאפוג׳י, שליח של הדיואן הקיסרי, אחד מני רבים שנשלחו בפרשה זו, ובידיו פרמאן לטובת הכנסיה היוונית. הפרנציסקנים טענו, כי המסמכים, שעל פיהם ניתן הפרמאן, זוייפו, והפעילו את כל קשריהם, ובעיקר את שגרירי ארצות אירופה הקתולית בקושטא, כדי לשנות את גישת ה״שער העליון״ לעניין. בשנת 1633 נשלח איפוא לקושטא נזיר פרנציסקני, האח אאוזביו, כדי לנסות ולתקן את מעמד המנזר. מחמד פאשא שלח עמו את בנו מצטפא כדי לנסות ולשפר

74; 59, עמ׳ 102; 65, עמ׳ 108; 88, עמ׳ 126–127 (נראה לי כי יש לתת אמון בחלק זה של האיגרת).

156 חרבות ירושלם, דף י, ע״א: ״... ויטעון אבן פרוך כמה וכמה גמלים מגזלות וחמסים, וינצלו את ירושלם עד שעשאוה כמצולה שאין בה דגים, וישלחם שכמה, כי היא ניתנה לו מאת משנה המלך״.

157 ראה כ״י ירושלים, איגרת 4, עמ׳ 44. מ״חרבות ירושלם״ נראה, שכל היישוב המוסלמי סבל מתגרת ידו, אולם ״הפלילים שבהם בראותם שעד היום ההוא לא היצר להם הצורר בקשו לשום שלום...״ (דף ג, ע״ב — דף ד, ע״א). וראה גם כ״י ירושלים, איגרת 6, עמ׳ 49.

158 ראה מנאע, משפחת פרוח׳, עמ׳ 213.

את מעמדו שלו. בהגיע שניים אלה לקושטא החלה רותחת שם יורה של תככים. היוונים הפעילו את כל קשריהם בקושטא כדי לסכל את ביצוע משימת השליחים, ובעיקר ניסו להבאיש את ריחו של מצטפא בֵּי. הפרנציסקנים גייסו לעזרתם את שגרירי צרפת וונציה והיוונים את שגריר הולנד.[159] מחמד פאשא, שתיאר לעצמו את העתיד להתרחש בקושטא עם בוא השליחים לשם, צייד את בנו במכתב המלצה מיהודי ירושלים, שבו נתבקש יהודי בשם דויד, שהייתה לו השפעה ב"שער העליון" להפעיל את קשריו הטובים כדי שלא יודח מחמד פאשא ממשׂרתו, וכדי שהמופתי של קושטא יטה לו חסד כבראשונה. יהודי ירושלים היו מעוניינים, כמובן, בנצחונו של מחמד פאשא, והם נחרדו לנוכח האפשרות כי מושל נוח כזה יוחלף.[160] בסופו של דבר היה סכסוך זה בעוכרי מחמד פאשא. ב־1633 שלח הואלי של דמשק בעקבותיו את ידידו, אדם בשם קטאגקה, שחשק בסנג'ק ירושלים. זה רצח את מחמד פאשא וירש את משׂרתו.[161]

דומה כי מבחינתם של יהודי ירושלים טרם שלט בעיר מושל נוח כמותו.[162] פה ושם מוצאים ידיעות על שיתוף פעולה בין הקהילה למושל בעניינים שרקעם כלכלי. הקהילה הפיקה מהם תועלת ואף לידי המושל הגיעה טובת הנאה חומרית מהם. כך לעתים סייעו מושלים אחדים לקהילה לשלם את חובותיה תמורת תשלומים נאותים.[163] אחד מהם ביקש לבנות למען הקהילה "פונדק", היינו חצר גדולה, שיש בה דירות, בית כנסת ובורות מים, ואף אסף חומרי בניין לשם כך. הרווחים מהשכרת החצר עתידים היו להגיע כמובן לכיסו. אולם השיח'ים ונכבדי המוסלמים בעיר התנגדו לכך, ואנו מוצאים שהקהילה ניסתה להשיג משלוח צו בעניין זה מקושטא.[164]

ואולם אלה הם מקרים יוצאים מן הכלל. לאורך כל התקופה היה מנהגם הרגיל של מושלי ירושלים לנצל כל הזדמנות כדי לסחוט כספים מן היהודים. פרשה מעניינת המלמדת על מגמה זו, אירעה בשנת שצ"ו (1636). בשלהי החורף של אותה שנה נפל דבר בירושלים. נער יהודי נאנס להתאסלם. כך כתבו יהודי ירושלים באיגרת

159 ראה בעיקר ורניירו, כרך 3, ספר 9, פרקים 1–25, עמ' 1–64. מנאש. משפחת פריח. עמ' 72–74.

160 ראה כ"י ירושלים, איגרת 227, עמ' 276.

161 ראה ורניירו, כרך 3, ספר 9, פרק 45 (1633), עמ' 115.

162 ייתכן שהיו מושלים נוספים, שייחסם לקהילה היה נוח, אולם אין בידינו עדויות מובהקות לכך. כך למשל מצויה בכ"י ירושלים איגרת אל גבירה כלשהי בקושטא, ובה כותבים לה מנהיגי הקהילה, כי המושל נוטה להם חסד ואינו מטה אוזן לדברי המקטרגים עליהם (איגרת 132, עמ' 163). אולם, אין אנו יודעים את זמנה של האיגרת, ואפשר שהמדובר הוא במחמד פאשא.

163 ראה להלן, עמ' 55–56.

164 ראה כ"י ירושלים, איגרת 30, עמ' 72–73.

שנשלחה לגולה.[165] מסתבר כי דבר זה איננו בלתי סביר, וכבר היו דברים מעולם. באיגרת אחת לגולה סופר על נער קטן, שנחטף מבית המדרש על ידי חיילים מזויינים בטענה, כי הוא יתום מוסלמי, ולא הועילו לו כל מחאותיו וזעקותיו. הוא חולץ מידי המוסלמים רק לאחר ששולם כסף רב למושל.[166] ושוב אנו מוצאים באיגרת אחרת, שניתנה בידי נער ירושלמי שהתייתם ונשלח לצידון, בקשה מאת פרנסי הקהילה לשלוח אותו ל"ארצות פראנקיאה", דהיינו לאיטליה, שהיא, כנראה, מקום מגורי קרוביו. אם כי ברור מן האיגרת כי סיבת שילוחו המיידית של הנער הייתה אי־רצונה של הקהילה לטפל בו מחוסר אמצעים, הרי מעניין הנימוק שהם מביאים. הם חוששים שמא תצא קלקלה לקהילה בעקבות עלילות דברים, שהמוסלמים עשויים לטפול עליו בשל היותו יתום מאב ומאם. כוונת הדברים היא, שהמוסלמים עלולים לטעון, כי הנער הוא בן העדה המוסלמית.[167]

המעשה הנזכר באיגרת שנידונה לעיל, מתקבל איפוא על הדעת. לאחר שנאנס להתאסלם ברח הנער מצריימה כדי להמשיך ולחיות שם כיהודי. בעיר נפוצה שמועה, כי היהודים הרגו את הנער, ובז' באדר של אותה שנה התאספו מוסלמים רבים מזויינים בנשק וביקשו לפרוע ביהודים. הקאדי ניסה אמנם להרגיעם, אולם יהודים רבים נפגעו. כסף רב, כחמשת אלפים גרוש, שולשל לכיסי המושל והקאדי והיהודים התחייבו להביא את הנער ממצרים תוך עשרים יום, ואם לאו — נפשם תחת נפשו. ההסכם על כך נרשם בספר הפרוטוקולים של בית הדין השרעי — הסג'ל, ושמונה מראשי הקהילה הושמו במאסר עד חזרת השליחים עם הנער.[168] מז' באדר ועד ערב שביעי של פסח חיו יהודי ירושלים בצל החרדה. בערב שביעי של פסח חזרו השליחים, ששוגרו להביא את הנער, והוכיחו למושל ולקאדי, כי הנער לא נרצח.[169]

בינתיים התברר לקאדי, כי אנשים, שעיניהם אל ממונם של יהודי ירושלים, מתכוונים לרצוח את הנער ולהאשים בכך את היהודים. הוא גילה זאת לראשי הקהילה, והללו כתבו מיד אל יהודי דמשק וביקשו מהם, כי יפעלו אצל הואלי למען יכתוב למושל ולקאדי, שישמרו על הנער מכל משמר.[170] באיגרות נרמז, כי הגורם,

165 ראה כ"י ירושלים, איגרות 26, עמ' 69–70; 28, עמ' 71; 73, עמ' 115–116; 212, עמ' 263–264; 221, עמ' 270–271.

166 ראה שם, איגרת 27, עמ' 70.

167 ראה שם, איגרת 146, עמ' 177.

168 ראה שם, איגרת 26, עמ' 69–70. בפרשה זו יש ודאי הד לתפיסה המוסלמית, הרואה את העדה כערבה לשלומו של הפרט. אם אירע לאחד מבניה אסון בלתי מוסבר הייתה האשמה מוטלת על הכלל. וראה בעניין זה כהן, יהודים, עמ' 13–14.

169 ראה שם, איגרת 25, עמ' 70–71.

170 ראה שם, איגרת 28, עמ' 71.

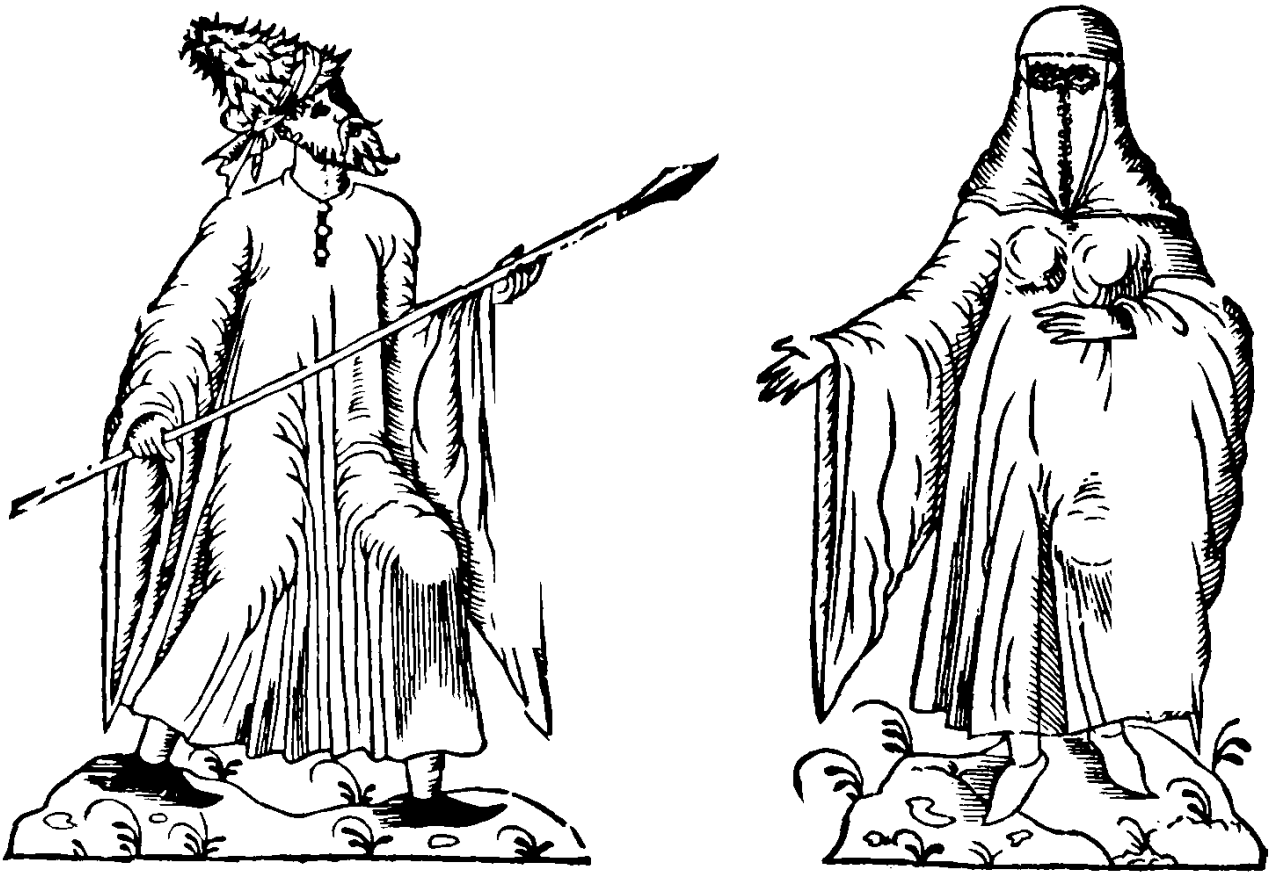

6. טיפוסים של מוסלמים בירושלים (1565)

6. טיפוסים של יהודים בירושלים (1565)

7. אגא היניצ'רים (1668)

שעמד מאחורי ההסתה לפרעות, היה מושל הסנג׳ק של ירושלים עצמו, שביקש בדרך זו לסחוט כסף מיהודי ירושלים. ואכן עלה הדבר בידו.[171]

בעוד שמן האיגרות אשר בכתב יד ירושלים עולה, כי הנער נאנס ממש להתאסלם, הרי הכרוניקון של המסדר הפרנציסקני, פייטרו ורניירו די־מונטיפילוזו, כותב כי לא כן היה הדבר. מדבריו מתברר, כי הנער, שהיה בן שתים־עשרה שנים המיר את דתו כדי להעניש את אביו, אשר הכהו. המוסלמים ערכו לכבודו תהלוכה מפוארת, שבה צפה גם אחיו הצעיר בן השמונה. זאטוט זה, שהתקנא באחיו, התאווה גם הוא לתהלוכה כזו, ועל כן הלך אל השופט והתאסלם אף הוא. כך, לדברי ורניירו, ״איבד האב המסכן תוך שעתיים־שלוש שני בנים״. האב הציע סכום כסף גדול כדי לפדות את בניו אך ללא הועיל. ורניירו מוסיף ומספר, שהילד הקטן הופקד בידי אגא היניצ׳רים אשר על המצודה, הלא הוא ה״דיזדאר״. הלה החזירו לאביו בחשאי תמורת כסף רב, ובתנאי, שכל המשפחה תעזוב מיד את ירושלים. האב ובני משפחתו ברחו לצפת ואת הילד שלחו לקרובי משפחה בקהיר. גורלו של הבן הגדול לא נתבהר אך משתיקתו של ורניירו ניתן אולי ללמוד, כי הוא נשאר מוסלמי. ורניירו מוסיף, כי בעיר הופצה השמועה, שהיהודים הרגו את הנער הקטן בנוכחות כל ילדיהם, וניתחוהו לנתחים שאותם חילקו בין הילדים כדי להפחידם. סיפור זה הוא כמובן פיתוח רב־דמיון של השמועה הנזכרת באיגרות מכ״י ירושלים בדבר רצח הילד.[172]

בכרוניקה של המסדר הפרנציסקני מופיע הקאדי כרודף בצע ולא כגואל ומושיע. על פי ורניירו, כאשר נודע לקאדי ולמושל, כי האגא אינו מחזיק עוד בילד, אימו עליו במיתה. הוא ״הסביר״, כי הילד נגזל ממנו בכוח על ידי הוריו, ונראה כי נפטר ב״הסבר״ זה. ראשי הקהילה הושמו בכלא ושוחררו רק לאחר ששילמו לקאדי ולמושל ששת אלפים גרוש. הדרווישים, ששמעו על שחרור ראשי הקהילה, הסיתו את ההמונים נגד הקאדי. תכניתם היתה לרגום אותו באבנים, בהגיעו למסגד לתפילת יום הששי. לכך מרמזות כנראה האיגרות מכ״י ירושלים, המוסרות, כי הקאדי לא יכול היה לעזור ליהודים משום שחשש לנפשו. תפקידו של המושל בהסתת ההמון כלל לא נזכר במקור הפרנציסקני, וכן אין הוא מזכיר את הפרעות, שעליהם כותבים יהודי ירושלים. הוא אף מוסר שליהודים ניתנו שלושים יום (ולא עשרים) כדי להביא את הנער, וכעירבון נכלאו שוב ראשי הקהילה. ורניירו מדבר איפוא על שני מאסרים. בעוד שבאיגרות מדובר על מאסר אחד.

ורניירו ממשיך ומספר, כי היהודים טענו, שהנער מת, אך המוסלמים לא האמינו להם. בסופו של דבר, אחרי שביזבזו אלפי גרושים, גורשו מן העיר. על החזרת הנער לעיר והמזימה לרצחו אין ורניירו מדבר כלל.

171 ראה שם, איגרת 212, עמ׳ 263.

172 ראה ורניירו, כרך 3, ספר 11, פרק 20 (שנת 1636), עמ׳ 281–282.

את הידיעה על הגירוש קיבל ורניירו מן הפשריארך היווני בקהיר, אלכסנדרינו. זה סיפר לו, כי מתוך חמישה־עשר אלף יהודים רק ארבעים נותרו בירושלים. אין בידינו כל אסמכתא לא למספרים המוזכרים כאן ואף לא למעשה הגירוש, ונראה שכל כולו אינו אלא פרי משאלת לב ולא מעשה שהיה.[173]

מאיגרת, שנכתבה באביב 1637 מיד עם סיום הפרשה,[174] ומאיגרת, שנכתבה בין קיץ 1636 לאביב 1637,[175] עולים פרטים נוספים על יחסי הקהילה עם מושל ירושלים בזמן שמאורעות אלו קרו. מסתבר שמושל זה נהג ביהודי ירושלים כבעליה של תרנגולת המטילה לו ביצי זהב, המקפיד לבל יאסוף איש זולתו ביצים יקרות אלה.

באותה שנה הסתכסכה הקהילה עם אחד מבעלי החוב שלה, אחד מן השיח׳ים הירושלמים, שמהם נהגה קהילת ירושלים ללוות כסף. חובו של אותו שיח׳ נפרע, ואף נכתבה על כך חֻגַּ֫ה שַׁרְעִיָּה בבית הדין השרעי, שקבעה כי אין לו לשיח׳ טענות נוספות על הקהילה . אף על פי כן הלך השיח׳ לדמשק וחזר משם מלווה בצ׳אוש, ממשרתיו של הואלי, וחמישה עשר חיילים עמו, וביקש להכריח את הקהילה לפרוע את החוב כולו מחדש. ואולם המושל מנע בעדו מעשות כן תמורת סכום כסף, ששולם לו על ידי הקהילה.[176]

מושל זה גם השווה את גובה המסים, שנגבו מן היהודים לגובה המסים, שנגבו מן העדות הנוצריות בעיר, אשר שילמו סכומים גבוהים יותר מאשר היהודים. יהודי ירושלים פנו אל יהודי המקורב ל״שער העליון״, כדי שיפעל להוצאת פרמאן אשר יצווה על המושל, שלא לגבות מן היהודים כל מס מלבד המתן לחגים והמס החודשי, שהיה נהוג להעלות לו מקדמת דנא. עוד לפני שנשלחה האיגרת אל אותו שתדלן, שלחו יהודי ירושלים שליח לקושטא כדי להתלונן על המושל, אולם מחמת חוסר ממון התעכב השליח בדמשק, בינתיים נודע ליהודי ירושלים, כי המושל עצמו נסע לקושטא, ויש סכנה, כי כל פעולתם נגדו תעלה בתוהו. לפיכך נשלחה האיגרת אל אותו יהודי, שיקדים רפואה למכה, וישכנע את שרי הסולטאן להדיח את המושל מתפקידו.[177] ואכן הוא הוחלף על ידי עלי פאשא, שנציג מטעמו נכנס לעיר ב־28.3.1637.[178]

173 ראה רוזן, מקרה הנער המומר, עמ׳ 68–69. שם באו בהרחבה הנימוקים לטענה, כי אין ממש בסיפור זה.

174 כ״י ירושלים, איגרת 73, עמ׳ 115–116.

175 שם, איגרת 221, עמ׳ 270–271.

176 ראה שם, איגרת 73, עמ׳ 115–116.

177 ראה שם, איגרת 221, עמ׳ 270–271.

178 ראה ורניירו, כרך 4, ספר 12, פרק 2 (שנת 1637), עמ׳ 313.

גם בשנת שצ"ז (1637) לא שפר גורלם של יהודי ירושלים. הפעם היה זה מזג־האויר שבעטיו באה הרעה על ראשם. הכומר הנרי ג'יסי[179] מספר, כי בשנת שצ"ז ביקשו התורכים להרוג את היהודים באשמה שבעטים לא ירד הגשם בעתו.[180]

שנת שצ"ט (1639) הייתה שוב שנת בצורת בירושלים, ויהודי משומד פיתה את המושל דאז, מחמד פאשא,[181] להאמין, כי היהודים הם סיבת הדבר. המושל, שראה כאן פתח לסחיטת ממון, ציוה לגרש את היהודים מן העיר. שמונה מראשי הקהל נשלחו להתחנן בפניו לבטל את רוע הגזרה. רק לאחר ששולם לו ולפיקודיו שוחד רב, הסכים לדחות את מועד ביצוע הגזרה בשלושה ימים, בתנאי שאם לא ירד גשם בתום המועד, יעשה ביהודים כרצונו. (אפשר להניח כי בתום מועד זה הוא היה מסכים תמורת ממון לקבוע מועד אחר, משום שכל עניינו היה בכסף ולא בגירוש היהודים). עמנואל אלבחרי נשלח אל המושל, לבקש רשות להתפלל ליד קבר זכריה. הוא נענה בחיוב, ולאחר שיהודי ירושלים התפללו שם במשך כל היום, ירד הגשם. לדברי ג'יסי, כאשר חזרו היהודים, קידמם המושל בברכה, ונתן לרבניהם מתנות.[182]

מאמצע שנות החמישים הלכו שני הקהלים, האשכנזי והספרדי, והסתבכו בחובות גדלים והולכים, שנצטברו כתוצאה מתביעותיהם של מושלי העיר החוזרות ונשנות.

קהל האשכנזים היה במצב כספי חמור, שכן גזרות ת"ח ות"ט (9–1648) פגעו במשלוחי העזרה ממזרח אירופה. על כן נאלץ הקהל להיזקק לעזרתו של המושל. זה פיצה בשנת תט"ו (1655) את הנושים, שלהם חבה הקהילה חמישה־עשר אלף

179 כומר אנגלי, שכתב קונטרס על מצב העדה האשכנזית בירושלים בשנים תט"ו־תט"ז (1655–1656), כדי לעזור לר' נתן שפירא לאסוף תרומות למענם. נראה כי מה שנשאל ר' יעקב חאגיז בעניין "שיש באינגילטירא [אנגליה] גויים, שאינם עובדין את הצלמים אבל משתפים שם שמים עם דבר אחר ויש שמתנדב לבו לשלוח צדקה לעניי א"י" מכוון לעניין זה. (ראה שו"ת הלכות קטנות, ח"ב, סימן צב, דף כז, ע"א, וראה גם י ערי, שלוחי א"י, עמ' 280). בעניין פעולתו למען האשכנזים בירושלים ראה E. Whiston, *Life and Death of Henry Jessey*, London, 1671, וכן סוקולוב, כרך א', עמ' 52 וכרך ב' עמ' 212–215. קטעים מן החוברת שממנה לקוחים הדברים אצל איש שלום, מסעי נוצרים, עמ' 354–355, נדפסו ע"י ססיל רות, יהודי ירושלים במאה הי"ז, עמ' 99–104; וראה גם יערי, שלוחי א"י, עמ' 278–280.

180 ראה איש־שלום, מסעי נוצרים, עמ' 355.

181 מושל זה היה ממוצא בוסני ואחיו של סלאטאר, אהובו של הסולטאן. הוא נכנס לירושלים ב־1.11.1638 (ראה סרינו, כרך 2, ספר 2, פרק 28 [נובמבר 1638]). עמ' 283.

182 ראה איש־שלום, מסעי נוצרים, עמ' 355–356. אותו מעשה עצמו מובא גם ב"דברי יוסף" לר' יוסף סמברי. בשני המקורות הללו מסופר המעשה בשם ר' שמואל. שהוא ככל הנראה ר' שמואל טרדיאולה (ראה בעניין זה פרומקין־ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, כרך א', ח"ב, עמ' 13; רוזן, חרבות ירושלם, עמ' 11; שאלו שלום ירושלים, יערי, מסעות, עמ' 356–357). על מקרה דומה בתקופה קודמת ראה שו"ת יו"ט צהלון החדשות, עמ' 17.

רייכסטאלר, בתנאי שהיהודים ישלמו לו כעבור שנתיים שבעת־אלפים רייכסטאלר בלבד ללא ריבית, ואם לא יעמדו בכך, יהיו לו לעבדים.

אולם בשנת תי״ו (1656) התברר למושל שאחד הפרנסים לשעבר מחזיק סכום כסף שנלקח בהלוואה ממקור אחר. הוא אסר ועינה אותו, כדי שימסור לידיו את הכסף.[183] לחצו של הממשל גרם לפעמים לכך, שרבים מיהודי ירושלים עקרו זמנית לרמלה. מפנקסי בית הדין השרעי מתברר, כי בשנת תכ״ב (1662) לא הצליחו היהודים לשלם אלף גרוש, מחיר בד וסבון ושאר מצרכים חיוניים, אותם קנו אצל בולוק באשי אחמד, איש צבא, שעסק כנראה גם במסחר. בעל החוב התלונן לפני הקאדי, וזה פסק לדחות את מועד תשלום החוב בשנה. מהמשך הפרשה מתברר כי ליהודים היו נושים נוספים, שהסכימו לדחות את תשלום החובות, בתנאי שהחייבים יפקידו בידיהם כמשכון את ״כל בית הכנסת הגדול הנמצא בחוש א(ל)סירג׳אני אשר בשכונת היהודים בירושלים וכן כל בית ספר התחתון הצמוד לבית הכנסת וכן את הצד השני המערבי כמשכנתא שרעית חוקית... ומותר להם להשתמש בו, אולם יחד עם זאת תמשיך המשכנתא להשאר כפי שנקבע בחוק״. מתברר איפוא, כי היהודים הסתבכו בחובות כה גדולים, עד שנאלצו למשכן את קבוצת בתי־הכנסת ע״ש רבן יוחנן בן־זכאי ואת בית־המדרש הצמוד להם.[184] חובות אלה נבעו גם הפעם מתביעות המושל. רבים מתושבי העיר, אשר חששו פן ייאסרו כדי לסחוט מהם ממון, השאירו את בתיהם בירושלים ועקרו בשנת תכ״ג (1663) לרמלה עד שיוחלף המושל.[185]

סיכומו של דבר, אופי הממשל העות׳מאני הביא לכך, שבמשרת מושל הסנג׳ק אחזו לרוב אנשים, שלא היה להם כל עניין בטובת האוכלוסיה, ועניינם היחיד היה מילוי כיסם בממון במהירות האפשרית, ולצורך זה נוצלה כל הזדמנות עד תום.

אחת העילות המרכזיות לסחיטת כספים מן הקהילה היה עניין ישיבת היהודים בירושלים, שכרוכה היתה בתשלום מס הגולגולת. מכיוון שמשלהי המאה הט״ז לא נערך כל מפקד, נקבע מספר משלמי המס על פי הסכם בין הקהילות לשלטונות. כדי שמספר משלמי המס לא יועלה, נאלצה הקהילה לתת שוחד למושלי העיר, משום שאלו איימו תדיר לגרש את היהודים העודפים על מספר משלמי המס.[186] מובן

183 שו״ת באר מים חיים הנדפסות, סימן לח, עמ׳ פו, והשווה עם דברי הנרי ג׳יסי, איש־שלום, מסעי נוצרים, עמ׳ 355; כ״י ירושלים, איגרת 65, עמ׳ 109.

184 ראה סג׳ל, כרך 162, עמ׳ 365, יהושע, פרטים, עמ׳ רעז.

185 ראה שו״ת משפטי צדק, סימן מג, עמ׳ סא; גט פשוט, סימן קכח, סעיף לב (דף פו, ע״א); שו״ת נתן גוטה ויהודה חביליו, דף 271, ע״ב.

186 ראה לעיל, עמ׳ 33–34, וכן כ״י ירושלים, איגרות 21, עמ׳ 65; 31, עמ׳ 73; 119, עמ׳ 151; רוג׳ה, עמ׳ 367–369, איש־שלום, מסעי נוצרים, עמ׳ 337–338; ריבלין, ליקוטים, חוב׳ א׳, עמ׳ 13; מלכי, כ״י ירושלים, דף 258, ע״א; אאגידיוס, עמ׳ 389–390, איש־שלום, מסעי נוצרים, עמ׳ 385, על

שאיום זה ריחף על ראש הקהילה גם כאשר היא התקשתה בתשלום המס בכלל.[187] נוסף על כך נהגו מושלי העיר ופקידיהם, כמֻחתַסב (הממונה על השווקים) והצוּבאשי, לגבות מן הקהילה בכח הזרוע את הגפר, מכס הכניסה לעיר, בעד יהודים עניים, שלא היה בידם לשלמו.[188]

מערכת היחסים בין הקהילה ליישוב המוסלמי, סיפקה אף היא לממשל הזדמנויות נאותות לסחיטת ממון. ביחסים אלו היה יסוד של קנאות דתית ומתח חברתי. קנאים מבין המוסלמים נהגו להתלונן על יהודי ירושלים, ותלונותיהם היו מבוססות בדרך כלל על הפרת ההגבלות שהאסלאם הטיל על "בני החסות". כך אנו מוצאים תלונות בקשר לפתיחת בתי־כנסת חדשים,[189] עלייה לרגל למקומות הקדושים,[190] העסקת שפחות מוסלמיות כביכול,[191] בניית בניינים חדשים[192] ופדיון קטינים שהתאסלמו.[193] כל אלו נוצלו עד תום כדי לעשוק את הקהילה.

שיטה גסה יותר של סחיטת כספים הייתה תפיסת אנשים עשירים באמתלה כלשהי, סבירה או בלתי סבירה, והחזקתם במאסר עד שהם פדו עת עצמם בכסף מלא.[194]

יהודי ירושלים היו ערים לאופי השלטון ונזהרו שלא להביא תקלה על עצמם. תקלה, שארעה ליחיד, גררה לעתים תכופות נזקים גם לקהילה כולה, שנתפסה כגוף משפטי אחד. לפיכך היו הזהירות והצניעות מידות יקרות מאד בירושלים. נוסע נוצרי, שביקר בעיר בשנת תל"ד (1674) כתב על היהודים, כי "השמועה אומרת כי

נסיונות להתאים את מספר משלמי המס למציאות ראה לעיל, עמ' 12, וכן כ"י ירושלים, איגרות 223, עמ' 272; 224, עמ' 273–274.

187 ראה שם, איגרות 35, עמ' 78; 38, עמ' 83; 62, עמ' 105; 64, עמ' 108; 118, עמ' 115.

188 ראה כ"י ירושלים, איגרת 224, עמ' 273. גפר — תחנת ארנונה, השייכת לחאצ' המלכותי, שהוחכרה כמקאטעה (ראה לואיס, ארץ ישראל, עמ' 186). מכס זה נגבה מכל הנכנס לעיר בפעם הראשונה, להוציא את המוסלמים. וראה עדותו של רוג'ה, איש־שלום, מסעי נוצרים, עמ' 335; וכן עדותו של ר' משה פוריית, יערי, מסעות, עמ' 275, ועוד שם, עמ' 241, עדותו של שמואל בן דוד הקראי; וראה עוד שו"ת הרדב"ז, ח"ד, סימן אלף קלז, דף יד, ע"א. על ניצול הגפר למטרות סחיטה במאה ה־ט"ז ראה כהן, יהודי ירושלים, עמ' 40–41.

189 ראה לעיל, עמ' ; כהן, יהודי ירושלים, עמ' 36–37, 63–64, 67.

190 ראה לעיל, עמ' ; כהן שם, עמ' 40–41, 49, 59–60.

191 לכן תיקנו רבני ירושלים שלא להחזיק כלל שפחות בירושלים (ראה שו"ת יהוסף מלוריאה, דף 28, ע"ב).

192 ראה לעיל, עמ' 49.

193 ראה לעיל, עמ' , ובאשר למאה הט"ז ראה כהן, שם, עמ' 38, 39. וראה שם עוד על הדרכים נוספות לסחיטת כספים במאה הט"ז. בתחום ענייני השחיטה (עמ' 44, 62) וכפיית סימני זיהוי חיצוניים (עמ' 50). וראה גם כהן, יהודים, עמ' 150–152, 160–162.

194 ראה לעיל, עמ' 41; שו"ת משפטי צדק, סימן פד, עמ' קיח (ובאותו עניין גם דברי ר' משה אבן חביב המובאים ב"ארץ חיים", ח"מ, סימן קמט, דף קנט, ע"א) ועוד שם סימן י, עמ' יט; סימן פה, עמ' קכ; סימן קכז, עמ' רנא; קלא־קלב, עמ' רל־רלג

הם רבים במספרם אבל כאנשים היודעים את הליכות העולם הם נזהרים מלעורר שאון ולהיראות הרבה ברחובות".[195]

רק לעתים רחוקות משלו בירושלים אנשים, שמניעיהם חרגו מן המניעים הרגילים של הממשל העות'מאני המקומי. אחד מהם היה מחמד פאשא, אשר בהיותו ממוצא חברתי השונה מזה של המושל העות'מאני הרגיל, היו גם מניעיו וייחסו לאוכלוסיה שונים. לפיכך זכה אף הוא ליחס שונה מן הקהילה, שעשתה ככל יכולתה כדי לתמוך בשלטונו.

ה. יחסי הקהילה עם הקאדי והקסאם

הקאדי של ירושלים היה אחד מקבוצת קאדים ראשונים במעלה, שמינוים בא להם מידי "השער העליון".[196] הוא היה בלתי תלוי בשלטון המקומי, ומשרתו נמסרה לו לשנה אחת.[197] בתום שנת כהונתו הוא היה חוזר לקושטא וממתין להעלאתו לדרגה גבוהה יותר.[198]

לעובדות אלה חשיבות רבה, כאשר אנו מדברים ביחסים שבין הקהילה היהודית בירושלים ובין הקאדי. העובדה, שהקאדי לא היה תלוי במושל, אלא שאב את סמכותו הישר מן השלטון המרכזי וכן הסמכות שהייתה לו כרשות מפקחת על פעולות השלטון החילוני המקומי, הפכו אותו לדמות חשובה מאוד בחיי הקהילה, שכן בתור שכזה נתלו בו ציפיות מסוימות.

תמונה בהירה של התקוות, שהאוכלוסיה תלתה בקאדי מתוקף תפקידו, עולה מן המעשים המתוארים ב"חרבות ירושלם". בראשית תקופת שלטונו של אבן פרוח' שימש כקאדי אדם בשם עֶמר אפנדי.[199] כאשר התלוננו תושבי העיר לפניו על מעללי המושל, הוא ציווה על אבן פרוח' לחדול ממעשיו. את פנייתו הוא נימק באומרו שהסולטאן יכעס מאד, אם יתברר לו, כי בתקופת כהונתו כקאדי התרחשו בעיר מעשים כאלה.[200] תגובתו של אבן פרוח' היתה כעוסה מאד והוא כמעט והרג אותו בחמתו. הקאדי סגר את דלתות "המחכמה", הוא בית הדין, למשך יומיים, בחשבו,

195 נאוד, עמ' 57–58, איש־שלום, מסעי נוצרים, עמ' 364.

196 ראה חרבות ירושלם, דף ד, ע"א; בן־צבי, א"י ויישובה, עמ' 82, ובייחוד הערה 3.

197 ראה חרבות ירושלם, דף ח, ע"א; בן־צבי, א"י ויישובה, עמ' 84, ובייחוד הערה 4.

198 ראה חרבות ירושלם, דף ה, ע"א. על הקאדי, תפקידיו וסמכויותיו בכלל, ראה בן־צבי, א"י ויישובה, עמ' 82–87; רוזן, "חרבות ירושלם", עמ' 35–40.

199 ב"חרבות ירושלם" הוא מופיע כ"שייך איפנדי" (דף ג, ע"ב). אך ברור כי זו טעות. שם הקאדי מתברר מפנקסי בית הדין השרעי (סג'ל כרך 110, עמ' 233, מנאע, משפחת פרוח', עמ' 35).

200 כאן המקום לציין, כי כלפי הפרנציסקנים לא היה קאדי זה כה רחמן ומהם הוא סחט כספים כמושל עצמו (ראה רוזן, חרבות ירושלם, עמ' 36).

כי פעולה זו תניע את תושבי העיר להרוג או לגרש את המושל.[201] לא היה זה רעיון יוצא דופן. גילויי מרי בירושלים היו עניין די נפוץ, אלה שהיה צורך בהנהגה.[202] הנהגה זו הייתה מורכבת מנכבדי המוסלמים, ה"פלילים", אך אלו סירבו לפעול נגד אבן פרוח' משום שעד אותה עת הוא לא הטרידם.[203]

על תפקידו של הקאדי כרשות המפקחת על המושל אנו למדים גם ממעשיו של הקאדי חסן אפנדי. הוא מונה אחרי עבדאללה אפנדי, אשר שפט את העיר בתקופת שלטונו של אבן פרוח', הוא הגיע בסיון שפ"ו (1626) לרמלה, ושם למד מפי מוסלמים, שברחו שמה מירושלים, על הנעשה בעיר. הוא סירב להיכנס לירושלים, כל עוד לא נמסרה המצודה לידי פקידי הואלי של דמשק, ואף איים לשוב לקושטא, ולהודיע לסולטאן על המרידה. עת'מאן, שהיה באותה עת ממלא מקומו של מושל ירושלים, לא שת לבו לאיומיו. חסן אפנדי ישב ברמלה שלושה חודשים, ולבסוף אכן חזר לקושטא, שם מצא את ר' שמואל אבן סיד, ר' שמואל טרדיאולה ור' חיים די שיריז, שבאו להתלונן על אבן פרוח'. הוא תמך בדבריהם, באמרו, כי כל אזור ירושלים נמצא למעשה במצב של מרד, והנזק הנגרם לאימפריה רב הוא.[204] מתברר, שתפקידו היה לשמור גם על האינטרסים של הסולטאן, וגם על אותו אינטרס מעורפל של טובת נתיניו.[205]

הקאדי היה נציגו המקומי של הצדק, וכך אמנם ראוהו אנשי הקהילה. בידינו ידיעות רבות המאשרות תפיסה זו.

בעת פרשת הנער המומר[206] השתדל הקאדי למנוע עשיית שפטים ביהודים.[207] גם כאשר נודע לו על המזימה לרצוח את הנער כדי לסחוט כסף מן הקהילה, הוא העביר מידע זה אל ראשיה, ואלו פעלו לסיכול מזימה זו.[208]

"טובת הציבור" הייתה הגורם המרכזי, שהניע את הקאדי לאשר בקשה של שמואל בן אהרון, הממונה על הקדשי האשכנזים בעיר, אשר ביקש ב־18.6.1638

201 ראה חרבות ירושלם, דף ג, ע"ב.

202 כך, למשל, בשנת תס"ג (1703), מרד הנקיב במושל הסנג'ק של ירושלים, ובאותה תקופה סולק גם הקאדי של ירושלים, שהרבה להציק ליהודיה. (ראה שאלו שלום ירושלים. יערי, מסעות, עמ' 360–361).

203 ראה חרבות ירושלם, דף ג, ע"ב — דף ד, ע"א; כ"י ירושלים, איגרת 4, עמ' 44 (וראה גם לעיל, עמ' 50).

204 ראה חרבות ירושלם, דף ח, ע"ב — דף ט, ע"א. וראה לעיל עמ' 47.

205 מתלונתם של יהודי ירושלים, כי למושל אין כל בושה בפני הקאדי משמע, שמן הדין היה שתהא לו בושה כזו (ראה כ"י ירושלים, איגרת 224, עמ' 273).

206 ראה לעיל עמ' 51–53.

207 ראה כ"י ירושלים, איגרת 26, עמ' 69–70.

208 ראה שם, איגרת 28, עמ' 71. הפרנציסקנים טוענים, שכל מה שעשה, לא עשה אלא בעבור בצע כסף (לעיל, עמ' 53).

אישור לשיקום בניין מט לנפול השייך לקהילה. בקשתו זו נתמכה בעדות ובהסכמה של המופתי החנפי של ירושלים ואחד מן העֻלַמָּאא השאפעיים, שהמליצו לאשר את הבקשה למען טובת הציבור. הקאדי מינה ועדה לבדיקת העניין, ולאחר שהשתכנע שטובת הציבור תצא נשכרת, אישר את שיקום הבניין.[209]

הקאדים אף גילו סובלנות בתחום פרעון החובות. שוב ושוב אנו שומעים על קאדים, הדוחים את מועד פרעונם של חובות היהודים בהבינם, כי אין הם יכולים לשלם חובות עצומים אלה.[210]

בידינו גם ידיעות רבות הנוגעות לדיונים המשפטיים, שנערכו בין נציגי הקהילה לנאמני אלמדרסה א(ל)צלאחיה בירושלים, אשר שטחי הקבורה של היהודים בהר הזיתים ועמק יהושפט היו רכוש הוַקף שלה. בדיונים אלה לא נראה משוא פנים אלא הייתה בדיקה ענייינית של הנושאים העומדים לדיון, שווי הקרקע והפירות שהיא הייתה נושאת אילו עובדה עיבוד חקלאי.[211]

ואולם אל מול ידיעות אלה יש בידינו ידיעות, שאינן נופלות מהן בערכן, המוסרות על קאדים רבים, אשר הכזיבו את ציפיות האוכלוסיה, והעדיפו להתעשר מן הקהילה היהודית, שהייתה תלויה בעניינים שונים ברצונם הטוב. כך קרה, למשל, כאשר תמה תקופת כהונתו של עמר אפנדי, ובמקומו מונה אדם זקן בשם עבדאללה אפנדי. משום שדרכו מקושטא ארכה, הוא שלח לפניו פקיד, בא־כוח, אשר מילא את מקומו. תושבי ירושלים סברו, שהחוצפה שבה נוהג אבן פרוח' באוכלוסיה, יסודה בכך שאין מורא הקאדי עליו. ואכן, כאשר הגיע לבסוף הקאדי החדש (בניסן שפ"ה (1625), התלוננו לפניו כל תושבי העיר, יהודים, מוסלמים ונוצרים, על אבן פרוח'.[212]

עד מהרה התברר, שלנגד עיניו של קאדי זה עומדת אך ורק טובת עצמו. אפשר שנהג כך בשל גילו הגבוה אשר מנע ממנו ממילא את העלייה לדרגה גבוהה יותר. מיד בבואו שוחד הקאדי על ידי אבן פרוח', ומכאן ואילך היה לבן בריתו ויועצו והשתתף עמו במעשי סחיטה ועושק. בעל "חרבות ירושלם" כותב עליו, כי "היה מחזיק ביד מרעים על כל דבר פשע".[213] תיכף לתחילת כהונתו נתן ידו לאבן פרוח' במעשה סחיטה. הם פרסמו צו, שהביא עמו צַ'אוש,[214] אשר פקד על גירוש כל יהודי העיר מלבד משלמי מס הגולגולת. לדברי בעל "חרבות ירושלם" היה זה מסמך מזויף.

209 ראה סג'ל, כרך 127, עמ' 116. מנאע, משפחת פרוח', עמ' 68–69.
210 ראה יהושע, פרטים, עמ' רעז.
211 ראה להלן, עמ' 70–72.
212 ראה חרבות ירושלם, דף ד, ע"ב.
213 ראה שם, דף ה, ע"א.
214 ראה לעיל, עמ' 40.

כאשר נקרא אבן פרוח׳ על ידי הואלי של דמשק לשמש אמיר־אלחג׳, וחשש כי הוטמנה לו מלכודת, יעץ לו הקאדי ללכת ואף נתן בידו כתב המלצה על יושרו.[215] את נשי האסורים, שנתפסו על ידי עת׳מאן (שהיה ממלא מקומו של אבן פרוח׳), אשר באו להתלונן לפניו לבקש צדק, גירש מעל פניו.[216] אף כאשר בא צ׳אוש מדמשק, ובידו צו לשחרור האסירים, פסק הקאדי, שאין צורך להחזיר ליהודים את דמי פדיונם של האסירים.[217] הוא אף סחט כספים מן הקהילה, בנסותו לבנות חנויות בשטח בית־הכנסת העתיק של הרמב״ן.[218]

בסיימו את תפקידו הוא חשש שמא עת׳מאן לא יניח לו לצאת מן העיר, בחמדו את הרכוש, שאגר בתקופת כהונתו. לכן הוא הוציאו בהיחבא, ויצא מן העיר בט״ו באדר שפ״ו (1626).[219] לא היה זה הקאדי היחיד, שנהג בקהילה בניגוד למידת הצדק ובניגוד למה שתפקידו דרש ממנו. במקרה אחד גזר הקאדי יחד עם מושל חדש שלא למכור חיטה ליהודים, כעדותו של בן התקופה: ״ויקם מלך חדש שנתחדשו גזרותיו... והשופט בעצה עמו, כי נועצו לב יחדו, וגזרו אומר, שלא ימדדו חטה ליהודים, אשר הוכרחנו לרצותם בסך רב ועצום...״[220]

אותו קאדי, ממש כעבדאללה אפנדי בזמנו של אבן פרוח׳, היה כיעורב גם הוא בגזרת גירוש על יהודי ירושלים.

בה במידה שנמצאו לעתים קאדים, שעזרו לקהילה להתפשר עם בעלי חובותיה, היו אף כאלה, שניצלו את הדיונים המשפטיים על החובות לצורך סחיטת כספים. במקרה אחד גזר הקאדי לפרוע מיד את כל החובות, וכלא את ראשי הקהילה עד ששולמו לו חמש־מאות גרוש. רק אז הביא לפשרה בין היהודים לנושיהם, שלפיה ייפרע בינתיים רק שליש מן החובות. אחר כך חזר בו והמשיך להחזיק במאסר את ראשי הקהילה, עד־כי הללו כתבו לנכבדי קושטא, שיפעלו להדחתו.[221] במקרה אחר הסית הקאדי את הנושים לתבוע את חובותיהם, אסר שלושה תלמידי חכמים כבני ערובה, וסגר את תלמוד־התורה לקטנים לחמישה־עשר יום. כן כינס את נכבדי המוסלמים בעיר כדי ליזום סגירה של בתי־הכנסת בעיר. הפרשה נסתיימה רק כאשר שולם לו סכום כסף נכבד מאוד.[222]

215 ראה חרבות ירושלם, דף ה, ע״ב.
216 ראה שם, דף ו, ע״א.
217 ראה שם, דף ו, ע״א־ע״ב.
218 ראה שם, דף ו, ע״ב.
219 ראה חרבות ירושלם, דף ח, ע״א.
220 כ״י ירושלים, איגרת 31, עמ׳ 73.
221 ראה שם, איגרת 222, עמ׳ 271–272
222 ראה שם, איגרת 119, עמ׳ 151

בידי הקאדי הייתה אף הסמכות לאשר את הגדלת מספר אנשי הקהילה החייבים במס, ואפשר שכמה מן הנסיונות להגדיל את מספר משלמי המס נעשו ביזמתו. גם כאן, כמובן, היה הדבר כרוך במתן שוחד כדי ליישר את ההדורים.[223] גם כל בניין או תיקון בית בעיר היה זקוק לאישור הקאדי מלבד אישור המושל ו"המעמאר־באשי" — ראש בנאי ירושלים. הקאדי יכול היה איפוא ליהנות מן השלמונים, שניתנו כדי להקל את השגתם של אישורים אלה.[224]

בעיה, שהעיקה מאוד על הקהילה, הייתה כרוכה בסדרי הקבורה בעיר. הקהילה שילמה "לשופט העיר הקצבה הנהוג לקחת הוא וסביביו, כדי לתת רשיון בכתב רשות לקוברים".[225] מלבד זאת שילמו גם כסף רב לקַסַּאם, שהיה אחד מפקידי הקאדי. הוא היה מחלק הירושות, בעל תפקיד משפטי טכני, שבסמכותו לחלק את הירושות בהתאם לחוקי השריעה. בתקופה הממלוכית הרחיבו את חלותן של קביעות אלה גם על לא־מוסלמים, והתחילו להחרים את הנכסים, שנשארו ללא יורשים. בתנאים המיוחדים של העדה היהודית בירושלים, שמספר הזקנים והזקנות העיריים בה היה גדול, הייתה זו בעיה חמורה. תאוות הבצע של הקאדי והקַסַּאם גרמה לעיכוב הקבורה, ופתק ה"קיסמיט" או ה"קִסְמַה", המעיד על חלוקת הירושה, לא ניתן, עד ששולם כסף רב.[226] הקַסַּאם דרש את חלקו גם במקרה שכבר הושג הסכם בין היורשים. יהודי ירושלים ניסו לפתור בעיה זו באמצעות פנייה לקושטא ובקשה להתערבות משם, אולם נראה שלא הצליחו בכך.[227]

ניצול תפקידו של הקאדי לשם עשיית עושר ולא במשפט, מוכח הוכחה חותכת מתוך הימצאותו ברשימה הקבועה של מקבלי השלמונים מן הקהילה.[228] את מעמדה במסכת היחסים עם הקאדי ניסתה הקהילה לשפר על ידי הפעלת לחץ קבוע עליו מקושטא.[229] במקרים מסויימים אכן נשא לחץ זה פירות.[230]

223 ראה שם, איגרות 119, עמ' 151; 209, עמ' 261; 219, עמ' 269.

224 ראה שם, איגרת 109, עמ' 144. על פרשות אלו במאה הט"ז ראה כהן, יהודים, עמ' 216–218.

225 כ"י ירושלים, איגרת 102, עמ' 139.

226 על מעמד הקַסַּאם ותפקידיו ראה בן־צבי, א"י ויישובה, עמ' 88–89; על התנהגותו בעניין ה"קסמיט" ראה כ"י ירושלים, שם. על תלונות דומות במאה הט"ז ראה כהן, יהודי ירושלים, עמ' 39, 54.

227 ראה כ"י ירושלים, איגרות 214, עמ' 265; 216, עמ' 267; 224, עמ' 273.

228 ראה שם, איגרות 1, עמ' 36; 5, עמ' 46; 8, עמ' 51; 23, עמ' 67; 35, עמ' 78; 36, עמ' 80; 37, עמ' 82; 38, עמ' 84; 40, עמ' 85; 43, עמ' 88; 49, עמ' 94; 59, עמ' 102; 64, עמ' 107; 139, עמ' 168; 210, עמ' 262; 220, עמ' 270.

229 ראה שם, איגרות 81, עמ' 122; 209, עמ' 265; 210, עמ' 262; 212, עמ' 263; 214, עמ' 265; 216, עמ' 267; 219, עמ' 269; 221, עמ' 270; 223, עמ' 272; 224, עמ' 273; 211, עמ' 263; 225, עמ' 275.

230 ראה שם, איגרת 70, עמ' 113.

לסיכום, בעיני יהודי ירושלים היה הקאדי מקור הצדק המלכותי, והם ציפו ממנו להגנה ועזרה נגד תביעות בלתי צודקות מצד המושל, ונגד פגיעות ברכושם וזכויותיהם מצד תושבי ירושלים האחרים.

במקרים רבים אכן באו ציפיות אלה על סיפוקן, אך לא פעם ניצלו הקאדים את מעמדם ותפקידם ועשקו את הקהילה. העובדה, שהקאדי נמצא באופן קבוע ברשימת מקבלי השלמונים מן הקהילה מחזקת את הרושם, כי במערכת היחסים בין הקאדי לנזקקים לשירותיו, היה הממון גורם מכריע בחשיבותו. היטיב לתאר זאת הנזיר הפרנציסקני פרנצ׳סקו דה־סרינו: "כדי להוציא לפועל את הצדק תחת שלטון עריצות זה לא די להיות צודק... צריך לשם כך סכום לא קטן של ממון".[231]

231 סרינו, כרך 2, ספר 2, פרק 15, עמ׳ 226.

היחסים עם החברה המוסלמית בעיר

מעצם הגדרתם כ"בני חסות" היוו היהודים בחברה הירושלמית קבוצה חברתית נחותה במעמדה. יסוד ההשפלה והנחיתות של "בני החסות" היה אחד המרכיבים המובהקים בהגדרת היחסים בינם לבין החברה המוסלמית שסביבם. המקורות בני־התקופה אינם מותירים מקום לספק ומאשרים בבירור, כי מעמד נחות זה נתקיים גם במאה הי"ז.

אחת המטרות העיקריות של כללי "ברית עֻמר" הייתה להבטיח, כי יישמר ההבדל בין המוסלמי לבין מי שאינו מוסלמי ושהבדל זה ייראה לעין. על כן נאלצו בני הדתות האחרות ללבוש לבוש מיוחד, אשר נשתנה בצבעו על־פי דתו של הלובש. הצבע שנתייחד ליהודים היה הצבע הצהוב.

ידוע לנו, למשל, כי במאה הט"ז הקפידו להבליט את ההבדל בין יהודי למוסלמי אפילו בבית המרחץ, שם חוייבו היהודים לענוד פעמון על צווארם.[1] עם זאת יש לציין, שמידת ההקפדה על כללים אלה השתנתה מזמן לזמן.[2] בציינו עניין זה של שמירת ההבדלים החיצוניים בין המוסלמים לזולתם, ולענייננו בין המוסלמים ליהודים, עדיין לא אמרנו דבר באשר לתוכנם של היחסים ביניהם. יחסים אלה התנהלו בשני מישורים עיקריים — במישור הכלכלי־עסקי מחד ובמישור החברתי־דתי מאידך. אך בתוך אלה יש להבחין בין שתי מערכות יחסים שאינן זהות. האחת — מערכת היחסים בין יהודי ירושלים לבין עילית החברה המוסלמית, והשניה — מערכת היחסים בין היהודים לבין המון העם.

כפי שנראה להלן, בכל ההיבטים של יחסי מוסלמים־יהודים במאה הי"ז התקיים היסוד העקרוני של השפלת היהודים ונחיתותם.

המגעים הבין־עדתיים במישור הכלכלי־עסקי מובנים מאליהם. צורכי הקיום הבסיסיים הם שיצרו אותם. הרבה ממקומות המגורים של יהודי ירושלים היו רכושם

1 ראה בעניין זה כהן, יהודי ירושלים, עמ' 50–51; הנ"ל, יהודים, עמ' 151.

2 בשנת תס"ג (1703) באשר נגזרו גזרות ספציפיות בעניין זה, צויין הדבר על ידי יהודי ירושלים באיפן מיוחד. יראה ריזן, מרד, עמ' 82.

של מוסלמים — בין שהיו אלו אנשים פרטיים ובין שהיו אלו הקדשים של מוסדות דתיים שונים.[3] בשל תקנות החזקה מצאו עצמם המשכירים לא פעם עומדים מול שוכרים, הנמצאים בעמדת כוח, בידעם, שיקשה על המשכירים למצוא שוכר יהודי אחר, שישלם להם דמי שכירות גבוהים יותר[4].

המשכירים עשו מדי פעם מאמצים להעלות את שכר הדירה על ידי סילוק השוכרים היהודים.[5] הקהילה מצדה השקיעה מאמצים בניסיון למעט את תלותה בבעלי נכסים מוסלמיים על ידי בניית "פונדק", היינו חצר גדולה, שבה יהיו בית־כנסת, בור מים ובתי דירות.[6] נראה שמדובר היה בצורה מסויימת של שותפות בין הקהילה לממשל העות'מאני כדוגמת זו, שנעשתה בבניין החי'אן בצפת. שם סיפקו היהודים את האדמה ואת המשאבים הכספיים, המושל נטל תחת חסותו את המבצע, וההכנסות הועברו לגורמים עות'מאניים.[7]

אולם בירושלים עלו מאמצים אלה בתוהו בשל התנגדותם של נכבדי המוסלמים. שלכמה מהם היה ודאי אינטרס כלכלי ברור בעסק זה של השכרת דירות. יהודי ירושלים המשיכו להתלונן "כי היינו חרפה לשכנינו בהיותנו מעורבים עם הישמעאלים בחצריהם ובטירותם, וברצותם לשטום אותנו באיבה. עומדים עלינו לגרשנו מבתיהם לפחות, אם לא תשיג ידם לגרשנו מן הארץ".[8]

נקודות מגע אחרות בין יהודים למוסלמים היו בתחומי המסחר והמלאכה. אנו מוצאים, למשל, שיהודים נהגו לקנות ממוסלמים יבול חקלאי לשם עיבוד נוסף.[9] בולט מאד שיתוף הפעולה בענייני מסחר.[10] כאן ברור קו החולשה, המציין את החנווני היהודי. אנו מוצאים חנויות, שבהן היו שותפים יהודים ועותמ'אנים "כדי שיגינו עליהם מן הגזל אשר גוזלים את החנווני".[11] בעסקי הקצבות הייתה השותפות

3 ראה שו"ת פני משה, ח"ב, סימן פג, דף קנט, ע"א. שו"ת דבר שמואל, סימן קן, דף נב, ע"א. כ"י ירושלים, איגרת 30, עמ' 72.

4 ראה שו"ת קול גדול, סימן מז, דף כג, ע"א. א' כהן, שבדק את מצב הדיור של יהודי ירושלים במאה הט"ז בפנקסי בית הדין השרעי, סבור, שעריכת חוזי השכירות בבית הדין הבטיחה את זכויות הבעלים המוסלמיים על הנכס. (כהן, יהודים, עמ' 211–213) אולם מן המקורות היהודיים עולה, שבחיי המעשה היה קשה לבעלים לעשות בנכס כרצונו. לאחר שהיא השכירי ליהודים, וראה גם להלן, עמ' 249.

5 ראה שו"ת נתן גוטה ויהודה חביליו, דף 271, ע"ב; כ"י ירושלים. שם (לעיל, הערה 3).

6 ראה כ"י ירושלים, שם (לעיל, הערה 3).

7 ראה "תופס (!) ההסכמה אשר הסכימו חכמי תאומי קושטנדינא על עניין הכ'א' אשר הסכימי לבנות בצפת"ו", ירושלם, (לונץ), חותרס"ט), עמ' 111–115. שו"ת אבקת ריכל, סימן קכ"ד

8 ראה כ"י ירושלים, שם (לעיל, הערה 3).

9 ראה שו"ת הלכות קטנות, ח"א, סימן צה, דף 3, ע"א.

10 ראה שו"ת בעי חיי, ח"מ, סימן פו, דף צח, ע"א. וראה עוד יהושע, פרקים, עמ' רעז. שאר שלום ירושלים, יערי, מסעות, עמ' 333–334.

11 שאלו שלום ירושלים, שם.

משתלמת לשני הצדדים. המוסלמים נהגו לקנות בהמות שחוטות, שנמצאו טרפות, ומאידך הוטלו הגבלות שונות על קצבים יהודים משום המחסור בבשר ומתוך רצון לשמור על פרנסתם של הקצבים המוסלמים בירושלים.[12] ברור שיש כאן יחסים של "תן־וקח", אולם בסיסם היא העמדה הנחותה של הקצב היהודי.

תמונה ברורה יש בידינו על מסכת היחסים בין העם הפשוט ליהודי ירושלים. בעיני פשוטי העם נחשבו היהודים לקבוצה נחותה, אשר אפשר להציק לפרטיה ואף להתעלל בהם באופן חופשי.

תיאורים מפורטים של יחס המון העם אל היהודים מצויים בדבריו של העולה מקארפי. בשנת שפ"ה (1625) הוא כתב אל בנו: "ראשונה כל האדם שהם החיצונים לאפוקי חלק ה' עמו, כזב אין אמונה בפיהם, מבטיחים ואינם עושים, ובשעת רתחא צריך להרחיק מהם כ[מ]שור מועד".[13] צד זה שבאופי יחסם של המוסלמים אל היהודים מודגש בייחוד בעתות אנדרלמוסיה מדינית, כפי שהיה בזמנו של אבן פרוח'.[14] על קביעתו של העולה מקארפי כי "אין אמונה בפיהם" ניתן לעמוד מתוך מעשה, שמספר בעל "חרבות ירושלם". קבוצת יהודים, שניסתה לברוח מירושלים לעזה, נתפסה בעקבות הלשנה של אחד מתושבי הכפר סלואן, אשר כעס על כי לא את חמורו שכרו הבורחים אלא את חמור שכנו.[15] את יחס המון העם אל היהודים מתאר בהרחבה ר' גדליה מסימיאטיץ:

> הערבים הם רשעים גמורים על היהודים ועושין רשעת לבר ישראל ברחוב העיר, דהיינו הישמעאל או אפילו הערבי אם הוא מכובד של עיר אינו שכיח שיעשה איזה רעה לבר ישראל ברחוב אם פגע בו, אבל הקטנים פגיעתן רעה אצל בר ישראל, כי אין לנו רשות להרים יד על אומה ישמעאלים, והערביים הם אמונה אחת עם ישמעאל, ואם הוא נותן הכאה לבר ישראל, אז הוא הולך בתחנונים אבל לא שידבר נגדו, פן יוסיף להכותו מכה רבה כי נקלה הוא בעיניו. כך נוהגין הספרדים שהם כבר מורגלים בזה אבל האשכנזים שעדיין אינם מורגלים לסבול הכאות מן הערבי מקלל אותו, אם הוא יכול לדבר את לשונם, ואם לא, הוא מרקד עליו בכעס והוא מוסיף להכותו.[16]

פרטים, המופיעים פה ושם בדרך אגב, משלימים את התמונה, יהודים נהגו לצאת לקברים קדושים בסביבות ירושלים כשהם מלווים בערבים, כדי "להגן עלינו בעד

12 ראה יערי, שם, עמ' 338. דיון נרחב בעניני הקצבות בירושלים במאה הט"ז ראה אצל כהן, יהודים, עמ' 160–168.

13 קויפמאן, עמ' 75.

14 שם.

15 ראה חרבות ירושלם, דף ט, ע"א.

16 שאלו שלום ירושלים, יערי, מסעות, עמ' 316; שאלו שלום ירושלים, שם, עמ' 348.

ערביים אחרים שלא יעשו לנו איזה רשעת בשדה".[17] התפילה ליד הכותל המערבי הייתה מופרעת, אם היה מזדמן לפעמים "ערבי קטן ורוצה לעשות איזה רשעת ליהודים".[18] יהודים, שנהגו ללכת לבאר־איוב לשאוב מים, "היה הערבי פוגע בו כדי ליקח מים ממנו".[19] יהודי, שפגע במוסלמי ברחוב, היה חייב לפנות לו את הדרך, ולעתים היה נוהג זה גורם להתעללות מכוונת.[20]

אין בידינו תשובה ברורה לשאלה, אם נערכו אי פעם ביהודי ירושלים פרעות של ממש, כאלו המזומנות על ידי ההמון, כפי שהיה הדבר לעתים תכופות באירופה.

ידוע לנו על שני מקרים, האחד בשנת שצ"ז (1637) והאחר בשנת שצ"ט (1639), שבהם עמדו תושביה המוסלמים של ירושלים לפרוע ביהודים בטענה כי הם האשמים בבצורת, שפקדה את העיר. כאשר ירד לבסוף הגשם, הביעו תושבי העיר חרטה עמוקה על כוונותיהם. במקרה השני לפחות יש לתלות את האשם ביהודי מומר, שהסית את המושל לארגן פרעות אלה.[21]

בשנת שצ"ו (1636) ייתכן שארעו בירושלים מאורעות, שאכן ניתן להגדירם כפרעות ביהודי העיר. במהלך פרשת הנער המומר כאשר התברר להמוני ירושלים שהנער נרצח, כתבו מנהיגי הקהילה: "כמעט כלנו אבדנו מזעם האומות, שקמו יותר מעשרת אלפים אנשים, איש חרבו על יריכו, ואיש מפצו לבלע ולהשחית את נחלת ה', ושללם לבוז ח"ו, ועכ"ז [ועם כל זה] רבים הוכו ובחנית, בחרב, ובעצים ובלבנים עד כלה".[22] גם כאשר הסתבר שהנער חי, ניסה המושל ליזום את רציחתו כדי לעורר את הפרשה מחדש מתוך תקווה להפקת רווח ממנה.[23]

השנים שצ"ו (1636) — שצ"ט (1639) היו שנים סוערות למדי מבחינת היחסים בין היהודים למוסלמים בעיר. אפשר שמאורעות השנים הללו קשורים בהשארות יהודי ירושלים, ללא מגן ומושיע לאחר רצח מחמד פאשא.[24]

ההמון הפשוט, שסבל מן הלחץ הכלכלי של השלטון העות'מאני ולעתים אף מן הניכור שהיה בינו לבין ההנהגה של העיר המוסלמית, מצא ביהודים, "בני החסות" מטרה נוחה לכלות בה את רגשי זעמו ותסכולו, ועל כן הוא השתמש באותם סעיפים מ"ברית עֻמר", שנועדו להשפילם.[25] אך באותם מקרים בודדים, שבהם מדובר

17 משה בן אליהו הלוי מקרים, יערי, מסעות, עמ' 316; שאלו שלום ירושלים, שם, עמ' 348.
18 שם, עמ' 345.
19 שם, עמ' 355.
20 ראה דברי ר' שמואל די אוזידה, לעיל, עמ' 36.
21 דברי הנרי ג'יסי, איש־שלום, מסעי נוצרים, עמ' 356–357.
22 כ"י ירושלים, איגרת 26, עמ' 69.
23 ראה שם, איגרת 28, עמ' 71.
24 ראה לעיל, עמ' 51.
25 מערך יחסים זה בולט מאד בתחילת המאה הי"ח בזמן מרד ה"נקיב אל־אשראף". אילם יראי שיש בו כדי ללמד גם על התקופה שאנו עוסקים בה. וראה בעניין זה ריזן, מ"ד, עמ' 81–87.

בהתארגנות של ממש לצורך פגיעה ביהודים, אנו מוצאים, שדווקא המושל הוא העומד מאחורי התארגנות כזו.

למרות כל מה שנאמר לעיל, קשה לתאר, שהיה זה הפן היחיד שביחסי היהודים והמוסלמים בעיר. ייתכן שרמז מה ליחס מסוג אחר, אשר אפשר שהוא מצא את ביטויו בדרכים נוספות, שזכרן לא בא לידינו, עולה משאלה, שנשאלה בבית מדרשו של ר׳ יעקב חאגיז: ״אם מותר לישראל לנגן ולשורר בבית הישמעאלים ביום אידם״. תשובתו של הרב הייתה: ״אם לא משום איבה, מי יתיר מ״ש [מה שנאמר] אל תשמח אל גיל כעמים״.[26] ר׳ משה אבן חביב פסק באותה שאלה ״כל בעל נפש ירחק מאימון זה והשי״ת [השם יתברך] יקרבנו לעבוד׳[תו]״.[27]

לא ברור מן המקורות הללו אם מדובר היה במנגנים מקצועיים, אך ברור שלמרות שתופעה זו לא הסבה נחת לפוסקים, היא הייתה קיימת. בכל־אופן יש בה עדות למגע חברתי קרוב יותר ממה שהיה ניתן להניח על פי המקורות הקודמים.

כמה היבטים ביחסי הקהילה היהודית עם עילית החברה המוסלמית בירושלים ראויים לציון במיוחד.

עילית זו, המכונה במקורות העבריים ה״פלילים״, הייתה ברובה קבוצת ה״אשראף״ בעיר, היינו, המשפחות, שהתייחסו על הנביא מחמד. מובן שמקרב משפחות אלה באו הדמויות המרכזיות בחברה הירושלמית המוסלמית. על שכבה זו נמנו נכבדי ירושלים נאמני ההקדשים וצמרת ההנהגה הדתית של העיר.

כבר ראינו לעיל, שבחיי המעשה היה יחסה של שכבה זו אל היהודים שונה מיחס המון העם, והיא לא שיתפה פעולה במעשי התעללות־לשמה ביהודים. שלא כעם הפשוט, לא נזקקה לאותו סיפוק והרגשת כוח שהעניקה ההצקה ליהודים להמון העם. עם זאת גילתה ההנהגה הדתית של ירושלים קנאות רבה בכל הנוגע לעליונות האסלאם על היהדות בעניינים עקרוניים. קנאות זו באה לידי ביטוי במקרי פגיעה בקהילה כסגירת בית־הכנסת הרמב״ן והנסיונות להגביל את התפילה בבתי־כנסת אחרים.[28] קנאות זו נתגלתה גם במחלוקת על חלקות הקבורה ליד שער הרחמים, שנתגלעה ערב תקופת שלטונו של מחמד אבן פרוח׳. בזמן שלטונו של מחמד פאשא הוגשה לקאדי תלונה, כי היהודים קוברים את מתיהם בחלקות אל־ג׳סמניה, הצמודות לחומה המזרחית של מסגד אל־אקצא וכיפת הסלע, מול שער הרחמים. עלמאא ואנשי דת מוסלמים התלוננו על החידוש, הפוגע בשני המסגדים, וטענו, שהדבר נעשה על ידי היהודים במזיד כדי לפגוע בקדושתם. ועדה שכללה את הקאדי ומספר עלמאא ואנשי דת, קבעה, שהיהודים אכן קוברים את מתיהם קרוב מאד

26 שו״ת הלכות קטנות, ח״א, סימן קט, דף ח, ע״א.
27 שו״ת קול גדיל, סימן ס, דף כט, ע״ב.
28 ראה לעיל, עמ׳ 32–33.

לחומה בחלקה שנחכרה על ידיהם כחוק. מכיון שתקופת החכירה הסתיימה וההחוזה טרם חודש, החליט הקאדי שלא לחדשו. היהודים נתבעו לחדול מלקבור את מתיהם בצד המערבי של הואדי ולקברם בעברו המזרחי בלבד. ואף להעביר לשם את הקברים שכבר נכרו.[29]

ענייני הקבורה בירושלים, שמשו מקור בלתי נדלה לחיכוכים בין הקהילה לנאמני הקדש אלמדרסה או(ל)צלאחיה. סלע המחלוקת היה תדיר כסף, אולם כאן הועלו עניינים אלו לדיון על רקע דתי.

היבטים אחרים של יחסי הקהילה עם שכבה חברתית זו היו בעלי אופי כלכלי. קבוצה זו שלטה בצורות שונות על חלק ניכר מן הקרקעות והמשאבים הפיננסיים בעיר, ועל רקע זה יש להבין את מסכת יחסיה עם הקהילה. תחושה מסויימת של תחרות בה גרמה לנכבדי ירושלים שירת עולי הרגל היהודיים, אשר באה ממצרים בכל שנה בפרוס הפסח. מקומה של שיירה זו בחיי העיר בלט בייחוד בסוף המאה הט״ז ותחילת המאה הי״ז. בראשה עמדו נכבדי היהודים במצרים, אשר היו עתירי הון וכוח. בכוחם היה לקנות נכסים בירושלים, והם אכן עשו זאת. עובדה זו, לבד מסיבות נוספות, שעליהן כבר עמדנו לעיל, הביאה את נכבדי ירושלים לפעול כדי לעכב את כניסת השיירה לעיר. נראה שעם ירידת מעמדם של יהודי מצרים איבדה נקודת מחלוקת זו מחריפותה.[30]

קבוצה עילית זו הייתה אף המקור העיקרי למימון הלוואות שנטלה הקהילה. ומתוכה באו האנשים, שהיו נאמני הקדש אלמדרסה או(ל)צלאחיה. הקדש זה היה בעלי הקרקעות, שבהן שכן בית העלמין היהודי. שתי נקודות אלה היו המקור העיקרי להתחבטויות ולחיכוכים שבין הקהילה לקבוצה זו במשך מאות בשנים.

הנוהג ללוות כספים בריבית מן השיח׳ים רווח עוד לפני זמנו של אבן פרוח׳ אולם בתקופתו הפכו החובות לעול כה כבד, שסיכויי הקהילה לפורקו מעל צוארה היו כמעט חסרי תוחלת. את עסקאות ההלוואה נהגו להסוות בצורות שונות. ובדרן כלל ניתנה לעסקה כזו דמות של קניית מצרכים באשראי במחיר הגבוה בהרבה ממחיר השוק.[31]

סך החובות הגיע לבסוף לסכום של למעלה מ־40,000 גרוש. כאשר התברר לנושים, כי הם יתקשו לקבל את הכסף בתוספת הריבית, הם הסכימו לפשרה, שלפיד

29 סג׳ל, כרך 106, עמ׳ 18 (22–31 בינואר 1623). מנאע, משפחת פרוח, עמ׳ 67–68. כאי המקום להעיר, שלמעשה קברו היהודים את מתיהם עד שלהי המאה הט״ו במדרון הר הבית, וק אז הועברה הקבורה בלחץ השלטון הממלוכי להר הזיתים (ראה מסעית תלמי הרמב״ן, עמי מסעות, עמ׳ 85; איגרת ר׳ יצחק לטיף, יערי, אגרות, עמ׳ 97. אגרת ר׳ עובדיה מברטנורא, עמי שם, עמ׳ 135, וכן דברי דניס פוסו מ־1532, שיר, היישוב היהודי בירושלים, עמ׳ 135).

30 ראה לעיל, עמ׳ 34; כ״י ירושלים, איגרת 21, עמ׳ 65.

31 ראה סג׳ל, כרך 111, עמ׳ 400, מנאע, משפחת פרוח׳, עמ׳ 87.

ישולם החוב בשלושה תשלומים.[32] חובות אלה אמנם שולמו, אולם עוד בתוך תקופת התשלום ניטלו כבר הלוואות חדשות, ומאותה עת הייתה הקהילה משועבדת לחובות דרך קבע.[33]

בעלי החובות נקטו אמצעים חריפים מאוד כדי לאלץ את הקהילה לפרעם. נכבדי הקהילה נאסרו מדי פעם ואף עונו.[34] הנושים אף נהגו לשבת בפתח בית הכנסת ולעכב את התפילה עד לריצויים בממון.[35]

השיח״ים אף ניצלו את מעמדם למעשי עושק. אנו שומעים, למשל, על אחד השיח״ים, שאף לאחר שנפרע חובו, ונכתבה בעניין זה חֻג׳ה שַׁרְעִיָה, שאישרה, כי אין לו עוד תביעות מן הקהילה, הלך לדמשק וחזר משם עם צַ׳אוּש וחמישה עשר חיילים, שאילצו את הקהילה לפרוע לו ארבעת־אלפים גרוש נוספים.[36] במקרה אחר, באו על אחד היהודים בעלילה, כי העליב שיח׳ כלשהו. משלא נמצא אותו יהודי, נאסרו שתי נשיו והושמו בבית הצוּבַּאשי, מעשה שלא נשמע כמותו קודם לכן. הנשים שוחררו ממאסרן רק לאחר שממון רב שולם לנוגעים בדבר.[37]

אחת הבעיות המטרידות ביותר את יהודי ירושלים בתקופה זו הייתה פרשת יחסיה של הקהילה עם השיח״ים נאמני ההקדש של אלמדרסה א(ל)צלאחיה. להקדש זה השתייכו חלקות הקבורה של הקהילה בעמק יהושפט והר הזיתים, שכונו ״אל־ג׳סמניה״ (על שם גת־שמנים), והוא קיבל תשלום חודשי בעד השימוש בהן.[38] התשלום נקבע בהסכמים שנתיים, אולם הללו הופרו תדיר אף בתוך תקופת ההסכם, והקהילה נדרשה לשלם סכומי כסף נוספים,[39] באיום, שאם לא כן, החלקות תיחרשנה. נאמני ההקדשים לא התייחסו לחלקות כאל מקום קדוש, ולקהילה לא היה ספק, כי בה בשעה שהתשלומים ייפסקו, יימצא לקרקע שימוש אחר. ואכן, בעל ״חרבות ירושלם״ מסביר, כי אי אפשר להם ליהודים לעזוב את ירושלים, שכן אם יעזבוה לא יהיה מי שימנע את חילול הקברים.[40]

32 ראה כ״י ירושלים, איגרות 5, עמ׳ 45; 6, עמ׳ 48; 7, עמ׳ 50, וראה להלן, עמ׳ 184–185.

33 ראה להלן, עמ׳ 185.

34 ראה כ״י ירושלים, איגרות 36, עמ׳ 80; 37, עמ׳ 82; 49, עמ׳ 94; 88, עמ׳ 127–128.

35 ראה שם, איגרות 65, עמ׳ 109; 119, עמ׳ 152; איגרת לפאס משנת ש״ץ (1630), טולידאנו, תעודות מכתבי יד, עמ׳ 365; יהושע, פרטים, עמ׳ רעז.

36 ראה כ״י ירושלים, איגרת 73, עמ׳ 74.

37 נשים כמעט ואינן מוזכרות כמטרה להתנכלויות אלא רק בעוד מקרה אחד. באיגרת, שנשלחה לפאס בשנת ש״ץ (1630) על ידי ראשי עדת המערבים בירושלים נאמר, כי העדה נתמשכנה בזמן אבן פרוח׳ כדי ״שלא ינהוג הצר הצורר ואנשיו הפקר בבנות ירושלים ח״ו כמנהג השבויות״ (טולידאנו, תעודות מכתבי יד, עמ׳ 464).

38 ראה כ״י ירושלים, איגרת 21, עמ׳ 65.

39 ראה שם, איגרות 5, עמ׳ 46; 8, עמ׳ 51; 64, עמ׳ 107; 139, עמ׳ 168; מכתב פרנסי ירושלים מי״ב אלול 1620, ליברו דוס טרמוס (א), עמ׳ 32–35; עמנואל, ישורון, עמ׳ 90, הערה 2.

40 חרבות ירושלם, דף ב, ע״ב; ראה בעניין זה גם אלה מסעי, עמ׳ נ.

התחבטויות אלו בין הקהילה לנאמני המדרסה הגיעו לשיא באמצע שנות החמישים של המאה הט"ז, והן זכו לתיעוד מדוקדק בארכיונים של בית־הדין השרעי. א' כהן, שסקר פרשה זו בהרחבה, סבור שהסיכסוכים על גובה תשלום דמי החכירה היו ריאקציה הן לשימוש הגובר והולך בבית הקברות, שנבע מהתרבות האוכלוסיה היהודית בעיר, והן לגידול בכוחה הכלכלי של הקהילה, שלא נעלם מעיני הסביבה.[41]

פרק נוסף בפרשה זו נרשם בארכיון בית־הדין השרעי במאה הי"ז. הידיעות הראשונות בעניין זה הן מ־14.2.1649. בתאריך זה נעשה הסכם חדש לגבי אחת מחלקות הקבורה באותו איזור. היא הוחכרה לתקופה של שלושים שנה תמורת עשרה תשלומים, שכל אחד מהם היה לתקופה של שלוש שנים. דמי החכירה היו שישים פארה לשנה.

בשנת תל"ט (1679) רכשו היהודים תמורת 60 פארה לשנה את זכות השימוש בקרקע שעיבדו חקלאים מכפר השילוח, ואף קרקע זו היתה הקדש של המדרסה.[42] שנה לאחר מכן נחתם הסכם חכירה חדש לגבי החלקות באל־ג'סמניה, שהוחכרו ליהודים עוד מקדמת דנא לקבורת מתיהם. דמי החכירה בסך מאה גרוש שולמו בסוף כל שנה.[43]

בשנת 1687 ניסו נאמני ההקדש לבטל הסכם זה בטענה, כי דמי החכירה אינם גבוהים דיים וההסכם אינו חוקי. נאמן ההקדש, זין א(ל)־דין אפנדי, שהיה גם המופתי השאפעי של ירושלים אף הודיע, כי הוא מתכוון לעבד את חלקת האדמה לטובת ההקדש. היהודים הציגו מסמכים, הקובעים את זכותם על החלקה מזה שלוש־מאות שנה, ועוד הציגו מסמך המוכיח כי שילמו למנהל ההקדש הקודם את דמי החכירה לשנת 1686. השופט, לאחר שעיין בצווים הסולטאניים ובשאר המסמכים, ובהיעזרו בעדויות של מוסלמים מתושבי עמק יהושפט ונחל קדרון, דחה את תביעת ההקדש ואישר את זכויות היהודים ואת שיעור דמי החכירה הנהוגים.[44]

אך מופתי זה לא אמר נואש. מספר חודשים לאחר מכן הוא הגיש תביעה נוספת באמצעות מצטפא אפנדי, שהיה "נקיב אל־אשראף" (ראש משפחות צאצאי הנביא מוחמד), נגד אהרן בן יצחק,[45] שייצג את הקהילה במשפט הקודם. עילת תביעתו הפעם הייתה שיעור דמי החכירה של שתי חלקות נטועות אחרות בסמוך לסלואן צפונה לחלקות, שעליהן דובר לעיל. היהודים עמדו על תשלום דמי חכירה של

41 ראה בעניין זה כהן, יהודים, עמ' 110–111 ובהרחבה עמ' 96–114.

42 ראה חיים, הר הזיתים, עמ' 23–24. את התעודות הנוגעות לשנים 1679–1689 ראה אצל חיים. גאולת הר הזיתים, עמ' 238–254.

43 ראה חיים, הר הזיתים, עמ' 24.

44 ראה שם.

45 כנראה אהרן בן יצחק פארדו.

עשרה פארה מצריים לשנה, בעוד שנאמן ההקדש תבע שישים פארה. מוסלמים מתושבי סלואן העידו, שאכן שישים פארה הוא תשלום נאות, וכך קבע השופט.[46]

בדצמבר 1689 אושר בבית הדין השרעי הסכם, הקובע את חידוש החכרת החלקות הישנות של בית העלמין תמורת מאה גרוש לשנה, שישולמו מראש.[47]

מחלוקת נוספת בדבר גובה דמי החכירה נתגלעה בסוף המאה הי״ז (1693). נאמן ההקדש תבע או שני יהודים, מרדכי בן יוסף ויעקב בן יוסף, אשר ייצגו כנראה את הקהילה, לגבי שלוש חלקות מחלקות הקבורה החדשות. הוא טען, ששני גרוש לשנה כדמי חכירה הוא תשלום נמוך מדי וכן שהיהודים מחזיקים בבור מים שלא כחוק. שוב הוקמה ועדה, שכללה תושבים מן האזור. התברר, כי הבור חרב ונמצא בשטח החלקות הישנות, וכי דמי החכירה נאותים והוגנים בהתחשב בשווי החלקות.[48]

מדובר כאן איפוא בשורה של חלקות קבורה, השונות זו מזו בגודלן ובערכן החקלאי ולפיכך אף בדמי החכירה המשולמים תמורתן. חלק מהן שימשו עדיין לקבורה וחלקן האחר כבר לא היה בשימוש, ולקהילה היה עניין רק בשמירתן לבל תחוללנה. יש מקום לגלות הבנה לתביעות נאמני ההקדש, אם מתחשבים בתהליך פיחות המטבע המתמיד, שעבר על האימפריה העות׳מאנית לאורך התקופה שאליה נוגעים המסמכים שלפנינו. אך מאידך גיסא, מקריאת המסמכים המשפטיים אפשר להבין את רוגזם של יהודי ירושלים, שהרי נאמני ההקדש איימו לחרוש את שדה הקבורה ולהופכו לאדמה חקלאית, והם אף ערערו על הסכמי־חכירה בטרם פג תקפם.

דמי החכירה של חלקות המטע שליד סלואן עלו בשנת 1687 מעשרה לשישים פארה, לעומת זאת לא חל שינוי בדמי חכירת החלקות הישנות של בית העלמין, והן החכרו במאה גרוש לשנה. אפשר לתאר, כי חברי אותן ״ועדות״, שהיו מוקמות לצורך מתן חוות דעת ״מקצועית״ על ערך הקרקע, אף הם לא יצאו בידים ריקות אלא קיבלו שלמונים מצד זה או אחר. לכשנוסיף על כל אלה גם את הוצאות הדיונים המשפטיים המייגעים, נוכל להבין את תחושת הכעס, שמביעים כותבי האיגרות כלפי נאמני המדרסה.

השיח׳ים (ה״פלילים״) לא גילו תשוקה כה עזה (כפי שגילו הנוצרים) לסלק את היהודים מן העיר,[49] הגם שלעתים הם איימו לגרום לכך, אם היהודים לא ישלמו את

46 ראה חיים, שם, עמ׳ 25.

47 ראה שם.

48 ראה חיים, שם, עמ׳ 25–26.

49 ריצין כזה של ה״פלילים״ מובע רק בשלוש איגרות מכ״י ירושלים (4, עמ׳ 44; 8, עמ׳ 51; 59, עמ׳ 102). לעומת איגרות רבות המדברות על תשוקת הנוצרים לראות את היהודים מסולקים מן העיר.

חובותיהם. הסיבות ל"סובלנות" זו היו בין השאר היות הקהילה מקור הכנסה נוח לנכבדי ירושלים.

התשלומים, שהקהילה שילמה לנכבדי המוסלמים, נראים מסודרים וקבועים. וייתכן, שחלקם הוא תשלומי ריבית על חובות או פיצוי על דחיית מועד פרעונם. עם זאת, ודאי הוא שחלק מן התשלומים הללו נועד לרכוש את רצונה הטוב של קבוצת השיח'ים.[50] לשם כך נקראה גם השדולה היהודית בקושטא להשפיע עליהם לבל יזיקו ליהודים.[51]

הרצון והצורך לשאת חן בעיני השיח'ים מתבטא גם בנסיונות הקהילה לתמוך בשיח' כלשהו, אשר עזר לה, כאשר הלה ביקש להתמנות כמופתי בירושלים.[52] בהזדמנות אחת, שבה נתבקשו יהודי קושטא לעזור לאחד מנכבדי המוסלמים, הביעו מנהיגי ירושלים את צערם על כי אין ביכולתם להשיב ריקם פני "כל פליל שפל מכל המבוקש ממנו" ובייחוד שהוא אחד "מתקיפי ארעא, ומה גם כי בכל מושב ומעמד של שרים ושופטי ארץ הדוברים שטנה על ישראל ועל רבנן הוא מפר עצתם ומליץ טובה עלינו".[53]

לסיכום, יהודי ירושלים היוו קבוצה חברתית נחותה במעמדה בתוך החברה הירושלמית המוסלמית. נקודות המגע בין יהודים ומוסלמים בחיי יום־יום במישור הכלכלי הכתבו על ידי צרכי החיים הבסיסיים, והם אכן קיימו יחסי מסחר וכלכלה כמקובל בכל חברה אחרת. אולם גם ביחסים אלו ניכר בדרכים שונות יסוד נחיתותם של היהודים.

במישור החברתי הייתה נטייה ברורה מצד המון העם המוסלמי לנצל את כללי "ברית עֻמר" כדי להשפיל את היהודים ולהציק להם. ייתכן שנטיה זו קשורה בחיפושיו של ההמון אחר פורקן למתחים החברתיים, שבם הוא היה עצמו נתון. את המתחים הללו הוא פרק על "בני החסות", ציבור חלש, שהשפלתו היא מצווה דתית. עילית החברה המוסלמית לא שיתפה פעולה במעשי ההשפלה הללו. הנכבדים המוסלמים הקפידו על שמירת מעמדם הכלכלי וגילו קנאות דתית בעניינים עקרוניים. בהיות שכבה זו מקור האשראי של הקהילה וכן בעלת השליטה על אדמות בית העלמין היהודי נתגלעו בינה לבין הקהילה חיכוכים מתמידים בשאלות אלה. נציגים רבי־כוח מקבוצה זו אף ניצלו את מעמדם כדי לעשוק את הקהילה. וזו אכן נאלצה לשלם לנכבדי המוסלמים תשלומים קבועים כדי למנוע הצקות מיותרות.

50 ראה כ"י ירושלים, איגרות 1, עמ' 36; 5, עמ' 46; 23, עמ' 67; 35, עמ' 87; 40, עמ' 85; 43, עמ' 88; 64, עמ' 107; 136, עמ' 166.

51 ראה בייחוד שם, איגרת 21, עמ' 65.

52 ראה שם, איגרת 225, עמ' 288.

53 ראה שם, איגרת 226, עמ' 288.

בעקיפין אף ניסתה הקהילה להפעיל לחץ על שכבה עילית זו באמצעות השדולה היהודית בקושטא. כמעט שאין בידינו ידיעות על פגיעה מאורגנת ביהודים. במקום שנמצא רמזים לפעילות כזו, לא היה מקורה בהמון העם, אלא דווקא בחצר המושל, אשר קיווה להפיק ממנה תועלת.

היחסים עם הנוצרים בעיר

בתקופה, שאנו עוסקים בה, ישב בירושלים מספר גדול למדי של נוצרים.[1] יש להבחין בשלושה יסודות בהרכבה של אוכלוסיה זו. הראשון הוא זה של תושבי הארץ היציבים, הנוצרים בני הכיתות המזרחיות. הללו היו דוברי ערבית, ובאורח חייהם לא נבדלו מן המוסלמים. נשיהם אף כיסו את פניהן ברעלה, ולא באו בין הגברים. הם היו תושבי הארץ משכבר.[2] עם היסוד השני נמנו הנזירים ואנשי הדת הנוצריים שהגיעו לעיר ממקומות שונים בארצות הנצרות. חלקם ישבו בעיר ישיבת קבע וחלקם האחר הגיע לעיר לתקופה מוגבלת אם כי לא קצרה. הקבוצה השלישית הייתה מורכבת מצליינים. חלק מהם בא לירושלים לזמן קצר אולם היו כאלה ששהו בעיר חודשים רבים. בעיר שבה תחלופת האוכלוסין שאינם מוסלמים רבה, הרי גם זה גורם רב עניין.

היחסים בין הנוצרים ליהודים התבססו ברוב המקרים על אותם יסודות ששמשו בסיס לחיי יהודים ונוצרים באירופה. אלא שכאן חסַר היסוד העיקרי, היינו היות הנוצרים הגורם השליט. בהשוואה לשאר המקומות בארץ־ישראל היה ליחסים אלו בירושלים אופי חריף ומתוח יותר מבכל מקום אחר בארץ, משום ששתי הדתות טענו לזכויות מיוחדות בעיר, הן היהודים והן הנוצרים ראו את ירושלים כמקום בו עתידים להתרחש המאורעות המסעירים של אחרית הימים, ומשום כך ייחס כל צד חשיבות רבה לשליטתו בשדה המערכה הזה, והיה משוכנע, כי הצד האחר טורח לסלקו מן המקום.

1 ראה לואיס, ערי ארץ ישראל, עמ׳ קיז־קכז; הד, יהודי א״י, עמ׳ קעו־קעט. כהן־לואיס, עמ׳ 94. משם ברור כי שיעור גידול האוכלוסין הנוצריים בעיר היה בקו עלייה, בעוד ששיעור זה אצל היהודים נמצא בקו ירידה למרות העלייה המוחלטת במספרם עד אמצע המאה הט״ז. מספרם של הנוצרים במחצית השנייה של המאה הט״ז מוערך בלמעלה מ־1,700 נפש (ראה כהן, יהודים, עמ׳ 21).

2 ראה אודותם בן צבי, א״י ויישובה, עמ׳ 43; כהן, על המציאות, עמ׳ 12–13.

היהודים האשימו את הנוצרים בנסיונות להסית את המכשל העות׳מאני למען יכביד את עול המסים על הקהילה או לפחות יגרש את אלו אשר זה מקרוב באו.[3]

בחשש זה אף תלתה הקהילה את פעולתה למען איסוף כספים רבים ככל האפשר, כדי שאלו יימצאו לה בעת הצורך לשם תשלום המסים או לשם שיחוד פקידי השלטון.[4]

במבוא ל״חרבות ירושלם״, שבו מוצגים הנימוקים לצורך בישיבת יהודים בירושלים, כותב המחבר: ״והנה שמעתי כאומרים, כי היו יושבי ירושלם מתפארים לשלם כל חובותינו, אך בתנאי שנצא מירושלם, ולא יזכר בה ח״ו שם ישראל עוד״. מי הם אותם יושבי ירושלים? לדעת המחבר כל השמועה רעיון הבל הוא, משום שהיהודים בעיר ״מקילים מעליהם עול האומות, אשר בלתנו היה כלו מוטל עליהם, והיום הזה ידענו נאמנה, כי הנם חייבים אל הישמעאלים לאלפים ולרבבות, כי הנה גם עליהם עבר כוס התרעלה של בן פרוך, ומה יתרון להם לספות הרוה את הצמאה? עכ״ז [עם כל זה] יש לנו לחוש שמא יטו הישמעאלים אוזן לדבר״.[5] מן הדברים הללו עולה, שהמדובר הוא בתושבי העיר הנוצרים, שאף הם השתעבדו בחובות עצומים. המחבר טוען, כי אין להעלות על הדעת אפשרות, שהנוצרים יבקשו לשלם את חובות היהודים, בעוד שלהם עצמם אין די ממון לפרוע את חובותיהם שלהם. ואולם יש, לדבריו, חשש, שמא יעלה הדבר במוחם של המוסלמים רעיונות בלתי רצויים. רבת משמעות היא כאן תדמית העדות הנוצריות בעיני היהודים. אף כאן עולה הטיעון, שאין לעזוב את העיר, כדי שלא יתממשו מאוויי הנוצרים. יש בזה כמין אתגר, וכלשון הכותב:

> כי גם אם יונח, שהיו הזרים מתרצים לטעון עליהם את משא חובותינו, ויותר על זה, היו מספקים לכל עני מישראל די מחסורו אשר יחסר לו לשים לדרך פעמיו כדי להוריש[נו] ח״ו מירושלם, הלא תחת זה תתרועע, ותתפורר ותתמוטט הארץ, ומוסדות השמים ירגזו מגערת ה׳ ומחרון אפו לקנאת שמו הגדול המחולל בגוים... ואין חלול ה׳ גדול מזה! חלילה לנו מעשות זאת.[6]

שתי העדות גילו קנאה רבה זו במצבה של זו. הנוצרים טענו כלפי המוסלמים שמהם נגבה כסף רב מן הראוי,[7] לעומתם הרבו היהודים לתאר באיגרות תעמולה,

3 ראה כ״י ירושלים, איגרת 4, עמ׳ 44. בעניין גירוש היהודים אשר זה מקרוב באו לעיר ראה גם שו״ת מהרי״ט, ח״ב, סימן ס, דף קח, ע״ב.

4 ראה כ״י ירושלים איגרות 38, עמ׳ 83; 62, עמ׳ 105; 122, עמ׳ 155.

5 חרבות ירושלם, דף ב, ע״א.

6 שם, דף ב, ע״ב.

7 ראה כ״י ירושלים, איגרת 4, עמ׳ 44.

אשר נשלחו לגולה כיצד אירופה הנוצרית תומכת במוסדות הדת שלה בירושלים ומספקת להם חיי רווחה ופאר, בעוד שהיישוב היהודי דל ורעב.[8]

במציאות שילמו יהודי ירושלים בשלהי המאה הט"ז מס גולגולת בשיעור, העולה על מה ששילמו הנוצרים. אולם במהלך המאה הי"ז השתנה מצב זה, והנוצרים הם ששילמו מס רב יותר.[9] במשך המאה הי"ז ניסו כמה מושלים לשנות מצב זה ולהעלות את מספר משלמי מס הגולגולת מבין היהודים על מנת להשוות את סכום המס המשולם על ידי הקהילה היהודית לזה המשולם על ידי הנוצרים.[10] ואכן, בשנת שצ"ד (1634) שילמו היהודים אלפיים צ'קיני, כסכום ששילמו הארמנים והיוונים גם יחד.[11] במפקד, שנערך ב־1690 לצורך עדכון גביית המס, חזרו היהודים לשלם יותר מן הנוצרים.[12]

חומר רב אצור במקורות הנוצריים על היחסים בין שתי העדות. מקורות אלה הם בעיקר תיאורי מסעות של צליינים נוצריים וכרוניקות של נזירים, שהיו בעיר שנים מעטות או רבות. בתיאורים אלה ניכרים כמה יסודות:

א. היחס ליהודים שעמו באו הכותבים מארצות מוצאם.

ב. הידיעות על היהודים בעיר כפי שהגיעו לאוזני הנוסעים מפי נוצרים שחיו בה.

ג. הצורך הפנימי לנהל עם היהדות את הוויכוח העתיק בדבר דת האמת. דבריהם אינם משקפים איפוא רק את המציאות אלא באים לספק גם צרכים אחרים. למעשה מכוונים דברי הצליינים אל תושבי הארצות האירופיות. תיאורי המסעות הללו נכתבו למענם, וכדי לחזק בלבותיהם את האמונה הנוצרית יש למחבריהם עניין רב בהדגשת נחיתותה של היהדות ודווקא בארץ הקדושה.

עם זאת, אין מקורות אלו יכולים להכחיש את עובדת שלטונם של המוסלמים בעיר, ולפיכך הם מנסים להציג את הנצרות כדת האהובה וכמושלת בכיפה (הפרנציסקנים תיארו כך בעיקר את הנצרות הקתולית), בעוד שהיהדות נרדפת על־ידי השלטון. מגמה זו בולטת בספרו של פרנצ'סקו סוריאנו, "שיחות על הארץ הקדושה". סוריאנו שהיה "שומר הארץ הקדושה" בסוף התקופה הממלוכית, כתב ספר זה בשנותיו האחרונות. אף שהדברים המובאים בו אמורים בסוף תקופת השלטון הממלוכי, יש בהם כדי לשקף מגמה בולטת בתעמולה הפרנציסקנית לאורך כל תקופת השלטון העות'מאני וכה הוא כותב בפרק על היהודים:

> ברצוני שתדעו כיצד כלבים יהודים אלה נרמסים, מוכים וסובלים מיחס גרוע, כשם שהדבר מגיע להם, מכל אומות הכופרים. וזהו הצו הצודק של האל. הם

8 ראה שם, איגרות 6, עמ' 49; 122, עמ' 155; 139, עמ' 161–162.

9 ראה כהן, תמורות, עמ' 104–105.

10 ראה כ"י ירושלים, איגרות 209, עמ' 261; 212, עמ' 263.

11 ראה רוג'ה, עמ' 370.

12 ראה הד, יהודי א"י, עמ' קער־קפד.

חיים בארץ זו בדיכוי כזה, שאין בכוחן של מלים לתארו. וזה דבר מופלא, שכאן, בירושלים, במקום שבו ביצעו את הפשע שבעטיו נפוצו בכל העולם, הם נענשים ונרדפים על ידי האל יותר מאשר בכל חלק אחר של העולם.[13]

במקרים אחרים, קיצוניים פחות, מעורבים בדברי הכותבים שמחה לאידם של היהודים יחד עם רחמים עליהם. כך למשל כותב אלקרוטי על פרשת קבורת הכלבים בהר הזיתים בזמנו של אבו סיפין: "אחר ששחטו את כל הכלבים, שהיו נגועים בדבר, קברו אותם בבית הקברות של היהודים והם התקוממו יחד ובאו בשחצנות ובעזות־מצח, שהם רגילים בהם, באמרם, שבית הקברות מיועד לגופותיהם ולא לכלבים, אך הם נענו בכך, שהם כולם כלבים, ולכן רצה (אבו סיפין), שיהיו כולם מאוחדים במקום אחד". בהמשך דבריו, בספרו על גזילת בית־הכנסת הרמב"ן הוא חותם את דבריו על היהודים בזו הלשון: "מזה מובן, כי אותם סוחרים מסכנים נרדפים בכל מקום בעולם משום שהעקשנות והחוצפה מעוורות את עיניהם עד כדי כך שאין הם מבחינים בין אמת לשקר".[14]

הן מן האיגרות העבריות הנשלחות אל הגולה והן ממקורות נוצריים אלה, המבקשים להדגיש את נחיתותה של היהדות מן הנצרות, עולה דמותם של יהודי ירושלים כציבור של חלכאים ונדכאים, אשר אך בנס הם מקיימים את נפשם. אמנם כבר ראינו, שתיאור זה מקבל את ממדיו הנכונים, כאשר פונים אל המקורות העבריים הפנימיים ואל המקורות המוסלמיים, ואולם, תמונה שונה בתכלית שינוי מצטיירת גם בחלק מן המקורות הנוצריים. לצד המגמה להציג את היהדות כדת שפלה, שנואה ועלובה, נוטים אחדים מכותבי הרשומות הנוצריים להציג את היהדות כדת הלוחמת בנצרות מתוך שנאה תהומית. שנאה זו מתבטאת לדעתם במאבק, שמנהלים היהודים נגד קיום האתרים המקודשים לנצרות בירושלים ובמאמצים שהם עושים להעבירם מן העולם. חלק גדול מן הנוסעים והנזירים הנוצריים מדגישים דווקא צד זה בדמותה של קהילת ירושלים, ומדבריהם עולה דמותה של קהילה לוחמת ותוקפנית מאוד. המאבק המפורסם ביותר הנזכר בסוג ספרות זה הוא המאבק על קבר דוד בהר־ציון. אף שהוא התנהל עוד בזמן הממלוכים, הוא שב ועולה בספרות הנוצרית כעדות לבוגדנות היהודית גם במאות השנים שלאחר מכן. ראשיתו של הסכסוך היא בשנת 1427, כאשר ביקשו היהודים לרכוש מאת הנוצרים את הקברים בהר־ציון המיוחסים לבית־דוד. משנתברר לסולטאן, אשר חקר את דבר קדושת המקום, כי כאן קבורים דוד ושאר מלכי יהודה, פסק, כי מקום זה גם ליהודים וגם לנוצרים לא יהיה.[15]

13 סיריאנו, עמ' 101–102.
14 אלקרוטי, עמ' 180.
15 ראה פברי, עמ' 253.

בשל הסכסוך הזה אסרו האפיפיור והדוג׳ה הוונציאני פרנצ׳סקו פוסקארי בשנת 1428 להסיע עולי רגל יהודים לארץ ישראל.[16] תיאור הפרשה חוזר ועולה בכתבי נוסעים נוצריים רבים ובצורה שונה כמובן גם באיגרות, שנכתבו על־ידי יהודים.[17]

בעקיפין הביא סכסוך זה גם לידי נישולם של הפרנציסקנים מהר־ציון מקום מושבם העיקרי. המקום נלקח מידי הנוצרים מעט־מעט. לפי ורניירו התקשר נציג הקהילה היהודית בירושלים בשנת 1522 עם איש דת מוסלמי, הממונה על ענייני הר־ציון, והציע לו פעולה מחודשת נגד הנוצרים. טעמו ונימוקו, שהנוצרים הלטינים יכולים לרכז בקבוצת הבניינים שעל הר־ציון כוח צבאי, שיאיים על ירושלים כולה. כתוצאה מפנייה זו נושלו הנוצרים מזכויות שהיו להם בקבר דוד.[18] למעורבותם של היהודים בפרשה זו רומז יוסטיניאנוס דה־ונציה בכתבו (ב־1532), כי על היהודים נאסר לתפוס את המנזר הפרנציסקני אשר בהר־ציון.[19] גירושם הסופי של הפרנציסקנים מהר־ציון אירע באמצע המאה הט״ז, ואף שליהודים לא היה בו כל חלק, נוהגים כותבי הרשומות הפרנציסקניים לקשור גם את האירוע הזה בפעילות היהודית.[20]

פחות ידוע הוא המאבק, שניטש בין הקהילה היהודית לנוצרים בדבר רכישת חלקות קרקע בהר הזיתים. מן המקורות המצויים בידינו עולה, כי זמנו של מאבק זה הוא בשנות הארבעים והחמישים של המאה הי״ז, אלא שאין באפשרותנו לקבל תמונה שלמה אודותיו, מכיוון שכל העדויות עליו נובעות ממקורות נוצריים בלבד.[21] העדות הראשונה בפרשת זו היא של פרנסוא שרל דו־רוז׳ל, שגרירו של מלך צרפת. בשנת 1644 הוא מוסר, כי יהודי ירושלים ניסו לרכוש מקום מקודש לנוצרים בסמוך לגת שמנים. בעליו של שטח זה היה מוסלמי, אשר בהשפעת הנוצרים סירב למוכרו.[22] גרסה הפוכה לאותו מאורע מוסר מריאנו מורונה דה־מאלאו, שהיה ״שומר הארץ הקדושה״ בשנים 1652–1653, לדבריו, הנוצרים הם שניסו לרכוש אחיזה במקום הימצאותה של האבן, שעליה התרחש מעמד ״נשיקת הבגידה״, שבה נפרד ישו הנוצרי מיהודה איש קריות. אך היהודים מנעו את העסקה בהציעם למוסלמים תשלום

16 ראה למנס, עמ׳ 93.

17 ראה פראוור, מנזר הפרנציסקנים, עמ׳ 15–24; הירשברג, קברי דוד ושלמה, עמ׳ 213–220; ריכוז מקורות ראה אצל וילנאי, ירושלים, עמ׳ 192–202.

18 ורניירו, כרך 1, עמ׳ 124–125.

19 דה־ונציה, עמ׳ 450.

20 ראה דה־אביירו, עמ׳ 200–201 ומקורות נוספים אצל שור, היישוב היהודי בירושלים, עמ׳ 363, הערה 31. על הפרשה כולה ראה ארסה, עמ׳ 206–220; כהן, ״לא ירשת ולא גירשת״, עמ׳ 61–74.

21 לאחרונה נסקרה הפרשה ע״י נ׳ שור (ראה שור, תולדות, עמ׳ 388–394).

22 ראה רוז׳ל, עמ׳ 50.

גבוה יותר.[23] נראה שאין סתירה בין שני המקורות, אלא שמריאנו מתאר את המערכה השנייה באותה פרשה. נסיון היהודים לרכוש את המקום עורר את תשומת לבם של הנוצרים לחשיבות השליטה בו. אלקטוס צווינר, נזיר גרמני, ששירת בארץ שלוש פעמים (בשנים 1651–1652; 1654–1655; 1658), כותב, כי היהודים ניסו להשתלט גם על מקום האבן, שעליה הראו את עקבותיו של ישו. לדבריו ניצלו היהודים את מגפת הדבר, שהשתוללה בעיר בשנת 1653. בשל המגיפה הסתגרו הנזירים הפרנציסקנים במנזר סאן סלבדור, ואז כיסו היהודים את האתר באשפה ובעפר שהוצא מן הבאר, שניקו תושבי סלואן. האבן נתגלתה שוב בינואר 1654, כאשר גשמים עזים הסירו מעליה את העפר והפסולת.[24] גם נוסע צרפתי שביקר בעיר ב־1675 מספר על הנסיונות התוקפניים של הקהילה היהודית להשתלט על מקום "נשיקת הבגידה",[25] וכן מוסיפים נוסעים ונזירים אחרים להזכיר פרשה זו עד המאה הי"ח.[26]

כל המקורות הללו רואים בנסיונות אלה חלק ממאמצי היהודים למחוק את עקבות "האמת הנוצרית" מירושלים, וכדברי פון־ריינפלדן: "... היהודים בירושלים משתדלים בכל הדרכים למחוק את כל העקבות מהאותות של כריסטוס משיחנו וגואלנו, והם מוציאים לעתים קרובות סכומי כסף גדולים כדי להבליט את קנאתם מבטן ואת שנאתם השטנית לישו ולעדתו".[27] ואולם, הוא עצמו רומז לכך, שההשתלטות על האתר מקורה, בהתרחבות בית העלמין היהודי שעל הר הזיתים. נראה, שהרכישה המתמדת של חלקות חדשות, שלא הייתה קשורה כלל באתרים נוצריים, היא זו שהייתה סיבת ההתנגשות עם הנוצרים. עם זאת, אין ספק, כי יהודי ירושלים לא ראו בעין יפה את הימצאותם של אתרים נוצריים בתחומי בית הקברות שלהם, ועשו כל שבידם כדי לסלקם.

סלע מחלוקת אחר נתגלע בצדו השני של הר הזיתים. החל מסוף המאה הט"ז קיימו הנוצרים בימי הפסחא תהלוכה לזכר כניסת ישו לירושלים. תהלוכה זו יצאה מבית פאגי, ולדברי רושמי רשומות נוצריים התנכלו לה היהודים וניסו להביא לביטולה. כך למשל כותב פרנצ'סקו קוורזמיו, שחי בירושלים בשנים 1616–1626, כי היהודים שיחדו את מושל העיר, כדי שיאסור על קיום התהלוכה[28] וכדברים האלה, אנו שומעים גם מפי מריאנו מורונה דה־מאלאו, אשר מוסר במחצית השניה

23 ראה דה־מאלאו, I, עמ' 218.

24 את דברי אלקטוס צוינר ראה אצל שור, היישוב היהודי בירושלים, עמ' 392; וראה גם ריינפלדן, עמ' 75, איש־שלום, מסעי נוצרים, עמ' 349; סאליסנסקי, עמ' 54, איש־שלום, שם, עמ' 359.

25 ראה שור, היישוב היהודי בירושלים, עמ' 401.

26 ראה שם, עמ' 393.

27 ריינפלדן, עמ' 75; איש שלום, מסעי נוצרים, עמ' 349.

28 ראה קוורזמיו, II, עמ' 334.

של המאה הי"ז, כי בזמנו חודשה התהלוכה, אלא שקיומה נאסר שוב בהתערבות היהודים. הוא עצמו נסע לקושטא כדי להעביר את רוע הגזירה, אלא שהדבר לא עלה בידו.[29]

לדברי המקורות הנוצריים התנכלו היהודים בתוקפנות רבה גם לתהלוכה, שנערכה בויה־דולורוזה. על פי מקורות אלה הורשו הנוצרים לערוך תהלוכה זו, לאחר שהביאו בתפילותיהם לירידת גשמים בשנת בצורת.[30] ואולם "בלב היהודים היתה שנאה עזה כלפי התורכים וכלפי ישו הנוצרי גם יחד. על כן לא יכלו לשאת את דבר עריכת התהלוכה שנית וכאשר קיימו הנזירים את תהלוכתם פעם נוספת עם אותם סמלים וטקסים, חרה אפם של אחדים מן היהודים הרשעים ועזי המצח והם תקפו את התהלוכה ב"ויה דולורוזה" ופצעו נוצרים אחדים, שהגנו על הנזירים. המושל אסר רבים מן התוקפים ותלה ארבעים מראשיהם, כדי שיהיו לאות לאחרים".[31] אין למאורע זה זכר במקורות היהודים, ואף אין זכר לדברי הממונה על ארץ הקודש מטעם מלכי פורטוגאל, יוסף דה טרינידד, הטוען, כי היהודים הציקו לנזירים והתגרו בתהלוכותיהם, ולפיכך אסר עליהם המושל לירות ברובים ליד כנסית הקבר (!).[32] בסופו של דבר נאסר על הנזירים לקיים את התהלוכה.

התנכלויות נוספות, המיוחסות במקורות אלה ליהודים, הן הנסיונות להביא להריסת קשת "אקה הומו". וכך כותב מריאנו מורונה דה־מאלאו:

> בזמני ניסו היהודים הנבזים להסית פחה, שהיה עוין את הנוצרים, והציעו לו תריסר תריסרי דינרים על מנת שיסכים להרוס מקום קדוש וחשוב זה. אך לאחר התייעצות עם זקני העיר שכנעו אותו אלה, שלא יעשה כן יכך נשארה (תודה לאל) הקשת ללא נזק על אפם ועל חמתם של היהודים.

על נסיון דומה כותב גם פרנץ פרדיננד פון־טריילו ב־1666 והוא אף מוסר על נסיון הרחבת בית העלמין היהודי בהר הזיתים אשר תיארנוהו לעיל. בעניין זה נראה כי הוא מתאר מאורעות שאירעו קודם זמנו.[33] מאורע מסעיר אחר במסגרת הנסיונות של היהודים להתנכל לקודשי הנוצרים בירושלים אירע בשנת 1652. ועליו אנו שומעים מן הכרוניקה של האירי לוקאס וואדינג. באותה שנה ניסו הפרנציסקנים להרחיב את מנזרם, אלא שיהודי ירושלים הקימו קול מחאה אדיר ואף ביקשו להריס

29 ראה דה־מאלאו, I, עמ' 245

30 ראה דה,ורה, עמ' 78–80

31 ראה פון־אנטוניו, עמ' 549, טרינידד, עמ' 6

32 ראה טרינידד, עמ' 25

33 דה־מאלאו, I, עמ' 94

34 ראה פון־טריילו, עמ' 182–225

את המנזר כולו. אל מחאת היהודים הצטרפו גם המוסלמים, ואף המושל שיתף עמם פעולה מתוך רצון לעשוק את הפרנציסקנים. רק השפעתו של מושל עזה הביאה בסופו של דבר להצלת המנזר.[35]

המקורות הנוצריים מציירים בפנינו איפוא תמונה של תוקפנות יהודית ברורה, שמטרתה לנשל את הנוצרים מן המקומות הקדושים להם בירושלים, ולמחות את זכרם מן העיר. לעומתם, המקורות העבריים כמעט ואינם מוסרים דבר בנוגע לפרשיות אלה, ולכן קשה לברר עד כמה מהימנים הם תיאורי הנוצרים. עם זאת יש לזכור כי ביאת המשיח קשורה בספרות היהודית בעקירת עבודה זרה מירושלים, תהא טיבה אשר תהא, מוסלמית[36] או נוצרית, ואין ספק, כי יהודי ירושלים ייחלו לכך. כמיהה זו באה לידי ביטוי בסיפור "מעשה שהיה בירושלים" שאינו אלא סיפור כמיהתם של יהודי ירושלים לביאת הגואל. כותבו האלמוני מספר, כי בשנת שצ"א (1631) קיימו היהודים ארבעים ימי תפילה ותחנונים לבוא הגאולה השלמה ואכן, ביום הארבעים לתפילתם ירדה "אש מן השמים ויהרוס חצר התפלה של הערלים אשר להם בירושלים הנק'[רא] קאמאמי".[37] "קאמאמי" הוא סירוס מכוון של שמה הערבי של כנסית הקבר הקדוש "אל־קיאמה" ("התחיה"), שהמוסלמים שיבשוהו והפכוהו ל"אל־קאמאמי", שמשמעו "גל אשפה". מדובר איפוא בשרפה, שהייתה בשנת 1631 בחצר כנסיית הקבר. נראה כי לא היה זה מאורע מרשים במיוחד, שהרי לא מצאנו לו עקבות ברשומות הפרנציסקניות. אף־על־פי־כן היה בו כדי לעודד את רוחם של יהודי ירושלים.

ר' רפאל מרדכי מלכי, שהיה רופא ודיין בירושלים בסוף המאה הי"ז, כותב על קודשי הנוצרים בעיר כדברים האלה:

> דלצורך מלחמת גוג ומגוג העמיד הקב"ה ג' בתי עבודה זרה שיש בתוכה. אחד על שם מלכות רומי וספרד וצרפת ושאר מלכי אדום: ואחד ע"ש [על שם] מלכות יון: ואח'[ד] ע"ש מלכות עמלק. וצרפת מאנשי מגוג פזרו עליה ממון אין חקר. ספרד לבד בכל שנה ושנה שולח לה חמישים אלף ריאלים

35 ראה וואדינג, עמ' 103–104.

36 ראה איגרת ר' ישראל לר' אברהם מפירושא, אצל א' נויבאואר, קיבוצים על ענייני עשרת השבטים ובני משה, קובץ על יד, ד (תרמ"ח) עמ' 31, וראה בעניין זה את השגותיהם של מ' פראוור, לבקורת אגרות ירושלמיות מן המאה הט"ו והט"ז, ירושלים (רבעון), א (תש"ח). עמ' קמב־ג; מ"ד קאסוטו, מי היה דויד הראובני? תרביץ, לב (תשכ"ג), עמ' 344–345, וא' דוד, לבירור זהותו של ר' ישראל אשכנזי מירושלים. ציון, לח (תשל"ג), עמ' 107–172 (העוסק בזהות כותב האיגרת). וראה עוד הנ"ל, איגרת ירושלמית מראשית השלטון העות'מאני בארץ ישראל, פרקים בתולדות ירושלים בראשית התקופת העות'מאנית, ירושלים תשל"ט, עמ' 39–60.

37 מעשה שהיה בירושלים, דף קסא, ע"א — קסב, ע"ב.

ועשה הקב״ה כן בתכלית הגאולה שבעת גלות יגלות משיח צדקנו יקח הע״ז [העבודה זרה] מידם ויחריב קבורת יש״ו [ימח שמו וזכרו] מן העולם.[38]

אין ספק איפוא כי איבה הדדית שררה בין בני שתי הדתות בירושלים. נוסעים נוצריים מאשימים את היהודים גם בהתנכלות לעולי הרגל הנוצרים. כך אנו מוצאים, דרך משל, שז׳אן זואלארט מבלגיה, אשר ביקר בירושלים בשנת 1586, מתלונן, כי תורכים ויהודים נוהגים להציק לנוצרים, הנכנסים לכנסיית הקבר.[39] זואלארט ואחרים מציינים, כי ליהודים אסור היה לעבור ברחבה שלפני הכנסייה, והנוצרים אף קיבלו רשות להרוג כל יהודי שיימצא שם.[40] הוא מייעץ לצליינים נוצרים להתלבש בפשטות בדרכם לארץ הקודש, משום שבאניות, שבהן הם מפליגים, באים גם עולי רגל יהודים, המוסרים אחר כך למושל ירושלים על עושרם של הנוצרים, שנסעו אתם.[41] ז׳אן בושה, נזיר צרפתי מן הפרנציסקנים, ששהה בירושלים כמה שנים, אף האשים את המוכסים היהודים, כי בהבחינם שהוא משומרי הקבר הקדוש, הם הפלוהו לרעה. גם הוא וגם אחרים מוסרים, כי שנאת הנוצרים ובייחוד שנאת הנוצרים המזרחיים ליהודים היא כה רבה, עד שחטא מוות הוא בעיניהם לאכול דבר מה, שיד יהודי נגעה בו.[42]

פרשה מעניינת של התנגשות בין יהודים לנוצרים מתוארת בכרוניקה של דל־פוארטו. לדבריו, בשנת 1651, ביקר בירושלים עולה רגל יהודי, שהגיע העירה עם שיירת צליינים נוצריים. הלה ביקש להתנצר, ואכן הוטבל לנצרות. הקהילה ראתה במעשה זה חילול כל קודש. יהודי, ואפשר אף אנוס לשעבר, הממיר דתו בעיר הקודש הוא מעשה אשר לא ייעשה, ואחת דתו להמית. לדברי דל־פוארטו, שיחדו היהודים את המושל, וטענו, כי המומר הוא מרגל ונציאני. הם אף העמידו עליו עדי שקר, שאמרו, כי הכירוהו בונציה כאדם הקרוי פראנקו. אלא שגם הפרנציסקנים, אשר הצלחותיהם המסיונריות בארץ היו מועטות ביותר, לא ששו לוותר על נפשו (תרתי משמע) של האיש, ואף הם שיחדו את המושל והביאו לשיחרורו של המומר.[43]

על חלקם של היהודים בכלכלת העיר יש לנוסעים נוצריים אחדים דעה מוגדרת ומגובשת היטב. אין ספק שדבריהם נובעים בחלקם מן המוסכמות, שהם הביאו עמם

38 מלכי, כ״י ירושלים, דף 278, ע״א.

39 ראה שור, היישוב היהודי בירושלים, עמ׳ 366–367.

40 ראה שם, וכן בושה, עמ׳ 611–612; דה טבנו, עמ׳ 372; נאוד, עמ׳ 150. וראה עוד ארסה, עמ׳ 206–220. נעיר כאן, כי עוד בזמן המנדט הבריטי נקרא רחובה של הכנסייה בפי העם ״די טרייפינער גאס״ כלומר, הרחוב הטרוף, האסור.

41 ראה איש־שלום, מסעי נוצרים, עמ׳ 307.

42 ראה בושה, עמ׳ 612.

43 ראה דל־פוארטו, עמ׳ 547–549.

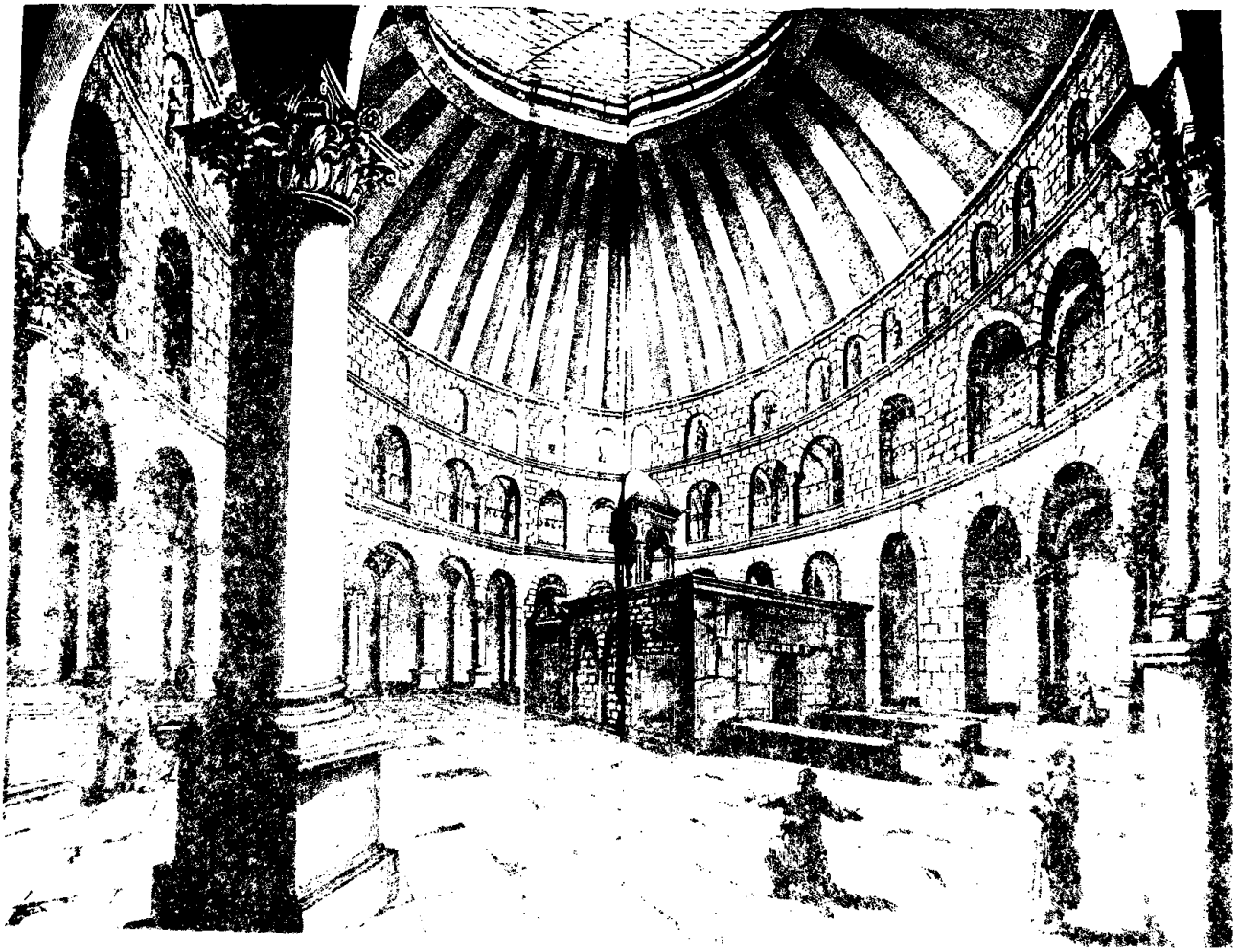

מארצות מולדתם, אולם הם כותבים גם דברים, שיסודם במה ששמעו אוזניהם בארץ.

אוג׳ן רוג׳ה, המוסר ידיעות רבות על יהודי ארץ ישראל, שרובן לוקות בהגזמות ובעיוותים, כותב, כי ״כל היהודים שבמזרח עוסקים בדרך כלל באותם המקצועות כמו באירופה, כלומר, הם כולם מלווים בריבית ומוכרי בגדים משומשים. הנבונים שבהם הם הרופאים, אחרים גובים את המכסים, אך אין לאחד מהם לא בית ולא נחלה וגם אין הם מעבדים את האדמה״.[44] בדברים אלה אין אמת, והם מוסרים תמונה מעוותת הן ביחס ליהודי ארץ־ישראל וירושלים והן ביחס ליהודי האימפריה העות׳מאנית כולה.[45]

אף פון־ריינפלדן, שתיאורו ספוג כולו שנאת ישראל עזה, מוסר ידיעות דומות, ומלשונן ברור, כי מקורן בירושלים. הן אף מקושטות בדברי בלע מקוריים משלו: וכך הוא כותב:

> בעיר ירושלים יושבים גם מספר רב של יהודים, שבאו מכל המקומות שבעולם כדי לחכות לביאת המשיח... ולקבל את פניו. אולם האנשים האלה, שאינם יודעים אחרת מאשר לשקר ולרמות, עוסקים במלאכה זו גם בירושלים, למרות שאחיהם לדת מפרנסים אותם ושולחים אליהם מדי שנה אלפים רבים של זהובים למחייתם, למען יוכלו באין מפריע לקיים את פולחן השטן שלהם ולהתפלל בעד האחרים.[46]

לדבריו, הוא פגש בירושלים יהודים גרמנים, וכאשר הוא שאלם למקור פרנסתם, השיבוהו, ״כי אסור לעסוק בעיר הקודש בדברים אחרים מלבד בתורה ובתפילה, ולתכלית זו הם נתמכים על ידי אחיהם, המשגרים להם מדי שנה תרומות ונדבות מכל המדינות שבעולם״.[47] מאלף הדבר, כי רעיונותיו על התרומות שהיהודים מקבלים, דומים להפליא לרעיונות, שמביעים היהודים על התרומות שמקבלים הנוצרים, והמופיעים באיגרות כ״י ירושלים.[48]

יש לריינפלדן ידיעות נוספות על עסקי היהודים, שאותן הוא שאב ככל הנראה ממקורות נוצריים מקומיים:

44 רוג׳ה, עמ׳ 369–370. איש־שלום, מסעי נוצרים, עמ׳ 338. ידיעות דומות להפליא, אשר נראה כי הן מועתקות מרוג׳ה, מביא ב־1660 הרופא הצרפתי גבריאל ברמונד, ראה שור, היישוב היהודי בירושלים, עמ׳ 397.

45 וראה עוד להלן, עמ׳ 225–237.

46 ריינפלדן, עמ׳ 120. איש־שלום, מסעי נוצרים, עמ׳ 349.

47 ריינפלדן, עמ׳ 121–122. איש־שלום, שם, עמ׳ 350.

48 ראה לעיל, עמ׳ 77.

באותה עיר ירושלים, כמו בכל תורכיה יש ליהודים בתי כנסת לרוב וזכויות רבות יותר מאשר לנו הנוצרים, הואיל והם קונים בכסף את תשלומי המכס ומסי הדרכים הטובים ביותר, עוסקים הרבה במסחר, וגם עולים ברמאותם ובעושרם על התורכים.[49]

חלק מן הנוסעים הנוצריים קשרו קשרים עם יהודי ירושלים, ניהלו עמם ויכוחים דתיים, ואף למדו אצלם. ידוע לנו, למשל, כי פנטליאו דה־אביירו, פורטוגזי, ששהה בארץ בשנים שכ"ג־שכ"ה (1563–1565), התווכח עם יהודים כמה וכמה פעמים. הוא היה מצאצאי האנוסים, וחש צורך פנימי לשכנע אחרים בנכונות אמונתו. ויכוח, שהוא ניהל ברחוב עם יהודי ספרדי, שהיה בוגר הפקולטה למשפטים באוניברסיטה של סלמנקה (כנראה היה זה אנוס שחזר ליהדותו) וכן עם יהודי פורטוגזי זקן, כמעט שהסתיים בתגרת ידיים.[50] בהזדמנות אחרת הוא התווכח עם יהודיה צעירה ממוצא ספרדי, שנולדה במצרים. היא ניסתה, לדבריו, לשכנעו להתגייר. אולם הוא הביאה לידי בכי, כאשר הראה לה עד כמה שפל מעמדה. בעומדה יחפה ובכבסה את בגדיה כמשרתת.[51] הוא אף מוסיף, כי בהיותו בוונציה הוא ביקר מדי שבת בבית־הכנסת היהודי מתוך סקרנות גרידא, לטענתו, ושם שמע את דעתם של היהודים על מועד ביאת המשיח. בשיחותיו עם יהודי ירושלים הוא ניסה לשכנעם, כי אמונתם בביאת המשיח הבל היא.[52]

ג'והן סאנדרסן, אנגלי שביקר בארץ בשנת שס"א (1601), נסע לכאן בחברת יהודים, והיה מלא הערכה כלפיהם. ובייחוד כלפי ראש חבורתם. בגלל קשריו ההדוקים עם יהודים אלה הוא קיבל אישור, שעליו חתם ר' גדליה קורדובירו, האומר, כי "ג'והן סאנדרסן, איש אנגלי, שבא הנה לירושלים עיר הקודש תובב"א עם השיירה והחבורה של יהודים נשואי פנים, ביום השלישי בשבוע בעשרה לירח תמוז ה' שס"א לבריאת העולם... ובכל המקומות אשר הלך לשם, רשם ידיעות מהימנות בעצם ידו".[53] עוד אנו יודעים, כי ז'אן בושה, שחי בירושלים בשנת שע"א (1611–1612) התידד עם אחד הרבנים, שמואל שמו, וזה היה מבקר בביתו לפרקים כדי ללמדו את תורת־ישראל. ידידותם נפסקה כאשר בושה לגלג על האגדה בדבר הלויתן המזומן לצדיקים לעתיד לבוא. הוא מספר, כי הרב נפגע מאוד מלגלוגו. עזב את ביתו וסירב לבוא אליו עוד למרות כל בקשותיו והתנצלויותיו.[54]

49 ריינפלדן, שם, איש־שלום, שם. מקורות נוספים לעניין זה ראה אצל שור. היישוב היהודי בירושלים, עמ' 401–402.

50 דה־אביירו, עמ' 261, איש־שלום, מסעי נוצרים, עמ' 293.

51 ראה דה־אביירו, עמ' 285–286, איש־שלום, מסעי נוצרים, שם.

52 ראה דה־אביירו, עמ' 471–474, איש־שלום, מסעי נוצרים, עמ' 297.

53 ראה איש־שלום, מסעי נוצרים, עמ' 321.

54 ראה בושה, עמ' 605, איש שלום, מסעי נוצרים, עמ' 322.

כמה מן הנוסעים הללו היו מלאי יראת כבוד לתשוקתם של היהודים להיאחז בירושלים על אף תנאי החיים בה,[55] אולם ברור, כי הם לא שאבו את רגשי־הערכתם מן היישוב הנוצרי בעיר אלא זו ניטעה בהם על יסוד הרקע הרוחני, שאותו הם הביאו עמם מארצות מגוריהם.

לאור הידיעות על האיבה העזה, ששררה בין הפרנציסקנים ובין יהודי ירושלים מתקבל הרושם, כי שני המחנות השתדלו להתרחק אלו מאלו ככל האפשר. אולם מסתבר, שלא כך היה למעשה. צורכי הקיום הזקיקו את שני הצדדים זה לזה והכריחו אותם לשיתוף־פעולה בכמה תחומים, בעיקר בתחום הכלכלי.

המנזר הפרנציסקני, כמנזרים אחרים בירושלים, התקיים בדרך כלל על תרומות, שהגיעו אליו מארצות אירופה. המקורות העבריים, ובייחוד כ״י ירושלים, מציינים כי מוסדות אלה קיבלו מאירופה הון עתק.[56] אולם לעתים הייתה העברת הכספים מתעכבת בשל מלחמות או אסונות טבע, ואזי היו הפרנציסקנים במצב נואש. כך, למשל, אירע בשנות השלושים המוקדמות של המאה הי״ז, כאשר מלחמת שלושים השנה ומלחמת הירושה המנטובנית שיבשו את מהלך העברת הכספים לירושלים והביאו לדלדול מקורות ההכנסה של הפרנציסקנים. בצר להם לא נותרה לפרנציסקנים ברירה אלא לפנות לעזרת יהודי ירושלים.[57]

מצב זה מתואר בשאלה, שנשלחה אל ר׳ אליעזר אבן ארחא:

> ילמדנו רבינו פה ירושלם תוב״ב יש בה כומרים מזמן קדמון, וכל ג׳ שנים[58] באים מרומא אחרים וחוזרים אלו למקומם, ולוקחים ברבית מישמעאלים ומיהודים עד שתבוא להם גבייתם ממקומות הערלים ופורעים להם, ואחר כשיצטרכו חוזרים ולוקחים.[59]

גם העולה מקארפי מתאר את היזקקותם של המנזרים הנוצרים בירושלים להלוואות מן היהודים, אך התמונה המצטיירת מדבריו כלל אינה עולה בקנה אחת עם זו העולה מן האיגרות שבכ״י ירושלים, שבהן מתוארים המנזרים כגאים וכעשירים. וכך הוא כותב על מעמדם של הנוצרים בזמנו של מחמד אבן פרוח׳:

55 ראה למשל סאנדיס, עמ׳ 146; איש־שלום, שם, עמ׳ 326; נאור, עמ׳ 57–58; איש־שלום, שם, עמ׳ 364; לה ברוין, עמ׳ 216; איש שלום, שם, עמ׳ 374; לה ברוין, עמ׳ 292 וכן דברי אנטוא׳ מוריסוי; איש שלום, שם, עמ׳ 382.

56 ראה כ״י ירושלים, אוגרת 6, עמ׳ 49; 122, עמ׳ 155; 139, עמ׳ 168; 209, עמ׳ 261; 219, עמ׳ 261; 220, עמ׳ 262.

57 ראה דברי אוג׳ ריג׳ ה׳; איש שלום, מסעי נוצרים, עמ׳ 340; 341.

58 בדפוס בטעות ל׳ שנים, אך הנכוי הוא ג׳ שנים כבכתב־היד. גם ממקורות אחרים ידוע שהנוצרים היו מתדפסים אחת לשלוש שנים.

59 שו״ת ר׳ אליעזר אבן ארחא, סימן יג, דף 56, ע״ב (שו״ת ר׳ אליעזר אבן ארחא [הנדפסות] סימן יג (ב), עמ׳ סג).

וג׳ במות של ערלים תוך העיר, פראנקי עמלקי וצ׳וקולאנטי.[60] וג״כ גם כן הם הוכרחו לפרוע הרבה מעות לבאסה,[61] והפראנקי הם הלוקחים מעות ברבית מהיהודים ולגדורי מילתא באו חשבון ומצאו שיש להם קרוב לעשרים אלפים גרוסי ברבית מהיהודים לערך י״ו לק׳[62] נוסף על מה שלקחו מהמו״רי[63] לערך ב׳[64] וכ״ה ול׳ לככר.[65] וכל מלכי עשיו והפיפיור ומלך פרנצא שולחים מעות בכל שנה לאלפים ולרבבות ואינם מספיקים לפרוע המסים וארנוניות.[66]

תמונה זו אכן מקבלת את אישורה מן הכרוניקה של המסדר הפרנציסקני מאותה תקופה.[67] המקורות הפרנציסקניים עצמם מספקים לנו עדויות בשפע על ההלוואה בריבית מן היהודים בירושלים,[68] מתוכם עולה, כי הפרנציסקנים העדיפו ללוות דווקא מן היהודים, משום שכנושים היו המוסלמים נוקשים יותר, והריבית שדרשו הייתה גבוהה יותר. ורניירו, למשל, כותב: ״אם נחוץ ללוות כסף בריבית, טוב יותר מבחינות רבות ללוות מן היהודים מאשר מן התורכים ואף ההוצאות קטנות יותר״.[69]

אך לא רק הפרנציסקנים לוו מיהודי ירושלים. ר׳ אברהם ישראל זאבי, אשר שימש כרבה של חברון, נשאל ע״י ר׳ חיים עשאל, שחי בירושלים בתחילת המאה הי״ח, בעניין רצונו לתת את כספו בריבית ל״דיר הפרנקוס״ או ל״דיר הארמיניס״.[70] כן מעיד ר׳ רפאל מרדכי מלכי, כי בימיו יש חמישה־עשר אלף אריות[71] של יהודים

60 יש כאן שיבוש כלשהו. העולה מקארפי התכוון ודאי לשלושת המנזרים, הפרנציסקני, הארמני והיווני־אורתודוכסי, אלא ש״פראנקי״ ו״צ׳וקולאנטי״ משמעותם אחת — המנזר הפרנציסקני. ה״עמלקי״ הוא המנזר הארמני, והמנזר היווני אורתודוכסי אינו מוזכר כאן.

61 לפחה.

62 ששה־עשרה אחוזים.

63 מהמוסלמים.

64 צ״ל כנראה כ׳, כלומר עשרים אחוזים.

65 עשרים וחמישה ושלושים אחוזים.

66 קויפמאן, עמ׳ 80.

67 ראה רוזן, חרבות ירושלם, עמ׳ 147–179 וכן דל־פוארטו, עמ׳ 341.

68 ראה שור, היישוב היהודי בירושלים, עמ׳ 376–383. וראה בייחוד את רשימת תשלומי החובות משנת 1619 הכוללת שבעה עשר בעלי חוב מוסלמים, שני נוצרים יוונים ושמונה יהודים: Baruk Oregia (ברוך אורגיה) — 606.8 ריאל; Dinar (דינר) — 100 ריאל; Siden Jacob (סידן יעקב) — 180 ריאל; Rabbi Judà Stella (רבי יהודה סטלה) — 580.16 ריאל; Hajam Maimon (חכם מימון) — 294.22 ריאל; Mose Sabàn (משה סבן) — 40.14 ריאל; Isaac Benatar (יצחק בן־עטר) — 252.8 ריאל; Isaac Gaòn (יצחק גאון) — 187.10 ריאל (ארסה, תעודות, עמ׳ 125).

69 ורניירו, כרך 4, עמ׳ 33, כן ראה הייטלינג, 2, עמ׳ 11.

70 למנזר הפרנציסקני או למנזר הארמני; ראה שו״ת אורים גדולים, סימן קצב, דף פז, ע״ד.

71 אריה — מטבע כסף הנקראת כן משום דמות האריה המוטבעת עליה (ראה להלן עמ׳ 237).

בידי שלושת המנזרים.[72] מכל מקום נראה כי עיקר ההלוואות ניתנו לפרנציסקנים.

ההלוואה בריבית הייתה עיסוקה של שכבה חברתית רחבה. יתרונותיה היו רבים; היא אפשרה פרנסה קלה ונוחה לתלמידי חכמים, שיכלו באמצעותה להגדיל את אמצעיהם הכלכליים מבלי לבטל זמן;[73] כן אפשרה ההלוואה בריבית לאלמנות וליתומים להשקיע את כספם בצורה הנושאת רווחים מבלי לגרום טרדות הרבה.[74] דרך פרנסה זו פתרה גם את בעיותיהם של אנשים אמידים, אשכנזים בעיקר, אשר לא ידעו את לשון הארץ ומנהגיה.[75] יתרונה החשוב ביותר היה טמון באפשרות להשאיר את הכסף סמוי מן העין בעוד שכל פעילות כלכלית אחרת חשפה אותו לעינם החומדת של פקידי הממשל העות׳מאני. בין המלווים אנו מוצאים גדולים וטובים כר׳ יצחק גאון,[76] פרנס הקהילה בזמן מחמד אבן פרוח׳, דינר המערבי, ממניגי המערביים בירושלים,[77] ר׳ חיים עשאל שהיה רב בשאלוניקי, ר׳ יום טוב אלגאזי, שהיה רבה של ירושלים[78] ואחרים זולתם. המלווים היו העילית הכלכלית של הקהילה, ומשקלם היה כה רב, עד שנקבע בעניינם סעיף מיוחד בתקנות המסים של הקהילה. דבר זה אנו למדים מתוך שאלה, שדנה בשומת המס של יהודי ירושלמי.מתברר ממנה, כי בירושלים ״חדשו תקנות ומכללם מי שפורע [מסים לקהילה] ששים גרוש בשנה יפרע אחד ממאה ממה שמלוה לערלים״.[79]

במאה הי״ז הייתה איפוא ההלוואה בריבית למנזרים הנוצריים יסוד חשוב ביותר בכלכלת יהודי ירושלים. דבר זה גרם לתחושת אי־נוחות בקרב רבני העיר ואף בקרב המלווים עצמם. העובדה, שהם מסייעים בכך למוסדות, שהם התגלמות שנאת־ישראל בעיר הקודש, הציקה להם לא מעט. בידעם, שעקירת עבודה זרה מן הארץ היא מן הדברים המבשרים את בוא הגאולה השלמה, חששו, שמא בכך שהם מסייעים בידי העכו״ם הם מונעים את עקירתם ומעכבים את בוא המשיח. אך למרות זאת נראה שעד לעשור השני של המאה הי״ז הותרה ההלוואה למוסדות הנוצרים. אלא שאז הגיעו לירושלים תלמידי חכמים רבים, שבאו ממקומות שונים, והם הרימו קול מחאה נגד מנהג זה. הם העלו טענות שונות, שהמרכזית שבהן הייתה, שאם

72 ראה ריבלין, ליקוטים, חוב׳ א, עמ׳ 20.

73 ראה שו״ת ר׳ מאיר גאוויזון, סימן יא, דף סז, ע״ב.

74 ראה שו״ת ר׳ אליעזר אבן ארחא, סימן יג, דף 56, ע״ב (=שו״ת ר׳ אליעזר אבן ארחא [הנדפסות], סימן יג (ב), עמ׳ סג).

75 ראה שאלי שלום ירושלים, יערי, מסעות, עמ׳ 368.

76 ראה לעיל עמ׳ 87, הערה 68; כן ראה ארסה, כרך א, עמ׳ 83, הערה 203, על הלוואה בריבית מיצחק גאין בשנת 1616.

77 ראה לעיל, עמ׳ 87 הערה 62, וראה אודותיו להלן, עמ׳ 97.

78 ראה ארסה, כל־בו, עמ׳ 313–323, 399.

79 שו״ת נבחר מכסף, סימן קיב, דף רנ, ע״ב.

תימנע ההלוואה מן הנוצרים "יהיה חרבן הקאמאמה יש"ו",[80] כלומר, תיחרב כנסיית הקבר ויבואו ימות המשיח.

אין לנו ידיעה ברורה מי מרבני ירושלים אסר את מעשה ההלוואה. לעומת זאת יש בידינו כמה וכמה פסקים של אחדים מגדולי הדור, שנשאלו בדבר זה והתירוהו. בין המתירים היה ר' אלעזר אבן ארחא, שהיה רבה של חברון. הוא טען, שכבר רבני ירושלים הקדמונים, שהיו גדולי עולם, התירו להלוות לנוצרים, ואין לחכמי הדור הזה לערער עליהם. הוא אף מצא צד היתר בכך שאין ההלוואה מסייעת ביד העבודה־הזרה עצמה, אלא ביד הנזירים, הזקוקים לה למחייתם. גם את הטענה, שההימנעות מן ההלוואה תביא לעקירת העבודה הזרה ותקרב את ביאת המשיח, הוא דוחה מכול וכול באמרו, שבכל מקרה יהיו המוסלמים מוכנים להלוות לנזירים. התוצאה הבלתי נמנעת מן ההימנעות להלוות לנוצרים תהיה, לדבריו, חורבן מעמדם של עשירי העיר, אשר ייאלצו להגר ממנה. אם כזאת יקרה, לא יהיה אז מי שיחזיק בידי לומדי התורה, והרי "בצל החכמה בצל הכסף...".[81]

גם ר' מאיר גאוויזון, אשר ישב במצרים, נשאל בעניין הזה,[82] ואף הוא פסק להיתר, מאותה סיבה, שהעלה ר' אליעזר אבן ארחא, היינו, שאין ההלוואה אלא לצורך מחיית הנזירים ולא לצורך עבודה־זרה שלהם, אף שנימוק זה נראה קלוש. נראה שר' מאיר גאוויזון נמנע מלהטיל איסור על מעשה ההלוואה משום החורבן, שהיה איסור כזה עלול להמיט על היישוב היהודי בירושלים. השואלים תירצו את המעשה, ותלו אותו בעול המיסים הקשה המוטל על צווארם ובאפשרויות הפרנסה המוגבלות הפתוחות בפניהם. הם אף טענו, שאם תיאסר ההלוואה, יגרום הדבר להגירת עשירי העיר ממנה ולביטול לימוד התורה בירושלים.

אף טענה נוספת הייתה בפי התומכים במעשה ההלוואה. הטלת האיסור הייתה עלולה לדעתם לגרום לעקירת המלווים מארץ ישראל וחזרתם לגולה. שם ישובו לעבוד אלוהים אחרים (!). נראה כי מאחורי נימוק זה מסתתר עולם של לבטים וחיבוטי נפש, שייסרו דורות של יהודים מאז גירוש ספרד. רבים מן המלווים חיו בארצות מוצאם כנוצרים למראית עין וחזרו בגלוי ליהדות עם בואם לירושלים. היה קיים איפוא חשש, שאם ייקשו עליהם החיים בעיר, הם ישובו למקומותיהם הראשונים ולאורח חייהם מאז. התעוררה, אם כן, השאלה, היש לבכר מצב דברים זה על פני ההחזקה בידי עבודה זרה בירושלים. המצדדים להיתר לא היו בטוחים

80 שו"ת אליעזר אבן ארחא, סימן יג, דף 56, ע"ב (=שו"ת ר' אליעזר אבן ארחא [הנדפסות] סימן יג (ב), עמ' סג).

81 שם, עמ' סג־ע.

82 ראה שו"ת זרע אנשים, סימן כד, דף יג, ע"ב (כנראה הוצגה בפניו אותה שאלה שהוצגה בפני ר' אליעזר אבן ארחא).

בדבקותם של האנוסים בדתם וביקשו בהיתרם למנוע את שובם לארצות הנצרות. בין המתירים היה גם ר' אהרון אבן חיים אשר ישב גם הוא במצרים. הוא נשאל שאלה זו בשנת שפ"ד (1624) וממנה מסתבר, כי מי שחלק על דעתו היה רב ירושלמי שטען, כי מצבם של יהודים ירושלים איננו רע כלל ועיקר, ואין איפוא להתיר איסור כה חמור, ובלשונו: "והרב הפוסק לאיסור דחה זה, באומרו, כי בירושלים תוב"ב הם יודעים כמה יצטרכו שם מהמסים ומהארנוניות, כי המשקל עליהם, והגדול שבהם אינו נותן החצי ממה שהיה נותן אילו היה חוצה לה..."[83] אכן, בתקופה זו, תקופת שלטונו של מחמד פאשא היה מצבם של יהודי ירושלים טוב למדי,[84] אלא שר' אהרון אבן חיים לא יכול היה לקבל זאת, שכן במקום מושבו במצרים התקבלו חדשות לבקרים איגרות, המתארות עד כמה ירוד הוא מעמדם של יהודי ירושלים, ולכן הוא התיר להם את ההלוואה. לדעתו אין גם חשש, שמעשה זה יקרב לבבות יהודים ונוצרים, שכן בעל חוב לעולם לא יהיה ידיד למלווהו...[85]

שאלת ההלוואה למנזרי הנוצרים שבה ועולה כמה פעמים במשך המאה. בשנת שצ"ד (1634) אסר רבה של ירושלים על ריבית בשיעור של למעלה מעשרה אחוזים ואת ההלוואה למנזרים הוא אסר לחלוטין. אוג'ן רוג'ה, המוסר את הדברים, אינו מציין מי היה הרב האוסר. ייתכן שהיה זה ר' ישראל בנימן, שעליו ידוע בבירור, כי הוא היה רבם של הספרדים בשנת שצ"ה.[86] מכל מקום, רוג'ה מציין, שאיסורו של הרב לא נתפשט, ויהודים המשיכו להלוות למנזר בחשאי.[87] במחצית השנייה של המאה כבר ברור שהאיסור בוטל. דבר זה עולה מעדויות על הלוואות בריבית למנזרים בתקופה זו.

סוג אחר של שיתוף פעולה בין היהודים לפרנציסקנים היה בתחום העברת כספים לארץ. בשנת 1641 נזקקו הפרנציסקנים בקושטא לחמשת־אלפים טאלר כדי לשלמם לאיש מאנשי חצר הסולטאן במסגרת מאמציהם לרכוש מחדש זכויות מסוימות במקומות הקדושים. מכיוון שהסכום הדרוש לא היה ברשותם, ביקשו מגזברי האשכנזים בקושטא למסור להם כסף, שהיה בקופת ארץ ישראל, אשר עמד להישלח לירושלים. הם הבטיחו ש"שומר הארץ הקדושה" ימסור את הסכום ישירות לידי פרנסי האשכנזים בירושלים, וכך אמנם נעשה.[88]

בהזדמנות אחרת, בשנת 1638, העבירו הפרנציסקנים סכום כסף גדול מאד מספרד. הכסף, שהגיע לאלכסנדריה של מצרים הועבר לירושלים באמצעות סוחר

83 בשן, תעודה, עמ' 90–91.
84 ראה לעיל, עמ' 37.
85 ראה בשן, שם, עמ' 91.
86 ראה להלן, עמ' 147.
87 ראה רוג'ה, עמ' 372; איש־שלום, מסעי נוצרים, עמ' 340–341.
88 ראה סרינו, כרך 2, ספר 2, פרק 3 (שנת 1641), עמ' 178.

יהודי בשם יעקב בנימין. הוא טמן את הכסף בארגזיו כחלק מסחורתו ועמם יצא בשיירה ההולכת לארץ ישראל.[89]

עוד ידוע לנו שהפרנציסקנים נזקקו לעתים ליהודים כמתווכים בינם לבין המושל, אך אין הם מזכירים תיווך זה לטובה. כך, למשל, הפרנציסקנים בירושלים פנו בשנת 1638 אל בנימין סרנדל יהודי מקושטא, שאותו הכירו, וביקשוהו, שישתדל למענם אצל המושל. לדבריהם, הוא תבע מהם שכר גבוה מאוד ולבסוף בגד בהם.[90]

למרות תהום האיבה שהייתה פעורה בין היהודים לנוצרים בירושלים, מוצאים אנו לעתים גילויי קרבה וידידות בין פרטים בקרב שני המחנות. כבר ראינו לעיל, כי אחת מטענותיהם של המצדדים לאסור את ההלוואה בריבית לנוצרים הייתה, שיש במשא ומתן עם העכו"ם כדי להביא לקרבה יתירה אליהם. נראה שהיה לחשש זה על מה שיסמוך. מתברר, שבני שתי הדתות עיינו אלו את אלו כקבוצות אך לא כפרטים. הנזירים, בני אירופה, אשר הערבית והתורכית היו זרות להם, מצאו לעתים שפה משותפת רק עם היהודים. אנו שומעים, למשל, על נזירים מגרמניה, שיש להם מגע ומשא עם יהודים אשכנזים ועוד כיוצא בזה. העדויות על קרבה חברתית זו עולות מכמה מקורות. דווקא ר' רפאל מרדכי מלכי, המייחל לביאת המשיח, אשר תבוא לאחר עקירת כנסיית הקבר הקדוש משורשה, דווקא הוא מיודד עם נזירים בירושלים. הוא מוסר פרטים רבים על חיי הנזירים, ואלו יכלו להוודע לו רק באמצעות עבודתו כרופא והשיחות שקיים עמם. יחסי ידידות מיוחדים היו לו עם אב המנזר הארמני, שאותו הוא מזכיר בפירושו על התורה בהערכה רבה.[91] מדברי אוג'ן רוג'ה, פנטליאו דה־אביירו וז'אן בושה ברור, כי היו להם יחסים קרובים מאוד עם יהודים. אף על פי כן קשה לראות יחסים אלו כיחסי ידידות, שכן ברור, שהיה בהם יסוד מיסיונרי, פעילות מסיונרית זו לא עלתה יפה, ומספר המתנצרים בקרב יהודי ירושלים וארץ ישראל כולה היה מועט ביותר.[92]

היהודים שיתפו פעולה עם הפרנציסקנים בעניינים מדיניים כאשר הדבר תאם את האינטרסים שלהם. בשנים 1629–1633 נחלצו יהודי ירושלים לעזרת הפרנציסקנים בסכסוך שהיה להם עם היוונים־אורתודוכסים על השליטה בכנסיית הקבר, והתערבו למענם התערבות נמרצת ב"שער העליון". כשלונם של הפרנציסקנים היה עלול להביא לסילוקו של מחמד פאשא, מושל ירושלים, שתמך בהם, ואף היטיב עם יהודי העיר.[93]

89 ראה סרינו, שם, פרק 29 (שנת 1638), עמ' 296.

90 ראה שם, פרק 15 (שנת 1638), עמ' 205–206.

91 ראה ריבלין, ליקוטים, חוב' א, עמ' 14.

92 לדברי הכרוניקון הפרנציסקני צ'ירלי התנצרו בין השנים 1555 ו–1703 28 יהודים מתוך כלל 1062 נפש בני כל הדתות, שהתנצרו במהלך שנים אלו (ראה שיר, היישוב היהודי בירושלים עמ' 390 ובייחוד הערה 147).

93 ראה לעיל, עמ' 50–51.

במקרה אחר השתמשו העות׳מאנים בשירותיו של רופא יהודי פורטוגזי, ששימש בשנת 1674 כמתווך בין הפרנציסקנים ליוונים־אורתודוכסים כדי ליישב סכסוך, שפרץ ביניהם עקב רציחתו של נזיר יווני.[94]

בני שתי הדתות לא יכלו איפוא להמנע מקיום מגעים אנושיים כלשהם, שהמציאות כפתה עליהם, על אף רגשי האיבה ששררו ביניהם. איבה זו קיבלה משמעות מיוחדת גם בשל היותם יושבים בירושלים, היא העיר, שבה עתידים להתרחש מאורעות יום הדין ואחרית הימים.

94 ראה מניי, כרך ב׳, עמ׳ 202.

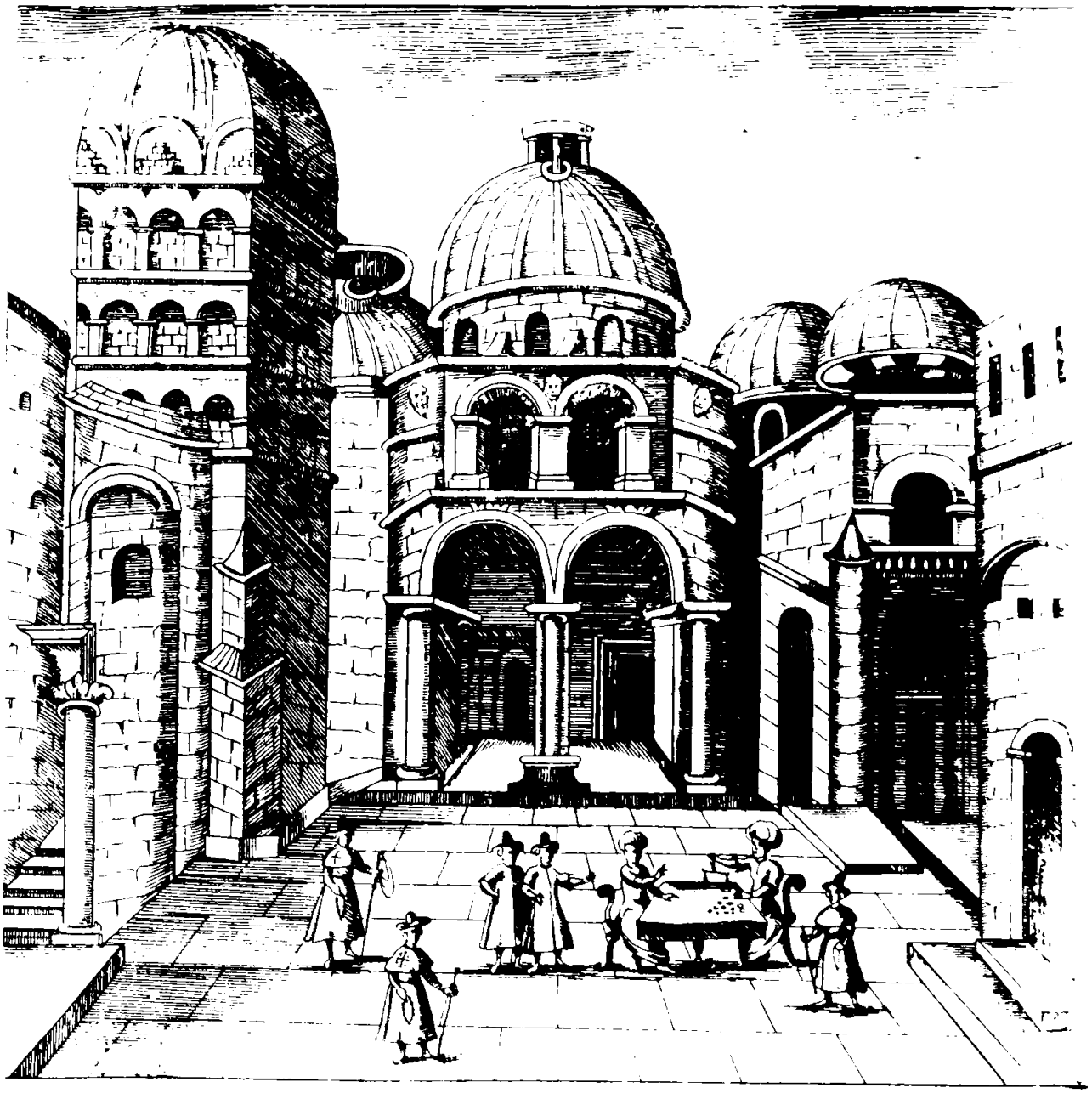

9. חזית כנסיית "הקבר הקדוש" (1579)

חברה וארגון

1. הקהלים והעדות בירושלים

עלייתם של יהודים יוצאי גלויות שונות לירושלים בשלהי ימי הביניים, ובעיקר אחרי גזירות קנ"א (1391) וגרוש ספרד, גרמה לשינוי בציביונה של הקהילה. המוסתערבים, שהיו עד כה רוב מניינה של הקהילה, איבדו את מעמדם זה.[1] אחרי הכיבוש העות'מאני התארגנו יוצאי כל הגלויות במסגרת "ק"ק ספרדים ירושלים" בעוד שהאשכנזים והמוסתערבים הוסיפו לשמור על ייחודם והמשיכו להחזיק דיינים משלהם.[2] המוסתערבים איבדו את גורם הבכורה בקהילה ההולכת ומקבלת צביון "ספרדי" אף שהמשיכו בצורות שונות לשמור על ישות נבדלת.[3] האשכנזים לעומתם שמרו בקפידה על בדלנותם במשך כל שנות ישיבתם בעיר. עם זאת, פרנסי הספרדים הם שייצגו את כל העדות כולן, ובתוכן אף את עדת האשכנזים, כלפי השלטון המוסלמי.[4]

א. ק"ק ספרדים ירושלים

קהל־קדוש ספרדים היה מורכב מכמה קבוצות, שנבדלו זו מזו במוצאן. עם הקהילה נמנו יהודים, צאצאיהם של מגורשי ספרד ופורטוגל, אשר עלו ירושלימה מן הגלויות שמה נפוצו אבותיהם המגורשים. כן נמנו עם הקהל היהודים המערביים — יוצאי צפון אפריקה; הרומאניוטים — יהודים שמוצאם מן השטחים שהיו בעבר תחת שלטונה של האימפריה הביזנטית; האיטליאנים — יוצאי איטליה. ולבסוף

1 תהליך זה בולט עוד יותר בתקופה שאחרי הכיבוש העות'מאני (1517). וראה איגרתו של ר' ישראל מפירושא, יערי, אגרות, עמ' 169.

2 ר' משה באסולה, שביקר בא"י בשנת רפ"א (1521), מזכיר את דיין המוסתערבים (ראה באסולה עמ' 59–63).

3 ראה להלן, עמ' 94–97.

4 ראה להלן, עמ' 101–106.

המוסתערבים — היהודים שהידמו בלבושם, שפתם ואורח חייהם לערבים תושבי הארץ, והתייחסו על היישוב היהודי האותוכתוני.

קבוצות שונות אלו נבדלו האחת מרעותה באורח חייהן, מנהגיהן, לשונן ולבושן ואף באינטרסים הכלכליים שלהן. אין תימה איפוא, ששוני זה ערם קשיים על שיתוף הפעולה התקין ביניהן. ואכן, כדי לשמור על אחדות הקהל, נחתם הסכם למנוע פירוד בק״ק, ולא להשמיץ את הפרנסים במכתבים הנשלחים חוצה לארץ.[5]

כבר במחצית השנייה של המאה הט״ו ידוע לנו על בית־דין של ״קהל קדוש קהל ירושלים ע״ה״ שבראשו עמד חכם ספרדי בשם יוסף בן גדליה אבן עמנואל.[6] אולם אין ספק, שבשנים אלה הייתה הנהגתה החילונית של הקהילה נתונה עדיין בידי המוסתערבים.[7] קשה לקבוע בבירור אימתי נשמטה ההנהגה מידיהם אולם משיקולים שונים נראה כי התהליך החל מיד לאחר הכבוש העות׳מאני, בין רע״ז לרפ״ב (1517–1522).[8] ובשלהי המאה הט״ז כבר הייתה עיקר ההנהגה בידיהם של צאצאי מגורשי ספרד.[9]

לק״ק ספרדים הייתה פרנסות משותפת. הקהל הונהג במשך שנים רבות בידי חכם אחד, וקיבל את מרותו של בית־דין אחד. לעדות השונות שבתוכו אסור היה לשלוח על דעת עצמן שליחים לחו״ל. כספים, שהגיעו לירושלים מערי הגולה ונועדו ״על פי ליסטא״ [=רשימה] ליוצאי אותן ערים היושבים בירושלים, אכן חולקו לפי ארצות המוצא, אולם כספים, שהגיעו לשם ירושלים סתם, חולקו על פי שיקול דעתם של הפרנסים, ללא התחשבות במקורם. בית־המדרש היה משותף לכל העדות, וכן אף בית־התפילה ומוסדות אחרים כתלמוד תורה, הקדש העניים וביקור חולים.

העדות בתוך קהל ספרדים

המוסתערבים

הקבוצה העתיקה ביותר בעיר הייתה זו של המוסתערבים. אלו התייחסו על אותו יישוב קדמון אשר לא גלה, ואשר הסתגל מכוח ההכרח למנהגי הכובש הערבי ולנימוסיו, אף שלא נטמע בו מבחינה דתית.[10]

5 ראה להלן, עמ׳ 138.
6 ראה הקר, עמ׳ 129.
7 ראה איגרת ר׳ עובדיה מברטנורא לאביו, יערי, אגרות, עמ׳ 122.
8 ראה רוזן, מעמד המוסתערבים, עמ׳ 80–82.
9 ראה להלן, עמ׳ 102.
10 ראה עליהם בן־צבי, מוסתערבים, וכן רוזן, מעמד המוסתערבים, עמ׳ 73–96.

ערב הכבוש העות׳מאני הייתה זו העדה החשובה בקהילה. בידיה היו המשרות החילוניות החשובות,[11] ונכבדיה אף ריכזו בידם כוח כלכלי ניכר.[12]

בזמנו של ר׳ עובדיה מברטנורא (סוף המאה הט״ו) נהגה הקהילה בדרך כלל על פי מנהגי המוסתערבים,[13] אולם אחרי הכיבוש העות׳מאני השתלט המנהג הספרדי בראשיתה של תקופה זו עדיין היה אחד החזנים מוסתערבי,[14] והיה להם גם דיין משלהם.[15]

קשה לקבוע בודאות באיזו מידה הצליחו המוסתערבים לשמור על יחודיותם והשפעתם בהנהגה החילונית במשך המאה הט״ז. ואף מפנקסי בית־הדין השרעי מן המאה הט״ז קשה להסיק מסקנה ברורה בשאלה זו. לכל שמות היהודים המופיעים שם ניתן אופי ערבי, ועל־כן קשה להבחין שם בין מוסתערבים לשאינם מוסתערבים.

לפי שמות הדיינים הנזכרים בפנקסים הללו ייתכן שהמוסתערבים המשיכו להחזיק דיין משלהם במשך המאה הט״ז, אך לא באורח קבוע. בין שמות הדיינים המופיעים שם נמצאים שמות, שאין כל אפשרות לזהותם עם חכמים אשכנזים או ספרדים הידועים לנו ממקורות אחרים. כאלה הם שמותיהם של הדיין אסחאק בן יעקב בן חיים (1547–1548) והדיין נסים בן פרג׳ (1552) ואחרים,[16] אשר, כאמור, אינם נזכרים בספרות הרבנית בת התקופה. הם נחשבו ככל הנראה בסמכות הלכתית רק בעיני בני עדתם.

קשה מאוד לקבוע גם את מידת השפעתם של המוסתערבים בהנהגה החילונית באותה תקופה. בשנת 1534 הופיע כנציג הקהילה בבית־הדין השרעי בירושלים אדם בשם פרג׳אללה ג׳והרי.[17] שמות של אנשים מהנהגת הקהילה, היכולים לרמז על מוצא מוסתערבי של בעליהם, מופיעים לאורך כל המאה אולם לאור ההסתייגות הנזכרת לעיל קשה לקבוע הלכה בנושא זה.[18]

ידיעות נוספות על המוסתערבים צצות ועולות רק באמצע המאה הי״ז לערך. מסתבר מהן, כי במשך השנים שחלפו ירד מאוד מעמדם הכלכלי. הם אבדו גם את מוסדות השיפוט שלהם, ואף פסקו מלבוא לבית־המדרש של הקהילה, שהשפה השלטת בו, שפתם של יוצאי ספרד, לא הייתה מובנת להם.

11 ראה איגרת ר׳ עובדיה מברטנורא לאביו, יערי, אגרות, עמ׳ 122.

12 ראה שם, שם, ועמ׳ 128.

13 ראה איגרת ר׳ ישראל מפירושא, יערי, אגרות, עמ׳ 169.

14 ראה שם, שרידים ממנהגיהם נותרו עד זמנים מאוחרים. ראה ארץ חיים, א״ח, סימן תקסי, דן מ, ע״ב.

15 ראה באסולה, עמ׳ 59–63.

16 ראה כהן, יהודים, עמ׳ 50–52.

17 ראה ארסה, עמ׳ 211.

18 ראה כהן, שם, עמ׳ 45–47. כך, למשל, נזכרות שם משפחות בן עבד אל־כרים (כהן?) ובן אבי ג׳וכאר הנמנות עם מנהיגות הקהילה.

איגרת אחת בכ״י ירושלים מוסרת לנו עדות רבת חשיבות על המוסתערבים ומעמדם בעיר. זוהי איגרת המלצה ליהודי, שקנה בית־מדרש בכספו, ועתה ירד מנכסיו ואין לו במה להשיא את בנו. שנת כתיבתה של האיגרת איננה מחוורת ואין בה דבר, שיכול לסייע בידינו לבירורה. ניתן לשער שהיא נכתבה בין שפ״ה (1625) לת״ל (1670) לערך. אנו למדים ממנה, שבית המדרש, שהקים אותו יהודי, היה פתוח לפני כל אדם בימים שני וחמישי, שקוראים בהם בתורה, וגם ביום המשמרת (משמרת ראש חודש), ו״מתפללים שם בתענית ובמלקות, מבקר לערב יוכתו בלימוד התורה, שמתשת כוחו של אדם, מלבד הסיגופים הנז׳[כרים]״. ועוד מוסרת האיגרת ש״ביום השבת יפתח הדרשה נאה בלשון ערבי, וכל יושבי קרנות שהיו מקדמת דנא נמנעים מלכת לשמוע דברי חכמים וחידותם, מחמת שלא היו מבינים בלשון לעז, עתה הטו שכמם לסבול עול התורה, כל יחידי סגולה של מוסתערבים, איש לא נעדר מהדרשה, עד אפס מקום. והוכרח החכם הנז׳[כר] לקנות זה המדרש הנז׳ להיותו רחב ידים״.[19]

אנו רואים איפוא, שבתחילת המאה הי״ז, לערך, או לכל המאוחר באמצעה, התארגנו המוסתערבים בבית־מדרש משלהם, עם מרביץ תורה המדבר בשפתם. הקמת בית־מדרש נפרד, שבראשו חכם המלמד את העם, יכולה אולי להצביע גם על קיומו של בית־דין עדתי נפרד.

נראה שנטייתם של המוסתערבים לשמור על ייחודם בתוך החברה, ההולכת ומקבלת צביון ספרדי, שאבה עידוד רב מבואם של עולים רבים דוברי ערבית, אשר הגיעו לירושלים מצפון אפריקה. על שיתוף הפעולה בין המוסתערבים והיהודים המערביים אנו למדים מספר שטרות לר׳ יצחק צבאח, חכם ירושלמי ממוצא מערבי. בספר זה נאספו שטרות מירושלים ומן המזרח התיכון כולו והוא הועתק בשנת שצ״ה (1635) בידי יהודה מרעלי, רופא ירושלמי, אף הוא ממוצא מערבי, שהיה תלמידו של המלקט. בין השטרות הללו גם כאלו, המלמדים על מנהגי המוסתערבים בירושלים והכללתם בספר מלמדת, שהיה למאספים המערביים עניין מיוחד בהם.[20]

במחצית השנייה של המאה הי״ז, מעיד ר׳ יעקב חאגיז כי המוסתערבים מהווים את עיקר הקהילה (!),[21] אך דומה שיש בדבריו הפלגה יתרה. בתחילת המאה הי״ח מספר על קבוצה זו ר׳ גדליה מסימיאטין. נראה שהוא לא הבחין בינה ובין עדת המערביים, ואפשר שמוצאם השונה של שתי העדות לא היה ידוע לו. ומדבריו מסתבר, שמספר המוסתערבים בירושלים (גם אם מדובר במוסתערבים ובמערביים יחדיו), ירד במשך הזמן. הוא גם מתאר את מנהגיהם, אורח חייהם ומעמדם הכלכלי:

19 כ״י ירושלים, איגרת 183, עמ׳ 214–215.

20 ראה תיקון סיפרים, דף 2, ע״ב; דף 5, ע״א. על יצחק צבאח ראה להלן, עמ׳ 294.

21 ראה שי״ת הלכות קטנות, ח״ב, קונטרס הגיטין, אות ה, דף נג, ע״א; אות י, דף נג, ע״ב.

10. שער ספר השטרות של ר׳ יצחק צבאח (הועתק בשנת שצ״ה [1635] על ידי תלמידו של הרב המאסף — יאודה [יהודה] מרעלי.

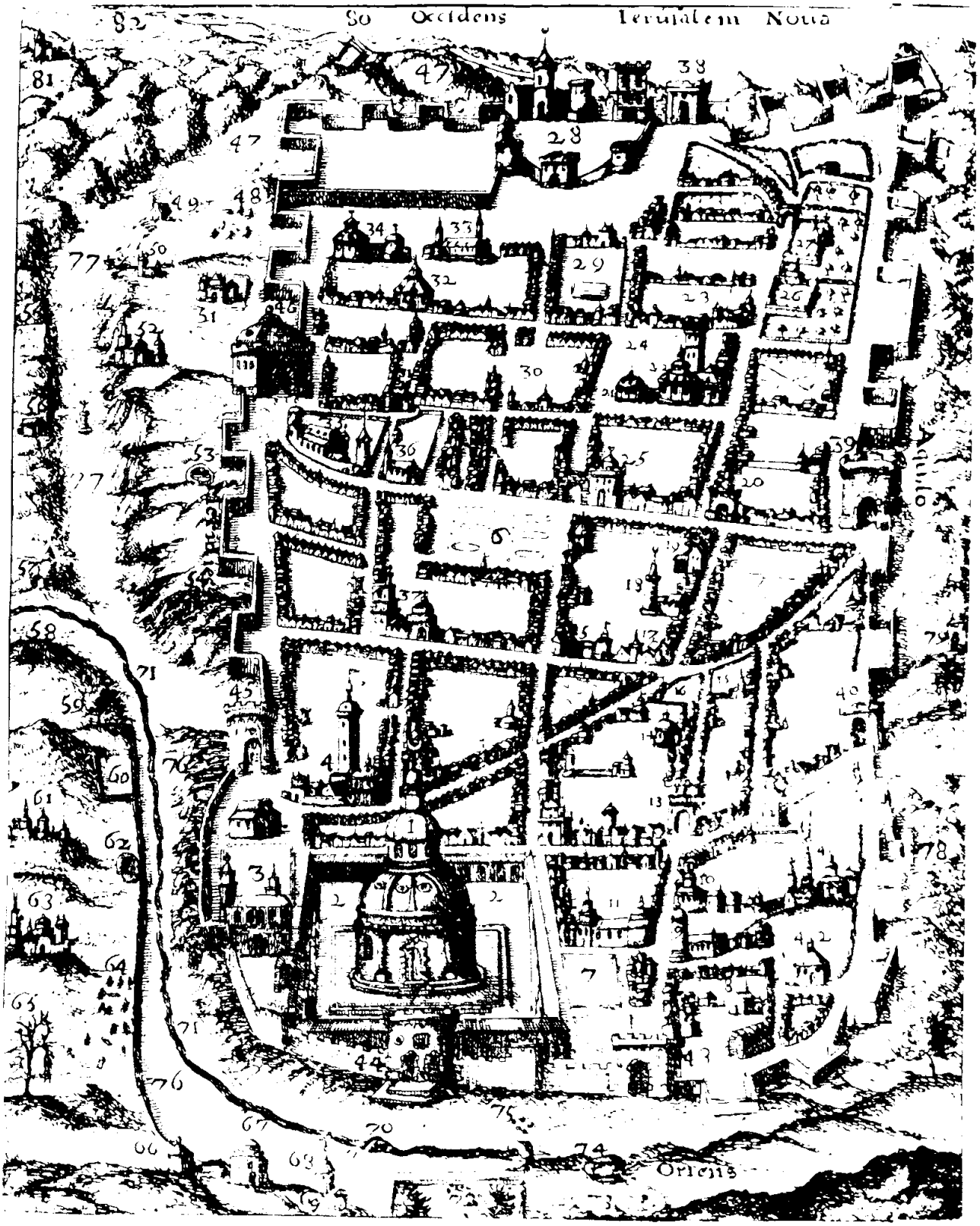

11 ירושלים מהר הזיתים (1665)

יש קצת מן היהודים הנקראים אנשי מערבא, ובלשונם שם הם נקראים מורישקס, ואלו מדברים לשונם ג"כ בלשון ארמי, ולבושיהם הוא כמעט כמו הערביים, ומעט היכר ביניהם, כי גם הערביים אינם מגלחים זקנם ואין היכר ביניהם, ויש להם חמורים והולכים מכפר לכפר עם בשמים ושאר דברים, ולוקחים בכפרים חיטין ושעורין ושאר מיני מאכל ומביאים לירושלים ומוכרים ובזה מתפרנסים, אבל הם רובם ככולם עניים.[22]

המערביים

המערביים היו כאמור יהודים יוצאי ארצות המערב, היינו, צפון אפריקה. מארצות אלו הייתה במאה הי"ז תנועת עלייה ערה למדי. עולים אלו לא היו עשויים כולם מעור אחד ונמצאו בהם עניים לצד עשירים. שלא כמוסתערבים ילידי הארץ, השכילה עדה זו למצוא את ביטוייה בהנהגת הקהילה גם במשך המאה הי"ז.

אף שבשנת ש"ץ (1630) היו רוב עניי ירושלים מקרב העדה המערבית נהנתה העדה כבר באותו זמן מהנהגה מגובשת. את ראשיה אנו מוצאים חתומים על איגרת, שנשלחה לפאס, ובה מתואר בפירוט מצב קהילת יהודי ירושלים ומעמד המערבים בתוכה. מנהיגים אלו היו יהודה להוראנו, דינר בן עולייל, שלמה ביבי, אהרון ויזגאן, משה אבן נעים, יוסף אבן מגוטי ואליהו בן שמעון סוסאן.[23] דינר בן עולייל, הנמנה עם החותמים, הוא ודאי דינר המערבי, הנזכר בין שמות האנשים, שהתנדבו לערוב לחובות הקהילה במרחשוון שפ"ו (1625), כאשר כשל כוחם של הפרנסים מלמצוא מקורות מימון חדשים לקהילה בערבותם שלהם בלבד.[24] וכן מוצאים אנו אדם בשם דינר (Dinar) היהודי ברשימת בעלי החובות של המסדר הפרנציסקני בירושלים משנת 1619.[25] מסתבר איפוא, שמדובר באדם אמיד ודמות מרכזית בקהילה. כבר ראינו לעיל,[26] שבאותה תקופה פעל בירושלים גם הדיין והחכם המערבי ר' יצחק צבאח.[27] חכם מערבי אחר, שחי בירושלים באותו זמן הוא ר' מרדכי אבן ריזוגאן.[28]

22 שאלו שלום ירושלים, יערי, מסעות, עמ' 335. במקורות רבים אין הבחנה בין המוסתערבים למערביים, הן בשל הדמיון המהותי והן בשל הדמיון בשם, אולם ריב המקורות שלפני ר' גדליה מסימיאטיץ ואף אלו שלאחריו מדברים על ה"מורישקס" כעל המוסתערבים. יושבי הארץ מקדמת דנא, ראה למשל באסולה, עמ' 61, אלה מסעי, דף ט"ו, ע"א; וראה עוד בענין זה ריזו, מעמד המוסתערבים, עמ' 87.

23 ראה טולידאנו, תעודות מכתבי יד, עמ' 464–466

24 ראה חרבות ירושלם, דף ו, ע"ב.

25 ראה לעיל, עמ' 87, הערה 68.

26 עמ' 96.

27 ראה עליו עוד להלן עמ' 294.

28 צ"ל כנראה ויזוגאן, וכבר נזכר לעיל אהרן ויזגאן כאחד ממנהיגי המערביים.

בשנת ת״ו (1646), אנו מוצאים אותו חותם על הסכמה לפטור תלמידי חכמים מתשלום מסים.[29]

בקרב עולי המערב מוצאים אנו שליחים,[30] פרנסים ואף גבירים.[31] זוהי אפוא קבוצה מגוונת מבחינה כלכלית וחברתית ולה מקום חשוב בחיי הקהילה. כבר ראינו, שבעניינים מסויימים היה, כנראה, שיתוף פעולה בינה לבין המוסתערבים, וזאת בשל הרקע התרבותי הדומה. ייתכן, שהישיבה המוסתערבית שנזכרה לעיל ניזונה מן התגבורת האנושית של דוברי ערבית, שהגיעה לקהילה מצפון אפריקה, אולם דומה שנטייה בדלנית זו לא ארכה, והישיבה נתבטלה, כי מתשובה של ר׳ משה אבן חביב משנת תל״ח (1678)[32] מסתבר, שבאותה שנה כבר לא הייתה לעדת המערבים בירושלים ישיבה משלה, ותלמידי חכמים מקרב העדה למדו בישיבות אחרות. באותה תקופה, הפכו הישיבות מכשיר כלכלי חשוב. הן נתמכו בידי נדבנים מן הגולה, עדה עדה ונדבניה היושבים בארץ מוצאה. בית הדין החשוב בקהילה היה בית הדין שליד ישיבת ״בית־יעקב״ אשר בה התרכזו גדולי התורה בעיר. ראש הישיבה הזאת שימש חכם הקהל למעשה.

באותה שנה ביקשו כמה תלמידי חכמים מערביים לשלוח שליח לארצות מוצאם על מנת לאסוף תרומות לשם הקמת ישיבה נפרדת לבני עדתם. דבר זה נתקל בהתנגדות בעלי הבתים. הם טענו כי רוב התרומות מארצות המערב מתרכזות בעיר אלג׳יר, וקיים חשש, שאיסוף תרומות לצורך הישיבה יביא בהכרח לצמצום התרומות הבאות משם ״על פי ליסטא״, היינו על פי רשימה של נתמכים היושבים בירושלים. בסופו של דבר אכן נתאמת חשש זה וסכסוך נתגלע בין תלמידי החכמים לבעלי הבתים של העדה.[33] הנקודה המעניינת בפרשה זו היא העדפת בעלי הבתים המערביים הכנסה בטוחה על פני ייחוד עדתי, שאותו הייתה מעניקה להם ישיבה משלהם. שאיפות הבדלנות של בני עדה זו לא היו איפוא כה חזקות כאלה של המוסתערבים.

29 ראה כרם חמר, ח״ב, דף כד, ע״ב.

30 כ״י ירושלים איגרת 1, עמ׳ 36.

31 בין פרנסי הקהילה בשנת ת״ט (1649) נזכר חיים בן הלל אלמגרבי (ראה חיים, הר הזיתים, עמ׳ 23). אשר לגבירי העדה — במפקד העות׳מאני מסוף המאה הי״ז נזכרים שלשה משלמי מסים ״מגרבים״ (ראה הד, יהודי א״י, עמ׳ קצח). ובתחילת המאה הי״ח אנו שומעים מר׳ משה חאגיז על גבירי המערב ״הבאים לשכון בארץ״ ומפרנסים בצדקתם את עניה (ראה שפת אמת דף מ״ב, ע״א; נב, ע״ב).

32 נדפסה מכ״י בארץ חיים, יו״ד, דף פח, ע״א — דף צ, ע״א.

33 על מקומה של אלג׳יר באיסוף כספי ארץ־ישראל בצפון אפריקה ראה רוזן, קהילת אלג׳יר.

הרומאניוטים

הרומאניוטים הם היהודים יוצאי יוון, ושאר ארצות הבלקן אלבניה ואיי הים האגאי, שרידי היהדות הביזאנטית. על העלייה ממקומות אלה לירושלים אפשר ללמוד משמותיהם של העולים. אדם בשם שבתי פולאסטרו נזכר כמי שחתם בשנת ת״ו (1646) על ההסכמה לפטור תלמידי חכמים ממסים.[34] כן נשלח לאסיה הקטנה יהודי הקרוי שם טוב פילו,[35] כדי שיחליף את ר׳ דוד חביליו, אשר נתייגע משליחותו.

רמז כלשהו לנסיון הרומאניוטים להתארגן בירושלים כעדה נפרדת נמצא בשו״ת ״פני משה״. מצאנו שם שלוש תשובות אל חכם אחד, המכונה בפי המשיב ר׳ משה בנבנישתי, ״הח״ר [החכם רבי] פפולה ירושלמי״. שתיים מן השאלות עוסקות בזכות מעבר לבית הכנסת, שהוקם בבית פרטי,[36] והראשונה שבהן נכתבה בתמוז תי״ב (1652).[37]

נראה כי המדובר בנסיון להקמת בית כנסת רומאניוטי פרטי. החכם השואל היה האישיות המרכזית בבית הכנסת הזה. שמו מעיד עליו שהוא היה רומאניוטי אך אין הוא נזכר בשום מקור אחר ונראה שהיה מקובל על בני עדתו בלבד. מכל מקום הוא נפטר זמן קצר אחר כך, כי בתשובה אחרת, שכתב ר׳ משה בנבנישתי לשאלתו בשבט תי״ג (1653), כבר נזכר שמו בברכת המתים.[38]

עד סוף המאה הי״ט נתקיים בירושלים בית כנסת, שהתפללו בו על פי מנהג בני יאנינה (שבאלבניה).

ב. ק״ק אשכנזים ירושלים

עדת האשכנזים הייתה היחידה, שהתארגנה כקהל נפרד, והקימה לעצמה מוסדות נפרדים. העניינים היחידים, שבהם היה קהל האשכנזים כפוף לספרדים, היו עניני הייצוג אצל השלטונות ועניין השחיטה.

עצמאות זו נקנתה לאשכנזים עוד בתקופה הממלוכית. ר׳ עובדיה מברטנורא מספר כיצד מכרו ״שיחו׳ אל־יהוד״ את כל החצרות, שהיו רכוש ההקדש של הקהילה למעט את הקדש האשכנזים, ש״לא יוכלו למכור כי חק לאשכנזים וחלקם הוא ואין לעניים אחרים חלק בו״.[39]

34 כרם חמר, ח״ב, דף, כד, ע״ב.
35 ׳אוהב׳ ביוונית; שו״ת בעי חיי, סימן ל, דף כה, ע״ב.
36 שו״ת פני משה, ח״ב, סימן יז, דף לג, ע״א — סימן יח, דף לד, ע״א
37 שם, סימן יז, דף לג, ע״א.
38 שם, סימן פג, דף קנט, ע״א.
39 ראה יערי, אגרות, עמ׳ 129–130

מקדמת דנא שמרה הקהילה האשכנזית על זכותה לשלוח לגולה שלוחים משלה. הכספים, שאספו שלוחיה יועדו לצרכיה בלבד. זכות זו הוכרה רשמית על־ידי שאר העדות בתקנה, שתוקנה כנראה עוד זמן רב לפני שבא זכרה במקורות. היא אושררה בשנים ש״פ (1620)[40] ושפ״ג (1623),[41] כאשר נתעוררו נטיות בדלניות מצד קבוצות אחרות, ובעיקר בשל הנטייה למרוד בשלטון הפרנסים.

אין ספק שכבר בשלהי המאה הט״ז, ואולי אף לפני כן, היה לאשכנזים בית כנסת משלהם, משום שכל העדויות מראות, כי כבר אז הם החזיקו בעצמאותם בתקיפות.[42] ואולם, העדות הראשונה המצוייה בידינו על בית־הכנסת האשכנזי היא משנת שע״ה (1615).[43]

בתקופה זו עמד מספר האשכנזים בעיר בסימן של עלייה מתמדת. השל״ה מעיד בשנת שפ״ב (1621) ״כי קהל האשכנזים בירושלים הוא בכפל מקהל אשכנזים שבצפת תוב״ב, ובכל יום ויום מתרבים״.[44] האשכנזים בירושלים מנו באותו זמן כחמש־מאות נפש. ואולם אחרי תקופת שלטונו העריץ של אבן פרוח׳, נקלעה הקהילה האשכנזית למשבר בשל הימלטות ראשיה מן העיר.[45] עם זאת, עד לגזירות ת״ח ות״ט (1648–1649) הצליחה הקהילה לקיים את עצמה הודות ל־30,000 רייכסטאלר, שנשלחו אליה מדי שנה. אלו הספיקו לתשלום המסים ולפרנסה בדוחק.[46] אולם בעקבות הפרעות במזרח אירופה נהרס מרכז העזרה שם, ואף שמפרנקפורט הוסיפו לשלוח כסף לירושלים,[47] נאלצו האשכנזים ללוות מן המוסלמים כדי לשלם את מסיהם. המצב הורע ביותר בשנת תט״ו (1655), והקהילה ירדה לשפל המדרגה. בתי־הכנסת נסגרו, ראשי הקהילה נאסרו ועונו ורבים מתו ברעב. החובות למוסלמים הגיעו לסך 15,000 רייכסטאלר. הפתרון בא בדמות מושל הסנג׳ק אשר ״קנה״ את החובות בספקו לנושים סחורות שונות. בתמורה נקבע, שהיהודים ישלמו לו תוך שנתיים סך 7,000 רייכסטאלר ללא ריבית, ואם לא כן יהיו לו לעבדים. נראה כי במסגרת ההסכם היה על האשכנזים לשלם לבעלי החובות סכום כלשהו על חשבון הריבית וגם דחיית מועד התשלום למושל עלתה להם בכסף.

40 ראה פרומקין־ריבלין, תולדות חכמי ירושלים,כרך א, ח״ב, עמ׳ 32.

41 ראה ירושלים (לונץ), ב (תרמ״ז), עמ׳ 147–148. על שלוחי האשכנזים ראה יערי, שלוחי א״י, עמ׳ 228–229; 274–286.

42 על האשכנזים במאה הט״ז ראה דוד, הקהילה האשכנזית.

43 ראה בן צבי, ר׳ מרדכי מרויסטין, עמ׳ 37.

44 ראה יערי, אגרות, עמ׳ 216.

45 ראה לעיל עמ׳ 46.

46 דברי הנרי ג׳יסי, איש שלום, מסעי נוצרים, עמ׳ 354.

47 ראה איגרות ר׳ שמואל אבוהב, דף 33 ע״א (— איגרת מט׳ בתמוז ת״י [1650] אל ר׳ בער אופנהיים מפרנקפורט) ודף 34 ע״א (— איגרת מ ג׳ בחשון תי״א [1650] אל פרנסי האשכנזים בירושלים)

כדי להקל על המצוקה, נשלח ר׳ נתן שפירא ועמו שליח נוסף למערב אירופה לאסוף שם כספים. הוא לא זכה באמשטרדם להבנה רבה מצד היהודים הפורטוגזים אשר טענו, כי די להם במעמסת הסיוע, שהם מושיטים לספרדים בארץ ישראל. אולם ברחבי הולנד האירה לו ההצלחה פנים והוא הצליח לגייס כששת־אלפים רייכסטאלר. עזרה בלתי צפויה באה לו מידי נוצרים בהולנד, אשר אספו למענו כשלוש מאות ותשעים דוקאטים. עובדה זו עוררה את חמת הפורטוגזים באמשטרדם, אשר חשו עצמם מושפלים משהו.[48] הכסף שנאסף הספיק לתשלום הריבית על החובות, למתן דורונות למושל ולנכבדי העיר ולהוצאות הדרך של השליחים. בתי״ז (1657) עדיין לא שילמה הקהילה את חובה למושל,[49] ויתכן שאף הספרדים לקו בשל החוב הזה.[50]

בעקבות המשבר פחת מספרם של האשכנזים בירושלים. מדברי ר׳ יעקב חאגיז, שחי בירושלים בשנים תי״ח־תל״ד (1658–1674), מסתבר, כי בזמנו היה מספר האשכנזים בעיר מועט שבמועט. עם זאת עדיין נמצא להם רב אשכנזי, שלמשמעתו סרו, והוא אשר כתב את גיטיהם לפי מנהגם.[51] בסוף המאה הי״ז המשיכו האשכנזים להחזיק בית־דין ורב משלהם, אולם ר׳ משה אבן חביב, שהיה הממונה על הגיטין בירושלים בתקופה זו, ״היה עושה מעשה בגיטי האשכנזים כפי מנהג הספרדים, והיה נותן טעם לדבריו, שמאחר שלענין המס והטרפיות האשכנזים נגררים הם אחר הספרדים להיות מועטים הכי נמי לעניין גיטין״.[52] זאת אומרת, בתקופה מסויימת בשלהי המאה הי״ז כבר נזקקו האשכנזים לרב ספרדי לשם עשיית גט, ובוודאי נזקקו גם לשחיטה הספרדית, כפי שהיה מאז ומעולם.

האשכנזים המשיכו לשאת על שכמם עומס חובות כבד, אשר הוקל מדי פעם באמצעות תרומות, שבאו ממזרח אירופה וממרכזה. מצב זה נמשך עד לעליית ר׳ יהודה החסיד ומרד ה״נקיב אל־אשראף״ בתחילת המאה הי״ח. בעקבות שני מאורעות אלו שקעה הקהילה בסבך של חובות חדשים אשר הביאו לחורבנה.[53]

ארגונו של קהל האשכנזים דמה לזה של הספרדים. במאה הט״ז יוצגו האשכנזים בפני השלטונות על ידי שיח׳ משלהם. שיח׳ זה, המופיע בפנקסי בית־הדין השרעי כ״שיח׳ אל־אמן״ לא קיבל מינוי פורמאלי, אולם מינויו נרשם על ידי הקאדי בפנקס בית־הדין, וודאי שהיה בכך משום הכרה במעמדו.[54] נושא תפקיד זה אינו מופיע עוד

48 ראה איש שלום, מסעי נוצרים, עמ׳ 355; שו״ת הלכות קטנות ח״ב, סימן צב, דף כז, ע״א.
49 ראה איש שלום, שם.
50 ראה לעיל, עמ׳ 56, ולהלן, עמ׳ 105.
51 ראה שו״ת הלכות קטנות, ח״ב, קונטרס הגיטין, אות כו, דף נה, ע״ב; אות ו, דף נג, ע״א.
52 שו״ת גינת ורדים, יו״ד, כלל ג, סימן ט, דף קכח, ע״ב.
53 בעניין זה ראה בניהו, קהל אשכנזים; הנ״ל, החבורה הקדושה; שוחט, היהודים בירושלים.
54 ראה כהן, יהודים, עמ׳ 58–59.

ברבע האחרון של המאה הט״ז, ונראה שמאותו זמן החלו ראשי הספרדים לטפל בענייני החוץ של האשכנזים, תהליך שהתחזק והלך בתחילת המאה הי״ז, כנראה בשל סיבות אובייקטיביות כמו העובדה, שראשי האשכנזים לא דיברו ערבית. בתחילת 1613 עדיין נזכר ״שיח׳ אל־אמן״, אך נראה שמרבית תפקידיו, כמו תפקידי השיח׳ אל־יהוד הספרדי, בוצעו בידי פרנסי קהל הספרדים.[55]

כפי שהיה מקובל אצל הספרדים, את ענייניהם הפנימיים של האשכנזים ניהלו פרנסים ועל ידם ״טובי העיר״. עיסוקם העיקרי היה בטיפול בהוצאות הקהילה ופרעון חובותיה, וכן בקבלת התרומות מן הגולה וחלוקתן.[56] האשכנזים החזיקו רב, ישיבה ובית־דין משלהם.[57] הם לא השתתפו בקופת הצדקה הכללית וגם לא במימון הספקת תלמידי החכמים בישיבת התורה הכללית, הגם שלמדו בה וקיבלו הספקה ממנה. הקהילה האשכנזית חילקה צדקה לענייה ומִמנה הספקה לתלמידי החכמים שבה.[58]

ג. היחסים בין העדות והקהלים

בין הספרדים לפורטוגזים כמעט שלא היו מחיצות. אלו היו העילית הרוחנית והכלכלית של הקהילה, והיוו את הרוב המכריע בהנהגתה, הם היו ה״ממסד״, ולפיכך לא ראו צורך לפרוש ממנו.

אף־על־פי־כן גם בקרבם נתגבשו תת־קבוצות. גרם לכך הנוהג לשלוח תרומות ״על פי ליסטא״, לפיו הגיעו התרומות מן הערים השונות בתפוצות הגולה לשמם של אנשים מסויימים בירושלים על פי רשימה מוכנה מראש. נוהג זה הביא להיווצרות קבוצות של אינטרסנטים, יוצאי ערים שונות, שהשתדלו לשמור על ייחודם כיוצאי עיר פלונית או אלמונית. ואולם, תהליך זה לא מנע מאותם יהודים מלחיות בצוותא. הם התפללו בדרך כלל יחד, ואף התחתנו אלה באלה.[59]

אך לא כן היו היחסים עם המוסתערבים. ייחודה של עדה זו נשמר וכמה גורמים חברו לכך. ייתכן שבני העדות האחרות זכרו להם לרעה את השנים, שבהן היו

55 ראה כהן, יהודים, עמ׳ 65, הערה 53, ולהלן, עמ׳ 139–142.

56 מכתב אל פרנסי האשכנזים בעניין העברת כספים מאיטליה לירושלים נמצא באיגרות ר׳ שמואל אבוהב, דף 34, ע״א (ג׳ בחשון תי״א [1650]). בשו״ת ר׳ משה אבן חביב (בכ״י), סימן לט, נידון עניינם של שלוחי האשכנזים בגולה השולחים כסף אל ״טובי ק״ק אשכנזים״ בירושלים ואלו מחלקים את הכסף לעניים ולבעלי חובות כפי ראות עיניהם.

57 ראה להלן עמ׳ 149, 198.

58 ראה להלן, עמ׳ 106.

59 גם הרומאניוטים התחתנו בספרדים. אנו מוצאים שבשנת תמ״ט (1689) הספיד ר׳ משה אבן חביב את גיס דודו, ר׳ יום טוב אבן פוליקאר (וראה דרושי ר׳ משה אבן חביב (י), דף רמו, ע״ב).

"שיח' אל־יהוד" מועלים בכספי הקהילה ומשלשלים אותם לכיסיהם. בעשור השלישי של המאה הי"ז מצטט השל"ה מתוך ספר פסקים וכתבים לר' ישראל איסרלין, היינו, מסוף המאה הי"ד — תחילת המאה הט"ו. שם מובא, שמצווה לעלות לירושלים למרות שאין בה תלמוד תורה וישיבות, ולמרות שמצויים בתוכה "בני ברי'[ת] מערביי'[ם] נחשבי'[ם] לרשעי'[ם] גמורי'[ם] מוסרי'[ם] מפורסמי'[ם] והם טורדי'[ם] ומבלבלי'[ם] האשכנזי'[ם] שהם שומרי תור'[ה]".[60] ר' ישראל איסרלין התכוון וודאי לשמועות על "שיח' אל־יהוד", אולם העובדה שהשל"ה מצטטו בתחילת המאה הי"ז, יכולה ללמד על עומק התהום שהייתה עדיין פעורה בזמנו בין האשכנזים למוסתערבים.

לעומת ידיעה זו המביעה את סלידת האשכנזים מן המוסתערבים, מצוייה בידינו עדותו של אוג'ן רוג'ה מהמחצית הראשונה של המאה הי"ז, המוסרת על נטיות של בדלנות דווקא מצידם של המוסתערבים. הוא כותב, שהיהודים המוסתערבים אינם מתחתנים בספרדים, משום שרובם אנוסים לשעבר ומשום שרבים מהם השאירו באירופה בני משפחה החיים עדיין כנוצרים לכל דבר.[61] יש לשער שבמחצית הראשונה של המאה הי"ז חשו המוסתערבים את עצמם נדחקים ממעמדם. מנהגיהם המיוחדים הלכו ונתבטלו מפני מנהגי הספרדים. הם לא נהנו מן התרומות שקיבלו יהודים, אשר זה מקרוב באו לעיר, תרומות, שנשלחו מערי מוצאם "על פי ליסטא". הם איבדו את מעמדם הרם בהנהגת הקהילה, ומעמדם הכלכלי היה בתהליך של ירידה. הם אף חדלו מלהבין את הנעשה בבית המדרש, שהלאדינו והאיטלקית הפכו להיות בו, ככל הנראה, הלשונות השליטות ונאלצו לפיכך, להקים לעצמם בית מדרש משלהם.

פרשה סבוכה יותר היא פרשת היחסים בין ק"ק אשכנזים בירושלים לק"ק ספרדים. הספרדים הם שייצגו את כלל קהילת ירושלים בפני השלטון, והם ששילמו את מסיה. נראה כי בסוף המאה הט"ז לא שילמו האשכנזים אלא את מס הגולגולת ולא השתתפו כלל בתשלום המסים האחרים. בראשונה דרשו ק"ק ספרדים מן הקהילה האשכנזית להתחלק עמם בדרך כלשהי בתשלום המסים, המגיעים לסכומים עצומים. לטענתם, היה השלטון סבור, כי יש ברשותם ממון רב, משום שהם שלחו שליחים למצרים ולקושטא, וכן משום שנמצאו בקרבם אנשים עשירים.

60 ר' ישראל איסרלין, תרומת הדשן, פסקים וכתבים, סימן פח, מובא בשני לוחות הברית, ח"א, שער האותיות, דף קה, ע"ב. חוקרים אחדים (קליין, עמ' 166; דוד, המשמעות ההיסטורית, עמ' 238) סוברים, כי מדובר בסכסוך בין המערבים — יוצאי צפון אפריקה לבין האשכנזים, ואין הדבר נראה. ספק אם האשכנזים הבחינו בבירור בין המוסתערבים למערבים (ראה גם לעיל עמ' 96–97).

61 ראה רוג'ה, עמ' 369–370, איש שלום, מסעי נוצרים, עמ' 338.

בשל כך, טענו הספרדים, נגבו מהם מסים גם בעבור האשכנזים. הפתרון נמצא עם בואו של ר׳ בצלאל אשכנזי לירושלים בשנת שמ״ח (1588). רב זה ניהל גם את ענייני החולין של הספרדים, וראשי האשכנזים, שלא ידעו את שפת הארץ, הניחו בידיו גם את ניהול ענייני קהילתם. בין השנים שמ״ט־שנ״ג (1589–1593), התקין ר׳ בצלאל אשכנזי תקנה, שלפיה יפרעו האשכנזים לספרדים שישית מן המעות הנשלחות להם מן הגולה, ובתוקף מעמדו המיוחד בקהילה, הצליח להניע כמה מן החכמים ובעלי הבתים ממנהיגי הקהל לחתום על התקנה, אולם זמן קצר אחר־כך, בשנת שנ״ה (1595) הלך ר׳ בצלאל אשכנזי לעולמו, והאשכנזים, אשר דעתם מלכתחילה לא הייתה נוחה מתקנה זו, התעלמו עתה ממנה.[62] נראה כי הם חזרו בהם עתה משיתוף־פעולה עם הספרדים גם בעניינים אחרים. עובדה היא, כי עד שנת שנ״ג (1593) הם הצטרפו אל חכמי הספרדים בחתימתם על ההסכמות לפטור תלמידי חכמים ממסים, ואילו בשנה זו מוצאים אנו אותם חותמים באופן נפרד.[63]

בתחילת המאה הי״ז נתמנו ר׳ אברהם ויליסיד ור׳ מאיר ב״ק להנהיג את הקהילה, ולהתקין בה כמה תקנות וסייגים. נראה כי מינויים בא, לאחר שהספרדים התעוררו לדרוש את הכספים, שהגיעו להם על פי תקנת ר׳ בצלאל אשכנזי. הם אף דרשו מן האשכנזים להשתתף עמם מכאן ואילך במחצית הוצאותיה של הקהילה, אלא שהאשכנזים דחו דרישות אלה. לעניין תקנת ר׳ בצלאל אשכנזי טענו האשכנזים, בין היתר, כי מה ששילמו לספרדים על חשבון מסיהם, כבר עולה על שישית מן התרומות הנשלחות אליהם.

אברהם ויליסיד ומאיר ב״ק העלו הצעת־פשרה ואף תיקנו תקנה ברוח הצעתם, אלא שזו לא נשאה חן בעיני כמה יחידים מהקהילה. השאלה הובאה בפני ר׳ יום־טוב צהלון והוא ראה בה פנים לכאן ולכאן. בסופו של דבר הוא התיר לבטל את תקנת ר׳ בצלאל אשכנזי ויעץ לקהלים להתפשר. מנימוקיו עולות כמה עובדות חשובות המורות על היחסים, ששררו בין האשכנזים לספרדים.

מצד אחד ראה ר׳ יום־טוב צהלון אפשרות לבטל את תקנת ר׳ בצלאל אשכנזי תוך שהוא מסתמך על כך, שהתקנה נכפתה על האשכנזים והסכמתם לה באה באונס גמור. הראיה, מיד לאחר פטירתו של ר׳ בצלאל חדלו האשכנזים לשלם את המגיע להם. מנימוק זה נמצינו למדים, עד כמה היתה מסוגלת דמות חזקה מקרב הספרדים לכפות את רצונה על האשכנזים, ולהניעם להסכים אף למה שהיה בניגוד לאינטרסים שלהם.

מאידך גיסא אף מנקודת מבטם של הספרדים מצא ר׳ יום טוב צהלון מקום לביטול התקנה. מאז התקנתה השתפר מצבה של הקהילה האשכנזית, ורוב הכספים

62 ראה שר״ת יו״ט צהלון הנדפסות, סימן קס, דף קלג, ע״א—דף קלה ע״א.
63 ראה כרם חמר, ח״ב, דף כג, ע״ב.

הנשלחים לירושלים מגיעים עתה אליה, בעוד שקודם לכן הם הגיעו לידי הקהילה הספרדית. אף־על־פי־כן עול המסים מוטל עדיין ברובו על כתפי הספרדים, אלא שאין הם יכולים לטעון בפני המושל להניח להם ולגבות מן האשכנזים, שהכסף עתה בידיהם הוא, שכן יש בה בטענה זו משום מסירה ומלשינות. משום כך ראה ר׳ יום טוב צהלון, שיש להגיע לידי הסכם חדש בין שני הקהלים.[64] מכאן אנו רואים, שבתחילת המאה הי״ז התחזק היישוב האשכנזי בירושלים ואין בנטיית האשכנזים להניח את ייצוגם החיצוני בידי הספרדים קשר למצבם ומעמדם הכלכלי.

החיכוכים בין שני הקהלים בעניין תשלומי המסים והחובות נמשכו גם אחרי הפנייה אל ר׳ יום טוב צהלון. השלטון היה אמנם ער לייחודה הארגוני של עדת האשכנזים, ובזמנים שונים אף הכיר בייחוד זה באורח פורמאלי, אבל משום שהאשכנזים מרצונם או שלא מרצונם, הניחו לספרדים יותר ויותר ליצגם בפני השלטון, נתפסו הספרדים כאחראים וערבים לחיובי אחיהם האשכנזים.

כך למשל פעלו הפרנסים הספרדים ר׳ יצחק גאון ור׳ יעקב אבן עמרם בשם שני הקהלים, ובהסכמת ראשי הקהל האשכנזים, והאשכנזים נתנו את חלקה של קהילתם כאשר הדבר נתבקש.[65] גם העולה מקארפי כתב, כי האשכנזים נגררים אחרי הספרדים, ופרנסי הספרדים מנהלים את ענייני האשכנזים.[66] האשכנזים שילמו חמישית מכלל הנזקים שנזקה הקהילה בזמן שלטונו של אבן פרוח׳. את איסוף הכסף והערבות לחובותיהם, נטלו ראשי האשכנזים על עצמם.[67]

למרות שנראה כי לספרדים לא היה חלק ונחלה בחובות האשכנזים, הרי, כאמור, השלטון לא הכיר בכך, ויש בידינו ידיעה היכולה לרמז, כיצד היה גובה המושל את חובות האשכנזים מן הספרדים.

בתשובה שכתב ר׳ שמואל ויטאל[68] לשאלה שהופנתה אליו מירושלים עולה בפנינו סיפור מעשה בפרנס אשר יצא בשנת תט״ז (1656) בשליחות ק״ק ספרדים כדי לאסוף כסף ״לפרוע פרעונות וחובות״. בהיעדרו מן הארץ הודח הפרנס מכהונתו. בחזרתו תפס אותו המושל ותבע ממנו בעינויים את הכסף. מן השאלה ברור, שהכסף שנאסף לא היה מיועד למושל, ואפשר שבדרך זו ניסה המושל להשיג את הכסף. שהאשכנזים התחייבו לפרוע לו עד לשנת תי״ז (1657) אך לא עמדו בדיבורם.[69]

שני הקהלים המשיכו להסתכסך על רקע החובות והמסים גם בדורות הבאים. סכסוך כזה פרץ בזמן כלשהו אחרי שנת ת״כ (1660) כאשר האשכנזים חבו כסף

64 ראה שו״ת יו״ט צהלון הנדפסות, סימן קס, דף קלג, ע״א — דף קלד, ע״א.
65 ראה חרבות ירושלם, דף יא, ע״א.
66 ראה קויפמאן, עמ׳ 82.
67 ראה חרבות ירושלם, שם.
68 תשובה מיום ט׳ באייר תט״ז. ראה שו״ת באר מים חיים הנדפסות, סימן לח, עמ׳ פו.
69 ראה דברי הנרי ג׳יסי, איש שלום, מסעי נוצרים, עמ׳ 354–358 (ראה לעיל, עמ׳ 100–101).

לספרדים, כתוצאה מן הריב נכתב שטר פשר, שבו התחייבו האשכנזים להציג תוך שנה קבלה מן המושל המאשרת שהוא קיבל מידיהם חמש־מאות גרוש על חשבון ק״ק ספרדים. האשכנזים לא מילאו את חובתם, וכתוצאה מכך התלוננו הספרדים, כי המושל ״נשך אותם כמה נשכים״, והפשר שנעשה הוא כחרס הנשבר.[70]

דין ודברים בין שני הקהלים התנהל גם בעניין הספקת צרכיהם של תלמידי החכמים. בישיבת התורה (הספרדית) ישבו גם תלמידי חכמים אשכנזים, והם ביקשו את חלקם בהספקה שהגיעה לישיבה. במשך זמן מה אכן ניתן להם מבוקשם, למרות שהם קיבלו הספקה גם מן הקהילה האשכנזית. אולם הספרדים הרימו קול מחאה ופנו אל ר׳ יום טוב צהלון, בשאלה, אם יכולים הם לעכב בעד האשכנזים מללמוד בישיבתם, באמרם: ״כי אין כוונתם [של האשכנזים] כשבאים לישיבה בשביל הלימוד, אלא בעבור ההספקה, וכמו שאם הספרדים היו רוצים ללמוד עמהם לא יתנו להם הספקה, שאומרים שכך דעת הנותנים שלהם, שלא ליהנות מממונם אלא לאשכנזים, כך אנחנו הספרדים אין רצוננו לתת לשום אשכנזי פרוטה, כיון שהם פורשים עצמם לצד אחר וכיס אחד להם ביניהם. לא יאבה ה׳ שמה שלהם ושלנו יהיה להם, ולנו אין חלק עמהם״.[71] בתשובתו ראה ר׳ יום טוב צהלון את דברי הספרדים וכך הוא כותב:

> דאין לבעלי תורה האשכנזים חלק עם הבעלי תורה הספרדים, כיון שיש להם בייחוד הספקתם וחילוקיהם הבאים מארץ מרחקים, ואין מהנים לתלמידי חכמים הספרדי׳[ם] מהם... ואע״ג [ואף על גב] שפשט המנהג לקחת גם אשכנזים, מכל מקום אין הדעת הסובלת שיזכו לשתי שולחנות, ושולחן של בני תורה הספרדים יהיה ריקן, אלא כל אחד יזכה בחלקו. ואעפ״י שנהגו כן ימים רבים, ולא מיחו הספרדים, יכולים לטעון, שמפני שהיו שבועים בלחם ומושגחין, לא היו משגיחין בדבר זה. אמנם עתה כאשר צר להם באו למחות, והדין עמם...
>
> ובעניין לימוד הישיבה, אם רוצים ללמוד בלא פרס אין יכולים למחות בידם, אבל ליטול פרס אין להם, אלא אם כיס אחד יהיה לכולם, גם הבא בשם האשכנזים.[72]

כאמור שלחה הקהילה האשכנזית לחו״ל שליחים משלה והיא אף הקפידה שקהילות אשכנז לא יתרמו כספים אלא לשליחיה. כאשר ר׳ יצחק פאיש, שנשלח

70 ראה שו״ת משפטי צדק, סימן פ, עמ׳ קיא־קיב.

71 שו״ת יו״ט צהלון, סימן פט, דף 242, ע״ב (=שו״ת יו״ט צהלון החדשות, סימן פח (ב), עמ קעג).

72 שם.

על־ידי האשכנזים בירושלים לאסוף למענם תרומות, חרג מתנאי שליחותו ואסף תרומות למען הספרדים בצפת, שלחו רבני האשכנזים בירושלים מכתבים לכל קהילות האשכנזים, שלא יתרמו לאיש מלבד לשליחיהם המורשים.[73]

גם הספרדים בחוץ לארץ הקפידו, שלא לתרום לשליחי האשכנזים,[74] ואולם לא תמיד נשמר כלל זה. כך אנו מוצאים יהודי מצרי, שהוריש את פירות רכושו ל״עניי הקהילות אשר בירושלים תוב״ב כפי ראות ב״ד [בית־דין] הקבוע שם״,[75] דהיינו, הוא לא עמד על כך, שהצדקה תימסר לבני עדתו דווקא, אף שחלק אחר מרכושו השאיר רק לעניי הקהילה הספרדית אשר במצרים.

אל מול מגמת ההתבדלות על רקע תרבותי והחיכוכים על רקע כלכלי כפו החיים עצמם על שני הקהלים מידה של שיתוף פעולה. בתחום הדתי נזקקו האשכנזים לעתים לבתי דיניהם של הספרדים, וכבר ראינו שתלמידי החכמים שביניהם למדו בישיבות ספרדיות. תופעה זו של שיתוף מתגלה אף בתחומים אחרים. למרות שהאשכנזים הקפידו להחזיק פרנסות נפרדת, אנו נתקלים לפרקים בפרנסות משותפת לשני הקהלים. בתחילת המאה הי״ז, דרך משל, כיהנו יחדיו פרנס אשכנזי, ר׳ מאיר ב״ק, ופרנס ספרדי, ר׳ אברהם ויליסיד, שנבחרו, כנראה, כל אחד על ידי בני קהילתו, וחברו יחד כדי לפתור את ענייני הקהילה המשותפים.[76]

עוד אנו מוצאים, שבחתימה על איגרת השליחות של ר׳ גדליה קורדוביו השתתפו פרנסים ספרדים ואשכנזים,[77] ואפשר שהיו מקרים נוספים כאלה, אלא שלא הגיעו לידינו עדויות עליהם.

מבחינה חברתית הייתה התערבות בני העדות אלו באלו רבה הרבה יותר. היו אשכנזים שנסתפרדו לחלוטין דוגמת ר׳ יצחק פאיש אשכנזי, אשר למד בישיבות ספרדיות, ולבסוף אף יצא לקבץ כספים למען הספרדים, כשהוא אוחז בידו כתב שליחות אשכנזי![78]

אשכנזים וספרדים אף התחתנו זה בזה. אף שבמאה הט״ז ובתחילת המאה הי״ז נראה שהדבר לא היה כה מקובל,[79] הנה המקורות ממחצית המאה הי״ז ואילך מתייחסים לכך כאל תופעה, שאיננה נדירה כלל ועיקר. ר׳ יעקב חאגיז נשאל, למשל,

73 ראה פנקס קהילת וירונה, דף ו, ע״א. וראה עוד זנה, תעודות, עמ׳ ריב־ריג. ויכוח בעניין התרמת עדה אחת לשם רעותה נתעורר שוב בסוף המאה הי״ז (ראה שו״ת גינת ורדים, יו״ד, כלל ג, סימן ט, דף קכז, ע״א).

74 ראה לעיל, עמ׳ 101.

75 שו״ת אהלי יעקב, סימן א, דף א, ע״א.

76 להלן עמ׳ 121–122.

77 ראה זנה, שם, עמ׳ רב.

78 ראה שם, עמ׳ ריג־ריד.

79 ראה שו״ת יו״ט צהלון הנדפסות, סימן רעו, דף ריא, ע״א.

"אם מותרות האשכנזיות להנשא ב' לספרדי א"[80] והשיב, שלמרות שיש מקום לפקפק בהתרת נישואין אלה, הרי עוד "הרב אור שרגא נ"ע [נוחו עדן]"[81] התיר זאת, ומאז "הלכה רווחת ואין פוצה פה".[82] משאלה זו אנו רואים, שלא זו בלבד שאשכנזים וספרדים התחתנו ביניהם, אלא שהיו אף מקרים שהספרדים נשאו שתי נשים אשכנזיות.

פרטים של ממש ידועים לנו על קשרי חיתון שהיו בין רבני האשכנזים לחכמי הספרדים. כך למשל היה ר' נתן גוטה גיסו של המקובל ר' מאיר פאפירש, ודודו של ר' משה אבן חביב, ובמותו אף הספידו בן־אחותו זה.[83]

בני שתי העדות התערבו זה בזה גם במגוריהם,[84] וכמובן שהם לא נמנעו מלהשתתף אלו בשמחתם ובאבלם של אלו.[85] אף עזרה הדדית נתקיימה בין שני הקהלים. בעיקר עזרו הספרדים לאשכנזים, שתדיר הגיעו לפת לחם. מקור משנת תט"ו (1655) מורה, שהאשכנזים שהגיעו אז לשפל המדרגה, נעזרו בנדבות הפורטוגזים והאיטליאנים בעיר, שמצבם היה טוב יותר.[86]

2. ארגון הקהילה ומוסדותיה

א. קוים לדמות הנהגתה החילונית של הקהילה

תיאור ארגונה של קהילת ירושלים אשר יובא בפרקים הבאים הוא למעשה תיאור ארגונה של הקבוצה, אשר במאה הי"ז הגדירה את עצמה בתור "ק"ק ספרדים". נשרטט כאן בקווים כלליים את עיקרי הדברים.

בשלהי התקופה הממלוכית יוצגו כלל יהודי ירושלים בפני השלטון על ידי חמישה "שִׁיוח' אל־יהוד" או "זקנים", שהיו כמעט ללא יוצא מן הכלל ממוצא

80 כלומר, האם מותר לספרדי לשאת שני נשים אשכנזיות, שהרי הספרדים לא קיבלו עליהם את חרם דרבינו גרשום.

81 הוא הרב אור שרגא פייביש, שהיה רבם של האשכנזים משנת תט"ז (1656).

82 שו"ת הלכות קטנות, ח"ב, סימן לח, דף כ"ד, ע"א.

83 ראה דרושי משה אבן חביב (י), דף קכה, ע"ב.

84 ר' נתן שפירא התגורר עם שתי נשותיו בחצר בית־הכנסת של ק"ק ספרדים. ראה שו"ת גינת ורדים, אהע"ז, כלל א, סימן ט, דף ז, ע"א.

85 ראה שאלו שלום ירושלים, יערי, מסעות, עמ' 329.

86 ראה איש שלום, מסעי נוצרים, עמ' 355.

מוסתערבי. הללו גבו את המסים, היו ממונים על ההקדשות והסדירו את העניינים הפיננסיים של הקהילה.

השיח'ים הללו מונו על ידי הנגיד, שישב במצרים, ולעתים על ידי סגן נגיד שנשלח לירושלים מטעמו. עלייתם של יהודים מן הגלויות השונות לירושלים, ובמיוחד בואם של עולים מחצי האי האיברי, הפכה מצב זה לבלתי נסבל. נראה כי כבר בשנת רמ"א (1481) ניהלו חלק מחברי הקהילה את ענייניהם הפנימיים באופן נפרד בהנהגת פרנס משלהם, הוא ר' יוסף די מונטנייה. אחרי הכיבוש העות'מאני בוטל משטר השיח'ים בצורתו זו והונהג "מעמד" דומה לזה שהיה נהוג בקהילות אחרות, שבהן היו מגורשי ספרד היסוד הדומיננטי.

דומה שבראשיתו הורכב ה"מעמד" מנציג של המוסתערבים שנשא גם בתואר "שיח' אל־יהוד" וייצג את הקהילה בפני השלטונות כשלצידו עומדים נציג או נציגים נוספים של אנשי הקהילה מן ה"עולים החדשים".[1]

מאמצע המאה הט"ז קבלה התפתחותה הארגונית של הקהילה תנופה. עד לזמן זה אין בידינו ידיעות על מוסדות כלשהם בנוסף על הפרנסים ושיח' אל־יהוד. אולם מאותה עת כיהנו לצד הפרנסים וביחד עמם אנשים נוספים, שמספרם לא היה קבוע, ואשר כונו "ז' טובי העיר" (אף שלא תמיד היה מספרם שבעה). פעמים נכללו בתוך גוף זה גם הפרנסים ושיח' אל־יהוד, ופעמים לאו. להלכה הייתה אסיפה כללית של משלמי המס בירושלים קובעת מינויים של נושאי התפקידים הציבוריים בקהילה. אולם למעשה, מכורח הנסיבות, קבעה קבוצה קטנה של רבנים ואנשים אמידים מי יהיו נושאי התפקידים, והאספה או "מעמד כולם" רק אישרה את מועמדותם. השלטון העות'מאני כיבד את רצון הקהילה באשר למינוי נושאי התפקידים, וככל שידוע לנו הוא לא התערב בענייני הבחירה והמינויים.

בעוד שבמאה הט"ז מסתמן קיומה של קבוצת משפחות אשר בניהן נושאים במשרות המנהיגות כמו משפחות שלאל, בן אבי ג'וכאר, בן עבד אל־כרים (כהן), הרי במאה הי"ז בולטת העלמות השלד הקבוע של משפחות מנהיגות והחלפתו בהנהגה, שמאפיינה העיקרי הוא היות חבריה עולים מן הגלויות השונות. בדרך כלל היו מנהיגים אלו מצאצאי מגורשי ספרד, ובניהם אינם ממשיכים את דרכם בהנהגה, משום שאין הם חיים כלל בירושלים. לא מצאנו אף פרנס במאה הי"ז, אשר גם בנו שימש בפרנסות, ומעטים האנשים שעסקו בצרכי ציבור, ואף בתפקידים פחותים בחשיבותם, אשר בניהם המשיכו במסורת זו. כאלה היו ר' שמואל ובנו ר' דוד טרדיאולה, ור' יעקב ובנו הד"ר רפאל אבוהב. תופעה זו היא פועל יוצא מן התחלופה המהירה באוכלוסייתה היהודית של העיר במאה הי"ז ומירידת מעמדו של המרכיב היציב.

1 על עניין זה ראה בהרחבה רוזן, מעמד המוסתערבים, עמ' 81–84.

ב. מעמד כולם

המוסד הרחב ביותר ב"ק"ק ספרדים ירושלים" היה ה"ועד", או "מעמד כולם", אשר מקום כינוסו היה בית־הכנסת הספרדי.[2] מוסד זה היה מורכב מ"יחידי הק"ק" ראשי בתי אב משלמי מסים, כפי שהיה מקובל בקהילות ישראל בגולה. נראה שבירושלים נכללו ב"מעמד כולם" גם תלמידי חכמים ורבנים, שלא שילמו מס, ואף נזקקו לצדקה. היה זה אך טבעי שרבנים, שנחשבו בארצות מוצאם, לגאוני עולם, יזכו בבואם לירושלים למעמד של חשיבות למרות עוניים. קשה להניח, שאדם כר' שמואל גארמיזאן, למשל, ששימש כדיין, לא השתתף בהתכנסויותיו של מעמד זה, רק משום שהוא לא נכלל בין משלמי המסים ואף נזקק לצדקה.[3] הימצאותם של תלמידי חכמים ורבנים אלה בעיר שימשה גם אמצעי תעמולה לשלוחי ירושלים, והביאה ממון לקהילה. לומדי התורה בעיר ידעו זאת אל נכון, ובודאי לא הניחו לדחקם ממעמד זה, בייחוד אם היו גדולי תורה נודעים.[4]

בדיקת המקורות משלהי השלטון הממלוכי אינה מעלה ידיעות בעניין הוועד, ויתכן שלאור שלטונם הבלתי מעורער של ה"שיח'ים", לא היה עדיין בתקופה זאת כל מקום למוסד כזה.[5]

לראשונה נזכר בפירוש "מעמד כולם" בתחילת המאה הי"ז, אולם דומה, שאין העדר המקורות מזמן קדום יותר מלמד, שהמוסד אכן לא היה קיים עוד לפני כן. בעל "חרבות ירושלם" מספר כי באדר שפ"ה (1625) קרא אבראהים אגא לפרנסים ודרש מהם חמשת־אלפים גרוש ברמזו, כי יש מקום למיקוח בעניין. "וישיבו אותו, כי לא היו יכולים לעשות קטנה או גדולה מלבם, כי אם ברשות כל הק"ק". אבראהים אגא קיבל את טענתם ואמר: "א"כ [אם כן] איפוא לכו אל אחיכם, ודבר מה ישיבו, הגידו לי כעת מחר". ואכן באותו לילה כונסה כל הקהילה, והפרנסים קיבלו ייפוי כוח לפעול לפי הבנתם.[6] זיהי העדות הראשונה, שיש בידינו להתכנסות של "מעמד כולם". באלול של אותה שנה, כאשר נותרה הקהילה מופקרת לתעלוליו של עת'מאן אגא, ואפסו מקורות המימון שלה, נתכנסו שוב "יחידי הק"ק". וכך מספר כותב הקורות על מעשיו של עת'מאן, "וילחץ אותנו מאד מאד, עד כי בתפילת השחר של

2 ראה דברי העולה מקארפי (קויפמאן, עמ' 88): "... והשנית גדולה ספרדית, וסמוך לה הבית המדרש הגדול שנכנסים מחיל אל חיל ובשניהם מתפללין תמיד ושם הוא מקום הועד".

3 ראה בניהו, אגרות (תשט"ז), עמ' 44.

4 ראה שו"ת יו"ט צהלון, סימן פט, דף 241, ע"א — 242, ע"א (=שו"ת יו"ט צהלון החדשות, סימן פח (ב), עמ' קעג).

5 ראה איגרתו של ר' עובדיה מברטנורא, יערי, אגרות, עמ' 128–129, 136, 141.

6 ראה חרבות ירושלם, דף ד, ע"ב.

יום הושענא רבה הוכרחו יחידי הק״ק לפשוט את בגדיהם, וישאילו אותם אל הפרנסים, ויימשכנום למלאת שאלת הרשע״.[7]

העדה נתקהלה שוב בכ״ג במרחשון שפ״ו, וגם הפעם על רקע התביעות הכספיות המופרזות של הממשל מיהודי ירושלים. הפרנסים טענו, כי אין הם מצליחים למצוא עוד מקורות מימון לתביעותיו של אבן פרוח׳, ולתביעות ממלאי מקומו. ועל כן הם ביקשו מבני העדה להסכים למינוי אנשים נוספים אשר, ישמשו כערבים להלוואות, שיקחו יהודי העיר לצרכי הכלל. ״וייטב הדבר בעיני העדה״, כותב מחבר האיגרת. מן ההמשך מתברר, כי הערבים הללו לא נבחרו על־ידי העדה, כי אם התנדבו לתפקידם זה, אשר לא היה עניין ששכרו בצידו כלל ועיקר.

במקרה אחר נאסרו הפרנסים על־ידי עת׳מאן בתוקף היותם חתומים על שטר חוב של הקהילה, שהחזיק בו האחראי על הבניינים בעיר. אחרי ששוחררו, תבע מהם אבן פרוח׳ לשלם לו את הוצאות הליכתו אל הוזיר הגדול. כאן כשל כוחם, והם כינסו את הקהילה וביקשו ממנה לשחררם מתפקידם. לבקשתם הצטרפו גם אלו שהסכימו בעבר לשמש ערבים לחובות הקהילה, ואזי ״לבקשתם ולבקשת כל הק״ק נכנסו אחרים תחת לשרת בקדש״.[8]

מעדויות אלה נראה שתפקידי הגוף הזה הנקרא ״מעמד כולם״ היו פסיביים למדי. למרות שהפרנסים אמרו לעת׳מאן, כי מבלעדי הסכמתו לא יוכלו לפנות ימין או שמאל, הרי לאחר שקיבלו בפעם הראשונה את ייפוי הכח מ״מעמד כולם״, המשיכו לפעול בעניינים שונים מבלי לפנות אליו עוד.[9] גם הערבים, שנצטרפו לפרנסים לא נבחרו על ידי הגוף הזה אלא ״התנדבו״. הוא הדין גם באשר לפרנסים, שבאו אחרי יצחק גאון ויעקב אבן עמרם. הללו לא נבחרו, אלא הסכימו לבקשת הק״ק לשמש בפרנסות. נראה מכאן, שכוח ה״מעמד״ היה חלוש למדי; לא היו לו סמכויות לענוש סרבנים ואף לא כוח בחירה ממשי, וסמכותו הסתכמה במתן אישורים לביצוע פעולות שונות.

חולשתו של ״מעמד כולם״ נגרמה בעיקר בשל היזקקותה הבלתי פוסקת של הקהילה לכסף כדי לספק את דרישות השלטון, צורך זה הביא בהכרח ליצירת הנהגה של עשירים. משום כך כל מי שלא היה לו די ממון, אף אם תלמיד חכם, שתלמודו בידו, לא הייתה לו אפשרות מעשית להיות בין מקבלי ההחלטות ולהשפיע על דרך חייו. ואכן, בעלי הבתים, שלא היו בחזקת גבירים, אלא נמנו עם ״דלת העם״, לא היו מאושרים מן המצב הזה, ותולדות הקהילה היו רצופים טענות נגד מנהיגיה על רקע זה.

7 שם, דף ו, ע״ב.
8 שם, דף ט, ע״ב.
9 ראה תיאור פעולותיהם לעיל, עמ׳ 40–49.

ערב תקופת שלטונו של מחמד אבן פרוח׳ אושרה מחדש ההסכמה שלא לזרוע פירוד בקהל ולא להשמיץ את הפרנסים. הדבר היה בשנים ש״פ (1620)[10]ושפ״ג (1623),[11] והוא מורה, כי קמו עוררים על צורת השלטון בקהילה.

בשנת תי״ד (1654) מינו רבני ירושלים תלמיד חכם ושני אנשים נוספים לפרנסים. בידם ניתן שטר כתוב וחתום מכל חכמי ורבני העיר, ״שכל היזק שיגיע לו מענין הגביה של המדינה, מוטל על הציבור לפרעו״. לאחר זמן נתבקש אותו תלמיד חכם לצאת בשליחות הקהילה, על מנת לגבות כסף מנוצרי שהתגורר במקום אחר. לא ברור אם היה זה כסף, שהגיע לקהילה, או הלוואה, שהיא ביקשה לקחת. בהיעדרו של הפרנס ״קמו דלת העם, ושמו עליונים למטה ותחתונים למעלה, וההליפו המנהיגים הנז׳[כרים], ושמו אחרים תחתיהם״.[12] ״דלת העם״ אינה אלא רוב רובה של הקהילה! רואים אנו כאן פעולה ברורה של מינוי פרנסים לא על פי רצון העילית הרוחנית־הכלכלית, אלא על פי רצונו של ה״מעמד״ כולו.

בזמנו של ר׳ יעקב חאגיז (ת״יח–תל״ד [1658–1674]) חלה שוב ירידה בכוחו של ״מעמד כולם״. דבר זה מסתבר מתוך שאלה שנשאל הרב ״אם יכולים חכמי העיר במעמד ז׳ טובי העיר הם המנהיגים, להסיע קצת מסים על קצת מהקהל בלא מעמד כולם״. ר׳ יעקב חאגיז ענה, כי מאחר שכל הקהילה קיבלה על עצמה מנהיגים אלה, היא חייבת לקבל גם את גזרתם, ואין ליחידים גם רשות לטעון ש״ז׳ טובי העיר״ מנועים מלדון בעניין מתוך שהם נוגעים בדבר.[13] במלים אחרות, יש בידי הקהילה לאשר את מינוי הנהגתה או שלא לאשרו, אך לאחר שהמינוי מקבל את אישור הקהילה, אין מעשי ההנהגה טעונים אישור נוסף.

ג. ״ז׳ טובי העיר״ ומעמד הפרנסים, טובי העיר וחכמי ירושלים

מוסד מצומצם יותר מ״מעמד כולם״ בהיקפו היה גוף, שהורכב מ״טובי העיר״ הפרנסים והחכמים.

״ז׳ טובי העיר״ יחד עם הפרנסים וחשובי החכמים בעיר היו מתוועדים לדון בבעיות הקהילה, להחליט החלטות ולתקן תקנות.[14] לעתים התוועדו תחילה ״טובי

10 ראה פרומקין־ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, כרך א, ח״ב, עמ׳ 32. פרומקין, קבע שם, שההסכמה נתקנה בשנת שפ״ה, על־פי התאריך הנקוב בה: ״י״א באדר א׳ שנת יעש״ה שלום לי״. קשה להניח, שהקהילה נתפנתה לתקן תקנות כאלה בעצם ימי שלטונו של אבן פרוח׳. מסתבר שהה״א ב״יעש״ה״ רומזת לפרט גדול (ה׳ אלפים), ושנת ההסכמה, אם כן, היא ש״פ.

11 ראה ירושלם (לונץ), ב (תרמ״ז), עמ׳ 147–148.

12 שו״ת באר מים חיים הנדפסות, סימן לח, עמ׳ פו (תשובה מט״ו באייר תי״ו [תט״ז — 1656]).

13 ראה שו״ת הלכות קטנות, ח״ב, סימן רנט, דף לז, ע״ב.

14 ראה להלן, עמ׳ 115–116.

העיר" עם הפרנסים לעצמם והחכמים לעצמם ואחר־כך כולם התכנסו במעמד אחד לדון בבעיה העומדת על הפרק.[15] גוף זה הוא אשר שלח שליחים לגולה,[16] אף כי יתכן שלעתים עשו זאת הפרנסים על דעת עצמם.[17]

ל"טובי העיר" היה תפקיד חשוב בניהול משא ומתן עם אנשים, שביקשו להתיישב בירושלים, על גובה המס, שאותו ישלמו. פעמים עשו זאת לבדם[18] ופעמים יחד עם הפרנסים והחכם.[19] כפי שכבר ראינו לעיל,[20] קיבל המעמד המשותף הזה במחצית השנייה של המאה הי"ז סמכות לערוך שינויים בסדר גביית המסים בעיר אף בלא לקבל את אישור "מעמד כולם".

יחד עם הפרנסים ניהלו "טובי העיר" גם את המשא והמתן עם החכמים, שהוזמנו לשמש כרבני הקהילה.[21] גם ההתראה לפני מסירה לערכאות של גויים או הטלת נידוי נעשתה בפניהם,[22] וחתימותיהם, יחד עם חתימות הפרנסים, חייבו את כל בני הקהילה.[23] במקרי חירום שבהם נאלצו הפרנסים להסתתר, מילאו "טובי העיר" את מקומם,[24] ולעתים אף נאסרו יחד עמם כערֵבים לחובות הקהילה.[25] במקרים מסויימים נמנו הפרנסים או אחד מהם על "טובי העיר" אך אין לראות בזה כלל.[26] במאה הט"ז חתמו "טובי העיר" יחד עם הפרנסים והחכמים גם על תקנות והסכמות, אולם במאה הי"ז אין אנו מוצאים אלא את החכמים חתומים עליהן.[27] הפרנסים ו"טובי העיר" חתמו ברוב המקרים רק על מכתבים ושטרות.[28]

כ"מעמד כולם" אף גוף זה היה מכונס כנראה ביזמת הפרנסים ומקום כינוסו היה בבית־הכנסת של הספרדים.[29]

15 ראה שם.

16 ראה שו"ת בעי חיי, ח"מ, סימן לו, דף כח, ע"א.

17 כך עולה לכאורה מנוסחן של כמה מן האיגרות בכ"י ירושלים, וראה למשל איגרת 1, עמ' 36; 4, עמ' 44.

18 ראה שו"ת דבר שמואל, סימן קנו, דף נג, ע"ב (מקור זה הוא משנת ת"ל־תל"ב [1670–1672]).

19 ראה שו"ת נבחר מכסף, סימן קיב, דף כו, ע"ב.

20 עמ' 112.

21 ראה שו"ת המבי"ט, ח"ג, סימן קפח, דף מ, ע"ב — מא, ע"א וסימן רכח, דף מז, ע"א–ע"ב.

22 ראה פריימן, תקנות ירושלים, עמ' 208; אסף, בתי הדין, עמ' 134–135.

23 ראה להלן, עמ' 114–115.

24 ראה חרבות ירושלם, דף ה, ע"א; דף ו, ע"ב.

25 ראה כ"י ירושלים, איגרת 26, עמ' 70; כהן, יהודים, עמ' 47–48.

26 בשו"ת המבי"ט, ח"ג, סימן רכח, דף מז, ע"א נמנה אחד הפרנסים עם טובי העיר. בשנים ש"נ־שנ"ו (1590–1596) נזכרים יוסף כהן ויעקב חמי כפרנסים וטובים גם יחד (ראה שו"ת בצלאל אשכנזי, סימן טו, דף מט, ע"א; כרם חמר, ח"ב, דף כג, ע"ב). דומה שכך היה גם בשנת שצ"ה (1635) (ראה ליברו דוס טרמוס (ב), דף 56, ע"ב).

27 ראה להלן עמ' 290–295.

28 ראה למשל תיקון סופרים, דף 152, ע"א.

29 ראה שו"ת אורים גדולים, סימן ריד, דף קו, ע"א.

כיצד הייתה תחילתם של "טובי העיר" וכיצד התפתח הגוף המשותף להם, לפרנסים ולחכמים? ב"טופס מינוי ממונים על הציבור" מתוך "תיקון סופרים", ספר שטרות של ר' יצחק צבאח, שהועתק בשנת שצ"ה (1635) ישנה עדות על תחילתם של "טובי העיר" בירושלים. דא עקא, אין שטר זה נושא תאריך, כיוון שהוא הופשט בכוונה תחילה כמעט מכל סימני הזיהוי שלו, כדי שיוכל לשמש דגם בספר השטרות. אפשר רק לשער, שהוא מאמצע המאה הט"ז או מעט קודם לכן. בשטר באה הצעה מפורטת למינוי "מעמד" של פרנסים ו"טובי העיר" ועל פיה ימונו עשרים ואחד אנשים מחשובי העיר, שישמשו כ"טובי העיר" ליד הפרנסים. הם ימונו למשך שלוש שנים וישמשו בשלוש משמרות, היינו, משמרת בת שבעה אנשים בכל שנה. אין ההצעה מפרטת מי ימנה אותם. באופן רגיל תתוועד המשמרת התורנית עם הפרנסים לכל תיקוני העיר, ועל פי הרוב במעמד זה יקום דבר. רק אם תצטרך השעה לכך יתכנסו כל עשרים ואחד האנשים עם הפרנסים. עוד אומרת ההצעה, כי כל מה שיעשו השבעה יהיה ברשות הפרנסים, והיא מדגישה, כי אין המוסד החדש בא לפגוע בסמכות הפרנסים אלא הוא נועד לעזור להם במילוי תפקידיהם. היא מזהירה את הממונים לתפקיד לבל ישאו פנים ולבל ינצלו את מעמדם לקידום ענייניהם האישיים, והיא אף מבטיחה להם פיצוי כספי אם יינזקו כתוצאה מעיסוקם זה. למעשה מוקם כאן מוסד הידוע בכל קהילות הספרדים בדמות ה"מעמד" לא "מעמד כולם" כי אם מעמד הנכבדים יותר, המנהיגים. על פי כתב המינוי הזה יהיו תפקידי "טובי העיר" הללו "לפקח על כל פרטי צרכי ציבור ובגביית העריכה ובגביית איזו מס להשקיט איזו צרה שלא תבוא על הצבור ח"ו וכל דבר שיסדרו הפרנסים בפני השבעה אנשים המשרתים שלפי ראות עיני הפרנסים הוא לזכות ולתועלת העיר".[30] לא ברור אם הדפוס המתואר כאן אכן נשמר, ובאמת נוצר גוף של עשרים ואחד איש ששימשו כ"טובי העיר" במשך שלוש שנים לסירוגין. אך ברור, כי מאותו זמן ואילך תפסו "ז' טובי העיר" מקום חשוב יותר ויותר בחיי הקהילה.

תחילת פעולתם של "טובי העיר" הייתה ככל הנראה באמצע המאה הט"ז. בשנת רע"ח (1518) כתב הרלב"ח על "מעמד" בירושלים, אולם הוא אינו מזכיר את "טובי העיר" אלא את השיח' והפרנסים בלבד.[31]

בין השנים שי"א לשט"ו (1551–1555) הוזמן ר' דוד אבן זמרה (הרדב"ז) לכהן כדיין בירושלים.[32] בתקופת כהונתו הוא הסתכסך עם הקהילה בעניין הפסד, שנגרם לו על ידי השלטון העות'מאני בשל תפקידו. הקהילה סירבה לפצותו, למרות שהיא התחייבה קודם לכן לכסות הפסדים מסוג זה. מן השאלות, שנשלחו בעניין זה אל

30 תיקון סופרים, דף 151, ע"א — 151, ע"ב.
31 ראה שו"ת הרלב"ח, סימן כה, דף יג, ע"ב — יד, ע"א.
32 ראה להלן, עמ' 143–144.

המבי"ט, מסתבר, שאת המשא ומתן עמו ניהלו ה"ראשים" או "נאמני הקהל", הם הפרנסים ו"ז' טובי העיר".[33] חתימתם של אלו חייבה את הקהילה כולה.

הופעתם של "טובי העיר" בשנים אלה מסתברת גם מפנקסי בית הדין השרעי. מלבד שיח' אל־יהוד ה"ראשי" נזכרים שם שניים או שלושה שיח'ים נוספים, שהם לדעתנו הפרנסים. הללו מופיעים לצד שיח' אל־יהוד כ"שני השיח'ים של עדת היהודים". לעתים מופיעה קבוצת אנשים גדולה יותר אשר כינוייהם ומספרם אינם קבועים. קבוצה זו מופיעה בכינויים "משאיח'" (זקנים) "רואסא" (ראשים), "אעיאן" (נכבדים), "מתכלמין" (אחראים) וכד'. כך נזכרים שם עשרה "מתכלמין" (אחראים) בשנים 1559–1560, שישה־עשר "אעיאן" (נכבדים) בשנים 1563–1564 ושבעה "משאיח'" (זקנים) בשנים 1572–1573.[34]

קבוצת המנהיגים המורחבת נזכרת לראשונה בפנקסים אלו בשנים 1559–1560, ונראה כי הכוונה ל"טובי העיר".

אין השינויים במספרי הנכבדים הללו ובכינוייהם מלמדים על מעמד או תפקידים שונים, שכן השלטון לא הבחין ביניהם וראה בכולם את מנהיגי הקהילה והערבים לה, שהרי הוא לא היה בקי במיוחד במערכת היחסים הפנימיים של ההנהגה היהודית. צריך גם לזכור ששינויים אלו יכולים לנבוע מן העובדה, שלא תמיד הצליחה הקהילה לשמור על הדפוס השלטוני האידיאלי המתואר בשטר דלעיל.[35]

בתקנות ירושלים, שנתקנו לפני שנת של"ד (1574) מופיעים "ז' טובי העיר" כבעלי תפקיד מרכזי בחיי הקהילה ונראה שהם היו גם בין מתקני התקנות.[36]

אין בידינו ידיעות על התכנסותו של המעמד המשותף ל"ז' טובי העיר", הפרנסים והחכמים קודם ה' באייר שמ"ו (1586), אולם אין בכך כדי לקבוע, שמעמד זה לא התכנס לפני כן. בתאריך הנזכר נתכנסה העילית של הקהילה אשר ראתה עצמה מוסמכת להתקין בה סדרים חדשים. הם השאירו לנו את זכרון מעשיהם בזו הלשון:

33 ראה שו"ת המבי"ט, ח"ג, סימן קפח, דף מ, ע"ב — מא, ע"א וסימן רכח, דף מז, ע"א — ע"ב.

34 ראה כהן, יהודים, עמ' 46–47.

35 ראה השגותיו של א' כהן על ההבחנה בין "ז' טובי העיר" לפרנסים (כהן, יהודים, עמ' 48, הערה 6). "שבעת טובי העיר" הוא מספר מסורתי, שאינו מורה בהכרח על מספרם הממשי של מנהיגי הציבור ויסודו עוד בתקופת התלמוד (ראה מגילה כו, ע"א; ירושלמי מגילה פ"ג, ה"ב, כד, א. כן ראה יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים, מהד' א' שליט, ירושלים תש"ד, ספר רביעי, פרק ח, סעיף יד, 214: "בכל עיר ישלטו שבעה אנשים שהליכותיהם היו עוד מקודם הליכות של חסידות והתלהבות לצדק. לכל שלטון יינתנו שני אנשים שמשים משבט לוי". וראה דיון בסוגייה זו אצל מ' אלון, המשפט העברי, תולדותיו מקורותיו ועקרונותיו, ירושלים תשל"ח, ח"א, עמ' 587–591).

36 ראה פריימאן, תקנות ירושלים, עמ' 208–214.

ביום שבת־קדש חמשה לחדש אייר שנת השמ״ו ליצירה נתוועדו החכמים ובעלי תורה ונאמני הקהל וטובי העיר לפשפש בענייני הקהל ולתקן המעוות.[37]

התקנה, שיצאה אז מתחת ידם, הייתה אישור התקנה הקדומה לפטור תלמידי חכמים ממסים. באותה הזדמנות נחתמו גם שני מסמכים, האחד, שאין אנו יודעים מה טיבו, נחתם על ידי תלמידי חכמים, והשני נחתם בידי ״טובי העיר״ ופרנסיה.[38]

גם ההסמכה לפריעת השישית (שמ״ט [1589] — שנ״ג [1593])[39] ואשרור ההסכמה לפטור תלמידי חכמים ממסים משנת שנ״ו (1596),[40] נעשו תוך שיתוף פעולה בין ״טובי העיר״ והרבנים. אמנם על ההסכמה השנייה חתמו החכמים וההנהגה החילונית בשני מסמכים נפרדים, אולם אין ספק שקודם החתימה נתקיימה התיעצות והידברות בין שתי המערכות האלו.

לעומת זאת, ההסכמות שנתקנו במאה הי״ז בשנים ש״פ (1620)[41] ושפ״ג (1623),[42] ההסכמה משנת ת״ו (1646) לפטור תלמידי חכמים ממסים[43] וכן ההסכמה על ״חרבות ירושלם״ משנת שצ״א (1631)[44] נחתמו בידי תלמידי חכמים בלבד.

לאור העדויות על שיתוף הפעולה בין החכמים לבין הפרנסים ו״טובי העיר״ בתקופת שלטונו של מחמד אבן פרוח׳[45] קשה לתאר, שהעדר הפרנסים מן החתומים על ״חרבות־ירושלם״ נובע מן המתחים שהיו בינם ובין החכמים. גם תיאורו של רפאל משה קורדובה את המעמד הזה בהספד שכתב על ר׳ שמואל אבן סיד בשנת שצ״ה (1635) אינו תואם הנחה כזו, שכן בהספד נכתב בין השאר:

... והנני מעיד עליו, מה שעיני ראו ולא זר בתוככי ירושלם תוב״ב, בזמן אשר הייתי משתופף בצל כנפיו, כי בכל פעם אשר היו מתקבצים יתר הזקנים אשר בשער ה״ה[46] חכמי, יועצי, זקני ירושלם, עם אנשי טובי העיר במעמד אחד, לאיזה דבר מתיקון העיר, או לשום דבר אחר, דבריו הטובים והנעימים היו נשמעים לכל אדם יותר מכל היושבים בשער, אע״ג כי היו זקנים ממנו, והוא

37 כרם חמר, ח״ב, דף כג, ע״ב.
38 ראה שם.
39 שו״ת יו״ט צהלון הנדפסות, סימן קס, דף קלב, ע״ב — קלג, ע״ב. וראה לעיל עמ׳ 109.
40 ראה כרם חמר, ח״ב, דף כג, ע״ב — דף כד, ע״א.
41 שם, דף כד, ע״א; פרומקין־ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, כרך א, ח״ב, עמ׳ 32 (וראה לעיל הערה 10).
42 ירושלים (לונץ), ב (תרמ״ז), עמ׳ 147–148.
43 כרם חמר, ח״ב, דף כד, ע״ב.
44 חרבות ירושלם, דף יא, ע״ב.
45 ראה שם, דף ה, ע״ב.
46 הלא הם.

צעיר לימים בערכם, ובודאי שזה מורה דוקא על גודל חסידותו וענותנותו וגודל יראת חטאו.[47]

הייתכן שבמאה הי״ז התקבל המנהג, שרק החכמים חותמים על ההסכמות? אם כך הדבר, עובדה זו ודאי שהיא מעידה על עליית כוחם של חכמי ירושלים. או שמא בשל אבדנם של פנקסי קהילת ירושלים, נותרו בידינו רק נוסחי ההסכמות שנחתמו בידי חכמיה? אם כך, קשה להסביר את העדרם של הפרנסים מן החותמים על ״חרבות ירושלם״. האם העדרם מקרי בלבד? וצריכים אנו לתימוכין נוספים כדי לפסוק הלכה בשאלה זו.

לקראת סוף המאה הי״ז נסתבכה הקהילה במריבות ובקטטות על רקע מינוי חכם הקהל, הדיינים ו״ז׳ טובי העיר״. על־כן ראה ר׳ רפאל מרדכי מלכי להציע, כי

... יהיה עליהם חכם הקהל, ועל פיו עם שאר חשובי היחידים ישגיחו בפרטי העיר, ויעשו ביניהם ז׳ טובי העיר באופן זה; יכנסו בפנקס הקהל כל החשובים שיראו לג׳ ברורים [מבעלי הבתים עצמם] שהם ראויים לכך, בעלי זקנה מבן חמשים ולמעלה או מבן מ׳, ועפ״י הגורל יצאו ז׳ טובי העיר בכל ב׳ שנים או משנה לשנה אם ירצו, ויותר טוב משנה לשנה, כדי שכל אחד ואחד ישמש שנתו ויניח מקום לחברו.[48]

כשם שב״מעמד כולם״ באו לידי ביטוי המתחים בין עניים לעשירים, הרי במעמד המשותף של ״טובי העיר״ החכמים והפרנסים, התגלעו מתחים אחרים בין תלמידי חכמים ובעלי בתים.

רוב ההסכמות הירושלמיות, שנותרו בידינו, עוסקות אך ורק בעניין אחד — פטור תלמידי חכמים ממסים. ההסכמה העתיקה בעניין זה מזמנו של הנגיד ר׳ יצחק הכהן שֶׁלאל (רס״ט [1509])[49] הפכה עילה למחלוקת כל אימת שהקהילה נקלעה למצב כספי דחוק. דומה, שהמוסד המשותף הזה של ההנהגה החילונית והדתית התגבש ונוצר על רקע סלע המחלוקת הזה. עיקר המאבק התנהל בשנות השישים של המאה הט״ז, כאשר ר׳ דוד אבן זמרה ביקש לגבות מסי גולגולת מלאים ומסים נוספים מתלמידי חכמים ואף תיקן תקנה חדשה לשם כך.[50] באותו זמן לערך ניסה גם

47 ״חמדת בחורים״ לרפאל משה בן יצחק די קורדובה. המחבר הוא ככל הנראה ״הבחור משה קורדובה״ שנאסר עם יתר חכמי הקהילה בי״א באלול שפ״ה על ידי אנשי עת׳מאן (ראה חרבות ירושלם, דף ו, ע״א), ולא כפי ששיער ריבלין, שהוא בנו של ר׳ גדליה קורדובירו (פרומקין׳ ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, כרך א, ח״ב, עמ׳ 18).

48 אסף, בתי הדין, עמ׳ 134–135; ריבלין, ליקוטים, חוב׳ א, עמ׳ 51–52.

49 ראה כרם חמר, ח״ב, דף כב, ע״ב — כג, ע״א.

50 ש׳ אסף, על כתבי יד שונים, קרית ספר, יא (תרצ״ה), עמ׳ 494.

פרנס האשכנזים בצפת, ר׳ יהודה אבירלין, להנהיג שם אותו מנהג עצמו, והוא אכן הצליח לשכנע את ממוני הקהלים בצפת לתקן תקנה בעניין זה. בתגובה החרימו אותו חכמי צפת ובראשם ר׳ יוסף קארו, ר׳ משה מטראני ור׳ ישראל די קוריאל. במשך שלוש שנים אכן נגבה המס מכל תלמידי החכמים בצפת אולם לבסוף נסוגו הממונים מהחלטתם, ובשנת שכ״ח (1567–8) לערך הוסכם לגבות מתלמידי החכמים רק את מס הגולגולת, ואף זאת רק ממי שידו משגת לשלמו.[51] בירושלים, לעומת זאת, לא נרתעו בעלי הבתים, אלא המשיכו לגבות מסים מבעלי תורה עד שנת שמ״ו (1586). לחצם של החכמים הביא אז לשינוי ההסכמה, ומאותו זמן חוייבו תלמידי חכמים בתשלום מס הגולגולת בלבד.[52] אולם גם בשנים שלאחר מכן חוזרת ועולה שאלה זו מדי פעם בפעם. מעידות על כך ההסכמות החוזרות ונשנות בעניין זה, ובמיוחד זו משנת שנ״ו (1596)[53] שנעשתה, לאחר שבעלי בתים ניסו לאלץ בעלי תורה לשלם את חובות הקהילה על ידי זיוף חתימותיהם של בעלי התורה.[54] המאבקים הללו נמשכו לסירוגין עד שנת תט״ז (1656) לפחות.[55] במשך הזמן אף נלווה אליהם אופי של מאבק בין עניים לעשירים, שכן התקנה, שקבעה, שהפטור יינתן רק למי שתורתו אומנותו, גרמה לכך, שתלמידי חכמים עניים, אשר נאלצו לעבוד מעט לצורך פרנסתם חוייבו במסים. לאור העובדה, שהרבה מן הכסף, שנשלח לירושלים מן הגולה, בא בעקבות הקריאה לחזק את ידי לומדי התורה בעיר, היה לתלמידי החכמים מעמד איתן במאבק זה. בסופו של דבר יושבה בעייה זו משנקבע, שלתלמיד חכם שתורתו אומנותו, ייחשב גם מי שעוסק במלאכה רק כדי מחייתו.[56] חשיבות כה רבה יוחסה לסוגיה זו, עד כי בעלי התורה בעיר ראו צורך להדפיס (בשנת תט״ז [1656]) את נוסחי ההסכמות ולשלחן לקהילת פאס שבמרוקו.[57]

לסיכום, לערך מאמצע המאה הט״ז הורחבה מסגרת ההנהגה הפנימית היהודית כאשר אל הפרנסים הצטרפו ״טובי העיר״. תפקידיהם של ״טובי העיר״ וסמכויותיהם דמו מאוד לאלו של הפרנסים, עד כי קיים עירוב־תחומים בין שני

51 ראה בניהו, הסכמת צפת.

52 ראה כרם חמר, ח״ב, דף כג, ע״ב.

53 ראה שם דף כד, ע״א.

54 עובדה זו מקבלת חיזוק נוכח תלונתו של החכם ר׳ מאיר בן שמואל (משלהי המאה הט״ז!) על כי ראשי הקהילה מצרפים אותו כערב לחובות הקהילה, למרות שהם הבטיחוהו, כאשר הוא התמנה לתפקידו, שהוא יהיה פטור מלשאת בכל עול כספי המוטל עליהם (ראה כהן, יהודים, עמ׳ 75).

55 ראה כרם חמר, ח״ב, דף כב, ע״ב.

56 ראה להלן, עמ׳ 179–180.

57 ראה כרם חמר, ח״ב, דף כב, ע״ב.

הגופים. טשטוש זה נובע מריבוי המקרים של האצלת סמכויות הפרנסים על "טובי העיר" ומן העובדה, שלעתים היו הפרנסים עצמם חלק מ"טובי העיר".

בתקופה, שאנו דנים בה, איננו חשים בכל מאבק בין הפרנסים ל"טובי העיר", אלא להיפך, "טובי העיר" משלימים ומחזקים את ידי הפרנסים.

הגוף המשותף של "טובי העיר" הפרנסים והחכמים נהנה כמעט לאורך כל התקופה משיתוף פעולה של שני חלקי ההנהגה — הדתית והחילונית, אם כי ניכר המתח שבין שתי המערכות הללו בשאלת מעמדם של תלמידי החכמים בקהילה וחלקם בשליטה בה, כן יש סימנים לכך שלשיתוף הפעולה בין שתי המערכות, הדתית והחילונית, קדמו התייעצויות פנימיות נפרדות בכל אחת מהן. הקווים, שהותוו כאן, מאפיינים במידה רבה גם את היחסים בין הפרנסים להנהגה הדתית, כפי שנראה להלן.

ד. הפרנסים

נושאי משרה זו מכונים גם נאמנים,[58] ממונים,[59] אלופים,[60] או פקידים ומנהיגים.[61]

הכיבוש העות'מאני, שניתק את הזיקה בין ה"נגיד" במצרים לקהילות שמחוצה לה, איפשר את חיסול משטר השיח'ים והנהגת שיטת משטר חדשה — היא הפרנסות — שבה ניתן ביטוי לכוחם ולמספרם של מגורשי ספרד והאיטליאני בקהילה. הפרנס הראשון הידוע לנו בתקופה שאחרי הכיבוש העות'מאני היה ר' יוסף קולון, שהיה כנראה ממוצא צרפתי־איטליאני. שותפו להנהגה היה ר' יצחק, שהיה שיח' אל־יהוד ודיין המוסתערבים.[62] עם חלוף הזמן גדל מספרם של הפרנסים ומשרת השיח' התרוקנה מתוכנה.[63]

בשלהי המאה הט"ז פרנסי ירושלים כאילו נחבאים בצילם של רבנים שהטביעו את חותמם על חיי הקהילה וטבעו את דפוסי חייה. ואולם מן התקופה הזו מתבלט יותר ויותר תפקידם של הפרנסים, והם מגיעים לשיא של יקרה והערכה בתקופת שלטונו של מחמד אבן פרוח' (שפ"ה־שפ"ז [1624–1626]).

דרכי המינוי של הפרנסים אינן ברורות. להלן נראה, כי במאה הי"ז לא הייתה זו משרה שרבו עליה הקופצים, שכן היא הייתה כרוכה לעתים תכופות בהפסד ממון ואף בסכנה של ממש. דומה היה כי חכמי העיר היו פונים אל אנשים, שנראו להם

58 ראה שו"ת המבי"ט, ח"ג, סימן קפח, דף מ, ע"ב.
59 ראה כ"י ירושלים, איגרת 152, עמ' 183.
60 ראה בניהו, איגרות (תשט"ו), עמ' קעז.
61 ראה שו"ת באר מים חיים הנדפסות, סימן לח, עמ' פו.
62 ראה רוזן, מעמד המוסתערבים, עמ' 82.
63 ראה להלן, עמ' 126–127, 139–140.

ראויים למשרה — בדרך כלל היו אלו מן העילית החברתית והכלכלית של הקהילה — ומבקשים מהם כי ישמשו בפרנסות.

מידת ההשפעה, שהייתה לחכמי ירושלים על הפרנסים, השתנתה מזמן לזמן. מספר הפרנסים נע בין אחד לארבעה, וברוב המקרים נעשתה עבודתם שלא על מנת לקבל פרס. במקרה אחד לפחות הייתה הפרנסות משותפת לאשכנזים ולספרדים, אך לאורך רוב התקופה הייתה לכל אחת מן העדות פרנסות נפרדת, אלא שפרנסי הספרדים היו מייצגים את האשכנזים בפני השלטונות. בידי הפרנסים היה לכנס את החכמים וטובי העיר כאשר נתגלה צורך בכך, וכן היה בכוחם לכנס גם את "יחידי הק"ק". הם אף ניהלו את ענייני הכספים של הקהילה, ובתוקף תפקידם זה שימשו גם כעדים בעשיית צוואות שכיב־מרע, כדי להבטיח שחלקה של הקהילה בהן לא ייגרע. הפרנסים קיבלו את התרומות שהגיעו "סתום" לשם ירושלים והם שקבעו מה ייעשה בהן, ולפרקים הם אף ניהלו את ענייני ההתרמה לשם חברון. כן היו הם אחראים להשגת הלוואות למען הקהילה ושימשו כערבים עיקריים לפרעונן. בתחום סמכותם הייתה גביית המסים והעברתם לידי השלטון. עליהם חלו כל ההתחייבויות של הקהילה הן כלפי פנים והן כלפי חוץ. הם מינו גבאים, שסיפקו את צרכי תלמידי החכמים, עניי הקופה וכיוצא באלה, והם ייצגו את הקהילה בכל משא ומתן עם גורמים מבחוץ. בידיהם אף היה הכוח המעשי להביא לידי גירושו של יהודי מן העיר, ואחדים מהם שימשו אף כדיינים.

הפרנסות בשלהי המאה הט"ז

השוואת החומר, שנשאב מפנקסי בית הדין השרעי לרשימות "נאמני הקהל וטובי העיר" מן המקורות העבריים נותנת מקום לנסות ולזהות כמה מן הפרנסים בשני העשורים האחרונים של המאה הט"ז.

בראש שתיים מרשימות "הנאמנים והטובים" בשנים שמ"ו — שנ"ו (1586–1596) ובמקום השני ברשימה השלישית עומד אדם בשם יוסף כהן.[64] ברשימה של שנת שנ"ו (1596) מופיעים גם דוד כהן ועובדיה כהן. בפנקסי בית־הדין השרעי מופיע במשך שנים רבות (שט"ו־שנ"א [1555–1591]) השם יוסף בן עבד אל־כרים בין ה"מתכלמין" (האחראים) ואילו בין מנהיגי הקהילה נזכרים בני אחיו דאוד ועבוד.[65] דומה שיוסף כהן הוא הוא יוסף בן עבד אל־כרים ודוד ועובדיה הם דאוד ועבוד. גם שמו, עבד אל־כרים (=עבד ה' הנכבד), רומז למשמעות השם "כהן". יוסף זה היה סוחר תבלינים (עטאר), עיסוק שהיה מקובל במשפחת בן עבד אל־כרים.[66]

64 ראה כרם חמר, ח"ב, דף כג, ע"ב — כד, ע"א; שו"ת בצלאל אשכנזי, סימן טו, דף מט, ע"א.

65 ראה כהן, יהודים, עמ' 46–47.

66 ראה שם, עמ' 185.

שניים אחרים המופיעים בשני סוגי המקורות הם מאיר בנבנישתי הנמצא בראש רשימת "הנאמנים והטובים" משנת שנ"ו (1596), ונראה שהוא המופיע שוב ושוב כמאיר בן אבראהים, סוחר בדים עשיר (ג'וחי), המשמש כ"מתכלם" לסירוגין בין השנים שמ"ג־ש"ס (1583–1600).[67] סוחר בדים אחר, המופיע שם באותן שנים כ"מתכלם" הוא יוסף בן שעבאן. ייתכן שזהו יוסף די ליאון המופיע ברשימות ה"נאמנים והטובים" באותן שנים, אם כי לא כפרנס.[68]

שני קווים מציינים במאה הט"ז את הפרנסות ואת ההנהגה החילונית בכלל.

א. אנשים משמשים לסירוגין כפרנסים, כטובים ואף כשיח' אל־יהוד.

ב. קיים שלד של "משפחות מנהיגות", שבניהן משמשים בהנהגה. כאלו הן משפחת שלאל, בן אבי ג'וכאר ובן עבד אל־כרים.[69] קו זה נעלם במאה הי"ז.

באותן שנים שימש ר' בצלאל אשכנזי כרבם של הספרדים בירושלים. הוא היה הדמות הדומיננטית בקהילה, המוציא והמביא לפני השלטונות,[70] יוזמן של תקנות שונות ודוברם של יהודי ירושלים בפני קהילות הגולה.

אחרי מותו (שנ"ה [1595]), נקלעה הקהילה לסבך של בעיות חמורות. לחץ הדרישות הכספיות מצד השלטונות היה קשה ביותר וכתוצאה מכך צצו ועלו מעל לפני השטח הבעיות החברתיות שהציקו לה. ראשית, החל מאבק מחודש בשאלת זכותם של תלמידי חכמים לפטור ממסים. בעלי בתים אחדים ניסו לאלץ כמה מן החכמים לשאת בעול החובות תוך שהם מזייפים את חתימות אותם חכמים על שטרי חוב של הקהילה. מן המאבק הזה יצאו תלמידי החכמים כשידם על העליונה, כאשר בשנת שנ"ו (1596) חזרה ההנהגה החילונית והכירה בזכותם לפטור ממסים, ואף תיקנה את המעוות שנעשה על ידי בעלי הבתים.[71] אולם מאבק חברתי אחר, שעירר הלחץ הכספי הזה, היה קשה בהרבה. שוב נתעורר הויכוח בין האשכנזים לספרדים בשאלת חלקם של האשכנזים בהוצאות הקהילה. כבר ראינו,[72] שאחרי מותו של ר' בצלאל אשכנזי חזרו בהם האשכנזים מהסכמתם לתקנת "פריעת השישית" שהתקין ר' בצלאל בעניין זה. נראה שבעיה זו ואחרות היו כה חמורות עד כי שני הצדדים החליטו לבחור פרנסים לקהליהם, קהל קהל ופרנסו, ומאלו הורכבה פרנסות משותפת. פרנסות זו נועדה להתקין ולהסדיר את היחסים בין שני הצדדים, ואף לשאת בעול הכבד של הנהגת הקהילה.[73]

67 השווה הנאמר בכרם חמר, דף כד, ע"א עם כהן, שם, עמ' 46.

68 השווה הנאמר בכרם חמר, דף כג, ע"ב עם כהן, שם.

69 ראה כהן, שם, עמ' 46–47.

70 ראה כהן, שם, עמ' 56.

71 ראה כרם חמר, ח"ב,דף כד, ע"א.

72 לעיל עמ' 104.

73 ראה שו"ת יו"ט צהלון הנדפסות, סימן קס, דף קלב, ע"ב — קלג, ע"ב. וראה לעיל, עמ' 103–105

מצד הספרדים נבחר ר׳ אברהם ויולייסיד המכונה גם אברהם ירושלמי,[74] ואילו נציגם של האשכנזים היה ר׳ מאיר בר׳ שמואל ב״ק אשכנזי.[75] שניים אלו היו רבנים ותלמידי חכמים ועובדה זו נתנה למעשיהם יותר תוקף. אולם רצונם לבסס את היחסים בין הספרדים לאשכנזים בתקנה כתובה נתקל בקשיים מרובים והם נאלצו לבסוף לפנות לעזרתו של ר׳ יום טוב צהלון אשר השפיע על היסודות הבלתי מרוצים בשני הקהלים להגיע לידי פשרה.

מינוי הפרנסים

גם אם היו כללים ברורים למינוי או בחירת הפרנסים בירושלים, מסתבר שלא נהגו לפיהם בצורה עקבית, שכן לאורך התקופה אנו מוצאים אופנים שונים לקביעת האנשים ששימשו בפרנסות.

ידוע לנו, שבקרב הקהלים האחרים של מגורשי ספרד שבמזרח נהג איזשהו נוהל מוסכם, שעל פיו בחרו משלמי המס את הפרנסים מדי פרקי זמן קבועים, אלא שאיננו יודעים אם נוהל זה נהג אף בירושלים. אמנם הכרוניקון הפרנציסקני ורניירו מעיד, שפרנסי היהודים בירושלים נבחרים מדי שנה בשנה, אלא שאין הוא מציין מי ומי הבוחרים,[76] ואף יש בידינו ידיעות רבות הסותרות את קביעתו מכול וכול.

אחת האיגרות מכ״י ירושלים[77] מבהירה כיצד נתמנו פרנסים ודיינים בקהילה, וזו לשונה:

... חכמי הדור ולומדיו, דנקיטי רשותא מרבנן קשישי, המה יעמדו להנהיג את העם ולייסר את הפושעים החוטאים בנפשותם, למען ישמעו וילמדו שארית

74 אברהם ירושלמי ומאיר ב״ק חתומים על מכתב לקהילת מונשטיר משנת שנ״א (1591). ראה ירושלים (לונץ), כרך ז (תרס״ו–תרס״ז), עמ׳ 347–351. אברהם ויולייסיד אף חתם בשנת שע״ז (1617) לערך על איגרת השליחות של ר׳ גדליה קורדובירו לפדובה. הוא חתום שם כאחד ״מפקידי הצאן צאן קדשי ירושלים״, ויחד עמו חתומים חייא אברבנאל ועוד שניים, שחתימותיהם טרם זוהו כראוי. (ראה זנה, תעודות, עמ׳ רג; זנה טעה שם בקביעת שנת השליחות, ראה בעניין זה קארפי, עזרת יהודי פאדוואה, עמ׳ 44–45). כן נזכר הוא כמה פעמים בתשובותיו של ר׳ יו״ט צהלון (הן אלו הנדפסות והן אלו שבכ״י. וראה בניהו, ר׳ חייא רופא, עמ׳ 115; פרומקין־ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, כרך א׳, ח״א, עמ׳ 129).

75 על מעמדו של ר׳ מאיר ב״ק בקהילה ניתן ללמוד גם מתשובה של ר׳ יום טוב צהלון. בשאלה שנשלחה אליו, מסופר, כי ר׳ חייא רופא, שהתגורר באותה עת בטבריה, ציווה את ר׳ יהודה משען שיחזיר לו כסף, שהיה צריך להימסר לר׳ מאיר ״לשם הלוואה בתורת מוקדם, כדי שיפרע לבעלי חובותיו, שהחכמים הנז׳ קבלו עליהם להטפל בענין ירושלם, ולהזמין להם מעות כדי לתת לגויים לחם חוקם״. סיפוק ״לחם חוקם״ של הגויים היה תפקידו המובהק של הפרנס (ראה בניהו, שם, עמ׳ 125 ואילך. וראה גם פרומקין־ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, שם, עמ׳ 110).

76 ראה ורניירו, כרך 1, פרק 40, עמ׳ 45.

77 איגרת 152, עמ׳ 183.

ישראל, לא יעשו עוולה ולא יזידון עוד, מלבד על עסק מסים וארנוניות, ועל המדות והשערים שנהגו למנות ד׳ מיטיבי סעד מנכבדי קהלנו, לפקח על עסקי קהלנו.

משתמע איפוא מדברים אלו, שהמינוי היה בידי רבני העיר. מסתבר, שבמאה הי״ז לא התבצעה בדרך כלל בחירה של ממש. טעם הדבר פשוט. משרת הפרנסות בירושלים רבצה על הנושאים בה כעול כבד מאוד, שאיש לא רצה לשאת בו. בדרך כלל אלו שהתאימו לתפקיד סירבו לקבלו,[78] והיה צורך בהפצרות מרובות כדי שמישהו יסכים לשמש במשרה זו.

על מינויים בידי רבני העיר מספרים ר׳ יצחק גאון ור׳ יעקב אבן עמרם באיגרת, שנכתבה שישה חודשים אחרי היכנס אבן פרוח׳ לעיר.[79] מן האיגרת מתברר כי בסוף שנת שפ״ד (1624) נקלעה משרת הפרנסות למשבר קשה. פרנסי העיר התפטרו והעיר נותרה כספינה שאבד קברניטה. על משבר דומה מעידות גם שתי ההסכמות מן השנים ש״פ (1620) ושפ״ג (1623), שנועדו לחזק את מעמדם של הפרנסים בקהילה.[80] מכל מקום, באותה איגרת כותבים הפרנסים החדשים, ״כראות חכמי ירו׳[שלים] תוב״ב, שהעיר משולחת ונעזבת ח״ו למקרה ופגע, חלו פנינו עד בוש, שנקבל עול העיר עלינו.״ לעומת זאת, כאשר ביקשו שני הפרנסים האלה לפרוש ונתמנו אחרים תחתם נעשה הדבר במעמד כל הקהילה: ״לבקשתם ולבקשת כל הק״ק נכנסו אחרים תחתם״.[81] לא נזכר כאן תפקידם של הרבנים במעשה, אם כי אין נזכרת גם כל פעולה של בחירה.

אם נדון לפי שטרי המינוי האחרים שבידינו הרי תמיד הייתה הפרנסות נתונה במשבר, בשטר אחד מספרים רבני העיר, כיצד חילו את פני האנשים המתמנים לתפקיד והתחננו לפניהם, שיסכימו לשמש בו לפחות עד אשר ייפרע חוב הקהילה בגין תשלום הוצאות, שנגרמו עם מינויו של מושל חדש. הם אף נשבעים, כי לא יאלצום להמשיך ולשמש בפרנסות לאחר שייפרע החוב. מתוך תוספת, שנספחה אל סוף השטר מתברר, שכאשר שולם החוב והפרנסים ביקשו להתפטר, שוב הפצירו בהם חכמי ירושלים שימשיכו בתפקידם, אף שהבטיחו שלא לעשות כן, והפרנסים אכן נעתרו לבקשתם.[82]

78 ראה כ״י ירושלים, שם, איגרות 3, עמ׳ 40; 62, עמ׳ 105; 114, עמ׳ 150; 136, עמ׳ 166.
79 ראה שם, איגרת 3, עמ׳ 40–41.
80 ראה לעיל, עמ׳ 112.
81 חרבות ירושלם, דף ט, ע״ב.
82 ראה תיקון סופרים, דף 149, ע״ב — 150, ע״ב, וראה גם שטר מינוי בדף 137, ע״א

לא תמיד שררה תמימות דעים בין חכמי ירושלים ל"יחידי הק"ק"[83] באשר למינוי הפרנסים. כבר ראינו לעיל[84] שבשנת תט"ז (1656) אירעה "הפיכה" בקהילה. דלת העם, שדעתם לא היתה נוחה ממינוי הפרנסים "שמו עליונים למטה ותחתונים למעלה והחליפו המנהיגים הנז'[כרים] ושמו אחרים תחתם".[85]

השפעת החכמים על הפרנסים

הגם שבמעמד המשותף של הפרנסים, "טובי העיר" וחכמיה בא לכלל ביטוי כוחם של חכמי ירושלים ואף היה להם מעמד מיוחד במינוי הפרנסים, הרי השפעתם הממשית על הפרנסים היתה תלוייה באישיותם של הנוגעים בדבר.

בזמנם של ר' יצחק גאון ור' יעקב אבן עמרם היה שיתוף פעולה מלא בין החכמים לפרנסים. דבר זה אין בו כדי להתמיה שכן ר' יצחק גאון היה מקורב לחכמים ואף החזיק בבעלותו בית־מדרש פרטי. גם בזמנו של ר' משה גאלנטי (תל"ד־תמ"ט [1674–1689]) שרר לכאורה שיתוף פעולה מלא בינו לבין הפרנס ר' אהרון פארדו ואף נאמר עליהם, שהם מנהיגים את הקהילה כמשה ואהרון.[86] אולם במקום אחר אנו מוצאים את ר' משה גאלנטי מתלונן, שבשל חוסר ממון אין הוא מצליח להשפיע על הנעשה בקהילה.[87]

ביקורת סמויה על אי התחשבותם של הפרנסים בדעת הרבנים מבצבצת גם מתוך דרוש של ר' משה אבן חביב שנכתב בשנת תכ"ט (1669) בקירוב ל"מעלת פרנסי ישרא'[ל] ולהספד החכם הר"ח [הרב חיים] פרימו ז"ל". שם הוא אומר "דצריך הת"ח [התלמיד החכם] נמי להטפל בצרכי צבור, ללמוד וללמד לפרנסי הציבור שיתנהגו עפ"י התורה, ודיבר נמי לפרנסי הציבור שיתייעצו בחכמים וכל העוסקים עם הציבור יהיו עוסקים עמהם על הת"ח [תלמידי חכמים]..." הוא אף מוסיף שאם תצא תקלה תחת ידיהם אין להם להאשים את החכמים. אולם מצד שני גם כשהם מצליחים אל להם לחשוש שמא ייאמר שהצלחתם באה להם בזכות החכמים ובשל כך ימעט שכרם לעולם הבא, אלא "מעלה אני עליכם שכר הרבה כאילו עשיתם לבדכם".[88]

83 היינו בעלי־הבתים, משלמי המסים.

84 עמ' 112.

85 ראה שם, הערה 12.

86 ראה שם הגדולים בערכו. בספרו "זבח השלמים" (סימן לד, דף ט, ע"ב) הוא כותב: "אך כעת לא אוכל להתארך כי פרנס העיר לפני, לא ידעתי מה בפיו, ה' ישמיענו בשורות טובות". ידיעות על שיתוף פעולה בין הפרנסים לחכמים בעניין כספי ארץ־ישראל עולות גם מכ"י ירושלים, איגרת 73, עמ' 115.

87 ראה להלן, עמ' 153–154.

88 דרושי משה אבן חביב (י), דף י, ע"א–ע"ב.

דומה כי התגברותם של קולות כאלה הייתה תוצאה של מעבר הקהילה לכלכלה המתבססת על תמיכה מן הגולה, והפיכתו של בית המדרש "בית יעקב" אשר נתמך על ידי גבירי ליוורנו למקור כוח לא רק רוחני אלא גם כלכלי חשוב ביותר בקהילה, עובדה שהתבקש לה ביטוי גם בחיים הפוליטיים של הקהילה.

מספר הפרנסים

מתיאור הדפוס האידיאלי של ההנהגה בירושלים משתמע כי נהגו "למנות ד' מיטיבי סעד מנכבדי קהלנו"[89] לתפקידי הפרנסים. אולם למעשה רק במקורות מעטים אנו מוצאים מספר זה.

בשאלה, שנשלחה אל המבי"ט בעניין חילוקי הדעות, שהיו לרדב"ז עם הקהילה, מצויין במפורש כי אכן באותו זמן היו לקהילה ארבעה פרנסים.[90] עוד אנו מוצאים, שעל איגרת ההמלצה לר' גדליה קורדובירו, אשר נשלח לקהילת פדובה בשנת שע"ז־שע"ח (1617–1618), חתמו חייא אברבנאל, דוד בן ברוך(?) אשכנזי, יוסף(?) אברהם משה(?) ואברהם ויילייסיד.[91] לפחות אחד מן הארבעה, דוד בן ברוך אשכנזי, שמו מעיד עליו שהוא ייצג את קהל האשכנזים. גם בשנת ת"ט (1649) שימשו בקהילה ארבעה פרנסים הידועים לנו בשמותיהם: יעקב בן אברהם בן יעיש,[92] חיים בן הלל אלמגרבי,[93] משה בן יעקב וחיים בן יהודה.[94]

לעומת אלה נזכרים במשך המאה הט"ז בפנקסי בית־הדין השרעי שניים או שלושה "שיח"ים של עדת היהודים" (לבד משיח' אל־יהוד).[95] בתחילת המאה הי"ז שימשו במשרה זו ר' מאיר ב"ק ור' אברהם ויילייסיד.[96] גם בתקופת שלטונו של אבן פרוח' היו מספר הפרנסים שניים בלבד — ר' יצחק גאון והרופא ר' יעקב אבן עמרם,[97] וכך היה גם בשנת ת"מ (1680), כאשר שימשו בפרנסות משה בן אברהם

89 כ"י ירושלים, איגרת 152, עמ' 183.
90 ראה שו"ת המבי"ט, ח"ג, סימן קפח, דף מ, ע"ב.
91 ראה זנה, תעודות, עמ' רא.
92 אפשר שהוא בנו של אברהם אבן יעיש, אשר חתם עם רבני ירושלים על ההסכמה לפטור תלמידי חכמים ממסים בשנת שנ"ו, ראה כרם חמר, ח"ב, דף כג, ע"ב, וראה עוד פרומקין־ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, כרך א, ח"א, עמ' 129.
93 לא נזכר עוד במקומות אחרים, אך שמו מעיד עליו, שהוא היה מעדת המערבים.
94 ראה חיים, הר הזיתים, עמ' 23.
95 ראה כהן, יהודים, עמ' 46.
96 ראה עליהם לעיל, עמ' 122.
97 ראה להלן, עמ' 127–128.

ואהרון בן יצחק.[98] אהרן זה הוא כנראה אהרון פארדו,[99] אשר במשך זמן מה שימש כפרנס יחיד.

במשך תקופה ארוכה למדי במהלך המאה הי״ז נוצרה קביעות כלשהי באשר למספר הפרנסים והם מנו שלושה אנשים. בשנת ש״פ (1620) שימשו בפרנסות יצחק (בן דוד) גאון, יעקב אבן עמרם ודוד כהן.[100] בשנת שצ״ה (1635) היו הפרנסים יעקב אבן עמרם, רפאל אבוהב ויצחק גאון.[101] בשנים ת׳–ת״ג (1640–1643): יעקב אבן עמרם, יצחק גאון ודוד שניאור[102] ובשנת ת״י (1650): יצחק גאון, יצחק פאלמה ואברהם אבן דאנה.[103]

גם בשנת תי״ד (1654) שימשו כפרנסים שלושה אנשים בלבד,[104] ועל מספר כזה מספרת גם אחת האיגרות מכ״י ירושלים.[105] גם כאן עלינו לראות את הסיבה לכך, שלרוב לא היה מספר הפרנסים מלא, בקשיים העצומים, שהיו כרוכים במילוי תפקיד זה בירושלים.

משימות הפרנסים וסמכויותיהם

משימתם העיקרית של הפרנסים הייתה ניהול ענייני הכספים של הקהילה. דבר זה התבטא בגביית המסים מן הקהילה, וסיפוק תביעותיהם הכספיות של המושלים ועושי דברם. באיגרת, שבה הוגדר תפקידם של הפרנסים מוצה תפקיד זה במלים ״מסים וארנוניות״.[106]

עד לכיבוש העות׳מאני היה על ״שיוח׳ אל־יהוד״ להמציא את הממון לשלטונות. השיח׳ים טענו תדיר, כי אין במסים כדי לספק את תביעות השלטון, הם

98 ראה שם הגדולים בערך משה גאלנטי. אהרון בן יצחק מופיע כבא כח היהודים בפנקסי מס גולגולת תורכיים משנת ת״ן (1690) (ראה הד, יהודי ארץ ישראל, עמ׳ קפא).

99 ראה שם הגדולים, שם.

100 ראה עמנואל, ישורון, עמ׳ 90, הערה 2.

101 ראה ליברו דוס טרמוס (ב), דף 56, ע״ב.

102 ראה בניהו, איגרות (תשט״ו), עמ׳ קסא, קעה. דוד שניאור נזכר בשנת שפ״ז (1627) כאחד מאנשי החברה למען ארץ־ישראל באמשטרדם (ראה ליברו דוס טרמוס (ב), דף 19, ע״ב).

103 ראה בניהו, שם, עמ׳ קעז. יצחק פאלמה נזכר במכתב לאמשטרדם, כאיש נכבד מאוד בירושלים, אשר הלווה כסף לקהילה באותה שנה (ראה ארכיון הקהילה הפורטוגזית באמשטרדם, צרור מכתבים, אצל עמנואל, קהילות הספרדים, עמ׳ תיד, הערה 6).

104 ראה שו״ת באר מים חיים הנדפסות, סימן לח, עמ׳ פו.

105 ראה כ״י ירושלים, איגרת 150, עמ׳ 181.

106 ראה כ״י ירושלים, איגרת 152, עמ׳ 183. הנזיר הפרנציסקני פייטרו ורניירו כותב, כי משימתם העיקרית של הפרנסים היא לשלם לתורכי את המסים הרגילים ולחלק בצורה הוגנת את התרומות שמקבלים היהודים (ורניירו, כרך 1, פרק 40, עמ׳ 45).

דרשו מן הקהילה עוד ועוד כספים, ואף משכנו את נכסיה או שמכרו אותם. לעומתם טענו "יחידי הק"ק" כי השיח"ים משלשלים את הכספים הללו לכיסם.[107]

אחרי הכיבוש העות'מאני השתנה מצב זה. במשך המאה הט"ז משמש "שיח' אל-יהוד" במערכת הזו בעיקר כמקשר בין הנהגת הקהילה לשלטון אך גם כמי שמתחלק עם הפרנסים בעיסוק בענייני הכספים של הקהילה.[108] אולם במאה הי"ז הולך ונעלם גם הממד האחרון הזה של תפקידו, והפרנסים מופיעים כאחראים לסיפוק דרישותיו הכספיות של השלטון וצורכי הקהילה כאחד, ולבסוף גם כנציגי הקהילה.

בתשובה מאמצע המאה הי"ז כותב ר' מרדכי הלוי ממצרים במפורש, כי בירושלים "צרכי העיר אינו מוטל כי אם על הפרנסים,לא על יחידי הקהל ולא על דייני העיר".[109] סיפוק צרכים אלה יכול היה להשביע מרורות את הממונים עליו. עדות נאמנה לכך הם איגרתם של הפרנסים ר' יצחק גאון ור' יעקב אבן עמרם, שנכתבה באב שפ"ה (1625) לערך, וספר "חרבות ירושלם"[110] — שניהם מתקופת שלטונו של אבן פרוח'.

קהילת ירושלים ידעה תקופה של פריחה קודם בואו של אבן פרוח' לעיר (בשנת שפ"ה). אף-על-פי-כן התקשו הפרנסים גם אז לספק את תביעות המושל ופקידיו בד-בבד עם תשלום חובות הקהילה והספקת צרכי העניים, תלמידי החכמים, המלמדים והחולים. נראה אף כי נולד ערעור על מעמדם גם על רקע שונה.[111] איננו יודעים בבירור, מי היו הפרנסים באותו זמן, אולם ידוע לנו, שבשנת ש"פ (1620) שימשו בתפקיד זה ר' יצחק גאון ור' יעקב אבן עמרם עצמם, ואפשר איפוא שהם המשיכו לכהן עד שלהי שפ"ד (1624). מכל מקום, כבר ראינו לעיל,[112] שבאלול שפ"ד התפטרו הפרנסים, לאחר שלא יכלו עוד לעמוד בנטל, והקהילה נותרה ללא הנהגה במשך כל חודש אלול. השניים חזרו לתפקידם לאחר שרבני העיר הפצירו בהם לעשות כן, ואף הבטיחום, שלאחר הפסח יצאו ארבעה שלוחים לאסוף כסף לפרעון החובות. בהיכנסם לתפקידם לא ידעו שני הפרנסים הללו, אלו שנתיים סוערות עומדות בפניהם. בטבת שפ"ה (סוף 1624) הגיע לעיר אבן פרוח', אשר תאוות הבצע שלו לא ידעה שבעה. באיגרתם מספרים הפרנסים שבהגיע מים עד נפש הם נאלצו

107 ראה איגרת ר' יוסף די מונטנייה, יערי, אגרות, עמ' 93; איגרת ר' עובדיה מברטנורא, שם, עמ' 128–129, עמ' 136, עמ' 141; איגרת תלמיד ר' עובדיה מברטנורא, שם, עמ' 156.

108 ראה כהן, יהודים, עמ' 47–48.

109 שו"ת דרכי נועם, ח"מ, סימן כב, דף כו, ע"א.

110 כ"י ירושלים, איגרת 3, עמ' 39–43.

111 אם נצרף לידיעות אלה את הידיעות על אשרור ההסכמה לאסור את השמצתם של הפרנסים מן השנים ש"פ ושפ"ג, נראה כי המתיחות על רקע כהונה זו נמשכה כארבע שנים (ראה לעיל, עמ' 112).

112 עמ' 123.

להסתתר כדי שאבן פרוח׳ לא יוכל לתבוע מן הקהילה תביעות נוספות, עם זאת הם לא חדלו לספק לקהילה את השירותים המקובלים, אלא שלדבריהם לא נשארה בקופת הקהילה פרוטה לפרטה. כל נכסיה מושכנו, וגם המקורות להלוואת כספים בריבית נסתתמו, לבסוף נאלצו הפרנסים למשכן את רכושם שלהם, כדי לפדות יהודים, אשר נאסרו בידי אבן פרוח׳.[113]

ב״חרבות ירושלם״ נגולה בשלמותה מסכת ייסוריהם של שני הפרנסים. המחבר מספר כיצד הם נאסרו מספר פעמים, עונו קשות וכל רכושם נגזל מהם רק משום שהיו פרנסי הקהילה. בסוף שנת שפ״ו (1626) ביקשו להתפטר, אולם כל תועלת לא צמחה להם מכך משום שהם היו חתומים על כל שטרותיה והתחייבויותיה של הקהילה, הם המשיכו להחזיק במשרתם עד לנפילתו של אבן פרוח׳.[114]

הדרך, שבה הנהיגו הפרנסים את הקהילה באותה תקופה, הנחילה להם כבוד רב. העולה מקארפי, מעיד עליהם, שהם ״מנהיגים את הקהל ושמעתם טובה, עומדים בפרץ ואין מהרהר אחריהם״.[115]

מי היו שני פרנסים אלו? ידוע לנו שהם היו אנשים אמידים.[116] ר׳ יעקב אבן עמרם היה רופא.[117] עמיתו ר׳ יצחק גאון הגיע לירושלים מוונציה,[118] והיה מקובל ובעל ישיבה. עם ידידיו ובני חוגו נמנו ר׳ יעקב צמח ור׳ עזריה זאבי.[119] שניהם המשיכו לשמש בפרנסות עוד שנים רבות. הם נזכרים בין ראשי הקהילה (ככל הנראה פרנסים) בשנת שצ״ה (1635),[120] ושוב בשנים ת׳ (1640), ת״ב (1642), ת״ג (1643).[121] נראה שיעקב אבן עמרם נפטר לפני שנת ת״י (1650) (בעל ״קורא הדורות״ אינו מזכירו), ופסק לשמש בפרנסות בשנת ת״ג (1643). ר׳ יצחק גאון נזכר עדיין כפרנס בשנת ת״י (1650).[122] נראה כי הם שימשו בפרנסות לסרוגין עם אחרים, כי בשנת ת״ט (1649) ידוע לנו על פרנסים אחרים.[123]

113 ראה כ״י ירושלים, איגרת 3, עמ׳ 41.
114 ראה חרבות ירושלם, דף ה, ע״א; דף ז, ע״ב; דף ח, ע״א־ב; דף ט, ע״ב; דף י, ע״א־ב.
115 קויפמאן, עמ׳ 82.
116 קויפמאן, עמ׳ 87; חרבות ירושלם, דף ח, ע״א.
117 ליברוס דוס טרמוס (ב), דף 56, ע״ב.
118 קויפמאן, עמ׳ 82.
119 ראה קורא הדורות, דף מט, ע״א. בשנת תי״ב (1652) מעיד המחבר, ר׳ דוד קונפורטי, כי הוא למד בישיבתו של יצחק גאון עם שני החכמים הנזכרים.
120 לעיל, הערה 117.
121 ראה בניהו, איגרות (תשט״ו), עמ׳ קסא, קעה.
122 ראה בניהו, שם, עמ׳ קעז.
123 ראה חיים, הר הזיתים, עמ׳ 23.

הפרנס היה אישיות חיונית מאד לקהילה. חסרונו היה עלול להעיד, שאין בכוונת הקהילה לפרוע את התחייבויותיה לשלטון. באיגרת לגולה שנכתבה כנראה על ידי רבני הקהילה, חשים אנו בדאגה זו. וכך נכתב שם:

> כי חמירא סכנתא מצד האומות, פן יאמרו הא'[ומות], כי מורדים אנו במלכות, מאחר שאין פרנס עומד בפרץ לתת מנת השר ואנשיו והשופט והפלילים מדי חדש בחדשו כמנהג, איש לפי אכלו...[124]

הפרנסים נטלו הלוואות מיהודים[125] וגם ממוסלמים[126] על חשבון כספים שהיו עתידים להגיע מחוץ לארץ. הם חתמו על שטרות הקהילה והם שהושמו בכלא, כששטרות אלה לא נפרעו.[127]

בשל אחריותם האישית הנרחבת להתחייבויות הכספיות של הקהילה ניתנו בידיהם סמכויות נרחבות, ההולמות את מידת אחריותם.

הן מידת האחריות והן גודל הסמכות באים לידי ביטוי בשטרי המינוי של פרנסי ירושלים. באחד מהם אנו קוראים:

> בהיות כי בא ק"ק ירושלם במצור ובמצוק מחמת כי אין איש עומד בפרץ לנהל את הארץ ותהי עדת ה' כצאן אשר אין להם רועה, ובפרט שכעת באו פנים חדשות להשתרר על ע"ה [עיר הקודש] ירושלם, ע"כ [על כן] קמנו ונתעודד לכונן עיר האלדים, וחלינו פני פ'[לוני] לשרת בשם פרנסות ע"ד [על דבר] כבוד ה' וקיום והעמדת ירושלם... אשר על כן אנחנו ב"ד [בית דין] ח"ת [חתומים מטה] עם הכח המסור לנו ונתננו רשות לפרנסים הנ"ל לגבות פרעון הסך הנז'[כר], (ולכן אם יבא הסך הנז' לידי פיזור משלם, ולא גבו אותו בתוך הזמן) מיחידי הק"ק בסוף שנתיים ימים מהיום, אם לא יתפרעו מקדשי ירושלים אשר שעבדנו להם בתוך הזמן הנז', לכן אם יבא הסך הנז' לידי פיזור משלם ולא גבו אותו בתוך הזמן הנז', דהיינו שנתיים ימים, מקדשי ירושלם אשר שעבדנו להם לפרעון הסך הנז', הנה אז הרשות נתונה בידם לגבותו מיחידי הק"ק, הבכור כבכורתו והצעיר כצעירתו, מכל איש פורע עריכה איש לפי ערכו יתן חלקו בלי שום סרוב ומיאון. ורשות זה יהיה נכלל בו כל איש אשר ישנו פה עמנו היום, ואת אשר איננו פה עמנו אפי' [לו] בתוך חדש להגעתו פה ירושלם יחוייב לפרוע חלקו בפרעון הסך הנז' לפי ערכו כאמור.

124 כ"י ירושלים, איגרת 136, עמ' 166.
125 שו"ת מהרי"ט, ח"ב, סימן לט, דף כד, ע"ב — כה, ע"א.
126 שם, איגרות 36, עמ' 81; 40, עמ' 85; 43, עמ' 88.
127 חרבות ירושלם, דף ח, ע"א; כ"י ירושלים, איגרות, 3, עמ' 73; 36, עמ' 80; 49, עמ' 94; 119, עמ' 152.

ושום איש יחיד או רבים לא יוכלו למחות בידם על הגביה הנז׳ מכל איש ואיש כנז׳ יען כי גבר חסדם על הק״ק בעת צרה...[128]

במלים אחרות, הקהל שעבד את כל הרכוש הציבורי לפרנסים למשך שנתיים, על מנת שישלמו בפירותיו את חובות הקהילה. עוד התחייב הקהל, כי אם לא ייפרע החוב בתוך שנתיים מן ההקדשים, כי אז יש לפורעו באמצעות גביה מן היחידים. גובה התשלום, שיוטל על כל איש ואיש, ייקבע בידי הפרנסים עצמם, וכל ״יחידי הק״ק״ הנמצאים ואלה שיבואו יהיו חייבים לשלמו, עד אשר ייפרע כל הכסף שהוציאו הפרנסים מכיסם לשם תשלומי חובות הקהל.

תמונה זהה כמעט מופיעה בשטר אחר, שכבר הזכרנוהו לעיל,[129] שם גם נקבע, ששום אדם לא יכול לגבות מנכסי הק״ק חובות המגיעים לו, עד אשר ישולם חובה של הקהילה כולו. ברצונם להציב מחסום בפני אפשרות ביטולו של שטר זה הוסיפו לו כותביו התחייבות ״שלא נכתוב שום כתב נגד זה בשום צד ואופן ופתח היתר כלל וכל כתב שיצא מתחת ידינו ויד זולתנו נגד כתב זה הרי הוא בטל מעכשיו ביטול גמור מעכשיו ביטול כחרש הנשבר שאין בו ממש״.[130]

גם בכתב המינוי של ״ז׳ טובי העיר״ נזכר שהצורך בייסודו של גוף זה נובע מכך שכשל כוח הפרנסים מלשאת את משא העדה לבדם, למרות שהסמכויות שבידם נרחבות מאד.[131]

בשנת תי״ד (1654) כאשר שכנעו רבני העיר תלמיד חכם לשמש בפרנסות, הם נתנו בידיו ובידי חבריו סמכויות נרחבות. וכך מעיד עליהן בן התקופה:

שיהיה פקיד ומנהיג בעיר, להוציא ולהביא ולהנהיג את המדינה בכל מה שיתראה לו, וגם נתנו כח בידו לאסור ולענוש נכסין לאשר ימרה את פיו, ולגבות כל הטלות שיוטלו בעיר אפילו בכרגא דמלכא[132] למקטון ועד גדול, והתנו עמו על שכרו סך כך וכך בכל שבת ושבת, וכתבו וחתמו ונתנו בידו אגרת אחת כתובה וחתומה מכל חכמי ורבני העיר, שכל היזק שיגיע לו מענין הגביה של המדינה מוטל על הצבור לפרעו. וז״ל [וזו לשון] הכתב אשר כתבו לו:

יען שהחכם פלוני, והחכם פלוני ופלוני, הם עוסקים עם הציבור לכל דבר המצטרך, ולגבות מיושבי הארץ הזאת, ועל כרחם צריכים לכוף ולהעיק כפי

128 תיקון סופרים, דף 137, ע״א. נראה שהקטע שבסוגריים נשתרבב לכאן בטעות ע״י המעתיק, הרופא יהודה מרעלי.

129 עמ׳ 123.

130 ראה תיקון סופרים, דף 149, ע״ב — 150, ע״א.

131 שם, דף 151, ע״א.

132 מס הגולגולת.

צורך השעה, על כן מהכח המסור בידינו, אנו משליטים את שלשתם לעשות ככל אשר תחזינה עיניהם לענוש נכסין ולאסורין, והרשות בידם לעשות כפי ראות עיניהם, ושום איש לא יהיה שליט להיות מערער עליהם, ואם ח״ו תבא שום תקלה מתחת ידיהם מסיבת הגבייה, יגיע להם שום הפסד בממונם, הכל יצא מכללות העיר והם נקיים. ולראיית האמת חתמנו בניסן התי״ד פלוני ופלוני ופלוני דיינים.[133]

בשנים אלה נסתיימה כנראה פרנסותם של ר׳ יצחק גאון ואחרים כמותו, שהיו אנשים אמידים. הרבנים נאלצו לחזר אחר תלמיד חכם עני, ולהבטיח לו שכר בעבור שימושו בפרנסות, דבר שלא היה מקובל כלל וכלל. עצם ההבטחה, שנתנו לו ביחס ל״היזק״, מלמדת שבדרך כלל אכן הגיע היזק לפרנסים. ואמנם, כפי שמסתבר מהמשך השאלה אותו תלמיד חכם אכן ניזוק. הוא הלך בשליחות הקהילה, וכאשר נעדר מן העיר הודח ממשרתו ובמקומו נתמנו פרנסים אחרים. אף על פי כן ניסה המושל לגבות ממנו את כספי השליחות אף שאלו עדיין לא הגיעו לידיו. בסופו של דבר הוא נאלץ לשלם למושל כסף רב, והפרנסים החדשים והקהל סירבו לפצותו.

עניין הפסדיהם של הפרנסים והנושאים בתפקידים אחרים בקהילת ירושלים היה ידוע ומפורסם כפי הנראה. כבר הרדב״ז טען, שקיימת בקהילה הסכמה, שהציבור יכסה את הפסדיהם של אנשים אלו אם הם נגרמו בשל עלילות דברים מצד השלטון.[134] אולם הנסיון מלמד, כי במקרים רבים לא הועילה הסכמה זו.[135]

מלבד המסים וההיטלים השונים, שהיו הפרנסים צריכים להעלות לשלטונות, הם היו ממונים גם על הספקת צרכיהם של תלמידי החכמים העניים ועניי הקופה. הם נהגו להפקיד על עניין זה גבאים ופרנסים מיוחדים, אולם לעתים מזומנות טיפלו הם עצמם בכך, גם כאשר מונו אותם גבאים מיוחדים הרי את התקציב הכללי לצרכים הללו הקציבו לעולם פרנסי הקהילה.[136]

לצורך מילוי משימות אלה עמדו לרשות הפרנסים מספר מקורות הכנסה. אולם דא עקא, מקורות אלה היו מוקדי מחלוקות ומריבות.

אל יהודי ארץ־ישראל הגיעו מספר סוגי תרומות. העיקריים שבהם היו ״תרומות על־פי ליסטא״, תרומות לצורך מוסדות ועניינים מוגדרים (כתלמוד תורה וכיוצא באלה) ותרומות ״סתום לשם הכולל״.

133 שו״ת באר מים חיים הנדפסות, סימן לח, עמ׳ פו.

134 ראה שו״ת המבי״ט, ח״ג, סימן קפח, דף מ, ע״ב, וראה עוד תיקון סופרים דף 150, ע״א; 141 ע״ב.

135 ראה להלן, עמ׳ 149–150.

136 ראה קויפמאן, עמ׳ 83; כ״י ירושלים, איגרות 73, עמ׳ 115; 117, עמ׳ 150.

ה"תרומות על־פי ליסטא" נשלחו על ידי קהילות ישראל בגולה ונועדו ליהודים, שהיו בעבר בני הקהילה או לפחות בני אותה ארץ. תרומות אלו חולקו על פי רשימה (Lista) של שמות, והיכללותו של אדם בה הבטיחה לו מקור הכנסה קבוע. הכללת שם פלוני ב"ליסטא" נקבעה לפעמים עוד בהיותו בחו"ל קודם עלייתו ארצה, ופעמים שהיא נקבעה בארץ. בסוף המאה הי"ז נתמנו בירושלים פקידים מיוחדים לצורך קביעת ה"ליסטא" וחלוקת הכסף שהגיע מקהילות הספרדים במערב אירופה. ייתכן שלעתים היו אלה הפרנסים עצמם שקיבלו את הכסף אולם ידיהם היו כבולות באשר לחלוקתו.[137] סוג אחר של תרומות היו, אלו אשר נשלחו למטרות מסויימות, כגון תלמוד תורה, הלבשת תלמידי חכמים, קניית שמן למנורות בית־הכנסת וכיוצא באלה. גם כאן לא היה לפרנסים שיקול דעת באשר לחלוקתן. שונים מאלו היו הכספים, שנשלחו "סתום לשם הכולל". לאלו לא היה ייעוד כלשהו והפרנסים היו רשאים להשתמש בהם כראות עיניהם. מקובל היה לחלק את התרומות האלה לשלושה חלקים שווים: שליש לבעלי תורה, שליש לקופת העניים ושליש להוצאות חיצוניות. תלמידי חכמים שכתבו מירושלים אל ר' יום טוב צהלון תיארו את החלק הזה במלים: "שליש לחזק בדקי בקיעי העיר, להקל עול המסין וארנוניות לסיוע פריעת החובות מהעיר".

הפרנסים, שערבו בגופם ובממונם לפרעון המסים והחובות, השתדלו תדיר להגדיל את החלק שנועד למטרה זו בכלל התרומות שהגיעו לירושלים. על כך יצא קצפם של תלמידי החכמים. הם טענו כי ענייותם היא העילה המרכזית המשמשת את הפרנסים בבקשם תרומות מן הגולה, אולם הם עצמם אינם מקבלים בסופו של דבר ולא כלום, משום שמיד "קמים הממונים ואנשי העיר ביד רמה וזרוע נטויה, וגם את הכל לוקחים לצרכי צבור, ונגרע חלקינו חלק הבעלי תורה וחברי הישיבה". מלבד זאת, כך טענו, רבים מאלו שתרמו בפירוש לשם תלמידי החכמים, הפסיקו לתרום, משום שלא רצו, שכספם יגיע לידי הגויים. תלמידי החכמים מעידים, כי כמה "פעמים קמו אנשי רשע שידם תקיפה, באומרם לקחת ההספקה המפורשת לשם הישיבה, לאומות העולם, לפריעת החובות".[138]

לא רק תלמידי החכמים טענו נגד הפרנסים. טענות חמורות היו גם בפי רבים אחרים. ר' יצחק גאון ור' יעקב אבן עמרם זכו אמנם לכבוד ולהערכה, אולם היה זה בחזקת יוצא מן הכלל. לרוב הייתה הפרנסות בגדר מעמסה, שהביאה לא רק לאיבוד

137 בעניין הכספים הבאים "על פי ליסטא" ראה קויפמאן, עמ' 83, וראה גם איגרתו של ר' שמואל אבוהב לחיים אביעטר, בניהו, איגרות (תשט"ו), עמ' קסא. וראה עוד שו"ת דבר שמואל, סימן קנו, סעיף א, דף נג, ע"ב; כ"י ירושלים, איגרת 98, עמ' 135–136; שפת אמת, דף מז, ע"א.

138 שו"ת ר' יום טוב צהלון, סימן פט, דף 241, ע"א — ע"ב (=שו"ת יו"ט צהלון החדשות, סימן פח(ב), עמ' קעג).

ממון, אלא גם להשמצות רבות על הנושא בה. מתברר כי בדרך כלל היו "יחידי הק"ק" משוכנעים, שהפרנסים מפיקים רווחים נאים מתפקידם, אף שלעתים כלל לא נמצא מי שיהיה מוכן לקבל על עצמו משרה זו.

רק בעתות צרה נחלצו חברי הקהילה לפרקים לעזרת הפרנסים מתוך הכרה, כי שעת חירום היא. כך היה בתחילת שנות השישים של המאה הי"ז כאשר שקעה הקהילה בחובות גדולים. הכול נחלצו אז לעזרה ואף אלמנות ויתומים נתנו את כספם בידי פרנסי הקהילה כדי להצילה.[139] גם בזמן שלטונו של מחמד אבן פרוח' היו גילויי התנדבות כאלה, וכבר ראינו לעיל,[140] ש"יחידי הק"ק" הורידו בגדיהם מעל גופם כדי לעזור בפרעון חובות הקהילה. הפרנסים עצמם נתנו אז כמעט את כל רכושם לשם פדיית יהודים מבית הכלא ואף ערבו בגופם לחובות אלה. מצד שני נמצאו בו בזמן יהודים, אשר ניסו להבריח רכוש עצום אל מחוץ לעיר. וכלל לא עלה בדעתם לעזור לפרנסים. כך עשתה מרת ברוילה, אחותו של ר' אליעזר אבן ארחא, אשר שלחה אל אחיה לעזה גמל טעון מטלטלים יקרי ערך.[141] במקרה אחר נתפסה שיירה אשר ניסתה להימלט מירושלים לעזה,[142] ובה נמצאו בידי נשות יעקב הלוי סכנדרי יותר משמונת אלפים גרוש בחפצי זהב, כסף, אבנים טובות ומרגליות; גם חלק גדול מן הכספים שלוו הפרנציסקנים באותו זמן בא ממקורות יהודיים.[143]

הפרנסות במאה הי"ז הייתה איפוא תפקיד כפוי טובה.

אחת העילות העיקריות לחשדות נגד הפרנסים הייתה התקנה העתיקה, שלפיה כל מי שבא לישב בירושלים, ואין לו בעיר יורש מן התורה, יהיו נכסיו אחרי מותו לקהילה. כדי להבטיח מילוי תקנה זו נעשו צוואות שכיב מרע בנוכחות נציגי הנהגת הקהילה: "וההסכמה מזמן קדמון הייתה, כי כל צוואת ש"מ [שכיב מרע] אשר לא תהיה לפני פרנס העומד לשרת בקודש, ולפני סופר העיר, מבוטלת היא תבטל".[144] תקנה זו הייתה הביטוי הפנים־קהילתי למציאות שנקבעה על ידי העולם החיצוני, היינו, המדינה, הנוהגת על־פי החוק המוסלמי.

על פי השריעה המוסלמית כל עזבון שלא היו לו יורשים ישירים במקום עבר לאוצר המדינה — "בית אלמאל" (־בית האוצר). על ראשי הקהילה הייתה מוטלת החובה לדווח לקאדי על כל מקרה של פטירת אדם שאין לו יורשים, ואשר רכושו צריך ליפול ל"בית אלמאל". ברור שלגבי הקהילה היה בכך משום וויתור מדעת על

139 ראה שו"ת ר' אברהם אבן חנניה, עמ' 176.
140 עמ' 44.
141 ראה חרבות ירושלם, דף ח, ע"א.
142 ראה חרבות ירושלם, דף ט, ע"א.
143 ראה לעיל, עמ' 86–87.
144 הסכמה משנת תצ"ז (1737), ירושלים (לונץ), ד (תרנ"ב), עמ' 51. על גלגולי תקנת העזבונות ראה ריבלין, תקנת העזבונות.

רכוש יהודי, שהיא לא יכלה להשלים עמו בנקל. מסתבר שעוד בתקופה הממלוכית ניתן היה לעקף חוק זה על ידי הקדשת הרכוש עוד בחיי המוריש לטובת הקהילה, ותמורת זה שולם כופר כלשהו לאוצר המדינה.[145]

בתחילת השלטון העות׳מאני לא התקיים הסדר כלשהו בקשר לגורלם של עזבונות אלו, אשר השביע את רצון הקהילה והשלטון גם יחד, והקהילה העלימה אותם ככל יכולתה. כדי לפתור בעייה זו הוקם בתחילת שנות החמישים של המאה הט״ז ״בית אלמאל של היהודים״ אשר הוחכר בדרך כלל לראשי הקהילה. הללו דאגו להסדרת העזבון באופן שיבטיח את העברתו המסודרת לידיהם, ואף השלטון קיבל את חלקו.[146] מחד היה על הקהילה להסדיר את מערכת היחסים הקשורה בעזבונות אלה עם השלטון, ומאידך היא ניצבה בפני בעייה פנימית.

טעמה של תקנת העזבונות (שהובאה כאן בצורתה המאוחרת) היה נעוץ בוודאי בעובדה, שיהודים רבים באו לירושלים אך ורק כדי למות בה ולהיטמן באדמתה, ובכך לזכות להיות בין הראשונים אשר יקומו בתחיית המתים. עניין זה גרם לקהילה הוצאות ותקלות רבות. דומה שמתקני התקנה ראו צדק בכך שלקהילה תצמח תועלת מאנשים אלה והם יעזרו להמשך קיומה, ויש אף מקום להניח, שאנשים, אשר באמת לא היו להם יורשים, לא התנגדו להסדרים אלה. אולם מה בדבר אותם אנשים שהיו להם יורשים בארצות מוצאם? כאן נתפסה הקהילה כשומרת פיקדון בלבד, אלא שיכולתם של יורשים אלה לגבות את ירושתם הייתה מוטלת בספק.[147] ומה בדבר אותם אנשים, שלא היו להם יורשים כלל, אלא שהם העדיפו להעביר את רכושם לידידים?

הגבלת חופש הורשת העזבון בתקנה פנים־קהילתית, ויהיה הגיונה טוב וישר כאשר יהיה, חשפה את הממונים על ענייני העזבונות הללו לחשדות, השמצות וטענות. בתקופת השלטון הממלוכי, כאשר האחראים לעניין זה היו ״שִׁיוח׳ אל־יהוד״ הואשמו הללו בשחיתות והתאכזרות אל הנוטים למות.[148] האשמות בשחיתות על רקע זה עוברות כחוט השני לאורך תולדות הקהילה. הפרנסים, אשר ירשו את מרבית תפקידיהם של ה״שִׁיוח׳״ ירשו גם את האשמות הללו. אפילו העולה מקארפי, שהעריך מאוד את פרנסי ירושלים שבזמנו, לא יכול היה להתעלם מהן. הוא ניסה להצדיק את הפרנסים, באמרו כי אמנם שמע הולכי רכיל בוונציה האומרים שהפרנסים לוקחים בשם הקהל את עזבונותיהם של הנפטרים בעיר, אולם לדבריו

145 על הקשר בין החוק המוסלמי לתקנת העזבונות ראה ברנאי, תקנות ירושלים, עמ׳ 292–298; אשתור, ב, עמ׳ 234.

146 ראה בעניין זה דיון נרחב אצל כהן, יהודים, עמ׳ 66–69.

147 ראה למשל שו״ת הרלב״ח, סימן כה, דף יג, ע״ב — יד, ע״ב.

148 איגרת ר׳ עובדיה מברטנורא, יערי, איגרות, עמ׳ 128–129.

"האמת אם אין יורשים פה לוקחים כל העזבון תחת רשותם, כדי שיהיה שמור לבעליהם שבחו"ל ולא יבואו גזלנים עליו". על ההסכמה, שלא תינתן צוואת שכיב מרע בלי נוכחות הפרנס, הוא אומר: "ולכוונה טובה נתכוונו כי רבים מפני הכבוד עושים עזבונות להקדיש וידם על העליונה".[149]

הפרנסים הפעילו בוודאי מידה כלשהי של לחץ על המצווים, שכן אנו מוצאים מקרים שבהם שינה המצַוֶּה לאחר בואו לירושלים את פרטי צוואתו וקבע נהנים אחרים מירושתו. כך, למשל, עולה מפרשת צוואתה של שמחה, אלמנת ר' שבתי שינינה, שעלתה מדמשק לירושלים, לפני עלותה, בשנת של"ט (1579), ציוותה, שפירות נכסיה יהיו חציים להקדש צפת וחציים לחברון, ומינתה מורשה שיטפל בענייניה. אולם לאחר שהיא חייתה בירושלים כעשר שנים, וחשה כי מותה קרב, כתבה צוואה אחרת, שעליה חתמו ראשי קהילת ירושלים, ולפיה ניתנו רוב נכסיה לקהילת ירושלים.[150]

לעתים אף הפעילו הפרנסים לחץ של ממש על המצַוֶּה. מקרה כזה אירע בשנת ש"ע (1610). אשה ספרדיה הניחה רימוני כסף של ספר תורה בבית הכנסת הספרדי. "ויהי היום" כותב ר' יום טוב צהלון "נכנסה בה רוח תזזית ונישאת עם אשכנזי א'". ממוני הקהילה, שחששו פן תעביר האשה את הרימונים לבית הכנסת האשכנזי, אילצוה לכתוב שטר צוואה, שלפיה היא מניחה את הרימונים במתנה גמורה לבית הכנסת הספרדי. אחר כך התקוטטו בני הזוג והתגרשו. האשה דרשה את ביטול הצוואה וטענה, שממוני הקהילה איימו עליה שימנעו בעדה מלהינשא אם לא תכתוב צוואה, שתבטיח את מתן הרימונים לבית הכנסת הספרדי.[151] הפרנסים אף עזרו לאלמנות בגביית ירושות וחובות המגיעים להן, בתקווה, שבתמורה תתן האלמנה מכספה לקהילה.[152]

המקורות שבידינו מורים שיהודי הגולה לא הבינו את טעם המנהג הזה של נפילת ירושות לקופת הקהילה, והם ראו בו מנהג פסול ורע מיסודו. בשו"ת דרכי נועם לר' מרדכי הלוי מוצאים אנו מעשה ביהודי ממצרים, שעירער בשנות השמונים של המאה הי"ז על שטר צוואה של אלמנה שבא מירושלים. לפי שטר זה הוא היה צריך למסור לידי קהילת ירושלים את נכסיה המצויים בידו. הוא טען, שהשטר בטל מעיקרו, "לפי שחתומים בה מתושבי ירושלים ואמרו בגמ'[רא] האומר תנו מנה לעניי עירי אין דנין בדיני אותה העיר... דכל בני ישראל נוגעים בעדות זו". אף־על־פי־כן לא עמדה לו טענתו ור' מרדכי הלוי פסק, שהצוואה שרירה וקיימת.[153]

149 קויפמאן, עמ' 87.
150 ראה שו"ת ר' בצלאל אשכנזי, סימן טו, דף מט, ע"א — ע"ב.
151 ראה שו"ת ר' יום טוב צהלון הנדפסות, סימן רעו, דף ריא, ע"א.
152 ראה כ"י ירושלים, איגרות 100, עמ' 137–138; 121, עמ' 153–154.
153 ראה שו"ת דרכי נועם, ח"מ, סעיף כב, דף רו, ע"א.

בהזדמנות אחרת אנו מוצאים שר׳ שמואל אבוהב יעץ לאלמוני, שעלה לארץ ישראל בין שנת ת״ל לשנת תל״ב (1670–1672) על מנת לשמש כפרנס, שישתדל ״בעת פטירת א׳ מן הבאים לגור בארץ, שלא ליקח ממה שהשאיר שם אחריו יותר מהראוי להוצאות קבורתו והספדו ולכלכל בזה דבריהם במשפט השווה לכל כפי ממונו ומדרגתו. ומותר המת ליורשיו יהי מונח שם ביד ב״ד או אנשים נאמנים בפיקדון, עד שיוחזר ליורשיו בחשבון צודק, שלא ליתן פתחון פה למערערים״.[154]

ואכן, בסוף המאה הי״ז נתקלקל המנהג לגמרי. ר׳ רפאל מרדכי מלכי מספר, כי בזמנו ״נתבטל מנהג זה לא מפני הדין והיושר אלא מפני עיוות הדין״. הגיעו הדברים לידי כך, שתלמידי חכמים עניים היו יועצים לחולים בשעת מיתה, שיניחו ממונם לצדקה, ושיותר טוב לו לחולה, שיחלק נכסיו לעניים, משיניחם לקהל ולהוצאות הקהילה. אך כדי שהפרנסים יניחו לעשות דבר זה, שהוא בניגוד להסכמה, הם היו מדריכים את החולים להניח מעות גם לפרנסים, ״וזה נהנה וזה נהנה וזה גוזל וגונב והכולל חסר״.[155]

ההכנסות מירושת הנפטרים היוו חלק נכבד מאד בהכנסות הקהילה.[156] לפיכך הקפידו הפרנסים שעניין הירושות לא ישמט מתחת ידיהם, ואחרי הכיבוש העות׳מאני, כאשר גדל כוחם של רבנים גדולים בקהילה, הם אף התקינו תקנה, שתמנע מן הדיין מלהתערב בעניין.[157]

כאמור, ייצגו הפרנסים את הקהילה בכל משא ומתן עם גורמי חוץ פרטיים. בתוקף סמכותם זו הם טיפלו בקניית נכסים לצורכי הקהילה, או במכירתם, ואף דאגו לשמירת זכויותיה של הקהילה בנכסים שונים.[158] הם גם עסקו בהלוואות כספים,[159] וניהלו את כל ההסדרים המשפטיים עם בעלי החובות.[160]

התחייבויותיהם של הפרנסים עברו בירושה ממשמרת אחת לרעותה, והפרנסים לא היו יכולים להתכחש להתחייבויות, שנטלו על עצמם קודמיהם.[161] השמירה על עקרון זה הייתה חיונית לביסוס אמינותה של הקהילה בעיני השלטון ובעיני בעלי חובותיה, והקהילה אכן דאגה שלא להפר אותו. דוגמה לכך משמשת לנו פרשת

154 שו״ת דבר שמואל, סימן קנו, סעיף ד, דף נג, ע״ב.
155 ריבלין, ליקוטים, חוב׳ א, עמ׳ 39–40.
156 שם.
157 ראה פריימאן, תקנות ירושלים, עמ׳ 208.
158 ראה חרבות ירושלם,דף ח, ע״ב.
159 ראה שו״ת מהרי״ט, ח״ב, סימן לט, דף כד, ע״ב — כה, ע״א.
160 ראה כ״י ירושלים, איגרת 65, עמ׳ 108–109 (וראה להלן, עמ׳ 183–185).
161 ראה שו״ת המבי״ט, ח״ג, סימן קפח, דף מ, ע״ב — מא, ע״א; רכח, דף מז, ע״א; וראה לעיל עמ׳ 123; שו״ת ר׳ אליעזר אבן ארחא, סימן ה, דף 19, ע״א (בנדפסות, עמ׳ כב); שו״ת פני משה, ח״ב, סימן צג, דף קעו, ע״א; שו״ת באר מים חיים הנדפסות, סימן לח, עמ׳ פו.

המחלוקת, שפרצה בעניין זה במחצית השניה של המאה הי״ז. הקהילה נטלה אז על עצמה לשלם כל סכום, שהפרנסים התחייבו עליו. אולם בתום תקופת כהונתם של הפרנסים לא נמצאו אחרים, שיסכימו להיכנס תחתם, אלא אם כן לא יוטל עליהם לשאת בהתחייבויות קודמיהם, ולפרעון החובות ישתמשו בקרנות הקדשי ״פראנקיאה״ (היינו, איטליה ומערב אירופה). הפרנסים היוצאים התנגדו לתנאי זה, אולם ללא הועיל. בין כך ובין כך לא הצליחו כנראה הפרנסים החדשים לממש את כספי ההקדשים הללו, אשר נמצאו אולי באירופה עצמה, ואחד מבעלי החובות תבע מהם את כספו. לאחר שנאלצו, בלחץ המושל, לשלם את החוב, הלכו בלווית צַ׳אוּש (איש צבא) אל הפרנסים היוצאים והכריחום להחזיר להם את הכסף, שפרעו בחובם. משראו הללו, שאין בפניהם עוד כל מוצא, פנו לערכאות של גויים והביאו פָּתְוָא (חוות־דעת) מן המופתי של ירושלים, המורה, כי הם פטורים מכל תשלום.[162]

אולם, כשם שמשמרת אחת הורישה לחברתה את התחייבויותיה, כן הורישה היא לה גם את כל הכספים, שנזקפו לרשותה בחוץ־לארץ,[163] וכן את פירות ההקדשים.[164]

בידי הפרנסים היה הכוח הממשי לגרום לגירושם של אנשים מן הקהילה ואף מן העיר, אולם לשם כך הם נזקקו לשיתוף פעולה מצד רבני העיר. כן היה עליהם לפנות בעניין זה לערכאות של גויים ולשלם כסף רב לקאדי ולפקידיו.[165]

לפרנסים הייתה גם הסמכות לדון בדיני ממונות אם היו פונים אליהם ומבקשים את שיפוטם, אולם דבר זה לא היה נפוץ בעיר, שבה ישבו בדין כמעט תמיד רבנים גדולי עולם.[166] בעניינים מסויימים, שבהם היה לפרנסים כנציגי הקהילה, עניין מיוחד, הם ישבו בבית־הדין גם אם לא היה זה קשור בדיני ממונות, כגון בעניין מינוי אפוטרופסים על יתומים.[167]

מצודתם של פרנסי ירושלים הייתה פרוסה גם מעבר לגבולות העיר. דרכם עברו הכספים, שנשלחו לקהילת חברון בדרכים בנקאיות רגילות ולא על ידי שלוחים.[168]

162 ראה שו״ת ר׳ אברהם אבן חנניה, עמ׳ 188.

163 ראה כ״י ירושלים, איגרת 13, עמ׳ 57–58.

164 ראה תיקון סופרים, דף 149, ע״ב.

165 ראה כ״י ירושלים, איגרות 104, עמ׳ 140–141; 159, עמ׳ 190; 179, עמ׳ 210–211; וראה גם פריימן, ענייני שבתי צבי, עמ׳ 48.

166 ראה להלן, עמ׳ 156–160.

167 ראה למשל שטר מינוי אפוטרופוס על יתומים בירושלים, שבו נעשה המינוי על פי החלטת ״ב״ד פרנסי ומנהיגי וב״ד ק״ק ירושלם״ (תיקון סופרים, דף 58, ע״א)

168 באיגרת, ששלח אחיו של ר׳ שמואל אבוהב בשנת ת״י (1650) אל אליעזר ערבאי הוא כותב שהוא שלח סכום כסף אל שני סוחרים נוצרים בחלב ״כדי שישלחו׳ לירושלים ליד הגבירים כה״ר יעקב בן עמרם וכה״ר יצחק גאון וכה״ר דוד שניאור יצ״ו. והמה ידריכום אל נכוי ליד כ״ר לצרכי העיר חברון״ (ראה בניהו, איגרות (תשט״ו), עמ׳ קעה). יש בידינו גם קבלה משנת ת״ג (1643), המאשרת קבלת כסף מידי הפרנסים האלו, וחתומים עליה ר׳ אליעזר אבן ארחא (שהיה

תפקידם הקשה של הפרנסים — התמרון הבלתי פוסק בין דרישות הממשל העות׳מאני לבין אינטרסים של הקהילה תוך היחשפות מתמדת לאיומים על שלומם ורכושם — העמיד את הפרנסים במצב קשה ביותר. מצב זה הפך להיות בלתי נסבל כאשר החלו אנשי הקהילה להשמיצם באוזני ראשי הקהילות התורמות בגולה. מאיגרת אחת בכ״י ירושלים אנו שומעים על מחלוקת שפרצה בין שתי משמרות פרנסים. מינוי הפרנסים הנכנסים לא נשא חן בעיני היוצאים והם פנו אל אדם פלוני בגולה, שהיה ממונה בקהילתו על כספי ארץ ישראל, וביקשו ממנו, שיעכב בידו את הכסף שהופקד אצלו לשם ירושלים. הפרנסים הנכנסים תבעו לדין את היוצאים בפני בית־דין של שנים עשר דיינים(!) אשר פסק, שכל זכויות הקהילה עוברות ממשמרת פרנסים אחת לרעותה. אולם הפרנסים היוצאים ״שמו פניהם כשמיר לבלתי שמע לכל דברי גזרת ב״ד״. בין כך ובין כך מן הסכסוך הזה ניזוקו עניי ההקדש ותלמידי חכמים, שהתפרנסו מכספים אלה, וסבלו עתה חרפת רעב.[169]

כדי למנוע מקרים כאלו תוקנה בירושלים הסכמה, שנועדה לחזק את מעמדם של הפרנסים. ההסכמה אושרה בשנת ש״פ (1620) ושוב בשנת שפ״ג (1623). והיא הטילה חרם על ״כל מי שייעשה שום פרוד בכוללות הק״ק, או להפרנסים הנטפלים בצרכי העיר. לא על ידם ולא על יד זולתם, לא בארץ ולא בחו״ל, ושלא לדבר לשום אורח שום שטנה נגד הק״ק יצ״ו והפרנסים הנז׳[כרים]״.[170]

לסיכום, במאה הי״ז הייתה הפרנסות למשרה החשובה ביותר בקהילה. הפרנס נשא בתפקיד חיוני ביותר, ובלעדיו או בלעדי נושא סמכויות דומות לשלו, לא היה לקהילה כל קיום. למרות ששיחׂ אל־יהוד עדיין מופיע לעתים כמייצג רשמי של הקהילה, נתפסים הפרנסים יותר ויותר לא רק כמנהיגי הקהילה אלא גם כחולייה המקשרת בין הקהילה לשלטון. בידי הפרנסים נתרכזו סמכויות נרחבות ביותר ואף תוקנו תקנות שבאו למנוע את השמצתם בגולה.

רבה של חברון), יוסף בן חזקיה אבואב ואברהם אזולאי (ראה שם). איגרת נוספת משנת ת״י (1650) מציינת, כי סכום כסף יישלח אל פרנסי ירושלים יצחק גאון, יצחק פאלמה ואברהם אבן דאנה, ״ועליהם כתבנו, שתכף כהגיע הכסף הנ״ל לידם, ישלחו אל נכון לחכמי ומנהיגי חברון תוב״ב סך המעות ההולך לשמם, כאשר קוינו כן יעשו בלי עכוב כלל ב״ה״. (שם, עמ׳ קע״ז). אותו אברהם אבן דאנה, המוזכר כאן, אף יצא בשנת תכ״ג (1663) כשליח מטעם קהילת חברון (ראה שם, עמ׳ קמ). סמך נוסף לקשרים הללו שבין קהילת ירושלים לקהילת חברון ניתן אולי לראות בהימצאותן של כמה איגרות לשם חברון בתוך כ״י ירושלים, שהוא כולו איגרות לשם ירושלים. איגרות אלו דומות מאוד בסיגנונן לאיגרות הירושלמיות, אולם הן שונות במספר פרטים העולים מתוכן (ראה למשל איגרות 33, עמ׳ 75–76; 125, עמ׳ 157; 126, עמ׳ 158).

169 ראה כ״י ירושלים, איגרת 13, עמ׳ 57–58.

170 נוסח ההסכמה משנת שפ״ג (1623) היה אצל א״ל פרומקין, שהעתיקה מפנקס ישן של רבני צפת. היא נחתמה בי״ח אייר שפ״ג (וראה פרומקין־ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, כרך א, ח״ב, עמ׳ 32). ההסכמה מי״א אדר ש״פ (1620) פורסמה בירושלים (לונץ), ב (תרמ״ז), עמ׳ 147–148.

במשרה זו החזיקו בדרך כלל אנשים עשירים, אשר יכלו לערוב להתחייבויות הקהילה. בשל הלחצים המתמידים, שנושאי משרה זו נאלצו לעמוד בהם, לא נמצאו קופצים לתפקיד, ובדרך כלל היה צורך להפציר באנשים שיסכימו לשמש בו. כתוצאה מכך נתרוקן מעשה בחירת הפרנסים מתוכנו, ובכך נחסמה הדרך העיקרית שהייתה בידי "יחידי הק"ק" להשפיע על הנעשה בקהילה. רוב הפרנסים בתקופה זו הם מצאצאי גרוש ספרד, מהגרים שהגיעו לירושלים. אין אנו עדים בתקופה זו לתופעה של הנהגה העוברת בירושה מדור לדור או המסורה בידי משפחה אחת, אך בשנים ש"פ־ת"י (1620–1650) ות"מ־ת"ן (1680–1690) מסתמנת קביעות מה בהנהגה, ואנו מוצאים אותם אנשים משמשים בה במשך שנים רבות. מסתבר איפוא, שכאשר נמצאו אנשים מתאימים לשמש בהנהגה לא בנקל השתחררו מתפקידם.

ה. שיח' אל־יהוד

יסודה של משרה זו בזמן השלטון הממלוכי. בתקופה זו הנהיג את הקהילה גוף שמנה בין חמישה לשישה שיח'ים.[1]

אחרי הכיבוש העות'מאני נותר שיח' אחד שנשא בתואר "שיח' אל־יהוד". כלומר "זקן־היהודים". נושא משרה זו היה מייצגה הרשמי של הקהילה היהודית כולה בפני השלטונות. במשך המאה הט"ז היה לפרקים שיח' מיוחד לאשכנזים בירושלים. שכונה "שיח' אל־אמן". משרה זו נעלמה ברבע האחרון של המאה הט"ז.

השיח' נתמנה על ידי הקאדי של ירושלים בישיבה רשמית ופומבית של בית־הדין השרעי, בנוכחות נציגים של הקהילה, והמינוי נסמך תמיד על רצון הקהילה. לצידו של השיח' פעלו במאה הט"ז "ראשים" נוספים, הם הפרנסים ו"טובי העיר". לאלה לא היה כל מעמד רשמי, למרות שכמותו הם נתפסו כערבים ואחראים לקהילה ולהתחייבויותיה. במאה הט"ז מילא השיח' תפקידים דומים לאלה של הפרנסים אך הממד העיקרי והחשוב של תפקידו היה היותו חולייה מקשרת בין הגוף השלטוני הפנימי של הקהילה לבין העולם החיצוני.[2]

במאה הי"ז מולאו כל תפקידיו של שיח' אל־יהוד על ידי הפרנסים, ואף הממד האחרון הזה של קישור וייצוג הקהילה בפני השלטונות נקשר בדרך כלל בתפקידם של הפרנסים. במחצית השנייה של המאה הי"ז נעלם שיח' אל־יהוד כליל מן המקורות העבריים ובכל מקום שאנו עוסקים בעניינים, שדרשו את ייצוגה של

1 ראה בעניין זה רוזן, מעמד המוסתערבים, עמ' 73–82; דוד, המשמעות ההסטורית, עמ' 221–244.

2 על השיח' אל־יהוד במאה הט"ז ראה כהן, יהודים, עמ' 43–45, והשווה שו"ת המבי"ט, ח"ג סימן קפח, דף מ, ע"ב.

הקהילה בפני השלטונות, עשו זאת הפרנסים, או בהיעדרם — מישהו מ"טובי העיר".

ידיעותינו על שיח' אל־יהוד במאה הי"ז מועטות הן ביותר. בשנות העשרים של המאה הי"ז שימש בתפקיד זה ר' גדליה קורדובירו.[3] הוא היה בנו של המקובל הצפתי הנודע ר' משה קורדובירו. הוא שהה באיטליה בשנות השמונים של המאה הט"ז, שם טיפל בהדפסת ספרי אביו וספרים אחרים. בשנת שס"א (1601) הוא נזכר כ"חכם או כהן" של יהודי ירושלים.[4] ר' גדליה קורדובירו היה אדם אמיד ונראה שהשפעתו בקהילה חרגה מתחומי סמכותו הרבנית. באותה שנה, שבה הוא נזכר כ"חכם" הוא הסתכסך עם סופר הקהילה, ר' מנחם די לונזאנו, שהוכרח בשל כך לגלות מן העיר.[5] ידוע לנו, שבתוך עשור שנים זה שימש גם ר' חייא רופא כרב בירושלים,[6] וייתכן שלאחר עקירתו לצפת חזר ר' גדליה קורדובירו לשמש כמורה הוראה, שכן אנו מוצאים אותו חותם יחד עם ר' יצחק צבאח בשנת שע"ד (1614) על הצהרה, המאשרת את דבר מותו של יהודי בשם שלום המנגן. ומן החתימה מסתבר שר' גדליה קורדובירו היה אב בית־דין בירושלים באותה תקופה.[7] בשנת שע"ז (1617) הוא יצא בשליחות הקהילה לאיטליה. את שליחותו זו הוא מימן בכוחות עצמו.[8] על פעילותו כשיח' אל־יהוד אנו למדים רק מ"חרבות ירושלם". במשך כל התקופה המתוארת שם, ואשר בה הוא שימש כשיח' אל־יהוד, מילאו הפרנסים את כל התפקידים שתוארו כתפקידיו של השיח' במאה הט"ז. יוצא מכלל זה מקרה אחד בלבד — משנהו של אבן פרוח' דרש מר' גדליה קורדובירו, שיסגיר לידיו את החכם ר' שמואל אבן סיד. לשווא ניסה השיח' להתחמק מן המשימה. לבסוף לא נותרה בידו ברירה והוא דיבר על לבם של הפרנסים לשלם את כופר נפשו של ר' שמואל אבן סיד — שלש מאות גרוש.[9] ר' גדליה קורדובירו נפטר כנראה באביב שפ"ה (1625), שכן בסיוון של אותה שנה כבר ידוע על שיח' אחר — ר' שמעון בן כ"ר שאול כהן.

3 ראה פרומקין־ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, כרך א, ח"א, עמ' 136; כרך א, ח"ב, עמ' 18, הערה 1; בניהו, ר' גדליה קורדובירו, עמ' פב־פג.

4 ראה איש שלום, מסעי נוצרים, עמ' 321.

5 ראה זנה, תעודות, עמ' ר־רא.

6 ראה להלן, עמ' 145.

7 ראה שו"ת נבחר מכסף, סימן נב, דף קג, ע"א. על פסיקה שלו בעניין יום־טוב שני של גלויות בעגלון שבעבר הירדן ראה שו"ת ר' י"ט צהלון הנדפסות, סימן רטז, דף קסט, ע"ב.

8 ראה זנה, שם. (זנה קרא בטעות בפנקס קהילת פדובה שנת שע"א, ועל סמך זה קבע, שר' גדליה החל את שליחותו בשנת שס"ט לערך. אולם קארפי (עזרת יהודי פאדוואה, עמ' 44–45) תיקן את טעותו וקבע את שנת ביקורו בפדובה לשע"ח (1618). לפי זה שנת השליחות היתה סוף שע"ז או תחילת שע"ח.

9 ראה חרבות ירושלם, דף ד, ע"ב.

גם ידיעותינו על השיח׳ הזה מועטות למדי. בסיון שפ״ה קראו אליו עת׳מאן, ממלא מקומו של אבן פרוח׳, והורה לו לדרוש מן הקהילה אלף גרוש. ר׳ שמעון כהן העביר את הדרישה אל הפרנסים. בי׳ באלול של אותה שנה, שהיה ערב חג למוסלמים, מסר ר׳ שמעון לפרנסים כי עת׳מאן דיבר אליו רכות וגם ציווהו לבקש מהם במקום עשרת הגרוש שהיו נותנים לו ממילא, חתיכת בגד משי טוב ויפה.[10]

ביום המחרת, י״א באלול שפ״ה, נאסרו מנהיגי הקהילה. עתה גילה השיח׳ פעילות רבה יותר בענייני הקהילה, וביחד עם יואל הלוי ניהל את המשא ומתן לשחרור האסירים.[11] כאשר עונו הפרנסים הלכו ר׳ שמעון ויואל הלוי עם חכמים אחרים להתחנן לפני עת׳מאן, עד שלבסוף נעתר זה לבקשותיו והסכים לשחרם תמורת חמשת־אלפים ומאה גרוש.[12] בסוף תקופת שלטונו של אבן פרוח׳, כאשר באה אל משנהו משלחת של יהודי ירושלים, היה ר׳ שמעון היחיד שלא נאסר.[13]

ידיעות מעטות אלה יכולות ללמדנו כמה גופי הלכות: שיח׳ אל־יהוד מופיע בתקופה זו כאיש קשר בלבד בין הנהגת הקהילה לשלטון החיצוני. אין הוא מחליט דבר ואין הוא אומר דבר על דעת עצמו. הוא מעביר את דרישות הממשל אל הפרנסים ומחזיר את תשובותיהם. לכל היותר יש לו דעה מייעצת. הפרנסים הם הגוף השלטוני המרכזי בקהילה ודומה שכל סיבת הופעתו של השיח׳ בזירת האירועים נעוצה בעובדה, שהפרנסים נאלצים להסתתר כדי להתחמק מסחטנותם של אבן פרוח׳ ועושי דברו. פעילות עצמאית ויזמה מגלה השיח׳ רק לאחר שנאסרים הפרנסים.

בארכיוני בית־הדין השרעי נזכר אדם נוסף אשר שימש כשיח׳ אל־יהוד בתקופת שלטונו של אבן פרוח׳. זהו מוסא בן אבראהים, אשר הלך ב־28.5.1626 יחד עם הפרנסים אל אחד מנכבדי המוסלמים בירושלים כדי ללוות ממנו כסף.[14] אפשר שבתוך תקופת כהונתו של ר׳ שמעון כהן היתה תקופת ביניים, שבה כיהן במשרה זו אותו משה בן אברהם.

האזכור האחרון של שיח׳ אל־יהוד במאה הי״ז הוא משנת ת״ב (1642). שמואל בן דוד הקראי כתב על ביקורו בירושלים באותה שנה, כי בהגיעו אל שערי ירושלים ״בא איש אחד רבן, משה שמו, הנקרא שיך יהוד, והוא על המס פקיד של שר ירושלים, וראה כמה אנשים אנחנו, לקחת קפר מאיש ב׳ כספים, כי הוא חק להם, ואחר שבא וראה אותנו, ואמר לנו, בואו ברוכי יי״.[15]

10 ראה שם, דף ה, ע״ב.
11 ראה שם, דף ו, ע״א.
12 ראה שם, דף ח, ע״א־ב.
13 ראה שם, דף ט, ע״ב.
14 ראה סג׳ל, כרך 111, עמ׳ 246, מנאע, משפחת פרוח׳, עמ׳ 85. אותו מוסא בן אבראהים הלך גם ב־14.4.1637 יחד עם ר׳ שמואל בן דוד טרדיאולה כדי לשלם את מס הגולגולת עבור הקהילה (סג׳ל, כרך 112, עמ׳ 276, מנאע, שם, עמ׳ 67).
15 יערי, מסעות, עמ׳ 241.

השיח׳ מופיע כאן איפוא כחוכר ה״גפר״ — מכס הכניסה לירושלים, שהוטל על מי שאינם מוסלמים.

היעלמותו של שיח׳ אל־יהוד מן המקורות העבריים אינה מעידה בהכרח, שמשרה זו לא התקיימה עוד מאמצע המאה הי״ז, אך לאור תפקידם הבולט של הפרנסים ועיסוקם גם בעניינים, שטיבם קישור בין הקהילה לשלטון העות׳מאני, נראה שמשרה זו התרוקנה מרוב תכניה.

ו. חכם הקהל

ה״חכם״ היה הסמכות הרוחנית והמשפטית המרכזית בקהילה. למעשה לא ברור כיצד נתקבלה ההחלטה על מינוי של חכם פלוני כחכם הקהל. ייתכן שהדבר נידון במעמד המשותף של הפרנסים ״טובי העיר״ ורבניה. את המשא ומתן עם החכם המיועד ניהלו הפרנסים, והוא מונה בטקס חגיגי על ידי ״ראשי העם״ במעמד כל הק״ק.[1] בתוקף תפקידו כדיין הוא נזקק לאישורו של הקאדי, אך למעשה יכלה הקהילה לקבל על עצמה את מרותו גם בלי אישור כזה.[2] במסגרת תפקידו היה עליו להתפלל בקביעות עם הקהל, כנראה ב״ק״ק ת״ת״ (הרב האשכנזי — בבית הכנסת האשכנזי), להיות אב בית דין ומשגיח על המוסר[3] ולהרביץ תורה בבית המדרש שליד בית הכנסת הספרדי[4] (הרב האשכנזי — בבית המדרש שליד בית הכנסת האשכנזי). כן היה חכם הקהל חותם בראש חכמי העיר על הסכמות, יוזם התקנת תקנות חדשות[5] ודורש בשבת.

לחכם הקהל היו זכויות מיוחדות. הוא היה פטור מתשלום מסים; הקהילה התחייבה לפצותו על כל הפסד שנגרם לו מעם השלטון בשל תפקידו; לעתים הוא אף קיבל מן הקהילה בית ורהיטים, וכן קיבל שכר.[6] הקהילה התחייבה לציית לו ולאכוף את פסקיו.[7] מצד שני הוטלו על החכם מגבלות אחדות, שמטרתן הייתה לשמור על כוחה של ההנהגה החילונית. נאסר עליו להתערב בענייני ירושת נפטרים עריריים,[8] ולהסגיר יהודי לערכאות של גויים אם לא התרה בו לפני כן בפני ״ז׳ טובי העיר״.[9] גם

1 ראה כ״י ירושלים, איגרת 47, עמ׳ 90. שטר זה מופיע ככתבו וכלשונו כמעט בתיקון סופרים, עמ׳ 6.
2 ראה כהן, יהודים, עמ׳ 49, ולהלן עמ׳ 143–144.
3 ראה כ״י ירושלים, שם.
4 ראה קויפמאן, עמ׳ 83.
5 ראה שו״ת יהוסף מליריאה, דף 28, ע״ב.
6 ראה תיקון סופרים, עמ׳ 7.
7 ראה שם, דף 104, ע״ב; כ״י ירושלים, איגרת 47, עמ׳ 90.
8 ראה פריימן, תקנות ירושלים, עמ׳ 208.
9 ראה שם.

בענייני חרמות לא הייתה לו סמכות בלעדית והוא נזקק כנראה בעניין זה לאישור הפרנסים.[10]

למידת השפעתם וכוחם האמיתי של רבני ירושלים וחכמיה לא היה אופי קבוע. היא השתנתה מדור לדור, ונקבעה במידה רבה על ידי אישיותם של החכמים. ואישיות המנהיגים החילוניים שבדורם.

מאמצע שנות החמישים של המאה הט״ז עד שנת שכ״ה (1564) שימש ר׳ דוד אבן זמרה (הרדב״ז) כחכם הקהל וכדיין בירושלים.

בשטר מינוי, שניתן לו, כאשר בא לכהן בירושלים,[11] אפשר למצוא את פירוט תפקידיו של החכם, מי שכר אותו, וכיצד נתמנה, וזה לשונו: ״אנו חתומי מטה, וכל הקהל הקדוש יצ״ו, וכל הנאמנים וז׳ טובי העיר קבלנו עלינו בשבועה חמורה בשי״ת [בשם יתברך] בכל חומרי שבועה, שראובן יהיה עלינו לרא׳[ש] ולקצין, ודיין, ומנהיג, לדון ולפשר בכל עניין שיצטרך, בין ליחיד, בין לרבי׳[ם], בין לנישואין, בין לגרושין, בין בכל אשר יראה לו לגזור ולעשות גדר והסכמה, או לקיי׳[ם] איזו הסכמה מההסכמות הקדומות. הכל קבלנו עלינו כלנו כא׳[חד], לכל אשר יאמר החכם הנז׳[כר], וכל הפסד, ונזק והוצאה, שיבא להחכ׳[ם] הנז׳ ח״ו, משום דבר מזה, מכל איזה אדם שיהיה, עלינו ליהדר באחריו׳[ת] גמורה על כל נכסינו״.[12]

האנשים ששכרו את הרדב״ז היו ארבעת הפרנסים דאז. הוא שימש כחכם ודיין במשך כמה שנים ללא אישור רשמי מן הקאדי. הוא היה פעיל בענייני צבור שונים ובין השאר ניסה ״לייסר קצת פריצים ולהחזיר׳[ם] למוטב״.[13] כתוצאה מכך הלשינו עליו לפני הקאדי כי הוא עורך נישואין בביתו. הסיבה העיקרית להיזקקות לאישורו של הקאדי למינוי דיין, הייתה נעוצה בכך שהלה רצה לוודא, שישולמו לו המסים על הנישואין הנערכים בקהילה, ולפיכך היה הדיין זקוק אף לאישור מיוחד לכל טקס בנפרד.[14] כתוצאה מהלשנה זו נאסר הרדב״ז, הוכה, ונאלץ לשלם סכום כסף גדול לשלטונות. למרות שהקהילה לא ששה להחזיר לרדב״ז הפסדים אלה וניהלה עמו

10 ראה שם.

11 בשתי התשובות שכתב המבי״ט (שו״ת המבי״ט, ח״ג, סימנים קפ״ח, רכח) בענין סכסוכו של הרדב״ז עם קהילת ירושלים על תשלום הפסדיו לשלטונות (ראה להלן הערה 13) לא נזכר שמו של הרדב״ז במפורש, ואולם מכתבי השאלה ניכר מי הוא השואל: מצטיירת שם דמות של רב זקן שהיה עשיר מאד עוד קודם שקיבל על עצמו את משרת הרבנות בירושלים. כדיין היה הוא יחידי. פרטים אלו תואמים את דמותו של הרדב״ז (ראה קורא הדורות, ד ף לג: ע״ב והשווה כהן, יהודים, עמ׳ 51).

12 שו״ת המבי״ט, ח״ג, סימן קפח, דף מ, ע״ב. נוסח שונה במקצת ומליצי בהרבה מצוי ב״טופס מנוי חכם על הקהל״, כ״י ירושלים, איגרת 47, עמ׳ 90.

13 שו״ת המבי״ט, ח״ג, סימן קפח, דף מ, ע״ב — מא, ע״א

14 ראה כהן, יהודים, עמ׳ 49, 51.

דיון משפטי על כך, היא רצתה בו כדיין, ובקשה לאשר את דיינותו באופן רשמי.[15] ואכן, הוא המשיך לשמש כחכם הקהל בירושלים עד שנת שכ"ה (1564).

בשנים שלאחר מכן לא שימשו ברבנות בירושלים חכמים ידועים. בין השנים של"ח־שמ"ד (1578–1584) שימש כחכם ואב־בית־דין ר' חיים ויטאל. על מעמדו בקהילה אנו למדים משאלה ששאל ר' עזריה זאבי את בנו, ר' שמואל ויטאל. בין השאר הוא כותב: "וכן נהגו פה עיר הקדש מימי קדם שהיה הרב הגדול מורנו אביו זלה"ה מרביץ תורה פה ירושלים תוב"ב."[16]

בסוף שנת שמ"ז (1587) או בראשית שמ"ח (1588)[17] בא לירושלים ר' בצלאל אשכנזי. הוא נתקבל מיד כרבה של הקהילה. בהיותו גדול בתורה ובעל אישיות חזקה מאד, ואולי גם בהעדר הנהגה חילונית בעלת שיעור קומה, הוא הצליח לרכז בידיו סמכויות רבות. מאופי פעולותיו עולה, שהוא מילא גם תפקיד של מנהיג חילוני.[18] בפנקסי בית־הדין השרעי הוא מתואר לא רק כחכם אלא גם כ"מתכלם", כלומר "אחראי" על עדת היהודים.[19] הוא פעל רבות לשיפור מצבה הכלכלי של הקהילה. אף רבני האשכנזים, אשר לא נפלו ממנו בגדולתם בתורה, הניחו לו להתקין להם תקנות חדשות, שנגעו לקהלם,[20] וזאת למרות שהיו להם מנהיגים ואף רב משלהם, הוא ר' אפרים בר' יהודה המכונה פַּייש (או וייש), חתנו של המהרש"ל.[21]

עם פטירתו של ר' בצלאל אשכנזי בשנת שנ"ה (1595)[22] נוצר חלל ריק בהנהגת ירושלים. הסמכויות החילוניות שהיו נתונות לו חזרו לידי הפרנסים וה"טובים".[23] כפי שראינו לעיל, מיהרו רבני האשכנזים להתנער מהסכמתם לתקנתו, אשר לפיה היו האשכנזים צריכים לפרוע שישית מן התרומות, המגיעות אליהם מחוץ לארץ, לצורכי הקהילה כולה. אף־על־פי־כן שיתוף הפעולה בין שני הקהלים לא נפסק.[24]

15 ראה שם, עמ' 51.

16 ראה בניהו, ר' חיים ויטאל, עמ' סו־סז.

17 באדר א' שמ"ז הוא היה עדיין במצרים; ראה איגרת ההמלצה, שנתן לשליח יצחק שכמי, אצל דימיטרובסקי, עמ' 178.

18 ראה יערי, שלוחי א"י, עמ' 225–227; שו"ת בצלאל אשכנזי, סימן טו, דף נב, ע"א.

19 ראה כהן, יהודים, עמ' 56.

20 ראה שו"ת ר' יו"ט צהלון הנדפסות, סימן קס, דף קלב, ע"ב — קלג, ע"א־ב, וראה לעיל, עמ' 104

21 ראה פרומקין־ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, כרך א, ח"א, עמ' 107–108.

22 בשנת שנ"א (1591) הוא חתם עם אחרים על מכתב לקהילת מונשטיר (ראה ירושלים (לונץ), ז (תרס"ו־תרס"ז), עמ' 347–351). באמצע שנת שנ"ה כבר לא היה בין החיים, וקובץ תשובותיו נדפס מתוך עזבונו. הדפסת הספר הסתיימה בוונציה ביום כ"ב מנחם אב שנ"ה. ראה גם כהן, שם, עמ' 55.

23 ראה כהן, שם, עמ' 56.

24 ראה לעיל, עמ' 104–105.

בשנת שנ"ד (1594) חזר לירושלים ר' חיים ויטאל, אך לא ידוע אם הוא המשיך לנהוג שם את רבנותו אחרי מותו של ר' בצלאל אשכנזי.[25]

ידיעותינו על רבני ירושלים בעשור השנים שבין שנ"ה (1595) לשס"ז (1607) דלות למדי. איננו מכירים כל חיבורים של חכמי ירושלים מן השנים הללו. גם שמות הדיינים הנזכרי בפנקסי בית־הדין השרעי בשנים אלה אינם תורמים לנו הרבה. בשנים שנ"ז־שנ"ט (1597–1599) נזכר בפנקסים אלו כחכם אדם בשם אבראהים בן עמראן, שאחז בסמכויות של "אחראי" על הקהילה.[26] ייתכן שזהו החכם ר' אברהם הכהן הנזכר בהסכמת פטור תלמידי חכמים ממסים משנת שנ"ו (1596) כמי שעמד בראש תלמידי החכמים שדרשו את חידוש ההסכמה בעקבות זיוף חתימותיהם על שטרי חוב של הקהילה.[27] בשנת 1599/1600 התמנה אדם בשם עטא־אללה למשרת ה"ח'אח'אם על עדת היהודים ואחראי עליהם".[28] כלומר, אדם זה אחז בסמכויות דומות לאלה שהיו בידי אותו אבראהים בן עמראן ובידי ר' בצלאל אשכנזי. בשנת שס"א (1601) נזכר ר' גדליה קורדובירו כ"חכם או כהן" של יהודי ירושלים.[29] לאור העובדה שהוא שימש בתקופות אחרות בתפקידים חילוניים כמו שיח' אל־יהוד, ייתכן שגם הוא אחז בסמכויות חילוניות ודתיות כאחד.

התופעה של חכמי הקהל, האוחזים בסמכויות חילוניות, אינה שכיחה בירושלים. תופעה זו שכיחה בקהילות קטנות מאד כמו קהילת חברון וקהילות צפת וטבריה במאה הי"ח, שבהן הכריחה דלות המשאבים האנושיים לאגד את הסמכויות כולן ביד אחת. מציאות תופעה זו בירושלים של סוף המאה הט"ז הייתה נעוצה כנראה באישיותם של האנשים המסויימים הללו ובנסיבות שנוצרו. במלים אחרות, נראה שלקהילה היה אמון ביכולתם להגיע להדברות עם השלטונות, ומצב יחסיה עם השלטון בתריסר השנים האחרונות של המאה הט"ז דרש הפקדת סמכויות יוצאות דופן בידיהם של האנשים המתאימים ואלה היו באותה שעה חכמי הקהל.[30]

25 ראה בניהו, ר' חיים ויטאל, עמ' סו־סז. שם הוא מראה, שבשנת שנ"ד (1594) נתן ר' חיים ויטאל אישור לחתימות האשכנזים על ההסכמה לפטור תלמידי חכמים ממסים. לדעתו מוכיח הדבר, שר' חיים ויטאל חזר לירושלים באותה שנה.

26 ראה כהן, יהודים, עמ' 56.

27 כרם חמר, ח"כ, דף כד, ע"א.

28 ראה כהן, שם.

29 באותה שנה הוא נתן לג'והן סאנדרסן "אישור" על ביקורו בירושלים (סאנדרסן הסביר בשולי הדברים מי האיש (ראה לעיל, עמ' 140, הערה 4).

30 כהן רואה בתופעה זו סימן לעלייה חשיבותו של הממד הדתי בהנהגת הקהילה (ראה שם, עמ' 56). אולם אין בהמשך תולדות הרבנות בירושלים כדי לאשש קביעה זו. חשיבות הממד הזה עולה ויורדת בהתאם למצבה של הקהילה, אישיותם של הנוגעים בדבר והמשאבים הכלכליים שעמדו לרשותם. וראה עוד להלן.

משנת שס״ז (1607) לערך שימש ר׳ חייא רופא כחכם הקהל בירושלים.[31] על ר׳ חייא רופא כאב־בית־דין בירושלים יש בידינו עדות בתוך קובץ תשובותיו של ר׳ יום טוב צהלון.[32] במקום אחד תמה ר׳ יום טוב צהלון על הפרנס ר׳ אברהם ויילייסיד ״כיצד מלאו לבו ללכת אחרי דייני ורבני ארץ אחרת, והשליך אחרי גוו דייני ורבני ארצנו עיר תהילה״. הוא מפנה אותו אל ר׳ חייא רופא באמרו: ״והנה במקום השואל דָּבָר אחד מיוחד, הלא הוא החכם השלם הדיין המצוין מושיע ורב כמה״ר [כבוד מורנו הרב] חייא נר״ו [נטריה רחמנא ופרקיה] כי הוא ידע היכי נהגינן באתרין״.[33]

בשנת שע״א (1611) חזר ר׳ חייא רופא לצפת, אולם הוא המשיך לעסוק באיסוף כספים ובהעברתם לירושלים.[34] אפשר שאחרי חזרתו של ר׳ חייא רופא לצפת שוב שימש ר׳ גדליה קורדובירו כרבה של הקהילה, שכן אנו מוצאים אותו חותם כאב בית־דין על עדות שניתנה בשנת שע״ד (1614) והעוסקת במותו של יהודי ששמו שלום המנגן.[35]

עד לשנת ש״פ (1620) שוב אין בידינו ידיעות על הרבנות בק״ק ספרדים. משנה זו ועד לשנת שצ״א (1631) מופיע שם אחד בראש כל הרבנים, החתומים על כל ההסכמות שבידינו, הוא שמו של ר׳ שם־טוב לוזייאו. הוא חותם לראשונה על ההסכמה משנת ש״פ (1620) לפטור תלמידי חכמים ממסים,[36] וכן על שתי הסכמות המכוונות נגד עשיית פרוד בק״ק, האחת משנת ש״פ (1620) והשנייה משנת שפ״ג (1623).[37] הוא גם ניצב בראש החותמים על מכתב שליחות לפאס משנת ש״ץ (1630),[38] ובראש המסכימים על ״חרבות ירושלם״ בשנת שצ״א (1631).[39] אם היה ר׳ שם טוב לוזייאו חכם הקהל יש לתמוה על כך שאין לנו ידיעות עליו משום מקור אחר מלבד ההסכמות. אלא שעובדה זו בעינה עומדת: חתימתו מופיעה במקום, שבו צריכה הייתה להיות חתימת החכם.

31 בשל סמיכות הזמנים בין ביקורו בקושטא ועקירתו לירושלים מניח בניהו (ר׳ חייא רופא, עמ׳ 113), כי הוא נשלח לירושלים מקושטא, עקב דלותה של העיר מבחינת רבנים וחכמים בשנים אלו.

32 ראה שו״ת ר׳ יו״ט צהלון, סימן קצז, דף 543, ע״א־ע״ב. בתפקיד אב־בית־דין שימש חכם הקהל (מ׳ בניהו, חיים יוסף דוד אזולאי, ירושלים תשי״ט, ח״א, פרק א, עמ׳ יט).

33 ראה בניהו, ר׳ חייא רופא, עמ׳ 113.

34 ראה שם, עמ׳ 116.

35 ראה שו״ת נבחר מכסף, סימן נב, דף קג, ע״א, וראה לעיל עמ׳ 140.

36 ראה כרם חמר, ח״ב, דף כד, ע״א.

37 על ההסכמה משנת ש״פ ראה ירושלים (לונץ) ב (תרמ״ז) עמ׳ 147–148, וכן לעיל עמ׳ 112. על זו משנת שפ״ג ראה פרומקין־ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, כרך א, ח״ב, עמ׳ 32.

38 ראה טולידאנו, תעודות מכתבי יד, עמ׳ 464–466.

39 חרבות ירושלם, דף יא, ע״ב.

במשך זמן לא רב לפני שנת שצ"ה (1635) היה ר' זרחיה גוטה חכם הקהל ואב־בית־דין. עובדה זו עולה מעדותם של כמה חברים מבית דינו של ר' משה גאלנטי, שהעידו, כי "אנו זוכרים שנעשה מעשה פה ירושלים תוב"ב, בזמן הרב הגדול כמה"ר זרחיה גוטא ז"ל וב"ד הצדק, שהתירו להחכם נפתלי נ"ע עם חתימות ק' רבנים".[40] גם באיגרתו של ר' אברהם היכיני לר' עזריה זאבי, כותב ר' אברהם היכיני כי בוויכוח בינו ובין זאבי פסק ר' זרחיה גוטה, באמרו: "ואכפוף קומתי למחוקק בין רגליו המאור הגדול רבינו זרחיה וזרח שמשו ולא יאסף".[41]

ר' זרחיה גוטה עלה לירושלים זמן מה אחרי גזרות אבן פרוח'. הוא ישב בה זמן קצר, ואחר כך עבר לחברון . גם בחברון לא שהה זמן רב, ולבסוף עקר למצרים, שם נפגש עמו בשנת ת"ה (1645) ר' דוד קונפורטי.[42]

נראה כי אחריו שימש כחכם ר' ישראל בנימן הראשון. כל כותבי הקורות ושאר המקורות, מזכירים אותו כגאון הדור, משכמו ומעלה מכל רבני דורו. מוצאו היה ממצרים, שם היה מתלמידיו של ר' אליעזר ממנלאנואי.[43] רעו היה ר' שמואל אבן סיד.[44] בשנת שפ"ה (1625) מעיד עליו העולה מקארפי, כי הוא "מהיותר חכמים ונבונים שבירושלים עם שרבו כמו רבו הנקראים חכמים וכפי האמת דעת כלם שוה לעסוק בתורה לשמה עם שאין כל האצבעות שוות".[45] בהסכמות הידועות לנו. שנחתמו בירושלים, החל משנת ש"פ (1620) חתום שמו במקום השני מיד אחרי ר' שם טוב לוזייאו.[46] בכסליו שנת שצ"ה (1635) הוא חתם כאב־בית־דין ביחד עם ר' חנניה אבן ברקי ור' יהודה אישפריאל על שטר הרשאה, ובו נאמר בפירוש: "גב אנחנו ב"ד של ירושלים ע"ה [עיר הקודש] תוב"ב."[47] מכאן נראה, שבשנה זו הוא היה כבר חכם הקהל.

ר' ישראל בנימן הנהיג מנהגים חדשים בבית הכנסת "ק"ק ת"ת". וכך מעיד ר' יעקב חאגיז: "מצאתי שהנהיג הרב כמהר"י [כבוד מורנו הרב ישראל] בנימן על שמוציאין ספר שני קורא א' ואומר קדיש ואח"כ עולה המפטיר וזה בק"ק ת"ת שבע"ק [שבעיר קודשנו] ת"ו [תבנה ותכונן] שאני מתפלל בו".[48]

40 שו"ת גינת ורדים, אהע"ז, כלל א, סימן ט, דף ג, ע"ב.

41 שרידי אגרון מחברון, עמ' 8.

42 ראה קורא הדורות, דף מט, ע"ב. וראה עוד עליו פרומקין־ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, כרך א, ח"ב, עמ' 31; *EJ* כרך 4, עמ' 527.

43 ראה קורא הדורות, דף מח, ע"א.

44 ראה להלן, עמ' 213.

45 קויפמאן, עמ' 85.

46 ראה לעיל, עמ' 146.

47 תיק מסמכים משפטיים;את חתימת ר' חנניה אבן ברקי (או אבן ברקן) לא זהיתי בבטחון. המלים "חנניה ן"" ברורות וכן האותיו בי"ת ורי"ש, ואולם האותיות האחרונות מטושטשות

48 שו"ת הלכות קטנות, ח"ב, סימן קעב, דף לג, ע"א.

בעל קורא הדורות קורא לו "רב מובהק ומקובל".[49] בשנת תל"ז (1677) לערך כותב עליו ר' משה אבן חביב בעניין כתיב השם בנימן: "וכן הי' [ה] רגיל לחתום פה עה"ק ירושלים ת"ו גדול דורינו הגאון הישיש מהר"ר ישראל בנימן זלה"ה [זכרונו לחיי העולם הבא]"[50]

בשנת ת"ט (1649) הוא חתום עדיין כראשון מבין רבני ירושלים המסכימים על חלקו השני של "מגיד מישרים",[51] וכן הוא חתום ראשון בשנת ת"י (1650) על ספר "ברית אברהם" לר' אברהם גדיליא.[52]

ר' ישראל בנימן האריך ימים עד לשנת תכ"ח (1668), אך נראה שבשנותיו האחרונות פרש מפעילות ציבורית, אולי מפאת גילו הגבוה. דבר זה גרם למשבר בהנהגתה הרוחנית של הקהילה. אמנם בשנת תי"ח (1658) הגיע לירושלים רב גדול אחר, הוא ר' יעקב חאגיז, אולם כל עוד היה ר' ישראל בנימן בחיים, לא יכול היה אחר לתפוס את מקומו, מה גם שלר' ישראל בנימן היה בן, ברוך בנימן, שהיה ראוי לשמש בתפקיד הרם.[53] אפשר שהקהל אכן התכוון לקבל אותו כחכם לאחר מות אביו, אולם הוא נפטר חודשים ספורים אחרי מות אביו.

ר' משה אבן חביב הספיד את ר' ישראל בנימן בשנת תכ"ט (1669), בתשלום שנה למותו, ומהספדו עולה דמותו של האיש ומצב הנהגת הקהילה לאחר שנפטר גם בנו, המועמד הטבעי לכס הרבנות. וזה לשון ההספד:

> ...יחרד האיש וילפת, אל הלקח ארון האלדים, כי זיכו עם פיך להגיד שבחו ימים ולילות, וכל בית יש'[ראל] יבכו זאת השרפה, ועדיין עפעפינו יזלו מים, על שמועה כי באה מהרה, אביו ז"ל, והאחרון הכביד, פטירת בנו, אשר אמרנו בצלו נחנה,[54] תכופים זה לזה, כי זה ח"ו מורה חרון אף ומדב"ר בקשת, כי ידענו כי ה' חנון ורחום, ואין חפץ בהשחתת העולם, כ"ש [כל שכן] בסילוקן של צדיקי'[ם], אלא ודאי הוא אשר דברתי כי כאשר לא חזרו בתשו'[בה] בסילוק צדיק הא'[חד], סילק צדיק אחר, אשר היה מגין עלינו מן הפורענות.[55]

49 קורא הדורות, שם.

50 גט פשוט, הלכות גיטין, סימן קכט, דף צה, ע"ב.

51 מגיד מישרים, ח"ב, ווינציאה שנת השק"ט (כנראה ה'ת"ט).

52 ברית אברהם, ליוורנו ת"י. ראה אודותיו פרטים נוספים אצל פרומקין־ריבלין תולדות חכמי ירושלים, כרך א, ח"ב, עמ' 27–28.

53 ראה פרומקין־ריבלין, שם, כרך א, ח"ב, עמ' 27–29; *EJ*, כרך 4, עמ' 527.

54 צ"ל נחיה (על־פי איכה ד:כ).

55 דרושי משה אבן חביב (י), דרוש א' לפרשת תזריע, דף קט, ע"א; על "הספד תשלום השנה של הח' הש' הדיין המצויין כמוהר"י בנימן זלה"ה". ראה גם דרושי משה אבן חביב (מ), דף קסד, ע"ב.

בשנים שפ"א־שפ"ה (1621–1625) שימש ר' ישעיהו הלוי הורוויץ, המכונה השל"ה (על שם ספרו הנודע "שני לוחות הברית"), כרבה של קהילת האשכנזים בירושלים.[56] מן המכתב, ששלח לבנו, נודעו לנו פרטים חשובים על דרך התקשרותו עם קהל אשכנזים. אלו דומים ביותר לפרטי התקשרותו של הרדב"ז עם הקהילה.[57] כנראה השתמשו האשכנזים והספרדים בנוסח אחד של חוזה בשינויים קלים. את המשא והמתן עם השל"ה ניהל גם כאן פרנס הקהילה. היה זה ר' נתן מפרנקפורט, שנשלח אל השל"ה למקום מושבו בצפת. הוא הציע לו לשמש אב־בית־דין וראש ישיבה בירושלים. השל"ה ביקש בתמורה דירה ורהיטים, תשלום כל מסי המלכות "תמידין ומוספין", הוצאות נסיעתו מצפת, וכל ההפסדים שייגרמו לו על ידי השלטון.[58] הקהילה אכן קיבלה על עצמה למלא דרישות אלו אך גם כאן, כבמקרהו של הרדב"ז, היא השתמטה ממילוי הסעיף האחרון.[59]

כזכור, נאסר השל"ה בידי עת'מאן בשבת, י"א אלול שפ"ה, יחד עם יהודים נוספים, שנתפתו להאמין כי לבו של עת'מאן נהפך עליו לטוב, והלכו באותה שבת לבית הכנסת. יהודים אלו, והשל"ה בתוכם, נפדו על ידי הקהילה.[60] בעקבות הפרשה הזאת סירבו הפרנסים להשיב לשל"ה חוב בן אלף ומאתיים גרוש, שהקהילה נתחייבה לפרעו בשנת ש"ץ (1630). הם טענו, כי בשל אי־זהירותו בלכתו לבית הכנסת באותה שבת, הפסידה הקהילה ששת־אלפים גרוש, דמי הפדיון. הפרנסים הסתמכו על דברי השל"ה: "פדוני עכ"פ [על כל פנים] ואני אפרע". והבינו מהם כי הוא מחל על "השטר שעשה שהם חייבים להצילו מכל צרה וצוקה ולפדותו מכל נזק שיבא עליו".[61]

אחרי מות השל"ה ניסתה בתו להוציא מן הקהילה את הכסף. ר' אליעזר אבן ארחא תמך בתביעתה מטעמים שונים, וביניהם: (א) אין המחילה מחילה. (ב) הקהילה קיבלה מידי העצורים האחרים שלושת־אלפים גרוש לפדיונם ולא הפסידה בעניין זה פרוטה משלה. מתברר, כי השל"ה כתב באיגרות לחוץ לארץ, שהוא נפדה על ידי הקהילה בששת־אלפים גרוש. ר' אליעזר אבן ארחא מתרץ זאת באומרו שהשל"ה רצה להגדיל את כבוד הקהילה, ולעורר את יהודי הגולה לתרום יותר למענה.[62] מן הפרשה הזאת אפשר להסיק לגבי ההסכם שנעשה בין השל"ה לקהילה.

56 ראה פרומקין־ריבלין, שם,כרך א, ח"א, עמ' 146–158. על מקום קבורתו של השל"ה ראה וילנאי, מצבות קודש, עמ' תיא־תיג.

57 ראה לעיל, עמ' 143.

58 ראה יערי, אגרות, עמ' 216.

59 ראה שו"ת אליעזר אבן ארחא, סימן ה, דף 20, ע"א.

60 ראה לעיל, עמ' 43.

61 שו"ת אליעזר אבן ארחא, שם.

62 שם.

הסכם זה נעשה עם הקהילה האשכנזית בלבד. הוא הלווה את כספו לקהילה האשכנזית, והיא ששילמה את דמי פדיונו. כמו ר׳ ישראל בנימן גם השל״ה הנהיג מנהגים חדשים בקהילתו.[63]

בסוף שנת שפ״ה (1625) ברח השל״ה מירושלים,[64] ואיננו יודעים מי כיהן ברבנות אחריו. זמן מה בין השנים ת״י (1650) לתי״ז (1657) שימש ברבנות לקהילת האשכנזים ר׳ נתן שפירא.[65] ואולם אחרי עלייתו של ר׳ אור שרגא פייביש לירושלים היה הוא לרבם של האשכנזים. על המכתב שניתן לזוג השליחים ר׳ נחום יפה ור׳ יוסף בר׳ מרדכי לוריא, שיצאו לאיטליה בשנת תט״ז (1656), מופיעה חתימתו קודם לחתימת ר׳ נתן שפירא.[66] בשנת תל״ב (1672) הוא היה עדיין ראש וראשון לרבני האשכנזים בירושלים,[67] ור׳ דוד קונפורטי קוראו ״פסקן גדול״.[68]

נשוב לקהל ספרדים. כאמור, נמצא מוסד ה״חכם״ במשבר כנראה בשל פרישתו של ר׳ ישראל בנימן מחיי הציבור, אך העיר ידעה תקופת פריחה מבחינת מספרם ופעילותם של תלמידי חכמים באמצע המאה הי״ז, ואין זה נכון מה שכתב ר׳ יעקב עמדין על מצבה המדולדל.[69] הנכון הוא ש״תכשיטים״ שונים של החכם חולקו למספר חכמים מבלי שמונה חכם, וכאשר נפטר ר׳ ישראל בנימן, סירבו כנראה הללו להחזיר את הסמכויות שניתנו להם, בהסתמכם על התקנה העתיקה מזמן הנגיד, שלפיה אין בירושלים זכות לתלמיד חכם להיות עליון על חברו.

בשנת תי״ח (1658) יסד ר׳ יעקב חאגיז את ישיבתו ״בית יעקב״, שסביבה התנהלה פעילות ענפה בשטח הפסיקה.[70] ניכר היה בו, כי הוא משכמו ומעלה משאר בעלי תורה שבירושלים, והוא אכן ריכז בידיו כמה סמכויות חשובות ביותר, שהיו בדרך כלל נחלתו של חכם הקהל. ואולם מן האופן, שבו נודע לנו הדבר, ברור שלא הייתה בידו הסמכות הרשמית. ר׳ משה אבן חביב כותב בספרו ״גט פשוט״ כדברים האלה:

> וכן הוא המנהג פה עה״ק ירוש׳[לים] תוב״ב שלא היו כותבין כהן ולוי אך בזמן הרב מו״ח [מורי וחמי] כמה״ר יעקב ישראל חאגי״ז ז״ל כשהיה הוא

63 ראה, למשל, שני לוחות הברית, דף רכ, ע״ב: ״אמנם המנהג שהוא הדרך הישר והיותר ברור הוא לתקוע מאה קולות בד׳ חלוקי זמני׳ וכדלעיל וברוך השם שזיכני לזה לקבוע המנהג פה בירושלי׳ ע״ה תוב״ב בין ק״ק האשכנזי׳ לתקוע מאה קולות...״.

64 ראה חרבות ירושלם, דף ז, ע״ב.

65 ראה אודותיו אצל פרומקין־ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, כרך א, ח״ב, עמ׳ 39–41. על שליחותו ראה יערי, שלוחי א״י, עמ׳ 277–281.

66 ראה יערי, שם, עמ׳ 243.

67 ראה קארפי, ״ק״ק איטליאני״, עמ׳ 60–61.

68 ראה קורא הדורות, דף נב, ע״א.

69 ראה תורת הקנאות, עמ׳ 53.

70 ראה להלן, עמ׳ 200–201.

ממונה אגיטי, כתב בב׳ וג׳ גיטין כהן ולוי ועתה שהנהיג בזמנו לכתוב בהן כהן ולוי מספקא לי אם יכולים לחזור ב״ד אחרי׳ לעשות כמנהג הראשון.[71]

מכיוון שענייני גיטין היו בסמכותו הבלעדית של חכם הקהל,[72] נשאלת השאלה מדוע ראה ר׳ משה אבן חביב לציין, שחמיו היה ממונה על הגיטין? אין זאת אלא שלא היה בידו המינוי הרשמי של חכם הקהל.

ממקורות שונים מתברר כי ר׳ יעקב חאגיז ריכז בידיו את ענייני השליחות בקהילה. בהשראתו פנו הפרנסים אל הקאדי כדי להסגיר לידיו את שבתי צבי, שנשלח מטעם הקהילה למצרים ומעל בכספי שליחותו.[73] גם מאיגרתו של ישראל פואה, שליח הקהילה באיטליה, שנשלחה בשנת תל״ב (1672), מתברר, כי ר׳ יעקב חאגיז היה איש הקשר שלו בכל ענייניו.[74]

סמכויות אחרות של החכם התחלקו בין אנשים אחרים. בשנת תכ״ט (1669) כותב ר׳ משה אבן חביב בראש ספר דרושיו כדברים האלה: ״דרוש לפרשת נח שדרשתי בשבת התכ״ט פה ירוש׳[לים] תוב״ב כשזכיתי שנתנו לי שבת א׳ בכלל כל החכמי׳[ם] השלמים הדורשים בכל שבת ושבת״.[75]

הדרשה בשבת היתה מ״תכשיטיו״ המובהקים של החכם. לכל היותר הוא היה מרשה למישהו לדרוש במקומו.[76] ואילו עתה מתברר, שהייתה קבוצת חכמים בעלי זכות לדרוש בשבת, וקבוצה שקבעה מי יהיה הדורש.[77] המדובר כנראה בחברי בית המדרש ״בית יעקב״, שנהגו לחלק את הדרשה בשבת בין הראויים לכך.[78] זאת אומרת, בהעדרו של מרבץ תורה רשמי הגיעו חכמי ירושלים לכלל איזשהו הסדר בעניין חלוקת תפקידיו של חכם הקהל.

אסמכתא נוספת לכך, שהן ר׳ יעקב חאגיז והן יורשו בהנהגת בית המדרש ״בית יעקב״ ר׳ משה גאלנטי, לא היו חכמי הקהילה במובן המקובל. נמצא בעובדה, שהם לא קיבלו שכר מן הקהילה.[79] אמנם בנו, ר׳ משה חאגיז, מסביר זאת בעניה של

71 גט פשוט, דף צט, ע״א.

72 ראה בניהו, מרבץ תורה, עמ׳ מח–מט.

73 ראה פריימן, ענייני שבתי צבי, זכרון לבני ישראל לר׳ ברוך מאריצו, עמ׳ 48.

74 ראה שו״ת חיים בנבנישתי, ח״ב, סימן כג, דף טו, ע״א.

75 דרושי משה אבן חביב (י), דף א, ע״א.

76 ראה בניהו, מרבץ תורה, עמ׳ מג–מו.

77 מן המקורות האחרים של אותה תקופה ברור שחכמים נוספים דרשו בשבתית בארץ זמי בי הדורשים היה, למשל, ר׳ שמואל גארמיזאן (ראה שו״ת משפטי צדק, מבוא, עמ׳ 15).

78 ראה ריבלין, ליקוטים, חוב׳ א, עמ׳ 43.

79 ״וכפי מה שראיתי שנהגו אבותי הקדושים הרועים הנאמנים לא פרנסו עצמם ואינם יכולים לפרנס עצמן מכיס הק״ק לא מינה ולא מקצתה. ואם החכם הגדול בעד שכר טירחו אינו מפרנס עצמו מכיס הקהילה איך יתפרנסו עצמן שאר החכמים והתושבים?״ (שפת אמת, דף לט, ע״א).

הקהילה, אולם משטרות המינוי המצויים בידינו ברור, שהחכם קיבל שכר מן הקהילה.

גם אם היה הסדר כלשהו לחלוקת סמכויות החכם, הרי שלא צמחה ממנו תועלת מרובה. עוד בימיו של ר׳ יעקב חאגיז החלו כנראה מחלוקות חריפות ביותר בעניין הרבנות. בדרוש משל ר׳ שמואל גארמיזן, שנכתב לכל המוקדם בשנת ת״ך (1660), הוא מתריע על מצב ההנהגה בירושלים:

> בהתאסף ראשי עם, בהיותם באסיפה אחת, להנהגת העם, כי אז יש אחידות גם כן בשבטי ישראל. אבל בזמן שראשי העם אינם באסיפה אחת, גם שבטי ישראל אינם יחד, אלא נעשים אגודות אגודות, כאשר עינינו רואות בזמן הזה בעוונותינו הרבים, שעל ידי שראשי העם אינם באסיפה אחת, שבטי ישראל נעשים כתות כתות.[80]

ייתכן איפוא, שלא כל חכמי ירושלים סמכו ידיהם על המצב, שבו ראש ישיבה פרטית מנהיג את הקהילה.

בשנת תל״ד (1674) נפטר ר׳ יעקב חאגיז,[81] ואת הנהלת בית מדרשו תפס חותנו ר׳ משה גאלנטי.[82]

ר׳ משה גאלנטי הצליח כנראה להגיע להסכמה עם שאר רבני ירושלים בדבר סמכויותיו. מכמה מקורות נראה כי הוא לכאורה היה חכם הקהל להלכה ולמעשה. הוא חתם בראש רבני ירושלים על פסק הדין בעניין הקדש פרינסיפאל.[83] ר׳ יהודה לייב הכהן, בנו של הרב בעל ״שער אפרים״ כתב עליו: ״הגאון המפורסם מרא דארעא דישראל. מאיר עיני הגולה, ראש גולת אריאל ר׳ משה גאלנטי נר״ו, מאיר בתלמידים המקשיבים לקולו״.[84] ר׳ משה אבן חביב כותב בסופו של פסק, שהוציא בשנה תל״ח (1678): ״זה הוא הנראה לענ״ד [לעניות דעתי]. אם יראה וירצה לפני מרן הרב המובהק כמהר״ר משה גאלנטי נר״ו אחליט הדבר לענין מעשה״.[85] עוד אנו מוצאים שבחדש סיוון תנ״א (1691) כתבו חברי בית דינו של דוד יצחקי, כי ״הפסק

80 אמרי נועם, וזאת הברכה, דרוש ג, דף רנ, ע״ב. שו״ת משפטי צדק, מבוא, עמ׳ 20.

81 שו״ת הלכות קטנות, ח״ב, בדברי ההקדשה של ר׳ משה חאגיז; וראה לאחרונה נסיונו של ש״ז הבלין להראות כי ר׳ יעקב חאגיז נפטר בשנת תל״ז (ראה להלן עמ׳ 201, הערה 34).

82 ראה להלן, עמ׳ 201.

83 ראה שו״ת זרע אנשים הנדפסות, יו״ד, סימן ל, דף כג, ע״א. המדובר הוא בהקדש לשם טבריה שהוקדש על ידי משפחת פרינסיפאל בוונציה. אחרי חורבן טבריה החלו להישמע ערעורים על ההקדש, שנמשכו עד תחילת המאה הי״ח. ריכוז מקורות בעניין זה אצל יערי, שלוחי א״י, עמ׳ 259–261, וכן כהנא, עמ׳ ל־לב.

84 פרומקין־ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, כרך א, ח״ב, עמ׳ 58, הערה 2.

85 ארץ חיים, יו״ד, סימן רנו, דף צ, ע״ב.

הנז'[כר] נכתב ונחתם בכסליו התמ"ח לפני הרב המובהק מאריה דארעא דישראל כמוה"ר משה גאלנטי...[86]

גם משו"ת גינת ורדים עולה תיאור, שמשמעותו היא, כי ר' משה גאלנטי היה חכם הקהל, ועל פיו יישק כל דבר, וכך נאמר שם:

... שלחו הב"ד הגדול של נא אמון [אלכסנדריה] יע"א להמאור הגדול המופלא כמה"ר משה גאלנטי נר"ו שאלה זו שישלח להם הסכמתו וב"ד הצדק להתיר דוד הנז'[כר] שישא אשה על אשתו מהטעמים הנז'[כרים] והסכים להתיר אלא שטרדות העיר לא הניחו ספק בידו לעמוד למנין עם כל חכמי העיר להתיר ולכתוב ההסכמה עד עתה, ויהי כי ארכו לו הימים, נתבקש הרב משה איש האלקים בישיבה של מעלה וחל"ש [וחיי לן שבק] ולא נגמר הדבר, ועתה שלחו ב"ד של נ"א אמון רץ מיוחד על זה, לכן באנו להודיעם כי הרב המופלא כמה"ר משה ז"ל הוא הסכים בנידון זה להתיר.[87]

החיד"א מספר, שר' משה גאלנטי "עם רבני דורו הסכימו שלא יהיה תואר רב בירושלים",[88] דהיינו שלא ימונה "חכם הקהל" במשמעותו הרגילה. מקור התקנה הזו הוא בתקנה העתיקה מזמנו של ר' יצחק הכהן שֶׁלאל (רס"ט [1509]), שמטרתה הייתה שלא ישתרר תלמיד חכם אחד על רעהו.[89] לדעת החיד"א, הסיבה לחידוש ההסכמה נעוצה בכך, שבירושלים היו באותו זמן "פ"ז חכמים גדולים ושלמים", ופשרה זו באה למנוע מריבות ביניהם על הרבנות.[90]

ואולם גם חידוש התקנה לא הביא לשלום־בית בקהילה ומתחת לפני השטח עדיין שררו הפירוד והמחלוקת. עדות חותכת לכך נמצא בדברים, שכתב ר' משה גאלנטי בשנת תמ"ז או תמ"ח (1687–1688), כאשר היו ידיו אסורות בשל התקנה, והוא לא יכול היה להפעיל את סמכותו כנגד המזיקים לקהילה. וזה לשונו:

דרשתי פסוקים אלו בראותי הזמן בוגד, ורבו המתפרצים לעשות הישר בעיניהם, ורע לשמים ולבריות, ועקימת שפתיהם בוז וקלון, מסריות ומלשניות, ואין בידי כעת להוכיח לכל פרט ופרט, כי ידי אסודות ופי בלום בעוד רשע לנגדי, ואנוכי ערל שפתים ע"פ הקבלה הכתוב אצלי. הי"ת [השם יתברך] יזכרני לטובה, אך אמרתי למאי דביני ביני, אדרוש בקהל רב התכת פסוקים ומאמרים, ואודיע דרך כלל חומר החטא, ותוקף התשובה כמה וכמה

86 שו"ת זרע אנשים הנדפסות, יו"ד, סימן ל, דף כד, ע"ב.

87 שו"ת גינת ורדים, אהע"ז, כלל א, סימן ט, דף ו, ע"ב.

88 שם הגדולים, בערכו.

89 "ששום אדם שיהיה לו שררה על הצבור שיהיה בעל תורה או זולתו לא יהיה לו שררה ולא שים ממשלה ולא שום מינוי על שום בעל תורה שתורתו אומנותו" (כרם חמר, ח"ב, דף כג, ע"א).

90 ראה שם הגדולים, שם.

טובה, והשומע ישמע, ואם ירצה לחדול יחדל, ואם לאו יומו יבא וה׳ יגפנו והוא בעונו ימות באין מוסר, ואני את נפשי הצלתי.[91]

מן ההמשך מתבררת עובדה מעניינת. ר׳ משה גאלנטי היה סבור, שאילו היה הוא אדם עשיר, הוא היה יכול לעשות יותר בעניין זה, וכך הוא כותב: ״ואל אלוהים הוא היודע כי אלו הייתי בעל ממון, הייתי מייסרם בשוטים ובעקרבים, והייתי מפסידם לקדש שמו ית׳[ברך], ולא הייתי פוגע בנפשו תחלה, אבל מה אעשה, וידי קצר קצרה, ואין ידי משגת כי אם להוכיחם...״[92]

כתוצאה מהגבלת סמכויותיו של החכם, פרקו יחידים את עולה של הקהילה מעליהם, והסולידריות הקהילתית נפגעה מפעולות של הלשנה ומסירה לערכאות של גויים.

ר׳ רפאל מרדכי מלכי, שבא לירושלים בשנת תל״ז (1677) לערך, העיד גם הוא על קיומה של ההסכמה, אך לדעתו לא היה בה תועלת, והוא טען שאם ״היחידים והקהל ירצו ליקח עליהם ת״ח אחד בין לדין או לדרשה או לישיבה שאין הת״ח יכולים לעכב״.[93] זאת אומרת, הקהל היה בהחלט יכול לקבל על עצמו מרותו של חכם אחד, אף שלתלמידי החכמים נשמרה הזכות שלא לקבלו עליהם. לדעתו של מלכי, העדרה של משרה רמה זו גרם לכך שבשמונה עשרה שנות חייו בעיר ״לעולם היה קנאה ושנאת חנם בין הת״ח זה לזה ובין היחידים והת״ח, ולא ראיתי בה סדר ותיקון וישוב ביניהם, לא בתקנות ולא בדינים השייכים בין אדם לחבירו ולא בשום דבר, ודומה לעיר פרוצה אשר אין לה חומה דלתים ובריח, והחנופה עד ט׳ קבין הגיעה, והת״ח ובפרט הבחורים היו מעיזים פניהם נגד היחידים החשובים הזקנים, והיחידים גועלים בת״ח, באופן שמי שהיה בו יראת שמים רוצה היה להרחיק נדוד, ובסיבה זו פוסקים הצדקה, ותמים על מקומם ושבים לאחוריהם״.[94] מלכי התריע גם על הפרת ההסכמות הישנות,[95] ואף רמז לכך שסבלם הגדול של יהודי ירושלים והתמהמהות הגאולה נובעים אך ורק מהתנהגותם של החכמים.[96]

כדי לתקן מצב זה, הוא המליץ לקיים בחירות למשרת החכם, שישתתפו בהן חשובי הקהל, ומי שיזכה ברוב הקולות ישמש בתפקיד. שכרו של החכם יבוא לו מן

91 זבח השלמים, סימן קלט, דף מד, ע״ב.
92 שם.
93 ריבלין, ליקוטים, חוב׳ א, עמ׳ 50.
94 שם, עמ׳ 51.
95 ראה שם, עמ׳ 40.
96 ראה שם, עמ׳ 61–63.

הקהל, והוא לא יקבל מתנות משום איש. כמו־כן לא יוכלו הממונים להדיחו.[97]

לסיכום, אופיה של הרבנות בירושלים משלהי המאה הט״ז ועד לשלהי המאה הי״ז עוצב במדה רבה על ידי הדפוס הדמוגרפי המיוחד לירושלים מחד, ועל ידי מעמדה כְּלֵב העולם היהודי מאידך. מבחינה דמוגרפית הצטיינה קהילת ירושלים באי יציבות החל משלהי המאה הט״ז. רבים מבני הקהילה התחלפו במהירות, אם בשל הגירה מסיבות שונות ואם בשל סיבות טבעיות, היינו פטירה בזמנה או טרם זמנה. לאור עובדות אלה הצטיינה גם הנהגתה הדתית של הקהילה במאפיינים דומים. לפחות עד שנת ש״פ (1620) חכמים באים והולכים, תוך שדפוסי בחירתם אינם ברורים. המנהג שנהג בקרב קהילות הספרדים במזרח, אשר לפיו עברה משרת הרבנות בירושה מאב לבנו, אם היה הבן ראוי לכך, לא התקבל בירושלים. הסיבה לכך נעוצה בעובדה שאף פעם לא כיהן כאן רב אשר העמיד צאצאים, שהאריכו ימים אחריו בעיר עצמה. רבני העיר, האשכנזים והספרדים כאחד, היו בדרך כלל חכמים, שבאו מקהילות הגולה לאחר שכבר רכשו לעצמם במקומם שם וגדולה. הם עלו לירושלים לשם מצוות הישיבה בה, אולם בהגיעם הוזמנו לכהן בה ברבנות. חלקם נפטר בעיר לאחר שנים לא רבות של פעילות וחלקם נמלט ממנה בשל קשיי הזמן.

המאפיין השני של הרבנות בירושלים היה המקום המיוחד שתפשה העיר בעולם היהודי. בשל מעמדה המיוחד הגיעו אליה גאוני עולם, ואכן רבים מחכמיה הם דמויות ידועות בספרות הרבנית.

בשנים ש״פ־ת״י (1620–1650) מסתמנת יציבות־מה במשרת הרבנות, לפחות בקהל־ספרדים. בשנים אלו שימשו ברבנות ר׳ שם טוב לוזייאו אשר שימש כחכם במשך כאחד־עשרה שנה לערך, ור׳ ישראל בנימן שהיה פעיל כחכם לפחות עד שנת ת״י (1650). היציבות בהנהגה הדתית מקבילה ליציבות שהייתה בהנהגה החילונית באותה תקופה, ואפשר שיש בזאת כדי להעיד על כך, שהקהילה הצליחה בשנים אלו להתמודד עם בעיותיה החיצוניות והפנימיות.

נראה שהאופן שבו נהג ר׳ ישראל בנימן את רבנותו בשנות זקנותו הביא לעיצוב מוסד הרבנות בירושלים. ריבויים של חכמים בעלי שם בתקופה, שבה ה״חכם״ הרשמי לא הפעיל את סמכויותיו, גרמו לחידוש תקנת הנגיד, שאין תלמיד־חכם אחד רשאי להשתרר על רעהו. מאותו זמן לא היה לקהילה ״חכם״ במובן של מרבץ תורה בלעדי, המקבל ממנה את שכרו, אף שלמעשה שימש בתפקיד זה ר׳ יעקב חאגיז ואחריו חותנו ר׳ משה גאלנטי. עובדה זו גרמה למחלוקות ולמריבות בין החכמים לבין עצמם, ובינם לבין בעלי־הבתים, וערערה את יציבותה של הקהילה בירושלים.

97 ראה פירוש על התורה לרפאל מרדכי מלכי, אצל אסף בתי הדין, עמ׳ 136; זיבלין, לקדושים שם, עמ׳ 51.

ז. הדיינים ובתי־הדין

מיד אחרי הכיבוש העות׳מאני היה לכל עדה דיין משלה, שהיה דן יחידי,[1] וכל אחד מחכמי ירושלים, שהיה ראוי לכך, שימש כדיין במשך שנה אחת.[2] במשך המאה הט״ז אנו מוצאים דיינים משמשים בתפקידיהם בין שנה לשלוש שנים ואף יותר.[3] לפחות עד זמנו של הרדב״ז (שי״ג־שכ״ה [1553?–1564]) המשיכו דיינים אלה לשבת יחידים בדין.[4] עם זאת נראה, שבעניינים, שתבעו את תגובת הקהילה כגוף המייצג את כלל יהודי ירושלים, התקבצו כל הדיינים כאחד לפסוק או להגיב כ״ב״ד של קהל הקדוש קהל ירושלם״.[5]

משלהי המאה הט״ז שוב אין מדברים על דיין בירושלים אלא לעולם על בית־דין. בדרך כלל זהו בית־דין של שלושה, שבראשו יושב חכם הקהל, ושאר חביריו מתחלפים. אפשר שבזמנו של ר׳ ישראל בנימן נהג בירושלים ״בית־דין הזמן״ הוא בית־דין של י״ב, שחבריו התחלקו למשמרות, שהתחלפו מדי פרקי זמן קבועים. מלבד בית הדין של הקהילה היו כנראה גם בתי־דין ליד ישיבות שונות. החשוב שבהם היה בית־הדין שליד בית המדרש ״בית יעקב״, אשר היה במחצית השניה של המאה הי״ז לבית־הדין החשוב בקהילה. חברי בית־הדין הזה ישבו בו לסירוגין או אולי לפי בחירת המתדיינים.

במאה הי״ז הכריע כוחם של רבני ירושלים בקביעת המשמשים בדיינות. הדיין היה זקוק לאישורו של הקאדי ולמינויו, בייחוד אם עסק בנישואין. אלה הצריכו תשלום מס לשלטונות.[6] אם לא היה בידו אישור כזה הוא עלול היה למצוא עצמו לוקה על־ידי השלטון כפי שקרה לרדב״ז.[7]

1 על דיין יחידי, לאו דווקא חכם, מספר ר׳ ישראל מפירושא (רע״ז־רפ״ג), יערי, אגרות, עמ׳ 170. ר׳ משה באסולה כותב בשנת רפ״ב (1522), כי באותה שנה, היה ר׳ דוד ערוך דיין בירושלים, והוא מסיים בזו הלשון: ״כי כל חכם דיין בירושלם שנה אחת״ בהמשך נזכר ר׳ יצחק דיין המוסתערבים (ראה באסולה, עמ׳ 59–63).

2 ראה שו״ת הרדב״ז, ח״ג, סימן תתקמד, דף כו, ע״ב; ח״ד, סימן אלף פח, דף כ, ע״ב.

3 ראה כהן, יהודים, עמ׳ 50–51, וראה בייחוד שם, עמ׳ 51, הערה 16.

4 ראה שו״ת המבי״ט, ח״ג, סימן קפח, דף מ, ע״ב

5 איגרת בית הדין של ירושלים, רכ״ז־רכ״ח, הקר, עמ׳ 151–154.

6 ראה כהן, שם, עמ׳ 49.

7 ראה שם, עמ׳ 51. על הרדב״ז הלשינו כי ״הוא דן ונעשה שופט במדינה ומשיא נשים ומגרש נשים בביתו ודברים כאלה״ (ראה ליעיל, הערה 4).

סמכויות בית הדין

בית־הדין בירושלים דן בדיני ממונות,[8] משפחה,[9] וירושה.[10] לפניו באו לדין פורצי־גדר, שעברו על הסכמות שונות, שהיו נהוגות בירושלים,[11] וכן העוברים על חוקי התורה, שאינם בכלל דיני נפשות. דיני נפשות עצמם נמסרו לערכאות של גויים.[12] כן הייתה לבית־הדין הסמכות לקבוע, מי יורשה לשבת בירושלים.[13]

אמצעי הענישה, שעמדו לרשות בית־הדין, לא היו רבים. ככל שהדבר נראה יכול היה בית הדין, בתנאים מסויימים, להסגיר אדם לערכאות של גויים. הסגרה לערכאות של גויים, כלומר לבית־הדין השרעי, נעשתה כאשר בית־הדין לא הצליח לכפות על המוסגר את ביצוע פסק דינו, כאשר החליטו ראשי הקהילה, שיש לגרש את המוסגר מן העיר, או כאשר היה זה מעורב בדיני נפשות. לפחות בשני המקרים הראשונים היתה מותנית ההסגרה לערכאות של גויים בהתראה מוקדמת, שהתרו במועמד להסגרה פעמיים או שלוש בפני "ז' טובי העיר".[14]

ענישה אחרת הייתה הטלת חרם; זו הייתה מותנית באישורם של "ז' טובי העיר" או הפרנסים,[15] וגם לה קדם תהליך של התראה. בידינו כמה נוסחי התראה מירושלים, אולם לא ברור מהם מיהו המתרה, רבנים, פרנסים או "טובי העיר".[16] עד אמצע המאה הי"ז הייתה סמכות הנידוי נתונה כנראה בידי כל חכם. שהייתה לו סמכות לשמש בדיינות,[17] אולם אחר כך נתעוררה התביעה לשלול מן הדיינים סמכות זו.[18] ייתכן שהייתה לבתי־הדין סמכות להטיל קנסות אך אין לנו ידיעות על כך. עונשי גוף לא היה ביכולתם להטיל במאה הי"ז.[19]

מבנה בית־הדין

על בית־דין קבוע בשלהי המאה הט"ז, מספר ר' יעקב קאשטרי, בדיני בעניין "ראובן שהקדיש קרקע לעניי ירושלים תוב"ב... וחלק מהפירות הנ"[כרים] מד

8 ראה כ"י ירושלים, איגרת 158, עמ' 183–185.
9 ראה שם, איגרת 137, עמ' 167.
10 ראה שם, איגרת 93, עמ' 131–132.
11 ראה שם, איגרת 104, עמ' 140–141. כאן מתנגד בית הדין לביאי של יהודי אשר הביא עמו שפחות, דבר שנאסר על יהודי ירושלים בהסכמה מיוחדת.
12 ראה כהן, יהודים, עמ' 130–131.
13 ראה כ"י ירושלים, איגרות 96, עמ' 133–134; 104, עמ' 140–141; תיקי סופרים דח 150, ע"ז והשווה כהן, שם, עמ' 61–63, 130–131.
14 ראה פריימן, תקנות ירושלים, עמ' 208.
15 ראה שם.
16 ראה כ"י ירושלים, איגרת 74א, עמ' 116, 76, עמ' 117.
17 ראה שו"ת משה יהודה עבאס, ח"א, דף 40, ע"א.
18 ראה כ"י ירושלים, איגרת 152, עמ' 183.
19 ראה שו"ת משפטי צדק, סימן קלט, עמ' רלז.

שיהיה לעניי הקהילות אשר בירושלים תוב"ב לפי ראות כ"ד הקבוע שם".[20] נראה שהמלה "קהילות" מכוונת לשתי הקהילות, הספרדית והאשכנזית.

על בית־דין של שלושה בתחילת המאה הי"ז ידוע לנו מתוך פסק־דין להתרת עגונה מתמוז שע"ד (1614),[21] שבו אושר מותו של יהודי בשם שלום המנגן. על פסק דין זה חתמו לפי הסדר: ר' גדליה קורדובירו,[22] ר' דוד בכ"ר יעקב בישקריש[23] ור' יצחק צבאח.[24]

רמזים לקיומו של בית־דין קבוע, שבראשו חכם הקהל ושאר חבריו מתחלפים, נמצאים בשני מעשי בית־דין שבאו לידינו. האחד הוא שטר הרשאה מכסלו שצ"ה (1634–5), אשר עליו חתמו הדיינים ר' ישראל בנימן, ר' חנניה אבן ברקי. ור' יהודה אישפריאל, כ"ב"ד של ירושלים ע"ה תוב"ב".[25] במקרה אחר נשלחה שאלה מבית־דין ירושלים אל ר' אליעזר אבן ארחא בחברון, מפני שנתגלעו חילוקי דיעות בין הדיינים, ר' ישראל בנימן ור' ישראל זאבי מחד, ודיין שלישי ששמו לא נזכר מאידך.[26]

20 שו"ת אהלי יעקב, סימן א, דף א, ע"א.

21 ראה שו"ת נבחר מכסף, סימן נב, דף קג, ע"א.

22 ראה עליו לעיל, עמ' 140.

23 לא מצאתי שם זה במקורות נוספים.

24 ראה עליו אצל פרומקין־ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, כרך א, ח"ב, עמ' 15, 127–128; וראה עוד גט פשוט, הלכות גיטין, סימן קכט, דף צד, ע"ב; בעל קורא הדורות (דף מט, ע"א) מעיד עליו, שהוא עלה מארץ המערב לירושלים, ובה הרבין תורה הרבה והיה דיין יותר מארבעים שנה.

25 ראה תיק מסמכים משפטיים (וראה לעיל, עמ' 147). ר' חנניה אבן ברקון חתם על ההסכמה לפטור תלמידי חכמים ממסים משנת ש"פ (1620) ועל ההסכמות שלא לעשות פירוד בקהילה מן השנים ש"פ (1620) ושפ"ג (1623) (ראה לעיל, עמ' 112). ר' יהודה אישפריאל בא לירושלים מקושטא, (ראה קורא הדורות, דף מט, ע"א, וראה גם ח' בראדי, קובץ אגרות יוסף מטראני, *JQR*, 1922, עמ' 95, איגרת השלוחה אל "הר"י אספריאל" בירושלים בעניין יחיאל מונטילין). הוא היה בין חשובי הקהילה, אשר נאסרו ע"י עת'מאן בשבת, י"א באלול שפ"ה (1625), בהיותם בבית הכנסת (ראה לעיל עמ' 43). עוד אנו מוצאים אותו חתום על מכתבים ומסמכים שונים. בשנת ש"ן (1630) חתם על מכתב לפאס (ראה טולידאנו, תעודות מכתבי יד, עמ' 466). בשנת ת"ו (1646) הוא חתם על ההסכמה לפטור תלמידי־חכמים ממסים (ראה כרם חמר, ח"ב, דף כד, ע"ב). ובשנת ת"ט (1649) אנו מוצאים אותו חתום על ההסכמה לספר מגיד מישרים (לר' יוסף קארו). בירושלים חי באותו זמן גם ר' אברהם אישפריאל, אשר נאסר על ידי אבן פרוח' באשמה, שאחיו הלשין עליו בפני הואלי של דמשק. אפשר שהיה זה אחיו של ר' יהודה (ראה לעיל עמ' 42). אנשים נוספים בני אותה תקופה, הנושאים שם זה, הם שליח ירושלים, ר' ברוך אישפריאל, שהביא איגרת מר' חייא רופא אל ר' חיים אלפנדארי (ראה מעשה חייא, דף נט, ע"א) ור' רפאל בכמ"ר בריך אישפריאל, אשר חתם בדמשק (בכ"ו אלול שצ"ו [1636]) על תשובה בעניין גט הבא מקושטא (ראה שו"ת באר מים חיים הנדפסות, סימן לא, עמ' סט).

26 ראה שו"ת אליעזר אבן ארחא, סימן כה, דף 117, ע"ב (= שו"ת ר' אליעזר אבן ארחא [הנדפסות], סימן כה, עמ' קכד). ר' ישראל זאבי היה מחשובי דיניה של הקהילה. ראה פרומקין־ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, כרך א, ח"ב, עמ' 14–15. על שליחויותיו למען

אפשר שהרכב זה של שלושה דיינים היה חלק מאותו בית־דין של י״ב, הוא ״בית־דין הזמן״, הנזכר באיגרת אחת בכ״י ירושלים.[27] בסוף המאה הי״ז תיאר ר׳ רפאל מרדכי מלכי את בית־הדין הזה וראה בו מטרה נכספת.[28] אפשר שתיאורו התבסס על מה שכבר היה קיים בירושלים לפני כן, היינו בית־דין של י״ב, שדייניו התחלקו למשמרות שהתחלפו מדי פרקי זמן קבועים.

אחרי בואו של ר׳ יעקב חאגיז לעיר הורכב בית־הדין העיקרי מחכמי בית המדרש ״בית יעקב״, אלה שימשו בדיינות בהרכבים שונים, אלא שלא ברור אם ההרכב היה נקבע לפי סדר מסויים או לפי בחירת המתדיינים. בשו״ת ר׳ שמואל גארמיזאן אנו מוצאים לעתים מזומנות את ההרכב: ר׳ שמואל גארמיזאן, ר׳ יצחק ביטון ור׳ ברוך בנימן,[29] או ר׳ שמואל גארמיזאן, ר׳ ברוך בנימן ור׳ אברהם אמיגו.[30] בשאלות מסוימות היה ראש הישיבה מכנס את כל חכמי ירושלים, וכך היו פוסקים הלכה. כך למשל נקרא ר׳ משה גאלנטי על ידי ר׳ יהודה חביליו, שכיהן במצרים, לפסוק בעניין מתן היתר ליהודי לשאת אשה על אשתו.[31] במקרה אחר אנו מוצאים דיון משותף לר׳ שלמה אלגאזי, ר׳ אברהם אמיגו ור׳ שמואל גארמיזאן. גם כאן מוזכר דיון בהשתתפות כל חכמי ירושלים.[32]

מדברי ר׳ רפאל מרדכי מלכי מתברר, כי בקהילה היה נהוג גם שיפוט של הפרנסים, ועובדה זו עולה גם מאחת האיגרות בכ״י ירושלים.[33] מלכי אינו רואה זאת בשלילה, אך הוא ממליץ להגביל את כוחם לדון, ומתנה זאת בהסכמת המתדיינים.

ירושלים ראה יערי, שלוחי א״י, עמ׳ 266–267). בשו״ת יהוסף מלייריאה (דף 29 ע״ב) אנו מוצאים את שאלתו בדבר אחד מפרנסי ההקדש בירושלים אשר קנה חלקת קרקע. החכמים מכנהו: ״החכם השלם הדיין המצוין סיני ועוקר הרים״ (שם, דף 22, ע״א). יחד עם השאלה נמצאת גם איגרת, ששלח ר׳ ישראל זאבי לר׳ יהוסף מלייריאה (דף 23, ע״א). גם ממנה ברור שהכותב הוא דיין, שכן הוא מציין, ש״כל העם״ מחכה למוצא פיו של המשיב. האיגרת נכתבה מפני שר׳ ישראל זאבי שכח להחזיר לר׳ יהוסף מלייריאה קינטרס ששאל ממנו כאשר נפגשו כנראה בשנת ת״ב (1642) או ת״ג (1643). היא השנה שבה ביקר ר׳ יוסף מלייריאה בירושלים בחזרו משליחותו באיטליה (ראה בניהו, איגרות, עמ׳ קסא). בירושלים עצמה תגייר אז יעקב מלייריאה (ראה חרבות ירושלם, דף י, ע״ב). ובצפת חי משה מלייריאה (ראה שו״ת לחם רב, סימן קפד, דף ק, ע״ב). על ר׳ עזריה, בנו של ר׳ ישראל זאבי, ראה בניו, חרבות ירושלם, עמ׳ 105. ר׳ ישראל זאבי נפטר בשנת תי״ג (1653). ישנה אחרת נפטר ר׳ יוסף מלייריאה (ראה בנטוב, עמ׳ 198).

27 איגרת 13, עמ׳ 57–58.

28 ראה אסף, בתי הדין, עמ׳ 136–137.

29 ראה שו״ת משפטי צדק, סימנים קכט, עמ׳ רכד, קל, עמ׳ רכט, קלב, עמ׳ רלא

30 ראה שם, סימנים צח, עמ׳ קלג; צט, עמ׳ קמ, ק, עמ׳ קמי

31 ראה שו״ת גינת ורדים, אהע״ז, כלל א, סימן ט, דף ו, ע״ב

32 ראה שו״ת הלכות קטנות, ח״א, סימן ד, דף א, ע״א

33 איגרת 152, עמ׳ 182–183

הוא אף ממליץ לתלמידי החכמים שלא להתדיין בפניהם, כדי לשמור על מעמדם. הוא כותב שאין לפרנסים כוח לאלץ אדם לבוא לדין בפניהם, רק אם שיתפו בדיונם את חכם הקהל.[34] כן הוא ממליץ על שיתוף הפרנסים בדיוני בית־הדין של הקהילה, כדי לתת משקל יתר להחלטותיו ולחזק את כוח כפייתו אשר מאז ומעולם לא היה חזק.[35]

מלבד בתי־הדין הקבועים של הקהילה האשכנזית והספרדית, התקיימו כנראה מעת לעת, בתי דין ליד ישיבות. ממקורות שונים ידוע לנו, שהיו בירושלים בזמנים שונים יותר משתי ישיבות, ובעצם כמעט כל קבוצה של יוצאי גלות מסויימת השתדלה להקים לעצמה בית־כנסת ובית־מדרש.[36] מבחינת מערכת המשפט של הקהילה הייתה, ודאי ההתדיינות בפני בתי־דין אלו עניין וולונטארי, ולעולם יכול היה כל אדם לפנות אל בית־הדין של הקהילה, (אם היה בית־דין כזה קיים),[37] ולא הוכרח לפנות לבית־הדין שליד בית־המדרש, שבו הוא נהג ללמוד, או אשר בו נהגו ללמוד בני עדתו.

אופן מינוי הדיינים היה נתון לשינויי העתים. במחצית השנייה של המאה הי״ז נתנו חכמי בית־המדרש ״בית יעקב״ סמיכה לדיינות.[38] אך ייתכן שלפני כן ניתנה הסמיכה על ידי חכמי ישיבת התורה וחכם הקהל בראשם, אלא שאין בידינו עדויות מכריעות על כך. ר׳ רפאל מרדכי מלכי המליץ, שלא למנות דיינים, שטרם הגיעו לגיל ארבעים.[39] אולם המקורות מראים כי אף בזמנו לא נתמלאה דרישה זו.[40] גם לפני זמנו לא היה כלל קבוע במסמרות, ור׳ יעקב חאגיז למשל, היה ריש מתיבתא ודיין קודם שהגיע לגיל זה. נראה כי השאלה הזאת הייתה נתונה בידי הזמן ומכשלותיו.

מלכתחילה רצוי היה למנות דיינים עשירים, אשר לא יצטרכו לשכר. למקרה שלא נמצאו כאלה, המליץ מלכי למנות חכמים עניים אשר יתפרנסו בשפע מן הקהילה וייאסר עליהם לקבל שכר מן המתדיינים.[41] דומה שבמחצית השנייה של המאה הי״ז הייתה קבלת שכר מן הבאים לדין נפוצה מאד, ומלכי אכן מאשים את הדיינים בלקיחת שוחד וכיבודים ובעיוות הדין.[42] בשנת ת״ל־תל״ב (1670–1672) לערך

34 ראה אסף, בתי הדין, עמ׳ 135.

35 ראה ריבלין, ליקוטים, חוב׳ א, עמ׳ 55.

36 ראה לעיל, עמ׳ 96–99. וראה גם חרבות ירושלם, דף ה, ע״א: ״ונתבטלו בעוונותינו הישיבות והבתי דינים״.

37 בסוף המאה הי״ז היה בית דין הקהילה עצמו בית דין של ישיבה. ליד ישיבת ׳בית יעקב׳ עמד בית הדין העיקרי בעיר. ראה לעיל, עמ׳ 159 ולהלן, עמ׳ 215–217.

38 ראה להלן, עמ׳ 201.

39 ראה אסף, בתי הדין, עמ׳ 136.

40 ראה שו״ת אורים גדולים, סימן קמו, דף נט, ע״ב — ס, ע״א, תשובה מכ״ו בשבט תנ״ו (1696).

41 ראה אסף, שם, עמ׳ 135.

42 ראה ריבלין, ליקוטים, חוב׳ א, עמ׳ 55.

הוזהר אחד החכמים, שעמד לעלות לארץ ישראל "לעשות משמרת על משמרתם, לבלתי התקבל פרס ושכר על הדינים וכתיבת הפסקי'[ם], היא גרמא בנזיקין, וערעורי דברים כנגד ת"ח, אלא לחכמים לדרוש ולחקור ולתקן".[43] נראה שמדובר היה בחכם, שהתכוון לשמש בפרנסות, ואולם בהיותו גם בן תורה הוזהר אף על עניין נטילת שכר מן המתדיינים, שהיווה מכשלה למערכת המשפט האוטונומית של הקהילה.

הדיינים והמתדיינים לא היו הדמויות היחידות בבית־הדין. ידוע למשל כי באמצע המאה הי"ז נהגו המתדיינים להסתייע ב"מליצים" דהיינו בעורכי־דין לשם הצגת טענותיהם ועמדתם.[44]

בבית־הדין

הידיעות על הרכב בית־הדין של הקהילה ועל הסמכויות שניתנו בידיו להלכה אינן מלמדות עדיין על ניהול ענייני המשפט בקהילה למעשה. מה היה כוחו הממשי של בית־הדין? כיצד הופעלו סמכויותיו? מה הייתה דמותו בעיני בני הקהילה, בעיני יהדות הגולה ואף בעיני עצמו? התשובות לשאלות אלה משקפות במידה רבה את דמות החברה היהודית בירושלים.

לבית־הדין הקבוע, שבראשו עמד חכם הקהל, הייתה הזכות לקבוע שפלוני מאנשי הקהילה אינו ראוי לשבת בירושלים, ולגרום לגירושו מן העיר. זכות זו הייתה חלק מתפקידה של ההנהגה הרוחנית לדאוג כמיטב יכולתה, שהחברה היהודית בעיר הקודש תהיה נקייה מחטא, אך היא שימשה גם כאמצעי לשמירת מהלך חיים תקין ומסודר של חברה זו.

חכמי ירושלים ראו זכות זו כמוקנית להם בלבד. אף שברור שהם נזקקו לשיתוף פעולה מצד הפרנסים כדי להוציא לפועל החלטה כזו. מוצגים הפרנסים על ידם כעושי דברם וכמבצעי החלטות בלבד. במציאות סביר להניח, שלפרנסים היה הרבה יותר משיקול דעת כאשר הם באו להחליט החלטה כזאת.

מציאות זו עולה מאיגרותיהם של חכמי ירושלים. באחת מהן כתבו אל חיי בעיר פלונית, שהם הגיעו לידי הסכמה לעכב בעד פלוני מלעלות לירושלים. האיש הישבע בקושטא, שלא ישא אשה כלשהי שנאסרה עליו. אף־על־פי־כן ללחד האיש לאישה ועתה הוא מבקש לעלות עמה ועם שתי שפחותיה להתגורר בירושלים. לבד מאיסורי תורה שעבר האיש הייתה כאן גם עבירה על אחת מהסכמות ירושלים. שאסרו החזקת שפחות, כדי למנוע התנצחויות מיותרות עם השלטונות. אי רצונם של היינו ירושלים לראות יהודי זה בין חברי הקהילה מובן איפוא. לפיכך ביקשו הכותבים מ הדיין, נמען האיגרת, שאם יעבור איש זה בקהילתו בהרכו לארץ ישראל, ימנע בעד

43 שו"ת דבר שמואל, סימן קנו, דף נג, ע"ב

44 ראה שו"ת משפטי צדק, סימן קלט, עמ' רלז

מלעלות ירושלימה. מן הדיון בעניינו של יהודי זה משתמע כי הכח למנוע מיהודי לשבת בירושלים אכן היה בידי בית־הדין, אולם הסעיף השני באותו מכתב מקפל בתוכו מציאות שונה במקצת. בחלקו השני של המכתב מזכירים דייני ירושלים לנמען, כי פלוני שעליו כבר כתבו לו בהזדמנות אחרת, גרם לקהילה פלונית הפסד של שלוש־מאות גרוש, ובשל כך הוא גורש ממנה, ובא לשבת בירושלים. גם כאן כמעט והצליח להזיק לקהילה. הוא לא הואשם בעבירות על המוסר, אלא כנראה ב"מסירה", או בלשון האיגרת: "מסירות רעות ודברים קשים ומרים לא נתנו להכתב". לדברי הדיינים הם שלחו את הפרנסים אל הקאדי, ולאחר ששולם לו כסף רב, גירש הקאדי את היהודי ההוא מן העיר. מאחר שהגיע לאוזני כותבי המכתב השמועה, שאדם זה מבקש לשוב לירושלים, הם מבקשים מן הנמען לעשות כל מה שביכולתו למנוע זאת.[45]

מחד עולה מן האיגרת דאגה עמוקה, שמגלה בית־הדין לרמתה המוסרית של הקהילה ולתקינות מהלך חייה. מאידך ברור שציון העובדה, שעל הפרנסים היה לפנות אל הקאדי כדי להסדיר את הגירוש, איננו ביצוע החלטה של בית־הדין גרידא. עובדה זו מלמדת, שהיה צורך בהתערבות בית־הדין השרעי כדי להביא לביצוע ההחלטה, והיה אף צורך בהסכמת הפרנסים להחלטה כזו. הסכמה כזאת ניתנה, ודאי, כאשר לקהילה כולה כיחידה חברתית צמחה טובה מסילוקו של אדם כלשהו מתוכה. אם לא היה הדבר כן, לא מיהרו הפרנסים להתערב. במקרה אחר, שאירע בסוף המאה הי"ז קבעו דייני ירושלים, כי יש לגרש אדם מסויים מן העיר. הקביעה הייתה, תוצאה של סכסוך בין אותו אדם, שהיה תלמיד חכם, לבין קבוצת תלמידי חכמים אחרים. באותו מקרה לא הצליחו הדיינים להביא את החלטתם לכלל ביצוע ואף לא להטיל מרותם על אותו חכם. יש לשער שהסיבה לכך הייתה אי התערבותם של הפרנסים בנעשה. בית הדין פנה לרבנים בגולה וביקשם להפעיל את סמכותם המוסרית. אלו אכן נזפו באיש, אך מצד שני הם ניסו גם למתן את בית־הדין...[46]

גם השפעתו של החרם איננה מחוורת כלל ועיקר. בית־הדין יכול היה להחרים את מי שעבר על העיקרים המקובלים בקהילה מבלי לגרשו. החרם היה אמצעי הענשה והרתעה שהיה בו יסוד מיסטי מחד ויסוד חברתי מאידך. הוא נועד להטיל על המוחרם מורא מפני כוחות שאין להם שיעור ולבודדו מבחינה חברתית.

מה אירע במציאות?

ה"מסירה" כלומר הלשנה בפני ערכאות של גויים או בפני השלטונות, הייתה חריגה ברורה מן העיקרים המקובלים בחברה היהודית, והייתה עילה כמעט

45 ראה כ"י ירושלים, איגרת 104, עמ' 140–141 והשווה מקרה דומה במאה הט"ז, כהן, יהודים, עמ' 61–63.

46 ראה כ"י ירושלים, איגרות 96, עמ' 133–134; 97, עמ' 134–135.

אוטומטית לחרם, אלא אם כן חששה הקהילה מפני כוחו של המוסר. כך למשל החרים בית דין האשכנזים, שבראשו ישב כנראה ר׳ אפרים פייש (וייש) אשכנזי את ר׳ משה בק (או בקי) "על דבר אשר חשדוהו או הוברר להם למסור ולמלשין". אף החשד לבדו יכול היה לשמש עילה לחרם במקרה כזה ! תריסר שנים המשיך ר׳ משה בק לחיות בירושלים ואזי חזר בתשובה וחכמי ירושלים פנו לחפש לו התרה.[47] העובדה שהאיש היה בחזקת מוחרם ומנודה לא הפריעה לו להמשיך לחיות בעיר במשך שתיים־עשרה שנים מבלי שחזר בתשובה ! המסקנה הברורה היא, שהחרם לא היווה גורם שהפך את חיי המוחרם לבלתי נסבלים, וכוחו לא היה רב כפי שאפשר היה לשער.

חולשתה של מערכת המשפט האוטונומית באה לכלל ביטוי בידיעות לא מעטות על חריגות מן הנורמות המקובלות בחברה היהודית, או כלשון המקורות המדברים על "פריצי ישראל ההולכים בדרך לא טוב".[48]

חריגה כזו מתבטאת למשל בהשתלטות על רכוש בכח הזרוע. בשנת ת״ג או ת״ד (1643–1644) לערך ניסתה אשה, אשר בעלה נאלץ לעזוב את העיר, למכור לשותפו של בעלה את חלקו בחלקת קרקע משותפת "ואמרה לו לשמעון קנה לך חלקי כי אתה בר מצרה ואת קודם לכל אדם. ולא רצה שמעון לקנות, שטען ואמר, אני ירא מבעליך ראובן, שהוא אלים ובעל זרוע, ולמחר יבא ויקח הקרקע מתחת ידי, וגלוי לכל כי ראובן הוא אלם ובעל זרוע".[49]

השתלטות על נכסי אחרים בכוח הזרוע נעשתה לעתים לא־רק תוך התעלמות מפסק דינו של בית־הדין אלא גם בסיוע בית־הדין השרעי. הימצאותו של שטר מחאה ירושלמי בעניין זה מוכיחה שתופעה זו לא הייתה נדירה וזה לשון השטר:

> בפנינו עדים ח״מ [חתומים מטה] אתא ר׳ פ׳[לוני] ונתרעם על פלוני ואמר לנא: הריני מוסר מחאה בפניהם איך אני מוחה ואני קובל ומתרעם על פ׳. שגוזל לי בית פ׳ במקום פ׳ והנה מחזיק בו ואוכל את שלי בגזלנו׳[ת]. והאידנא לא יכילנא מפני אנסו ותקפו, וכשאני תובעו לב״ד אינו רוצה לדיי עמי, וגם כשגוזרים עליו שיחזירו לי לא ציית דינא אלא בא עלי בכח הזרוע, ובכח השלטון, והריני מוחה אצלכם עליו, שאעפ״י שאיני יכול לו עכשי

47 ראה שו״ת ר׳ יו״ט צהלון החדשות, סימן עג, עמ׳ קנג. לא נראה שמדובר במשה מאיר ב״ק פרנס האשכנזים (ראה לעיל, עמ׳ 122), שהרי זה חתם יחד עם ר׳ אפרים פייש(וייש) אשכנזי בשנת שנ״ו (1596), היא שנת פטירתו של הרב, על ההסכמה לפטור תלמידי חכמים ממסים. השם בל מרמז אולי על מוצא איטליאני, וראה מה שכתב בעניין זה ר׳ שפיגל בהקדמה לשו״ת ר׳ יו״ט צהלון החדשות (עמ׳ 30)

48 שו״ת אהלי יעקב, סימן עז, דף קכא, ע״ב

49 שו״ת ר׳ יהוסף מליריאה, דף 66, ע״א

למחר או כשיזדמן לי אתבענו בדין, ומפני שלא יחזיק בבית זה שהוא גוזל ממני, אני מוחה בפניכם מחאה גמורה בתוך ג׳ שנים, והריני מבקש מלפניכם שתכתבו ותחתמו לי מחאה זו, למען תהיה לי לעדה איך מחיתי בפניכם כדת וכהלכה תוך שלוש שנים ומאי דהוה קדמנא ביום פ׳ בכך לחדש פ׳ שנת כך וכך ליצירה פה ירושלם. כתבנו וחתמנו להיות לו לר׳ פ׳ הנז׳[כר] לראיה ולזכות והכל קיים.[50]

למעשה גם הפנייה לערכאות של גויים מתוך מטרה לעוות את הדין, גם בה היה סממן של אלימות, עיוות הדין התבטא בגרימת גירושו של הצד השני מן העיר, או בהפעלת השפעה על הקאדי לפסוק לטובת הצד המעוניין. השפעה זו הושגה מן הסתם על ידי מתן שוחד ביד נדיבה.

כך, למשל, התלונן יהודי מסויים, שיהודי אחר אשר הלווה לו כסף בריבית, הוציא ממנו רכוש במרמה. בשל איזו שהיא עלילה מטעם השלטון הוכרח הלווה לברוח מן העיר, אך המלווה עיכב בעדו ומסרו לערכאות של גויים. המלווה דחה כל תביעה לעמוד עם הלווה לדין תורה ו״עבר ברית, הפר חק, ויאמר זה עת לשחוק, ונשבע להרע, לבלתי עמוד בדין תורה, רק להצית אש, ולהגדיל המדורה, ולהביא חולין לעזר׳[תו] למלאת בולמוס תאותו, לעשות בראובן כחפצו ורצונו בערכאות הגויים, ואין מידו מציל״. מתברר כי לא היה זה המקרה הראשון, שבו פנה אותו מלווה לערכאות שלהם. ללווה (הוא ״ראובן״) היה כתב חתום ״מהחכמי׳[ם] השלמים ובני הקהל הקדוש שבירושלים תוב״ב מעידים ומגידים את גודל רשעו של שמעון, כי החריב את עיר אלהינו, והרבו להגיד חטאותיו, כי הוא מלשין, ומוסר וגוזל ממונם של ישראל בשאט נפש״.[51]

גם ר׳ שמואל גארמיזאן דן יחד עם ר׳ יצחק ביטון ור׳ ברוך בנימן בשאלתו של יהודי, שטען כי בעל דינו הביא בערכאות של גויים לגירושו מן העיר, כדי שלא יצטרך להתדיין עימו.[52]

לפעמים פנו יהודים אל בית־הדין השרעי לאו דווקא מפני שרצו לעוות את הדין אלא פשוט משום שלא בטחו בכוחה של מערכת השיפוט האוטונומית לכפות על בעלי דברם את פסקיה.[53] בירושלים הייתה תקנה עתיקה, שאסרה פנייה לערכאות של גויים והטילה עונש של חרם ומלקות על מי שיעשה כן.[54] לא נראה שעונש

50 תיקון סופרים, עמ׳ 57.

51 שו״ת יו״ט צהלון הנדפסות, סימן קסט, דף קלח, ע״ב — קלט, ע״א. וראה גם כ״י ירושלים, איגרת 104, עמ׳ 140–141.

52 ראה שו״ת משפטי צדק, סימן קנט, עמ׳ רכד.

53 ראה שם, סימן קלד, עמ׳ רלג.

54 ראה איגרת ר׳ ישראל מפירושא, יצרי, איגרות, עמ׳ 170.

המלקות אכן בוצע אי פעם, מכל מקום אין לכך עדות כלשהי במקורות. תקפות התקנה עצמה אף היא מוטלת בספק לאור העובדה שמפנקסי בית־הדין השרעי עולה שהיהודים לא נמנעו מלהשתמש בשירותיו,[55] ואף הנוהג לעשות צוואות ושטרות בבית־דין זה היה מעשה שלא קמו עליו עוררין.[56]

דומה שמידת כוחו של בית דין הקהילה אינה צריכה להבהרות נוספות. בסוף המאה הי״ז טען ר׳ רפאל מרדכי מלכי, כי הגורמים לחולשת מעמדם של הדיינים הם גדולי חכמיה של העיר עצמם. ״שאינם נותנים השררה לשום אדם כי אם ג׳ או ד׳ מהם רוצים לדין ואין בידם כח לכוף לשום אדם לפי שחוזרים הם אחר מתנות כהונה ומחנפין זה לזה״.[57] כדי לתקן את המצב הוא מייעץ להרחיב את חוג החכמים הזכאים לשמש בדיינות, לשלם להם שכר מקופת הקהילה, ולאסור עליהם לקבל שכר מן המתדיינים. כן הוא ממליץ להעניק לדיינים כוח עניישה נרחב יותר ואף לתת בידם את הסמכות לענוש עונשי גוף.[58]

לאור כל זאת נראה כי תיאורו של מלכי בעניין בחירת בית דין הזמן לפי המבנה הקלאסי הוא תיאור אידיאלי של מצב, שנהג אולי קודם זמנו. שאם לא כן הוא לא היה טוען, ששלושה־חמישה דיינים אינם מניחים לשאר החכמים לשמש בדיינות. ולא היה מציע סדרים של רישום תלמידי חכמים הראויים לשמש בדיינות. לכאורה כדי לשום את מיסיהם, ולמען האמת כדי להשכין שלום ביניהם. ״שכיון דיש בירושלם תובב״א כמה חכמים אינם רוצים לישתעבד זה לזה דכל א׳ וא׳ אומר אני גדול ממך״.[59]

מעניינת השאלה, מה הייתה מידת סמכותו וכוחו של בית־הדין של ירושלים בקרב יהודי הגולה. מכמה מקורות עולה, שבגולה ראו בו בית־דין חשוב א׳ בלשונם ״בי״ד זקיני ועיני העדה״[60] ו״בית־דין הגדול שבלשכה״.[61] ממקורות אלה ואחרים נראה שלמרות הסכסוכים הפנימיים השכילו חכמי העיר לקיים בידם לפחות כלפי חוץ סמכות רוחנית כלשהי.[62] ואולם מקורות אחרים מורים, שלא תמיד הרשימו חכמי ירושלים ופסקיהם את יהדות הגולה.[63] במקרה אחד נגילה פרשה של

55 ראה כהן, יהודים, עמ׳ 127–129.

56 ראה למשל שו״ת הרדב״ז, ח״א, סימן סז, דף י ע״ב — דף יא ע״א

57 ריבלין, ליקוטים, חוב׳ א, עמ׳ 55.

58 ראה שם.

59 שם, עמ׳ 52.

60 שו״ת דרכי נועם, ח״מ, סימן נב; שו״ת גינת ורדים, יו״ד, כלל ג, סימן ב, דף קכב ע״א; כלל ג סימן ט, דף קכח, ע״ב; אהע״ז, כלל א, סימן ג, דף ב, ע״ב

61 שו״ת קול גדול, סימן סח; שו״ת גינת ורדים, או״ח, כלל ב, סימן יח, דף לח ע״א; ח״מ, כלל ג סימן לג, דף קג, ע״ב.

62 ראה בניהו, ידיעות, עמ׳ קו־קט

63 ראה כ״י ירושלים, איגרות 13, עמ׳ 57, 58, 14, עמ׳ 58–59, 99, עמ׳ 137

יחס מחפיר, שהיה מנת חלקו של שליח בית־דין מירושלים באחת מקהילות הגולה באמצע המאה הי״ז לערך. אין המקור מבהיר מה הייתה משימתו של אותו שליח, אפשר בירור ענייניהן של עגונות, אפשר בירור ענייני ירושות. בשל חריפותו מן הראוי להביא כאן את המעשה כלשונו:

> ת״ח שלוחא דבי דינא דמתא קדישא, היה חוזר במדינות לעשות שליחותו, ובא בא׳[חד] המקומות, ולא נתנו לו פרנסה, לינה ושבת, ולא נתנו לו מזון ג׳ סעודות, ובהיותו באותו המקום, בא לו כתב ממקום אחר, כתוב בתורת עדות, ומספר איך ענה שמעון באותו המקום, וספר כמה שמועות רעות על ראובן — דברים אשר לא היו מעולם מחרופים ובזיונות. וכששמע ראובן כך, כתב כתב א׳ לשלוח באותה המדינה שביזהו שמעון, ואמר, אם כנים ואמונים הדברים, כאשר בא לו, שביזהו שמעון, שברשות הב״ד של אותו המקום היה מנדהו.
>
> קמו אנשי המעמד של המקום אשר היה שם ראובן וביזו וחרפו את ראובן, ומסרו אותו ביד הערכאות, ושמו אותו בבית האסורים ג׳ ימים, בלתי תת לו שום מחיה טרף לנפשו, וגם עבור שם שום יהודי לדרוש שלומו, באמרם כי הית׳[ה] להם הסכמה, שכל מי שמנדה חבירו בלתי רשות המעמד, שיש להם לאבדו מן העולם. עתה שאל השואל אם זה הבזוי שעשו אנשי המעמד לראובן הת״ח, עשו כהוגן, ג״כ אם מה שעשה ראובן לנדות לשמעון אם עשה כדין, משום שראובן שבדין נדהו וברשות אותו הב״ד עשה, ומה גם שלא היה יודע בהסכמתם.[64]

מנת הביזיון כאן הייתה כפולה, הן מצד הקהילה אשר בה שהה השליח, לפני כן, והן מצד הקהילה, שבה ישב, כאשר נידה את מבזהו. ר׳ משה יהודה עבאס, שאליו נשלחה השאלה, ענה לשואל בתקיפות רבה:

> ... מה שלא נתנו לא פרנסת לינה ולא מזון שלוש סעודות, בודאי הגמור כי לא טוב עשו, ומעולם בכל גלילות תפוצות ישראל לא שמענו כזאת... ומה שנדה ראובן למבזהו, בודאי הגמור שטוב עשה לנדותו...[65]

ודאי שמקרים כאלה, או פרשות כמו אלה שאירעו בתוך ירושלים עצמה ותוארו לעיל, לא היו מעשים שבכל יום. אפשר לשער, שרוב יהודי ירושלים פנו אל אחד מבתי־הדין של הקהילה וקיבלו על עצמם את פסקיו. אך הבסיס הוולונטארי להתדיינות זו, ריבויים של אנשי תורה בעלי שיעור קומה מגלויות שונות אשר ישבו

64 שו״ת ר׳ משה יהודה עבאס, ח׳ב, דף 40, ע״א.

65 שם.

בעיר, ואשר לא תמיד שררה אחדות בתוכם, ובעיקר העדר אמצעי כפייה מתאימים החלישו את מערכת השיפוט האוטונומית של הקהילה ולעתים אף פגעו בתדמיתה בעיני קהילות הגולה.

ח. מוסדות הקהילה

מלבד הדאגה לקיומה הפיסי של הקהילה על ידי הבטחת תשלום מסיה ומתן שירותי דת ומשפט בסיסיים, העניקה הקהילה לחבריה שירותים נוספים, בדמות כמה מוסדות ומפעלים שהיו בהחזקתה.

ההקדש

לירושלים עלו יהודים רבים, אשר אך בקושי היה בידם להוצאות הדרך.[1] חלקם הפסידו את הונם בדרך, בין שנשדדו[2] בין שנשבו ונאלצו לממן את הוצאות פדיונם.[3] רבים מן העולים היו ישישים שהאריכו ימים בעיר, עד שאזלו מקורות פרנסתם. מלבד כל אלה יש לזכור שעצם קיומו של יהודי בעיר לא היה קל.[4] כתוצאה מכך נתרבו בירושלים יהודים שלא היה להם כל מקור מחיה. חלק מן האנשים האלה התקיים על חשבון הקהילה, וחי בחצר ההקדש.

ההקדש נוהל על ידי קופה מיוחדת של הק"ק, שנקראה "קופת ההקדש". או "חברת הקדש עניים". את ענייני הקופה ניהלו גבאים מיוחדים. שמינו הפרנסים. במקרה שהפרנסים לא הצליחו למצוא גבאים, שיטלו על עצמם את ניהול הקופה. הוטל עול זה עליהם עצמם. מאותו זמן שהגבאים מונו לתפקידם, היה עליהם לדאוג לענייני הקופה בטוב וברע.[5] כשנסתתמו מקורות הקופה, לו הגבאים כספים, ערבו להחזרתם ברכושם הפרטי. כתוצאה מכך נוהלה הקופה כעסק. שהיה אסור לו להפסיד, וליסוד ההתנדבות היה חלק חשוב בפעילות גבאים. זיקת הקופה לקהילה התבטאה בחובת הפרנסים לדאוג, שאכן יהיו לה גבאים ובהקצבת כסף מתקציב הקהילה למימון פעולותיה.[6]

1 ראה כ"י ירושלים, איגרות 154, עמ' 186, 178, עמ' 209–210

2 ראה שם, איגרות 54, עמ' 98–99; 154, עמ' 186, 182, עמ' 213–214

3 ראה שם, איגרות 196, עמ' 228, 197, עמ' 229, 202, עמ' 234, 205, עמ' 237, 207, עמ' 239

4 ראה שם, איגרות 144, עמ' 175; 147, עמ' 177, 162, עמ' 191–192, 165, עמ' 196, 181, עמ' 212; 197, עמ' 229; 198, עמ' 230–231

5 ראה כ"י ירושלים, איגרת 117, עמ' 150. באיגרת אחרת (127, עמ' 159) מתלוננים הפרנסים כי לא הצליחו למצוא גבאים חדשים, לאחר שהקודמים התפטרו בשל צרות רעתם

6 ראה שם, איגרות 1, עמ' 37, 2, עמ' 38, 4, עמ' 44, 5, עמ' 47, 6, עמ' 49, 12, עמ' 57, 24, עמ' 68; 25, עמ' 69; 35, עמ' 78, 36, עמ' 81, 37, עמ' 82, 43, עמ' 88, 49, עמ' 94, 59, עמ' 102

הוצאות קופת ההקדש מומנו ברובן מתרומות, שהגיעו מקהילות מצרים מדי שנה בשנה. הייתה זו תרומה קבועה, שהגיעה בדרך כלל בערב פסח.[7] מלבד זאת נהנתה הקופה מעזבונות, שהשאירו נפטרים בחו"ל.[8]

לא תמיד הגיעו התרומות בזמן, לעתים הן איחרו מאד בשל צרות, שפקדו את קהילות מצרים עצמן.[9] כך, למשל, קרה, כאשר השתוללה במצרים מגפת הדבר.[10] במקרים כאלה לוו הגבאים, כאמור על חשבון הכסף העתיד לבוא. עקב ערבותם במקרים כאלה לוו הגבאים, כאמור, על חשבון הכסף העתיד לבוא. עקב ערבותם

משאלה, שנשלחה מירושלים לר' מאיר גאוויזון, מתברר, שבגלל הקושי למצוא ממון להוצאות ההקדש, עשו הגבאים עסקים בנכסיו, ואלו לא עלו בקנה אחד עם טובתם של עניי ההקדש. וזה לשון השאלה:

> ... יחיד או רבים, זה שנים שהקדישו בתים בירושלם תוב"ב ללומדי תורה ועניים מרודים, ובהמשך זמן באו גבאי זמנם, ושינו מדעת הבעלים, ומכרו קצת מהבתים הנז'[כרים] לבעלי בתים עשירים, שידורו בהם כל ימי חייהם, בתנאי שלאחר פטירתם יחזרו הבתים להקדש כשהיו. ובתוך זמן זה באים לומדי תורה ועניים מארץ מרחקים, להשלים את נפשם, לחזות בנועם ה' ולבקר בהיכלו, ואינם מוצאים מקום דירה, כי אם מקום דירה סרוחה בארץ תחתיה, במרתפים אשר לחות בקרקעיתם היותר, וזה סיבה לכל עין חולי בר מינן.[11]

דירות, שניתנו במתנה להקדש ולצורך שיכונם של תלמידי חכמים עניים, הושכרו לאחרים, כנראה מפני שהיו ברמה גבוהה מן הרמה, שהייתה רגילה להינתן לעניי ההקדש. בכסף הנכנס מן ההשכרה קיוו הגבאים לממן את הוצאות ההקדש, במקום שיצטרכו ללוות כספים, שהם היו ערבים להחזרתם.

תנאי החיים בהקדש היו מזעזעים. לעתים תכופות, כאשר נסתתמו בפני הגבאים כל מקורות האשראי, לא היה באפשרותם לספק את צורכי העניים, והללו סבלו

63, עמ' 106; 64, עמ' 107; 65, עמ' 109; 73, עמ' 115; 107, עמ' 143; 108, עמ' 143; 113, עמ' 147; 119, עמ' 152; 120, עמ' 153; 121, עמ' 153; 122, עמ' 154; 134, עמ' 165; 139, עמ' 169.

7 ראה שם, איגרות 42, עמ' 87; 56, עמ' 100; 80, עמ' 120; 107, עמ' 143; 108, עמ' 144; 110, עמ' 145; 111, עמ' 145; 113, עמ' 147; 114, עמ' 148; 115, עמ' 148–149; 116, עמ' 149; 117, עמ' 149; 119, עמ' 152; 121, עמ' 153; 127, עמ' 159; 134, עמ' 165; 135, עמ' 165.

8 ראה שו"ת אהלי יעקב, סימן א, דף א, ע"א; שו"ת משפטים ישרים, סימן סג, דף קיא, ע"ב.

9 ראה כ"י ירושלים, איגרת 117, עמ' 150.

10 ראה שו"ת דרכי נועם, אהע"ז, סימן ד, דף נט, ע"ב. וראה גם כ"י ירושלים, איגרות 114, עמ' 148; 115, עמ' 148–149; 116, עמ' 149.

11 שו"ת ר' מאיר גאוויזון, סימן יא, דף כז, ע"ב.

חרפת רעב.[12] למעשה ציפו שם החוסים למותם,[13] ולכל היותר ניסו לקבץ נדבות למחייתם.[14] במקור מסוף המאה הי״ז אנו מוצאים תיאור של חצר ההקדש כ״חצר גדול שבו כל העניים הערומים והיחפים ושאין להם כסות בקרה, וצריך הדבר לתיקון גדול, והוא ששם מתים העניים ברעב״.[15]

מספר העניים שחסו בצל קורת ההקדש השתנה בהתאם לנסיבות. בשנת שנ״א (1591) היה מספר עניי ההקדש 230 איש.[16] נראה כי בתחילת המאה הי״ז ירד מספרם, שכן מיד עם סיום שלטונו של אבן פרוח׳ (שפ״ו [1626]) היה מספרם 82–85.[17] בשנים שלאחר מכן הייתה עלייה תלולה במספר החוסים, ובשנת ש״ץ (1630) לכל המוקדם, אנו מוצאים בהקדש 150 איש.[18] בין השנים ש״ץ־ת״א (1630–1641) לערך, גדל מספרם, והגיע לכדי 180–200,[19] נראה שמספר זה נשאר בדרך כלל יציב עד שנת ת״ל (1670).[20] במחצית השניה של המאה הי״ז התפרנסו איפוא כעשרים אחוזים מיהודי ירושלים על חשבון הכלל!

בהתאם לנאמר באיגרות, ניתנו במשך כל השנים הללו שתי חתיכות לגולגולת ליום.[21] גם אם עובדה זו מעלה היסוסים בלב החוקר, יש לזכור שגם בתום המאה הי״ז עדיין סבר רפאל מרדכי מלכי, כי יש לאסור על עניים מרודים לעלות לירושלים. הוא תבע להתיר את העלייה רק לאלה שיכולים להוכיח כי בידם חמישה־עשר מאיידי לנפש לשבוע — כלומר, בסביבות שתי חתיכות לגולגולת ליום.[22]

מדבריו של מלכי ניכר, כי לפחות בזמנו לא היה קשה להתקבל להקדש, וכמעט כל מי שרצה בכך, יכול היה להיכנס לשם. לאור התנאים החמורים ששררו בהקדש, ניתן היה לחשוב, שמספר הקופצים על הישיבה בו לא היה רב. ואילם מדברי מלכי נראה, כי אנשים רבים, שיכלו לעבוד ולהתפרנס מיגיע כפיהם, בחרו בדרך הקלה והמנוונת של ישיבה בהקדש. על כן ראה מלכי לנכון לתקן תקנות בדבר הזכות לשבת בהקדש, וכך הוא כותב:

12 ראה כ״י ירושלים, איגרות 56, עמ׳ 100; 80, עמ׳ 120, 110, עמ׳ 145, 111, עמ׳ 145–146, 114, עמ׳ 148; 115, עמ׳ 148–149; 116, עמ׳ 149; 119, עמ׳ 151–152.

13 ראה שם, איגרות 36, עמ׳ 81; 35, עמ׳ 78; 37, עמ׳ 82.

14 ראה שם, איגרות 56, עמ׳ 100; 135, עמ׳ 165.

15 ריבלין, ליקוטים, חוב׳ א, עמ׳ 31.

16 ראה מימי ישראל, דף קסב, ע״א.

17 ראה כ״י ירושלים, איגרות 6, עמ׳ 49; 49, עמ׳ 94.

18 ראה שם, איגרת 65, עמ׳ 109.

19 ראה שם, איגרות 35, עמ׳ 78, 36, עמ׳ 81, 37, עמ׳ 82, 43, עמ׳ 88, 59, עמ׳ 102, 63, עמ׳ 106, 64, עמ׳ 107. על זמנן ראה להלן עמ׳ 324–327, 331.

20 ראה שם, איגרת 139, עמ׳ 169, וכן ריבלין, ליקוטים, חוב׳ א, עמ׳ 35.

21 ראה כ״י ירושלים, איגרות 5, עמ׳ 47, 36, עמ׳ 81, 122, עמ׳ 154, 139, עמ׳ 169.

22 ראה ריבלין, שם, עמ׳ 25. מאיידי (ברבים כפי הספרדים מאיידיש) אי חתיכה הייתה בחלק ה־40 של הגרוש (ראה להלן בלוח המטבעות עמ׳ 237).

שאל יכנסו שם הנשים שראויות לשרת בבית היחידים, והבאה ליכנס שם קודם שיתנו לה הגבאים ליכנס, יכריזו בקהל: מי שצריך משרתת בביתו יבוא ויגיד לגבאי, ואז הגבאי יכניסה בבית אותו היחיד אם הוא מכובד, ואם היא ראויה לכך ואינה רוצה אלא ליכנס שמה, נכון הוא שלא יניחוה ליכנס. וגם ראוי לעשות כך על החוזרים על הפתחים, שאם הוא ראוי לאיזו עבודה או מלאכה, שאל יניחוהו לחזור על הפתחים, ויכריזו עליו בבית הכנסת שאל יתנו לו צדקה.[23]

ביקור חולים

מפעל אחר של הקהילה היה קופת ביקור חולים. ההוצאה לביקור חולים מופיעה באופן קבוע בתקציב הקהילה, ומכאן שעניין זה היה בתחום אחריותה.[24] גם קופה זו נוהלה על ידי גבאי, שאף הוא מונה כנראה בידי הפרנסים. הגבאי אסף כסף עבור הקופה, וכך מימן את צורכי החולים העניים, שידם לא השיגה לקנות תרופות ומזון.

המקור העיקרי שבידינו על מצב הרפואה בירושלים במאה הי״ז הם דבריו של ר׳ רפאל מרדכי מלכי, בן התקופה. הוא עצמו היה רופא ומצב הרפואה בירושלים העסיקו מאוד. דבריו בעניין זה שזורים לאורך פירושו על התורה, ונראה, שהוא אף כתב חיבור מיוחד על הרפואה, אלא שזה אבד ולא הגיע לידינו.[25] מלכי מביא ידיעות רבות הקשורות למוסד ביקור חולים. הוא אף מוסר על הרפואות הנהוגות בירושלים, וכן על אלו שהוא ממליץ עליהן.[26]

אשר לקופת ביקור חולים, אנו מוצאים בדבריו תיאור של סדריה ומקורות ההכנסה שלה.[27] בכל יום לאחר תפילת ״שמונה־עשרה״, היה גבאי הקופה מאסף כספים בבית הכנסת. לפי חשבונו של מלכי, נאספו בצורה כזו בין 22 ל־23 מאיידי בכל יום. כמה אנשים בקהילה היו מנדבים מדי שבוע חתיכה (מאיידי), חצי חתיכה, או פרוטה. נדבות נוספות נתקבלו לעתים מן העולים לתורה ומן האורחים בעיר, וכן הגיעו לקופה קצת מן הכספים שנשלחו על פי ה״ליסטאס״ מוונציה, אמשטרדם וליוורנו. בסך הכל, סבור מלכי, היה גבאי הקופה אוסף בין אלפיים לשלושת אלפים מאיידי.

על פי האיגרות שבכ״י ירושלים נראה כי היה זה התקציב השנתי של הקופה.

23 שם, עמ׳ 31.

24 ראה כ״י ירושלים, איגרות 1, עמ׳ 37; 5, עמ׳ 47; 6, עמ׳ 49; 12, עמ׳ 57; 25, עמ׳ 69; 35, עמ׳ 78; 36, עמ׳ 81; 37, עמ׳ 83; 43, עמ׳ 88; 63, עמ׳ 106; 64, עמ׳ 107; 65, עמ׳ 109; 108, עמ׳ 143.

25 את הקטעים השזורים בפירוש על התורה ההדיר א׳ ריבלין, ליקוטים מפירוש על התורה לרפאל מרדכי מלכי, חוב׳ ב, וראה שם בהקדמה.

26 ראה שם, עמ׳ 10–24.

27 ראה שם, עמ׳ 9.

מצוין שם כי הוצאותיה השבועיות של קופת ביקור חולים היו בין שניים לשלושה גרוש.[28] לדברי מלכי הייתה הכנסת הקופה כל כך מועטה עד כי היה בכוחה להזיק לחולים במקום להועיל להם.[29] לדבריו, לא שולם שכרו של הרופא על ידי הקהל, והחולים נזקקו לעזרתם של "מומחים" שונים,[30] אף שלא היה מחסור ברופאים בעיר.[31] חלוקת ה"תרופות", שלמעשה לא היו אלא שיקויים, שנעשו מפירות שונים, הייתה נתונה לשיקול דעתו של גבאי הקופה, ובספרו מנסה מלכי להדריכו בעניין זה ולהורות לו מה לתת לחולים, כיצד ובאלו זמנים. התמיכה העיקרית שנתנה הקופה לחולים הייתה בדמות "שארופיש ותרנגולים",[32] כלומר, סירופים ובשר עוף, נוסף על כך סיפקה הקופה גם את תכריכי המתים העניים.[33]

בית העלמין והסדר ענייני הקבורה

בעיית בית העלמין בירושלים הייתה בעיה ציבורית ממדרגה ראשונה. הגורם לכך הייתה כמובן העובדה שיהודים רבים באו לירושלים לשם המטרה האחת והיחידה, היינו, למות בה ולהיקבר באדמתה.[34] יתרה מזו, גם יהודים, שמתו בנכר, נהגו לצוות על העלאת עצמותיהם לקבורה בארץ ישראל.[35]

מנהג העלאת עצמות לארץ ישראל היה נקוט במיוחד בידי יהודי מצרים, שעלו לרגל לירושלים מדי שנה בפרוס הפסח. היישוב המוסלמי, אשר לא ראה בעין יפה את בואה של שיירת עולים זו,[36] ניצל את מנהג העלאת העצמות כדי להאשים את עולי הרגל בהפצת מגפות. הגיעו הדברים לידי כך, שלעתים נאלצו פרנסי ירושלים לבקש מיהודי מצרים להימנע ממנהג זה.[37]

גם עולים ומבקרים מארצות אירופה נהגו להביא עמם בדרך הים את עצמות קרוביהם לירושלים, והכל כדי לזכותם באפשרות להיות בין הראשונים אשר יקומו לתחייה באחרית הימים.[38]

28 ראה כ"י ירושלים, איגרות 1, עמ' 37; 5, עמ' 47 (על היחס בין גרוש למאיידי ראה לעיל, הערה 22).

29 ראה ריבלין, ליקוטים, שם.

30 ראה ריבלין, ליקוטים, חוב' א, עמ' 25.

31 ב"חרבות ירושלם" לבד נמנים כמה רופאים: יעקב אבן עמרם (דף ד, ע"א), יעקב אביהב (דף ו, ע"ב) ושמואל הלוי (דף ח, ע"א).

32 ראה כ"י ירושלים, איגרות 36, עמ' 81; 108, עמ' 143; 113, עמ' 147

33 ראה ריבלין, ליקוטים, חוב' א, עמ' 33.

34 ראה לעיל, עמ' 18.

35 ראה שו"ת עין משפט, סימן מה, דף סו, ע"א.

36 ראה לעיל, עמ' 34, 69.

37 ראה כ"י ירושלים, איגרת 118, עמ' 151, וראה גם שו"ת הרדב"ז, ח"ב, סימן תריא, דף ד, ע"א סימן תשלב, דף כד, ע"א; סימן תשמא, דף כה, ע"א.

38 ראה סאנדיס, עמ' 148, איש שלום, מסעי נוצרים, עמ' 326

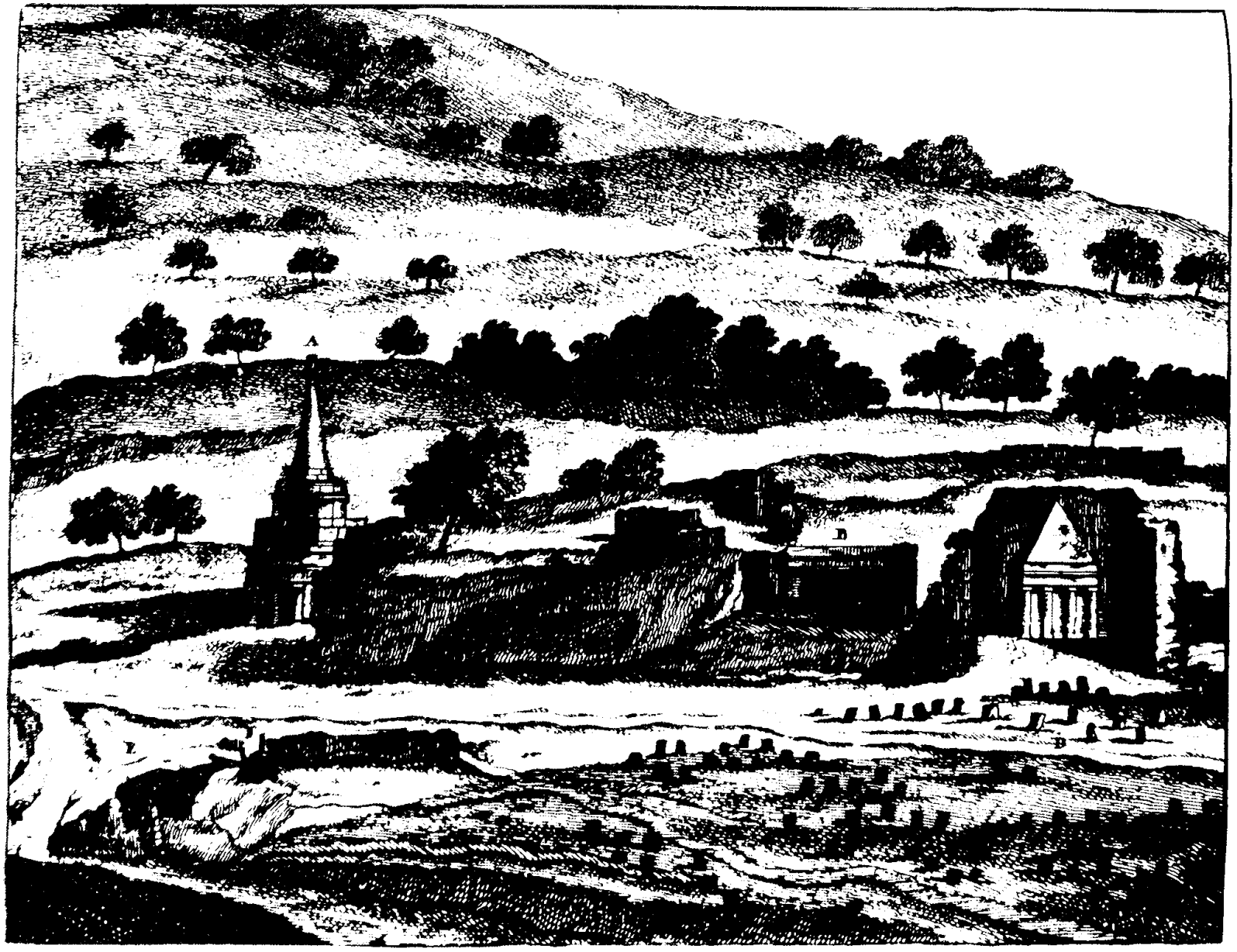

12. קברים בעמק יהושפט (1681)

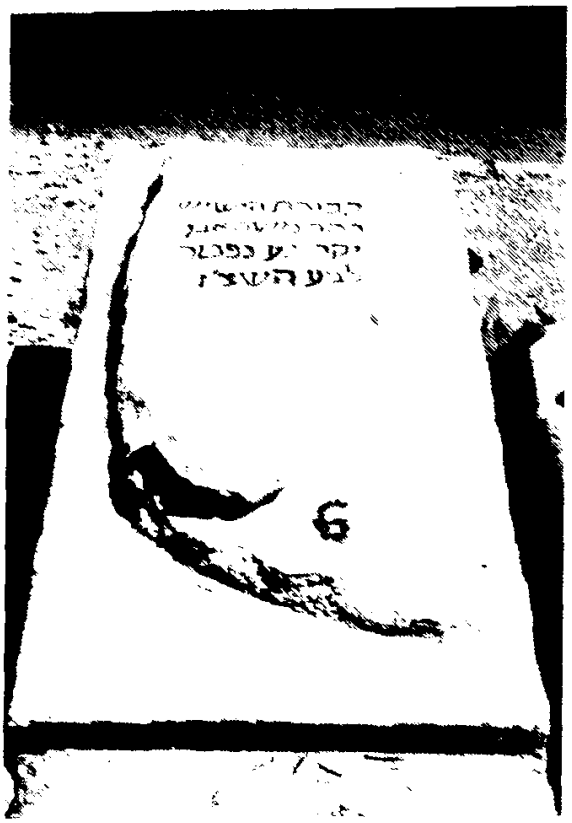

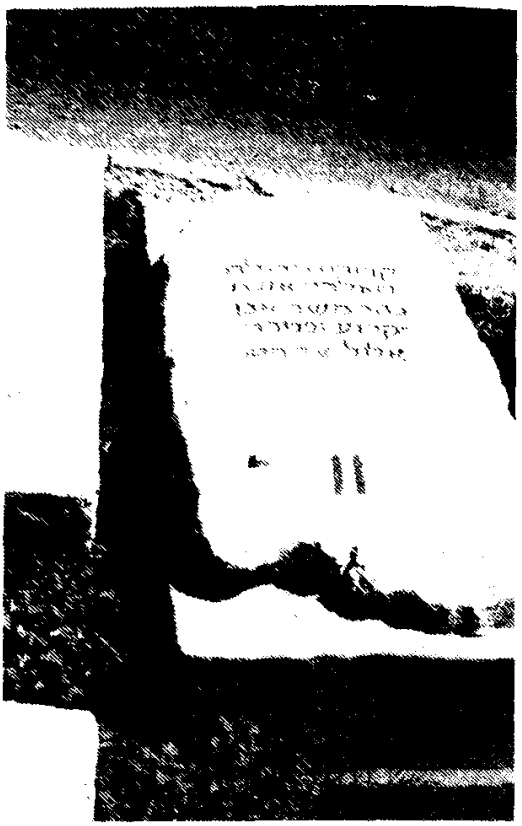

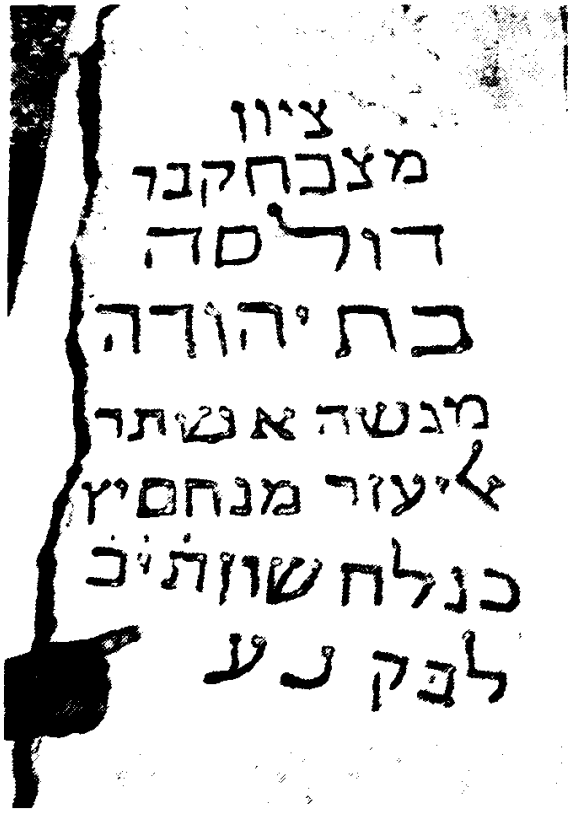

13. מצבות מן המאה הי״ז למרגלות קבר זכריה

בשל המנהגים האלה הגיע מספר הנטמנים בירושלים לגודל מדהים, ובדרך הטבע הפכה ההתעסקות בענייני בית העלמין והקבורה לדבר שבשגרה.

בית העלמין היהודי התרכז בעמק יהושפט והר הזיתים, ומדי פעם נוצר צורך לקנות או לחכור חלקות נוספות לקבורה. יש בידינו ידיעות לא מעטות על פרשיות הקשורות בחכירת קרקע לצורכי קבורה מיד הוקף של אלמדרסה א(ל)צלאחיה. המדובר הוא באדמות הקרויות אלג׳סמאניה או ״גת־שמנים״ ובידינו תעודות התדיינות על זכויות החכירה של הקרקעות האלה, אשר התנהלה בין הקהילה לנאמני המדרסה, למן שנת רצ״ח (1538),[39] ועד שנת תמ״ו (1688).[40]

כדי לממן את דמי חכירת בית העלמין, חוייב עזבונו של כל נפטר בסכום כסף מסויים. עד שפ״ה (1625) לערך נהגו לגבות סכומים גבוהים מאוד מיורשי כל נפטר, שלא הייתה לו חזקה ומערה בהר הזיתים. באותו זמן נעשתה הסכמה, הקובעת את הסכום המרבי לשלושים ריאל, והפוטרת כליל מתשלום זה את הנפטרים העניים.[41] מנהג זה נמשך עד סוף המאה הי״ז.[42] אז חדלו לנהוג על־פי ההסכמה, ושוב לא הייתה גדר קבועה לסכומים שנגבו מן היורשים תמורת הקבורה.[43] באותו זמן עלתה הקבורה בין ארבעה לחמישים אריות, אשר ניתנו לשלטונות העות׳מאניים בנוסף לחמישה עד עשרה אריות, ששולמו לקהילה. מסי הקבורה לשלטונות כללו תשלומים לקאדי ולקַסָּאם בעבור ה״קסמָה״ — הפתק המעיד על חלוקת הירושה.[44] כן שולם מס יומי של דוקאט זהב אחד, אשר ניתן כנראה למושל.[45]

הוצאות קבורתם של נפטרים עירים ועניים שולמו על ידי הקהילה עצמה. אולם הכנסותיה של הקהילה ממיסי הקבורה שהטילה, לא כיסו את דמי אחזקת בית העלמין וקבורת העניים. ומאחר שבדרך כלל לא היה די כסף בקופת הקהילה, הרי בשעה שנפטר אדם עני היו הגבאים משוטטים מן הבוקר עד הערב מבית לבית ומחצר לחצר ומקבצים את דמי הקבורה. (אפשר שבעניין זה עסקו גבאים מיוחדים ואפשר אף שהיו אלו גבאי ביקור חולים או הקדש העניים). אם נפטרו שניים ביום

39 ראה בן צבי, שטר קניין, עמ׳ 21–25.

40 ראה לעיל, עמ׳ 70–72 וראה עוד כהן, יהודים, עמ׳ 96–114; חיים, הר הזיתים; הנ״ל, תעודות הנ״ל, גאולת הר הזיתים. לגבי המאה הי״ח ראה בן חנניה, עמ׳ מג־מו, וכן בניהו, מסי קבורה, עמ מז–מט.

41 ראה קויפמאן, עמ׳ 86.

42 ראה ר׳ משה פוריית, דרכי ציון, יערי, מסעות, עמ׳ 304; כ״י ירושלים, איגרת 139, עמ׳ 169

43 ראה ריבלין, ליקוטים, חוב׳ א, עמ׳ 39.

44 ראה לעיל, עמ׳ 62.

45 על מס זה מוסרים מקורות נוצריים רבים; בינארד, עמ׳ 164–165, איש־שלום, מסעי נוצרים עמ׳ 328; דה־טבנו, עמ׳ 184, איש שלום, שם, עמ׳ 351; גוין, עמ׳ 221, איש שלום, שם, עמ 363; אאגידיוס־הימאן, עמ׳ 397, איש שלום, שם, עמ׳ 384.

אחד גדל הבזיון עוד יותר, כדי למנוע תופעה מחפירה זו ניסתה הקהילה למנות גבאים מיוחדים בקהילות הגולה, אשר אספו תרומות לצורך מסויים זה של קבורת עניי ההקדש.[46] לא ברור מה עלה בגורלו של נסיון זה. את מלאכת הקבורה עצמה ביצעה "חברת הקברים" של הקהילה אשר, כפי שכבר נזכר, נטלה שכר רק מן העשירים.

ט. מפעלים ציבוריים

בירושלים התקיימו כמה מפעלים ציבוריים, שיסודם היה כולו בהתנדבותם של אנשי הקהילה. מפעלים אלה היו קופות הצדקה, התמחוי והכנסת כלה. עול מינויים של גבאי קופות אלה לא היה מוטל על כתפי פרנסי הקהילה, שכן הגבאים הללו התנדבו לשמש בתפקידם. מפעלים אלו אף לא נהנו מתמיכה מתקציב הקהילה.

קופת הצדקה

מקופת הצדקה לא התפרנסו עניי ההקדש אלא אנשים, שעדיין נמצאה להם פרנסה מועטת מעמל כפיהם. בעיתות משבר, כמו בתקופה שלאחר שלטונו של אבן פרוח', נזקקו רבים מתושבי הקהילה לעזרתה של הקופה, ותופעה זו הפכה לרגילה בסוף המאה הי"ז.

ידיעות על הקופה מוסר לנו ר' רפאל מרדכי מלכי. הוא מצביע על כך, שלמרות קיומה מתו עניים בירושלים מרעב ומחוסר כל. לדבריו לא מיעוט הצדקה גרם לכך, אלא ריבוי העניים. מצב זה הביאו להציע, כפי שכבר נזכר, שיש למנוע את עלייתם של עניים מרודים לירושלים.[2]

הכספים לקופה זו באו מתרומות, שנאספו בעיר. מלכי מוסר, שהבינונים, אלו שפורעים מדה בינונית של מס,[3] נותנים חתיכה לשבוע, מלבד כעשרה מאידי, שהם מחלקים מדי שבוע לעניים החוזרים על הפתחים, ועוד עשרה מאידי ל"עניים צנועים", כלומר אנשים, שמחמת הבושה לא נרשמו בפנקס מקבלי הצדקה.[4]

עניי העיר נהנו גם מתמיכה, שנשלחה אליהם מארצות מוצאם. דבר שנראה לבני הזמן כמובן מאליו.[5] יהודי ארץ ישראל נמצאו בויכוח מתמיד עם יהדות הגולה.

46. ראה כ"י ירושלים, איגרת 102, עמ' 139.

1 ראה טולידאנו, תעודות מכתבי יד, עמ' 464.
2 ראה ריבלין, ליקוטים, חוב' א, עמ' 33, וראה גם לעיל עמ' 169.
3 ראה להלן, עמ' 178–179.
4 ראה ריבלין, שם, עמ' 24–28.
5 ראה שו"ת משפטי שמואל, סימן צט, דף קב, ע"ב.

ויכוח, אשר סבב סביב השאלה, ממה מתפרנסים עניי ירושלים, מן הנשלח להם מן הגולה, או מן הנידב עבורם בעיר.[6]

הנהגים מקופת הצדקה היו רשומים ברשימה מיוחדת. מי שלא נרשם ברשימה ונזקק לצדקה, היה צריך לסמוך על טוב לבם של אלו אשר ידעו והכירו את מצבו. בפירושו לתורה ניסה מלכי להתקין תקנות, אשר תעזורנה לאנשים כאלה.[7] גבאי קופת הצדקה היו ממונים על כל המגביות לצדקה שנערכו בעיר, ואסור היה לערוך כל מגבית בלי לקבל את רשותם או את רשות בין דין הקהילה.[8]

מלכי המליץ למנות על קופת הצדקה והתמחוי לפחות שני גבאים אשר יבואו מקרב עשירי הקהילה, כדי שיהיה בידם לתת מממונם לקופה, וגם כדי שלא יפול עליהם חשד, שהם נוטלים לעצמם וכיוצא בזה.

קופת התמחוי

לפי מלכי היה תקציבה השבועי של קופת התמחוי בזמנו, חתיכה אחת, וכל עני זכה לקבל מן הקופה פת אחת לשבוע. עניים אלו לא היו עניי ההקדש, אלא אנשים סתם, אשר נצרכו לצדקה.[9] אף־על־פי־כן לא הספיקה להם קצבה זו, ולדברי מלכי היו העניים הללו מתים ברעב.

קופת הכנסת כלה

בקופה זו עסקו נשים "חשובות" בירושלים, אשר אספו מידידותיהן כספים לשם נדוניה לכלות עניות. גם כאן נעשה הכול בצמצום רב מאוד.[10] מלבד זאת נהגה הקהילה לתת איגרות המלצה למי שיצאו לקבץ ממון כדי להשיא את בנותיהם או את אחיותיהם.[11] וכן לשליחים, שיצאו לעורר את רחמיהם של קרובי יתומות עניות, אשר הגיעו לפרקן, ולהניעם לשלוח להן כסף נדוניה.[12]

6 ראה שפת אמת, דף מב, ע"א.
7 ראה ריבלין, שם, עמ' 26.
8 ראה פריימן, תקנות ירושלים, עמ' 208.
9 ראה ריבלין, ליקוטים, חוב' א, עמ' 26.
10 שם, עמ' 24.
11 ראה כ"י ירושלים, איגרות 112, עמ' 146; 167, עמ' 197 - 198.
12 ראה שם, איגרות 191, עמ' 228; 192, עמ' 228 - 229.

י. מקבלי משכורות מן הקהילה

מלמדי תינוקות

מספרם של מלמדי התינוקות בירושלים נע בין תשעה לאחד־עשר,[1] ומשכורתם שולמה להם על ידי הקהילה. משכורת כולם עלתה לכדי שמונה גרוש לשבוע,[2] ולפי מקור אחר קיבל כל אחד מהם עשרים וחמישה גרוש לשנה.[3] לצורך תשלום המשכורות נתמנה כנראה גבאי מיוחד, אשר לווה כספים על חשבון תרומות, שעתידות היו להגיע.[4]

חזן

עובדיה מברטנורא מזכיר שני חזנים קבועים, אך אין הוא מציין מי שילם את שכרם.[5] ר' משה באסולה מספר כי בימיו (רפ"א־רפ"ג [1521–1523]) היו ארבעה חזנים קבועים לקהל ירושלים, אשר היו מתפללים כל אחד בשבועו. בזמני שולם שכרם מנדבות העולים לתורה ובייחוד מנדבות האורחים שבהם.[6] גם ר' ישראל מפירושא מזכיר ארבעה חזנים המתפרנסים מנדבות העולים לתורה.[7]

בתקופה מאוחרת יותר החלו החזנים לקבל את שכרם מן הקהילה. מלכי מוסר, שבזמנו שכרה הקהילה שלושה שליחי־ציבור "צדיקים וחסידים ואנשי מעשה, לפי שהם מתפללים ומתחננים תמיד לפני המקום על כל צרה שלא תבוא בין בא"י ובין על כוללות הגולה, ועוד שתמיד אנו מתפללים על עצירת גשמים שיש בכל שנה, וגם מכת הארבה ושאר צרות שלא יבואו לישראל, ועל כן צריכים שידיו אנשים מהוגנים כמו שהם עכשו". הוא אף המליץ למנות כחזנים רק את מי שכבר מלאו להם ארבעים שנה ואף לפטור אותם מכל מס.[8] גם הקהילה האשכנזית החזיקה לה חזן משל עצמה בבית הכנסת שלה.

1 על תשעה מלמדים מדברת האיגרת משנת שפ"ו (1626), המכונה "יחיסתא דצדיקי דארעא דישראל", ראה יערי, שלוחי א"י, עמ' 263. עשרה־אחד־עשר מלמדים, ראה בכ"י ירושלים איגרות 1, עמ' 37; 4, עמ' 44; 5, עמ' 47; 6, עמ' 49; 12, עמ' 57; 34, עמ' 77; 35, עמ' 78; 36, עמ' 81; 37, עמ' 83; 43, עמ' 88; 49, עמ' 94; 59, עמ' 102; 63, עמ' 106; 64, עמ' 107; 65, עמ' 109; 109, עמ' 144; 113, עמ' 147; 119, עמ' 152; 139, עמ' 169

2 ראה שם, איגרת 5, עמ' 47.

3 ראה שם, איגרת 109, עמ' 144.

4 ראה למשל שם, איגרת 34, עמ' 77.

5 ראה איגרת ר' עובדיה מברטנורא, יערי, אגרות, עמ' 110

6 ראה באסולה, עמ' 62–63.

7 באיגרת ר' ישראל מפירושא (יערי, אגרות, עמ' 169) נמסר על חזן אחד מיסתעבי ישלישר ספרדים.

8 ראה ריבלין, ליקוטים, חוב' א, עמ' 57. בפנקס המסים התורכי משנת ת"ר (1690) לערך נזכר חזן אחד בלבד (ראה הד, יהודי א"י, עמ' קפא)

ידוע לנו על משפחת חזנים אחת (לפחות) בירושלים. הייתה זו משפחת אריה, אשר קנתה לה חזקה על החזנות ב"ק"ק ת"ת", ומשרה זו עברה בה בירושה.[9] מבני משפחה זו היה ר' משה אריה חזן ב"ק"ק ת"ת" בשנת שס"ו (1606).[10] בשנת תר"ד (1844) נפטר ר' יעקב נתן אריה, שהיה "עובר לפני התיבה בק"ק ת"ת בירושלים".[11] גם בשנת תר"מ (1880) נזכר ח"ר [חכם רבי] משה אריה "העומד ומשרת בק"ק הנז'[כר]".[12]

סופר

בק"ק ספרדים היה הפרנס ממנה את הסופר ואף מפטרו. תפקידו העיקרי של הסופר היה לכתוב את איגרות הקהילה לגולה.[13] הוא קיבל את שכרו מן הקהילה לפי מספר האיגרות שכתב, ולא הייתה לו כל חזקה על כתיבת גיטין ושטרות. כמו־כן לא היו לו כל זכויות במקרה שחלה.

לקהילת האשכנזים היה סופר משלה,[14] אשר היה גם מגיה את ספר התורה בכל יום שישי בבוקר, כדי שלא תימצא בו טעות ביום השבת.[15]

במשך שנים שימש שלמה בכמה"ר סעדיה כשמש וסופר של קהילת ירושלים, ובתוארו זה חתם בשנים שמ"ו ושנ"ו (1586 ו־1596) על ההסכמות לפטור ת"ח ממסים.[16] בשנת שס"ו (1606) שימש כסופר הקהילה ר' מנחם די לונזאנו.[17] בשנת תי"ז (1657) חותם על איגרת לאיטליה "ספרָאה דעיר הקדש תוב"ב ר' יצחק בר' ירמיה חוטר מגזע העמשוני".[18]

ידיעות רבות־עניין על סופר הקהילה, דרכי מינויו, חובותיו וזכויותיו בקהילה, מספקת לנו איגרת אחת מכ"י ירושלים.[19] זוהי איגרת שנכתבה על ידי סופר הקהילה,

9 ראה בניהו, הסכמה ורשות, עמ' 256.
10 ראה סדר המעמדות, דף קלו, ע"ב.
11 ראה פרומקין־ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, כרך ב, ח"ג, עמ' 106.
12 ראה מ' בניהו, השד"ר רבי יוסף ן' וינישטי, ירושלים (רבעון), א (תש"ח) עמ' קפב. בשו"ת גינת ורדים (אהע"ז, כלל א, סימן יא, דף ז, ע"א) נזכר יצחק אריה, כמי ששואל את אברהם הלוי בעניין חליצה.
13 ניהול חשבונות מס הגולגולת שהיה תפקידו המרכזי של ה"כָּאתֵב", מזכירו של השיח' אל־יהוד במאה הט"ז, אינו נזכר כלל בין תפקידיו של הסופר במאה הי"ז, ולא ברור אם המדובר באותה משרה (השווה כהן, יהודים, עמ' 84).
14 ראה איגרת הנשים האשכנזיות לאחיותיהן בגולה, שכתב ונשא אותה סופר הקהילה האשכנזית, ר' שמואל לוי (יצרי, שלוחי א"י, עמ' 276).
15 ראה דרכי ציון, יצרי, מסעות, עמ' 288.
16 ראה לעיל, עמ' 118.
17 ראה זנה, תעודות, עמ' רא.
18 הוא סופר העדה האשכנזית, ראה זנה, שם, עמ' ריד.
19 כ"י ירושלים, איגרת א, עמ' 24–26.

יעקב שמו, והוא אשר העתיק את רוב האיגרות הנכללות בכ״י זה.[20] באיגרתו מבקש הסופר לפרסם את העוולות, שעשתה לו הקהילה, והיא נשלחה לאנשים בגולת מצרים, מתוך כוונה שאלו יפעלו למענו.

לדבריו הוא מונה כסופר העיר לפני שנים, ומשכורתו שולמה כסדר וכחוק על ידי פרנס שאינו נזכר בשמו. שכרו היה גרוש אחד עבור כמה איגרות ובנוסף לכך הוא קיבל את חלקו בכל ״החילוקים״ המתחלקים לבעלי תורה. באותו זמן הציע מאן דהוא בקהילה לתקן הסכמה, שלפיה לא יוכל אף אחד חוץ מסופר הק״ק לכתוב גיטין או שטרות. הסכמה כזו הייתה נהוגה גם במקומות אחרים, אך הפרנס התנגד לכך, באמרו שהסופר יכול להתפרנס ברווח מכתיבת האיגרות הרבות, שהקהילה שלחה לחו״ל. את האיגרות הללו היה צריך להכין מראש ולא סמוך מאוד לצאת השיירה או השליח, ולפיכך היו ידיו של הסופר מלאות עבודה. לטענת הפרנס לא היה כל טעם בהסכמה המוצעת, משום שאיש לא היה מונע מן הסופר לעסוק בכתיבת גיטין או שטרות אם אך נותר לו פנאי לכך. ואכן מאשר הסופר את דברי הפרנס ומספר כיצד היה ״ממלא כמה שקים כתבים שהייתי כותב יומם ולילה, והיה פורע לי ראשון ראשון למחיתי, כל זמן היות פ׳ [לונ] פרנס״. אלא שאולץ הסופר לכתוב עשרים ושישה מכתבים בתוך יומיים בחול־המועד סוכות, וכתוצאה מכך לקתה עינו מאוד, ומה תועלת בסופר הלוקה בעינו? בינתיים התחלף הפרנס, ונראה כי בשל מחלתו קוצצה משכורתו של הסופר, עד כי הוא נאלץ למשכן את חפציו כדי לפרנס את משפחתו. לבסוף מינה הפרנס החדש סופר חדש. הסופר יעקב חלה בשנית, מחלתו גברה, והוא נשאר בעירום ובחוסר כל.

הסופר היה איפוא בעל חזקה על כתיבת איגרותיה של הקהילה, והחזקה הייתה בעלת תוקף כל זמן שאכן שימש הסופר בפועל בתפקידו. אולם היא לא הקנתה לו זכות לשכר קבוע או שמירת חזקתו במקרה של מחלה, ולמעשה היה תלוי הסופר ברצונם הטוב של פרנסי הזמן.

יא. ארגונה הכספי של הקהילה

הכנסות הקהילה

הכנסות הקהילה במאה הי״ז באו מכמה מקורות: (א) תרומות ועזבונות מחוץ לארץ; (ב) עזבונות הנפטרים ומס הקבורה; (ג) הכנסות בית הכנסת מן העלייה לתורה; (ד) הכנסות מן המס על הבשר, (ה)קנסות ומסים.

20 ראה להלן, עמ׳ 296.

התרומות והעזבונות מן הגולה היו למעשה הסעיף העיקרי בהכנסות הקהילה. לולא עזרה זו קשה לתאר את המשך היישוב היהודי בירושלים. עזרת הגולה ליהודי ירושלים זכתה לתיאורים ולמחקרים רבים ולפיכך לא נדון בה כאן.[1]

עזבונות הנפטרים ומס הקבורה היו אף הם גורם חשוב בתקציב הקהילה. מלבד מס הקבורה, שנגבה מכל עזבון,[2] הופעל לחץ כבד על יהודים, שהיו קרובים למיתה, להוריש את רכושם לקהילה. ואכן מלכי מציין, "שהכנסת המתים הוא יותר מהכנסת החיים. וקרוב לומר שתקון הכנסת המתים מקיים את כוללות העיר ורוב ההוצאות מהם".[3]

חלק מן התרומות שנאספו מן העולים לתורה הוקדש להוצאות הקהילה, ולדברי מלכי, נאספו ב"ק"ק הגדול" שלוש־מאות אריות בשנה.[4]

המס על הבשר היה חתיכה אחת מכל רוטל, שניתנה לקהל, ונמכרה על ידיו במחיר מוזל. כך נאספו כארבע־מאות וחמישים אריות בשנה.[5] צורת מיסוי זו נקראה "גבילה".

הכנסות נוספות היו לקהילה מקנסות, שהיא קנסה, את העוברים על תקנותיה. כך למשל נקנסו המאחרים לקבלת שבת,[6] ואף המתקוטטים בבית הכנסת.[7] כן נקנס מי שעקר את מושבו מן העיר, משום שבעקירתו הוא הגדיל את מעמסת המסים על הנשארים.[8]

מלבד מס הגולגולת בסך חמישה גרוש לשנה, אשר שולם לשלטונות,[9] פרעו בעלי הבתים גם מסים לקהילה. משלמי המסים התחלקו לקבוצות לפי הערכת רכושם, וכל אדם שילם מס על פי הערכה זו. במחצית הראשונה של המאה הי"ז שילמו בעלי הרכוש הרב ביותר בקהילה ששים גרוש לשנה, אלא שבכל הקהילה נמצאו רק שניים כאלה. באותו זמן היה נסיון לקבוע, שמי שפורע מס בגובה כזה יתן גם אחוז אחד ממה שהוא מלווה לנוצרים.[10] משלמי מס עשירים פחות שילמו חמישים או ארבעים גרוש, והעניים שילמו כשלושה עשר גרוש לשנה.[11] בסוף

1 ראה להלן, עמ' 275.
2 ראה לעיל, עמ' 172.
3 ריבלין, ליקוטים, חוב' א, עמ' 40.
4 ראה ריבלין, שם, חוב' א, עמ' 17; אריה־גרוש, וראה להלן בלוח המטבעות, עמ' 237.
5 ראה ריבלין, ליקוטים, חוב' א, עמ' 17–18.
6 ראה פריימן, תקנות ירושלים, עמ' 209.
7 בתחילת המאה הט"ז נקנסו שני אנשים אשר התקוטטו בבית־הכנסת, ראה באסולה, עמ 84–85.
8 ראה שו"ת אהלי יעקב, סימן קיט, דף קעד, ע"א.
9 ראה תיקון סופרים, עמ' 102.
10 ראה שו"ת נבחר מכסף, סימן קיב, דף רו, ע"ב.
11 ראה תיקון סופרים, שם

המאה הי״ז שילמו הדלים ביותר שנים עשר גרוש, הבינונים — שלושים גרוש והעשירים — שבעים גרוש לשנה.[12] הייתה עלייה בשיעור המס המרבי. אלמנות, יתומים ותלמידי חכמים נפטרו מתשלום המסים, ומאליו יובן, שגם מקבלי הצדקה היו פטורים ממנו. עול המסים נפל איפוא על שכבה מצומצמת למדי.

בירושלים, כבמקומות אחרים בעולם היהודי, היו המסים עילה למחלוקות ולמתחים חברתיים. כאן ניטשה המחלוקת העיקרית סביב שאלת הפטור ממסים, שניתן לתלמידי חכמים שתורתם אומנותם. ההסכמה לפטור זה נתקנה לראשונה על ידי הנגיד ר׳ יצחק הכהן שֶׁלאל וחכמי ירושלים בשנת רס״ט (1509).[13] מטרת ההסכמה הייתה למשוך לעיר בעלי תורה עשירים, שיוכלו לחיות מפירות רכושם, אם יהיה ברצונם לפרוש מעסקיהם. נראה כי בשנות הארבעים של המאה הט״ז החלו להישמע ערעורים על ההסכמה ותביעות לגבות מסים מתלמידי חכמים. הללו, שחשו כי זכויותיהם המיוחדות עומדות בסכנה, התאספו בי׳ בכסלו ש״ח (1548), אישרו שוב את ההסכמה, וחיזקו איש את ידי רעהו להוכיח ולהעניש את כל מי שינסה לעבור עליה ולגבות מהם מסים.[14]

בתחילת שנות השישים של המאה הט״ז החליט רבה של הקהילה דאז, ר׳ דוד אבן זמרה, להטיל על תלמידי החכמים מסי גולגולת ומסים נוספים. שכן מצבה של הקהילה הטיל עול כבד על משלמי המסים. ואולם, דומה שההנהגות החדשות לא הועילו הרבה לשיפור מצבה של הקהילה.[15] ובשנת שמ״ו (1586) חזרו לנהוג על־פי התקנה הישנה.[16]

החזרת התקנה לקדמותה לא נתבצעה ללא עוררין; אישרוריה החוזרים ונשנים מעידים על מאבק עז של בעלי הבתים בתלמידי החכמים. בשנת שנ״ו (1596) ניסו כמה מבעלי הבתים לאלץ תלמידי חכמים לשאת בעול המסים על ידי זיוף חתימתם על שטרי חוב של הקהילה. ״טובי העיר״ נאלצו להסכים לפרוע חוב זה במהירות ולאשר שוב את הסכמת הפטור.[17] בינתיים קמו בעלי הבתים לתבוע תשלום מסים מתלמידי חכמים עניים, שקצבתם לא הספיקה להם כדי מחייתם וגם נאלצו להשלימה בעבודה כלשהי. טענת בעלי הבתים הייתה, שתלמידי חכמים אלו יוצאים מגדר מי ש״תורתו אומנותו״, ונוצר כאן מצב אבסורדי לחליטין. הפוסקים, שאליהם פנו תלמידי החכמים, קבעו, שתלמיד חכם, שתורתו אומנותו, הוא גם מי שמשתכר

12 ראה ריבלין, ליקוטים, חוב׳ א, עמ׳ 12–13

13 כרם חמר, ח״ב, דף כג, ע״א. הסכמה זו נדפסה גם בהקדמה לספר ״כתרותיהם״ [illegible] שמואל־אבילה (אמשטרדאם תפ״ה)

14 ראה כרם חמר, שם.

15 ראה בניהו, הסכמת צפת, עמ׳ קי.

16 ראה כרם חמר, ח״ב, דף כג, ע״ב.

17 ראה שם, דף כג, ע״ב — דף כד, ע״א. וראה לעיל, עמ׳ 117–118

מעט כדי מחייתו.[18] ההסכמה אושרה שוב בשנת ש״פ (1620)[19] ופעם נוספת בשנת ת״ו (1646).[20] בשנת תט״ז (1656) הודפסו התקנות שתוקנו במשך הדורות על דף אחד, שנשלח לעיר פאס שבמרוקו.[21] אין ספק איפוא, שהסכסוכים נמשכו לפחות עד שנה זו. ברור לנו שעד שנת תנ״ה (1695) לא נגבו בירושלים מסים מתלמידי חכמים, אולם המריבות בעניין זה לא פסקו. מלכי, למשל, המליץ לבטל את התקנה הזאת אם יש בדבר משום תיקון העיר.[22]

יהודי, שהתעתד לעלות לירושלים על־מנת לגור בה, ניהל קודם להתיישבותו בעיר משא ומתן עם ״טובי העיר״, פרנסיה וחכם הקהל על סכום המס שהוא ישלם.[23] לאחר שהם הגיעו לעמק השווה ניתן לעולה המיועד שטר שבו נקבע הסכום, שיהא עליו לשלם. בשטר זה נתחייב העולה לשלם את המגיע ממנו, ומאידך חייב השטר את משמרות הפרנסים הבאות, שלא לשנות את הסכום עד תום תקופת ההסכם.[24] דא עקא, שלטונות הקהילה הפרו לעתים קרובות הסכמים אלה. שֶמע הנהגתה בעניין זה נודע לשמצה ברחבי הגולה,[25] משום שרבני הגולה סברו שלא כדין הם עושים בהפירם את ההסכמים.[26] ר׳ רפאל מרדכי מלכי לא היה מאושר ממנהגים אלה. הוא טען, כי הקהילה אינה עומדת בדיבורה לאחר שהיא מגיעה לידי הסכם עם הנישומים, וזה גורם לכך שיהודים עוזבים אותה, ושם הנהגתה יוצא לשמצה. מלבד זאת הוא טען, כי יש להקל את נטל המסים הנגבים על ידי הקהילה, הם טיפה בים ההוצאות, עיקר מחייתה של הקהילה הוא מן הכספים הבאים לה מחוץ לארץ, ואילו על כל יושביה כבד עול המסים האלה מאוד.[27] לא תמיד ניהלו הפרנסים ו״טובי העיר״ את המשא ומתן עם המתיישבים החדשים. פעמים ניתנה לשליחים לחוץ לארץ בשטר שליחותם הרשאה, לנהל משא ומתן עם עולים פוטנציאליים על גובה המס שאותו הם יישלמו בבואם לארץ.[28] בתוך הקהילה היו

18 ראה שו״ת מאיר גאוויזון, סימן יא, דף סז, ע״ב. וראה עוד בעניין זה שו״ת זרע אנשים הנדפסות, סימן סא, דף נז, ע״א; סימן סב, דף נז, ע״ב.

19 ראה כרם חמר, ח״ב, דף כד, ע״א.

20 ראה שם, דף כד, ע״ב.

21 ראה שם.

22 ראה ריבלין, ליקוטים, חוב׳ א, עמ׳ 49.

23 ראה שו״ת נבחר מכסף, סימן קב, דף רו, ע״ב.

24 ראה תיקון סופרים, עמ׳ 102.

25 ראה שו״ת דבר שמואל, סימן קנו, דף נג, ע״ב.

26 ראה לעיל, הערות 23, 25.

27 ראה ריבלין, ליקוטים, חוב׳ א, עמ׳ 34–36.

28 ראה בניהו, איגרות (תשט״ו), עמ׳ קסט, איגרת י״ב מר׳ שמוא׳ אבוהב לר׳ אברהם ירק, רבה של קאסאלי מונפירטו, מאלול ת״ך.

הפרנסים מעריכים את רכוש משלמי המסים ולפיו היו קובעים את גובה המס שישולם.[29]

לדברי מלכי נאספו מן המסים ארבע־מאות אריות בשנה.[30] ממעט הנתונים, שיש לנו לגבי מספר היהודים במאה הי״ז מראשיתה ועד רבעה האחרון, נראה כי מעט מאוד השתנה עד זמנו של מלכי, ומכאן שדומה שניתן לקבל את חשבונותיו גם לגבי אמצע המאה. את הכנסותיה של הקהילה ממקורות פנים הוא סיכם ב־1,150 אריות לשנה. רק 850 אריות מתוך זה היו הכנסה קבועה.[31] בסכום זה הוא לא כלל את ההכנסות מן הנפטרים, ממס הקבורה, מעזבונות ומקנסות.

הוצאות הקהילה

מס הגולגולת

המס העיקרי, שאותו העלו יהודי ירושלים לשלטונות, היה הג׳זיָה, הוא מס הגולגולת, אשר נקרא במקורות העבריים ״חראג׳״ ולפעמים ״כרגא״ או ״גיליא״. המס נגבה מזכרים, שהגיעו לבגרות מינית, ומבעלי משפחות מגיל 15 ועד 60 לערך, שאינם עבדים, נכים, חולי־נפש או אנשי־דת.[32]

כדי לקבוע את מספר משלמי המס נערכו במשך המאה הט״ז ארבעה מפקדים, שקבעו את מספר בתי האב (ח׳אנה) אשר יחוייבו בתשלום המס. מדי שנה הגיע מדמשק גובה מיוחד ואתו העתק רשימת החייבים. הוא גבה את המס, והחתים את הקאדי על רשימותיו. משנת 1584 ועד שנת 1680 נרשמו בירושלים בין 144 ל־145 בתי אב חייבי מס, אף שבמשך הזמן השתנה מספר יהודי ירושלים לכיוונים שונים. נראה מכאן, שלמרות שלהלכה היה התשלום ערוך לפי גולגולת, הרי למעשה שולם סכום גלובלי, והקהילה היא שחילקה את סכום המס בתוכה על פי ראות עיניה.[33] גובה המס, שנדרש על ידי העות׳מאנים במאה הי״ז, היה חמישה גרוש לגולגולת.[34] הפרנסים אספו את המסים בתוך הקהילה, ונציגיה מסרו אותו לגובה המס בבית הדין השרעי.[35]

שאר הוצאות הקהילה

על הוצאות הקהילה בתוך ירושלים אנו שואבים ידיעות לא מעטות ממקורות שונים. הידיעות הללו מפרטות את הוצאות הקהילה לצורכי פנים וחוץ. מתברר, כי תקציב

29 ראה שו״ת הלכות קטנות, ח״ב, סימן רנט, דף לז, ע״ב.
30 ראה ריבלין, שם, חוב׳ א, עמ׳ 17.
31 ראה שם.
32 ראה כהן, תמורות, עמ׳ 98.
33 ראה לעיל, עמ׳ 16–17.
34 תיקון סופרים, עמ׳ 102; כ״י ירושלים, איגרת 68, עמ׳ 111.
35 ראה סג׳ל, כרך 112, עמ׳ 34, 276, מנאע, משפחת פרוח׳, עמ׳ 67.

הקהילה כמעט ולא השתנה במשך שנים ארוכות. למן שפ"ח (1628) ועד ת"ן־ת"ס (1690–1700) איננו מגלים שינויים מפליגים בסכומי ההוצאות.

איגרות רבות מכ"י ירושלים מפרטות תקציב זה, ואם כי ישנם פה ושם שינויים במספר המלמדים או מספר העניים, נשארים הכספים המוקצבים לצרכים אלה לעולם בגובה אחד, וכן הוא באשר לשאר סעיפי ההוצאות.

סך כל הוצאותיה של הקהילה בתוך ירושלים היה 5,000 גרוש לשנה. מזה 1,400 עד 1,500 גרוש להוצאות פנימיות הכוללות:

1. הספקה לתלמידי חכמים: 10 גרוש לשבוע.
2. קופת ההקדש: 10 גרוש לשבוע.
3. שכר מלמדי תינוקות: 8 גרוש לשבוע.
4. הוצאות קופת ביקור חולים: 2 עד 3 גרוש לשבוע.

סך הכל: 30 גרוש לשבוע, או 1,440 גרוש לשנה.

3,500 גרוש לערך היה סכום הוצאותיה של הקהילה, לגורמים שמחוצה לה, והן התחלקו כך:

1. למושל העיר.
2. למשנה ולאנשיו.
3. לצוּבַּאשי ולאנשיו.[36]
4. לקאדי ולאנשיו.
5. לשיח'ים.
6. לשיח'ים בעלי בית העלמין בעמק יהושפט.[37]

מלבד זאת שולמה ריבית על חובות.[38]

הסכום המדויק, שניתן לכל אחד מן האנשים האלה אינו ידוע, ואולם ידוע, כי בזמן אבן פרוח' עמד הסכום המקובל של המֻשאהרה, הוא המס החודשי שהועלה למושל, על שלושים גרוש, והוא העלה אותו לשמונים גרוש.[39]

בזמנו של מלכי היה סכום המֻשאהרה 42 גרוש לחודש לערך. למעשה, מס זה, וה"עִידָה" — המס שהיו מעלים למושל בחגי המוסלמים, היו המסים היחידים, שהיה מותר למושל לגבות לכיסו.[40]

36 הצוּבַּאשי או השובשי היה מפקד הסיפאהים באיזור והאחראי על הבטחון (ראה להלן, כ"י ירושלים, איגרת 5, הערה 92).

37 הם נאמני הוקף של המדרסה א(ל)צלאחיה (ראה לעיל, עמ' 70–72).

38 ראה כ"י ירושלים, איגרות 1, עמ' 36–37; 3, עמ' 40; 12, עמ' 57; 24, עמ' 68; 25, עמ' 69; 35, עמ' 78; 36, עמ' 80–81; 37, עמ' 82–83; 38, עמ' 84; 40, עמ' 85; 41, עמ' 86; 43, עמ' 88; 49, עמ' 94; 59, עמ' 102; 62, עמ' 105; 63, עמ' 106; 64, עמ' 107; 65, עמ' 109; 67, עמ' 111; 73, עמ' 115; 108, עמ' 143–144; 109, עמ' 144; 113, עמ' 147; 119, עמ' 152; 139, עמ' 169.

39 ראה חרבות ירושלם, דף ד, ע"א.

40 ראה כ"י ירושלים, איגרת 221, עמ' 270–271.

בפירוט תקציב הוצאותיה של הקהילה, שמביא מלכי, נראית חלוקת המסים כך:

1. למושל: 500 אריות לשנה.
2. לאנשיו: 100 אריות לשנה.
3. המֶשאהרה: 600 אריות לשנה.
4. למשנה: 500 אריות לשנה.
5. לקאדי ולאנשיו: 500 אריות לשנה.
6. לשיח׳ים, ובפרט לשיח׳ים בעלי בית העלמין: 500 אריות לשנה. סך הכל: 2,700 אריות לשנה.

כן שולמה ריבית של 3,000 אריות על החובות, שהיו באותו זמן בסך 20,000 גרוש.[41]

מדברי מלכי יוצא שההוצאות הקבועות לצרכי חוץ היו נמוכות ב־800 גרוש לשנה מן ההוצאות שעל פי איגרות כ״י ירושלים. יש לזכור שמלכי לא כתב את דבריו כדי לגייס כספים, ועל כן הוא לא ראה מקום להפריז בסכומי ההוצאות. משום כך יש לראות את הסכום שהוא מביא כתואם את המציאות. לעומתו המשיכו כותבי האיגרות לתבוע במשך שנים סכומי כסף גבוהים מן הגולה אולי בלי קשר להוצאות האמיתיות של הקהילה, וזאת כנראה כדי לכסות הוצאות בלתי צפויות, שלא נכללו בתקצ׳ב זה.[42] החובות מתקופת אבן פרוח׳ והריבית עליהם מופיעים, דרך משל, באיגרות אלו כסעיף מיוחד.[43] והוא הדין באשר להוצאה המיוחדת, שנדרשה עקב פרשת הנער המומר.[44] ואולם ההוצאות הקבועות כמעט ולא נשתנו. כשם שלא נשתנה כמעט מספר אנשי הקהילה במשך השנים הללו.

חובות הקהילה

כפי שראינו בסעיפים הקודמים, סכום הוצאותיה של הקהילה עלה בהרבה על סכומי הכסף, שהיא הייתה מסוגלת לגייס ממקורותיה הפנימיים. ובאשר להפרש היא הייתה חייבת לסמוך על התרומות של יהדות הגולה. תרומות אלו, למרות שניסו לתת להם אופי יציב, מחייב וקבוע, לא הגיעו בזמנים קבועים, ובסיכומו של דבר הן היו עניין וולונטארי אשר השתנה מזמן לזמן. כתוצאה מכך נאלצו פרנסי הקהילה

41 ראה ריבלין, ליקוטים, חוב׳ א, עמ׳ 18–19.

42 ראה דיון להלן, עמ׳ 184.

43 ראה כ״י ירושלים, איגרות 1, עמ׳ 36; 5, עמ׳ 45; 6, עמ׳ 49; 31, עמ׳ 73; 49, עמ׳ 94; 59, עמ׳ 102; 65, עמ׳ 109; 88, עמ׳ 127; 139, עמ׳ 169.

44 ראה לעיל עמ׳ 52–53. וראה כ״י ירושלים, איגרת 121, עמ׳ 263. וראה גם איגרת 31, עמ׳ 73 בענין גזירה אחרת.

ללוות כספים ממוסלמים[45] ומיהודים[46] כדי לשלם הוצאות דחופות, בהסתמכם על התרומות העתידות לבוא. לפעמים אף לוו כספים רק על סמך הביטחון, שיהדות הגולה לא תניח לקהילה בירושלים להתמוטט בשל חובותיה. כך למשל היה בזמן אבן פרוח', כאשר סכום החובות הגיע לגובה מדהים של 40,000 עד 50,000 גרוש.[47] מצב דברים זה גרם לכך שהקהילה הייתה עמוסת חובות באופן מתמיד וכל העת נאלצה לשלם ריבית למלווים.[48] שיעור הריבית היה בדרך כלל עשרים אחוזים, אך לעתים הגיע אף לחמישים אחוזים.[49] עוד בשנת שס"ה (1605) כתב ר' מנחם די לונזאנו: "מצולת חוב בלעתני ומתי/ וטבעתי בים נשיי כצורי/ וכל יום אשלחה בים שלוחים/ ואין מי יעלה מן מהמורי".[50] בעוד שעד תקופת שלטונו של אבן פרוח' היו החובות בגדר סבך ארעי,[51] הרי מכאן ואילך הלכו החובות ותפחו, עד כי לא נראתה כל אפשרות להיחלץ מהם. ר' אליעזר אבן ארחא מוסר, כי החובות "פרי" שלטונו של אבן פרוח', הסתכמו ב־50,000 גרוש, וכך עולה גם מ"חרבות ירושלם". באיגרות כ"י ירושלים מדובר על 44,000 גרוש, ואילו האיגרת לפאס משנת ש"ץ מדברת על 40,000 ריאלים.[52] מסתבר, שאין סתירה בין המקורות, הסכום בן 40,000 גרוש היה

45 ראה כ"י ירושלים, איגרות 5, עמ' 35–36; 6, עמ' 48; 31, עמ' 73; 43, עמ' 88; 49, עמ' 94; 59, עמ' 102; 65, עמ' 108; 73, עמ' 115; 88, עמ' 126; 119, עמ' 152. וראה עוד בינה לעיתים, דרוש ד, דף יב, ע"א.

46 ראה כ"י ירושלים, איגרת 49 עמ' 94; שו"ת אשטרוק אבן שאנג'י, דף קמט, ע"ב; שו"ת מהרי"ט, ח"ב, סימן לט, דף כד, ע"ב; חרבות ירושלם, דף יא, ע"א.

47 ראה חרבות ירושלם, שם; שו"ת ר' אליעזר אבן ארחא, סימן ה, דף 19, ע"א (=שו"ת ר' אליעזר אבן ארחא [הנדפסות], סימן ה, עמ' כב), וראה לעיל, עמ' 49.

48 התלונות על החובות ממלאות את כל איגרות התקופה ורבים ממקורותיה האחרים. ראה כ"י ירושלים, איגרות 1, עמ' 35–36; 2, עמ' 38; 3, עמ' 39; 4, עמ' 44; 5, עמ' 45; 6, עמ' 48; 7, עמ' 50; 9, עמ' 53; 11, עמ' 56; 12, עמ' 57; 15 עמ' 59; 16, עמ' 61; 21, עמ' 65; 22, עמ' 66; 23, עמ' 67; 24, עמ' 68; 25, עמ' 69; 29, עמ' 71; 31, עמ' 73; 35, עמ' 78; 36, עמ' 80; 37, עמ' 82; 41, עמ' 86; 43-, עמ' 88; 49, עמ' 94; 56, עמ' 100; 59, עמ' 102; 61, עמ' 103; 63, עמ' 106; 64, עמ' 107; 65, עמ' 108; 73, עמ' 115; 88, עמ' 126; 119, עמ' 152; 128, עמ' 160; 139, עמ' 169; שתי ידות, דף קלט, ע"א; שו"ת אשטרוק אבן שאנג'י דף קמט, ע"ב; שו"ת מהרי"ט, ח"ב, סימן לט, דף כד, ע"ב; ריבלין, ליקוטים חוב' א, עמ' 19; איגרת קהילת קורפו לירושלים משנת שפ"ט, אצל בארון, לתולדות החלוקה, עמ' 172–173; בינה לעתים, דרוש ד, דף יב, ע"א; א' יערי, איגרת שליחותו של ר' שמואל לוי מטעם הנשים האשכנזיות בירושלים, קרית ספר, כג (תש"ז), עמ' 140–155; דברי הנרי ג'יסי אצל איש־שלום, מסעי נוצרים, עמ' 355. על החובות בסוף המאה הי"ז ראה יערי, שלוחי א"י, עמ' 293–294, 296.

49 ראה כ"י ירושלים, איגרת 119, עמ' 152; ריבלין, ליקוטים, חוב' א, עמ' 19.

50 ראה שתי ידות, דף קלט, ע"א.

51 ראה כ"י ירושלים, איגרת 3, עמ' 39.

52 ראה טולידאנו, תעודות מכתבי יד, עמ' 465. ערכו של הריאל היה כערך הגרוש וראה להלן בלוח המטבעות.

החוב שהקהילה חבה למוסלמים ואילו 10,000 גרוש נוספים היה חובה של הקהילה ליהודים.[53] בהסכם שנעשה עם המלווים המוסלמים נקבע, שחלק מהחוב ישולם במשך ארבע שנים, כשלושת אלפים גרוש לשנה. עד שנת שפ״ט (1629) נפרע שליש מן החוב, ונותר חוב של כ־27,000 גרוש. המלווים המוסלמים הסכימו, ששאר החוב ישולם במשך שלוש שנים, ובעלי החוב ויתרו על הריבית.[54] בשנת ש״ן (1630) עשתה הקהילה מאמצים אדירים לשלם את חובה, ולבסוף נאלצה ללוות לשם כך כספים מן המושל,[55] קצת אחרי שנת ש״ן (1630) נתייצב סכום החובות על 20,000 גרוש. מאז היווה סכום זה מעין בסיס קבוע, שעליו נתוספו חובות אחרים בהתאם לנסיבות.[56]

הקהילה האשכנזית הייתה נתונה תחת עול חובות משל עצמה. ובשנת תט״ו (1655), הגיעו אלו ל־15,000 רייכסטאלר.[57] המושל סיפק לנושיהם סחורות, והסכים עם הקהילה, שהיא תשלם לו 7,000 רייכסטאלר במשך שנתיים וללא ריבית. ואם לא יעמדו בתנאי זה, ישתעבדו לו.[58]

בחתימת התקופה לא הוקל עול החובות. תיאור מצבה של הקהילה, הכורעת תחת עולה מצוי בשאלה, ששלח ״הראש והמנהיג דק״ק ירושלים״, ר׳ יעקב בר׳ יעקב אל ר׳ אפרים הכהן מוילנא אב״ד בודון (בודאפשט). הפרנס הירושלמי ניסה להשיג עבור הקהילה היתר למכור נכסי הקדש במצרים, שרווחיהם מיועדים לטובת ירושלים, כדי לשלם את החובות. וכך הוא כותב:

> כי הנוגשים אצים לומר: כלו מעשיכם דבר יום מיומו, והם אינם יכולים לצאת ידי חובתם מחמת הלחץ והדחק, ויש לחוש ח״ו שלא יחרב קיבוץ ומעמד ומצב הק״ק ירושלים ת״ו... כי באם יחרב חלילה... על מה יחול זכות המקדישים נכסיהם הנ׳[זכרים], העל עצים ואבנים?[59]

53 ראה חרבות ירושלם, דף יא, ע״א; כ״י ירושלים, איגרת 49, עמ׳ 94.

54 ראה בארון, לתולדות החלוקה, עמ׳ 172–173, והובא אצל יערי, שלוחי א״י, עמ׳ 266; ראה גם סג׳יל, כרך 108, עמ׳ 123 (15.6–5.7.1627), מנאע, משפחת פרוח׳, עמ׳ 82.

55 ראה איגרת מירושלים לפאס משנת ש״ן, טולידאנו, תעודות מכתבי יד, עמ׳ 464–466; כ״י ירושלים, איגרת 65, עמ׳ 108.

56 ראה כ״י ירושלים, איגרות 25, עמ׳ 67; 31, עמ׳ 73; 35, עמ׳ 78; 36, עמ׳ 80; 41, עמ׳ 86; 43, עמ׳ 88; 65, עמ׳ 108; 128, עמ׳ 160; ריבלין, ליקוטים, חוב׳ א, עמ׳ 19.

57 ראה דברי הנרי ג׳יסי אצל איש־שלום, מסעי נוצרים, עמ׳ 355–356.

58 ראה שם.

59 שו״ת שער אפרים, סימן סו.

בתי־הכנסת וסדריהם

כידוע היה הישוב היהודי בירושלים בשלהי התקופה הצלבנית דל ביותר ואף לא היה לו מקום תפילה. באיגרתו לבנו העיד הרמב"ן, כי כל היישוב אינו מונה אלא "שני אחים צַבָּעים", שאליהם "יאספו עד מנין מתפללים בביתם בשבתות".[1]

עובדה זו עולה גם מפקודה, שנשלחה לקאדי של ירושלים בשנת 1589 ובה נאמר, כי "באשר ליהודים, הרי ידוע הדבר וזכור כי לא היה בבעלותם שום מקום תפילה בירושלים, לא לפני הכיבוש [של צלאח א(ל)־דין] ולא אחריו".[2]

הרמב"ן, שהגיע לארץ בשנת ה' כ"ז (1267), הקים את מקום התפילה הפומבי הראשון, ב"בית חרב בנוי בעמודי שיש וכיפה יפה". לדבריו, הייתה "העיר הפקר וכל הרוצה לזכות בחרבות זוכה".[3]

זמן רב היה זה בית התפילה היחיד בעיר. המקורות משלוש מאות השנים הבאות מתארים בניין דומה, אולם אין הם מציינים, כי זהו בית־הכנסת הרמב"ן. וכך מתאר ר' עובדיה מברטנורא את בית־הכנסת הזה:

> הוא בנוי על גבי עמודים, וארוך וצר ואפל, ואין נוגה לו, כי אם מן הפתח, ובתוכו בור של מים, ובחצר בית־הכנסת, קרוב מאוד, יש במה ומוסקיטה [מסגד] לישמעאלים.[4]

הוא מוסיף ומספר, כי הבניין נמצא באמצע חצר, שכולה הקדש של ק"ק אשכנזים. את מציאותו של המסגד באמצעה הוא מסביר בכך, שגר שם יהודי, שהתקוטט עם הקהילה והמיר את דתו, ואמו, בכעסה על הקהילה, הקדישה את ביתה להקמת מסגד מוסלמי.[5]

1 איגרת הרמב"ן לבנו, יצרי, אגרות, עמ' 85.
2 הנ"ל, תצודות, עמ' 169–171.
3 יצרי, אגרות, שם.
4 יצרי, שם, עמ' 129. וראה גם תיאורו של מוג'יר א(ל)־דין מאותה תקופה אצל פרס, אם אשכחך ירושלים, עמ' 3.
5 ראה יצרי, שם.

קרבת בית הכנסת למסגד גרמה לכך, שהקאדי המוסלמי תבע להרוס אותו. תביעתו אמנם לא התקבלה, אך פורעים מוסלמים עשו את דברו. מאורע זה אירע בשנת רל"ד (1474). בפקודת קאיתבי, הסולטאן הממלוכי, שוקם בית הכנסת.[6]

הבניין תואר גם על ידי הנוסע ר' משה באסולה,[7] והנוסע הנוצרי פנטליאו דה־אביירו. זה האחרון התרשם, כי לפניו "בית־כנסת ישן... המהלך תוגה והמשמים ביותר מאלה שראיתי בכל ארצות המזרח. אך לכבוד חגיהם הם מקשטים אותו באריגים יקרים רקומי זהב ומשי..."[8]. בסוף שנות התשעים של המאה הט"ז הצליחו מאמציהם של המוסלמים, ובית־הכנסת ננעל על מסגר ובריח, אף שהוא לא הופקע עדיין לשימושים אחרים.[9]

בשנת שנ"ח (1598) נשמעת לראשונה המסורת על בית־כנסת זה, כי זהו בית־הכנסת שהוקדש על ידי הרמב"ן. וכך כתב העולה מקאסאלי מונפיראטו: "ובירושלים... יש בה בית כנסת קדמון מיוחס להרמב"ן נחמני, ויש בה ד' עמודים של שייש".[10]

עדות אחרת המזכירה מסורת זו היא איגרת משנת שס"ג (1603), בעניין שליחותם של ר' שלמה אבן חגי ור' מאיר מאימראן לצפון אפריקה, ובה נאמר, כי "גם בית הכנסת המיוחדת מימי הרמב"ן ז"ל אירע בה מה שאירע..."[11]

בשנת שפ"ו (1626) ביקש הקאדי של ירושלים להפוך את המקום לחנויות, שתעמודנה להשכרה, והוא חזר בו מכוונתו רק לאחר שפרנסי הקהילה נתנו לו כסף רב. מן המקור המביא זאת אנו למדים, כי לקהילה היה רישום בעלות על בית־הכנסת הזה בספר האחוזה העות'מאני. גם כאן אין זכר למסורת כי זהו בית־הכנסת הרמב"ן.[12]

עוד לפני סגירת בית־הכנסת היו בעיר בתי־כנסת אחרים, ולפיכך, עם נעילתו מצאה לה הקהילה מקום תפילה "רשמי" אחר,[13] ואפשר שהראשון היה משתכח מלב, אלמלא ר' יהוסף שווארץ, שזיההו "בבית הנקרא בל"ע [בלשון ערב] אלמרגאה וכעת הוא בית הטחינה צימוקין לעשות דבש. ושם עד היום עמודי שיש

6 ראה שו"ת מהרי"ק, סימן ה, דף ח, ע"א. וראה לעיל, עמ' 32, הערה 57.
7 ראה באסולה, עמ' 60–61.
8 דה־אביירו, עמ' 259; איש־שלום, עמ' 292.
9 לעיל, עמ' 33.
10 אלה מסעי בני ישראל, C. Roth, *The Casale Pilgrim*, London 1929. הרבים יצויין בית הכנסת הובאו גם אצל וילנאי, הריבע היהודי, עמ' 216–217.
11 יערי, שלוחי א"י, עמ' 229.
12 ראה חרבות ירושלם, דף ו, ע"ב.
13 ראה לעיל, עמ' 33 ולהלן עמ' 191.

וכיפה גדולה ויפה כמו שהזכיר הרמב"ן".[14] השאלה, אם המקום, שעליו הצביע ר' יהוסף שווארץ, הוא בית־הכנסת הרמב"ן עוררה ויכוחים, שלא פסקו עד היום.[15]

עד שנות התשעים נמשכו עדיין המאמצים לפתיחת בית־הכנסת מחדש,[16] אולם עוד לפני שנואשה הקהילה מן הסיכויים לפתיחתו, הוסדר מקום תפילה חדש במקום שבו היה התלמוד תורה של הקהילה. בתקופה מאוחרת יותר קיבל מקום זה את השם "אליהו הנביא", ונראה, שקשרו בו את האגדה העתיקה על אליהו הנביא, שהצטרף כעשירי למניין.[17] הידיעה הבאה על "ק"ק ת"ת" היא משנת שס"ו (1606). באותה שנה נדפס "סדר המעמדות" על ידי שני יהודים, שאחד מהם היה "הישיש כמ"ר משה אריה חזן ת"ת מק"ק ספרדים".[18]

משנים אלה אין כל עדות לקיומו של "ק"ק הגדול".[19] הרמז הראשון לקיומו,

14 י' שווארץ, תבואות הארץ, ירושלים, תר"ס, עמ' תסו; לונץ, היהודים, ירושלים, (לונץ), ב (תרמ"ז), עמ' 22; שם, ג (תרמ"ח), עמ' 22–24. וראה גם יהודה, קורות, עמ' 72–86.

15 מיד לאחר איחוד ירושלים בשנת תשכ"ז, החלה עבודת טיהורו ושיפוצו של המקום על ידי האדריכל דן טנאי. מלבד ארבעת העמודים הנודעים, נתגלה (במצב של שכיבה) עמוד חמישי, השווה בגודלו ובצורתו לארבעת העמודים הניצבים. נראה, שעמוד זה תמך בתקרת הבניין (ראה טנאי, מהרמב"ן ועד ל"חורבה", עמ' 217–236). עתה נתעוררו שוב אותם חילוקי דעות, שהחלו עוד בזמנו של שווארץ, כבר ריבלין טען, שאפשר ואין זה כלל בית הכנסת הרמב"ן, ובית־הכנסת שעליו מדברים כל המקורות למן ר' עובדיה מברטנורא, הוא בית־תפילה אחר. לו נראה, כי בית־הכנסת הרמב"ן הוא חדר בקיר הדרומי של החומה, ליד בתי מחסה. (ראה ריבלין, חרבות ירושלם, עמ' 23–24). גם האדריכל דוד קאסוטו, טען, שהבניין, הנחשב כבית־הכנסת הרמב"ן אינו בית־הכנסת הרמב"ן כלל, משום שזה נהרס עוד בשנת 1390. לדעתו, העמוד החמישי שנתגלה שם היה צריך לתמוך בתקרת האולם והוא מוכיח שאין זה בית־הכנסת הרמב"ן. לעומת: טוען טנאי, כי העמוד הורד במתכוון, כדי לפנות מקום לבימה כפי שזה נראה בציורו של הנוסע מקאסאלי מונפיראטו; עובדה היא שהעמוד לא נמצא מושלך כלאחר יד אלא תמך את פי הבור ברצפת הבית (ראה י' האזרחי, ספור ארבעת העמודים, מוסף לשבת "ימים ולילות", מעריב, י' באלול תשל"ג [7.9.1973], עמ' 38–39, 57).

16 ראה שו"ת בצלאל אשכנזי, סימן טו, דף נב, ע"א; מרכס, שני מכתבים, עמ' 167–171 (— איגרת ההמלצה המיועדת למנחם בן משה פולייסי מלודי, אשר ניתנה בידי השליח ר' יצחק שכמי); מימי ישראל, דף קסב, ע"א.

17 עדות עתיקה מן המאה הי"ד על בית־כנסת המוקדש לאליהו הנביא, מביא תלמיד הרמב"ן. נראה, שבית הכנסת נהרס והאגדה היא לבדה שנותרה, אך אפשר גם, ש"ק"ק ת"ת" הוקם על חורבותיו של בית כנסת זה (ראה יערי, מסעות, עמ' 87).

18 סדר המעמדות, ויניציאה שס"ו, דף קלו, ע"ב.

19 א' אלישר (בתי הכנסת, עמ' 64–65, 73) ניסה להוכיח, כי "ק"ק הגדול" הוא בית־הכנסת הרמב"ן, אשר קדם לדעתו ל"ק"ק ת"ת". הוא הסתמך על הספד שנשא הרב אברהם אשכנזי על הרב אהרון עזריאל במאה הי"ט. אין לנו כל מקור, שיאשר עדות מאוחרת זו. גם העדות משנת תקס"ב (1802) על סדרי העלייה לתורה בירושלים אין בה משום הוכחה. המסקנה, ששני בתי־הכנסת האחרונים שנפתחו, זכו, שבהם יעלו לתורה, לפי סדר פתיחתם, מבקרים נכבדים בירושלים, אין בה משום הוכחה לגבי "ק"ק ת"ת" ו"ק"ק הגדול". (וראה עוד ספר התקנות,

נמצא באיגרתו של ר׳ מרדכי מרויסטיץ, המדבר בשנת שע״ה (1615) על שני בתי־כנסת ספרדיים.[20] עדות ברורה עליו מופיעה באיגרתו של העולה מקארפי. הוא מספר על עליות לתורה, שהוא נתכבד בהן, האחת ב״ב״ה גדולה של ספרדים״, והשניה ב״ב״ה של ת״ת״.[21] וכך הוא כותב על בית־הכנסת של הספרדים: ״... והשנית גדולה ספרדית וסמוך לה הבית מדרש גדול שנכנסים מחיל אל חיל ובשניהם מתפללין תמיד״.[22] דהיינו, ״ק״ק ת״ת״ נבנה או נקנה מלכתחילה כדי לשמש בית מדרש ות״ת, ואולם משנתברר כי בית כנסת הרמב״ן לא ייפתח עוד, החל בית־המדרש לשמש גם כבית תפילה.

״ק״ק ת״ת״ היה צר מהכיל את כל הקהל, ולכן הוקם בצמוד אליו ״ק״ק הגדול״. נראה כי בתחילה המשיכו חכם הקהל וחשובי הרבנים להתפלל ב״ק״ק ת״ת״, אולי בשל זכות ראשונים שנקנתה לו. כאן התפלל ר׳ ישראל בנימן, וכאן הוא אף הנהיג מנהגים חדשים.[23] גם ר׳ יעקב חאגיז התפלל בו, למרות שבימיו כבר היה קיים ״ק״ק הגדול״.[24] נראה לי, כי רק בסוף ימיו של ר׳ יעקב חאגיז, או בזמנו של ר׳ משה גאלנטי, הועבר עיקר הפעילות ל״ק״ק הגדול״, שרק בו יכלו להתכנס כל עולי הרגל, שבאו לירושלים בזמן הפסח.

בתשובתו של ר׳ יעקב חאגיז ניכרת כבר עליונותו של ״ק״ק הגדול״ על ״ק״ק ת״ת״. הוא נשאל, אם מה ״שנוהגין כאן בירושלים תוב״ב, שמקיפין בס״ת [ספר תורה] פתוח בכל הבית כנסת להראות את העם, אם יפה הם עושין?״. וזוהי תשובתו:

> בירושלים הוצרכו לעשות כן מפני שהבית כנסת הגדול הוא ארוך וקצר, אורכו פי ג׳ או ארבע מרחבו, וכשהעם רבה מפני העולים לרגלים ישארו הרבה בעזרה, ולא די כדי שיראו כולם פני הכתב במה שיגבידו ס״ת בתיבה. ולכן הוצרכו לסבב ג׳ פ׳ [עמים] בעזרה. גם בק״ק ת״ת עושין כן מפני הרואים שיזכו לחזות בנועם ה׳, ועוד שכולם רואים בראש הפרשה.[25]

בזמנו של ר׳ משה גאלנטי כבר נזכר ״ק״ק הגדול״ בפירוש כראשון במעלה[26]

סימנים ס־סא, עמ׳ סח; פרס, מאה שנה, עמ׳ 179; הנ״ל, אם אשכחך ירושלים, עמ׳ [illegible] ראה גם שיקוליו של ש״ז הכלין, לתולדות ישיבות, עמ׳ 189–190)

20 ראה בן צבי, ר׳ מרדכי מרויסטיץ, עמ׳ 37.

21 ראה קויפמאן, עמ׳ 83.

22 ראה שם, עמ׳ 82.

23 ראה שו״ת הלכות קטנות, ח״ב, סימן קעב, דף לג, ע״א

24 ראה שם.

25 שם, סימן רנה, דף לז, ע״א.

26 ראה קרבן חגיגה, דף מו, ע״א.

עדויות מזמן זה הן שהביאו לקביעה שבספר תקנות ירושלים[27] בדבר סדר העלייה לתורה.

ר׳ רפאל מרדכי מלכי התפלל ב״ק״ק הגדול״ והוא אף אינו מזכיר את ״ק״ק ת״ת״.[28] ב״ק״ק הגדול״ נאסף רוב הקהילה להתפלל, ושם נקבצו גם מרבית הכנסותיה של הקהילה.[29]

בית הכנסת המיוחס לרמב״ן נמצא בסמוך לבית־הכנסת ״החורבה״. החצר כולה הייתה עוד מתקופה קדומה מאוד ״הקדש מאשכנזים״. ר׳ עובדיה מברטנורא מספר, כי ״החצר אשר בו בית הכנסת, גדולה מאד, ובתוכה בתים רבים וכולם הקדש מאשכנזים, ואשכנזים ואלמנות יגורו בו״.[30] זאת אומרת, כבר בשנת רמ״ח (1488), היה המקום, שבו נמצאה אחר כך ה״חורבה״, מרכז אשכנזי, ובוודאי עוד לפני כן, ואולם, עדיין אין כאן ידיעה על בית־תפילה במקום. אין ספק, שהייתה המשכיות של יישוב אשכנזי במקום עד שנת תפ״א (1720), ואולם לא ברור אימתי הוקם שם בית־כנסת אשכנזי. בעקבות הידיעות על גיבושו של ״ק״ק אשכנזים״ לפחות מן המאה הט״ז, אפשר להסיק, שבתקופה זו, לכל המאוחר, נפתח בית־הכנסת האשכנזי ה״רשמי״ הראשון. אין ספק כי לפני כן התפללו בנוסח אשכנז בבתים פרטיים, וכנראה גם באותה חצר, שהייתה מרכז ליישוב האשכנזי בעיר.

הידיעות הראשונות המזכירות בבירור ובפירוש בית־כנסת אשכנזי הן מראשית המאה הי״ז.

בשאלה, שנשלחה אל ר׳ יום טוב צהלון בשנת ש״ע (1610), מדובר באשה ספרדיה שנישאה לאשכנזי, וביקשה להעביר לבית הכנסת האשכנזי את הרימונים, שהניחה בבית־הכנסת הספרדי.[31]

על חצר ההקדש האשכנזית ועל בית התפילה שבה מעיד בשנת שע״ה (1615) ר׳ מרדכי מרויסטיץ.[32] בשנת שפ״ה (1625) מוסר העולה מקארפי, כי בית־הכנסת של האשכנזים קטן הוא, ו״שכל האשכנזים והחכם כמוה״ר ישעיה נר״ו בראשם הולכים שם, ויש להם מנהגים טובים, ובתוכם נעשים כל ערב ר״ח [ראש חודש] בתעניות ובתפילות כל היום כיום הכיפורים...״[33]

27 ראה ספר התקנות, סימנים ס־סא, עמ׳ מח, שם קבעו רבני ירושלים, ש״ק״ק אמצעי״ קודם ל״ק״ק אסטנבוליס״ בסדר העלייה לתורה כשם שקדם לו ביישובו בהסיקם, ש״הרבנים קדמונינו הקדימו ״ק״ק הגדול לק״ק ת״ת מפני שקדם ישובו לק״ק ת״ת״.

28 ראה ריבלין, ליקוטים, חוב׳ א, עמ׳ 59.

29 ראה שם, עמ׳ 17.

30 ראה יערי, אגרות, עמ׳ 129–130.

31 ראה שו״ת יו״ט צהלון הנדפסות, סימן רעו, דף ריא, ע״א, וראה לעיל, עמ׳ 135.

32 ראה בן צבי, ר׳ מרדכי מרויסטין, עמ׳ 37.

33 קויפמאן, עמ׳ 81–82.

על המקום המצומצם בבית הכנסת מעיד ר' משה פוריית, אשר המליץ ש"הספרים לשימוש בבית הכנסת יהיו קטנים, כי צר המקום בבית הכנסת ועמודים אין, וצריך להחזיק בידיים כל ספר בבית הכנסת".[34]

ה"חורבה" הנקראת על שמו של ר' יהודה החסיד הייתה הרחבה של בית־הכנסת האשכנזי הקודם. ר' גדליה מסימיאטיץ מספר, כי עם בואו ירושלימה, קנה ר' יהודה החסיד, "תכף בית בחצר הקודש דהיינו חצר של בה"כ של קהל אשכנזים". בהמשך הוא אף מוסר, כיצד נתנו שוחד ל"ראשי עם", כדי ש"יניחו לבנותו יותר גדולה מן הראשון".[35]

לכאורה ניתן לחשוב כי בית־הכנסת האשכנזי ושני בתי־הכנסת הספרדיים היו בתי־הכנסת היחידים בירושלים, שהריי בניית בית־כנסת חדש, ואפילו שיקומו של בית־כנסת ישן, היו עניין קשה ביותר, ואולם מן העדויות המובאות במקורות נראה, שלא כן הוא, ובמשך השנים הללו נתקיימו בתי־כנסת נוספים בעיר.[36] שאלה קשה היא, אם היו אלו בתי־כנסת פרטיים, שהציבור הורשה להשתמש בהם, או שהיו אלה מוסדות ציבוריים, שקבוצות אנשים נתאחדו לשכרם ולקיימם. מכל מקום, גם אם הם היו כאלה, ודאי שהייתה הקפדה להצניע את עובדת קיומם.

על בית־תפילה פרטי, שהועמד לרשות הציבור, ידוע לנו משאלה, ששלח הח"ר פפולה ירושלמי בשנת ת"ב (1642) אל ר' משה בנבנישתי לקושטא.[37] על פי שם החכם השואל נראה, שהיה זה בית־תפילה שנתכנסו בו הרומאניוטים.

הנרי ג'יסי כותב, כי בידיו עדות כתובה מן ה־22 באפריל 1657, החתומה בידי ר' שמואל וזקני בית־הכנסת ההולנדי בירושלים.[38] הוא מדבר גם על "בתי כנסיותיהם" של אשכנזים, דהיינו, על יותר מבית־כנסת אחד.[39]

ידיעות על בתי־כנסת אחרים עולות מן הויכוחים המתמידים בין הקהילה לשלטונות בדבר קיומם של בתי־הכנסת בעיר, אשר השלטון ניצל את עובדת קיומם לשם סחיטת כספים.[40] כך כתבו יהודי ירושלים על "גזרת כנסיות אשר הוקבעה בכיה ונהי מדי שנה בשנה והוצאות הב"ה רבו כמו רבו אשר אין כוח לתת מנתם".[41]

34 דרכי ציון, יערי, מסעות, עמ' 278.

35 שאלו שלום ירושלים, יערי, מסעות, עמ' 327–328. על תשלום שוחד, שבא כנראה בעקבות ביצוע שפוצים בבית־כנסת, ראה גם כ"י ירושלים, איגרת 9, עמ' 54. וראה עוד שם איגרת 31 עמ' 73, על עלילות בדבר שיפוץ בתי־כנסת.

36 דברי פון־ריינפלדן בשנת 1656, שם, עמ' 122, איש־שלום, מסעי נוצרים, עמ' 350

37 שו"ת פני משה, ח"ב, סימן יז, דף לג, ע"א; יח, דף לד, ע"א.

38 ראה איש־שלום, מסעי נוצרים, עמ' 358.

39 ראה שם, עמ' 354.

40 ראה למשל כהן, יהודי ירושלים, עמ' 67.

41 כ"י ירושלים, איגרת 48, עמ' 93.

בהזדמנות אחרת סחט המושל כסף מן הקהילה באיימו, שהוא יהרוס את בתי־הכנסת. המושל שבא אחריו חילל את בית־הכנסת, קרע וטימא את ספרי התורה, והקהילה נאלצה לשלם לו קרוב לאלף גרוש, כדי שלא יפרוץ לשאר בתי־הכנסת שבעיר.[42]

בהיות בית־הכנסת רכושה העיקרי של הקהילה, הוא היה משמש כערבון לפרעון חובותיה.[43] כך אירע למשל אחרי שנת ת"ט (1649) כאשר נתמשכן בית הכנסת האשכנזי,[44] ושוב בשנת תכ"ב (1662) כאשר יהודי ירושלים משכנו את בית־הכנסת ריב"ז והתלמוד־תורה הצמוד אליו בעבור שטר פשר לדחיית תשלום חובותיהם.[45] מובן שסדרים כאלה פתחו פתח לסחיטות חדשות, והעמידו בסכנה את קיומם של בתי־הכנסת.

למרות הקשיים הוקמו בעיר בתי־כנסת חדשים ואף שופצו ישנים. ידיעה הרומזת אולי לבניין בית־כנסת חדש מובאת בשו"ת הלכות קטנות. ר' יעקב חאגיז נשאל בעניין "קהל שבנו או שקנו בית הכנסת אם מברכין".[46] באיגרת מכ"י ירושלים, שנכתבה זמן מה אחרי עלילת הנער המומר, נשתמרה ידיעה על ריצופו של בית־כנסת ברצפת אבנים.[47]

מנהגי בית הכנסת

על מנהגי בית־הכנסת של הספרדים כתב העולה מקארפי. בתיאורו אנו קוראים:

> בכל ערב אחר חצות קמים באשמורת שלישית ואומרים סליחות וחכם דורש להם עד אור השחר, שאז מתחילים הזמירות כמנהגם הכתוב במחזורים ספרדים, עד שמכוונים לקרות ק"ש ותפלה כוותיקין ובכל יום עושים ברכת כהנים הכהנים, ואחר העמידה שבכל יום אומרים הוידוי שבסידורים שלנו בלחש וסמוך לו אל מלך ובתשלום י"ג מדות נופלים על פניהם חוץ משני וחמישי שמאריכין ואומרים ה' ויעבור, וג' הודויים הב' ראשונים בקול רם, והג' בלי נשמע קולם, ומוציאים ס"ת הנתון תוך תיבה קטנה הנפתחת ונסגרת ונטלת בהוצאת ס"ת עמה; ולכן אין להם מפה רק פרוכת קטן שמשימין על

42 ראה שם, איגרת 124, עמ' 156.
43 ראה שם, איגרת 119, עמ' 152.
44 דברי הנרי ג'סי, איש־שלום, מסעי נוצרים, עמ' 354.
45 ראה יהושע, פרטים, עמ' רעז.
46 שו"ת הלכות קטנות, ח"ב, סימן קעט, דף לג, ע"ב. זיומה, כי מדובר כאן בהרחבה הנידונה בכ"י ירושלים, איגרת 12, עמ' 57.
47 ראה כ"י ירושלים, איגרת 212, עמ' 263.

הכתב בין גברא לגברא ומעמידין אותו זקוף בתיבות כשקוראין אותו על הדוכן, ואחר התפילה בחמישי יושבים על הארץ ומתאבלים בתחינות וקינות על חרבן ירושלם, ועם שהקהל איש לדרכו פנו נשאר בב"ה תמיד כל היום משמרות נחלקות ומתמידות לעסוק באנ"ך ובמשנה ובגמ', עד שיגיע שעת המנחה גדולה שאז מתפללים אותה ואחריה תמיד עד עת תפלת הערב.[48]

בשל התקבצותם של עולים יוצאי גלויות שונות, בעלי השקפות שונות, פרצו מדי פעם בבית־הכנסת הספרדי ויכוחים בדבר המנהגים ונוסח התפילה. כך, למשל, נתגלעה בסוף המאה הי"ז מחלוקת בעניין הכוונות בתפילה,[49] ובעניין אמירת ההושענות.[50]

את מנהגי בית הכנסת האשכנזי תיאר בשנת ת"י (1650) ר' משה פוריית.[51] נביא כאן פרטים אחדים מתאור זה: במוצאי שבת לפני התפילה חילק השמש עשבי בשמים הקרויים רוזמרין, וכל אחד הריח בבשמים שלו, בשעת ההבדלה. ביום ראשון התפללו בהשכמה "שומרים לבקר", כפי שנהגו בגולה. בשני ובחמישי אמרו סליחות, וכך עשו גם בימים ראשון, שלישי ושישי אלא שאז אמרו את הסליחות בנוסח שונה במקצת.

בערב שבת היו מכינים את בית־הכנסת לתפילות השבת. בבוקר יום השישי היה החזן עובר על פרשת השבוע בספר התורה, ואחר כך הגיה אותו הסופר. כדי שלא תימצא בו טעות ביום השבת. סמוך לצהרים מילאו נשים צדקניות שמן במנורות ובכוסות שבבית־הכנסת ובעזרת הנשים. "אנשים צדיקים" טאטאו את בית הכנסת לכבוד השבת. בתפילת מנחה היו מתעטפים בציצית ולא הניחו תפילין. אחרי תפילת מנחה אמר החזן בקול "במה מדליקין", והקהל אמר אחריו לאט. תוך כדי כך הדליקו את הנרות בכל המנורות ובכוסות. אחר כך אמר החזן עם הקהל את ששת המזמורים של קבלת שבת פסוק בפסוק, ולאחר מכן קיבלו את השבת כמו בחוץ לארץ. בשעת התפילה ובשעת קריאת התורה אין מדברים אפילו דיבור קל ואין מקריאים באוזני החזן (כללים אלה נהגו גם אצל הספרדים).

בערב ראש־חודש היו מתענים, ואחר הצהרים הכריזו להתאסף לבית־הכנסת שם אמרו את כל ספר תהלים. אחר כך מכרו זכויות וכיבודים שונים בבית הכנסת.

ר' משה פוריית הוסיף ופירט את מנהגי החגים, ספירת העומר, ימי בין המצרים ותשעה באב. בין היתר הוא מוסר על מנהגי התקיעה בראש השנה, שהשל"ד חידשם, על יום הושענא רבה הוא כותב:

48 קויפמאן, עמ' 82.
49 ראה ריבלין, ליקוטים, חוב' א, עמ' 58–60.
50 ראה שם, וכן קרבן לחגיגה, דף מו, ע"א.
51 ראה יערי, מסעות, עמ' 285–299.

אחרי תפלת הבקר מלבישים השמשים את ספרי התורה במעיליהם, ושמים עליהם את הציץ ואת הכתר, וארון הקודש נשאר פתוח עד מוצאי החג. ומקשטים את בית הכנסת וארבעת קירותיו ואת התקרה בפרוכות יפות ובמעילי תורה יפים...[52]

מנהגי תפילה רבים, שהנהיגו חכמיה ורבניה של העיר, נתייחדו לירושלים בלבד.[53] חלק ממנהגים אלו, שורשם הוא בהליכות המקובלים בצפת. כך למשל נהגו בבית־המדרש "בית יעקב" לקבל את השבת ביציאה לשדה או לחצר בית־הכנסת.[54] בעניין זה נשאל ר' משה אבן חביב, "אם מה שאנו נוהגי'[ם] עתה להתאסף ולצאת לקראת שבת ואנו אומרים 'בואי כלה שבת מלכתא' אי הויא קבלה גמורה?"[55] גם מנהגי ערב ראש־חדש, שר' משה פוריית מציינם,[56] מקורם במנהגי צפת.

בית התפילה כמקום לימוד ומרכז חברתי

בית התפילה "ק"ק ת"ת" נבנה מלכתחילה כדי לשמש בית־מדרש ותלמוד־תורה, וככל הנראה הוא אכן שימש לכך כל העת. "הישיבה" או "בית המדרש הגדול" שליד בית הכנסת הספרדי, הוא "ק"ק ת"ת". העולה מקארפי כתב על בית־הכנסת הספרדי שבצמוד לו "הבית מדרש גדול", אשר שימשו שניהם כמקום תפילה.[57]

גם בבית־הכנסת האשכנזי היו לומדים בקביעות[58] ובחצר למדו משניות בכל יום אחרי תפילת מנחה.[59]

52 דרכי ציון, יערי, מסעות, עמ' 295.

53 אלה קובצו בספר שולחן מלכים לר' יצחק בואינו (ראה להלן, עמ' 217), שקטעים ממנו הובאו בשו"ת מזבח אדמה. נסיונות לקיבוץ מנהגי ירושלים וארץ ישראל נעשו על ידי ר' חיים סתהון בספרו ארץ חיים. ספר זה כולל "ענינים הנוגעים לארץ ישראל בדינים ומנהגים ותקנות והסכמות של הראשונים והאחרונים לארץ ישראל בדינים ומנהגים ותקנות והסכמות של הראשונים והאחרונים רבנן תקיפי וחסידי דארעא דישראל זלה"ה. באותה שנה ממש נדפס באלכסנדריה (נוא אמון) הספר "שער המפקד" לר' דוד אבז שמעון המכונה "צוף דבש". ספר זה שנדפס ע"י בן המחבר, רפאל אהרן אבן שמעון, הוא "אסיפת דינים מנהגי עי"קות [עיר קדשנו ותפארתנו] ירושלים תו"ב על ארבעת חלקי הש"ע שכבר נדפסו בירושלים בשנת התר"ב, ועתה נוספו עליהם רבים ממנהגי ירושלים ת"ו שנשמטו מסדר המערכה והמציאם עט"ר מרן אבא הרה"ג ח"ק לישראל כמוה"ר צו"ף דב"ש זצוק"ל וקראם בשם שער המפקד".

54 ראה ארץ חיים, או"ח, סימן רסד, סעיף ד, דף כה, ע"א־ע"ב.

55 שו"ת קול גדול, סימן לט, דף כ, ע"א

56 ראה לעיל.

57 ראה לעיל, עמ' 189.

58 ראה דרכי ציון, יערי, שם, עמ' 299.

59 ראה שם, עמ' 300.

בית־התפילה היה גם מקום התכנסותה של הקהילה לצורכי ציבור ולדברי העולה מקארפי "שם הוא מקום הועד".[60] כאן נתכנסו אנשי הקהילה לשם קבלת החלטות, שמיעת הודעות חשובות ודרשות. הפרנסים, ר' יצחק גאון ור' יעקב אבן עמרם, כינסו כאן את הקהילה מספר פעמים כדי לברר את דעת הציבור על המעשים שברצונם לעשות בקשר לתביעותיו של אבן פרוח'.[61] פה גם נתכנסו פרנסי העיר, טוביה וחשובי החכמים כדי לדון בענייני הקהילה,[62] וממנו יצאו אתראות בית־דין והכרזות על חרם ונידוי. כאן נפגשו אנשים, ונערכו רוב השמחות המשפחתיות בקהילה.[63]

בית־הכנסת היה לִבָּה של הקהילה גם בעיני השלטונות ואליו הובאו פרנסי העיר למען ענותם לעיני כל העדה.[64]

כאמור, בית־התפילה ובתי־המדרש היו הרכוש הציבורי היחיד כמעט של הקהילה, ולפיכך חלו עליהם כל המישכונים והחיובים, שנבעו מן ההלוואות הבלתי פוסקות, שהיהודים נטלו מן המוסלמים. דבר זה גרם לכך שמוסדות אלה עמדו תדיר בסכנת סגירה.[65] היה אמנם צו סולטאני שאסר את כניסת פקידי השלטון לבתי־תפילה אם כדי לאסור אנשים, אם כדי לגבות מסים או חובות, אולם היו פקידי שלטון שעברו עליו.[66] גם אלו שנהגו על־פי צו זה נהגו לארוב בשערי בית־התפילה כדי לתפוס את המתפללים בצאתם או בבואם.[67] מסיבה זו ננעלו שערי בתי־התפילה ובתי־המדרש בעתות מצוקה, וכך היה, למשל, בזמן שלטונו של אבן פרוח'.[68]

בית התפילה היווה גם מקור הכנסה לקהילה, ובידינו תיאורים מפורטים על כך. בין התקנות וההסכמות, שהעתיק ר' משה באסולה, נמצא בין היתר:

> נהגו בירושלם שכל שבתות השנה נמכרים להדליק בבית הכנסת, היינו, שאחד מירושלם או מחלב או מדמשק או ממדינה אחרת קונה שבת אחת, ויעלה כמו ששה דוקאטי זהב, והוא שלו כל ימי חייו. ובאיתו שבת מדליק משלו כל נרות ביה"כ, ועולה ההוצאות כמו דוקאטי וחצי, וכל המצות של אותה שבת הם שלו הן התפילה הן השבעה קוראים, יקרא את אשר יחפוץ.

60 קויפמאן, עמ' 83.
61 ראה חרבות ירושלם, דף ד, ע"ב.
62 ראה שו"ת אורים גדולים, סימן ריד, דף קז ע"א
63 ראה להלן, עמ' 244–246.
64 ראה חרבות ירושלם, דף י, ע"א.
65 ראה איגרת מירושלים לפאס משנת ש"ץ, טולידאנו, תעודות מכתבי יד, עמ' 464–466. דבר הנרי ג'יסי, איש־שלום, מסעי נוצרים, עמ' 354.
66 ראה כ"י ירושלים, איגרת 124, עמ' 156
67 ראה שאלו שלום ירושלים, יערי, מסעות, עמ' 341
68 ראה חרבות ירושלם, דף ה, ע"א.

ומזכירים לטוב כל מתי משפחתו, ומברכים החיים, ואם יחפוץ יעשה סעודה לעניים. וכן כל שבת ביד אחד, וכשימות אחד מוכרים השבת ההוא לאחר.[69]

מנהג זה נשמר בירושלים לאורך כל התקופה, אם כי אפשר ש"מחירי" השבתות, שר' משה באסולה מציינם, השתנו במשך הזמן.[70]

ההכנסות מן התרומות שנדבו העולים לתורה, הקדשו גם הן לצורכי הציבור. ר' רפאל מרדכי מלכי מזכיר רק את הכנסות "ק"ק הגדול", שם הוקדשו ההכנסות לצורכי הקהילה,[71] אפשר שהכנסות "ק"ק ת"ת" הוקדשו לצורכי הת"ת.

כבר ראינו לעיל[72] שמכירת הזכויות בבית־התפילה האשכנזי התקיימה מדי ערב ראש חודש אחרי הצהרים, לאחר אמירת תהלים. את המכירה היה עורך השמש, אשר היה מכריז על הזכות העומדת למכירה, כגון: "למכירה למשך חדש ימים זכות המצוה להחזיק את עץ החיים".[73] גם את הכבוד לקשט את ספר התורה ברימונים בטס ובעטרת, היו מוכרים לחודש ימים, ובהזדמנות זו היו מוכרים גם את הזכות לאמירת תהלים במשך חודש.[74] גבאים מיוחדים היו ממונים על ענייני בית התפילה, אחזקתו, חלוקת הזכויות בו ושמירתן, וכן על קביעת סדר הישיבה בו. נראה שהם עשו את עבודתם זו בלא שכר.[75]

האיגרות בנות התקופה מלאות שבחי תושבי ירושלים בדבר יחסם לבית־הכנסת. הירושלמים מצטיירים בהן כצדיקים גמורים, הגותנים לבית תפילתם כבוד שאין למעלה ממנו. אולם מספרות השו"ת מתברר, כי יהודי ירושלים היו אף הם ככל האדם ואף הם לא פקדו תמיד את בית־התפילה בַּמידה שהייתה רצוייה למנהיגיהם הרוחניים.[76]

69 באסולה, עמ' 84.
70 ראה יערי, מסעות, עמ' 303–304; ריבלין, ליקוטים, חוב' א, עמ' 58.
71 ראה ריבלין, ליקוטים, חוב' א, עמ' 17.
72 עמ' 193.
73 ראה דרכי ציון, יערי, מסעות, עמ' 291.
74 ראה שם.
75 ראה ריבלין, שם, עמ' 58; דרכי ציון, יערי, שם, עמ' 304.
76 ראה שו"ת קול גדול, סימן יד, דף ו, ע"ב; סימן כג, דף יב, ע"ב.

בתי־המדרש והישיבות

במחצית הראשונה של המאה הי״ז היה בית המדרש אשר בבית הכנסת ״ק״ק ת״ת״ מקום הלימוד המרכזי של הקהילה. כאן היה תלמוד־תורה לקטנים ו״הסגר״, אשר בו למדו תלמידי חכמים שתורתם אומנותם. לבד מאלה נהגו לבוא לכאן מפעם לפעם בעלי בתים אשר קבעו עתים לתורה. זו הייתה ״ישיבת התורה״ של ירושלים.

בעשור האחרון של המאה הט״ז למדו בת״ת יותר ממאה ילדים.[1] בשנות העשרים של המאה הי״ז לימדו שם בין שבעה לתשעה מלמדים, שלכל אחד מהם היו עשרים תלמידים בקירוב, ובסך הכל למדו שם לפחות מאה וארבעים תלמידים.[2] בתקופה זו קמה אף דרישה לספק את שכרו של מלמד מיוחד לנערים בוגרים.[3] נראה שדרישה זו נתמלאה, שכן באמצע המאה הי״ז מדברים כבר על עשרה ואף על אחד־עשר מלמדים.[4]

לכל מלמד היה ״שולחן״ משלו שלידו ישבו תלמידיו.[5] הצפיפות בתלמוד־תורה הייתה רבה וכן היה מחסור בספרי לימוד.[6]

מלבד תלמוד תורה לקטנים למדו כאן, כאמור, גם תלמידי־חכמים. כאן נמצא ה״חכם״ כל היום כולו, ופה הוא היה ״מלמד הלכות לאנשים״.[7] לבית מדרש זה באו ספרדים ואשכנזים כאחד,[8] וככל הנראה הוא התקיים ברציפות במשך כל המאה אף

1 ראה מרכס, שני מכתבים, עמ׳ 167–171.

2 ראה קויפמאן, עמ׳ 83; איגרת מספרת יחוסתא דצדיקי דארעא דישראל, יערי, שלוחי א״י, עמ׳ 80–81, 263.

3 כ״י ירושלים, איגרת 109, עמ׳ 144.

4 שם, איגרות 1, עמ׳ 37; 35, עמ׳ 78; 36, עמ׳ 81; 37, עמ׳ 83; 43, עמ׳ 88; 63. עמ׳ 106; 64. עמ׳ 107; 108, עמ׳ 143; 109, עמ׳ 144; 113, עמ׳ 147; 139. עמ׳ 169.

5 שם, איגרת 109, עמ׳ 144.

6 שם.

7 ראה קויפמאן, עמ׳ 83.

8 ראה שו״ת יו״ט צהלון, סימן פט, דף 241, ע״א (=שו״ת יו״ט צהלון החדשות, סימן פח(ב), עמ׳ קעג).

שהיו לו עליות ומורדות.[9] נראה שעד אמצע המאה הי״ז היה זה בית־המדרש החשוב ביותר בקהילה. וגדולי חכמיו היוו את בית־דין הקהילה.[10] בשנת שפ״ו (1626) היו בקהילה שלוש ישיבות וארבעה הסגרות קבועים של תלמידי־חכמים.[11]

נראה כי שלוש הישיבות העיקריות היו זו הספרדית שב״ק״ק ת״ת״ ושתי הישיבות האשכנזיות.[12]

בחצר ההקדש האשכנזי היו שני בתי־מדרש, האחד גדול והשני קטן. מתיאורו של ר׳ משה פוריית מצטיירים היטב סדרי הלימוד בהם. וכך עולה מדבריו:

מדי בוקר, אחר התפילה התכנסו הלומדים בבית־המדרש הגדול הקרוי ״ישיבה״, ולמדו שלוש שעות או יותר ופלפלו בגמרא ובפירוש הרא״ש על התלמוד. אלה שלא ידעו לפלפל, שמעו או תרגמו לעצמם עד שהבינו. הנשים הצדקניות עמדו בחוץ ושמעו את הלימוד והיו קוראות תפילות בלשון אשכנז עד שאמרו קדיש. היו אנשים שישבו בבית־הכנסת כמה שעות ולמדו שם, ובעזבם את הישיבה נכנסו לכמה בתים ולמדו שם עוד שעה אחת או יותר. בצהרים התאספו התלמידים בבית־המדרש הקטן ולמדו גמרא ומשניות עד שעה אחת לפני מנחה. חבורה אחרת של לומדים למדה בצהרים בבית־המדרש הגדול, ועסקה שעה אחת בפוסקים. שעה אחת לפני מנחה נכנסו כל בני הישיבה לבית־המדרש הגדול ולמדו רי״ף עד תפילת מנחה. ביום חמישי בבוקר למדו פרשת השבוע עם פירוש רש״י. ביום חמישי נשארו תלמידים רבים כל הלילה בבית־המדרש הגדול ועסקו בפרשת השבוע עם רש״י, בזוהר ובספרי קבלה אחרים, ונשים צדקניות תרמו לשם כך שמן למאור כנדבת לבן. בליל שבועות ובליל הושענא רבה למדו כל הלילה בבית־המדרש ועסקו ב״תיקון״ המיוחד ללילות אלו. בשבת, שתי שעות לפני מנחה, נכנסו לבית־המדרש ולמדו פרשת השבוע עם רש״י ומדרשים, וסיימו מה שלא הספיקו ללמוד ביום חמישי בבוקר.[13]

9 ראה שו״ת הלכות קטנות, ח״א, סימן ב, דף א, ע״א, וראה הגהת ר׳ משה חאגיז בתשובה. נראה לי, כי ״ישיבת הב״ה״, הנזכרת שם יחד עם ״בית־המדרש״, היא ישיבת בית־הכנסת, לא כפי שכתב בניהו במבוא לשו״ת משפטי צדק (עמ׳ ?), שזו ישיבת בעלי־הבתים, ואף לא כפי שסבר מאוחר יותר בפרשו את ראשי התיבות כ״בית הוועד״ (ראה מאמרו ל״תולדות בתי המדרש בירושלים במאה הי״ז״, (1948), 21 *HUCA* עמ׳ ו׳). וראה גם הבלין, לתולדות ישיבות, עמ׳ 125, הערה 39. הוא סבור שם, שזו ישיבה אחת, אך נראה, שהמדובר בשתי ישיבות (ראה להלן, עמ׳ 215).

10 ראה לעיל, עמ׳ 156–158.

11 ראה איגרת מספרת יחוסתא דצדיקי דארעא דישראל, יערי, שלוחי א״י, עמ׳ 263.

12 ראה דרכי ציון, יערי, מסעות, עמ׳ 282.

13 ראה שם, עמ׳ 299–300.

מלבד אלה היו בעיר עוד הסגרות של ארבעה עד חמישה תלמידים. שורה של מקורות מדברים בשני הסגרות כאלה, שהועברו במחצית הראשונה של המאה הי״ז מצפת לירושלים, למגינת לבם של יהודי צפת החוזים בהתפוררות קהילתם.[14]

בית־מדרש פרטי החזיק בביתו הפרנס ר׳ יצחק גאון. כפי הנראה, הוא לא נחשב ״חכם״, היכול לשמש בדיינות וברבנות, אלא נמנה עם אותם תלמידי־חכמים שהיו לבסוף לבעלי בתים תוך שלבם נוטה לתורה. כאדם אמיד שעיתותיו בידו, עסק ר׳ יצחק גאון בקבלה. הוא קיבץ על חשבונו חכמים אחדים, שלמדו עמו בבית־מדרש, שהיה בקומה השנייה של ביתו.[15] בשנת תי״ב (1652) למד בבית־המדרש הזה ר׳ דוד קונפורטי. הוא למד שם כשנה בחברתם של ר׳ יעקב צמח ור׳ עזריה זאבי.[16] מן התארים, שר׳ דוד קונפורטי מכתירם בהם (״החכמים השלמים״)[17] אנו רואים, שחבריו של ר׳ יצחק גאון, היו גדולים ממנו בתורה.

ר׳ יעקב צמח עצמו קיים בביתו בית־מדרש פרטי, שבו עסקו בנסתר. נראה שאותו חוג אנשים שהסתופו בצל קורתו של ר׳ יצחק גאון, בא גם לבית־מדרשו של ר׳ יעקב צמח. לכאן באו גם מקובלים אשכנזים כר׳ נתן שפירא.

ר׳ יעקב צמח הגיע לירושלים לכל המאוחר בשנת ת״ג (1643), והיה בבואו אדם אמיד. כאן הקדיש כנראה את כל הונו לקניית כתבי האר״י וכתבי ר׳ חיים ויטאל ולקיום בית המדרש, עד כי בסוף ימיו הוא חי בדוחק רב.[18]

בית־מדרש פרטי אחר החזיק גם ר׳ שמואל טרדיאולה, שר׳ דוד קונפורטי קוראו ״חכם זקן ובעל ישיבה״.[19] נראה שהוא ר׳ שמואל, אשר חתם על התעודה שנשלחה אל הנרי ג׳יסי בחתימת זקני ״בית הכנסת ההולנדי״.[20] אפשר אף שכך נקראה ישיבתו, שכן קודם בואו לירושלים הוא שימש כרב בהולנד.[21] באותה תקופה

14 ראה להלן, עמ׳ 268–271.

15 ראה חרבות ירושלם, דף ג, ע״א.

16 ראה קורא הדורות, דף מט, ע״א.

17 ראה שם.

18 קורא הדורות, דף מט, ע״א: ״וגם ה״ר יעקב צמח חכם מקובל וירופא מובהק שבא מפורטוגל ולמד תורה בתחלתו בצפת ואח״כ הלך לדמשק ולמד שם בחכמת הקבלה ומשם הלך לדור בירושלים וקבע בית מדרש בביתו ושם היו לומדים קצת חכמים בס׳ הזוהר וכתיבות הרב מהר״י לוריא אשכנזי ואני הכותב למדתי בבית מדרשו קצת ימים בס׳ הזוהר עם פי׳ אור יקר להר״מ ק וכתיבות הרב ז״ל. ומחביריו של הרב יעקב צמח היה כה״ר יצחק גאון חכם זקן ומקובל וכה״ר מרדכי הכהן חכם זקן ומקובל והרב נתן אשכנזי חכם זקן ומקובל והוא הרב נתן שפירא אשכנזי שחבר קצת ספרים בחכמת הקבלה״. על ר׳ יעקב צמח ראה עוד שלום, לתולדות המקובל, עמ׳ 185–194; זנה, לקלסתר, עמ׳ 97–106; פרומקין־ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, כרך א, ח״ב עמ׳ 22–25.

19 קורא הדורות, דף מט, ע״א.

20 ראה איש־שלום, מסעי נוצרים, עמ׳ 358.

21 ראה ליברו דוס טרמוס (א), דף 74, ע״א.

התקיים גם בית־מדרש מיוחד לעדת המוסתערבים. יסד אותו חכם, שלבסוף קנה את המבנה, שבו התקיימו הלימודים. על חכם זה לא נודע לנו דבר, חוץ מן העובדה, ששם בנו היה שלום. בית־מדרש זה היה פתוח בכל שני וחמישי ויכול היה ללמוד בו כל מי שרצה בכך. ביום המשמרת, היא משמרת ערב ראש חודש, התפללו שם "בתענית ובמלקות מבקר לערב".[22] ביום השבת דרשו שם בלשון הערבית. כל המוסתערבים, שבעבר נמנעו מללכת לשמוע דברי חכמים, שהיו דורשים באיטלקית או בלאדינו, באו לשמוע דרשה זו. היה כאן איפוא "מרביץ תורה" ובית מדרש עדתי כמעט, למרות שלהלכה היה זה בית־מדרש פרטי.[23]

ראוי לציין שמעמדו של "מרביץ תורה" בירושלים היה שונה מזה של "מרביץ תורה" ברחבי האמפריה.[24] בירושלים נקרא "מרביץ תורה" גם חכם שלימד בישיבה, למרות שלא היו בידו סמכויות כפי שהיו ל"מרביץ תורה" ברומליה ואנטוליה. כך, למשל, ידוע לנו על ר' יצחק צבאח, שהיה דיין בירושלים, וככל הנראה גם לימד תורה בישיבה של המוסתערבים והמערביים.[25] הוא נקרא "מרביץ־תורה", אולם הוא לא היה חכם הקהל כולו, ומצודתו הייתה פרוסה על פני עדתו בלבד, אם כי ודאי שישב בדין עם חכמים בני עדות אחרות ובאותה הזדמנות דן בני עדות אחרות.

בשנת תי"ח (1658) עלה לארץ ישראל ר' יעקב חאגיז.[26] תיכף לבואו הוא הקים בירושלים בית־מדרש, שמומן מכספי קרן, שיסדו האחים יעקב וישראל ויגה, שני סוחרים עשירים מליוורנו. בית־המדרש נקרא "בית יעקב" על שם אחד האחים.[27] קרן זו סיפקה בהרחבה את מחייתם של החכמים והתלמידים בבית־המדרש, וכך היה בית־המדרש לאבן שואבת לחכמים בארץ ומחוצה לה.[28] כתוצאה מכך הועתק כל כובד המשקל של הפסיקה והפעילות התורנית בעיר אל בית־המדרש הזה.[29] הישיבה ב"ק"ק ת"ת" הוסיפה כנראה להתקיים, אולם מכיון שלא פעלה בה כל דמות סמכותית, היא ירדה מגדולתה.[30]

22 כ"י ירושלים, איגרת 183, עמ' 215.

23 ראה שם, עמ' 215.

24 ראה בניהו, מרבין תורה, עמ' מא־קי; בורנשטיין, עמ' 1–78.

25 ראה קורא הדורות, דף מט, ע"א.

26 ראה בניהו, איגרות (תשט"ו), עמ' קמו.

27 ראה זבח השלמים (בהקדמת התלמיד המביא לדפוס, יוסף בכמה"ר מרדכי הכהן); שפת אמת, דף נד, ע"א; משנת חכמים, סימן שנא, דף עו, ע"ב. פרטים מצוואתו של אברהם ישראל ויגה בעניין הישיבה מצויים אצל הבלין, לתולדות ישיבות, עמ' 192, תוספת להערה 31.

28 ראה שו"ת הלכות קטנות, ח"א, סימן ד, דף א, ע"א; שפת אמת, שם.

29 ראה בניהו, לתולדות בתי המדרש, עמ' א־ט.

30 ראה שו"ת הלכות קטנות, שם. הבלין (שם עמ' 125, הערה 34) ניסה להוכיח כי ישיבת "בית יעקב" פעלה בתוך "ק"ק ת"ת", אך מכאן ברור שלא כך היה.

ר' יעקב חאגיז, שהצטיין בכשרונו הפידגוגי, הנהיג בבית־המדרש סדרי לימוד מיוחדים, ואלו הוציאו את שמעו למרחוק. ר' רפאל מרדכי מלכי שימר בכתביו את סדרי־הלימודים הללו. מתברר שהיו בו חמש דרגות של לימוד, ובסיימו כל אחת מהן היה התלמיד נבחן. מקצועות הלימוד היו תורה עם פירוש רש"י, משנה, גמרא, שולחן ערוך, כתיבה, לשון ספרדית וכתב ספרדי, חשבון וחכמת התשבורת. כל מי שהשלים את לימודיו היה יוצק מים על ידיהם של עשרת החכמים הדיינים,[31] ואחר כך יכול היה לשמש בחוץ־לארץ בדיינות או ברבנות.[32]

בבית המדרש למדו כנראה תלמידים מבני שבע ומעלה, אבל בעת ובעונה אחת המשיכו להתקיים גם הלימודים בת"ת, שם היה "בית ספר" לקטנים.[33]

אחרי מותו של ר' יעקב חאגיז בשנת תל"ד (1674)[34] ירש חותנו, ר' משה גאלנטי, את מקומו כראש בית־המדרש הזה, ועמד בראשו עד מותו בשנת תמ"ט (1689).[35] עוד לפני מותו הלכו לעולמם מייסדי בית־המדרש, ויורשיהם הפסיקו לשלוח את הכסף לירושלים. כתוצאה מכך החל בית־המדרש להתפורר, אולם פעילותו נמשכה עד מותו של ראש הישיבה. אחרי מותו התגלעו חילוקי דעות חריפים בקשר לראשות הישיבה. נכדו של ר' משה גאלנטי, ר' משה חאגיז, שטען לכתר, היה צעיר מאד, ואף לא היה אהוד על חכמי ירושלים. עובדה זו, יחד עם סתימת המקורות הכספיים, הביאה לסגירת בית־המדרש.[36]

כמה ממנהגיהם של חובשי בית־המדרש בירושלים נשתמרו בידינו. בבית־המדרש המוסתערבי, וכן בבתי־המדרש הספרדיים נהגו ללמוד בלילות. כנראה בלילות שני וחמישי. בשתי איגרות מכ"י ירושלים (שלא עלה בידי לזהות את זמנן המדוייק), מתבקשים גבירים לקיים את נדרם, לשלוח קפה ללומדים, כדי לשמור על עירנותם בלילות. מן האיגרות אנו למדים, שחבורתו של החכם כותב האיגרות, הייתה מתכנסת ללימוד בשני לילות בשבוע.[37] נראה, שרמז למנהג זה נמצא בשאלה, שנשאל ר' משה אבן חביב בעניין "עבדי ה' העומדים בלילות ולפעמים ישנים קצת".[38]

31 ראה ריבלין, ליקוטים, חוב' א, עמ' 41–46.

32 ראה משנת חכמים, סימן תרכב, דף קיט, ע"ב.

33 ראה שם, סימן א, דף ט, ע"א.

34 ראה שו"ת הלכות קטנות, הקדמת ר' משה חאגיז. יראה גם דיוני של ש"ז הבלין (לתולדות ישיבות, עמ' 128, הע' 53) בדבר האפשרות, שר' יעקב חאגיז נפטר בשנת תל"ד (1673).

35 ראה שו"ת הלכות קטנות, שם; שפת אמת, דף לז,ע"ב; הבלין, שם, עמ' 129, הע' 54.

36 ראה שפת אמת, דף נה, ע"א. על הדעות השונות בקשר לסגירת בית המדרש ראה בנייר לתולדות בתי המדרש, עמ' י־כח; הבלין, שם, עמ' 131–138.

37 ראה כ"י ירושלים, איגרות 57, עמ' 101; 58 שם.

38 שו"ת קול גדול, סימן מב, דף כא, ע"ב.

לומדים מכל קצות תבל, ואף נערים צעירים לימים באו ללמוד בבתי מדרשותיה של ירושלים.[39] בחורים היו באים מחוץ לארץ ללמוד בירושלים לאורך תקופת זמן מוגדרת, ולהכשיר את עצמם לשמש ברבנות לכשיחזרו לגולה.[40]

בבתי־מדרש אלה התפתחו גם מנהגים המיוחדים לירושלים. כך, למשל, מוסר השל״ה, כי בערב ראש השנה או בין כסה לעשור היו מתאספים תלמידי החכמים בבתי המדרשות ועושים התרת נדרים, תוך קבלת חרטה ובקשת סליחה.[41]

בתי־המדרש היו גורם חשוב בכלכלת הקהילה. הם שימשו אבן־שואבת לתרומות מן הגולה וסיפקו מקור פרנסה לתלמידים ומורים. נראה, כי ב״ישיבת־התורה״ יכול היה ללמוד כל מי שרצה בכך,[42] ולהלכה, כל מי שחבש את ספסליה, היה זכאי גם להשתמש בספרים, שנמצאו בה, ולקבל הספקה כתלמיד חכם. אף־על־פי שהוצאותיה של הישיבה היוו סעיף קבוע בתקציב הקהילה,[43] הייתה ההספקה עניין רעוע ביותר ובלתי יציב. כל התלמידים יחדיו קיבלו בין עשרה לאחד־עשר גרוש בלבד לשבוע.[44]

ההספקה מומנה בעיקר על ידי תרומות מחוץ לארץ, שהגיעו במפורש לשם הספקת תלמידי חכמים,[45] וכן מן הכספים שהגיעו סתם לשם ירושלים[46] ומתרומות של עולים לרגל.[47] במחצית הראשונה של המאה הי״ז הגיעו רוב התרומות מחוץ לארץ ממצרים.[48] הייתה נטייה לתת לתרומות אלה אופי קבוע,[49] וכאשר מאורעות

39 על נער מתימן, שבא ללמוד בירושלים, ראה כ״י ירושלים, איגרת 157, עמ׳ 189.

40 ראה משנת חכמים, סימן תרכב, דף קיט, ע״ב; וראה גם שו״ת הלכות קטנות, ח״א, סימן ד, דף א, ע״א.

41 ראה שני לוחות הברית, ח״א, ראש השנה, דף רכז, ע״א.

42 ראה שו״ת יו״ט צהלון, סימן פט, דף 242, ע״א־ע״ב (=שו״ת יו״ט צהלון החדשות, סימן פח (ב), עמ׳ קעג); קויפמאן, עמ׳ 83.

43 ראה כ״י ירושלים, איגרות 1, עמ׳ 37; 5, עמ׳ 47; 6, עמ׳ 49; 8, עמ׳ 51; 12, עמ׳ 57; 24, עמ׳ 68; 25, עמ׳ 69; 35, עמ׳ 78; 36, עמ׳ 81; 37, עמ׳ 82; 43, עמ׳ 88; 63, עמ׳ 106; 64, עמ׳ 107; 65, עמ׳ 109; 73, עמ׳ 115; 108, עמ׳ 143; 113, עמ׳ 147; 119, עמ׳ 152; 139, עמ׳ 169.

44 ראה שם, איגרות 1, עמ׳ 37; 5, עמ׳ 47; 6, עמ׳ 49; 139, עמ׳ 169.

45 ראה למשל שו״ת שיירי כנסת הגדולה, יו״ד, סימן א, דף ב, ע״א; שו״ת מגן גיבורים, חו״מ סימן סא; שו״ת בני אהרן, סימן כב, דף כז, ע״ב. וראה לעיל, עמ׳ 132.

46 ראה להלן, הערה 51.

47 ראה שם.

48 ראה כ״י ירושלים, איגרות 42, עמ׳ 87; 56, עמ׳ 100; 80, עמ׳ 120; 107, עמ׳ 143; 108, עמ׳ 143; 110, עמ׳ 145; 111, עמ׳ 145; 113, עמ׳ 147; 114, עמ׳ 148; 116, עמ׳ 149; 117, עמ׳ 150; 119, עמ׳ 152; 121, עמ׳ 153; 127, עמ׳ 159; 134, עמ׳ 165; 135, עמ׳ 165.

49 ראה שם, איגרות 42, עמ׳ 87; 56, עמ׳ 100; 107, עמ׳ 143; 108, עמ׳ 143; 111, עמ׳ 145; 113, עמ׳ 147; 117, עמ׳ 150; 119, עמ׳ 152; 121, עמ׳ 153; 127, עמ׳ 159; 134, עמ׳ 165; 135, עמ׳ 165.

מקומיים במצרים גרמו לעיכוב התרומות החמיר מצבם של תלמידי החכמים מאוד.[50]

משאלה, שנשלחה מירושלים לר׳ יום טוב צהלון במחצית הראשונה של המאה הי״ז, עולות ידיעות רבות על מצבם של תלמידי החכמים בירושלים. בשאלה מוזכרת התמיכה, הנשלחת על ידי חוכרי המכס היהודים ממצרים וממקומות אחרים, והתדלדלותו של מקור הכנסה זה. כן נזכר התחשיב, שעל פיו קיבלו תלמידי החכמים שליש מן הכסף הבא לשם ירושלים. השואלים מבקשים שלתלמידי החכמים יינתן כל הכסף הנשלח סתם לשם ירושלים, וכן שליש מן הכסף הנאסף על ידי השלוחים, בנימוק שעוניים של תלמידי החכמים משמש אותם לעורר את לב התורמים. השואלים אף מתלוננים, כי הפרנסים לוקחים כסף שנשלח במפורש להספקה, כדי לכסות את חובות הקהילה.[51]

שאלה זו מעידה על המחלוקת שניטשה על רקע כלכלי בין בעלי הבתים וההנהגה החילונית ובין ישיבת התורה. ההספקה הייתה דלה, והלחצים מבחוץ, שהיו מנת חלקה של הקהילה, מנעו את הטבת מצבם של תלמידי החכמים.[52]

בקיומה של ישיבת התורה היה משום פתרון חלקי בלבד לבעיות הפרנסה של תלמידי החכמים. כיוון שכך היו רוב תלמידי חכמים חובשים את ספסליהן של כמה ישיבות, מקבלים הספקה מכולן, ומנהלים כך את חייהם הדלים. רוב חברי בית־המדרש ״בית יעקב״ למדו גם בישיבת התורה,[53] ואין ספק, שלמדו בה גם האנשים. אשר למדו בישיבות של ר׳ יצחק גאון ור׳ יעקב צמח. כבר ראינו לעיל כיצד תלמידי חכמים אשכנזים קיבלו הספקה מישיבת התורה למרות שניתנה להם הספקה גם מן הישיבה האשכנזית.[54] נגד נוהג זה יצא ר׳ רפאל מרדכי מלכי. הוא טען, שמנהג זה של חברות בכמה ישיבות בעת ובעונה אחת גורם לכך שתלמידי החכמים יהיו בטלים מתורה, משום שהתלמידים הולכים ״דחופים מעבר לעבר, וקוראים חצי שעה כאן בישיבה זו וחצי שעה במדרש אחרת ובזה לא נמצא מי שירצה ללמד התלמידים, והם עצמם אינם מוסיפים חכמה אלא זמנם הולך לאיבוד״. לכן הוא הציע, שכל התרומות וההקדשות הניתנים לבתי־המדרש השונים, יינתנו כולם לישיבה אחת, שתהיה בית־מדרשה הראשי והיחיד של הקהילה. אז תפרח התורה בירושלים, וגם תלמידי החכמים יוכלו להתפרנס בשופי.[55]

50 ראה שם, איגרות 114, עמ׳ 148; 115, עמ׳ 148; 116, עמ׳ 149.

51 ראה שו״ת יו״ט צהלון, סימן פט, דף 241, ע״א — 242, ע״א (=שו״ת יו״ט צהלון החדשות סימן פח (ב), עמ׳ קעג־קעד).

52 ראה שם, על ההספקה הדלה לתלמידי החכמים ראה גם שו״ת מהר״י גאיאת, סימן יא, דף כז ע״ב.

53 כך נראה הדבר משו״ת הלכות קטנות, ח״א, סימן ד, דף א, ע״א.

54 ראה לעיל, עמ׳ 106.

55 ראה ריבלין, ליקוטים, חוב׳ א, עמ׳ 46.

בעוד שישיבת התורה הייתה פתוחה בפני כל אחד,[56] לא כך היה בישיבות שנוסדו על ידי תורמים פרטיים. בשל טובת ההנאה החומרית, שנתלוותה לחברות בישיבה, היו המקדישים ממונם לייסוד ישיבות, מציגים תנאים לקבלת תלמידי חכמים לישיבתם.[57]

החברות בישיבה הוקנתה לתלמידי החכמים לכל ימיהם, ואי אפשר היה לנשל תלמיד חכם ממקומו בבית המדרש, אלא אם כן עקר מן העיר. זכות זו לא ניתנה להעברה. יש בידינו עדות על מחלוקת שנתגלעה בדבר חזקתו של תלמיד חכם אחד בישיבות ירושלים, ואשר הובאה בפני ר׳ שמואל גארמיזאן ור׳ משה אבן חביב. המדובר הוא בתרעומתו של תלמיד־חכם, תושב ירושלים במשך שלושים שנה, שהיו לו ״קביעיות בישיבות״, כלומר הוא למד בקביעות בכמה ישיבות וקיבל מהן הספקה. בגלל עלילות שהעלילו עליו לפני המושל ומחשש פן ייאסר, הוא ברח מן העיר, כנראה לרמלה, יחד עם אחרים, שהיו שותפים לגורלו. הוא לא התכוון לעקור מדירתו, ועובדה היא, שהוא השאיר את ביתו מושכר, יחד עם חפציו וספריו. כאשר התחלפו המושלים, חזר האיש לירושלים, ומצא שאת מקומו בישיבות תפסו תלמידי חכמים אחרים. לאחת מן הישיבות אף נכנס במקומו תלמיד חכם אחר שלא ברשות הפקיד הראשי של הישיבה, כלומר האחראי לביצוע תנאי ההקדש.[58] (יש לציין שר׳ שמואל גארמיזאן מצא לתופס המקום באחת הישיבות צד זכות בכך, שבאותו זמן לא הייתה ההספקה מצויה).[59]

ההספקה, שחולקה בישיבות, הייתה עילה לסכסוכים בין תלמידי החכמים.[60] וגם בין קהילות שלמות נפלו סכסוכים באותו עניין. קהילות צפת וירושלים הסתכסכו כמה פעמים במשך המאה הי״ז, וכל אחת מהן טענה לבעלות על כספי קרנות שהוקדשו על־ידי יהודים מן הגולה להקמת ישיבות בארץ.[61]

לעתים ניסו תלמידי־חכמים לייסד להם ישיבה בעצמם, כדי שיהיה להם מקור פרנסה. כך קרה בשנת תל״ז (1677), כאשר כמה תלמידי חכמים מערביים נתוועדו יחד ונמנו וגמרו, שאם אנשי תורכיה שולחים ממון לת״ת ולישיבה, ומערי פראנקיה שולחים מעות לקבוע ישיבות בארץ ישראל, הלא הן ישיבת ״בית יעקב״ בירושלים, וישיבת פיררה בחברון, ייסדו להם אף תלמידי חכמים מבני המערב ישיבה משל עצמם, כדי לקבל הספקה מערי צפון אפריקה. הם החליטו לשלוח לשם כך שליח

56 ראה שם; קויפמאן, עמ׳ 83.
57 ראה שו״ת צדות ביהוסף, סימן יא, דף מב, ע״א.
58 ראה שו״ת משפטי צדק, סימן פד, עמ׳ קיח; ארץ חיים, ח״מ, סימן קמט, דף קנט, ע״א.
59 ראה שו״ת משפטי צדק, סימן פה, דף קכה.
60 ראה שו״ת קול גדול, סימן עט, דף נב, ע״ב.
61 ראה להלן, עמ׳ 268–271.

מיוחד לארצות מוצאם. ביודעם שההתרמה לשם ישיבה כזאת, תגרע בהכרח מן התרומות הנשלחות משם לבעלי בתים "על פי ליסטא", יצא השליח, ר' יקותיאל, בחשאי, ועל כתב שליחותו חתמו רק שניים־שלושה תלמידי חכמים. השליח סבב בשליחותו שנה שלמה, עד שנודע העניין לבעלי הבתים המערביים בירושלים, והם קמו וערערו על הרעיון כולו, בשל החשש האמור, הם גם טענו, כי כאשר יוודע באלג'יר — מקום שם מתרכזים כספי התרומות לבני המערב בירושלים — דבר קיומה של הישיבה החדשה, יינתנו לשמה כל הכספים, והם יצאו מקופחים. כדי לסיים את הסכסוך בינם לבין בעלי הבתים, חתמו תלמידי חכמים על כתב, שבו הם התחייבו לפני בעלי הבתים, לתת להם חלק מן הכספים שיבואו לשם הישיבה, ואף להניח להם לבוא לישיבה, אף שאין הם בכלל תלמידי החכמים. השליח השאיר את כל התרומות באלג'יר, בידי הרב בנימין דוראן. לאחר חילופי מכתבים שלח הרב את הכסף, ואזי קמו בעלי הבתים וביקשו את חלקם בו בהסתמכם על שטר ההתחייבות שבידם, ובציינם, שהם קיבלו תמיד חלק מן הכספים שנשלחו מאלג'יר. לעומתם טענו תלמידי החכמים שעד כה אמנם ביקשו אנשי אלג'יר לעשות צדקה "כעין ליסטא", ואולם עתה שינו הם את דעתם. הסכסוך הובא בפני ר' משה אבן חביב, והוא פסק, שראוי לתלמידי החכמים לוותר ולתת חלק כלשהו לבעלי הבתים, ובלבד שהללו יקראו מקרא ומשנה לשם התורמים.[62]

דרכי הנהלתן של הישיבות ובתי המדרש היו תלויים באופיים. אם בית־המדרש הוחזק על ידי חכם מקומי, ניהל זה גם את ענייניו הפיננסיים והאדמיניסטרטיביים.[63] אם היה זה הקדש מחוץ לארץ, מינו התורמים בדרך כלל פקיד מיוחד שיעסוק בכך.[64] לעתים היה זה תלמיד־חכם מבני משפחתם ולעתים אדם אחר.[65] משרת הפקיד הייתה מקור פרנסה אולם היא הצריכה גם מידה של התנדבות, מאחר שלא תמיד הגיעו הכספים מחוץ לארץ בעתם, ואזי נאלץ הפקיד ללוות כספים, ולשעבד להלוואה את רכושו.[66]

62 ראה ארץ חיים, יו"ד, סימן רנז, דף פח, ע"א — צ, ע"ב. יראה עוד בעניין זה רוזו, קהילת אלג'יר, עמ' רמג־רנב.

63 ראה קורא הדורות, דף מט, ע"א.

64 ראה שו"ת נבחר מכסף, סימן קא, דף קצ, ע"ב. שו"ת אליעזר אבן ארחא, סימן יב, דף 47, ע"א. סימן כג, דף 107, ע"ב (= שו"ת אליעזר אבן ארחא [הנדפסות], סימן יב, עמ' נא, סימן כג־כד עמ' קיג־קיד); שו"ת עדות ביהוסף, סימן יא, דף מב, ע"א

65 ראה שו"ת אליעזר אבן ארחא, שם

66 ראה שם, דף 47, ע"א; שו"ת נבחר מכסף, סימן פה, דף קסד, ע"ב. סימן ק, דף קפט, ע"ב (השאלה עוסקת באותו מקרה הנידון בשו"ת אליעזר אבן ארחא, סימן יב, דף 47, ע"א. מדובר שם בפקיד, שהתאמץ לקיים את ההסגר, למרות שהמקדישים פסקו מלשלוח לו מעות)

את ישיבת התורה והת״ת של הקהילה ניהלו גבאים מטעמה. לעתים מזומנות שימשו אלה גם כגבאי הקדש העניים, אולם לא היה זה בבחינת כלל.[67] מן העדויות מסתבר שהיה זה תפקיד קשה ביותר. ישיבה רגילה שנוסדה מכספי הקדש, הייתה מתבטלת אם קרן ההקדש נתחסלה מסיבה כלשהי. לא כן ישיבת־התורה. זו הייתה צריכה להמשיך ולהתקיים בכל התנאים, שכן היא זו שנשאה את דגל התורה בירושלים.

כאמור, רוב הכספים להחזקתה הגיעו ממצרים משם הייתה נשלחת תרומה קבועה מדי שנה.[68] תרומות הגיעו גם מקהילות אנטוליה ורומליה,[69] וכן ניזונה הישיבה מתרומות לא קבועות ומעזבונות מקריים.[70] ואולם לעתים מזומנות ניחתו על הקהילה מכות וגזירות, שהביאו להפניית הכספים הללו ״ל״שן בהמות״, עד כדי כך שלעתים כלל לא הגיעו הכספים לתעודתם המקורית. במקרים כאלה נאלצו הגבאים ללוות כספים ולהשתעבד להלוואות הללו ברכושם שלהם.[71] כתוצאה מכך התייחסו הגבאים לתלמוד־תורה כאל עסק פרטי. הם היו חייבים לפרוע את שכר המלמדים, להלביש ולהנעיל את התלמידים העניים, ולתת את הספקתם, לשלם את דמי שכירות הבני״נים ולדאוג לאחזקתם. וכן לדאוג לקניית ספרים ולתשלום דמי המאור.[72] אין פלא, איפוא, שאם הם נאלצו לשעבד לשם כך חלק מרכושם, הם החלו להתייחס לכל המוסד כאל עסק מעסקיהם. תופעה זו עולה מפרשת התדיינותם של שני יהודים ירושלמים על הזכות לקנות חלק בחצר מסויימת. מדבריו של ר׳ יהוסף מלירִיאה שנקרא לפסוק בעניין עולה כי, ראובן ושמעון היו שכנים בחצר אחת. ראובן נאלץ לברוח מן העיר, ואישתו ביקשה למכור את חלקו בחצר לשמעון. שמעון לא רצה לקנות בטענה שראובן הוא איש אַלָם, והוא עלול ליטול את חלקו בחזרה בכוח הזרוע. קמו פרנסי הת״ת וקנו את החצר. אחד מהם, הוא לוי, שכרה מן ההקדש, ואת דמי השכירות הוא שילם להקדש. כאן בא שמעון וטען שהוא בר מיצרא, ורצונו לקנות את הקרקע מיד ההקדש. לוי טען לעומתו, שהוא כבר הפסיד את זכותו בסירובו הקודם, ומלבד זאת, הרי הוא — לוי — משמש כפרנס ההקדש, ובתור שכזה הרי הוא כהקדש עצמו. להצדקת סירובו חזר שמעון על טענתו בדבר החשש מפני ראובן האַלָם. בינתיים שב ראובן לעיר, וטען, שאם הקרקע תימכר לשמעון אין זו מכירה.

67 ראה לעיל, עמ׳ 131.

68 ראה לעיל, עמ׳ 202.

69 ראה ארץ חיים, יו״ד, סימן תז, דף פח, ע״ב.

70 ראה שו״ת בני אהרן, סימן כב, דף כז, ע״ב; שו״ת שיירי כנסת הגדולה, יו״ד, סימן א, דף ב, ע״א.

71 ראה שו״ת נבחר מכסף, סימן עה, דף קמח, ע״א; שו״ת דרכי נועם, ח״מ, סימן ו, דף קפז, ע״א.

72 ראה למשל, שו״ת בצלאל אשכנזי, סימן יד, דף מח, ע״א, הנ״ל, ככל הנראה, בחובותיהם של גבאי הת״ת בקושטא.

ר׳ יהוסף מליריאה פסק שאין פרנסות הת״ת בכלל עסק כטענת הפרנסים, ואין הפרנסים שותפין אלא חברים הם לפרנסות. אשר לראובן — אין לו כלל יד בעניין, וההקדש חייב למכור את הקרקע לשמעון.[73]

במקרה אחר, הביא הרצון להכניס כספים להקדש לתוצאות טראגיות מאוד. בתים שהוקדשו ללומדי תורה ועניים נמכרו בחלקם לבעלי בתים עשירים, בתנאי שלאחר פטירתם יחזרו הבתים להקדש. זה קרה כאשר היה קשה מאוד להשיג דירה בירושלים, ובייחוד התקשו בכך תלמידי חכמים עניים. בשו״ת ר׳ מאיר גאוויזון אנו קוראים:

> פעם אחת בא תלמיד חכם א׳[חד] מוסמך איש וביתו, ומבלי מקום דירה, שמו אותו באותו מרתף אשר בו באר המים, והתרו קצת אנשי הקהל לגבאים שלא יעשו כדבר הזה, שהיה סכנות נפשות, ולא השגיחו בם. ובע״ה [ובעוונותינו הרבים] נפטרו הוא ואשתו בתוך ל׳ יום....[74]

תלמידי החכמים טענו שאסור לפרנסים לשנות מדעת המקדישים, ובייחוד כאשר מצב הדיור כל כך קשה. יש לקנות בתים חדשים ולא למכור את הבתים שניתנו בתורת הקדש. הם פנו אל ר׳ מאיר גאוויזון, ושאלוהו אם יכולים הם לערער על הנעשה. ר׳ מאיר גאוויזון פסק, שיש להוציא את בעלי הבתים מן הבתים הללו, ולהחזיר להם את כספם, בניכוי שכר הזמן שכבר ישבו בבתים.[75]

סיכומו של דבר, עד אמצע המאה הי״ז הייתה ישיבת התורה אשר בבית הכנסת ״ק״ק ת״ת״ של קהל ספרדים מקום הלימוד המרכזי בירושלים, ובראשה עמד חכם הקהל. הישיבה הייתה פתוחה בפני כל מי שרצה ללמוד תורה ונתנה ללומדים בה הספקה וספרים. ההספקה ניתנה מתקציב הקהילה ומומנה בעיקר בכספי תרומות שהגיעו ממצרים. בשל ריבוי הלומדים בישיבה הייתה הספקה זו מועטה ביותר, ולא היה בה כדי מחייתם של תלמידי החכמים. ליד ישיבה זו התקיימו ישיבות פרטיות רבות וכן שתי ישיבות של קהל אשכנזים, וגם הן חלקו הספקה ללומדים, בשל כך נהגו תלמידי החכמים לחלק את זמנם בין ישיבות מספר.

באמצע המאה הי״ז ירד קרנה של ישיבת התורה בשל העדר דמות מרכזית בה, ואפשר שגם בשל קשיים כלכליים.

בשנת תי״ח (1658) יסד ר׳ יעקב חאגיז את ישיבת ״בית יעקב״, אשר הוקמה בכספי האחים ויגה מליוורנו. רוב הפעילות התורנית והמשפטית בעיר הועתקה עתה אליה, אף שראשה לא היה להלכה חכם הקהל. עם פטירת ראשה השני של הישיבה,

73 ראה שו״ת יהוסף מליריאה, שאלה בדף 66, ע״א, תשובה בדף 70, ע״ב, 21, ע״ב

74 שו״ת מאיר גאוויזון, סימן כב, דף נב, ע״א

75 ראה שם.

ר׳ משה גאלנטי (בשנת תמ״ט [1689]), והפסקת הזרמת הכסף מליוורנו נסגרה הישיבה, וחכמיה התפזרו.

במשך כל התקופה נמשכו המאבקים בין תלמידי החכמים ובעלי הבתים על רקע הפטור ממסים, כיבודים שונים[76] וחלקם של תלמידי החכמים בתרומות מן הגולה.[77] במחצית הראשונה של המאה הי״ז בולטת תלותם של תלמידי החכמים בבעלי הבתים, אולם במחצית השנייה של המאה עדים אנו לעליית כוחם של תלמידי־החכמים, שהפכו לגרעין המרכזי של הקהילה. שינוי זה נבע מהידלדלותה הכלכלית של הקהילה מחד, ומייסוד ישיבת ״בית־יעקב״, שנתמכה על־ידי כוח כלכלי גדול מאידך. הישיבות הפכו מעתה למכשיר כלכלי וחברתי ממדרגה ראשונה בחיי יהודי ירושלים.

76 ראה שו״ת הרדב״ז, ח״ב, סימן תשנב, דף כו, ע״ב; ריבלין, ליקוטים, חוב׳ א, עמ׳ 58.

77 ראה שו״ת יו״ט צהלון, סימן פט, דף 241, ע״א (=שו״ת יו״ט צהלון החדשות, סימן פח (ב), עמ׳ קעג); ארץ חיים, יו״ד, סימן רנז, דף פח, ע״א; ריבלין, שם, עמ׳ 51.

היצירה הרוחנית בירושלים במשך המאה

בבתי מדרשותיה של ירושלים נוצרה יצירה עשירה לא פחות מזו שנוצרה בין כתליהם של בתי־המדרש שבצפת. כאן נוצרו במשך המאה הי״ז יצירות שונות בשטח השירה, המשפט, פרשנות המשנה והתלמוד, הקבלה והתפילות.

ירושלים הייתה ערש הולדתו של פירושו של ר׳ שלמה עדני למשנה — ״מלאכת שלמה״. חכם זה עלה מתימן לירושלים יחד עם אביו ישועה. לאחר פטירת אביו בשנת שמ״ב (1582) לערך, הוא החל ללמוד בישיבת התורה, ורבותיו היו ר׳ חיים ויטאל ואחר כך ר׳ בצלאל אשכנזי. ר׳ משה אלחאמי תמך בו וכלכלו במשך חמש שנים, ואף השיא לו אשה. בשנים אלה הוא החל לאסוף את החומר אשר היווה את הבסיס לחיבורו אשר נכתב בחברון.[1]

באותן שנים, בסוף המאה הט״ז, נכתבו בירושלים גם חלק מתשובותיו של רבי בצלאל אשכנזי.[2] בדברנו בספרות השו״ת שנוצרה בירושלים, עלינו לזכור, שאין מדובר בפעילות, שהייתה אך ורק תוצאה של פעולות בתי הדין בירושלים. ספרות זו היא יצירה ליגליסטית עצמאית, שהרי המשפט העברי בעצם טבעו הוא משפט קזואיסטי וכל פסק הלכה הוא יצירה משפטית בפני עצמה.

באותה עת היה ר׳ מנחם די לונזאנו סופר הקהילה בירושלים. לדעת ריבלין הוא היה גם חזן הקהל.[3] הוא הוציא מתחת ידו יצירה עשירה בשטחים שונים ומגוונים. יצירה, שעדיין לא זכתה למחקר הראוי לה. ספרו הגדול נקרא ״שתי ידות״, ולו כמה חלקים, אשר לכל אחד מהם שם בפני עצמו. בחלק ״אור תורה״ באו הערות מסורה לחמשת חומשי תורה. החלק השני — ״המעריך״ — הוא באור מלים ״קשות וזרות״ בדברי חז״ל והוא מהווה תוספת לספר ״הערוך״ לר׳ יואל בן נתן מרומי. פזמונים בעניין עבודת המקדש ובקשות ופזמונים אחרים באו בחלק ״עבודת המקדש״. בחלק

1 ראה פרומקין־ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, כרך א, ח״א, עמ׳ 132–133.

2 שו״ת בצלאל אשכנזי (וראה אודותיו לעיל, עמ׳ 104, 144). וראה גם יערי, שליחי א״י, עמ׳ 229; פרומקין־ריבלין, שם, עמ׳ 115–119.

3 ראה פרומקין־ריבלין, שם, עמ׳ 134–145.

"דרך החיים" נכללו פזמונים, שמטרתם להראות לאדם את הדרך הטובה, וב"טובה תוכחת", שאותה כתב בימי חורפו בקושטא, באו פזמונים בענייני מוסר ומידות. ר' מנחם אף הדפיס ספרים רבים, שהיו אצלו בכתבי־יד, הגיה ספרים שכבר נדפסו, והדפיסם מחדש במהדורות מתוקנות.[4] לעניין זה הוא הקדיש את כל ימיו, אונו והונו, וכך הוא מעיד על עצמו:

> עם כל עניי ודלותי נעשיתי כעשיר לכבוד תורת אלהינו... להוציא כמאה זהו'[בים] בהדפסת ספרים אלו... ולא עוד אלא שנעשיתי אכזרי על שלשת ילדי ואמם בירושלם ולא שלחתי להם מעות להוצאה אף על פי שאני יודע שאין להם לאכול.[5]

בעל "קורא הדורות" כינהו "רב מובהק וחסיד ומקובל וכולל בכל החכמות ומדקדק ומשורר", והוא אף מציין, שר' מנחם חיבר ספרים נוספים, שלא נדפסו.[6]

בשנת שנ"ב (1592) שהה בפרנקפורט החכם הירושלמי אברהם אלמושנינו, שהביא עמו כתבי־יד בקבלה, שאותם העתיק מידי אחד מתלמידי האר"י.[7]

השנים הראשונות של המאה הי"ז לא הצטיינו בריבוי חכמים בירושלים, וגם לא ביצירה מרובה. אולם בעשור השני של המאה החלו להתקבץ בעיר יותר ויותר חכמים. כך למשל נקבצו לכאן מספר מקובלים בעלי שיעור קומה כר' שלמה מטראצינה, ר' ישראל בנימן ור' דוד קאסטרו. חכמים אלו החזיקו בידיהם את כתבי הרמ"ק, שנתגלגלו אליהם מידי בנו, ר' גדליה קורדובירו. כן היו ברשותם כתבים מן האר"י, והם עסקו בלימודם ופירושם.

העולה מקארפי מביא באיגרתו תיאור של הפעילות בתחום הקבלה בירושלים. הוא מספר, כי ר' גדליה קורדובירו מכר לר' דוד קאסטרו את כתבי אביו, ובתוכם ספר "אור יקר", פירוש התיקונים, תפילה למשה, פירוש יצירה ואחרים, תמורת מאה ועשרים גרוש. העולה מקארפי מציין, שהוא קבע עתים ללימוד התורה יחד עם ר' דוד קאסטרו, המתואר בפיו כ"נבון וחכם גדול תורתו אומנותו". את קניית כתבי הרמ"ק הוא מעריך כהשקעה טובה, שכן ערכם עלה בינתיים לכדי יותר ממאתיים

4 ראה שם.

5 שתי ידות, הקדמה לאור תורה; וראה פרומקין־ריבלין, שם, עמ' 142.

6 קורא הדורות, דף מד ע"א: "גם בזמן ההוא היה בירושלים הר' מנחם די לונזאנו שחבר ס' שתי ידות והיה רב מובהק וחסיד ומקובל וכולל בכל החכמות ומדקדק ומשורר וכשהלך מהרשד"ם לקושטנדינא בשביל שליחות העיר אז נמצא מהר"ם די לונזאנו שם בקושטנדינא ולמד עמו קצת ימים ולכך קורא אותו בספרו מורי ורבי. וחבר עוד ב' ספרים קטנים וקראם דרך חיים ועבודת מקדש וחבר עוד ספרים אחרים ולא נדפסו. והיה בזמן הר' יחיאל באסאן והר' משה נג'ארה אביו של הר' ישראל נג'ארה והוא היה אבי חמי החכם כה"ר אדוניקם די לונזאנו".

7 ראה נויבאואר, קטלוג, מס' 1602; יערי, שלוחי א"י, עמ' 224, הערה 12*.

גרוש. ר' דוד קאסטרו החזיק בביתו גם כמה מכתבי האר"י.[8] מציאותו של רכוש כזה בביתו הייתה ידועה לשלטון, והוא היטיב להעריכו. מחשש לעלילות דברים השתדל אותו חכם שלא לבלות זמן רב מדי בביתו, כדי שלא יתפסוהו. בידי ר' ישראל בנימן שהיה אחר כך חכם הקהל, ראה העולה מקארפי שלושה ספרים גדולים של האר"י, שאותם קנה בשלושים צ'יקיני. את ר' ישראל בנימן הוא מתאר כגדול חכמי ירושלים בדורו.[9] הוא היה גדול בנגלה ובנסתר כאחד. ר' דוד קונפורטי בעל "קורא הדורות" כותב שבנו, ברוך בנימן, הראה לו פסקים של אביו, והיו שם כמאה פסקים ויותר. אפשר שעוד בחייו של ר' דוד קונפורטי אבד הקובץ, משום שבספרו הוא כותב: "ואנחנו לא זכינו לאורם".[10] אולם פסקים משלו פזורים בספרי בני דורו.[11] ר' ישראל בנימן כתב גם דרושים.[12]

ר' שלמה מטראצינה היה מקובל איטלקי, והוא נזכר ב"חרבות ירושלם" כמי שבזכותו "נשלם הגזר דין", דהיינו, נפל אבן פרוח'.[13] הוא נזכר גם בפי העולה מקארפי, ונראה שהוא הכיר את ר' משה עזריה מפאנו, ואת פירושיו ועבודתו על כתבי הרמ"ק.[14] הוא שלח לאיטליה תפילה שהיא בקשה על בניין ירושלים וקיבוץ הגלויות. התפילה נאמרה במקומות שונים מדי לילה בחברת "שומרים לבוקר", ונדפסה ב"מעבר יבק" לר' אהרון ברכיה מודינה,[15] וב"כנף רננים" לר' יוסף ידידיה קרמי.[16] הנימוק לקביעתה היה כי "ידוע שישראל כפרו בשי"ת ובדוד מלכם ובבית המקדש שאין מראים להם סימני גאולה עד שיבקשו על שלשתם... אין לנו תפילה מיוחדת על ככה... על זה סדרנו תפלה קצרה להתפלל אותה באשמורת הבוקר".[17]

בשנת שפ"ב (1621) הגיע לירושלים ר' ישעיהו הלוי הורוויץ והוא חיבר בה שני ספרים. האחד הוא "שני לוחות הברית",[18] שאותו השלים כשנתיים לאחר בואו.

8 ראה קויפמאן, עמ' 84–85.

9 ראה שם, עמ' 85, וראה עוד אודותיו לעיל, עמ' 147–148.

10 קורא הדורות, דף מח, ע"ב — מט, ע"א. עוד נזכר שם, שר' ישראל בנימן נקרא גם ישראל אליקים.

11 ראה פרומקין־ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, כרך א, ח"ב, עמ' 28. שו"ת מזבח אדמה, סימן ד, דף ז; שו"ת הלכות קטנות, ח"א, סימן ד, דף א, ע"א־ע"ב; שו"ת ר' מאיר גאוויזון, סימן לג, דף סז, ע"ב — דף סט, ע"א.

12 ראה קורא הדורות, דף מח, ע"ב.

13 ראה חרבות ירושלם, דף י, ע"א.

14 ראה קויפמאן, עמ' 85 (ונזכר גם בשו"ת באר עשק, סימן נא).

15 ראה מעבר יבק, דף נג, ע"א.

16 ראה יוסף ידידיה קרמי, כנף רננים, ויניציאה שפ"ז, דף קח, ע"א. משם מתברר כי ר' שלמה מטראצינה היה מורו של ר' יוסף ידידיה קרמי ועלה לירושלים במחצית שנת שפ"ד.

17 מקור הדברים במדרש שמואל, פרשה יג.

18 שני לוחות הברית, אמשטרדם, ת"ט. ספר זה, שזכה לפרסום רב, ומחברו נקרא על שמו, נדפס במהדורות רבות ונוספות. כאן השתמשנו בזו שנדפסה בפרנקפורט דאודר בשנת תע"ז.

והשני הוא סידור־התפילה "שער השמים".[19] בישיבתו בירושלים הוא קיבץ כתבי־יד רבים בקבלה, שחלק מהם נשתזרו בספרו הגדול "שני לוחות הברית".[20] מן הספר נראה, שהשל"ה התערב בין מקובלים ספרדים והחליף עמם דעות.

ערב עליית אבן פרוח' לשלטון נהנתה ירושלים מחיי יצירה ופריחה תוססים. בימים אלה הגיעו אליה חכמים גדולים וחשובים, שהשאירו אחריהם יצירות בפסיקה, בפירושים ובחידושים. דא עקא, חלק גדול מהם אבד.

ידוע לנו למשל, כי ר' אליה רבא[21] (נזכר בין החכמים, שנתפסו על ידי אנשי עת'מאן בשבת, באלול שפ"ה), כתב ספר העוסק במנהגי ירושלים. שמעו של ספר זה הגיע אלינו רק בדרך עקיפין.[22]

על מוצאו של ר' אליה רבא אנו יודעים מחומש של משפחה רבא, שנדפס בבולוניה בשנת רמ"ב (1482).[23] משם מתברר, שהוא נולד בקארפי בט"ו בתמוז של"ב (1572). שם אביו היה מנחם, והוא נולד בפדובה בראש חודש אדר שי"א (1551). אליה רבא הביא לדפוס בוונציה את ספר דרושי אביו "בית מועד" בשנת שס"ה (1605).[24] בחומש אחר של משפחת רבא מצויות ידיעות נוספות על המשפחה.[25] בחומש זה כתב סבו של אליה, יעקב רבא מפדובה, דברים על בניו, ומהם מתברר, שבניו ובנותיו התפזרו במודינה, מנטובה ופררה. בעיר קארפי התיישב בנו מנחם, הוא אביו של אליה. אחד מבניו של יעקב רבא, יצחק, "הלך לארץ הצבי", ומכאן שלאליה היה דוד בארץ. יעקב רבא כותב עליו: ו"יצחק היו לו בנים בארץ הצבי", ואין הוא מזכיר את שמות בניו. אפשר שהקשרים עם יצחק זה נותקו ועל כן לא ידע הסב את שמות נכדיו.[26] ר' אליה רבא נפטר קודם שנת ת"ג (1643).[27]

ר' משה טרינקי, שהדפיס בוונציה בשנת ש"ס (1600) את ספר הכוונות לאר"י, חיבר דרשות ונשא ונתן בהלכה עם חכמי זמנו, היה מפורסם כמקובל. הוא הגיע לירושלים בין ש"פ לשפ"ה (1620–1625).[28]

19 שער השמים, אמשטרדם תע"ז.

20 ראה פרומקין־ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, כרך א, ח"א, עמ' 153, הערה 1; שני לוחות הברית, ח"א, דף נג, ע"א, בהגהה.

21 במקומות אחרים נכתב שמו "אליא" והוא אף נזכר כ"אליהו רבא מקארפי".

22 ייתכן שהוא העולה מקארפי, שמאיגרתו ברור שהוא היה הדמות המרכזית בקרב יוצאי עירו בירושלים (וראה גם לעיל עמ' 39). ספרו היה בידי ר' רפאל אהרון אבן שמעון (ראה שער המפקד, דף ג, ע"א; דף סב, ע"ב; דף פ, ע"א) והוא מצטטו בעניינים שונים.

23 ראה אדלר, עמ' 9–11.

24 ראה בניהו, הסכמה ורשות, עמ' 255.

25 ראה חומש משפחת רבא, דף 2, ע"א.

26 ראה אדלר, עמ' 9–11.

27 הוא נזכר בברכת המתים בהקדמתו של ר' יעקב צמח לספרו "קול ברמה" שנכתבה בשנת ת"ג (1643). (ראה שלום, לתולדות, עמ' 190).

28 ראה לעיל, עמ' 43.

ר׳ שמואל אבן סיד למד תורה יחד עם ר׳ ישראל בנימן מפי ר׳ אליעזר ממנאלאנואי. הוא היה רב ואב״ד במצרים וחיבר שם ספר דרשות. לירושלים הוא הגיע מעט אחרי חברו, ר׳ ישראל בנימן, אך לא לפני שנת שע״ט (1619), שכן בשנה זו הוא היה עדיין במצרים. בירושלים הוא כתב תשובות ופסקים בנושאים שונים. אלו אבדו ברובם ומקצתם שרדו בספרי אחרים.[29]

גם ר׳ שלמה חדידה, שהיה מרבין תורה בק״ק אבורה, לפני שעלה לירושלים, חיבר שו״ת שאבדו, וכמה מתשובותיו נשארו פזורות בחיבורים אחרים.[30] כך היה גם גורל תשובותיו של ר׳ ישראל זאבי, שהיה דיין חשוב בירושלים.[31]

בשנת שפ״ג (1623) סיים ר׳ אברהם אזולאי בירושלים את חיבור ספרו ״זהרי חמה״.[32] הוא כתב ספרים רבים נוספים אולם אין בידינו ראיות, שהם נכתבו בירושלים.

אחרי נפילת אבן פרוח׳, שבה והתקבצה בירושלים חבורת מקובלים סביב בתי־המדרש של ר׳ יצחק גאון ור׳ יעקב צמח. מר׳ יצחק גאון לא נותר דבר בכתב. ונראה כי הוא לא כתב כל חיבור. ר׳ יעקב צמח, לעומת זאת, היה יוצר פורה מאוד, והשאיר אחריו חיבורים רבים בתחום הקבלה.[33] חשיבות רבה נודעת לעבודתו בעריכת כתבי ר׳ חיים ויטאל ותורת האר״י. בעל ״קורא הדורות״ מעיד עליו, שהוא היה ״חכם ומקובל ורופא שבא מפורטוגל ולמד תורה בתחלתו בצפת ואח״כ הלך לדמשק ולמד שם בחכמת הקבלה ומשם הלך לדור בירושלים וקבע בית מדרשו בביתו...״[34] הוא הגיע לירושלים לא אחרי שנת ת״ג (1643), ובקורות חייו קודם הגיעו לארץ ישראל עסקו רבים וגדולים.[35] את עבודתו בעריכת כתבי ר׳ חיים ויטאל המשיך אחד

29 אבן פרוח׳ ניסה לתפסו פעמיים (ראה חרבות ירושלם, דף ד, ע״ב; דף ה, ע״ב). ר׳ שמואל אף נסע לקושטא עם ר׳ שמואל טרדיאולה ור׳ חיים די שיריז כדי להתלונן על אבן פרוח׳ בפני הסולטאן (ראה שם, דף ח, ע״ב.) הוא נפטר בשנת שצ״ה (1635) (חמדת בחורים). ילא כפי שכתב פרומקין (תולדות חכמי ירושלים, כרך א, ח״ב עמ׳ 12–13). ב״קורא הדורות״ לא נזכרה שנת מותו כלל. (גם מה שכותב שם פרומקין על תפקידו של ר׳ שמואל אבן סיד בפרשת המאמצים להבאת הגשם בשנת בצורת, המובאת בספר ״דברי יוסף״ לר׳ יוסף סמברי, אינו מכוון. המקרה שעליו מדבר ר׳ יוסף סמברי בספרו אירע בשנת שצ״ט [1639 — ראה דברי הנרי ג׳יסי, איש שלום, מסעי נוצרים, עמ׳ 356] ואז כבר לא היה ר׳ שמואל אבן סיד בין החיים)

30 ראה פרומקין־ריבלין, שם, עמ׳ 13–14.

31 ראה אודותיו לעיל, עמ׳ 40–41; פרומקין־ריבלין, שם, עמ׳ 14–15

32 ראה פרומקין־ריבלין, שם עמ׳ 26.

33 עליו ועל כתביו ראה פרומקין־ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, כרך א, ח״ב, עמ׳ 22–25

34 קורא הדורות, דף מט, ע״א.

35 ראה שלום, לתולדות, עמ׳ 185–194; זנה, לקלסתר, עמ׳ 97–106

מתלמידיו, ר׳ מאיר פאפירש,[36] אשר היה גם תלמידו של ר׳ ישראל אשכנזי.[37] ר׳ מאיר פאפירש התאכסן בבית ר׳ שמואל ויטאל, ומצא שם דף כתוב בכתב־ידו של ר׳ חיים ויטאל, ובו הוראות לסידור ספריו. ואכן, על פי הוראות אלה פעל ר׳ מאיר פאפירש.[38] הוא היה גיסו של ר׳ נתן גוטה,[39] וחתנו של ר׳ עזריה זאבי. נפטר באדר תכ״ב (1662).[40]

לאותו חוג השתייך גם ר׳ נתן שפירא. הלה לא ישב בארץ ישראל זמן רב, משום שהוא סבב הרבה בשליחות קהילת האשכנזים, ובסוף ימיו השתקע ברג׳יו אמיליה שבאיטליה.[41] הוא היה בעל כוח יצירה גדול, וכתב כמה יצירות בנגלה ובנסתר, ביניהן ספר ״טוב הארץ״, המדבר במעלותיה של ארץ ישראל. בירושלים כתב את ספרו ״מאורות נתן״[42] על הכוונות בתפילה.

ספרים על מעלת ארץ ישראל נתחברו גם על ידי ר׳ משה פוריית,[43] ועל ידי ר׳ גרשון בר׳ אליעזר הלוי סגל, שכתב את ספרו ״גלילות ארץ־ישראל״ בלשון אשכנז. הוא היה בירושלים בשנת שפ״ד (1624), והדפיס את ספרו בוונציה בשנת שצ״ה (1635).[44]

מקובל אחר, שישב זמן מה בירושלים, ואף יצא בשליחותה, היה ר׳ דוד חביליו.[45] עמו הגיע לירושלים גם ר׳ בנימין הלוי, שהיה מקובל גדול ונודע, אך גם הוא לא ישב זמן רב בעיר.[46] בתקופה זו ישב בעיר ר׳ חיים אביעטר. הוא החזיק בכתב־היד של הספר ״מהררי נמרים״ ואותו הוא ביקש להדפיס בשנת ת״ב (1642) בוונציה.[47]

36 ראה אודותיו פרומקין־ריבלין, שם, עמ׳ 38–39; *EJ*, כרך 13, עמ׳ 865–866.

37 ר׳ ישראל אשכנזי היה בנו של שליח ירושלים, יחיאל אשכנזי. הוא נזכר ב״חרבות ירושלם״ (דף ה׳, ע״ב) כאחד מאלו שנאסרו בידי עת׳מאן בשבת, י״א באלול שפ״ה. וראה עוד פרומקין־ריבלין, שם, עמ׳ 41–42.

38 ראה פרומקין־ריבלין, שם, עמ׳ 38.

39 ראה שם הגדולים, בערך נתן גוטה.

40 מסורת אחרת קובעת את מותו בשנת תכ״ד. כיוון שבערב ר״ח שבט של אותה שנה הוא סיים בירושלים את ספרו ״מתוק האור״ (ראה שלום, שבתי צבי, ח״א, עמ׳ 153, הע׳ 3). וראה אודותיו גם אצל בניהו, תולדות האר״י, עמ׳ 95. וייתכן שנפלה טעות דפוס אצל החיד״א.

41 ראה עוד פרומקין־ריבלין, שם, עמ׳ 39–41; איש־שלום, מסעי נוצרים, עמ׳ 354–356; יערי, שלוחי א״י, עמ׳ 277–281; בניהו, איגרות (תשט״ו), עמ׳ קמט, קע.

42 כ״י בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים 8°1996.

43 ״דרכי ציון״, יערי, מסעות, עמ׳ 267–304.

44 ראה פרומקין־ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, כרך א, ח״ב, עמ׳ 40.

45 ידוע לנו שיורשיו הסתכסכו עם הקהילה בעניין הכספים, שאסף אביהם. ראה יערי, שלוחי א״י, עמ׳ 287; שו״ת בצי חיי, ח״מ, סימן ל, דף כה, ע״א — דף כו, ע״א.

46 ראה קורא הדורות, דף מט, ע״ב.

47 ראה בניהו, איגרות (תשט״ו), עמ׳ קס.

מספר רב של חכמים ישבו בירושלים רק בדרך הילוכם למקומות אחרים. לפעמים לא היה הדבר מרצונם, והם הוכרחו להמשיך ולנדוד הלאה מירושלים, בשל צוק העתים. ביניהם נזכיר את ר׳ אברהם אבן חנניה.[48] ר׳ יהודה שאראף,[49] ר׳ זרחיה גוטה,[50] ר׳ יהושע חנדאלי[51] ור׳ דוד קונפורטי.[52] חכמים אחרים כר׳ אור שרגא פייביש הגיעו לירושלים בערוב ימיהם ונפטרו בה.[53]

פעילות עניפה בשטח הפסיקה וגם בתורת הנסתר פרחה בירושלים עם הקמתו של בית־המדרש "בית יעקב".[54] בתקופה זו נערכו רוב הבירורים המשפטיים בירושלים לפני חכמים מבית־מדרש זה, ור׳ יעקב חאגיז אף הנהיג לערוך בו מדי יום שבת דיונים בבעיות, שהתעוררו במשך השבוע.[55] מתיאורו של ר׳ רפאל מרדכי מלכי[56] משתמע, כאילו היו אלה שאלות היפוטתיות בלבד. ואולם, אופיין של השאלות והנושאים שבהם עסקו חכמי בית־המדרש, מוכיח כי היו אלה שאלות, שהתעוררו בבתי הדין של הקהילה, או שאלות מעשיות, אותן העלו יהודי העיר בפני חכמי בית־הדין שליד ישיבת "בית יעקב",[57] או אולי אף ב"ישיבת הב"ה" היא ישיבת בית־הכנסת "ק"ק ת"ת". ההבדל בין שתי הישיבות האלה היה מעורפל למדי, כפי שכבר נאמר לעיל, נהגו החכמים לשבת בשתי ישיבות ויותר. זאת אפשר לראות מדבריו של ר׳ משה חאגיז הכותב: "זכורני כמה פעמים בישיבת הב"ה הוא ז"ל בחברת הרבנים המובהקים גדולים ועצומים כמהר"ש אלגזי כמהר"א אמיגו וכמהר"ש גארמיזאן

48 ראה פרומקין־ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, שם, עמ׳ 29–30. וראה עיד גט פשוט, סימן קכח, דף סט, ע"ב, שם מסופר כיצד ברחו ר׳ אברהם אבן חנניה ור׳ יהודה שאראף מירושלים לרמלה מאימת המושל. וראה גם שלום, שבתי צבי, ח"א, עמ׳ 151–156. שו"ת משלו באוסף שישא, צילום בתיק 166 במכון בן־צבי. כמה מתשובותיו נכתבו בירושלים.

49 ראה גט פשוט, שם; שלום, שם, ח"א, עמ׳ 155–156, ח"ב, עמ׳ 532, 538–539.

50 ראה לעיל, עמ׳ 147.

51 ראה פרומקין־ריבלין, שם, עמ׳ 32.

52 הוא בעל "קורא הדורות". וראה שם, עמ׳ 48–50. נראה שהוא חזר ירושלימה בשנת תי"ב בגלל המגיפה, שפרצה במצרים וגירשה רבים מיהודיה לירושלים.

53 ראה פרומקין־ריבלין, שם, עמ׳ 46–48; יערי, שלוחי א"י, עמ׳ 285–286

54 על בית־המדרש הזה ראה לעיל, עמ׳ 200–201.

55 ראה שו"ת הלכות קטנות, ח"א, הקדמת המחבר; ח"ב, הקדמת המחבר

56 ריבלין, ליקוטים, חוב׳ א, עמ׳ 43.

57 ראה למשל שו"ת הלכות קטנות, ח"א, סימן ט, דף ב, ע"ב: "כיצד מברכין על הקאייי?"; סימן צה, דף ז, ע"א: "הלוקח שומשומין מן הגוי בא"י ועושה מהן שמן מהו?"; ח"ב, סימן ס, דף כה, ע"ב: "ישראל וגוי שבאו לפניך לדין ונתחייב הגוי שבועה בין בדיני ישראל בין בדיניהם מהו?" שו"ת קול גדול, סימן נז, דף כז, ע"ב: "ישראל שהשכיר מגוי גינה ...". סימן עט, דף נב ע"ב: "גינה קטנה בנויה על גבי כיפין מהו לענין לקט, שכחה פאה, תרומות ומעשרות...". שו"ת משפטי צדק, סימן ה, עמ׳ יב; סימן כז, עמ׳ מג; סימן קמד, עמ׳ רמה. ועוד רבות כהנה וכהנה.

זלה"ה ואף בבית המדרש בחברת רבני ההסגר כולם".[58] כלומר, במעמד אחד היו אותם רבנים בישיבת התורה, ובמעמד אחר היו בחברת רבני ההסגר כולם, כלומר חכמי בית המדרש "בית יעקב" שחלק מהם לא באו בישיבה האמורה.

מנהג זה נמשך גם בימיו של ר' משה גאלנטי. בשנת תל"ח (1678) כתב ר' משה אבן חביב תשובה בעניין סכסוך, שפרץ בקרב עדת המערבים, בין תלמידי החכמים לבין בעלי הבתים. בסוף תשובתו הוא ציין, שהתשובה תקבל תוקף של פסק דין, רק כאשר יחווה ר' משה גאלנטי את דעתו בעניין.[59] נראה שהפסקים היו מקבלים תוקף חוקי אחרי אותו דיון של יום־שבת. על דיון כזה בזמנו של ר' משה גאלנטי אנו נרמזים גם מדבריו של ר' משה חאגיז, הכותב: "ואתה דע לך כי זכורני שבהיותי תינוק מורכב על כתפו של מרי הרב המאור הגדול מר זקני הרב המופלא כמה"ר משה גאלנטי ז"ל נתארכו הדברים בין מורי הדור עד"ז [על דבר זה]".[60]

מנהג זה נשא פרי בדמות כמה קבצים של שאלות ותשובות, למחברים שונים בני התקופה, שבהם מוצאים אנו תשובות שונות לשאלות זהות.[61] כך נשארו בידינו שו"ת משפטי צדק לר' שמואל גארמיזאן,[62] שו"ת הלכות קטנות לר' יעקב חאגיז,[63] שו"ת ר' אברהם אמיגו,[64] שו"ת קול גדול לר' משה אבן חביב, ששרדו בחלקן,[65]

58 שו"ת הלכות קטנות, ח"א, סימן ד, דף א, ע"א.

59 ראה ארץ חיים, יו"ד, סימן רנז, דף צ, ע"ב.

60 שו"ת הלכות קטנות, ח"א, סימן ד, דף א, ע"א.

61 השווה למשל שו"ת משפטי צדק, סימן א — שו"ת הלכות קטנות, ח"א, סימן צג — שו"ת ר"י מולכו, כ"י, סימן פה (=שו"ת ברכי יוסף, או"ח, סימן כז, סעיף א); שו"ת משפטי צדק, סימן כ — שו"ת הלכות קטנות, ח"א, סימן ט — שו"ת משה אבן חביב, כ"י, סימן יט (=שו"ת זכור ליצחק, סימן נו, דף צא, ע"א); שו"ת משפטי צדק, סימן לו — שו"ת הלכות קטנות, ח"א, סימן נב — שו"ת קול גדול, סימן לט; שו"ת משפטי צדק, סימן מא — שו"ת הלכות קטנות, ח"א, סימן קסז — שו"ת ר' מולכו, כ"י, סימן ע (=שו"ת ברכי יוסף, או"ח, סימן שלד, סעיף ג); שו"ת משפטי צדק, סימן מז — שו"ת הלכות קטנות, ח"א, סימן צ — שו"ת קול גדול, סימן מא; שו"ת משפטי צדק, סימן עו — שו"ת הלכות קטנות, ח"א, סימן קעז — שו"ת משה אבן חביב, כ"י (=ארץ חיים, יו"ד, סעיף שע"ב, דף קיח, ע"א); שו"ת הלכות קטנות, ח"א, סימן קט — שו"ת קול גדול, סימן ס; שו"ת הלכות קטנות, ח"ב, סימן קפז — שו"ת קול גדול, סימן כו, ועוד ועוד.

62 שו"ת משפטי צדק (ירושלים תש"ה).

63 שו"ת הלכות קטנות (ויניציאה תס"ד).

64 ר' אברהם אמיגו, שו"ת בכ"י באוסף בניהו (לצערי נבצר ממני לעיין בו). פסקים ושו"ת משלו נמצאים גם בכ"י סינסינטי, 160, צילום במכון לצילום כתבי יד עבריים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים (להלן: מכון) 17141; סינסינטי 160.1, צילום במכון 17142; כ"י מוסקווה גינזבורג 29/3, צילום במכון 6710; כ"י מוסאיוף 181, צילום במכון 22998; שו"ת מרבני ארץ ישראל טורקיה והבלקנים, כ"י באוסף קוריפמן 164, צילום במכון 32251.

65 שו"ת קול גדול וקונטרס עין הדעת (ירושלים תרס"ז); שו"ת משלו נמצאים בכ"י סינסינטי 158, צילום במכון 17139, ובאוסף קוריפמאן 164, צילום במכון 32251.

שו"ת אלף המגן לר' משה גאלנטי[66] ושו"ת אברהם חייא די בוטון.[67]

ר' יעקב חאגיז,[68] ר' משה גאלנטי,[69] ר' שמואל גארמיזאן[70] ור' משה אבן חביב[71] השאירו אחריהם גם ספרות ענפה בשטח ההלכה, הדרוש והקבלה. כן יש בידינו שו"ת ודרושים משל ר' יעקב מולכו,[72] וחיבור פרשני מאת ר' שלמה אלגאזי.[73]

באותן שנים חי בירושלים גם ר' יצחק בואינו, בעל "שולחן מלכים", שבו נאסף חומר רב על מנהגי ירושלים.[74] ספר זה הוא, על פי הגדרת מחברו, "הגהות על טור אורח חיים (ויורה דעה) של שולחן ערוך אשר זיכני הש"ית לאסוף מכל הפוסקים החדשים גם ישנים. מה גם שזיכני האל יתברך להוסיף נופך משלי". ר' יצחק בואינו התכוון להדפיס את ספרו בשנת תנ"א (1691) אך תכניתו לא יצאה אל הפועל. בספר הובאו פסקים וחידושים משל רבני ירושלים וצפת, אשר חיו בזמנו ואף לפניו כגון, ר' אברהם אזולאי, ר' אברהם הלוי, ר' אברהם אמיגו, ר' אברהם אבן חנניה, ר' גבריאל איספרנסה, ר' זרחיה גוטה, ר' יצחק די בוטון, ר' ישראל בנימן וור' שמואל גארמיזאן. כן באו בראשו הסכמות חכמי ירושלים, צפת ומצרים של סוף המאה הי"ז. ספרו של בואינו שימש רבות את הפוסקים במשך המאה הי"ח ובראשית המאה הי"ט והם מרבים להביא ממנו בעניינים שונים.[75] בעשור התשיעי של המאה הי"ז עסק בירושלים ר' רפאל מרדכי מלכי בכתיבת פירושו הגדול על התורה, שהיה כעין אנציקלופדיה של כל אשר למד וידע באסטרונומיה, רפואה, גיאוגרפיה וקבלה. בחלק מן הפירוש פרש ר' רפאל מרדכי מלכי את משנתו החברתית, והצעותיו לשיפור החברה היהודית בכלל ובירושלים בפרט.[76]

באותן שנים הירבו לעסוק בירושלים גם בתורת הנסתר.[77] בין המקובלים היה ר' שלמה נָאוָרוֹ מחברו של הסיפור הידוע על ר' יוסף דילה רינה. שלמה מאיר בן משה

66 ראה פרומקין־ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, כרך א, ח"ב, עמ' 60. פסקים שלו נמצאים בכ"י מוסאיוף (לעיל הערה 64) ובכ"י סינסינטי 160 (לעיל, שם)

67 כ"י סינסינטי 160 (לעיל הערה 64).

68 ראה פרומקין־ריבלין, שם, עמ' 64, ולעיל עמ' 150–152.

69 ראה שם, עמ' 60, ולעיל עמ' 152–154.

70 ראה שם, עמ' 53, ולעיל עמ' 159. וראה עוד הקדמת מ' בניהו לספר "משפטי צדק", עמ' 15–16

71 ראה פרומקין־ריבלין, שם, עמ' 80–89.

72 ראה שם, עמ' 73.

73 ראה שם, עמ' 64–68.

74 ספר זה נחשב אבוד במשך שנים רבות, עד שנמצא בחרבות גטו לודז'. הוא נפרד בשנת תש"ז (1947) והובא ל"מוסד הרב קוק" (יצחק בואינו, שולחן מלכים, כ"י מוסד הרב קוק 1681).

75 ראה שו"ת מזבח אדמה, דף ג; שו"ת פרי האדמה, ח"ד, דף ח, ע"ב; שו"ת אדמת קודש, ח"א סימן ט, דף ט, ע"א. עוד על ר' יצחק בואינו ראה פרומקין־ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, כרך א, ח"ב, עמ' 68–69.

76 ראה מלכי וכן מלכי, כ"י ירושלים; ריבלין, ליקוטים

77 ראה שו"ת קול גדול, סימן כו, דף ד, ע"א; שו"ת הלכות קטנות, ח"ב, סימן קפז, דף לד, ע"א

נָאנָרוֹ, שנולד בקאסאלי מונפיראטו שבאיטליה בשנת שס״ו (1606), עלה לצפת, ומשם עבר לירושלים.[78] ר׳ יעקב ששפורטש מזכירו כשותפו של ר׳ אלישע חיים בשליחותו הראשונה.[79] לפי דבריו של נָאנָרוֹ הוא העתיק את מעשה יוסף דילה רינה מתוך ״כתבים ישנים״ אך נראה שהוא עצמו כתבו. בסוף המעשה הוא הוסיף:

> ואני המעתיק העתקתי אותו מכתבים ישנים ובלויים מאד אשר מצאתי אותם בגניזות ספרים אשר בצפת תוב״ב וכתבתי המעשה הזה לאות ולזכרון למען אשר לא יקרב איש זר להביא הגאולה הגם שאפשר שיפציר הדבר בחכמתו — שלמה נָאנָרוֹ הירושלמי.[80]

הוא המיר את דתו והיה לנוצרי. ספריו בקבלה היו בידי מלומדים נוצריים באיטליה, בני דורו, בימי זקנותו, לאהר המרתו, חיבר ספר לנבא על ביאת הגואל בשנת תל״ו (1676).[81]

ר׳ אלישע חיים, רעו של נָאנָרוֹ לשליחות ואביו של נתן העזתי התעניין גם הוא בלימוד הקבלה ועשה רבות למען הפצת ספרותה בדפוס. הוא הביא לדפוס את כתב היד של חלקו השני של ספר ״מגיד מישרים״, יומנו הקבלי של ר׳ יוסף קארו,[82] והוא גם שמסר לדפוס את הספר ״זהרי חמה״ לר׳ אברהם אזולאי.[83]

חישובי קיצין ונסיונות להתקשר עם העולמות העליונים העסיקו מאד את בני התקופה.[84] העיסוק בקבלה חרג אל מעבר לכותלי בית המדרש. העליה לרגל אל קבר שמואל הנביא ביום פטירתו,[85] ולקבו׳ רחל שלוש פעמים בשנה[86] הייתה כרוכה אף היא בפעילות קבלית ובנסיונות לקירוב הגאולה. בעיתות צרה ומצוקה לבשו

78 ראה יערי, שלוחי א״י, עמ׳ 281–282.

79 ראה ציצת נובל צבי, דף 89, ע״א.

80 המעשה נכלל בספר ״דברי יוסף״ לר׳ יוסף סמברי (ראה נויבאואר, סדר החכמים, ח״א, עמ׳ 124) ועל פי כתב יד זה נדפס, ראה אודותיו גם שלום, די לה רינה, עמ׳ קסד־קל.

81 ראה יערי, שלוחי א״י, עמ׳ 282.

82 מגיד מישרים, ח״ב, ויניציאה ת״ט (על שנת ההדפסה ראה: R.J.Z. Werbalowsky, *Joseph Karo Lawyer and Mystic*, Oxford 1962, pp. 25-26).

83 זהרי חמה, ויניציאה ת״י. על ר׳ אברהם אזולאי ראה יערי, שלוחי א״י, עמ׳ 281–282; ציצת נובל צבי, דף 2, ע״א; 21, ע״ב; 89, ע״א־ע״ב; 228, ע״א; נאיים, מלכי רבנן, עמ׳ כג; טולידאנו, שריד ופליט, כרך א, עמ׳ 21–22. מן הראוי לציין שלשלוחי ירושלים היה חלק חשוב בהפצת קבלת האר״י בגולה (ראה יערי, שלוחי א״י, עמ׳ 151–156).

84 ר׳ משה גאלנטי, למשל, היה לו ״מגיד״ שפקדו תכופות. ראה קרבן חגיגה, פרפראות לחכמה, סימן כב, דף מט, ע״א: ״ורוח הקדש הרגיל להופיע בבית מדרשו של רבינו...״; שם, סימן צב, דף לא, ע״א: ״וכמעט הופיע רוח הקדש בבית מדרש ברוך ה׳ אשר גילה סודו לעבדיו אוהבי שמו יתברך...״.

85 ראה קרבן חגיגה, פרפראות לחכמה, סימן לט, דף נ, ע״א.

86 ראה שם.

המאמצים להחשת הקץ באמצעות הקבלה וההתעצמות בתפילה ובתחינה אופי נמרץ ביותר. גם בזמנים כתיקונם שררו בקרב יהודי ירושלים כמיהה חזקה לגאולה ותחושה עמוקה של התקרבות אחרית הימים. תחושה זו באה לידי ביטוי, דרך משל, בצוואתו של ר' ברוך מזרחי משנת ת"ד (1644). הוא היה כה בטוח בביאת המשיח הקרבה ובאה עד כי אסר על צאצאיו למכור את רכושו בירושלים.[87] מובן איפוא שבתקופות קשות יותר קיבלה כמיהה זו ביטוי מוחשי חזק מאוד. בסיפור "מעשה שהי'[ה] בירושלים"[88] מתואר נסיונם של חכמי ירושלים וחשוביה להביא את הגאולה על ידי מאמץ עליון של תפילה ותחינה. על פי מעשה זה התאספו בשנת שצ"א (1631) עשרה אנשים מגדולי העיר וחכמיה, ובהאשימם את עצמם, בחוסר מעש לקירוב הגאולה, החליטו להסתגר בחדר אחד ולבכות ולהתפלל שם לבוא הגאולה, אולי ישמעם ה' ויוציאם מן "הגלות המר הזה". דבריהם של העשרה הללו נושאים אופי של תלונה ותרעומת כלפי ה', הזונח את עמו, הוא העם, שנעשו לו אותות ומופתים בימי קדם. לאחר הבקשה לרחמים "כרחם אב על בנים" והזכרת כוח ה' הכול־יכול, באים לידי ביטוי תחושות ההשפלה והביזוי, שהיו מנת חלקם של יהודי ירושלים.

לדברי כותבי המעשה, לאחר ארבעים ימי תפילה שמע ה' את זעקתם ושלח אש מן השמים להרוס את כנסיית הקבר הקדוש. התמוטטות בימות עבודה זרה כאות לגאולה הקרבה, היא מסורת ידועה[89] אך נראה שבשנת שצ"א לא התמוטטה כנסיית הקבר, אלא אפשר שפרצה בה שרפה קטנה. דבר סמליותו של מאורע זה עולה גם מן הכתוב. מוסר המעשה מספר, שלמתפללים הוסברה התמהמהות הגאולה בכך. שעדיין רבים הם הרשעים בקרב עם ישראל, והם לא יחיו בבוא הגאולה. אולם מכיוון שאין ה' "חפץ במות הרשע כי אם בשובו מדרכו וחיה", הריהו נותן לפי שעה אות. כי הוא לא שכחם, אולם הגאולה השלמה — טרם הגיעה שעתה. הסבר זה שכנע את המתפללים, והם קמו ופנו איש לביתו.

השבתאות

אין אפשרות לדון בחיי הרוח של הקהילה בירושלים במחצית השניה של המאה הי"ז מבלי להזכיר את השבתאות, למרות שסוגיה זו כבר נידונה בהרחבה במקומות אחרים.[90] אין ספק שפעילותם הנמרצת של חכמי ירושלים בלימוד קבלת האר"י, היה

87 ראה לעיל, עמ' 10.

88 מעשה שהיה בירושלים, דף קסא, ע"א — קסב, ע"א. תודתי לד"ר אברהם דיד מבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, שהעירני על מקור זה

89 ראה לעיל, עמ' 82–83.

90 ראה שלום, שבתי צבי, ח"א, עמ' 150–161, 190–204, 284–298

לה מקום חשוב בהכנת הקרקע לתנועה השבתאית בעולם היהודי כולו. שאלה אחרת היא שאלת יחסם של יהודי ירושלים אל השבתאות. שבתי צבי הגיע לירושלים בקיץ תכ"ב (1662) ושהה בה כשנתיים. ג' שלום מתאר את הרושם שהוא עורר בירושלים כ"תערובת של קדושה ופרישות עם מעשים זרים ומבהילים. מצד אחד עוררה אישיותו חיבה ומשכה את הלבבות בנימוסיה השקולים והחן שבמהותו... יחד עם זה גרמו מעשיו בשעת ההארה לתמיהות ולענשים".[91] ואכן, עם כל זרותו ומוזרותו לא היה שבתי צבי יוצא דופן לגמרי בין רבניה ומקובליה הסגפניים של ירושלים. אין ספק שאדם כר' משה גאלנטי, שהיה לו "מגיד", ואשר היה עושה לילות בתפילה ובלימוד בניסיונות להתקשר עם המגיד שלו,[92] לא היה רחוק מעולמו הרוחני של שבתי צבי, אלא שבינו לבין שבתי צבי הפריד אותו קו דק מן הדק, המפריד בין מה שנחשב לנורמלי במסגרת החברתית שלהם, לבין מה שנראה כבלתי־נורמלי אפילו במסגרת זו.

בתחילת ישיבתו בירושלים למד שבתי צבי עם שאר החכמים בישיבת התורה. אחר כך קנה (או בנה) לו בית בחצרו של אדם בשם "קופיא", ששלום מזההו עם "חביליו", הוא יהודה חביליו, שעזב את ירושלים בשל סכסוכו עם הקהילה על כספי השליחות של אביו.[93]

על מנהגיו בירושלים יש לנו עדות מפי אברהם קונקי מחברון, המספר, כיצד ייחד לו שבתי צבי חדר, שבו היה נסגר ומתענה משבת לשבת. הוא היה קונה לו את צרכי שבת כל אחד בנפרד "עד שהיתה זיעת גופו עוברת לבגדיו מרוב הטורח".[94] הוא אף יצא להתבודד בהרי יהודה, ושם שמע קולות ובת קול מתוך הקברים.[95] בירושלים הוא גם הכיר חלק מאותם תלמידי חכמים, שהיו אחר־כך לחסידיו, כר' דוד יצחקי משאלוניקי,[96] ר' שמואל פרימו מברוסה,[97] ר' יהודה שראף,[98] ר' מתתיהו בלוך אשכנזי ושבתי רפאל מיון.[99]

כפי שכבר הזכרנו[100] סבלו יהודי ירושלים בשנת תכ"ג (1663) מתביעותיו הכספיות של המושל, ונראה כי בעקבותיהן הם נאלצו לשלוח שליח למצרים ולאסוף שם ממון כדי להשביע את רעבונו. כשליח נבחר שבתי צבי. עוד בשעה שהוא עלה

91 שם, ח"א, עמ' 151.
92 ראה לעיל, עמ' 218.
93 ראה שלום, שבתי צבי, ח"א, עמ' 154–155; שו"ת בעי חיי, ח"מ, סימן לא.
94 תורת הקנאות, עמ' 29.
95 ראה שלום, שם, ח"א, עמ' 155.
96 ראה שלום, שם, ח"ב, עמ' 401; בניהו, שמועות, עמ' מה־מו.
97 ראה יצרי, שלוחי א"י, עמ' 287–288; רובשוב, סופרו של משיח, עמ' 36–37.
98 ראה שלום, שבתי צבי, ח"ב, עמ' 531–532; ציצת נובל צבי, דף 45, ע"א; 50 ע"א; 88, ע"ב.
99 ראה שלום, שם, ח"א, עמ' 155–156.
100 לעיל, עמ' 56.

ארצה, נקשרו יחסי ידידות בינו ובין רפאל יוסף צֶ׳לֶבי, אשר היה עשיר מופלג והדמות הראשונה במעלה בקרב יהודי מצרים. מסתבר אכן, כהשערת שלום, שזו הייתה הסיבה לבחירת שבתי צבי לשליחות זו.[101]

שבתי צבי יצא אם כן בסוף שנת תכ״ד או ראשית תכ״ה (1664) למצרים. בדרכו עבר בחברון, ושם השאיר רושם רב על ר׳ אברהם קונקי, שהיה אחר כך מגדולי חסידיו.[102] נראה שבשנת תכ״ה (1665), שבה הוא שהה במצרים, הוא לא זכה לאותה ״הארה״, שעשאתהו ממקובל וסגפן רגיל למי שרחוק מגבול הנורמאלי. באותה שנה הוא הצליח לאסוף כשלושה עד ארבעה אלפי ריאלים לטובת קהילת ירושלים.[103]

בהיותו במצרים הגיע אליו שמעו של נתן בן ר׳ אלישע חיים. הוא נתן העזתי. נתן העזתי היה, מתלמידי בית־המדרש הירושלמי ״בית־יעקב״. לאחר שהוא נשא את בתו של שמואל לישבונה מעזה, התיישב שם, ונודע כ״איש הרוח היודע מצפוני הלב ומגיד לאדם מה שיחו״.[104] לדעת שלום הלך שבתי צבי אליו רק כדי למצוא תיקון ומנוח לנפשו, אך שם קרהו הדבר, ששינה סופית את מהלך חייו — נתן גילה לו, שאין הוא צריך לתיקון כלל, כי האמת היא, שהוא הוא מלך המשיח. בערב שבועות תכ״ה נפלה על שבתי צבי מרה שחורה, וימים ספורים אחר־כך הודיע נתן במסיבת חברים, כי שבתי צבי הוא מלך המשיח. היה זה כנראה בי״ז בסיוון תכ״ה. שבתי צבי קרא לתשובה, כדי שישראל יהיו ראויים להימלט מחבלי הגאולה. אך לעומת זאת, בהתקרב י״ז בתמוז הוא ביטל את התענית. מעשה זה הזעיק את חכמי ירושלים,[105] ובהגיעו שמה הוא נתקל בהתנגדות חריפה, לאחר שזכה לגילויי התלהבות ותמיכה בעזה וחברון.

אין זה ברור אם ההתנגדות לשבתי צבי נבעה ממעשיו התמוהים או מתביעות שהועלו כלפיו בנוגע לכספי השליחות. נראה שהאשימוהו, שהוא לא העביר לידי שולחיו את כספי השליחות במלואם. כתוצאה מכך האשימתהו הנהגת הקהילה, כי ״רצה למלוך וכי נשארו בידו מעות השליחות״, והוא הוסגר לערכאות של גויים. משום מה נכשלה התביעה, ולא זו בלבד שהוא שוחרר, אלא על פי המסורת השבתאית, הוא אף הורכב על סוס סביב ירושלים במצוות הקאדי.[106] שבתי צבי המשיך לעשות מעשים זרים בירושלים, שהחמור שבהם היה התרת האיסור של

101 ראה שלום, שבתי צבי, ח״א, עמ׳ 157. יצויין, שגם באיגרת, ששלחו ראשי קהילת ירושלים לשליח אלמוני בבקשה, שירד למצרים על מנת לאסוף תרומות למענם, מצויינת יהודיתו של אותו שליח עם הצֶ׳לֶבי כסיבה לבקשתם (ראה כ״י ירושלים, איגרת 29, עמ׳ 71–72).

102 ראה שלום, שם, ח״א, עמ׳ 157–158.

103 ראה שם, עמ׳ 161.

104 ראה שם, עמ׳ 174.

105 ראה שם, עמ׳ 180–181.

106 ראה שם, עמ׳ 195–196.

אכילת חֵלב, שהוא אחד מל"ו הכריתות שבתורה. על מעשה זה לא יכלו עוד חכמי ירושלים להבליג, והם יזמו את גירושו מן העיר. המגרשים היו ר' אברהם אמיגו, ר' יעקב צמח, ר' שמואל גארמיזאן ור' שאול צאוחין.[107] הוא יצא מירושלים כפי הנראה באב תכ"ה, כשבעקבותיו רודף חרם חכמיה ופרנסיה.

סיכומו של דבר, אין ספק כי הנהגתה של קהילת ירושלים,הדתית והחילונית כאחת, התנגדה בחריפות להופעתו המשיחית של שבתי צבי. ואולם, מדברים, שנכתבו על ידי חכם ירושלמי בסביבות שנת תמ"ז (1687), מתברר, שבקרב בני הקהילה עצמם נמצאו לשבתי צבי תומכים לא מעטים, וכך הוא כותב על מאורעות שאירעו בירושלים בשנת תכ"ו (1666):

> ונתבטל המשא ומתן מכל ישראל. ונתבטל התשעה באב ונאסר להם מאת המלך והנביא להתענו'[ת] בו אלא היו נחשבים אותו יום משתה ושמחה כיום הפורי'[ם] ממש וזה לא היה בכל העולם כולו אלא בכל ערי תוגרמ'[א] מלבד ירושלים שהכלל לא ביטל ט"ב אבל הפרט רוב היחידים לא היו מתענין.[108]

היינו, קהילת ירושלים הייתה אולי היחידה באימפריה העות'מאנית, שבה לא נתבטל רשמית צום תשעה באב, אולם היחידים ברובם לא צמו!

הוויכוח על צום תשעה באב ושאר מנהגי האבלות על החורבן מתבטא בכמה שאלות, שנשאלו חכמי ירושלים באותה תקופה. בשו"ת הלכות קטנות מופיעה שאלה: "מה טיבן של איזה קינות שאומרים בט"ב", ותשובת ר' יעקב חאגיז:

> טעם לומר ואתה קדוש בליל ט"ב, אמר לי הח"ר [החכם רבי] יוסף מולכו נע"ד [נוחו עדן] משום דאמרו חז"ל (סוטה מ"ט) עולם מתקדש אקדושא דסדרא והיא במקום תורה שאסורה. ואמר המני"ח [הרב משה ן' יעקב חאגיז]: שמעתי מבנו הרב הכולל החסיד מורינו כמהרי"ע [כבוד מורינו הרב יעקב] מולכו יצ"ו, שהוא רמז לגאולה כדי שלא יתייאשו העם. ובפרט לרמוז לידת המשיח וכיוצא נמצאת נתקנה על נכון.[109]

שאלה בוטה יותר נשאלה מר' שבתי באר בקשר לקינות על החורבן, הנאמרות באשמורת הבוקר, הלא הן "תיקון חצות". והוא פסק שטרם הגיעה השעה לבטלן.[110]

במקורות העבריים ישנה שתיקה תמוהה בכל הנוגע לשבתי צבי ולשבתאות

107 ראה תורת הקנאות, עמ' 46.

108 שלום, שני שרידים, עמ' 188–190. החכם כותב הדברים הוא כנראה ר' רפאל מרדכי מלכי (ראה מ' רוזן, ר' רפאל מרדכי מלכי, חייו ומשנתו החברתית [בהכנה]).

109 שו"ת הלכות קטנות, ח"ב, סימן קלט, דף ל, ע"ב.

110 ראה שו"ת באר יצחק, סימן כט, דף לא, ע"א-ע"ב.

בירושלים. מכאן הסיק בניהו, שבירושלים הוטל חרם על השבתאות, ואף החרימו, שלא להזכיר את שבתי צבי. אולם החרם לא הוטל על השבתאים כפרטים, ובצורה זו ניסו חכמי ירושלים להציל את קהילתם מן המאבקים העזים, שפקדו על רקע זה את קהילות ישראל האחרות. לדעתו, המשיכה ירושלים להיות מעוז אנטי שבתאי גם בשנות השמונים של המאה הי"ז, וכל החכמים הירושלמים הידועים כשבתאים, כגון ר' דוד יצחקי, ר' יהודה חביליו, ר' יהודה שאראף, ר' שמואל פרימו ואחרים, חיו בשנותיהם ה"שבתאיות" מחוץ לירושלים.[111]

אולם קשה להתעלם מן הידיעות על שבתאותו של ר' דוד יצחקי,[112] ועוד יותר קשה להסביר את הידיעות האלה על ר' משה גאלנטי, ראש ישיבת "בית יעקב". המקור היחיד על התנגדותו של ר' משה גאלנטי לשבתאות, הוא עדות של גיסו ר' משה אבן חביב, שהעיד, כי אף שבראשונה לא היה גאלנטי מבזה לשבתי צבי, אף על פי שלא האמין בו, נהפך עליו לבו לדחותו לאחר שראה את איגרותיו, שכתב לירושלים, שבן חתם "אנכי ה' אלהיכם שבתי צבי".[113] אולם עדות זו לוקה בערבוב גמור של מוקדם ומאוחר, המטיל בספק את אמינות המידע על ר' משה גאלנטי ויחסו לש"צ. אפשר לתאר מצב שבו ביקש ר' משה אבן חביב להסביר את הידיעות על שבתאותו של ר' משה גאלנטי, או אולי אף הייתה יד מאוחרת משלו בדברים, שכן בעדות נאמר שר' משה אבן חביב שמע את הדברים "מר' אברהם יצחקי אב"ד ור"מ [וריש מתיבתא] דספרדים", דבר אשר לא היה יכול לקרות במציאות, שכן ר' אברהם יצחקי התמנה לתפקיד זה רק אחרי מות ר' משה אבן חביב.[114]

לעומת זאת עלינו להמציא הסבר משכנע בהרבה מזה שהוצע לפעילותו השבתאית של ר' משה גאלנטי בעיר חלב,[115] פגישותיו בשנת תכ"ז (1667) עם רבה השבתאי של שאלוניקי, ר' דוד די בוטון, והופעת קטעים מספרו "קרבן חגיגה" בספר השבתאי "חמדת ימים". כל הידיעות הללו מורות כי הוא היה שבתאי לפחות בהסתר.[116]

ודאי שהיו בירושלים גם בסוף המאה הי"ז מתנגדים חריפים לשבתאות כר' רפאל מרדכי מלכי ור' משה אבן חביב,[117] אולם לאור קביעתו של מלכי כי בזמנו אין אף חכם אחד שאפשר לומר עליו בוודאות, שהוא אינו נוהה אחרי תורה זו,[118] נראה

111 ראה בניהו, מעמדה, עמ' מו־מז; סה־סו.
112 ראה בניהו, שם, עמ' מה–נה.
113 ראה תורת הקנאות, עמ' 46.
114 ראה שלום, שבתי צבי, ח"א, עמ' 200, הערה 1.
115 ראה בניהו, מעמדה, עמ' מד־מה.
116 וראה בעניין זה ברנאי, לתולדות, עמ' 65–67 ודיון נרחב בנושא בחיבורו ר' רפאל מרדכי מלכי חייו ומשנתו החברתית (בהכנה).
117 ראה תורת הקנאות, עמ' 46.
118 ראה מלכי, דף 14, ע"א.

שרבים בירושלים היו שבתאים בסתר. הקשרים בין השבתאים בירושלים לאחיהם שבתפוצות לא פסקו,[119] והקהילה אף שלחה שליחים שבתאיים לגולה.[120]

דומה איפוא כי ההתייחסות השלילית אל השבתאות, שהדריכה בעבר חלק מן המחקר ההיסטורי, הביאה לעיוות בהצגת מקומה של השבתאות בחיי הקהילה.[121]

סיכומו של דבר: הגם שמשנות העשרים של המאה הי״ז עמדה הקהילה היהודית בירושלים בסימן ירידה דמוגרפית, וכפי שנראה להלן גם בסימן ירידה כלכלית, לא פגעה ירידה זו בחיי הרוח של הקהילה. ההיפך הוא הנכון. לבד מפעילות עניפה בנגלה, שהתבטאה בעיקר בספרות הפסיקה, שנוצרה בירושלים, התנהלה בעיר פעילות תוססת בנסתר. העיסוק בקבלה מתוך אמונה, שיש בכך כדי להביא לקירוב הגאולה, היה חלק חשוב מהווי חייהם של יהודי ירושלים, הווי שהיה טבוע בחותם הציפייה לקץ הימים. ניתן לשער, שהלך רוח זה, הוא זה שהביא לקליטת האמונה בשבתי צבי בין יהודי ירושלים, הגם שמטעמי זהירות הצניעו השבתאים בירושלים את דבר אמונתם, וכך לא ניתן לה לשבתאות בירושלים ביטוי פומבי ורשמי.

119 ראה שו״ת גינת ורדים, אהע״ז, כלל א, דף ו, ע״א; איגרות שד״רים, דף 91, ע״א; איגרת בקשה לעזרה כספית משמואל ברוך הלוי מירושלים אל בנימין הכהן באיטליה משנת תל״ב (1672). וראה אף דברי בניהו עצמו (שמועות שבתאיות, עמ׳ כח־לג).

120 ראה שלום, שבתי צבי, ח״א, עמ׳ 216; ציצת נובל צבי, דף 78, ע״ב; 80, ע״א; בניהו, שם.

121 וראה עוד ברנאי, לתולדות, עמ׳ 65–69.

חיי הכלכלה של יהודי ירושלים

מכל שנאמר עד כה על חיי היהודים בירושלים במאה הי״ז ניתן להסיק כי רובם התפרנסו מצדקה לצורותיה השונות: הספקה לתלמידי חכמים, קופת הצדקה של הקהילה, תרומות מחוץ לארץ ״על פי ליסטא״ וכיוצא באלה. ואולם, בדיקה מקפת של המקורות מוכיחה, כי תמונה זו אינה שלמה, ואין היא משקפת את דמותה האמיתית של הקהילה.

המחקר, שנעשה לאחרונה בארכיוני בית הדין השרעי בירושלים, מלמד שלאורך המאה הט״ז נטלו יהודי ירושלים חלק פעיל בחיי הכלכלה של העיר. בשנות הארבעים והחמישים של המאה שימשו יהודים בתפקידים שונים בשירות השלטון ובמערכת המינהל, ובמשך המאה הם אף פעלו כחלפנים, קצבים, אדמים, בורסקאים, סנדלרים, צורפים, סוחרי תבלינים, רופאים, מסגרים, חייטים, סוחרי אריגים, יצרני יין, טוחנים, סוחרים וסרסורים.[1] יהודים היו חברים בגילדות המקצועיות ובמקרים מסויימים אף הגיעו לראשותן.[2]

החומר הנוגע למאה הי״ז דומה באופיו במרבית מרכיביו לתמונה שתוארה על פי מסמכי בית הדין השרעי, אולם כפי שנראה להלן סימנים שונים מעידים על כך. שנכונותם של היהודים בירושלים לקחת חלק בחיי הכלכלה בעיר הלכה ונצטמצמה במאה הי״ז.

המסחר הבין־לאומי

במאה הט״ז נהנתה האימפריה העות׳מאנית מפריחה כלכלית. דרך שטחי האימפריה עשתה תנועת מסחר עירנית את דרכה מדרום מזרח אסיה, המזרח הרחוק ומרכז אסיה לאירופה. במאה הי״ז חלה ירידה בתנועה זו, אך עדיין הייתה קיימת תנועת מסחר חשובה ממרכז אסיה ומן האימפריה עצמה לאירופה, ויהודים תושבי האימפריה

1 ראה כהן, יהודים, עמ׳ 153–211.

2 ראה שם, עמ׳ 176.

נטלו חלק חשוב בתנועה זו, בעיקר בשלב השִילוּח מנמלי האימפריה אל איטליה ובחזרה.

אמנם לירושלים עצמה לא היה מעמד מרכזי במסחר הזה, אך בהיותה מרכז דתי שאליו באו שיירות של צליינים, באו אליה סוחרים, שעסקו בשיווק של סחורות מחלקים מרוחקים של האימפריה ואף מחוצה לה.[3] לכאורה חוסר הבטחון בדרכים וחמסנות הממשל המקומי היו צריכים לבטל כל אפשרות למסחר כזה בתקופה הנידונה (כפי שאמנם מעידים כמה מקורות מסוף המאה הט״ז,[4] ומן המחצית השניה של המאה הי״ז[5]), ואולם בספרות השו״ת ישנן עדויות על המשך קיומו של מסחר כזה, שיהודים נטלו בו חלק.

לאורך כל המאה הי״ז נתקיימה תנועת מסחר רצופה בין ארץ ישראל וירושלים במרכזה ובין מצרים, והיא הייתה כרוכה בתנועת עולי הרגל היהודיים.[6] בעדות משנת ש״ס (1600) מדובר על יהודי מתושבי ירושלים שירד למצרים בסחורה, ובחזרתו למקומו עבר בעזה, שם שכנעוהו פרנסיה להתיישב בעיר.[7] עדות משנת ת״ו (1646) מוסרת לנו על ראובן, שהיה תושב ירושלים, והיו לו עסקים שונים ובעלי חוב רבים. הוא הלך למצרים, ומשם שלח סחורות לקושטא אל שמעון, וציווהו למכרן בסך מסוים וברווחים לפרוע את חובותיו ל״תוגרמים״.[8] לשון אחר, ליהודי ירושלמי זה היה בקושטא פאטור (fattore), כלומר סוכן, אשר ביצע שם למענו עסקאות שונות וכך לא נאלץ ראובן לכתת רגליו שמה. זוהי דרגה גבוהה למדי של תחכום במסחר, ויש בה כדי להעיד על רמת מעורבותם של הצדדים במסחר הבין־לאומי. בהשוואה למצרים הייתה ירושלים מרכז משני בלבד. עובדה זו משתקפת מפָרשת תולדותיה של שותפות אחרת. השותפים, ראובן ושמעון שישבו במצרים, התנו ביניהם, שראובן ילך לאזמיר ושמעון יישאר במצרים, והם ישלחו סחורות זה לזה ויתחלקו ברווחים. השותפות נעשתה ללא הגבלת זמן. במהלך הדברים הרוויח שמעון אילו מעות מחוץ לשותפות ועקר את מושבו לארץ ישראל (קרוב לוודאי לירושלים), ואזי ירד מאוד שיעור רווחיה של השותפות (!) כתוצאה מכך פירק ראובן את שותפותו עם שמעון, השקיע את מעותיו בסחורות והלך עמן לקנדיה

3 ראה בעניין זה א׳ כהן, מפעלי פיתוח בירושלים בראשית השלטון העות׳מאני, קתדרה 8 (תמוז תשל״ח), עמ׳ 186–189. וכן שו״ת אבקת רוכל, סימן קח, דף קכה, ע״ב — קכו, ע״א; קלט, דף קכג, ע״ב; שו״ת הרדב״ז, ח״ב, סימן תרלח, דף ח, ע״ב.

4 ראה דה־אביירו, עמ׳ 259, איש שלום, מסעי נוצרים, עמ׳ 291.

5 ראה שאלו שלום ירושלים, יערי, מסעות, עמ׳ 334.

6 על תנועה זו ראה לעיל, עמ׳ 34, הערה 65.

7 ראה שו״ת אהלי יעקב, סימן קיט, דף קעד, ע״א.

8 ראה שו״ת בעי חיי, סימן פז, דף צה, ע״א.

שבכרתים. דומה שגם שמעון לא שבע נחת ממסחרו בארץ ישראל, שכן הוא העביר בהמשך הזמן את מסחרו לליוורנו.[9]

תנועת המסחר בין ירושלים למצרים משתקפת גם מאיגרות שנשלחו מקהילת ירושלים אל רבני מצרים כדי לשחרר בגד משי, שהוחרם מידי יהודי ירושלמי. הבגד הוחרם בשל קנס שהיה חייב אחיו של אותו יהודי במצרים. באחת האיגרות הציעו הכותבים, שבעל החוב יחכה, עד שאותו יהודי ירושלמי יגיע למצרים באחד ממסעותיו ואז יוכלו להתדיין עמו.[10]

לבד מן המסחר עם מצרים מצויות בידינו ידיעות על יחסי מסחר עם מקומות אחרים ועל פעילות מסחרית בכלל. השל"ה מספר על סוחרי יין יהודים המביאים יין מ"ארץ ישמעאל" (היינו מאסיה הקטנה). למכירה בירושלים.[11] במקור אחר מדובר על סוחר יהודי, היושב שישה חודשים בארץ ושישה חודשים בחו"ל ולו אשה בכל אחד משני המקומות.[12]

על תנועת המסחר אפשר ללמוד מעדויות להתרת עגונות בירושלים. עצם קיומן של עדויות אלה מאשר שאכן הייתה במסעות מסחר מירושלים ואליה משום סכנת נפשות. ואולם יש לזכור שמסעות בכלל היו במאה הי"ז עניין מסוכן למדי, ובכל זאת אנשים נסעו, הפליגו וסחרו, כך, למשל, יש בידינו עדויות למכביר בעניני התרת עגונות גם ביחס לאסיה הקטנה ויוון, ובכל זאת הייתה שם תנועת מסחר עירנית. בעדות משנת תכ"ה (1665) מדובר בסוחרים יהודים מירושלים שנסעו משכם ללוד ונרצחו בכפר בית רימה שבוואדי "ראנטיש".[13] עדות אחרת מאותה שנה מוסרת על יהודים מירושלים, שנשאו עמם "כסף, זהב ומשי" ונרצחו ליד הכפר "גאסני".[14] הימצאותם של יהודים ירושלמים בדרך, ולו גם בקרבת ירושלים, אשר בין מטלטליהם מצויות סחורות יקרות ערך כגון אלה, יכולה להעיד לפחות על הצבר הון שאיפשר מסחר בקנה מידה גדול, וייתכן שבאותו מקרה שלפנינו אף נעשה מסחר כזה.

יהא זה אם כן לא נכון לומר שתנועת המסחר "הגדול" פסחה על ירושלים. העדויות המצויות בידינו אינן מורות דווקא על הצלחה יתירה במסחר זה. ואולם יש לזכור שסוחרים, אשר לא נרצחו בדרכם, והגיעו בשלום לביתם, לא בא זכרם בכתובים, הוא הדבר לגבי סוחרים שלא הסתכסכו עם שותפיהם. ודאי שהדרכים היו בחזקת סכנה, והדבר פגע בהיקף המסחר, משום שאנשים נמנעו מלצאת לדרך. אולם

9 שו"ת בני אהרן, סימן צח, דף קא, ע"א כן ראה שו"ת משפטי צדק, סימן קכז, עמ' רכא

10 כ"י ירושלים, איגרות 92, עמ' 131; 93, עמ' 131–132

11 ראה שני לוחות הברית, ח"א, שער האותיות, דף צד, ע"ב

12 ראה שו"ת משפטי צדק, סימן מד, עמ' סג.

13 ראה שם, סימן צח, עמ' קלד. נחל אכזב זה הוא ממקורותיו של הירקון

14 ראה שם, עמ' קלה. הכפר דיר גסאנה הסמוך לבית רימה

למרות זאת הייתה תנועת מסחר אל ירושלים וממנה אף אל מעבר לגבולות ארץ ישראל גם במאה הי״ז.[15]

המסחר המקומי

עדויות רבות בידינו על מעורבותם של יהודים במסחר בתוך העיר. העוסקים במסחר היו ברובם יהודים ספרדים, מערבים ומוסתערבים, שידעו את לשון הארץ, ואילו האשכנזים, אשר לשון זו הייתה זרה להם משכו ידם ממנו.[16] יהודי ירושלים היו מעורבים בשלבים שונים של המסחר. בעוד שחלק מן העדויות שבידינו סתמיות למדי ומדברות על פלוני העוסק במסחר או עוסק בשוק במשא ומתן,[17] הרי שרבות מהן מאפשרות לצייר תמונה מפורטת למדי של מעורבותם של יהודי ירושלים במסחרה של העיר.

כבמאה הט״ז כך גם במאה הי״ז עסקו יהודים במסחר הבשמים ואף החזיקו חנויות בשוק הבְּשָׂמים. ר׳ גדליה מסימיאטיץ שתיאר חנויות אלה מדבר גם על מעט יהודים, שיש להם חנויות מזון הנקראות ״בַּכְּלַאוֶת״ על שם הממתק הנמכר בהן. בעליהן של חנויות אלה היו לדבריו שותפים עם ״ישמעאלים״(כלומר עות׳מאנים), על מנת שהללו יגנו עליהם מפני הגזלנים.[18] בפנקסי המסים העות׳מאניים מסוף המאה הי״ז נמנו: 3 סוחרי משי, 1 מוכר פסולת משי, 4 קצבים, 2 מוכרי גפרית או חוטי גפרית, 1 מוכר משחות, תרופות או ממתקים, 1 מוכר שקדים ומוכר נפט (חמר או שרף?), 1 חלפן, 5 סוחרי גרוטאות ו־4 סוחרים ללא ציון שם סחורתם.[19]

יהודי ירושלים עסקו גם במסחר בתוצרת חקלאית, שנקנתה בכפרי הסביבה. זו נמכרה בעיר לעתים כמות שהיא ולעתים אחרי עיבוד נוסף.[20] בין השאר סחרו בחלב,[21] חיטה, שעורה,[22] שמן[23] ופחם.[24] לדברי ר׳ גדליה מסימיאטיץ עסקו במסחר זה בעיקר מוסתערבים. דומה שרווח גדול לא היה בצדו של מסחר זה, שכן ר׳ גדליה

15 וראה עוד שו״ת הלכות קטנות, ח״ב, סימן צד, דף כז, ע״ב; שו״ת משפטי צדק, סימן לד, עמ׳ נא; שו״ת דרכי נועם, ח״מ, סימן ג, דף קפ, ע״א.
16 ראה דרכי ציון, יערי, מסעות, עמ׳ 283.
17 כ״י ירושלים, איגרות 19, עמ׳ 63; 198, עמ׳ 230; שתי ידות, חלק יג, דף קלט, ע״ב.
18 ראה שאלו שלום ירושלים, יערי, מסעות, עמ׳ 334.
19 הד, יהודי א״י, עמ׳ קעט־קפ.
20 לעניין זה ראה להלן, עמ׳ 230–231.
21 ראה דרכי ציון, יערי, מסעות, עמ׳ 279.
22 ראה שאלו שלום ירושלים, שם, עמ׳ 334.
23 ראה שו״ת הרדב״ז, ח״א, סימן שפז, דף סה, ע״א.
24 ראה שאלו שלום ירושלים, שם, עמ׳ 340.

ציין את עניים הרב של סוחרים אלה.[25] בין יהודי ירושלים נמצאו גם רוכלים,[26] וכן בֶּהָמִים, שהיו משכירים או נוהגים בבהמות משא.[27] עוד נמצאו ביניהם מתווכים וסרסורים. כך למשל התנצל ר׳ דוד טרדיאולה בפני ה״משנה״, הוא אבראהים אגא, אשר תבע ממנו ממון רב דמי כופר נפשו, כי הוא איש עני ״איש הבינים וסרסור״, כלומר, מתווך.[28] ברשימת חייבי המס מסוף המאה הי״ז מופיעים 9 כרוזות או סרסורים.[29]

מלאכה

העדויות על בעלי מלאכה יהודים מרובות הן. גם העוסקים במלאכה היו, כנראה, רק אלו ששלטו בלשון הארץ. ר׳ משה פוריית מוסר על בעלי מלאכה רבים בקרב הספרדים, האשכנזים, לדבריו, נמנעו ממסחר, גם אם ידעו מלאכה או מסחר כלשהו, וזאת בשל אי ידיעת השפה. נראה שמאותו טעם הם לא עסקו גם במלאכה.[30] בפיו של ר׳ משה פוריית עדויות על טוחני קמח ואופים יהודים,[31] וכן על עושי כפתורי משי, שהיא, לדעתו, ״מלאכה של ברכה״ בירושלים.[32] על צורף ירושלמי אנו למדים מאיגרת המלצה, שניתנה לו בבואו לעיר.[33] ז׳אן דובדאן, שביקר בירושלים ב־1652 כתב, שבעיר אופים, טבחים, רוכלים, חייטים, ספרים וסנדלרים — כולם יהודים.[34]

גם מסוף המאה הי״ז נשתמרו ידיעות רבות על בעלי מלאכה יהודים. ר׳ משה אבן חביב נשאל בעניין אדם ״שהיו ידיו צבועות איסטיס ופואה ודרכו שלא הקפיד בחול אלא בשבת שדרך אדם לנקות את עצמם״.[35] איסטיס ופואה הם צבעי בגדים.[36] נראה שהשאלה נשאלה בתוך העיר (בהעדר ציון אחר).[37] אפשר שצבעו כאן משי.

25 ראה שם, עמ׳ 334.
26 ראה שו״ת אהלי יעקב, סימן יא, דף כז, ע״ב; הד, יהודי א״י, עמ׳ קעט־קפ.
27 ראה הד, שם. על חֲמָר יהודי שנעלם בדרך בין צפת לדמשק בשנת תל״ב (1672) ראה תשובה בכ״י סינסינטי 161.1, דף 112, ע״א, צילום במכון 17142.
28 ראה חרבות ירושלם, דף ה, ע״א.
29 הד, יהודי א״י, עמ׳ קעט־קפ.
30 ראה דרכי ציון, יערי, מסעות, עמ׳ 283.
31 ראה שם, עמ׳ 281; על אופים יהודים ראה גם שאלו שלום ירושלים, שם, עמ׳ 339.
32 ראה שם, עמ׳ 271.
33 ראה כ״י ירושלים, איגרת 55, עמ׳ 100.
34 ראה דובדאן, עמ׳ 345, איש־שלום, מסעי נוצרים, עמ׳ 345.
35 שו״ת קול גדול, סימן נא, דף כד, ע״ב.
36 ראה שבת ט, ה; מגילה ד, ז.
37 אפשר אף שר׳ משה אבן חביב לא כיוון דווקא לצבעי בגדים אלו אלא לצבעים סתם אלא שהוא נקט את לשון המשנה (ראה ההערה הקודמת, וראה, למשל, שו״ע או״ח קכ״ח, לב).

שהעדויות על העיסוק בו מרובות למדי. מלבד עדותו של ר׳ משה פוריית נזכרו 16 אורגי משי בפנקסי המסים, שהביא הד. כן נזכרו שם 6 רוקחים, 5 קדרים, 4 צורפי כסף וזהב, 4 שואבי מים, 2 אופים, 2 עושי כפתורים, 1 עושה סבון, 1 נגר, 1 עושה (או מוכר) מסרקות, 1 עושה (או מוכר) פנסים.[38]

גננות וחקלאות

יהודי ירושלים עסקו גם בגננות צנועה, כנראה בגינות שליד הבתים. אלו סיפקו את צורכי בעליהן, ולעתים הוצאו מהן עודפים למכירה. אפשר שהיה גם עיבוד חלקות גדולות יותר שלא ליד הבתים.

נשתמרו בידינו ידיעות על גידול דלועים,[39] שום,[40] ורדים,[41] גפנים[42] ועוד. הגינות נזרעו כמה פעמים בשנה. עוד אכלו מין ירק אחד וכבר זרעו את משנהו, וזה בשל ריבוי הגשמים בחורף, בקיץ השקו את הגינות מן הטל ומבורות המים. לדברי ר׳ גדליה מסימיאטיץ אפשר היה לגדל תבואה גם בקיץ, אלא שאז היה צורך להשקותה.[43]

יהודים נהגו לחכור גנים מן הגויים. ולגדל בהם גידולים שונים.[44] במקרים אחרים היו קונים את הפרי ״דמאן״, היינו, בעודו על העץ כשהוא צריך עדיין לכמה טיפולים, או לאחר גמר בישולו כשהוא צריך רק לקטיפה.[45] בגידולים כאלה נעשו גם שותפויות עם מוסלמים.[46]

ייתכן שיהודים אף עיבדו חלקות גדולות יותר מחוץ לחומות העיר. על אפשרות זו מרמזת התקנה מראשית המאה הט״ז המחייבת לקנות פחמים ״רק מן הפלחין״.[47] עדות נוספת המרמזת לאפשרות זו, עולה מדבריו של השל״ה, המביא את ההלכה האומרת, ש״פירות הנקנים מעם הארץ נקראים דמאי והם ספק אעפ״י שהוא אומר

38 ראה הד, שם (הערה לעיל).
39 ראה שו״ת הלכות קטנות, ח״ב, סימן כא, דף כג, ע״א.
40 ראה שם; שו״ת קול גדול, סימן סג, דף לא, ע״ב.
41 ראה שו״ת הלכות קטנות, ח״א, סימן פג, דף ו, ע״ב.
42 ראה שו״ת קול גדול, סימן סג, דף לא, ע״ב; סימן צח, דף סה, ע״ב; שו״ת הלכות קטנות, ח״ב, סימן קמג, דף לא, ע״א.
43 ראה שאלו שלום ירושלים, יערי, מסעות, עמ׳ 359.
44 ראה שו״ת קול גדול, סימן נז, דף כז, ע״ב.
45 ראה שני לוחות הברית, ח״א, שער האותיות, דף עח, ע״א — עט, ע״א. (המונח ״דמאן״ משמש בהוראה זו גם בימינו).
46 ראה דיני רבני ירושלים הקדמונים בסוף שו״ת חיים וחסד, סימן עט.
47 ראה פריימאן, תקנות ירושלים, עמ׳ 208–214, תקנה יד. בעניין חלקות חקלאיות מחוץ לעיר בבעלות יהודים במאה הט״ז ראה כהן, יהודים, עמ׳ 224–225.

שהן מעושרות אינו נאמן, והקונה ממנו חייב להפריש תרומה ומעשר".[48] ייתכן שהוא הביא את ההלכה הזו, משום שקיימים היו חקלאים מוסתערבים, שלא היו נאמנים בעיניו, ועל כן הוא היה סבור, שיש להפריש אחריהם מעשר כדי לצאת ידי הספק. אנו יודעים גם על קניית תוצרת חקלאית לשם עיבוד נוסף, לתצרוכת עצמית וגם למכירה. כך למשל נהגו יהודים לקנות ממוסלמים שומשומין לתעשיית השמן,[49] זיתים לכיבוש ולהפקת שמן[50] וענבים לעשיית יין וצימוקים.[51] אין ידיעות היכולות ללמדנו כמה יהודים עסקו בכך.

עסקי חכירה ותיווך אצל המושל

אופי היחסים בין מושל הסנג'ק ליהודי ירושלים במאה הי"ז לא מנעם ממשא ומתן עסקי אתו. ידיעות על משא ומתן כזה מופיעות בזמנים שונים במשך המאה. התייר האנגלי וויליאם ליתגו מספר בספר מסעותיו משנת 1612 על יהודי, שחכר את מכס הכניסה לירושלים, הגפר, ועסק בתיווך למען המושל.[52] גם התייר הקראי שמואל בן דויד מספר, שבזמן ביקורו בירושלים (בשנת ת"א [1641]) שימש שיח' אל־יהוד גם כממונה על גביית מס הגפר.[53]

ניתן לתאר שלא היו אלה הפעמים היחידות של חכירת הזכות לגביית הגפר בידי יהודים. פעילות זו מעידה בלי ספק על הצבר הון של ממש בידי החוכרים. מלבד חכירת מסים עסקו יהודים גם בתיווך למען המושל. ר' שמואל גארמיזאן נשאל פעמיים בדבר אנשים, שעסקו בתיווך כזה, במקרה אחד נשאלה שאלה האם יכול יהודי להשיג את גבולו של יהודי אחר ש"היה לו חזקה זה כמה שנים לפתח השר ומת, והניח יורשים ובן גדול ראוי לעבוד בפתח השר".[54] במקרה השני דיבר בשניים ש"היו שותפים בבית השר, וכל הריוח היה באמצע, ועשו חשבון, ונשאר ראובן חייב לשמעון מנה, ונשאר עוד בשותפות, ואחר ימים מת שמעון, ובאו יורשיו לתבוע המנה מראובן, והשיב ראובן: אחר שעשינו חשבון ונשארנו בשותפות, הריוח אביכם יותר ממה שכתוב בפנקסו, ואיני מאמינו במה שכתוב בפנקסו, ולכן איני רוצה לשלם

48 שני לוחות הברית, ח"א, שער האותיות, דף עט, ע"א

49 ראה שו"ת הלכות קטנות, ח"א, סימן צה, דף ז, ע"א; שו"ת משפטי צדק, סימן צג, עמ' קפז

50 ראה שני לוחות הברית, שם, דף עח, ע"א.

51 ראה שו"ת הלכות קטנות, ח"ב, סימן קמג, דף לא, ע"א; דרכי ציון, יערי, מסעות, עמ' 280 שאלו שלום ירושלים, שם, עמ' 333 (הוא כותב, כי אין ייצאת מזה פרנסה ליהודים); שני לוחות הברית שם.

52 ראה ליתגו, עמ' 235.

53 ראה יערי, מסעות, עמ' 241.

54 שו"ת משפטי צדק, סימן קמב, עמ' רמה

המנה שנשארתי חייב לו״.[55] נראה שמדובר כאן במעֵין שתדלנים, שפעלו למען מבקשי בקשות מן המושל, ואשר היו מוציאים לפועל עסקאות, שהמושל ביקש לבצע.

רופאים, עורכי דין ומוסיקאים

בירושלים היה מספר גדול של רופאים יהודיים. הנוסע הנוצרי פנטליאו דה אביירו פגש בירושלים רופא מפורסם מאֶבוֹרה שנקרא בארבוסה. הוא היה לדבריו, פליט מאנוסי אנקונה.[56] ואכן היה זה רופא ידוע מאד, ואמאטוס לוזיטאנוס תיארו בחיבורו על הרפואות כ״רופא מלומד ומצויין בהתנסות ארוכה״. הרפתקאותיו תוארו בכרוניקה העברית על פרשת אנוסי אנקונה, ומשם מסתבר שהוא נמלט אל שטחי האימפריה העות׳מאנית.[57]

מאורעות דומים של נדודים ובריחה היו גם מנת חלקו של רופא אחר, הלא הוא ר׳ יעקב צמח.[58] ב״חרבות ירושלם״ לבד נזכרו שמותיהם של ארבעה רופאים: יצחק חביליו,[59] יעקב אבן עמרם הפרנס,[60] יעקב אבוהב[61] ושמואל הלוי.[62] המפורסם מביניהם היה שמואל הלוי, אשר שימש גם כרופאם של עת׳מאן ומושל עזה. בזכות תפקידו זה נודעה לו השפעה לא מעטה.[63] רופא יהודי מעורב גם בפרשת רצח נזיר יווני בשנת 1674 (תל״ד). אותו רופא נתבקש אז על־ידי המושל לתווך בין המנזר היווני־אורתודוכסי ובין המנזר הפרנציסקני שאחד מנזיריו הואשם ברצח.[64] על פי רשימתו של הד היו בירושלים בסוף המאה הי״ז שלושה רופאים יהודים.[65] אחד

55 שם, סימן קלא, עמ׳ רל.

56 דה־אביירו, עמ׳ 259–261, איש שלום, מסעי נוצרים, עמ׳ 292.

57 על כל זאת ראה זֶנה, מפאוולו הרביעי, עמ׳ 44–45 ובמיוחד הערה 35. יש לציין שגם איש־שלום וגם זנה התחבטו בשאלת זהותו וגורלו של בארבוסה זה. איש שלום לא ידע, שזהו הרופא המפורסם המתואר בכרוניקה הנזכרת, ואשר נמלט מרשת האינקוויזיציה, וזנה לא ידע שהוא התגלגל בסופו של דבר לירושלים.

58 ראה קורא הדורות, דף מט, ע״א, וראה לעיל, עמ׳ 213.

59 ראה חרבות ירושלם, דף ה, ע״ב. מכני משפחת חביליו נמצא באותו זמן גם ברוך חביליו, שנזכר כשליח ירושלים באמשטרדם בליברו דוס טרמוס (ב), דף 56, ע״ב, החלטה מ־1.1.1631. וכן ר׳ דוד חביליו (ראה לעיל, עמ׳ 214, הערה 45).

60 ראה חרבות ירושלים, דף ד, ע״א. בפנקס קהילת אמשטרדם מוזכר דוקטור יעקב בן עמרם (ליברו דוס טרמוס (ב), דף 56, ע״ב, החלטה מי׳ אדר שצ״ה [1635]).

61 ראה חרבות ירושלם, דף י, ע״ב. דוקטור רפאל בן יעקב אבוהב נזכר בפנקס קהילת אמשטרדם. אפשר שהוא בנו של יעקב אבוהב זה (ראה ליברו דוס טרמוס (ב), שם).

62 ראה שם, דף ה, ע״א.

63 ראה שם, דף ח, ע״א.

64 ראה לעיל, עמ׳ 92.

65 ראה הד, יהודי א״י, עמ׳ קפ.

מהם, רפאל מרדכי מלכי, זכה לפרסום רב בזכות עשרו וחכמתו.[66] למרות הימצאותם של רופאים רבים בעיר מתלונן מלכי בפירושו על התורה, כי יהודי ירושלים אינם נזקקים לשירותי הרופאים ומעדיפים מיני סממנים מפוקפקים, הניתנים להם על־ידי אנשים שאינם מוסמכים לעסוק ברפואה.[67]

אף עורך דין מצאנו בירושלים. ר׳ שמואל גארמיזאן מספר על מקום ״שנהגו ליקח כל בעל דין מליץ טוב בעדו, ואמר אחד לחברו, איני יכול לעמוד כנגד המליץ שלך, כי הוא בעל עלילות והמצאות, והלא טוען איני מוצא כנגדו״ !.[68]

בין היהודים נמצאו גם מנגנים ומזמרים. ברשימה בפנקס המסים העות׳מאני נרשם מנגן על הטנבור.[69] עדויות על מנגנים ומזמרים מופיעות גם בספרות השו״ת של סוף המאה. נראה מהן, כי הללו נהגו להופיע גם בבתי המוסלמים, ושאלה בעניין זה נשאלה בבית מדרשו של ר׳ יעקב חאגיז.[70]

ההלוואה בריבית

יש בידינו ידיעות רבות על יהודים מלווים בריבית. המלווים היו בני קבוצות חברתיות שונות, שהמשותף לכולן העובדה שבידיהן נמצא הון שהם לא יכלו או שלא רצו להפעילו בדרך אחרת. בין אלו היו, למשל, יתומים ואלמנות אשר נתנו, כנראה, את כספם בריבית בתיווכם של אפוטרופסיהם, או אף של מתווכים מקצועיים, קבוצה אחרת היו תלמידי חכמים. גם אלו לא יכלו להפעיל את הונם בדרך אחרת, שכן אם היו עושים זאת, היו מפסידים את זכותם לפטור ממסים. הקביצה החשובה מבין המלווים בריבית היו יהודים אמידים אשר ביקשו לבלות את שארית ימיהם בירושלים. הללו מכרו את רכושם בגולה והביאו עמם לעיר את תמורתו, כולה או חלקה. כאן הסתבר להם שאין אפשרות להפעיל הון גדול מבלי שזה ימשוך את תשומת לב השלטונות ויעבור בסופו של דבר לכיסיהם. הברירה היחידה שנותרה בפניהם איפוא, אם היה ברצונם להשאיר את כספם בירושלים עצמה, הייתה לתיתו בריבית. מלווים אלה היו ברובם צאצאי אנוסים, שהתעשרו בעסקם במסחר, באיטליה או בארצות השפלה.[71] בשל עושרם הייתה קבוצת המלווים במאה הי״ז

66 ראה שאלו שלום ירושלים, יערי, מסעות, עמ׳ 328; ״ואח״כ שלחו להביא את הרופא מומחה שהיה בירושלים איש ספרדי חכם, גדול בתורה ובחכמת הרפואה ועשיר גדול ה״ה חכם מרדכי מלכי זצ״ל״.

67 ראה ריבלין, ליקוטים, חוב׳ ב, עמ׳ 25.

68 שו״ת משפטי צדק, סימן קלט, עמ׳ רלז.

69 ראה הד, יהודי א״י, שם.

70 ראה שו״ת הלכות קטנות, ח״א, סימן קט, דף ח, ע״א; שו״ת קול גדול, סימן ס, דף כט, ע״ב

71 ראה שו״ת הלכות קטנות, ח״ב, סימן קסא, דף י, ע״א; סימן קסב, דף י, ע״א; שו״ת קול גדיל, סימן סז, דף לו, ע״א; שו״ת דבר שמואל, סימן קנו, דף נג, ע״ב; שו״ת יו״ט צהלון הנדפסות.

עמוד התווך של הקהילה. הלקוחות העיקריים של המלווים היו המנזרים הנוצריים בירושלים. הוויכוח החריף, שהתנהל במחצית הראשונה של המאה הי״ז על עניין ההלוואה למנזרים בשל צד איסור של החזקת ידי עכו״ם שיש בו, הסתיים בסופו של דבר בהתרת ההלוואה להם, שכן התברר, שזו הדרך היחידה להפעיל הון בעיר מבלי למשוך את תשומת לב השלטונות להימצאותו. בשנים האחרונות של המאה הי״ז אף הומלץ להגביל את הסכומים שניתנו בהלוואה למנזרים, כיוון שגם מקור הכנסה זה כבר היה גלוי וידוע לשלטונות.[72]

יהודים רבים הלוו בריבית גם לקהילה עצמה ואף לחבריהם היהודים, ואנו מוצאים, שלא תמיד הם נהגו במידת הרחמים בבואם לגבות את חובם. ר׳ יום טוב צהלון מספר על מלווה בריבית ירושלמי אכזר ומרושע, שהיה מקיף ״בנשך ובמרבית וזה דרכו כסל לו כל הימים ומעשיו מפורסמים״.[73] אל ר׳ יוסף מטראני ור׳ אשטרוק אבן שאנג׳י נשלחה שאלה בעניין דינם של אנשים ״המלווים מעות לממוני העיר ירושלים ופרנסיה מריוח קצוב כך למאה״, והמלווים רוצים ללמוד היתר מזה ״שהפרנסים לוקחים לצורך הקהל והעניים ת״ח״, אבל האמת היא שהם ״נוגשים אצים אל ממונם לפרוע להם הרבית מדי חודש בחדשו ופעמים שהם לוקחים ממקום אחר כדי לפרוע להם הרבית״.[74]

עליית חשיבותם של המלווים בריבית בחברה היהודית בירושלים, והמוסכמה החוזרת ונשנית בדברי בני הזמן, שההלוואה בריבית היא מוצא אחרון כמעט להפעלת הון בירושלים, מעידה, שלמרות מגוון העיסוקים העולה מן המקורות שנסקרו לעיל, מסתמנת במאה הי״ז ירידה בנכונותם של עולים שזה מקרוב באו להשקיע מהונם בפעילות כלכלית גלויה בעיר. דבר זה מעיד בוודאי על תהליך של התאבנות בכלכלה הירושלמית.

התאבנות הכלכלה הירושלמית

למן המחצית השנייה של המאה הי״ז מתוארות האפשרויות לגבי פעילות כלכלית בעיר תוך גילוי ספקנות רבה ואף למעלה מזה.

סימן קסט, דף קלח, ע״ב — קלט, ע״א; שו״ת באר מים חיים הנדפסות, סימן סא, דף קלד, ע״א; שות אשטרוק אבן שאנג׳י, דף קמט, ע״ב; שו״ת מהרי״ט, ח״ב, סימן לט, דף כד, ע״ב; שו״ת משפטי צדק, סימן סד, עמ׳ פד; כ״י ירושלים, איגרות 153, עמ׳ 183; 169, עמ׳ 199; 173, עמ׳ 203; שו״ת ר׳ אליעזר אבן ארחא הנדפסות, סימן יג (ב), עמ׳ סג.

72 על עניין זה ראה בהרחבה לעיל, עמ׳ 86–90; ריבלין, ליקוטים, חוב׳ א, עמ׳ 20.

73 שו״ת יו״ט צהלון הנדפסות, סימן קסט, דף קלח, ע״ב — קלט, ע״א.

74 שו״ת מהרי״ט, ח״ב, סימן לט, דף כד, ע״ב; שו״ת אשטרוק אבן שאנג׳י, דף קמט, ע״ב. על הלוואה לקהילה ראה גם שו״ת באר מים חיים, סימן סא, דף קלד, ע״א; חרבות ירושלם, דף יא, ע״א. בכ״י ירושלים (איגרת 49, עמ׳ 94), צוין, כי הקהילה חייבת ליתומים ולאלמנות 10,000 גרוש.

בפני יהודי בעל נכסים, שעלה לדור בארץ ישראל, עמדה תדיר השאלה, אם למכור את נכסיו ולהביא עמו את תמורתם בעין, על מנת לעשות בהם כאן עסק כלשהו, או שמא עדיף, שנכסיו יושארו בחוץ לארץ, ועליהם יתמנה נאמן, שישלח לו את פירותיהם כדי פרנסתו.

הדעה הרווחת הייתה, שמוטב להשאיר את הנכסים בחוץ לארץ ביד נאמן, אשר ישלח את הפירות לארץ. ר' שמואל אבוהב מסר, כך למשל, לאברהם ירק בשנת ת"ך (1660), כי "הנסיון הוכיח שאינו ראוי להולֵך שם להוליך בידו כל מה שיש לו על ספק איזה עסק או סחורה, שיעשה שמה, אלא להניח הממון במקומה הללו [באיטליה] ביד איש אמונים שיתעסק בו, וישלח לו פירותיו מידי שנה בשנה".[75] כן יעץ גם ר' רפאל מרדכי מלכי, אשר הסביר את עצתו באמרו, שאי אפשר לעסוק במסחר בארץ "משום שהיהודים הם בחזקת עניים", היינו, מקובל על השלטון שהיהודים עניים הם, ואין אפשרות לסחוט מהם כספים בתואנות שונות. "ואם ידע השר שיש אדם רשום[76] בעיר מן היהודים אפשר יעליל עליו עלילות לאכול נכסיו". על כן, אל יחשוב העולה לארץ, שאם הוא יביא את נכסיו עמו, הם ירוויחו לו כאן כשם שהרוויחו לו בחוץ לארץ, אלא מוטב לו להשאיר את רכושו בחוץ לארץ, שישלחו לו את פירותיו כל שנה, או ימכור את רכושו, ויביא את הכסף לארץ, על מנת ש"יוציא מתוך כיסו ויאכל".[77]

ואכן, יהודים רבים נשמעו לעצות אלה, והשאירו את רכושם בארץ מוצאם בידי נאמן. מטבע הדברים, לא תמיד כיוון הנאמן לרצון מאמינו, המרוחק ממנו הרבה. ועל כן נוצרו ביניהם מדי פעם חיכוכים, שבאו לידי בירור בבית־הדין, כך מצאו עדויות רבות על נוהג זה את דרכן אל ספרות השו"ת של התקופה.[78]

סיכום: דמותה הכלכלית של הקהילה — מהות ותדמית

הקווים העיקריים בתמונה המתוארת לעיל סותרים במידה רבה את דמותה המקובלת של קהילת ירושלים — קהילה של יהודים חלכאים ונדכאים, אשר כל מטרת ישיבתם בעיר אינה אלא קירוב הגאולה, ואין הם עוסקים אלא בתפילה ובחישובי־קצין.

75 בניהו, איגרות (תשט"ו), איגרת יב, עמ' קע.

76 כלומר שעושרו ידוע ומפורסם.

77 ריבלין, ליקוטים, חוב' א, עמ' 20. ר' משה פוריית (דרכי ציון, יערי, מסעות, עמ' 284–285) הגדיל לעשות, בהמליצו, שרק זקנים ומעות בידם יעלו לארץ, משום שלדבריו, גירלם של הצעירים וחסרי הרכוש הוא רע ומר כאן.

78 ראה שו"ת עדות ביהוסף, סימן לא, דף סה, ע"ב; שו"ת מאיר גאוויזון, סימן כז, דף נה, ע"א שו"ת משפטים ישרים, סימן מד, דף צא, ע"ב; סימן עא, דף קיח, ע"א; שו"ת באר עשק, סימן עה, דף פג, ע"ב; שו"ת נבחר מכסף, סימן פט, דף קעא, ע"א.

במאה הי״ז מעורבים היהודים במגוון גדול של עיסוקים, ולפחות עד אמצעה יש להם חלק פעיל בכלכלת העיר. ברשימת משלמי המס מן השנים האחרונות של המאה, כפי שהיא עולה מן הפנקסים העות׳מאניים, נמצאים לפחות כמאה איש, שהתפרנסו מעמל כפיהם.[79] גם אם לא נביא בחשבון שיעור מסויים של השתמטות מתשלום המס, הרי בקהילה המונה אלף עד אלף ומאתיים נפש, מאה איש הם כמחצית מספר המפרנסים. אמנם אין זה מצב נורמלי לחלוטין, אבל התמונה המשתקפת ממנו רחוקה מזו שהייתה מקובלת עד כה.

זאת ועוד, את קהילת ירושלים קשה להגדיר כקהילה של קבצנים. לאורך כל התקופה היו בקהילה אנשים לא מעטים, שהיה ברשותם הון רב. העובדה שיהודי ירושלים הצליחו ללוות בריבית בתקופת שלטונו של אבן פרוח׳ 50,000 גרוש, מלמדת שהיו ביניהם עשירים, שעל ערבותם סמכו המלווים המוסלמים.10,000 גרוש מן הסכום הזה נלקחו בהלוואה מיהודים ירושלמים (!),[80] ויהודים היו גם המקור העיקרי להלוואות, שנטל המסדר הפרנציסקני בעיר באותה תקופה.[81] הנה, למשל, אנו מוצאים, שבאותן שנים ניסו שתי נשותיו של ר׳ יעקב הלוי סכנדרי להבריח מירושלים תכשיטים בשווי של שמונת־אלפים גרוש (!) וכך ניסתה אחותו של ר׳ אליעזר אבן ארחא, מרת ברוילה, להבריח מן העיר גמל עמוס מיטלטלין יקרי ערך.[82] ר׳ חיים פואה מאיטליה בנה באותן שנים בירושלים בית מפואר בסגנון ארץ מולדתו שבנייתו עלתה ארבע־מאות גרוש.[83] החזקת שפחות על ידי נשים יהודיות מוזכרת לכל אורך התקופה,[84] והיא בוודאי אינה יכולה להעיד על חוסר אמצעים. במחצית השנייה של המאה הי״ז קשורות רוב הידיעות על הצבר הון בידי יהודים ירושלמים בהלוואה בריבית ובפירות רכוש בגולה הנשלחים לארץ.

הסיבה לירידת חלקם של יהודי ירושלים בכלכלת העיר נעוצה איפוא לא באפיים של יהודים אלו, אלא בתנאים האובייקטיביים בעיר שלא עודדו פעילות כזו; הא ראיה — במאה הט״ז, כאשר כלכלת העיר זכתה לעידוד ולתשומת לב מצד השלטונות העות׳מאניים, הייתה מעורבותם של היהודים ניכרת מאד.

עם זאת, ודאי שהיו גם עניים לא מעטים בעיר, אך יותר משקבעו עניים אלה את מהותה האמיתית של הקהילה, השתמשה בהם הקהילה כדי להמחיש ולהדגיש את דלותה. בבסה את הדעה ש״היהודים הם בחזקת עניים״, ביקשה הקהילה להתחמק מתביעות השלטון העות׳מאני שעלו פי כמה על הכנסותיה. תביעות אלו דלדלו את

79 ראה הד, יהודי א״י, עמ׳ קעט־קפ.
80 ראה לעיל, עמ׳ 49.
81 ראה לעיל, עמ׳ 86–87.
82 ראה להלן, עמ׳ 254, וראה שם מקורות נוספים על תכשיטי כסף וזהב אצל נשים ירושלמיות.
83 ראה קויפמאן, עמ׳ 87.
84 ראה להלן, עמ׳ 243–244.

הקהילה ושיקעה בחובות כבדים. יהודי ירושלים אף סברו שעל קהילות הגולה מוטלת החובה לחלצם מנטל החובות; תדמית זו של קהילה ענייה שימשה אותם איפוא גם בפניותיהם אל יהדות הגולה.

לוח המטבעות

בארץ ישראל השתמשו במטבעות שונים, שנטבעו בכל רחבי תבל. נמנה כאן את הנפוצים שבהם:[85]

1. **גרוש:** מטבע כסף שנטבע באימפריה העות׳מאנית למן המאה הי״ז כדוגמת המטבע ההולנדית, הלייבנטאלר, שנקרא על שם הצורה שהייתה טבועה עליו. בתחילה היה ערכו כערך הטאלר ההולנדי או האוסטרי אך במשך הזמן ירד ערכו. בסוף המאה הי״ז היה ערך הגרוש כ־3/4 לייבנטאלר. במקרים רבים מכונה הגרוש טאלר, לייבנטאלר או אריה למרות שינויי הערכים וירידת ערך הגרוש. בניית בית מפואר בתחילת המאה הי״ז עלתה 400 גרוש לערך.[86]
2. **אריה:** כינוי באימפריה העותמאנית לגרוש וללייבנטאלר (ראה תיאורו לעיל).
3. **פארה:** מטבע כסף דקה וקטנה שנטבעה במצרים במאה הי״ז. היוותה את החלק השלושים ואחר כך הארבעים של הגרוש. נקראה גם מאיידי על שם הסולטאן הממלוכי מואעיד, שמשל במאה הט״ו. וטבע מטבע דומה. במקורותינו נקראת גם חתיכה. שתי חתיכות הספיקו בדוחק לפרנסת נפש אחת במשך שבוע.[87]
4. **צ׳יקיני:** דוקאט זהב טהור ונציאני. ערכו באמצע המאה הי״ז היה 2⅓ גרוש. לדוקאט היו זיופים רבים ברחבי הלבאנט, וערכם היה שונה ממקום למקום.
5. **ריאל:** מטבע כסף ספרדי. באמצע המאה הי״ז היה ערכו רייכסטאלר או לייבנטאלר אחד.
6. **רייכסטאלר:** מטבע כסף אוסטרית. באמצע המאה הי״ז היה ערכה כשל הגרוש או הלייבנטאלר. עברה לסוחר בירושלים כבכל אירופה.

85 לוח המטבעות נעשה על פי בן־צבי, א״י ויישובה, עמ׳ 458; דיכי ציון, ירחי מסעות, עמ׳ 273; ריבלין, ליקוטים, חוב׳ א, עמ׳ 19; שנדלינגר, נומיסמטיקה

86 ראה לעיל, עמ׳ 236.

87 ראה כ״י ירושלים, איגרת 5, עמ׳ 47. במשך הזמן ירד ערכה של החתיכה ל־1/40 של הגרוש

7. **לייבנטאלר:** מטבע כסף שנטבעה בהולנד (ראה לעיל, גרוש) ויוצאה ללבאנט. מטבע זו הייתה מקובלת מאוד ברחבי האימפריה העותמאנית.

לוח המשקלות

מערכות המשקל בארץ ישראל נסקרו בהרחבה בספרו של ש׳ אביצור, "חיי יום יום בארץ ישראל במאה הי"ט".[88] בעניין זה לא חלו שינויים במשך מאות שנים, והמידע המובא שם יפה אף לתקופתנו. נציין כאן רק את עיקרי הדברים הנחוצים לדיוננו.

לשקילת היבש השתמשו בשתי מערכות: מערכת האוקיה ומערכת הרוטל. שתיהן התבססו על הדרכמה, או "דרהם", כפי שנקראה בערבית, שמשקלה שווה ל־3.2 גרם.

האוקייה הכילה 400 דרהם (שהם 1.282 ק"ג).

במערכת הרוטל היו שינויים בין דרום הארץ לצפונה.

בדרום התחלק הרוטל ל־12 אוקיות. כל אוקיה הכילה 75 דרהם, שהם 240 גרם לערך. משקל הרוטל היה שווה, אם כן, ל־2,88 ק"ג בקירוב. 100 רוטל היוו קנטר אחד (שהוא 288 ק"ג).

בצפון הארץ הכילה האוקיה 66.7 דרהם, כלומר 214 גרם לערך.

ברוטל היו אמנם 12 אוקיות, אך משקלו היה 2.56 ק"ג. משקל הקנטר היה לפני זה 256 ק"ג.

הדרהם עצמו התחלק ליחידות קטנות יותר.

1. גרגר חיטה — 1/60 דרהם (50 מיליגרם).

2. גרה (קָרָאט, בערבית — קִירַאט, 4 גרגרי חרוב) — 1/15 דרהם (200 מיליגרם).[89] לשקילת מתכות אצילות ואבנים יקרות השתמשו במת׳קל, שהוא 24 קראט. זוהי היחידה העתיקה ביותר במערכת המידות והמשקלות הערבית; משקלה כסולידוס רומי במערכת של קונסטנטינוס. בשנת 696 קבע עבד־אל־מלכ את הדינאר שלו בן 4.25 גרם, ומאז נעשה המת׳קל שווה ערך של דינאר.[90]

מלבד אלה השתמשו למדידת היבש בתפזורת במידת ה"מד". נהגו להשתמש בכלי מדידה כלשהו אשר הכיל כמות, שמשקלה היה כ־12.5 ק"ג. ה"מד" הייתה כמות הגרעינים, או החומר הנמדד, שנשאר בגודש מעל לשפת הכלי. הייתה זו איפוא מידה בלתי־מדוייקת וגמישה מאד.

88 תל־אביב, תשל"ג.

89 ראה אביצור, חיי יום יום, עמ׳ 81–82.

90 ראה *EI* (F.E.), vol. 3,p. 528.

חיי יום יום

א. חיי הפרט

האשה היהודייה

העקרון של "כל כבודה בת מלך פנימה" הטביע חותמו על חיי האשה היהודייה בירושלים. נראה שמסגרתה של העיר המוסלמית הגבירה את מגמת הסתגרותה של האשה בביתה גם אם הגיעה לירושלים ממקומות, שבהם הופעתה ברחוב או בחברה הייתה דבר מובן מאליו.

התקנות, שנועדו לקבוע את כללי התנהגותן של נשים יהודיות בירושלים, מצביעות מחד על המגמה המתוארת לעיל, אך מאידך ודאי שהן מעידות על מה שאירע לעתים קרובות במציאות — ההיפך הגמור ממה שביקשו התקנות לתקן. התקנות הללו אסרו על הנשים להביא את תבשיליהן לתנור הציבורי, לעסוק במסחר[1] ולערוב לחובות בני משפחתן.[2] האיסורים על יציאת נשים אל התנור הציבורי והעיסוק במסחר נועדו להגביל את מגעיה של האשה עם החברה החיצונית, הן מטעמי צניעות, הן מטעמי ביטחון. התקנה, שאסרה על נשים לשמש כערבות לחובות בני משפחתן, נתקנה, כדי שהן לא תגענה לידי מאסר על אי תשלום החוב. מאסרה של האשה היה נותן למושל הזדמנות לסחוט כספים מן הקהילה כולה תמורת שחרורה. הימצאותן של נשים יהודיות שעסקו במסחר עולה לא רק מן התקנות האוסרות זאת אלא גם מתיאורים של סוחרות כאלה. בידינו ידיעות על נשים סוחרות ביין.[3] משאלה מאמצע המאה הט"ז עולה דמותה של אשה, "שהיתה יודעת בטיב משא ומתן והרויחה ממון וקנתה בתים ועליות".[4] הימצאותן של אלמנות רבות בירושלים מבליטה את דמותה של היהודייה הירושלמית כאישיות משפטית עצמאית.

1 התקנה נתקנה בשנת תקי"ד (1754; ראה ספר התקנות, דף מה, ע"ב) והיא מורה שעד אז הלכו נשים לתנור, אם כי היה בכך טעם לפגם. וראה עוד פריימן, תקנות ירושלים, עמ' 209, תקנה ח.

2 ראה שם, עמ' 209, תקנה יח.

3 ראה פריימן, תקנות ירושלים, שם.

4 שו"ת הרדב"ז, ח"א, סימן סז, דף י, ע"ב.

היא מופיעה כמרשה,[5] מלווה את כספה בריבית,[6] מורישה,[7] מקדישה,[8] נהנית מירושות[9] וכיוצא באלה.

בין הנשים האשכנזיות היו שנהגו לעמוד בפתח הישיבה האשכנזית, להאזין שם ללימוד ולקרוא תפילות בלשון אשכנז עד אמירת הקדיש. ר׳ משה פוריית מתאר בגאווה את מנהגיהן אלו.[10]

עם כל האמור לעיל ההזדמנויות שניתנו לנשים להיפגש עם אנשים שלא מחוג משפחתן, היו מועטות למדי. אחת מאלו הייתה הכביסה. מלאכה זו נעשתה בתעלה פתוחה שיצאה ממעיין השילוח, ושם נהגו כל הנשים, מוסלמיות, נוצריות ויהודיות להתאסף ולכבס את כביסתן. במקום זה נתרחש מעין מפגש חברתי, וגם גברים הזדמנו אליו. פנטליאו דה־אביירו מספר על פגישה ושיחה ארוכה, שהוא ניהל עם נשים יהודיות שבאו לכבס במקום זה. בתוך הבניין, שכיסה את מוצא המעיין, נהגו הנשים היהודיות אף לרחוץ בימי הקיץ וכניסת הגברים אליו הייתה אסורה.[11]

הזדמנויות פחות שכיחות לפגישת אנשים ניתנו לנשים בשמחות משפחתיות, ויותר מזה בחגיגה ההמונית, שהייתה נערכת ביום האחרון של פסח בחיק הטבע, ושבה התערבו אנשים ונשים. וכך תיארה אוג׳ן רוג׳ה : ״בשלהי החג הם עושים משתה לכל בפרדס רחב ידים שבו יושבות גם הנשים. הבחורות והילדות מקושטות בהידורי היקר שלהן, והן עורכות הצגות וריקודים לקול התופים והמצלתיים״.[12]

בכלל החגיגות ההמוניות יש להזכיר את גם את ה״זיארות״ ובעיקר את העלייה לקברו של שמואל הנביא בליל פטירתו.[13] הלכו לשם גם נשים, ומן התקנות נראה שהן הלכו שמה בגילוי פניהן, שלא כמקובל בתוך ירושלים.[14]

5 ראה תיק מסמכים משפטיים, שטר הרשאה, למשל, שעשתה מרת אישטרילייא אלמנת המנוח כה״ר יצחק מישקיטה ביחד עם בנה לאברהם נבארו לגבות את נכסי בעלה המנוח מיוסף ושלמה קריספין בליוורנו, נעשה בירושלים בשנת שצ״ה (1635).

6 ראה ריבלין, ליקוטים, חוב׳ א, עמ׳ 37 ; שו״ת דבר שמואל, סימן קנו, דף נג, ע״ב.

7 ראה לעיל, עמ׳ 135.

8 ראה שם.

9 ראה שם. על מעמד האשה היהודיה במאה הט״ז כפי שהוא משתקף בפנקסי בית הדין השרעי ראה כהן, יהודים, עמ׳ 141–150.

10 ראה דרכי ציון, יערי, מסעות, עמ׳ 299.

11 דה־אביירו, עמ׳ 283–286, איש־שלום, מסעי נוצרים, עמ׳ 293–294.

12 רוג׳ה, עמ׳ 372–373, איש־שלום, שם, עמ׳ 341. נראה שהדברים אמורים באסרו־חג של פסח ולא ביום האחרון של החג שהוא יום־טוב ; האם יש כאן רמז למנהג ה״מימונה״? אל דברי רוג׳ה יש להתייחס בזהירות, משום שכבר הוכחה נטייתו להגזמה בעניינים אחרים.

13 ראה להלן, עמ׳ 261–262. וראה שוחט, לתולדות, עמ׳ 241–245 ; אסף, לתולדות בית הכנסת, עמ׳ 246–247 ; קוק, הערות, עמ׳ 248–249 ; בן־צבי, יישוב יהודי, עמ׳ 250–256.

14 ראה באסולה, עמ׳ 93.

נשים מדלת העם, שהיו מטופלות במשפחה היו עסוקות רוב יומן במלאכות הבית. הכביסה, כאמור, נעשתה במעין השילוח. הלחם נאפה בבית, ואם לא היה תנור בבית, היו מוליכים את הבצק ושאר התבשילים לתנור הציבורי.[15] נשים זקנות ואלמנות, שבאו לבלות את שארית ימיהן בירושלים, חיו חיים נוחים למדי, אם היו בידן אמצעים מספיקים לפרנסתן. ואולם היו מהן, שנזקקו לעזרת ההקדש, ואף מתו ברעב בשנות בצורת.[16] נשי החכמים ובעלי הבתים האמידים נהנו משירותיהן של שפחות,[17] והיו להן תכשיטים ובגדים נאים.[18] גם עיתותיהן היו בידן. הללו, יחד עם אלמנות עשירות, הקדישו מזמנן הפנוי לעיסוק בענייני צדקה. הן עסקו בענייני התמחוי ואספו כסף ובגדים להכנסת כלה.[19] נשים צדקניות נהגו למלא שמן בכוסות ובמנורות בתי הכנסת בערב שבת בצהריים.[20] הן גם אפו והכינו דברי מתיקה ופירות, וחילקום בקרב הבאים אל קבר שמואל הנביא.[21]

סיכומו של דבר, להלכה היה מעמדה של האשה נחות מזה של הגבר אולם מעמדה המעשי ועיסוקיה נקבעו במידה רבה על ידי מעמדה האישי והכלכלי והשתייכותה העדתית. הנורמה החברתית ולעתים גם החוק ציפו ואף תבעו ממנה לשבת בביתה ולמַעט ככל האפשר במגע עם העולם החיצון.

התא המשפחתי וצורתו

על פי רוב היו המשפחות היהודיות בירושלים קטנות למדי. בראש ובראשונה היה מספר העירים רב מאוד.[22] אם היה קיים תא משפחתי, הוא היה מורכב מזוג הורים וילדיהם,[23] ורק לעתים רחוקות הוא מנה שלושה דורות. תוחלת החיים הייתה קצרה בשל המגיפות ושנות הרעב שפקדו את העיר. הניידות הייתה גדולה ולעתים קרובות עזב הדור השני את העיר. כל אלו מנעו היווצרות תאים משפחתיים גדולים ובעלי המשכיות, רק פה ושם אפשר למצוא משפחות גדולות בנות כמה דורות כמשפחות זאבי. טרדיאולה ועוד.[24]

15 ראה שאלו שלום ירושלים, יערי, מסעות, עמ' 338.
16 ראה לעיל, עמ' 18, הערה 47.
17 ראה שו"ת דבר שמואל, סימן קנ, דף נג, ע"ב; שו"ת יהוסף מליריאה, דף 28, ע"ב.
18 ראה חרבות ירושלם, דף ח, ע"א; דף ט, ע"א.
19 ראה ריבלין, ליקוטים, חוב' א, עמ' 29–30.
20 ראה דרכי ציון, יערי, מסעות, עמ' 288.
21 ראה מסעות משה בן אליהו הלוי הקראי מקרים, יערי, מסעות, עמ' 355.
22 ראה לעיל, עמ' 18.
23 ראה ריבלין, ליקוטים, חוב' א, עמ' 12.
24 ממשפחת זאבי ידועים לנו ישראל זאבי ובנו עזריה זאבי. נראה שאחר־כך עקרה המשפחה לחברון, שם אנו מוצאים את בנימין זאבי ובנו ישראל (ראה פרומקין־ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, כרך א, ח"ב, עמ' 14–15). ממשפחת טרדיאולה ידועים לנו ר' שמואל טרדיאולה ובנו

בין האשכנזים שלטה המונוגמיה בכיפה, ואיש לא נשא שתי נשים אלא אם כן קיבל היתר מאה רבנים לשאת אשה על אשתו.[25] הספרדים, לעומתם, לא קיבלו עליהם, כידוע, את חרם דרבינו גרשום, ונמצאו אף ספרדים, שנשאו להן שתי נשים אשכנזיות.[26] תופעה זו יסודה, כנראה, בריבוי אלמנות אשכנזיות בירושלים.

קביעת מספר הילדים במשפחות היהודיות הירושלמיות במאה הי״ז נתקלת בקשיים דומים לאלה העומדים בפני החוקר המנסה לקבוע את מספר היהודים בירושלים בכלל. העדר נתונים מספיקים מחד, ונתונים סותרים מאידך מקשים מאד על בירור סוגייה זו. מעט מאד נתונים מובאים במקורות העבריים. ידוע לנו למשל כי לר׳ מנחם די לונזאנו היו שלושה ילדים,[27] ולר׳ יחיאל אשכנזי היו כנראה אף יותר משלושה ילדים.[28] בפנקסי בית הדין השרעי מן המאה הט״ז מופיעים אף מספרים גבוהים מאלה.[29] אולם בסוף המאה הי״ז מדבר ר׳ רפאל מרדכי מלכי על משפחה ממוצעת בת שתיים עד ארבע נפשות בלבד![30] נתונים אלה מצביעים על ירידה שחלה בגודלה של המשפחה הממוצעת במשך המאה הי״ז. ירידה כזו גם מסתברת, אם נביא בחשבון את ירידת חלקו של המרכיב היציב באוכלוסיה היהודית במשך המאה הי״ז, ועליית חלקם של מהגרים קשישים אשר הגיעו לעיר בגפם. אולם נראה שהנתונים המובאים בפנקסי בית הדין השרעי אינם משקפים את מלוא התמונה הדמוגרפית של המשפחה היהודית גם במאה הט״ז, שכן אין הם כוללים את מרכיב תוחלת החיים של ילדים ויונקים. לא ברור כמה מן הילדים הנזכרים במקורות אלו הגיעו לבגרות, ובקביעת התמונה הכללית יש להביא בחשבון את השפעתם של נישואי בוסר שנהגו בירושלים על לידת נפלים, ואת השפעת המחלות והמגפות על מיתת ילדים.[31] נראה איפוא שגם במאה הט״ז לא עלה גדלה של המשפחה הממוצעת

ר׳ דויד. נכדו של ר׳ שמואל טרדיאולה, ר׳ משה טרדיאולה, נחשב בירושלים לתלמיד חכם ובר־סמכא (ראה ציצת נובל צבי, דף 33, ע״ב). בעמק יהושפט הייתה מצבה, שעליה נחקק: ״ציון הישיש החכם כמוה״ר טרדיא(ל) זלה״ה שנפטר י״ט לחדש חשון שנת ת״נ לפ״ק תנצב״א״ (ראה פרומקין־ריבלין, שם, עמ׳ 16).

25 ראה שו״ת גינת ורדים, אהע״ז, כלל א, סימן יט, דף ז, ע״א.

26 ראה שו״ת הלכות קטנות, ח״ב, סימן לה, דף כד, ע״א, וראה לעיל, עמ׳ 108.

27 ראה הקדמה ל״אור תורה״ לר׳ מנחם די לונזאנו, פרומקין־ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, כרך א, ח״א, עמ׳ 142.

28 ראה דרושי ר׳ אליעזר אבן ארחא, דף 216, ע״א.

29 כהן, יהודים, עמ׳ 21, הערה 7.

30 ריבלין, ליקוטים, חוב׳ א, עמ׳ 12.

31 לדעת א׳ כהן גדלה של המשפחה היהודית הממוצעת (כאשר הכוונה להורים + ילדים) בירושלים במאה הט״ז היה שש נפשות. למסקנה זו הגיעה מבדיקת גדלן של משפחות הנזכרות בפנקסי בית הדין השרעי. לדעתו אין לעליית קשישים השפעה של ממש על גדלה של המשפחה הממוצעת בקהילה (כהן, שם). דברים מפורשים וחריפים על השפעת נישואי בוסר בירושלים

על חמש נפשות, ולקראת סוף המאה הי״ז ייתכן שאף הייתה קטנה מזה. קו יוצא דופן בדמות המשפחה בכלל, אולם שכיח מאוד במשפחה הירושלמית, הוא ריבויין של נשים, שלמרות היותן נשואות ואף אימהות לילדים, חיו מסיבה כלשהי לבדן. במספר רב של איגרות נידונו ענייניהן של עגונות, שבעליהן נסעו למרחקים למצוא טרף לביתם, והעדיפו להישאר במקומותיהם בהשאירם את נשותיהם מעמסה על קופת הצדקה של הקהילה.[32]

ידועים לנו לפחות שני מקרים, שבהם נשארו נשות שליחים לבדן למשך שנים רבות ובשל כך נאלצו לשאת בעצמן בעול ביתן. ר׳ מנחם די לונזאנו מודה במו פיו, כי נהג באכזריות כלפי אשתו וילדיו, ולא שלח להם כסף לפרנסתם, למרות שידע כי ביתו ריק מכול.[33] ר׳ אליעזר אבן ארחא מתאר בהספד שנשא לזכרה של פאלומבה, אשת ר׳ יחיאל אשכנזי, את התלאות, שעברו עליה בשנות העדר בעלה וכך הוא אומר: ״כשראינו זה כשהלך החכם בעלה מחוץ לעיר על דבר מצוה שהלך לח״ל והניחה עם כל הילדים וטורח הבית ובשעת מגפה והיא הייתה מעיר לעיר חונה על פני השדה בורחת עם ילדיה...״[34]

אחרי גזירות ת״ח ות״ט הופיעו בעיר גם עגונות מסוג שונה. היו אלו נשים שבעליהן נעלמו אי שם בפולין, ולא נמצא אדם, שיכול היה לגאול אותן מעגינותן.[35]

קו נוסף בדמות המשפחה הירושלמית הוא מציאותן של שפחות. בעלי־בתים אמידים מבין הספרדים והאיטליאני החזיקו בבתיהם שפחות מקנת כספם, למרות שהתקנות אסרו דבר זה. השפחות היוו לעתים קרובות מכשלה מוסרית וגם מקור לעלילות מצד הגויים.[36]

על לידת נפלים ומיתת יונקים באמצע המאה הי״ט מביא ל״א פרנקל, ירושלימה, וינה תרי״ט (=ירושלים תשל״ג) עמ׳ 269–271. על מגיפות בירושלים, ראה להלן, עמ׳ 259–260.

32 ראה כ״י ירושלים, איגרות 91, עמ׳ 130; 151, עמ׳ 182; 171, עמ׳ 200; 172, עמ׳ 202; 177, עמ׳ 208; 184, עמ׳ 215; 185, עמ׳ 216; 186, עמ׳ 218; 187, עמ׳ 219; 188, עמ׳ 221; 195, עמ׳ 227.

33 ראה הקדמה ל״אור תורה״, שם (הערה 27 לעיל).

34 דרושי ר׳ אליעזר אבן ארחא, שם (הערה 28 לעיל).

35 ראה שו״ת משפטי צדק, סימן קז, עמ׳ קע־קעא.

36 ראה שו״ת דבר שמואל, סימן קנו, דף נג, ע״ב. פרשת קנייתה ושחרורה של שפחה במשפחה ירושלמית במחצית הראשונה של המאה הי״ז מובאת בתשובות ר׳ יהוסף מליריאה, דף 28, ע״ב. מסופר שם על ראובן, שקנה את הגר מסוחר עבדים בקושטא, והיא שירתה אותו בביתו שבקושטא, מבלי שהתגיירה לשם שחרור. קודם עלותו לירושלים, שבה הייתה הסכמה, שלא יוליכו אליה שפחות, שחרר אותה, בתנאי שתשרתהו עוד שש־עשרה שנה. הוא עלה לארץ והביאה עמו. כאן היא שירתה את משפחתו כמה שנים, עד אשר התרגשו עלילות על היהודים, כנראה בשל העסקת שפחות מוסלמיות. רבני ירושלים החרימו שוב, שלא להחזיק שפחות, וכל יהודי ירושלים, שהיו להם שפחות, שלחו אותן לחוץ לארץ. גם ראובן שלח את שפחתו, למרות שהוא כבר שחררה, אך הוא התנה עמה, שאת תשלום שש עשרה השנים היא תשרת בבית אביו שבקושטא, או אם יימצא איזה גביר, שירצה לתת ממון תמורת תשלום זמן שירותה. תעבוד

ברית־מילה

הכנסת בן בבריתו של אברהם אבינו לוותה טכסים ומנהגים, אשר תוארו במקומות שונים. בקרב הספרדים והאשכנזים כאחד נהגו חבורות לישב וללמוד בלילות ליד מיטת הרך הנולד, עד ליום מילתו, לשמירה מפני המזיקים. וזה לשון השל״ה בעניין זה: ״ג״כ ראוי שמירה יתירה לילד היולד בפני לילית המוכנה להמית ילדים ב״מ [בר־מינן] ועיקר השמירה להיות נעור בלילות עד המילה וללמוד תורה ולעסוק במעשים טובים״.[37] אצל הספרדים קראו למשמרת קבועה של הלומדים בלילה שלפני המילה בשם ״ולאדה״.[38] את מיטתו של הרך הנולד עטו במעטה תחרים, ובו תלו תמונות רצופות בפסוקים, קמיעות וכיוצא באלה, לשמור עליו מפני לילית.[39]

רוב ילדי ירושלים, האשכנזים והספרדים, נימולו בבית־הכנסת ״ק״ק ת״ת״ שנקרא גם בית־הכנסת ״אליהו הנביא״. כאן עמד כסא אליהו המפורסם, ובכל מילה קישטו אותו בפרוכיות מיוחדות, שאותיותיהן וציוריהן שזורים היו בחוטי כסף וזהב. את כסא הסנדק, הוא ״הבעל־ברית״, נהגו לשים בצד כסאו של אליהו הנביא, כדי שיבוא אליהו וישב בצידו.[40]

את סדר ברית המילה מוסר בפרוטרוט ר׳ יעקב חאגיז:

> מביאות נשים לתינוק לבהכ״נ ומוסרות אותו לאביו, והוא תופס אותו ואומר בקול רם אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני תדבק לשוני לחכי וגו׳ שמע ישראל יאי״א [ה׳ אלקינו ה׳ אחד] ה׳ מלך ה׳ מלך ה׳ ימלוך לעולם ועד... וכל הפסוקים הוא קורא והקהל עונים אותם אחריו ואח״כ מברך... והש״צ אומר... ועונין כל הקהל... ומוסר התינוק למוהל והוא נותנו על הכיסא המוכן לאליהו ואומר זה הכסא של אליהו הנביא ז״ל [זכור לטוב]. ואח״כ נותנו לסנדק ומל והאבי הבן אומר שהחיינו... וש״צ מברך על היין ועל הבשמים וכל הקהל

אצלו. הגר טענה, שהם הסכימו ביניהם, שהיא תיתן לו סך ידוע בעבור תשלום זמן שירותה, ותשלח לו כסף מקושטא במשך שבע שנים, ואכן היא כבר שלחה לו קצת חפצים על חשבון זה. עתה היא חייבת לו עדיין מאה גרוש. ראובן הודה בעובדות אלה, אך למרות זאת כאשר הגיע לירושלים יהודי מקושטא, הוא מכר לו את שפחתו המשוחררת אשר בקושטא, למרות שהיא כבר לא הייתה רכושו. בספר ״תיקון סופרים״ (עמ׳ 52–54) יש מספר נוסחאות של שטרי־שחרור שפחות המעידים על קיומן של שפחות בעיר.

37 שני לוחות הברית, ח״א, שער האותיות, דף קיג, ע״ב.

38 ראה אלישר, טקסי ברית מילה, עמ׳ 58. מפנקס קהילת פדובה נראה, שאצל האשכנזים שם נקרא מנהג זה ״ווייליע,״ כלומר ליל שימורים (Veglie־). שם אסרו גם לערוך מסיבת ריקודים באותה הזדמנות (ראה פנקס פאדוואה, פארטה [החלטה] נז:א, עמ׳ 97).

39 ראה אלישר, שם.

40 שני לוחות הברית, ח״ב, שער האותיות, דף קיג, ע״ב.

מריחין, שכבר חלק להם בעל הברית ע״י השמש בד של הדס, ואומר אשר קדש ואלהינו קיים וכו׳ וקדיש. גם מנהג טוב שכל הלילה שלמחר נעשית המילה לומדים ת״ח בבית האבי הבן, וסועד אותם בסעודה של מצוה בלילה וביום אחר המילה.[41]

על הכיבודים, שבהם זכו הסנדק ואבי הבן, מספר העולה מקארפי. מי שנולד לו בן, זוכה בשבת שקודם הברית לכבוד כאילו היה פרנס. הוא קורא לתורה את מי שייטב בעיניו, וכולם מנדבים נדבות לחיי הילד, וקוראים יותר משבעה אנשים לתורה כרצונו. אין נוהגין להרבות במתנות, לא המוהל ולא הסנדק, ואין ההוצאה עולה על שני צ׳יקיני. בשבת שבתוך שמונה ימים למילה היה אבי הבן עושה סעודה גדולה.[42]

בעניין הסעודות התפתחה כפי הנראה תחרות בין בעלי השמחה, שהייתה למכשול בקהילה ענייה כירושלים. ר׳ רפאל מרדכי מלכי טען, שיש לתקן, שבסעודות הברית לא יהיו יותר מעשרה עניים, הצריכים למזון, ובשאר שבעת הימים והלילות הקודמים לברית לא תהיה סעודה כלל, ולבאים לשמח את אבי הבן יתנו כוס או שתי כוסות קפה בלילה, וכן טבק לעשון. ״ומשמחין בפזמונים ושאר דברים של שמחה אבל לא באכילה ובשתיה״.[43]

נישואין

נשים רבות נישאו בהיותן ילדות קודם הגיען לגיל שתים־עשרה. טבעי הדבר, שזיווג כזה נעשה באמצעות שידוך בין המשפחות, מבלי שבני הזוג יכירו זה את זה. בשנת ת״ץ (1730) נאסר על נישואי ילדות, שגילן פחות מי״ב שנה.[44]

הזדמנויות לפגוש ולהכיר בן זוג לעתיד, או לראות את פני המשודך או המשודכת, היו ב״זיארות״, בשמחות משפחתיות וכיוצא באלה. תקנותיה העתיקות של ירושלים אסרו על הארוס לראות את פני ארוסתו עד ליל החופה,[45] אולם, לא כל הזיווגים היו פרי מעשה שידוך. על כך מעידה תקנה אחרת מתקנות ירושלים, המחרימה מי שיעסוק במעשי כשפים, או יבקש מגוי לעשות למענו ״ואפילו לאהבה״.[46] אין לדעת מן התקנה מה הייתה מידת השימוש באמצעי חיזור זה, ואולם קיומה מעיד על מציאותו.

41 שו״ת הלכות קטנות, ח״ב, סימן קסט, דף לג, ע״א. הוא אף זכה להכניס את בנו בעיר הקודש בבריתו של אברהם אבינו.

42 קויפמאן, עמ׳ 82–83.

43 ריבלין, ליקוטים, חוב׳ א, עמ׳ 33.

44 ראה ספר התקנות, סעיף ד, דף סט, ע״ב.

45 ראה פריימן, תקנות ירושלים, עמ׳ 209, תקנה י׳.

46 ראה פריימן, שם, תקנה יג.

החתן היה שולח לכלה בגדים לבנים.[47] בירושלים הייתה תקנה, שלא יקדשו אלא תחת החופה בשעת נישואין. מי שרצה לקדש קודם נישואין בשל סיבה כלשהי, היה צריך לצאת אל מחוץ לעיר ולעשות זאת בציון שמעון הצדיק.[48]

ב״ק״ק ת״ת״ היה אפיריון סמוך לארון הקודש, שתחתיו נהגו להושיב את החתן, בטרם ילך יחד עם קרוביו לבית הכלה לחתום על הכתובה. בהגיע העת יצאה החבורה משם בתופים ובמחולות עד לבית הכלה.[49]

הקידושין והחופה נערכו בשעות היום. אחרי החופה היו כל קרובי הזוג ומיודעיהם הולכים לסעודה בבית החתן.[50] הסעודה לוותה בזמירות מכליהם של נגנים יהודים. גם באירועי שמחה זו התפתחו מעשי ראוותנות ובזבוז, וגם כאן ביקש ר׳ רפאל מרדכי מלכי להתקין סייגים.[51]

מנהגי קבורה ואבלות

כבר תיארנו לעיל,[52] את קשיי הקבורה והנהלים הרשמיים, שהיו כרוכים בה.

מתיאור הלוויית ר׳ יהודה החסיד וקבורתו בשנת תס״א (1700) אפשר ללמוד על מנהגי הקבורה של אנשים חשובים. מיטתו של ר׳ יהודה החסיד הובאה מביתו לחצר האשכנזים, שם התכנסו אנשי ירושלים משתי העדות. החזן של הספרדים השמיע קינות כמנהג הספרדים, כל הנוכחים קוננו עמו, ואחרי כל פסוק היו מכים בידם וצווחים וַוי וַוי. אחרי הקינה הוליכו נושאי המיטה, שהיו חשובי העדה הספרדית, את הנפטר אל הר הזיתים.[53]

בזמן הלוויה היו המלווים נותנים פרוטות לעניים, ואם הנפטר היה אדם חשוב, היו נוהגים לחתוך מטבע זהב אחת לחתיכות דקות ולשימה על מיטת הנפטר יחד עם כסף ונחושת.[54]

לפני הקבורה היו מניחים את המת על מיטתו במרחק מה מן הקבר, וכמה אנשים הקיפו את המת שבע פעמים. בכל הקפה נאמרו תפילות לגרש את הטומאה.[55]

47 שו״ת הלכות קטנות, ח״ב, סימן פה, דף כז, ע״א.

48 ראה פריימן, שם, עמ׳ 208, תקנה ג.

49 ראה אלישר, בתי הכנסת, עמ׳ 68.

50 ראה קויפמאן, עמ׳ 82–83.

51 ראה ריבלין, ליקוטים, חוב׳ א, עמ׳ 34.

52 עמ׳ 171–173.

53 ראה שאלו שלום ירושלים, יערי, מסעות, עמ׳ 239.

54 ראה מעבר יבק, דף מד, ע״ב.

55 ראה דרכי ציון, יערי, מסעות, עמ׳ 301. בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים שמור כתב יד של ר׳ בנימין זאבי מחברון (1010 8°) והוא ספר תפילות ופיוטים כולל סדר ההקפות סביב המת ומה שאומרים באותה הזדמנות.

שני סוגי קברים היו בירושלים. האחד — כעין כוך, שצורתו כתנור חצוב בסלע, ובו היו מכניסים את המת על גבי לוח, וסותמים את החור. הסוג האחר היה מחפורת מרוצפת בלוחות אבנים. אחרי שהורידו את המת לתוך הקבר, היו מכסים את פניו בעפר ובאבנים גדולות ששימשו גולל. העשירים גדרו את הקבר, והציבו עליו מצבה, שעליה נחקק שם הנפטר ומעשיו הטובים. העניים שמו על הקבר אבנים קטנות.[56]

אחרי ההלוויה ערכו בבית הנפטר סעודת הבראה לאבלים. את המזון הביאו המנחמים. והם גם נהגו להביא לאבלים את מזונם בוקר וערב במשך כל ה"שבעה". ביום השלושים אפה האבל כיכרות של לחם לבן ושלח ביד השמש שתי כיכרות לכל בעל בית. אלו נאכלו לעילוי נשמת המת. על מנהג זה חזרו בתום שנת האבל.[57]

הספד על אדם גדול וחשוב נערך בבית־הכנסת.[58] חכמים שונים נשאו דרשות לזכר בני משפחתם בתשלום השנה למותם.[59] על אנשים רגילים נהגו לדרוש ליד קברם בתוך השנה למותם ובזה הסתיימה שנת האבלות.[60]

לדברי העולה מקארפי נהגו האבלים לבוא לבית הכנסת בשבעת ימי האבלות.[61] מנהג זה השתנה בתחילת המאה הי"ח.[62]

ב. המעון: צורתו, דרכי רכישתו וריהוטו

תושבי ירושלים חיו בעיקר בשלוש שכונות: שרפ, מסלח' ורישה. במחצית השניה של המאה הט"ז חיו רוב יהודי ירושלים ברובע שַׁרַפ הסמוך להר הבית והכותל המערבי. מעט מן היהודים חיו ברובעים מסלח' ורישה. כל השכונות היו מעורבות.[63]

חלק ממקומות המגורים של יהודי ירושלים היו מקנת כספם. מספר הבתים שהיו בבעלות יהודית בשלהי המארה הט"ז מוערך במאה.[64] לא ברור אם מצב זה נשאר

56 ראה שאלו שלום ירושלים, יערי, שם; דרכי ציון, יערי, שם.

57 ראה דרכי ציון, יערי, שם, עמ' 302.

58 ראה ספר התקנות, דף פח, ע"א.

59 ראה דרושי ר' משה אבן חביב (מ), דף קנד, ע"ב: "דרוש ב' לפ' ויקרא, הספד לדודי הגביר הר' י"ט גוטה ודודתי הרבנית שרה ז"ל"; דף רמו, ע"ב: "דרוש לפ' פינחס, תשלים שנת הגביר דודי כמהרי"ט גוטא ז"ל, והספד גיסו הרי"ט ן' פוליקאר נ"ע".

60 ראה דרכי ציון, יערי, שם.

61 ראה קויפמאן, עמ' 82.

62 ראה ספר התקנות, דף פח, ע"א.

63 כהן, תמורות דמוגרפיות, עמ' 98–99. לגבי שנת 1562–3 הוא מביא מן התחריר כי ברובע שַׁרַפ היו באותה שנה 146 בתי אב ורווק אחד. במסלח' היו 40 בתי אב ו־6 יחידים וברישה 51 בתי אב ו־5 יחידים.

64 ראה כהן, יהודים, עמ' 215.

בעינו במשך המאה הי״ז. העולה מקארפי מספר בשנת שפ״ה (1625), כי כל מי שרוצה לקנות בית בירושלים, יכול לעשות זאת בקלות יתירה, משום שהחורבות העתיקות בירושלים רבות מאוד. אפשר לדבריו לקנות חורבה בשכונת היהודים ולבנותה, אלא שלשם כך יש לקבל רשות מן המושל. אולם רכישת בית או בנייתו עלו בכסף רב. העולה מקארפי עצמו מספר בהמשך איגרתו, כי יש צורך לשלם סכומי כסף גבוהים כשוחד למושל כדי להשיג רשיון בנייה, או אפילו רישיון לביצוע תיקון בבית. היוצא מכל אלה הוא שהדבר לא היה פשוט כל כך. ר׳ יצחק גאון, למשל, נאלץ להסתתר באותו זמן מפני המושל, משום שזה העליל עליו כי הוסיף לביתו אגף בלא רשות.[65] עדות זו כמו גם העדות על ר׳ חיים פואה, אשר בנה לעצמו סמוך לביתו בית חדש, שעלה ארבע־מאות גרוש,[66] אינה יכולה ללמדנו על הכלל, שהרי מדובר בחשובי הקהילה ועשיריה. אל מול הידיעות על בתים בבעלות יהודים מופיעות ידיעות על צפיפות וקשיי דיור. השל״ה מספר כי צר המקום בירושלים, ולפיכך הוא ביקש מן הקהילה שתספק לו ״דירה חשובה ומהודרת״.[67] משמע שדירה מעין זו לא הייתה דבר שכיח, אלא שהוא כרב הקהילה וראש ישיבתה היה ראוי לכך. הידיעה על צפיפות הדיור בירושלים בראשית שנות העשרים של המאה הי״ז תואמת את הידיעות על הגידול במספר יהודי ירושלים באותו זמן. אולם גם בתקופה מאוחרת יותר, כאשר ירד מספר יהודי ירושלים במידה ניכרת, ממשיכות להופיע ידיעות דומות. ר׳ שמואל אבוהב מספר כי הבתים בירושלים קטנים מאוד,[68] והצפיפות בחצרות מרובה, וכזאת מוסר גם ר׳ משה פוריית על חצר האשכנזים.[69] עולים דלים וחסרי כול שוכנו לעתים במקומות, שנחשבו בלתי ראויים למגורים אף לפי אמת המידה של המאה הי״ז. אל ר׳ מאיר גאוויזון הופנתה תלונה על פרנסי הת״ת המשַכנים תלמידי חכמים, שעלו לירושלים לא מכבר ב״דירה סרוחה בארץ תחתיה במרתפים אשר להיות בקרקעיתם״, ואף מסופר שם על תלמיד חכם אחד, ששוכן במרתף אשר בו באר המים, ומתו הוא ואשתו בתוך שלושים יום.[70]

לאשכנזים הייתה חצר שלמה, היא חצר האשכנזים, שמימים קדומים הייתה רכוש הקהילה ובה נמצאו דירות לחלק מן האשכנזים בעיר. ר׳ משה פוריית כותב, שרק מעטים מהם התגוררו בה בשל קטנותה,[71] והשאר התגוררו בין הספרדים.

65 ראה קויפמאן, עמ׳ 57.
66 ראה שם.
67 ראה יערי, איגרות, עמ׳ 216.
68 שו״ת דבר שמואל, סימן קנו, דף נג, ע״ב.
69 ראה דרכי ציון, יערי, מסעות, עמ׳ 282.
70 שו״ת מאיר גאוויזון, סימן כב, דף נב, ע״א.
71 ראה דרכי ציון, יערי, מסעות, עמ׳ 282.

אותם יהודים שלא היו בעלי בתים, ואשר לא שכרו דירתם מבעלי בתים יהודים, שכרו את דירותיהם מן המוסלמים. ר׳ גדליה מסימיאטיץ מעיד בשנים הראשונות של המאה הי״ח שרוב ה״חצרות״ הן בבעלות מוסלמית והיהודים שוכרים אותן.[72] בסוף המאה הי״ז היה שכר־הדירה שמונים גרוש לשנה.[73] תקנות החזקה בקהילה היהודית חיזקו את מעמדו של השוכר. החזקה על הבית הייתה ככל נכס סחיר אחר, והיהודים העבירוה ביניהם בירושה, מתנה, מכירה או השכרה, הכול לפי העניין.[74] בית המגורים הטיפוסי נבנה בצורת ״חצר״. לאורך קירותיה של חצר כזו נבנו חדרים שכל אחד מהם שימש מעון למשפחה.[75] לעתים הייתה החצר בת כמה קומות. נוהג מיוחד נהג לגבי בתים וחצרות, שנמצאו במצב של התמוטטות וחורבן מחוסר טיפול. היו אלה בתים שבעליהם חזרו לגולה, או בתים שהיו הקדש לקהילה, אשר לא עצרה כוח לתקנם. מי ששיפץ מכספו בית כזה קיבל גם את הבעלות עליו, לעתים לזמן קצוב ולעתים לצמיתות. מכל מקום אי אפשר היה לסלקו מבלי לתת בידו את דמי השיפוץ. הסיבות לכך היו שתיים. האחת — המחסור בדירות למגורים, והשנית — קיומו של מבנה חרב בשכנות לבתי יהודים היה בחזקת סכנה לשכנים ולבתיהם, הן מצד עצמו והן משום שהוא משך אליו דמויות בלתי־רצויות. כך, למשל, נרצחה אשה יהודייה, שביתה עמד בשכנות למבנה חרב מעין זה מבלי שאיש שמע וידע.[76] יסודו של הנוהג הזה, למסור את הבעלות על מבנה חרב לידי המשפץ, היה בתקנה, כי רכושם של יהודים, שאין להם יורשים בעיר, עובר לידי הקהילה עד שיופיעו היורשים.[77]

לא רבות הן ידיעותינו על דרך ריהוטם של בתי ירושלים במאה הי״ז, והידיעות המועטות שבידינו אינן יכולות ללמד על הכלל.

ר׳ ישעיהו הלוי הורוויץ, השל״ה, דרש מפרנס קהל האשכנזים, שבביתו המיועד בירושלים יהיו מיטות, כסאות ושולחנות.[78] אפשר להסיק מכאן שריהוט כזה לא היה נחלתם של כל יהודי ירושלים, ועל כן ראה איש רם מעלה זה צורך לדרשו קודם בואו לשמש כרבה של הקהילה. אף־על־פי־כן, מדברי ר׳ משה פוריית נראה, כי רהיטים אלו היו נחלה של שכבה יותר רחבה מכפי שניתן היה לחשוב. הוא ממליץ ליהודי העולה לירושלים להזמין שולחן, ספסל ומיטה בבואו שמה. מדבריו נראה, כי גם ארון שאפשר לנעלו, היה חלק בלתי נפרד מריהוטו של הבית.[79]

72 ראה שאלו שלום ירושלים, יערי, מסעות, עמ׳ 347.
73 ראה שו״ת ר׳ משה אבן חביב, סימן לח, דף קפח, ע״א.
74 ראה שו״ת נתן גוטה ויהודה חביליו, דף 271, ע״א.
75 ראה אביצור, חיי יום יום, עמ׳ 41. צורת דיור זו לא השתנתה במשך מאות שנים.
76 ראה תיקון סופרים, דף 148, ע״ב — 149, ע״א; דף 152, ע״ב — 153, ע״א.
77 ראה לעיל, עמ׳ 133–134.
78 ראה יערי, אגרות, עמ׳ 216.
79 ראה דרכי ציון, יערי, מסעות, עמ׳ 281, עמ׳ 277.

בדרך כלל ישנו על גבי מחצלאות, שנפרשו על הרצפה. הספה הייתה כפי הנראה רהיט בלתי־שכיח. ר׳ יעקב חאגיז נשאל אם מותר להתפלל על ה״סופא״ ובתשובתו הוא תיאר רהיט זה: ״אלו המיטות העשויות מעץ או מאבן החולקות את חצי הבית כמין איצטבא וקבועות בקרקע ובכותל״.[80] תיאור זה בא מן הסתם להסביר את טיבו של הרהיט למי שלא היה מורגל בו.

מתקני הבישול והאפייה היו בבתים מועטים בלבד.[81] מדברי ר׳ משה פוריית נראה כי עיקרם היה מבוסס על אש חשופה שעליה שבכת ברזל, ששימשה מעמד לכלי הבישול והאפייה.[82] חומר ההסקה לכירה זו היה פחם, שבחלקו הובא על ידי פחמים מן הכפרים ובחלקו נקנה מאיכרים יהודים. חלק מן הפחם אף נמכר לחנוונים בירושלים, שהיו מוכרים אותו לצרכנים.[83] ר׳ משה אבן חביב מתאר את הכופח, שהוא כירה קטנה, שיש בה מקום לשפיתת קדירה אחת, על־מנת להשהותה חמה כל השבת כולה.[84]

אנשים, שכלים אלו לא היו ברשותם, היו נושאים את לחמם ותבשיליהם לתנור הציבורי. בזמנו של ר׳ משה פוריית נמצאו תנורים כאלה, כנראה מטיפוס הטבון, קרוב לרובע היהודי, ועליהם היה ממונה אופה, שהיה מסיקם מן הבוקר עד הערב. שם אפשר היה לאפות, לבשל ולטגן בכל שעה משעות היום ובשכר מועט.[85] בזמנו של ר׳ גדליה מסימיאטיץ היה תנור בכל רחוב. בקרב חבורת העולים שלו, שהייתה ענייה מאוד, לא היו מצויים התנורים הפרטיים. ר׳ גדליה מסימיאטיץ מתאר, כיצד היו מתקבצים בשבת בבוקר בין מאה למאתיים איש, כדי לקחת את קדרות החמין שלהם מן התנור, והוא אף מספר על מקרים, שבהם היו קדרות מתערבבות, ופלוני היה זוכה בקדרת רעהו...[86]

בשוק היו מוכרים פיתות דקות, שנאפו על גבי האבנים המלובנות של הטבון, לדברי ר׳ גדליה מסימיאטיץ היה הלחם הביתי עבה, כדרך שעושים בחוץ לארץ, והוא היה גם המשובח ביותר.[87]

80 שו״ת הלכות קטנות, ח״ב, סימן קכב, דף כט, ע״ב.
81 ראה שאלו שלום ירושלים, יערי, מסעות, עמ׳ 354.
82 ראה דרכי ציון, יערי, שם, עמ׳ 277.
83 ראה שאלו שלום ירושלים, יערי, שם, עמ׳ 340; פריימן, תקנות ירושלים, עמ׳ 209, תקנה יד.
84 ראה ארץ חיים, סימן רנג, סעיף א, דף כד, ע״א. שם הוא מצטט תשובה של ר׳ משה אבן חביב בכתב־יד, שהובאה בשו״ת זכור ליצחק, סימן עד, דף קיג. וראה גם אביצור, חיי יום יום, עמ׳ 63, בעניין כירה.
85 ראה דרכי ציון, יערי, מסעות, עמ׳ 281.
86 ראה שאלו שלום ירושלים, יערי, שם, עמ׳ 339.
87 ראה שם.

מי שהפרוטה הייתה מצוייה בכיסו, האיר את ביתו במנורה עשוייה כוס זכוכית, שהשתלשלה מן התקרה, בכוס זו היה שמן שומשומין צף על פני המים, ובתוך השמן הונחה פתילה. גם בתי הכנסת הוארו על ידי נרות "כוס" כאלה.[88]

למרות צינת החורף, לא היה בשום בית בירושלים תנור חימום. בחודשים טבת ושבט הקרים היו מציבים באמצע החדר קערה של חרס (ובבתי העשירים קערת נחושת), אשר מולאה בגחלים לוחשות, וסביבה ישבו בני הבית וחיממו את גופם.[89]

כלי הבית נעשו מחרס ומנחושת. הנחושת והבדיל היו יקרים מאוד בירושלים, ור' משה פוריית המליץ להביא מחוץ־לארץ את הכלים העשויים מחומרים אלה.[90] על ערכם ניתן ללמוד גם מכך, שהם נחשבו רכוש הראוי להינתן בירושה.[91]

במשק־בית ירושלמי רגיל השתמשו בכלי חרס וכדי חרס לשמירת יין, חומץ, מים שאובים, שמן, חלב, פירות משומרים וירקות.[92] תבואה וקטניות היו אוצרים בכדי חרס, שנסכרו באפר כירה.[93] כלי קיבול אחרים היו נאדות מעור עזים שבהם נאצרו מים ונוזלים אחרים. גם שואבי המים היו נושאים את מימיהם בנאדות כאלה.[94]

כלי הבישול היו עריבת נחושת לאפייה, סירים גדולים וקטנים מצופים בתוכם בדיל ומכוסים במכסי ברזל[95] ומחבת נחושת לטיגון.[96] העניים היו משתמשים בסירי חרס.[97]

כלי האכילה הרגילים היו קערות וצלחות בדיל, קערות וספלי חרס. כלים אחרים במשק הבית היו כיור נחושת לכביסה, מכתשת נחושת, כן לבקבוקים עם בקבוקי בדיל, דוד לשאיבת מים, קרדום, קופיץ, פומפיה וכיור רחצה.[98]

ג. כסות ונוי לגוף

עולים חדשים הרבו לתאר את מלבושיהם של יהודי ירושלים וגם את אלו של תושביה הנוכרים, משום שהם נראו בעיניהם מוזרים מאוד.

88 ראה דרכי ציון, יערי, שם, עמ' 277–288; אביצור, חיי יום יום, עמ' 71.
89 ראה שאלו שלום ירושלים, יערי, שם, עמ' 354.
90 ראה דרכי ציון, יערי, שם, עמ' 277.
91 כך, למשל, ציוותה ישישה ירושלמית אחת את מיטלטלי ביתה וכלי הנחושת אשר לה לידידתה הטובה (ראה שו"ת בצלאל אשכנזי, סימן טו, דף מט, ע"ב).
92 ראה דרכי ציון, יערי, מסעות, עמ' 279–280.
93 ראה שאלו שלום ירושלים, יערי, שם, עמ' 337.
94 ראה שם, עמ' 343.
95 ראה דרכי ציון, יערי, שם, עמ' 277.
96 ראה שו"ת משפטי צדק, סימן כז, עמ' מג.
97 ראה שאלו שלום ירושלים, יערי, מסעות, עמ' 339.
98 ראה דרכי ציון, יערי, שם, עמ' 277.

הגברים לבשו מכנסיים ארוכים.[99] על גופם הם לבשו חולצה קלה ועליה כותונת ארוכה ומעיל.[100] בתמונה המובאת בספרו של רוג׳ה נראה מעיל חסר שרוולים, ששוליו רקומים.[101] ר׳ גדליה מסימיאטיץ מדבר על מעיל עליון שחור, שאותו לבשו מעל לכל הבגדים, ובשבת היו לובשים בגדי לבן מתחתיו[102] (כנראה בהשפעת מנהגי האר״י).

הגברים לבשו כובע גבוה ההולך ונעשה צר כלפי מעלה,[103] או תרבוש עשוי כריכה של כותנה או משי. בשבת חבשו תרבוש לבן, שנוספה בו רקמה בצבע כלשהו, משום שהלבן ממש היה אסור על היהודים.[104] בימות החול לבשו תרבוש כחול.[105] לדברי העולה מקארפי היו הכול מגלחים את ראשיהם ומשאירים רק את הפאות.[106] את רוב המבקרים בירושלים הדהימה העובדה שכל המלבושים הללו היו חסרי־צוארונים.[107]

האשה הספרדיה לבשה גם היא מכנסיים,[108] שעליהן היא העטתה שמלה (או מותניה), שמילאה את מקום הכותונת אצל הגבר. על כל בגדיה הייתה עוטה צעיף, ״אִזַאר״ בערבית, שהיה עשוי כותנה שקופה, בזמנו של ר׳ משה פוריית היה מחירו 2־3 לייבנטאלר, הוא היה נפוץ מאוד בשווקים. האשה הספרדיה הייתה עוטה גם רעלה שחורה. נשים זקנות לא נהגו בזה, וגם האשכנזיות הילכו בפנים מגולות.[109] בהליכה לקבר שמואל הנביא נהגו הנשים להסיר את הרעלה, דבר שנראה בעיני אחדים כבלתי־מוסרי.[110]

הנשים האשכנזיות שמרו כנראה, ברוב המקרים על אופן לבושן בארצות מוצאן, אך גם הן עטו על מלבושיהן את הצעיף, ה״אִזַאר״.[111] כן היו בשימוש כיפה עגולה מצמר אדום לגברים, כפפות וגרביים סרוגות.[112]

99 מכנסיים אלו הזכירו לעולה מקארפי את המכנסיים שהיו לובשים באיטליה בעת ה״מאסקרי״ (באיטלקית — תהלוכת מסכות, הילולת מסכות — ראה קויפמאן, עמ׳ 76).

100 ראה שם.

101 ראה איש־שלום, מסעי נוצרים, עמ׳ 339.

102 ראה שאלו שלום ירושלים, יערי, מסעות, עמ׳ 357.

103 ראה קויפמאן, עמ׳ 76.

104 ראה שאלו שלום ירושלים, יערי, עמ׳ 357; דרכי ציון, שם, עמ׳ 276.

105 ראה איש־שלום, מסעי נוצרים, עמ׳ 339.

106 ראה קויפמאן, עמ׳ 76; דרכי ציון, יערי, מסעות, עמ׳ 276.

107 ראה קויפמאן, שם; דרכי ציון, שם.

108 ראה קויפמאן, שם.

109 ראה דרכי ציון, יערי, שם, עמ׳ 282–283.

110 ראה באסולה, עמ׳ 93.

111 ראה דרכי ציון, שם.

112 ראה שם, עמ׳ 276.

ר׳ משה פוריית המליץ להביא לירושלים בטנות עבות לריפוד בגדי החורף, שמחירן בירושלים היה רב.[113] הבגדים בכלל היו רכוש רב ערך, ובגדים משומשים היו עוברים בירושה, נמכרים או ניתנים במתנה. רכישת בגדים ויריעות בד היו גם צורה של חסכון והשקעה. יריעות אריג אף היו לעתים מטרה לחמדנותו של השלטון.[114]

ידיעותינו על מיני המנעלים דלות למדי. ר׳ משה פוריית המליץ להביא נעליים ונעלי בית מבודפשט או מקמניץ פודולסק, משום שאלו הנמכרים בירושלים היו מטיב ירוד. סנדלי העץ לא היו ידועים, לדבריו, בירושלים.[115] בציור המופיע בספרו של רוג׳ה נראות נעליים חצאיות ללא שרוכים, שחרטומן מעוקם כלפי מעלה.[116]

בתשובה של ר׳ יום־טוב צהלון מתחילת המאה הי״ז מתוארים מנעלים שונים, ששימשו לחליצה, אולם לא נתברר אם אלו היו בשימוש יום יומי. מתיאורו נראה, שהמנעל של המוסתערבים היה שונה מזה של הספרדים. אל ר׳ יום־טוב צהלון נשלחו שני מנעלים. האחד היו בו נקבים גם מאחוריו וגם מצדדיו. שניהם היו חסרי ״אוזניים״, כלומר, נעליים חצאיות, נעליים עם ״אוזניים״ היו ״כמנהג מוסתערב״. ולהן הייתה גם ״לשון״.[117]

מדבריו של ר׳ גדליה מסימיאטיץ נראה כי נעלי היהודים היו מצויידות בזמנו בסוליות, קישוטים ותכשיטים, וצבען היה כחול כהה.[118]

ניתן היה אולי לחשוב שנשים בירושלים לא הרבו להתקשט בתכשיטים, כדי שלא לעורר את קנאת הגויים, ואולם המקורות מעידים, כי ברשות העשירות היו קישוטים ותכשיטים יקרי ערך. מ״חרבות ירושלם״ נראה, כי לנשים יהודיות רבות היו עגילי זהב באוזניהן.[119] אלמנת ר׳ שבתי שינינה, שדבר הסכסוך על ירושתה הובא בפני ר׳ בצלאל אשכנזי, החזיקה ברשותה חגורת זהב, שמשקלה היה עשרה ״מתקאליש״ זהב.[120] באיגרתו המליץ ר׳ משה פוריית לעולים לירושלים, שלא יקחו עמם זהב וכסף, ואפילו ״העשיר לא ירבה״. הוא ציין, כי הזהב זול בירושלים מאשר בחוץ לארץ.[121] ב״חרבות ירושלם״ כמה עדויות נוספות לכך שיהודים החזיקו בביתם חפצי

113 ראה שם, עמ׳ 278.
114 ראה חרבות ירושלם, דף ד, ע״א; דף ה, ע״ב.
115 ראה דרכי ציון, יערי, מסעות, עמ׳ 276.
116 ראה איש־שלום, מסעי נוצרים, עמ׳ 339.
117 ראה שו״ת יו״ט צהלון, סימן קצז, דף 354, ע״א־ע״ב; בניהו, ר׳ חייא רופא, עמ׳ 115 (תמונות של נעל חליצה מבית דינו של ר׳ שמואל סלנט בירושלים ראה באנציקלופדיה תלמודית, כרך ט״ו, מול עמ׳ תשלו).
118 ראה שאלו שלום ירושלים, יערי, מסעות, עמ׳ 358, 361.
119 ראה חרבות ירושלם, דף ה, ע״א.
120 ראה שו״ת בצלאל אשכנזי, סימן טו, דף מט, ע״ב. על ערך המת׳קל ראה לעיל, עמ׳ 238.
121 ראה דרכי ציון, יערי, מסעות, עמ׳ 277.

כסף וזהב, תכשיטים ושכיות חמדה למיניהן. כאשר תרמו כל יהודי הקהילה את נזמי הזהב אשר באוזני נשיהם, נתן כל אחד גם את אשר נמצא עמו "כלי כסף וזהב".[122] באדר שפ"ו (1626) גזלו אנשי עת'מאן מאחותו של ר' אליעזר אבן ארחא, מרת ברוילה, גמל טעון מיטלטלים יקרים שהיא שלחה לעזה אל אחיה. לא ברור מה היה טיב המיטלטלים, אך נראה כי היא ניסתה להבריח מן העיר את כל הון ביתה.[123] גם מאנשי השיירה, שהוסגרה על ידי אנשי כפר השילוח בסיוון שפ"ו (1626), נשדדו חפצי ערך רבים. נמסר כי רק מנשי החכם יעקב הלוי סכנדרי נשדו חפצי כסף וזהב, אבנים טובות ומרגליות בשמונת־אלפים גרוש![124] מציאותם של כסף, זהב ואבנים טובות ברשותן של נשים ירושלמיות אינו מעיד על גנדרנות דווקא, זו הייתה צורה של חסכון, וגם אמצעי להבטחת עתידה הכלכלי של האשה.

ד. מאכל ומשקה

לעניין זה יש בידינו מקורות הרבה, בעיקרם אלו הן השאלות בענייני כשרות, הגודשות את ספרי השו"ת, ומספקות לנו את רובו של המידע.

כמה ממצרכי המזון הבסיסיים, שמן זית,[125] שמן שומשומין,[126] יין, זיתים כבושים[127] ולחם היו נעשים בבית.

ר' משה פוריית מתאר כיצד היו עושים את היין. במלאכה זו היו מתחילים אחרי ראש השנה. ראשית מעשה היו קונים את הענבים. בזמנו עלה רוטל ענבים בשנת יבול רגילה שני צלמר,[128] ומכמות זו ניתן היה לייצר חצי רוטל יין. את הענבים היו שמים בשקי בד גדולים, ודורכים אותם ברגליים. את הנשאר אחרי הדריכה היו משרים במים בכדי חרס למשך שבעה ימים, עד שהכל נספג במים, ואז שרפו לי"ש בדוד. למי שהעדיף יין מירתח יעץ ר' משה פוריית לשפוך את התירוש אל הדוד תיכף להוצאתו מן השק, ולהרתיחו עד שתישאר המחצית. לאחר שהיין התקרר היו שמים אותו בכדי חרס לשמירה. מן הקצף המורד מן היין המורתח הכינו י"ש. גם מן התירוש אפשר היה לעשות י"ש על ידי הרתחתו עד להשארת רבע ממנו. עוד עשו

122 ראה חרבות ירושלם, דף ה, ע"א, וראה לעיל, עמ' 41.
123 ראה שם, דף ח, ע"א, וראה לעיל, עמ' 133.
124 ראה חרבות ירושלם, דף ט, ע"א, וראה לעיל, עמ' 133.
125 ראה שני לוחות הברית, ח"א, שער האותיות, דף עח, ע"ב.
126 ראה שי"ת משפטי צדק, סימן צג, עמ' קכז; דרכי ציון, יערי, מסעות, עמ' 278.
127 ראה שני לוחות הברית, שם.
128 מטבע אוסטרית, שצלב היה טבוע בה, ושווה 1/80 מן הריאל (נקראה גם קרויצר).

יי״ש מיין שהחמיץ מצימוקים ומתאנים.[129] היין גם יובא מתורכיה, והשל״ה מספר, שהיו שמים בו ״גודגניות״ (דובדבנים) כדי להאדימו.[130]

דבש היו עושים מוורדים ומחרובים,[131] וכן היה מצוי גם דבש הדבורים. בין השימורים מונה ר׳ משה פוריית ריבת ענבים, מיץ לימון, צלפים כבושים, מי ורדים ומי רימונים.[132] כן השתמשו במי פרחי התפוז.[133]

על פי המקורות השונים היו בירושלים פירות וירקות אלה: צנון, לפת, כרוב, חסה, בצל, פטרוזיליה, סלק, מלפפונים ירוקים, גזר, לימונים, תפוחי־זהב, רימונים, תפוחים, אגסים, שזיפים, משמשים, אפרסקים, לוזים, אגוזים תורכיים, שקדים ירוקים בקליפתם, שקדים יבשים, משמש טרי ומיובש, חרובים, תאנים, גרגרים, תותים, קנה סוכר, מלונים, אבטיחים ופטריות. כן היו מצויים עשבי בשמים ובייחוד רוזמרין וחרדל.[134] תותים שחורים נשלחו מדמשק ונודעו בשמנם.[135]

עולים רבים ציינו בהתפעלות את מחירם הנמוך של הפירות והירקות בירושלים לעומת יקרותם בחוץ לארץ. ר׳ משה פוריית ציין את מחירם של פירות ומאכלים אחרים. לימונים גדולים לרקיחה — כל אחד בצלמר ומחצה; שישה־שמונה תפוחי זהב בצלמר אחד, שני לימונים גדולים בצלמר אחד. רוטל דבש עלה בזמנו שמונה צלמר, אולם רוטל דבש דבורים עלה ארבעים ושמונה צלמר. הביצים עלו בימי הקיץ עשרים בצלמר, בחורף עלה מחירן ותמורת צלמר אחד אפשר היה לקנות ארבע ביצים בלבד. שומן האווזים נמצא בזמנו בשפע והמלח היה בזול.[136]

דגים הביאו מיפו אולם אך ורק בימי חורף, משום שבקיץ הם היו מבאישים בדרך.[137] דגים יבשים ומלוחים הביאו מחוץ לארץ, כפי הנראה מתורכיה ומיוון, ועונתם הייתה כל השנה.[138] גם ביצי דגים מלוחים יובאו מן החוץ והם נאכלו לפני הארוחה כדי לעורר את התיאבון.[139]

129 ראה דרכי ציון, יערי, מסעות, עמ׳ 280.
130 ראה שני לוחות הברית, שם, דף צא, ע״ב.
131 ראה שאלו שלום ירושלים, יערי, מסעות, עמ׳ 338; שו״ת משפטי צדק, סימן ד, עמ׳ יב; ארץ חיים, סימן יד, סעיף יא, דף כא, ע״ב, המביא את דברי יעקב מולכו.
132 ראה דרכי ציון, יערי, מסעות, עמ׳ 280. לגבי מי ורדים (או ״אקווה רוזאדה״ כפי שדם נקרא בלאדינו) ראה שו״ת הלכות קטנות, ח״א, סימן פג, דף ו, ע״ב; ח״ב, סימן כ, דף כג, ע״ב
133 ראה ריבלין, ליקוטים, חוב׳ ב, עמ׳ 14.
134 ראה שו״ת משפטי צדק, סימן יא, עמ׳ יט; טוב הארץ, דף כה, ע״ב; שני לוחות הברית, ח״א שער האותיות, דף צא, ע״ב; צה, ע״ב.
135 ראה ארץ חיים, דף נט, ע״ב; שאלו שלום ירושלים, יערי, מסעות, עמ׳ 337–338
136 ראה דרכי ציון, יערי, מסעות, עמ׳ 278–279, אגרת השל״ה, יערי, אגרות, עמ׳ 216
137 ראה דרכי ציון, שם, עמ׳ 279; שו״ת משפטי צדק, סימן יז, עמ׳ כז
138 ראה דרכי ציון, שם.
139 ראה שו״ת הלכות קטנות, ח״ב, סימן ע, דף כו, ע״א

החלב נמכר על־ידי יהודים, שעברו עמו מבית לבית.[140] החלב נקנה אצל כפריי הסביבה, ואף החמאה, השמנת ושאר מוצרי החלב נעשו על ידי גויים, לעתים בהשגחת יהודים, שהיו הולכים אל הכפרים כדי לקנות את החלב. בשובם הם היו מביאים עמם את החלב והגבינות העירה. ר׳ שמואל אבוהב, למשל, הזהיר את אחד החכמים שעמד לעלות לארץ, שיש להקפיד "... בהשגחת מעשה הגבינות לראות החליבה והכשר הכלים".[141] ר׳ משה חאגיז מעיד, כי בירושלים נהגו היתר בחמאה של גויים. אך ה"קארישה" שנקראה גם "ריקוטה", וכן ה"קשטא", הקרוייה גם "קיימאק", נאסרו באכילה "ומענישין בדין את המקיל... ומכריזין על זה בב"ה [בבית־הכנסת]".[142]

ה"קארישה" הייתה גבינה רזה מלוחה, שנעשתה מחלב רזה חם וטרי, שאליו הוסיפו מְסוֹ (פנים קיבה של טלה או גדי רך). כאשר התקרש החלב, הוא הועבר לשקיק בד, שנתלה באוויר, עד ליציאת כל הנוזלים ממנו, ואז היו מעצבים את הגבינה למרובעים קטנים, שאותם היו כובשים וממליחים.[143] ה"קשטא" או ה"קיימאק" היא הזבדה או השמנת. זו נעשתה על ידי חיבוץ בכלי מיוחד עשוי חרס או בנאד עור. החיבוץ הפריד בין השומן לחלב הרזה שהוכנס לכלי. נראה כי הזבדה נאסרה, משום שהגויים נהגו לחבוץ בנאד עור.[144] החמאה נעשתה מן הזבדה. יש להניח כי גם ה"לבנה" הייתה מצוייה, אף שהיא אינה נזכרת במקורות. ר׳ משה פוריית מזכיר גם גבינה טרייה, רכה ושמנה, שנמכרה החל מחודש אדר בשמונה־עשר צלמר הרוטל. נראה כי גבינה זו לא הייתה מוכרת לעולים האשכנזים, ועל כן היא עוררה את התפעלותם. גבינה ישנה (כנראה מעושנת) נחשבה למעדן ונמכרה בזמנו בשלושים צלמר הרוטל.[145] גבינה כזו נשלחה לירושלים גם מצפת, ובשנת שע"ו (1616) לערך היה מחירה קצת יותר מגרוש לרוטל.[146] גבינות אחרות נמכרו באותה שנה בחמש חתיכות וגם בשתים־עשרה חתיכות לרוטל.[147]

כבר הזכרנו שהלחם נאפה בבית. החיטה נטחנה על ידי הצרכן בטחנות, שעבדו בהן טוחנים יהודים. אבני הריחיים הונעו על־ידי חמורים וסוסים, והקמח נופה

140 ראה דרכי ציון, שם.
141 שו"ת דבר שמואל, סימן קנו, דף נג, ע"ב.
142 שו"ת הלכות קטנות, ח"א, סימן א, דף א, ע"א.
143 ראה אביצור, חיי יום יום, עמ׳ 231. לעניין האיסור ראה שו"ת הרדב"ז, ח"א, סימן תקנב, דף צ, ע"ב.
144 ראה אביצור, שם, עמ׳ 231–232.
145 ראה דרכי ציון, יערי, מסעות, עמ׳ 279.
146 ראה פנקס ק"ק אשכנזים, דף 137, ע"ב.
147 ראה שם.

בנפות ולא בבד. מי שטחן את חיטתו בעצמו נהנה גם מן הסולת, וזו אף נמכרה בטחנות הקמח.[148]

בספרו השאיר ר' משה פוריית גם עצות והמלצות בנוגע לזמן המתאים לקניית כל אחד ממצרכי המזון הבסיסיים. הוא המליץ לקנות חיטה בחודשים תמוז ואב, כפי שהמליץ ר' שמשון בק שבעים שנה לפניו.[149] מחיר החיטה בעונת הקציר היה יציב למדי בשנים שס"ה–שע"ה (1605–1615), כשלושת־רבעי הגרוש למד.[150] בשל הנזקים, שאבן פרוח' גרם למחוז ירושלים בתקופת שלטונו הקצרה ב־1621 וכן בשל הבצורת ב־1622 עלה מחיר מד חיטה באותה שנה ל־1.3 גרוש. מד שעורה עלה 7/8 גרוש ומד דורה — גרוש אחד.[151] בסוף 1622 עלו מחירי החיטה עוד יותר והגיעו ל־2.5־3 גרוש למד.[152] המושל מחמד פאשא נחלץ לעזרת תושבי העיר, והביא להורדת המחירים.[153] בתקופת שלטונו השנייה של אבן פרוח' האמירו המחירים שוב ועלו מעלה מעלה.[154] הם ירדו לאחר הדחתו וב־1632 נמכר מד חיטה ב־1.5 גרוש.[155] בנובמבר אותה שנה נמכר מד חיטה בחצי גרוש.[156] מחירי המצרכים היו תלויים איפוא במצב המדיני, במזג האוויר, ואף במכות הארבה שפקדו לעתים את הארץ.

בירושלים לא שחטו בקר, ובשרו אף לא נמכר בה. בעיר נשחטו רק עזים וכבשים. ובשר העזים היה זול מזה של הכבשים. כן היה מקובל בשר עופות — יונים, תרנגולים וקוראים. בשר זה התייקר כנראה לקראת סוף המאה.[157] בשר העוף נחשב כמעדן וכסגולה לבריאות, והוא ניתן לחולים כדי לחזקם ולהביא להחלמתם.[158]

148 ראה דרכי ציון, יערי, מסעות, עמ' 281. שאלו שלום ירושלים, יערי, מסעות, עמ' 339–340.

149 ראה דרכי ציון, יערי, מסעות, עמ' 279; איגרת ר' שמשון בק, יערי, אגרות, עמ' 189.

150 ראה סג'ל, כרך 86, עמ' 258, כרך 80, עמ' 303, מנאע, משפחת פריח', עמ' 85.

151 ראה סג'ל, כרך 105, עמ' 104, מנאע, שם, עמ' 86.

152 ראה סג'ל, שם, עמ' 189, 305, 622, מנאע, שם.

153 ראה מנאע, שם, עמ' 78.

154 ראה סג'ל, כרך 111, עמ' 400, מנאע, שם, עמ' 87. מידע זה מבוסס על עסקה שנעשתה בין פרנסי הקהילה היהודית לסוחרים מוסלמים ב־15.10.1626. נראה לי שהיא באה להסיר הלוואה בריבית. 300 מד חיטה נמכרו אז ב־500 גרוש, 300 מד שעורה ב־250 גרוש ו־25 קנטאר סבון ב־100 גרוש.

155 ראה סג'ל, כרך 120, עמ' 296, מנאע, שם, עמ' 87.

156 ראה סג'ל, כרך 122, עמ' 197, מנאע, שם, עמ' 88.

157 ראה דרכי ציון, יערי, מסעות, עמ' 278; שאלו שלום ירושלים, שם, עמ' 338–339. ר' משה פוריית והשל"ה מדברים גם על "בשר אווזים וברווזים", אף ששאר המקורות מכחישים את דבר קיומם בירושלים (ראה דרכי ציון, שם; יערי, איגרות, עמ' 216).

158 ראה חרבות ירושלם, דף ד, ע"א; כ"י ירושלים, איגרות 36, עמ' 81, 108, עמ' 143, 113, עמ' 147.

מנהגי אכילה ומיני תבשילים

ארוחת הבוקר של הספרדים כללה "בישקוטין" (עוגיות) וקפה חם.[159] קנקן קפה היה ניצב תדיר על הכירה,[160] וגם בשבת לא נפקד מקומו, אלא שאז לא היו מסירים אותו מעל הכירה, כדי שיהיה קפה חם לבני הבית, במשך כל היום כולו.[161]

תלמידי חכמים נהנו מהפסקת צהרים באמצע היום, שאפשרה להם לסור לביתם לסעודה.[162] סעודתם העיקרית של אנשי עמל נערכה כנראה בתום היום.

ארוחתם העיקרית של העניים הורכבה מירק מבושל[163] וקטניות.[164] בשבת השתדלו גם העניים להעלות בשר על שולחנם. הם נהגו להכניס לתנור הציבורי קדירת חרס ובה שוקי כבש או בשר וקטניות, שהתבשלו במשך כל הלילה. מאכל זה, — החמין או ה"טשולנט" בלשון אשכנז — היה חביב על אשכנזים וספרדים גם יחד.[165]

איסוף הידיעות על מיני מאכל ומשקה מעלה תמונה קולינארית עשירה למדי, בייחוד אם נזכור שלא כל מיני המאכל נזכרו במקורות. כמאכלים המוגשים קודם הסעודה כדי לעורר את התיאבון שימשו ביצי דגים מלוחים,[166] ירקות, עלי ירקות שהוחמצו במיץ לימון או בנארנגאס — מיץ פרחי התפוזים[167] ועלי צמח המנתה (נענע).[168]

כמנות עיקריות אנו מוצאים, מלבד החמין, פשטידות בשר מטוגנות,[169] דג מטוגן[170] ועוף מבושל במיץ לימון.[171] כתוספת נחשב, מלבד הקטניות, גם האורז.[172] לטיגון השתמשו בדרך כלל בשמן שומשומין.[173] האשכנזים השתמשו בזמן הפסח בשומן אווזים מיובא.[174] לקינוח שימשו פירות ומיציהם, בקלאווה או תפוחים אפויים.[175]

159 ראה שאלו שלום ירושלים, יערי, מסעות, עמ' 305.
160 ראה שו"ת הלכות קטנות, ח"א, סימן ט, דף ב, ע"ב; שו"ת משפטי צדק, סימן כ, עמ' לא.
161 ראה שו"ת דבר שמואל, סימן קנו, דף נג, ע"ב.
162 ראה שו"ת מאיר גאוויזון, סימן יא, דף כז, ע"ב.
163 ראה שאלו שלום ירושלים, יערי, מסעות, עמ' 359.
164 ראה שם, עמ' 339.
165 ראה שם, וכן ארץ חיים, סימן רנג, סעיף א, דף כה, ע"א.
166 ראה שו"ת הלכות קטנות, ח"ב, סימן ע, דף כו, ע"א.
167 ראה שאלו שלום ירושלים, יערי, מסעות, עמ' 359; שו"ת משפטי צדק, סימן יא, עמ' יט.
168 ראה שו"ת הלכות קטנות, ח"ב, סימן קטו, דף כט, ע"א.
169 ראה שו"ת משפטי צדק, סימן כז, דף מג; שאלו שלום ירושלים, יערי, מסעות, עמ' 338.
170 ראה דרכי ציון, יערי, מסעות, עמ' 277.
171 ראה שאלו שלום ירושלים, יערי, שם, עמ' 338.
172 ראה שו"ת משפטי צדק, סימן יג, עמ' כא.
173 ראה שאלו שלום ירושלים, יערי, שם.
174 ראה דרכי ציון, יערי, שם, עמ' 279.
175 ראה שו"ת משפטי צדק, סימן יג, עמ' כא.

בספרו "שתי ידות" תיאר ר' מנחם די לונזאנו סעודה של זוללים וסובאים בבקשו להציג את אורח חייהם של בעלי־הבתים שפרשו מעולה של תורה.[176] אף שתיאורו אירוני ומוגזם, הוא מסתמך בוודאי על מציאות כל שהיא, שנתקיימה בירושלים. יש להניח שכשם שנמצאו בעיר עניים, שהיו גוועים ברעב, כן נמצאו בה עשירים, שלא חסרו כל־טוב.

ה. ניקיון ובריאות

בדרך כלל רחצו בבית המרחץ התורכי, הוא החמאם הנודע. את החמאם תיאר ר' גדליה מסימיאטיץ כמקום מפואר מאוד. על־פי תיאורו היו בו חדרים רבים, שכל אחד מהם היה מחומם בדרגת חום שונה, וכל אדם היה יכול לבחור בדרגת החום הרצויה לו. שכר המרחץ היה בזמנו פארה אחת. פארה נוספת ניתנה למשרת, אשר סיפק למתרחץ בגד רחצה, ועוד אחת לבלן אשר סייע למתרחצים. התנור נמצא מתחת למרחץ, והיה מוסק בגללים ובאשפה. האמבט היה במבנה החיצון ומימיו היו פושרים. במרחץ היה רשאי להשתמש כל אדם "אפילו בר ישראל".[177] את הסבון היו קונים במסבנות ירושלמיות, בסחר הסבון ובייצורו עסקו רבים מנכבדי ירושלים המוסלמים,[178] ואף המושל מחמד פאשא היה בעלייה של מסבנה ידועה. בשנת שפ"ב (1622) נמכר רוטל סבון ירושלמי בחצי גרוש בקירוב,[179] ובשנת שצ"ב (1632) עלה מחיר רוטל סבון לקצת יותר מחצי גרוש.[180]

בשל תנאי התברואה הירודים מקרי מגפה היו שכיחים בירושלים. ידוע לנו על מגפות, שפרצו במאה הי"ז בשנת שע"ט (1611),[181] בשנים שפ"ח־שפ"ט (1629–1628),[182] בשנת ת"ח (1648),[183] בשנת תי"ב (1652)[184] ובשנים ת"ל־תל"ב

176 ראה שתי ידות, חלק יג, דף קלט, ע"א.
177 ראה שאלו שלום ירושלים, יערי, שם, עמ' 359.
178 ראה מנאע, משפחת פרוח', עמ' 84.
179 ראה סג'ל, כרך 105, עמ' 606, מנאע, שם.
180 ראה סג'ל, כרך 123, עמ' 261, מנאע, שם.
181 ראה חסד לאברהם, בהקדמת המחבר: "ויהי היום בשנת הגמו"ל ויד ה' היה בדבר גדול ואמלטה אני וביתי לעיה"ק ירושלים וגם שם היה חרון ה', ויזעף בעמו ובפרט ביתר הפליטה אשר נמלטו בציון מתושבי עיר פאס רובם באו בחדרי מות כי בער בם אש ד' ואין מכבה ואמלטה אל סביבות עיר חברון ואני יושב משומם כי לא ידעתי אנא אפנה ילאן אנוסה. אז אמרתי לנדור בעת צרה לחבר סנסני הדרושים, שמע ה' לקולי ותעצר המגפה מעירי עזתה אשר ליהודה, ואמלטה שמה בי"ט לאב ומצאנו מעט רוחה"
182 ראה חרבות ירושלם, דף יא, ע"ב.
183 ראה שו"ת משפטי צדק, סימן מג, עמ' סא.
184 ראה שו"ת דרכי נועם, אהע"ז, סימן ד, דף נט, ע"ב

(1670–1672).[185] ה"תרופה" העיקרית למגפות אלה הייתה בריחה מן העיר, בדרך כלל לרמלה. ירושלים עצמה שימשה גם היא מקום מקלט לבורחים מפני מגפות, בעיקר כשאלו פרצו במצרים. כך, למשל, עברה המגפה, שהשתוללה בשנת תי"ב (1652) במצרים, הישר לירושלים יחד עם הבורחים מפניה.[186]

185 ראה איגרות שדרי"ם, דף 91, ע"א.

186 ראה שו"ת דרכי נועם, שם.

אתרי העלייה לרגל סביבות ירושלים

האתרים הסמוכים לירושלים ששימשו מוקדי עלייה לרגל ותולדותיהם קשורים קשר בל־יינתק בקורות קהילת ירושלים הן בחומר והן ברוח.

אתרים אלה הם קברים המיוחסים לגדולי האומה, אשר היוו מוקד משיכה ל"זיארות" מכל רחבי המזרח התיכון, ולעתים אף ממקומות מרוחקים יותר. ה"זיארה" — העלייה לרגל לקבר קדוש — הייתה נערכת בנסיבות שונות, אם לשם בקשת כפרה על חטא, אם לשם תפילה לבריאות, פריון, פרנסה או גשמים, ואם כדי לערוך שם טקס של "חלאקה" — תספורת ראשונה לבן זכר. בחלק מן המקומות האלה התנהלה פעילות מסודרת של לימוד ותפילה ולכמה מהם הוקדשו נכסים ועזבונות, שגם קהילת ירושלים נהנתה מהם.[1] במקרים רבים קיבלה ה"זיארה" אופי של בילוי חברתי בחיק הטבע, והייתה זו אף הזדמנות לפגוש אנשים, שבאו ממקומות רחוקים.

המקום החשוב מבין מקומות העלייה לרגל היה קברו של שמואל הנביא הסמוך לירושלים. עד תחילת המאה הי"ח נודעה בירושלים למקום זה חשיבות רבה, שלא נפלה מן החשיבות שייחסו בני קהילת צפת לקבר רשב"י במירון.[2] אין לנו עניין בשאלה אם זהו אכן קבר שמואל הנביא. עובדה היא, שדעה זו הייתה מקובלת למן המאה הי"ב.[3] הידיעות על הקבר כמרכז ל"זיארות" מתרבות במאה הי"ד.[4] בתקופה זו הפכו, כנראה, היהודים לבעלי הזכות העיקרית על הקבר. לבית הכנסת ששכן מעליו הוקדשו נכסים וקרקעות, ועל ההקדש נתמנה נאמן מטעם הקהילה

1 רוב החומר העוסק בקברים אלה לוקט בספרו של ז' וילנאי, מצבות קודש בארץ ישראל (ראה ביבליוגרפיה). ברוב המקרים הסתפקנו כאן רק בהבאת אותם מקורות שאינם מופיעים בספר זה.

2 על תולדותיו והמנהגים הקשורים בו ראה וילנאי, מצבות קודש, עמ' קנג־קסא.

3 ראה שו"ת הרמב"ם, סימן קלט, עמ' 135.

4 ראה בן צבי, יישוב יהודי, עמ' 251–252.

הירושלמית.[5] מהכנסות ההקדש שולמו הוצאות אחזקתו ופיאורו של המקום, אך גם קהילת ירושלים עצמה נהנתה מהן, משום שחלקן ניתנו לתלמידי חכמים וחלקן לעניים.[6] מפתחות המקום היו בידי שמש יהודי, שנהג להדליק שם נרות בימי שני וחמישי.[7]

"הזיארה" לקבר בליל כ"ח באייר, יום פטירתו של שמואל הנביא, נשאה אופי עממי מאוד. אלפי אנשים, נשים וטף בילו שם ימים מספר באכילה, שתייה ושמחה, אשר נראה כי לא נעדרה מהן גם קלות ראש. על כך אנו למדים מן המחאות, שנשמעו לא פעם על כך שהנשים הולכות לשם בפנים מגולות, וכן מן העובדה, שעל קיר בית־הכנסת בירושלים הייתה תלוייה תקנה: "לבלי ילכו שתויי יין בקבר שמואל הנביא".[8]

בסמוך לקבר התנהלה פעילות רוחנית, שנמשכה עד אשר הופקע המקום סופית מידי היהודים. ידוע לנו על קובץ של פרקי־לימוד, שכפי שנכתב בשערו הוא "אידרא רבא קדישא ותמימה שלומדים חכמי ירושלים עדה הקדושה והשלמה אחר התפלות והפסוקים שאומרים במערה על קבר אדוננו שמואל הנביא ברמה מדי שנה בשנה מימים ימימה בליל פטירתו כ"ח לאייר".[9] למרות שה"אידרא" נדפסה בשנת תפ"א (1721), ברור שגם לפני כן התנהלה אותה פעילות המתוארת בשער אותו קובץ. ב"קרבן חגיגה" לר' משה גאלנטי מוזכר מנהגו ללמוד עם תלמידיו במערת הקבר. על אחד מחידושיו של ר' משה גאלנטי נאמר:

> כל זה חידש מ"ה [מורנו הרב] ז"ל על מצבת וציון מערת אדונינו שמואל הנביא ז"ל בלומדו ספר עם חברתו הקדושה אור ליל פטירתו מידי שנה בשנה שהולכים להשתטח הן עוד היום. אשרי האיש המחזיק ביד ת"ח שיתמידו במצוה זו וכיוצא בה.[10]

מן המלים האחרונות יוצא איפוא, שעוד בשנת תס"ד (1704), היא שנת ההדפסה, החזיקו במנהג זה.

על אף הנסיונות שנעשו במשך המאה הט"ז לנשל את היהודים מן המקום המשיכו יהודי ירושלים לקיים את זכויותיהם בו בשלמם כסף רב למושלי ירושלים.[11]

5 ראה איגרת ר' עובדיה מברטנורא, יערי, אגרות, עמ' 139; שו"ת הרלב"ח, סימן ג, ד ה, ע"ב; שו"ת יכין ובועז, ח"ב, סימן ז; שו"ת הרדב"ז, ח"א, סימן תקיג, דף פג, ע"ב.

6 תמצית מקורות ראה אצל בן צבי, יישוב יהודי, עמ' 242–243, וראה גם כ"י ירושלים, איגרת 20, עמ' 63–64.

7 ראה שאלו שלום ירושלים, יערי, מסעות, עמ' 350; דברי משה בכ"ר אליהו, יערי, שם, עמ' 315; באסולה, עמ' 93.

8 ראה באסולה, עמ' 93.

9 ראה בן צבי, יישוב יהודי, עמ' 255–256.

10 קרבן חגיגה, פרפראות לחכמה, דף נ, ע"א.

11 ראה כהן, יהודי ירושלים, עמ' 49 ולעיל, עמ' 34–35.

אחרי שנת ת"ך (1660) נעשה נסיון נוסף למנוע מן היהודים את הגישה לקבר. נראה כי הגזירה חלה על כל הקברים הקדושים שבסביבות ירושלים, אך בעיקר על קבר שמואל הנביא. ר' שמואל גארמיזאן נשאל, מה יעשה יהודי שנדר "להסתפר על קברי הצדיקים",[12] הוא ענה בפשטות כי אין הוא יודע מה מקור המצווה להסתפר על קברי הצדיקים, ואפילו ה"זיארה", אין הוא יודע מה שורשה, והוסיף:

> אם הנודר לא היה יודע בשעה שנדר שהגויים מונעים ליקרב והיה סבור להסתפר על קברי הצדיקים מי מכריחו לקיים נדרו?... ואי הוה ידע הנודר, בשעה שנדר שהגויים מעכבים ליקרב שם וההולכים שם לזיארה משתחוים מרחוק ודאי חל הנדר ויעשה כמנהג ויקרב עד מקום שיש רשות ליקרב.[13]

דומה שהאיסור להשתטח על קברי הצדיקים לא נמשך זמן רב שכן במקום אחר בספר תשובותיו, נשאר ר' שמואל גארמיזאן שוב, "אם מותר לכהן להשתטח על קברות הצדיקים וליכנס במערות הצדיקים".[14] אולם בשנות השלושים של המאה הי"ח הופקע הקבר סופית מרשות הקהילה.[15]

קבר אחר, שמשך עולים לרגל, היה ציון שמעון הצדיק, שעליו באו יהודים להשתטח ולהתפלל בעיקר בל"ג בעומר. העולים לרגל היו מדליקים נרות במערה, מתפללים ועורכים סעודות בשירה ובשמחה בצל עצי הזית שמחוצה לה. בציון שמעון הצדיק נהגו גם לערוך קידושין, אם מסיבה כלשהי ביקש החתן לקדש לפני הנישואין.[16] לכאן אף נהגו לבוא בשנות בצורת ולהתפלל לגשם.

תפילה מיוחדת נתחברה למען העולים לרגל לקברו של שמעון הצדיק, והיא נדפסה בשנת תס"ח (1708). חשיבותו של מקום זה עלתה בייחוד אחרי הפקעתו הסופית של ציון שמואל הנביא. למרות שציון שמעון הצדיק היה רכוש המוסלמים עד לשנת תרל"ו (1876), תמורת סכום פעוט יכול היה כל יהודי לבקר בו, ולא נודע לנו על כל נסיונות למנעם מכך.[17]

חיבה יתרה נודעה גם לקבר רחל, שאליו באו מבקרים במשך כל ימות השנה. בעיקר היו אלו נשים המבקשות פרי בטן או סגולה נגד מכאובי לידה או כל מכאוב

12 שו"ת משפטי צדק, סימן עד, עמ' קו.
13 שו"ת משפטי צדק, שם. נראה שבתקופה זו שבין שנת ת"ך לת"ל (1660–1670) נכתבה איגרת 20 מכ"י ירושלים (עמ' 63), שיוחסה לזמנו של אבו־סיפין. וראה עוד טולידאנו, קברו של שמואל הנביא.
14 שו"ת משפטי צדק, סימן עו, עמ' קז.
15 ראה בן צבי, יישוב יהודי, עמ' 254–255.
16 ראה תקנות ירושלים, דף סט, ע"ב.
17 על הקבר, תולדותיו, המסורות הקשורות בו ומקורות נוספים ראה וילנאי, מצבות קודש, עמ' רמז־רנא.

אחר, ומנהגים שונים התפתחו סביב האמונה בכוחה של רחל אמנו לסייע לצריכים ישועה בתחומים אלו.

לקבר רחל נהגו המוני יהודים לעלות בי״א במרחשוון, הוא יום פטירתה של רחל אמנו, ובמשך חודש אלול, שבו מרבים לפקוד קברי צדיקים. ב״אדרות הקדושות״ שנדפסו בשנת תס״ח ״לצורך העולים להשתטח על מצבת רחל אמנו״, נמסר על עלייה לרגל לקברה שלוש פעמים בשנה. בימי אבלה — בין י״ז בתמוז לתשעה באב, שבהם היא מבכה על בניה, בחודש אלול ובעשרת ימי תשובה.[18] ר׳ משה פוריית מספר על עלייה לרגל בחול־המועד פסח ובל״ג בעומר, שלוותה בתפילות ובדרשות ואף בסעודות, ריקודים ושמחה. קבר־רחל שופץ פעמים רבות. לא היו נסיונות להחרימו מצד השלטונות החילוניים או הדתיים, אולם היהודים נהגו לשלם כספים לערביי הסביבה לבל ייפגעו בו.[19]

קברו של זכריה הנביא שימש מקום קינה וחזרה בתשובה. כאן לא ערכו הילולות, אלא התפללו לגשם, וביקשו רווח והצלה מגזירות שנתרגשו על הקהילה לעתים מזומנות.[20]

קברה של חולדה הנביאה היה ברשותם של המוסלמים, ושימש מקום קדוש ליהודים, מוסלמים ונוצרים גם יחד (בני כל אחת מן הדתות ייחסו את הקבר לאשה אחרת). המבקרים, ובייחוד נשים, נהגו להקיף את הקבר שבע פעמים ולהדליק נרות על המצבה. זו נחשבה סגולה לברכה ואושר ולמחילת עוונות.[21]

אתר אחר, שמשך אליו עולי רגל, היה המערה בהר הזיתים שבה, לפי המסורת, קבורים הנביאים חגי ומלאכי. כאן נהגו עולי רגל להתפלל, להדליק נרות ולחרות את שמותיהם.[22] מערה זו קדושה גם לנוצרים. בל״ג בעומר נהגו יהודי ירושלים לעלות לרגל גם לקבר ר׳ שמעון בר־יוחאי במירון.[23]

18 ראה גם קרבן חגיגה, פרפראות לחכמה, דף נ, ע״א.

19 על קבר רחל, המקורות לתולדותיו והמנהגים הקשורים בו ראה וילנאי, מצבות קודש, עמ׳ צב־צח.

20 על מקום זה ראה שם, עמ׳ ריח־רכג.

21 ראה שם, עמ׳ קצה־קצח.

22 ראה שם, עמ׳ רטז־ריח.

23 ראה גט פשוט, סימן קכט, דף צג, ע״א.

קשרי קהילת ירושלים עם הקהילות האחרות בארץ

קשריה העיקריים של קהילת ירושלים במאה הי״ז היו עם היישובים העירוניים המעטים בארץ ישראל, שיהודים התגוררו בהם.

קהילות עזה ורמלה

בעזה פרחה במאה הי״ז קהילת סוחרים יהודים. יסודם של הקשרים בין עזה וירושלים היה בעובדה, שעזה שימשה תחנה בדרך ממצרים לירושלים.[1] יהודים התחתנו ביהודי ירושלים, וירושלים אף סיפקה לעזה אתרוגים וצרכים דתיים אחרים.[2]

לא ברור אם נתקיימה במאה הי״ז קהילה יהודית קבועה ברמלה. ידוע לנו, שבזמנו של אבן פרוח׳ גר ברמלה ר׳ חיים די שיריז, יהודי נכבד, שעזר ליהודי ירושלים.[3] מכל מקום, בעתות מגפה או הצקות מטעם השלטון היו רבים מתושבי ירושלים עוקרים לרמלה עד יעבור זעם, ולפעמים נמשכה שהייתם בה מספר שנים.[4]

קהילת חברון

קשרים הדוקים ביותר נתקיימו בין קהילת ירושלים לקהילת חברון. הייתה זו הקהילה הקרובה ביותר לירושלים מבחינה גיאוגרפית. בהיותה קטנה יותר היא

1 ראה שו״ת אהלי יעקב, סימן קיט, דף קעד, ע״א.
2 ראה כ״י ירושלים, איגרת 138, עמ׳ 167.
3 ראה לעיל, עמ׳ 42.
4 ראה שו״ת משפטי צדק, סימן מג, עמ׳ סא (שם הוא דן בשאלה אם יהודים שברחו לרמלה [הקרויה בפיו ״גת״] מפני חמת המציק, חייבים ביום־טוב שני של גלויות); גט פשוט, סימן קכח, דף סט, ע״ב.

דמתה למעין סניף לקהילה הגדולה. דבר זה התבטא גם בהעברת התרומות אליה דרך פרנסי קהילת ירושלים.[5]

מעניינת העובדה, שרוב הידיעות המצויות בידינו מורות על תנועת ניידות אוכלוסין יהודיים בין שתי הקהילות. אולם הייתה זו תנועה חד־סיטרית. מירושלים באו לדור בחברון אך לא להיפך.[6] אף־על־פי־כן לא נבנתה קהילת חברון מכך, והיא נשארה תמיד קטנה מקהילת ירושלים. נראה שלאותם יהודים שעברו אליה, שימשה חברון מקום מקלט או תחנת מעבר בדרכם למקומות אחרים.

אין בידיעות שבידינו כל רמז ליחסים קשים ומלאי מרירות כאותם ששררו בין ירושלים לצפת, ובין שתי הקהילות לא נתגלעו כל סכסוכים על רקע של בתי מדרש, הקדשות, תושבים עוזבים וכדומה.

רבני חברון וירושלים נהגו לבקר אלה אצל אלה. כך ידוע לנו, למשל, כי ר׳ אליעזר אבן ארחא, רבה הגדול של חברון, ביקר תדיר בירושלים, שם גרה אחותו, והוא אף הוזמן להביע את דעתו בדיונים משפטיים שנערכו בעיר.[7]

רבים מתושבי ירושלים התקשרו עם יהודי חברון בקשרי חיתון. דבר זה התאפשר כמובן בשל הקרבה הגיאוגרפית בין שני המקומות.

קהילת צפת

היחסים בין קהילת צפת לקהילת ירושלים עמדו מקדמת דנא בסימן של תחרות על הנהגת היישוב היהודי בארץ ישראל.

עד תחילת המאה הי״ז היו יהודי צפת משוכנעים עדיין, כי קהילתם נהנית ממעמד של בכורה בהנהגת היישוב, אולם מכאן ואילך השתנו הדברים תכלית שינוי. יהודים רבים עקרו מצפת יעברו לשבת בירושלים, ואף רוב העולים לארץ־ישראל פנו אליה. לאחר שנסתתמו מקורות הפרנסה, שעליהם הייתה קהילת צפת אמונה זה כמאה שנה, היו בתי־המדרש למקור חשוב לפרנסת תושביה, דא עקא, גם פקידים ואמרכלים של בתי־מדרש רבים העדיפו להעבירם לירושלים, וכתוצאה מכך התפתחו סכסוכים וקטטות בין שתי הקהילות.[8]

5 ראה לעיל, עמ׳ 137.

6 המפורסמים שבהם הם ר׳ שלמה עדני, ר׳ זרחיה גוטה, ר׳ דוד חביליו, בני משפחת זאבי ואחרים.

7 ראה שו״ת ר׳ אליעזר אבן ארחא, דף 56, ע״ב. וראה גם בעניין ההלוואה בריבית למנזרים, סימן כג, דף 10, ע״ב; סימן כה, דף 117, ע״ב; סימן כח, דף 125, ע״ב (=שו״ת ר׳ אליעזר אבן ארחא [הנדפסות], סימנים יב, עמ׳ נא; כג — כד, עמ׳ קיג; כה, עמ׳ קכד; כח, עמ׳ קכז).

8 ראה סיכום פרשת היחסים בין שתי הקהילות אצל רוזן, לתולדות היחסים.

מחלוקת אחרת נתגלעה בין שתי הקהילות על רקע כספי. מחלוקת זו נמשכה שנים רבות ושורשיה בהישענותן ההולכת וגוברת של שתי הקהילות על משאבים כלכליים, שיסודם בגולה.

עם הגידול המרשים, שחל באוכלוסייתה היהודית של ירושלים בשנות העשרים של המאה הי״ז, החלה הקהילה לדרוש שינויים בסדרי חלוקת התרומות, שהגיעו מן הגולה ״סתום״ לשם ארץ ישראל, כלומר, ללא ציון מטרה מסוימת. עד אותה תקופה חולקו תרומות אלה לעשרים וארבעה חלקים, שמהם נטלה ירושלים שבעה חלקים, צפת — עשרה, טבריה — ארבעה וחברון — שלושה חלקים.[9]

נראה שבתקופה שלאחר הדחת מחמד אבן פרוח׳, כאשר התברר, שקהילת ירושלים זקוקה לכסף רב לפרעון חובותיה, פנו שתי הקהילות אל השל״ה, ר׳ ישעיהו הלוי הורוויץ, שישב אז (שפ״ו־ש״ץ [1626–1630]) בצפת או בטבריה,[10] וביקשוהו להציע פשרה ביניהן בעניין זה. השל״ה אכן ניסח שטר פשר, אולם קהילת צפת לא הסכימה לו. קהילת ירושלים סירבה להסכים לפשרה אחרת משום שחששה, פן תהיה פשרה כזו לרעתה, ובשל כך נתפתח סכסוך בין שתי הקהילות. בשנת שצ״ג (1633) עקר לירושלים יהודי מצפת, יעקב פיליפ אשכנזי שמו. הוא עשה זאת בניגוד לרצון פרנסי צפת, ולמרות שהוא נשבע להם להישאר בעיר. כדי שיתירו לו את שבועתו, הוא הבטיח בין היתר להביא שלום בין שתי הקהילות. הוא אכן הצליח לשכנע את פרנסי ירושלים לשטר פשר חדש, שעל פיו יתחלק הכסף, המגיע לארץ, אם כתרומות קבועות, אם לפרעון חובות, לפי ערך הוצאותיהן וחובותיהן של הקהילות. מפני השלום הסכימו הירושלמים לוותר גם אם החשבון לא יעלה בהתאם לרצונם. אולם בני צפת עמדו על דעתם, עד כי יעקב פיליפ אשכנזי כתב אליהם ברוגזה: ״וכי אני מחוייב ליקח מקל ורצועה ולהכריח לק״ק ירושלם לעשות כל אשר שאלו מה שהוא רחוק מן הדעת?״[11]

הויכוח בין קהילת ירושלים לקהילת צפת נמשך עד שנת ת״ך (1660) או תכ״א (1661). באותו זמן ירדה קהילת טבריה והידלדלה מיהודיה. לכשנתברר שאין לה עוד תקנה פסקו מלהפנות אליה את חלקה בתרומות שהגיע ״סתום״ לשם ארץ־ישראל. קהילת ירושלים דרשה אז שלושה מתוך ארבעת החלקים, שנועדו לקהילת טבריה, וכך הגיע חלקה בתרומות לעשרה מתוך עשרים וארבעת החלקים.[12] החלק הרביעי התחלק כנראה בין צפת לחברון.

9 ראה כ״י ירושלים, איגרת 131, עמ׳ 162.

10 ראה לעיל, עמ׳ 149.

11 שו״ת ר׳ אליעזר אבן ארחא, סימן כח, דף 125, ע״ב (=שו״ת ר׳ אליעזר בן ארחא [הנדפסות], סימן כח, עמ׳ קכז). על זמנה של התשובה וזמנן של שאר התעודות הקשורות לפרשה זו ראה רוזן, לתולדות היחסים, עמ׳ 174–189.

12 ראה כ״י ירושלים, איגרות 131, עמ׳ 162; 139, עמ׳ 169.

בזמנו של ר׳ משה גאלנטי (תל״ד־תמ״ט [1674–1689]) נקבעו סדרי חלוקה חדשים, שלפיהם התחלקו הכספים כך: שנים־עשר חלקים לירושלים, שמונה לצפת וארבעה לחברון. בשנת ת״ס (1700), עם השתנות התנאים, שונתה שוב ההסכמה, וירושלים נטלה מעתה אחד־עשר חלקים, צפת — שבעה וחברון — ששה חלקים.[13]

מחלוקת אחרת בין שתי הקהילות נסבה סביב עקירתם של בתי־מדרשות ויחידים מצפת לירושלים. בתקופה זו עקרו מצפת לירושלים חכמים כר׳ דוד חביליו, ר׳ בנימין הלוי,[14] ר׳ יוסף מולכו[15] ועוד. אך יותר מזה הכעיסה את הצפתים בעיית עקירתם של בתי־מדרשות שלמים לירושלים, שכן הללו סיפקו מקורות פרנסה ליהודים בעיר. נתאר כאן שתי פרשיות של מאבקים בין שתי הקהילות על בתי־מדרש.

בסוף המאה הט״ז ציווה גביר יהודי מבודון (בוּדפשט של ימינו) להקדיש מהונו קרן להקמת הסגר (בית מדרש) בארץ ישראל. פירות הקרן עלו לכדי מאה גרוש לשנה, והמצווה ביקש, שכסף זה ישמש למתן הספקה לארבעה תלמידי חכמים, שניים ספרדים ושניים אשכנזים. למקדיש היה בצפת קרוב תלמיד חכם, ואותו הוא מינה לפקיד על ההסגר, והוא אף היה אחד הלומדים בו. במשך הזמן הסתכסך אותו קרוב עם אנשי צפת, ולדבריו הוא נאלץ לעזוב בגללם את העיר, ״כי מי יוכל לדור עם הנחש בכפיפה אחת?״. עוד לפני עזיבתו פרשו תלמידי החכמים,שלמדו בהסגר, ופנו ללמוד בהסגר אחר, והקרוב לא מצא אחרים שימלאו את מקומם. בשעת עזיבתו את צפת לא מחו אנשי העיר בידיו ולא העירו לו דבר באשר להסגר, זאת, כנראה, משום שהם לא נזקקו לכסף, ואולי אף טרם הבינו שמדובר כאן בחלק מתנועת הגירה מצפת. הקרוב עקר איפוא לירושלים ולקח עמו את הכנסות ההקדש. בירושלים הוא הקים הסגר חדש, שלמדו בו יותר מארבעה תלמידי חכמים. כעבור שלוש שנים נתעוררו פרנסי צפת ויטענו, שעקירת ההסגר נעשתה שלא כדין, שכן כבר זכו בו יהודי צפת ואין לשנות, מה גם שכוונת המקדיש מלכתחילה הייתה לשם צפת. הם פנו אל ר׳ יאשיהו פינטו, והוא פסק, שאכן צפת זכתה בהקדש, כיון שבמשך שנים רבות נשלחה שמה ההספקה, ומה שטען הקרוב, שהכל נעשה למענו אינו נכון, שכן הוא נתמנה אך ורק כדי לחלק את הכסף לתלמידים, והקרן לא הייתה כלל בתחום אחריותו.[16]

יהודי ירושלים פנו אל ר׳ שמואל אבן סיד, מחכמי קהילתם, ואל ר׳ אליעזר אבן ארחא, רבה של חברון. ר׳ שמואל אבן סיד פסק, שאין לראות במעבר מצפת

13 ראה יערי, שלוחי א״י, עמ׳ 311–312. הסכם החלוקה משנות השמונים נזכר גם באיגרת, ששלח ר׳ אהרן וולטירה בשנת תמ״ט (1689) מוונציה למנטובה (ראה סימונסון, תולדות, ח״א, עמ׳ 350).

14 ראה קורא הדורות, דף מט, ע״ב.

15 ראה שם.

16 ראה שו״ת נבחר מכסף, סימן קא, דף קצ, ע״א.

לירושלים משום מעשה, שהוא בניגוד לרצון הנודר, "מאחר שהשינוי הוא לשבח שהישיבה היא בתוככי ירושלים תוב"ב לפני ה'". יתרה מזו, "אפילו בזמן הזה יש לירושלם יתרון גדול על צפת תוב"ב".[17] גם ר' אליעזר אבן ארחא הצדיק את הקרוב, וקבע, שכל מה שנעשה, נעשה למענו. הוא אף האשים את הצפתים ש"אין זה כ"א [כי אם] רוע לב, שעיניהם רעה בשל אחרים ומחמת קנאה לומר איך גם בירושלים יהיה הסגר...".[18]

נראה שאפוטרופסי ההקדש בגולה, דעתם לא הייתה כדעת הקרוב, והם המשיכו לשלוח את הכסף לצפת. אולם השליח, שהביא את הכסף, עבר בדרכו בירושלים, ופרנסיה עיכבו את הכסף בידיהם, וכתבו בעניין זה לצפת. הצפתים עמדו על כך שהכסף שייך להם, ובסופו של דבר אכן נשלח אליהם.[19]

מאמציה של קהילת צפת להחזיר אליה את ההקדש יחד עם כל טובות ההנאה העולות ממנו נכשלו איפוא בשלב זה. ההסגר לא הוחזר לצפת. במשך שנים רבות, שנות ירידתה ועליבותה של קהילת צפת, אף לא התעוררו חכמיה לדרוש את החזרתו. רק בשנות השבעים של המאה הי"ז, כאשר החלה קהילת צפת להתאושש, החלו חכמיה לדרוש שוב את החזרתו. לשם כך הם פנו אל שבעה מרבני תורכיה, שיפסקו הלכה בנידון. אחד מן הנשאלים היה רבה של בלגרד, ר' יוסף אלמושנינו, מתלמידי בית המדרש הירושלמי "בית יעקב". את השאלה העלה בפניו ר' אליעזר אשכנזי, שליח צפת בתורכיה. מן התשובה נראה, כי באותו זמן עצמו היה בבלגרד גם שליח ירושלים, דוד הכהן, והשניים ניהלו כאן את הויכוח בין קהילותיהם. ר' אליעזר אשכנזי, שידע את דעתו של ר' יוסף אלמושנינו בעניין זה, שכנעו להעלות דבריו על הכתב. ואכן, כבר בתחילת דבריו פוסק ר' יוסף אלמושנינו:

> ברור כי ההקדש יחזור לצפת יע"א ואין לשנותו לקבוע במקום אחר בארץ ישראל אפילו אם תהיה עיר גדולה של חכמי'[ם] ושל סופרי'[ם] מוצאה ומובאה. ואפילו אם ירצו עשרה חכמים מובהקי'[ם] ממנה לעמוד בהסגר בעד אותה הספקה שניתנ'[ה] לארבע'[ה] תלמידי חכמים מצפת.[20]

17 שו"ת מטה יוסף, ח"ב, סימן יב, דף נא, ע"א. השאלה נשאלה כאשר ישב ר' שמואל אבן סיד בירושלים, דהיינו, אחרי שנת שע"ט (1619), שכן עד שנה זו הוא ישב במצרים (ראה ספר נר ה', דף 187, ע"א: "באה שמועת מות אברהם מונסון פרשת אלה הדברים בשנת השע"ט פה מצרים") ולפני שנת שצ"ה (1635), היא שנת פטירתו (ראה לעיל, עמ' 116–117).

18 שו"ת אליעזר אבן ארחא, סימן כג, דף 107, ע"ב (=שו"ת ר' אליעזר אבן ארחא [הנדפסות], סימן כג־כד, עמ' קיד).

19 ראה כ"י ירושלים, איגרות 86, עמ' 125; 87, עמ' 125–126.

20 שו"ת עדות ביהוסף, ח"א, סימן יא, דף מב, ע"א. תשובה זו ניתנה בשנת תמ"ב (1682), היא השנה, שבה היה ר' אליעזר אשכנזי בבלגרד. דבר זה עולה מהסכמה, שנתן שליח זה לתשובה אחרת של ר' יוסף אלמושנינו (שם, סימן א, דף ב, ע"א), ובה צויין התאריך במדויק. וכך הוא

מדבריו עולה איפוא, שגם אם תימצא עיר מלאה חכמים ולומדי תורה, ועשרה תלמידי־חכמים ממנה יסכימו ללמוד תמורת אותו סכום, שניתן לארבעה תלמידים בצפת, אין להעתיק את ההקדש מצפת. מן ההמשך מתברר, שהמקדיש התיר להעביר את ההסגר רק אם בשום פנים ואופן לא יימצאו ארבעה תלמידי־חכמים בצפת.

לדעת ר׳ יוסף אלמושנינו, ביקש המקדיש להקים את ההסגר בצפת משום שבעיניו היא הייתה קדושה מירושלים, וגם משום שבה הוא בחר להיטמן לאחר פטירתו. מעניין ביותר כיצד החשיב עדיין ר׳ יוסף אלמושנינו את צפת כעיר ואם בישראל, ואת הטענה של אותו קרוב, שהוא לא מצא בצפת תלמידי חכמים, הוא דוחה מכול וכול:

> ומה שטען הר״י [הר׳ יעקב] בשאלתו שלא מצא אחרי׳[ם] תמורתם ומפני זה הצורך לקבוע ההסגר בירושלים טענתו מהבל ימעט, דאיך אפשר דבעיר גדולה של חכמים וסופרים לא יהיו נמצאים ד׳ ת״ח אחרים לפחות שיהיו כמוהו שירצו ללמוד, לא יאמן כי יסופר. והטוען תמורת המנהג עליו הראיה. כ״ש [כל שכן] בנדון הלז שעיר צפת היתה על תלה בזמנו רבתי בדעות, דבר קשה הוא להאמינו.

בסיכום תשובתו פסק ר׳ יוסף אלמושנינו, שיש להחזיר את ההסגר לצפת, משום שגם אם טענות אלו היו נכונות בשעתן, שוב יש עתה תלמידי־חכמים בצפת. מכל מקום, אין אנו יודעים מה עלה לבסוף בגורלו של הסגר זה.

במקרה השני, שהובא בפני ר׳ אליעזר אבן ארחא בשנת שצ״ג (1633) בקירוב, נידונה התרת שבועתו של יעקב פיליפ אשכנזי, שנשבע לאנשי קהלו אשר בצפת לדור עמהם.[21] יהודי זה עלה לארץ ישראל והתיישב בצפת, שם התכוונה קרובת משפחתו להקים הסגר, שהוא יעמוד בראשו. אולם האיש התקוטט עם בני קהלו ועקר לירושלים. כאן נשבע לאנשי ירושלים לשבת בקרבם. בינתיים כתבו אליו ראשי קהילת צפת, ובה סיפרו לו, שקיבלו איגרת מקרוביו שבחוץ לארץ, ולפיה יוקם ההסגר בצפת. אשכנזי, שמקור מחייתו היחיד היה ההסגר הזה, הוציא מאתיים גרוש

חותם בה: ״נאם החותם ביו׳[ם] ב׳ מ״ו למטמונים [מ״ו לעומר, ב׳ בסיון] שנת בת״ם לכבי ובנקיון כפי עשיתי זאת נאם אליעזר אשכנזי שליח דק״ק צפת תוב״ב (שם, דף טו, ע״א). השתדלות חכמי צפת להחזרת ההקדש החלה בתחילת שנות השבעים. זאת ניתן להסיק על פי תאריכי פטירתם של הרבנים הנשאלים. ההתדיינות נמשכה שנים ארוכות, וזה פותר את קש״יו של י״ז כהנא. הסבור, כי לא ייתכן שבאותו הקדש עצמו דנו ר׳ יאשיהו פינטו ור׳ יוסף אלמושנינו גם יחד (ראה כהנא, עמ׳ לד־לה, וראה עוד בהרחבה רוזן, לתולדות היחסים, עמ׳ 161–171).

21 ראה שו״ת אליעזר אבן ארחא, סימן כח, דף 125, ע״ב — 132, ע״א (=שו״ת ר׳ אליעזר אבן ארחא [הנדפסות], סימן כח, עמ׳ קכז). מקרה זה נידון גם בקשר לסכסוך בין שתי הקהילות, בעניין הכספים המגיעים ״סתום״ לשם ארץ ישראל. ראה לעיל, עמ׳ 267.

וחזר לצפת כאן התברר לו, שלא היו דברים מעולם, וכלל אין ידוע היכן יוקם ההסגר. תושבי צפת, שסברו שבזכותו יוקם ההסגר בעירם, לחצו עליו להתחייב בשבועה לגור בצפת. אשכנזי טען, שאין הוא יודע כלל מהי כוונת המקדישים, והוא חושש לתת שבועה כזו, פן בסופו של דבר יוקם ההסגר בירושלים. הצפתים, ובראשם אליהו פאלקון,[22] היו בטוחים, שההסגר ייקבע בצפת והבטיחו לו לשלם לו משכורת גם אם לא כך יהיה. הם אף מינו אותו לסופר הקהילה, והבטיחוהו בכתב, שלא יתנו כתיבת כל מסמך שהוא בידי סופר אחר. אולם הקהילה לא עמדה בהבטחתה והחלה לתת לאחרים כתיבת מסמכים שונים. לפתע הגיעה איגרת מקרובתו של אשכנזי, ובה היא קבעה את ההסגר בירושלים, וקראה לו לבוא ולעמוד בראשו. היא אף כתבה לו, שאם הוא לא יעשה כן, יועמד בראש ההסגר אדם אחר.

אשכנזי ביקש להתיר את שבועתו ולחזור לירושלים. ראשי קהילת צפת הסכימו לכך, בתנאי שיעשה פשרה בינם לבין קהילת ירושלים. הוא ניסה לעשות זאת במכתבים, אך לא הצליח. לבסוף עלה על צפת מלחם, בן אחיו של פחר א(ל)־דין. אשכנזי קם וברח לירושלים, תוך שהוא מסכן את נפשו. אחרי שהגיע לירושלים, סידר פשרה בינה ובין קהילת צפת, אך הצפתים לא הסכימו לה. עתה הוא בא לבקש מר׳ אליעזר אבן ארחא, שיתיר לו את שבועתו, והוא אכן התירה למגינת לבם של פרנסי צפת.

עם עקירת החכמים ובתי־המדרש ממנה הפכה ירידתה של קהילת צפת לעובדה. גם פסקי ההלכה, שביקשו למנוע את הדבר, לא יכלו למציאות הפוליטית והכלכלית. אשר הביאה להידרדרות הזאת.

מערכת יחסים מסוג שונה נוצרה בין ירושלים לצפת במישורים אחרים, ודרך צפת הגיע, למשל, לירושלים כסף, שנשלח מאירופה באמצעות הסוחרים האירופיים בטריפולי וצידון.

מעניינת מאד היא פרשת היחסים בין האשכנזים בצפת לקהל האשכנזים בירושלים. לעניין זה נותר בידינו מקור נדיר ביותר, והוא פנקס חשבונות של הממונה בצפת על ענייני הכספים של קהל אשכנזים בירושלים.[23]

בעל הפנקס החל לכתוב את רשימותיו בי״א במר חשון שע״ב (1611), והרישום האחרון בו נעשה בערב ראש־השנה שפ״ט (1628). מן הרשימות מתברר, כי חלק

22 הוא חתם גם על איגרת השליחות של ר׳ יהוסף מליריאה ור׳ יוסף אבן ארויו משנת שצ״ז (1637) ומשם נראה שהוא היה אחד הפרנסים (ראה סימונסון, שלוחי צפת, עמ׳ שלט). נפטר בשנת ת״ט (1649; ראה בנטוב, עמ׳ 196).

23 פנקס קהל אשכנזים. (פנקס זה מקוטלג כפנקס קהל אשכנזים בצפת, אך נראה שאין זה פנקס הקהל, אלא פנקסו של פקיד האשכנזים בירושלים, אשר ישב בצפת; תודתי לד״ר אברהם דוד ולד״ר יעקב ברנאי, אשר העתיקו קטעים מן הפנקס ומסרום לעיוני).

ניכר מן הכספים, שנשלחו לאשכנזים בירושלים, עברו במחצית הראשונה של המאה הי״ז דרך צפת. כן הלוו האשכנזים בצפת כסף לאשכנזים בירושלים (כנראה היה הדבר בשנות שלטונו של פרוח׳ פאשא). רשימות אלה כוללות הכנסה והוצאה של כל הכספים העוברים דרך קופת אשכנזי ירושלים בצפת כגון: ״היום יום ג׳ י״א לחודש חשון השע״ב ליצירה נמסרו בידי כל הפקדונות השייכים לק״ק ירושלים הן לרבים הן ליחידים״.[24] בין השאר שילם אותו ממונה על פי פקודה את הכסף השייך לאנשים שונים בירושלים, אשר הגיע אליו.[25]

ממונה זה אף היה קונה מצרכים, גבינה ואתרוגים,[26] למען האשכנזים בירושלים, והוא אף השתמש בכספים שבידיו לשם קנייתן ומכירתן של סחורות נוספות כקמח, שמן, חומץ, סבון ועוד. לא ברור אם העסקאות הללו היו לשם עשיית רווחים או לצורך הספקת מצרכים במחיר מוזל לתושבי צפת האשכנזים. מכל מקום לא צוין בפנקס, שסחורות אלה נשלחו לירושלים, וייתכן שחלק מהן (כסבון) יובא משם.[27] כאמור, קהל האשכנזים בירושלים גם לווה כסף מקופה זו, וגזברה היה אף מנכה את החוב מן הכספים שהגיעו לידיו והיו מיועדים להם.[28] אולם גם אנשים שונים בצפת עצמה לוו מקופה זו.[29] אל הקופה הגיעו גם כספים, שנשלחו באופן כללי אל קהל האשכנזים בירושלים, והגזבר בצפת היה מחלק אותם ושולח כל סכום לתעודתו — לעיוורים ולפיסחים, לישיבת האשכנזים,[30] וכיוצא באלו. בכל הפנקס אין כל זכר למחלוקת ולדברי־ריבות העולים מן המקורות האחרים, שנידונו לעיל.

למרות כל המחלוקות הכירו חכמי צפת בעליונותה של ירושלים, ובייחוד בולט הדבר בשלהי המאה הי״ז. כאשר הופנתה מירושלים שאלה אל ר׳ גבריאל איספראנסה, אשר ישב בצפת, הוא הביע בתשובתו את הצורך בהסכמת חכמי ירושלים לפסק־ההלכה שלו:

> אם יסכימו עמדי... תקיפי דארעא דישראל חכמי שלומי עיר קדשנו ובגזרת עירין פתגמא ובמימר קדישין שאלתא, הלא המה הרבנים יושבי על ההוראות למופת ולאות ב״ד הגדול שבירושלם...[31]

24 פנקס קהל אשכנזים, דף 137, ע״א.
25 ראה שם.
26 ראה שם, דף 137, ע״א.
27 ראה שם דף 137, ע״א־ע״ב; 139, ע״ב — 140, ע״א; 141, ע״ב.
28 ראה שם, דף 137, ע״א.
29 ראה שם, דף 137, ע״א־ע״ב; 160, ע״ב.
30 ראה שם, דף 137, ע״א־ע״ב; 144, ע״א; 160, ע״ב; 170, ע״א.
31 ראה בניהו, ידיעות, עמ׳ קח־קט. (הוא מביא שם את תשובת ר׳ גבריאל איספראנסה מתוך כ״י אוקספורד 1°4. Opp Add).

אף בחוץ־לארץ נתפסה קהילת ירושלים בשלב זה כמנהיגת היישוב היהודי בארץ־ישראל, וכבר היה ידוע, שקהילת צפת ירדה מגדולתה ומצבה קשה. בתשובה שניתנה בעניין הקדש פרינסיפאל נקבע בשנת תמ״ח (1688), כי יש לתת את כספי ההקדש לצפת כדי לאוששה: ״וצפת שהיא מיושבת היא במצור ובמצוק יכולים הגזברים לתת הקדש טבריה לכונן עיר צפת ת״ו״.[32]

גם ר׳ רפאל מרדכי מלכי כותב (בשנת ת״ן [1690] לערך) על בית מדרש ״בית יעקב״, ש״ממנו נתרבתה התורה בירושלם אחר חורבן צפת שיחזירה הקב״ה לאיתנה״.[33]

חכמי שתי הקהילות גם הרבו במשא ומתן הלכתי אלו עם אלו, וקשרי משפחה וחברה היו אף הם חלק בלתי נפרד ממסכת היחסים בין שתי הקהילות.

נוכל איפוא לסכם ולומר, שמערכת היחסים בין קהילות ירושלים וצפת, אשר היו החשובות ביותר בארץ ישראל, הייתה מיוסדת מצד אחד על התחרות על הנהגת היישוב ועל משאבים כלכליים ואנושיים, אולם מאידך נתקיים בשתי הקהילות האלה שיתוף פעולה, שהתבטא בהעברת כספים, במתן אשראי, בחילופי מידע ודעת ובקשרי משפחה וחברה. במחצית השנייה של המאה הי״ז אין עוד מקום להטיל ספק בבכורתה המחודשת של ירושלים בהנהגת היישוב היהודי בארץ ישראל. עליונות שאף קהילת צפת כבר מודה בה.

32 שו״ת זרע אנשים הנדפסות, סימן ל, דף כג, ע״ב.

33 ריבלין, ליקוטים, חוב׳ א, עמ׳ 44.

היחסים בין היישוב בירושלים ליהדות הגולה

במשך כל הדורות התקיימה במישור האידיאי זיקה בין ארץ־ישראל וירושלים ובין עם ישראל בגולה. במרכזה של זיקה זו עמדה ירושלים אשר שימשה כסמל לתקוות העם כולו לגאולה גשמית ורוחנית גם יחד. במישור המעשי נדרשה יהדות הגולה להבעת דעה בשני נושאים שנויים במחלוקת, שניים שהם במידה רבה אחד — מצוות יישוב ארץ ישראל, וכפועל יוצא ממנו — מצוות העזרה ליישוב היהודי בארץ ישראל ובעיקר לזה שבירושלים.

בשאלת יישוב ארץ ישראל וירושלים הייתה אסכולה, שראתה ביישוב הארץ דחיקת הקץ, שהיזקה מרובה מתועלתה. פוסקים לא מעטים ביטאו בדבריהם דעה זו.[1] האסכולה האחרת ראתה ביישוב הארץ צעד לקירוב הגאולה. הוויכוח הפך למעשי יותר בתקופות של דחיקת היהודים בגולה. מאורעות כאלה הביאו לארץ גלי עלייה וחיזקו בגולה את המתח המשיחי. הדוגמא הברורה ביותר לתופעה זו היא התסיסה המשיחית, שפקדה את תפוצות ישראל אחרי גירוש ספרד ואחרי ההמרה מאונס בפורטוגאל לאורך כל המאה הט״ז. התגובות הרגשיות למיני ״סימנים״ ו״אותות״ שונים היו עזות אז ביותר, ובסופו של דבר הגיעה התסיסה לשיאה עם היווצרות התנועה השבתאית במאה הי״ז. חלק מן המתח הזה קיבל את ביטויו בעלייה לארץ ישראל.

עד מחצית המאה הט״ז הייתה שאלת יישוב ארץ ישראל וירושלים השאלה העיקרית. מלבד מעשי העלייה עצמם ועידודם על ידי הפסיקה ההלכתית, תמכה יהדות הגולה ברעיון זה גם בצורת תיקון תקנות שנועדו להקל על העלייה. בשנת

1 על הויכוח בשאלה זו ראה הגהות מרדכי, ב״ב, רמז תרנו; שו״ת הריב״ש, סימן קא, דף יט, ע״א־ע״ב; תשב״ץ, ח״ג, סימן רפח, דף מב, ע״א־ע״ב; סימן קסט, דף כח, ע״ב; שו״ת הרשב״ש, סימן א, דף ב, ע״ב; סימן ב, דף כ, ע״ב; סימן ג, דף ג, ע״א; שו״ת תרומת הדשן, חלק הפסקים, סימן פח, דף י, ע״א; שו״ת בנימין זאב, סימן רע, עמ׳ קמח; שו״ת המבי״ט, ח״ב, סימן קלט, דף ו, ע״ב; שו״ת הרדב״ז, ח״ה, סימן אלף ת, דף ו, ע״א; שו״ת זרע אנשים הנדפסות, סימן כב, דף יא, ע״ב; סימן כב, דף יא, ע״ב; שו״ת מדרי״ט, ח״א, סימן קלד, דף צד, ע״א; ח״ב, סימן כח, דף כא, ע״א; וראה גם תא שמע, ענייני ארץ ישראל, עמ׳ 81–82.

שפ״א (1621), למשל, קיבל כל יהודי מאמשטרדם שרצה לעלות לארץ ישראל תמיכה בסך שבעים פלורין מקופת העדה להוצאות הדרך. סכום זה הופחת כעבור עשר שנים, לאחר שמספר היחידים, שרצו לעלות לארץ, גדל מאד.[2] גבירים מבני הקהילות בגולה נהגו לתרום מממונם למען יהודים, שביקשו לעלות לארץ ישראל,[3] וקהילות אחדות אף נהגו לפטור יהודים, שעלו לירושלים מתשלום מיסים על נכסיהם שנשארו במקום מוצאם.[4]

החל מסוף המאה הט״ז, ובעיקר במאה הי״ז, כאשר מעמדם הכלכלי של יהודי הארץ החל להידרדר, והם נזקקו יותר ויותר לעזרת יהודי הגולה, היה על כל יהודי בגולה לנקוט עמדה בשאלת יישוב ארץ ישראל גם אם לא חשב על עלייה לארץ.

יהא זה בגדר גוזמה לומר, שכל היישוב היהודי בירושלים התפרנס מכספי התרומות, אך אין ספק, שהממשל העות׳מאני במאה הי״ז לא עודד פיתוח פעילות כלכלית, ומכל מקום, אם הכנסותיהם של יהודי ירושלים הספיקו, ולו בדוחק, לפרנסתם, הרי ודאי שהן לא הספיקו לסיפוק תביעותיהם של מושלי העיר.

הפניות הראשונות של אנשי היישוב לעזרת אחיהם בחוץ לארץ לא היו תכופות, ובתחילה אף לא היו בני הגולה ערוכים לפניות אלו. משתכפו הקריאות לעזרה, שנשאו עמם השלוחים מארץ ישראל, התברר כי לחלק נכבד מן העם היהודי היושב בגולה יש עניין בקיומו של היישוב היהודי בארץ ישראל ובירושלים. מוסד ״שליחות ארץ ישראל״ הלך וקיבל דפוסים קבועים; נוצרו איזורי שליחות קבועים, ונקבעו נוסחאות של מכתבי בקשה ונוהלי עבודה.[5]

נקודת המפנה החשובה בהתפתחות העזרה הייתה בסוף המאה הט״ז עם המשבר, שפקד את הקהילה בצפת, ובמידה פחותה יותר גם את קהילת ירושלים. בתקופה זו התארגנו ברוב קהילות הגולה פעולות גבייה קבועות למען ארץ ישראל, ונוסדו חברות לסיוע ליהודי ארץ ישראל. בקהילת קושטא התארגנה ״חברת ארץ ישראל״, שריכזה כספים מאסיה הקטנה ומיוון לעזרת היישוב ועסקה בשתדלנות ב״שער העליון״ למען יהודי ירושלים.[6] בשנים ש״ס־שס״א (1600–1601) נשלחו מקושטא

2 ראה עמנואל, ישורון, עמ׳ 90, הערה 1.

3 ראה כ״י מונטיפיורי, ח״ב, דף 4, ע״ב.

4 ראה שו״ת מרבני א״י, תורכיה והבלקן, כ״י מוסיוף 181, דף 33, ע״א. בשלהי המאה הי״ז ניסו לגבות באיזמיר מסים מנכסיו של יהודי, שעלה לארץ ישראל, והדבר עורר צעקה גדולה.

5 ראה יערי, שלוחי א״י, מאז כתבי יערי את חיבורו המקיף הזה נכתבה בנושא זה ספרות נוספת. ראה, למשל, בניהו, איגרות (תשט״ו), עמ׳ קלו־קפו; הנ״ל, אניות, עמ׳ שצט־תיד; הנ״ל, שלוחיה של צפת, עמ׳ 77–81; קארפי, עזרת יהודי פאדואה, עמ׳ 24–46; הנ״ל, ״ק״ק איטליאני״; הנ״ל, פעולת, עמ׳ 196–208; עמנואל, קהילות הספרדים, עמ׳ שצט־תכד; סימונסון, שלוחי צפת, עמ׳ שכז־שנד.

6 ראה כ״י ירושלים, איגרות 98, עמ׳ 135–136; 131, עמ׳ 162. על השדולה היהודית בקושטא ראה לעיל, עמ׳ 23–28.

שתי אניות טעונות צמר וכסף לעזרת קהילת צפת, שתעשיית האריגים שלה נקלעה למשבר חמור. אחת האניות ירדה למצולות והשנייה נפלה בידי שודדי ים. אסון זה השאיר רושם כבד בקהילות שלחופי הים התיכון, ובעקבותיו החליטו ראשי קהילת ונציה להטיל על כל משלמי המסים בקהילה מס שנתי קבוע לטובת ארץ ישראל בסך רבע דוקאט לאיש. המס נגבה בשבת פרשת שקלים. להבדיל ממה שהיה נהוג קודם לכן, היה זה מס ולא נדבה. לצורך מס זה מינו גבאים מיוחדים, ונקבעו אף דרכים לענישת הסרבנים. ראשי הקהילה פנו גם אל שאר קהילות איטליה ואף אל קהילות ישראל שמחוצה לה וביקשום ללכת בדרכם ולשלוח דרך ונציה את הכספים הנאספים.[7] קהילות אשכנז התארגנו לאסוף את כספי ארץ ישראל ולרכזם בירידים הקבועים, שנתקיימו בלובלין, משם נשלחו הכספים על ידי "ועד ארבע־ארצות" אל גבאי ארץ־ישראל בלבוב ואלה העבירום אל קהילת האשכנזים בארץ דרך קושטא, ופעמים דרך ונציה.[8]

בשנת שס"ג (1603) תיקנו גם יהודי פאס תקנות לעזרת ארץ ישראל, לאחר שראו כי כן עשו "כל הקהילות הקדושות אשר ממזרח ומערב". הם קבעו מס קבוע לטובת ירושלים שייגבה באחד באדר ובחג הפורים. וכן מס, שיתן אותו כל מי שנושא אשה או שנולד לו בן. גם כאן נתמנו גבאים לעניין קיבוץ הכסף ושליחתו לארץ־ישראל.[9] המשלוח נעשה דרך אלג'יר ומצרים.[10]

במחצית הראשונה של המאה הי"ז הייתה ונציה המרכז החשוב ביותר לעזרת ארץ ישראל וירושלים. לבד מהתארגנותה של קהילה זו לתמיכה ביישוב כולו התנהלו בה במקביל מספר פעולות של איסוף כספים מטעם ה"אומות" השונות, כלומר, מטעם הקהלים השונים בעיר לטובת בני עדותיהם בארץ.

האשכנזים, ולעתים גם ה"איטליאני" שלחו את תרומותיהם דרך ה"גזבר הכללי" שמרכז פעולתו היה ב"בית הכנסת הגדולה" של האשכנזים,[11] בעוד שלספרדים היה ארגון נפרד.[12] היחס בין הפעולה הכללית והעדתית היה קשור במצבן הכלכלי של ה"אומות" בוונציה אך גם במערכת היחסים הבין־עדתית בארץ. ככל שהידרדר המצב הכלכלי גברה הנטייה לשיתוף פעולה. עם ירידת מעמדה הכלכלי של ונציה

7 ראה תמר, שתי איגרות, עמ' 214–130; בניהו, אניות, עמ' 101–108; מודינה, כתבים, איגרת קמז, עמ' 137–138.

8 ראה היילפרין, יחסם, עמ' 82–88; הנ"ל, פנקס, עמ' 53–54; דובנוב, פנקס, סעיפים נג, תעז, תסב, תצב.

9 ראה כרם חמר, סימן מח, דף ח, ע"ב.

10 ראה רוזן, קהילת אלג'יר.

11 ראה קארפי, "ק"ק איטליאני"; הנ"ל, פעולת, עמ' 196–208.

12 ראה בניהו, איגרות (תשט"ו), עמ' קלו־קפו.

נעו מרכזי העזרה של הספרדים לעבר ליוורנו ואמשטרדם.[13] האשכנזים, לעומת זאת, המשיכו גם במחצית השנייה של המאה הי״ז, לשלוח את תרומותיהם בחלקן דרך פרנקפורט לוונציה, ובחלקן דרך לבוב לקושטא ומשם לירושלים. מרכזי עזרה נוספים במזרח אירופה היו בפראג ובווינה.[14]

התלות הגוברת והולכת בעזרת יהודי הגולה הביאה ליצירת אידיאולוגיה המצדיקה עזרה זו. קשיי החיים בארץ והצורך להתחזק כדי להמשיך ולשבת בה, הביאו את העולים, שרבים מהם היו אמונים על קבלת האר״י, למחשבה, שיש טעם ביסוריהם, שכן הם מקרבים את הגאולה. משה ביואנייא, תיאר במכתבו אל ר׳ שלמה לבית הלוי בשאלוניקי את קשיי החיים בירושלים בתחילת המאה הי״ז, וכתב בין השאר: ״כל מי שדר בארץ ישראל יושב בנסיון בכל יום״.[15] יסוד העמידה בנסיון מופיע גם ב״חרבות ירושלם״,[16] ובוודאי בדברים, שסופרו על ר׳ יצחק הכהן האתמרי אשר גסס ברעב של שנת תמ״ט (1689) ״ובאו אצלו חכמים ואמרו שילך לחו״ל עד יעבר זעם... והשיב שכוונתו למות באה״ק [בארץ הקודש] ומה לו אם ימות ברעב או מיתה אחרת?״[17] מכאן ועד התפיסה, שתפס היישוב את עצמו כקבוצה נבחרת מורמת מעם, הסובלת למען גאולת העם כולו, הדרך אינה ארוכה.

בספרות התעמולה הארצישראלית מצאה יהדות הגולה, כי ירושלים היא ״שער השמים״, שממנה עולות התפילות למרומים ללא עיכובים יתרים, לפיכך יהודי ירושלים הם מתווכים טובים בין עם ישראל לקב״ה, ויש איפוא לשמור על קיומם בארץ.[18]

מעלת ארץ־ישראל התבטאה גם במעלת הקבורה בה. הזוכה להיטמן בארץ־ישראל לא יסבול גלגול מחילות בתחיית המתים, ואף מי שיש לו קרוב הקבור בארץ, יהיו ייסוריו מועטים במשהו.[19] מכאן המסקנה המתבקשת, שיש לשמור על בתי העלמין בארץ, ויהודי ארץ־ישראל הם המופקדים על מלאכה זו. בפני יהודי הגולה תיארו תדיר ההשלכות, שתהיינה להפסקת העזרה, על היישוב. אם כך יהיה, עלול עם

13 ראה שפת אמת, דף מז, ע״א.

14 ראה יערי, שלוחי א״י, עמ׳ 65–67; איגרות ר׳ שמואל אבוהב, דף 33, ע״א; 34, ע״א.

15 ראה דאנון, עמ׳ 353.

16 דף ב, ע״ב.

17 אליהו הכהן מאיזמיר, מדרש אליהו, איזמיר תקי״ט, ח״ב, דף ב, ע״ב.

18 תיאוריה זו התבססה על מדרש תהלים צא, ז, ופיתוחה ברור בשני לוחות הברית, ח״א, שער האותיות, דף קה, ע״א. רעיון זה מתבטא גם בתכתובת שהתנהלה בין הארץ לגולה. באיגרות מבטיחים מבקשי התרומות להתפלל עבור נותניהן, והנותנים מבקשים, שיתפללו בעדם ליד הכותל המערבי (ראה כ״י ירושלים, איגרת 1, עמ׳ 38; 7, עמ׳ 50; רוזן, קהילת אלג׳יר, עמ׳ רמו־רמח; שאלו שלום ירושלים, יערי, מסעות, עמ׳ 336).

19 ראה טוב הארץ, דף לט, ע״ב.

ישראל, העתיד להתקבץ באחרית הימים בארץ ישראל, לאבד אף את היישוב היהודי הקטן המצוי בה, משום שיהודיה ייאלצו לעזבה בשל סיבה בזוייה כממון.אז תירש השפחה הגר את גברתה, ושוב לא תהיה תקומה לעם ישראל.[20] כן הזכירו אנשי ירושלים לאחיהם בגולה את מאמר חז"ל "עניי עירך קודמים" בהסבירם כי "עירך" — זו ירושלים, אשר לא נחלקה לשבטים, ולכל יהודי חלק בה.[21]

נימוקים אלה מצאו להם אוזניים קשובות, ורבים מיהודי הגולה תרמו איש כפי יכולתו לעזרת היישוב. התרומה והקשר עם שליחי ארץ ישראל מילאו אצל רבים מהם תפקיד רגשי חשוב ביותר בהיותם סמל לתקווה, שעדיין לא כבתה בלבם. יחס רגשי זה בולט במיוחד באיגרתו של אותו יהודי מאלג'יר, אשר כתב אל פרנסי קהילת ירושלים.במכתבו נמשלת ירושלים לאהובה רחוקה השבויה בידי זרים שחיללו את כבודה, והוא־האוהב־מיחל לגאולתה. בהשתמשו בביטויים הלקוחים משיר־השירים ומדברי הנביאים כתב:

> יפה נוף משוש תפארתינו, קריה עליזה, עיר בצורה עצורה, אסורה, עניה, סוערה, מרה לא נוחמה... מה רב ועצום עוצם רושם מכמה חמת תנינים, אויבים סובבים בפחי מוקשי רשת מהמורות, לצוד ללכוד פעמיך, בתולת בת ציון, חמוקי ירכיך. גדול שברך. איך דן דיניך למזור בלי מעיר לעזור? אף אם רב חולייך, זאת נחמתך בענייך, אם חזק מוסריך ונפרץ גדריך, הלא הודך הוא זיוך והדרך למרוק לפרוק עולך, לזרוק מים טהורים לטהר חלאתך, לקרב עתך, עת דודים, לאסוף נדודים, ששים שמחים, שחוחים, וישב עמך בנוה שלום ובמשכנות מבטחים, ואם שפלת מארץ, תדברי עוד לך באמונה נאמנה, תשורו[22] מראש אמנה, איך השבעתי אותך בתולת בת ציון, אם תעיר תעוריר ליאש מן הרחמים בנפש נענה ולב דוה, אם קוית ולא בא, קוה חזור וקוה, כי עוד דודך ישוב שבותיך. הרחיבי מקום אהליך, צהלי קוליך בת גלים בת גולים, אם זמניך עקוב יעקוב עוד ישועה להבנות חומות וחיל, אל תראי תולעת יעקב מתי ישראל.[23]

עם זאת היו בקהילות ישראל באירופה חוגים נרחבים, אשר אמונתם במעלת ארץ הקודש לא הייתה כה תמימה. על חוגים אלו נמנו קהילות האנוסים לשעבר במערב אירופה וחוגי העשירים במזרחה ובמרכזה, ובקרבם התפתח יחס של אי־אמון בתעמולת השליחים. הם הפיצו האשמות, כי רוב הכסף הנאסף משתלשל לכיסי

20 ראה חרבות ירושלם, דף ב, ע"א — ג, ע"א.
21 ראה שם, וכן דרכי ציון, יערי, מסעות, עמ' 297–298.
22 צ"ל: תשורי (על־פי שה"ש ד:ח).
23 ראה רוזן, קהילת אלג'יר, עמ' רמו־רמז.

השלוחים, ותיארו את יהודי ירושלים כחבורת בטלנים החיים על חשבון יהודי הגולה. אולם באורח פרדוקסלי, דווקא יחס זה והאשמות אלו הביאו לגיבוש האידיאולוגיה של העזרה ליהודי ארץ ישראל.

שתי מגמות התרוצצו באידיאולוגיה זו. האחת — בה שימש יסוד של תחינה ורצון להוכיח ליהדות הגולה, כי מן התמיכה ביישוב תצמח לה תועלת אם לא בעולם הזה כי אז בעולם הבא. במגמה השנייה שימש יסוד של תביעה מתוך בטחון במעלתם היתרה של היושבים בארץ ישראל על פני יהודי הגולה. יסוד התחינה והדגשת התועלת שתצמח ליהדות הגולה בולט מאד בחיבור "חרבות ירושלם", שנדפס בשנת שצ"א (1631),[24] אבל ככל שחולפת המאה הי"ז הולכת ומתגבשת הכרת ערכם של יהודי ירושלים בעיני עצמם.

מעניינת במיוחד היא התרוצצותן של שתי מגמות אלה בספר "טוב הארץ" לר' נתן שפירא (ונציה תט"ו [1655]). מחד אין למחבר ספק בעליונות היישוב, אולם מאידך הוא מנהל חשבון מסובך של "זכויות עולים". לדעתו, חייבת להיות רציפות של יישוב יהודי בירושלים, אולם שאלת התמדתם של הפרטים בישיבה בעיר היא משנית בלבד. וכך הוא אומר:

> הנה בעניין א"י הם ששה חלוקות: הא' מי שלא נכנס שם כלל ועיקר. הב' מי שראה אותה מתוך ראייה בלבד. הג' מי שנכנס בה ויצא ומת חוצה לה. הד' מי שנכנסו עצמותיו אחרי מותו. הה' מי שנכנס בה ועמד עד יום מותו ומת שם. הו' מי שנולד בה ולא יצא חוצה כל ימי חייו. וחלוקות הן זו על זו במעלה.[25]

לדעתו נכון הוא שהדרגה העליונה היא דרגתו של זה אשר זכה להיוולד, לחיות ולמות בארץ, ולא לצאת ממנה לעולם. אולם גם מי שזוכה רק בקבורה בארץ ישראל אינו מפסיד דבר. בהמשך הדברים הוא קובע שיכול אדם לחיות בנעימים בגולה ובלבד שאחרי מותו תובאנה עצמותיו לקבורה בארץ. אדם זה יזכה באחרית הימים לתחיית המתים עם שאר קדושי ארץ הטמונים בהר הזיתים, והוא לא יתענה בצער גלגול מחילות.[26]

אל מול קביעת דרגות אלו הוא שופך אש וגפרית על יהדות הגולה, השקועה בהנאות הבשר וההחומר, והוא מעלה על נס את הקרבתם של יהודי ארץ ישראל בציירו את העתיד לקרות באחרית הימים:

24 ראה לעיל, עמ' 278.

25 טוב הארץ, דף טו, ע"א.

26 ראה תשב"ץ, ח"ג, סימן רפח, דף מב, ע"א־ע"ב; טוב הארץ, דף לא, ע"ב: "והנה נודע שכל המתים של ישראל נשמותיהם עולות דרך ישר... ואפילו ישראל המתים בח"ל... רק שיש להם צער גדול". הנקבר בארץ איפוא נחסך ממנו צער זה.

... כבר נודע ומפורסם שכל מדותיו של הקב״ה הם מדה כנגד מדה. אותם שהיו בחוץ לארץ והשתדלו לבוא לארץ כדי לזכות לנפש טהורה ולא חסו על ממונם ולא על גופם ובאו בים וביבשה ולא חששו להיות נטבעים בים או להיות שבויים ביד אדונים קשים, ובעבור שעשו העיקר מרוחם ומנפשם ולא מגופם וממונם, לכן חזרו רוחניים מדה כנגד מדה. אמנם אתם שיכולתם לבוא לארץ כמותם ונתרשלתם לבוא בעבור חמדת הממון וחששתם לממונכם וגופכם, ועשיתם מהם עיקר ומנפשכם ורוחכם עשיתם טפל, לכן גם כן נשארתם גשמיים מדה כנגד מדה, ולחמדת הממון שחמדתם הנה האל יתברך נותן לכם ממון. ... ואותם שלא חסו על גופם ועל ממונם אלא על רוחם בלבד, הקב״ה עושה אותם בריה חדשה ומוליך אותם לגן עדן תחתון.[27]

את הביטוי החריף ביותר לפקפוק בחשיבות יישוב ארץ־ישראל אנו מוצאים, בשאלה, ששאל גביר אלמוני מאמשטרדם את ר׳ משה חאגיז בתחילת המאה הי״ח:

מבקש אני מאת מעלתך, יעשה עמי החסד להודיעני דעתו, איך מבין הוא כהיום הגדר של קדושת ארץ הקדושה, ואם יש איזה שכר טוב לשכון בה. מאחר שכפי הנשמע לי מאיזה מעיינים הוא, שבזמן הזה בגדר עצמו שהן כל שאר הארצות היא העיר הנזכרת ירושלם. ושבאיזה מקום שנקרא את ה׳ יעננו, כמו שמאמת הפסו׳[ק] שאומר ׳בכל המקום אשר אזכיר את שמי אבוא אליך וברכתיך׳. עוד נאמר לי שהדרים שלה עוברים ציווי השם, אשר גזר היות אותה הארץ שוממה מבלי יושב מבניה ישראל, ובהיות כן רצון השכינה, נראה היות הדרים בה סוררים, ואדרבא ראויים למוסר העונש במקום עזר, שתמיד נעשה להם עם כמה שלוחים:
ובזמן עצמו אני מחלה, יעשה החסד להודיעני סיבת הכמה יגיעות ודוחקים, שתדיר מ׳דיעים לנו השלוחים ע״י הכתבים, מאיזה סיבה הם נמשכים? ואם הם אמיתים הדוחקים הללו, למה אינם יוצאים מאותה הארץ? ואיך אינו מספיק לסיפוק פרנסתם כל כך ממון, שאנו שולחים מאילו המדינות, ושהולך להם מכל העולם ע״י השלוחים?[28]

לנוכח הלכי רוח כאלה היה על יהודי ירושלים למצוא צידוק לעלייה ולישיבה בירושלים. אלה שקמו ועלו לארץ, חשו, כי בכך הם עזבו את כל הנאותיו הגשמיות של העולם הזה, ובעצם ישיבתם בירושלים הם עושים לקירוב הגאולה. הם אף חשו שיהודי הגולה חייבים להם דבר מה. אם לנשארים לא היה הכוח המוסרי לעזוב את מנעמי החיים בגולה, ולקרב את הגאולה על ידי העלייה לארץ ישראל, עליהם לכל

27 טוב הארץ, דף לז, ע״א.
28 שפת אמת, דף ג, ע״ב.

הפחות לסייע בידי הטובים מהם, שעשו כן. בספר, שכתב ר' משה חאגיז כתשובה לאותו יהודי מאמשטרדם, הגיעה האידיאולוגיה של יישוב ארץ ישראל באותה תקופה לגיבושה המלא. ר' משה חאגיז הטיח בפני אותם "מעיינים" שמהם שמע הגביר מאמשטרדם, את דברי הכפירה שהשמיע, דברים כדרבונות. רק יהודים, כך הוא אומר, כיהודי אמשטרדם, החיים בטוב ובנעימים, יכולים להעלות בדעתם שהם העושים את מצוות ה', ואילו יהודי ארץ ישראל הם החוטאים. הוא מלגלג עליהם באמרו שלא ראה את יהודי אמשטרדם מקיימים מצוות מלבד "שאוכלים ושותין ומטיילין במרכבות בגנות ובפרדסים".[29]

בסיכומו של דבר, ר' משה חאגיז מביע בפירוש את דעתו, כי יהודי ירושלים הם הם הגואלים ביסוריהם את יהדות הגולה, ומאפשרים ליהודים כיהודי אמשטרדם ליהנות מרוב טובה. לפיכך שומה על יהודי חוץ־לארץ לסייע להם לכל הפחות בממונם:

> ולפי שאינו רוצה[הקב"ה] לאבד עולמו מפני השוטים, הוא שאינו נפרע מהם לאלתר, ומפני הטובים, רוב בני ישראל הכשרים שבקהילות. זוכין המועט לראות את הארץ היינו פירות הארץ בחו"ל, ובפעם בפעם שלכפרת בני ישראל שבגולה מעורר ה' חמתו בארץ ההיא ויושביה... ולכן באשר ה' חפץ למען צדקו ורוצה שבני חו"ל יהיה להם חלק בארץ ויתנו שכירות הארבע אמות קרקע של קבורה שיש לכל או"א [אחד ואחד] מישראל... חלק כחלק יאכלו כי חלק היורד במלחמה כחלק היושב על הכלים, יחדיו יחלוקו. כן יהיה בלי ספק לכל מי שאינו דר בארץ ישראל ויחזיק ביד הדרים בה ארבע אמות של הלכה ותפילה.

בסוף המאה הי"ז הייתה איפוא קהילת ירושלים בסיומו של תהליך, אשר קבע את דמותה במאתיים השנים האחרונות של השלטון העות'מאני. זו חברה אשר תדמיתה הכלכלית ירודה מאד. חברה, הרואה את עצמה כחלוץ ההולך לפני המחנה, סובל למענו וממרק בסבלותיו את חטאיו, ועל כן שומה על אנשי המחנה, הלא היא יהדות הגולה, לאפשר את קיומו הכלכלי והפוליטי.

29 שם, דף כ, ע"א.
30 שם, דף לה, ע"ב.

סוף דבר

אותם עשרה חכמים ירושלמים, אשר התאספו בשנת שצ״א (1631) לבכות ולהתפלל על הגאולה, שאלו בין שאר תחינות ותפילות:

> עד מתי ה׳ נסבל עוד בגלות המר והארוך הזה? חוס ורחם על גלות ישראל, חוס ורחם על אמתך — היא אשת נעוריך הנתונה בגלות עם בניך, השיבה לקדמותה כבראשונה. ואם חטאנו אנחנו, העני׳[ה] הזו מה חטאה לסבול צרות רבות ורעות? ובפרט בראותה שפחה בישא יורשת כבודה... למה תילין ה׳, הקיצה ופקוד על הגוים כדרכיהם וכמעלליהם הרעים. למה אתה אכזר על בניך ורחמן על בני האמה, הנתונה בריווח והצלה והמלכות והממשלה? עד מתי ה׳ תביט בדמעות בניך הניגרים ויורדים כנחל גדול, ודמם אשר שופכים בכל יום בעלילות הרשע. חוסה ה׳ על עמך והנחם על הרעה לעמך.[1]

תפילה זו חוברה בתקופת שלטונו של מחמד פאשא, מושל שהיה ידוע ביחסו הנוח לקהילת ירושלים, ועם זאת ברור מלשונה, שגם בתקופה זו של ממשל נוח, דמותה של קהילת ירושלים בעיני עצמה, היא דמות של קבוצה מושפלת ונחותה. תחושות ההשפלה והנחיתות מתחדדות עוד יותר לנוכח שלטון המוסלמים בעיר.השפחה הגר יורשת את גבירתה שרה. בידי בניה של הגר המלכות והממשלה, בעוד בניה של שרה — דמם נשפך, כלשונה הציורית של התפילה. אין להתייחס אל הדברים כאל דברי תעמולה לגולה, שכן התפילה עצמה לא למטרה זו חוברה. היא חוברה ברגע של כאב והתמרמרות, והתחושות העולות ממנה כנות ואמיתיות. עם זאת, דימוייה הירוד של קהילת ירושלים במאה הי״ז מקבל את ממדיו הנכונים בבחננו את דמותה מהיבטים שונים של חייה — חברה, כלכלה, אירגון והיחסים עם הסובבים אותה, היינו, השלטון העות׳מאני בקושטא ובעיר עצמה, תושביה המוסלמים והנוצרים של העיר ויהדות הגולה.

המבחן הראשון לבחינת אמינותו של דימוי זה, הוא בחינת מצבן של החטיבות האחרות באוכלוסיית ירושלים באותה תקופה, קרי, המוסלמים והנוצרים. המקורות מלמדים, שגורל המוסלמים בעיר, ובוודאי גורל הנוצרים, לא שפר אף הוא תחת

1 מעשה שהיה בירושלים, דף קסא, ע״ב — קסב, ע״א.

השלטון העות׳מאני. בתקופות, שבהן מתלוננים יהודי ירושלים על מעשי עושק בלתי מרוסנים מצד השלטונות, ושבעקבותיהם הם עוזבים את העיר בהמוניהם (כגון תקופות שלטונם של אבו־סיפין או מחמד אבן פרוח׳), מתלוננים גם המוסלמים והנוצרים על יחס דומה, ואף הם עוזבים למקומות אחרים.[2] מאידך, כאשר המקורות העבריים מוסרים על תקופת רווחה, נשמעים דברים ברוח זו גם מפי מוסלמים ונוצרים.[3] מן הבחינה הזו ודאי הוא, שהקביעה המתמרמרת, כי לבני השפחה ניתנו רווח והצלה, מלכות וממשלה, נכונה רק בחלקה. אמת היא כי השליט העות׳מאני ומרבית תושביה של ירושלים הם בני אותה דת — האסלאם, אולם הפגמים בממשל העות׳מאני מעיקים גם על שאר חלקי האוכלוסייה ולא רק על היהודים. עם זאת יש לזכור, שאין בהסתייגות זו כדי לבטל את העובדה היסודית, שהיהודים הם בני חסות — אהל א(ל)ד׳מה — וככאלה הם נחותים, ובדתם של השליטים והנשלטים גם יחד מצווה היא להשפילם, והדבר אף נעשה בפועל.

בדיקת ההיבטים השונים של חיי הקהילה במאה הי״ז מגלה ברובם קווים של קפאון אם לא של ירידה.

אמת, במערכת היחסים עם ה״שער העליון״, הממשל המקומי והקבוצות הדתיות האחרות בעיר, מגלה הקהילה יזמה ופעילות. היא מפעילה יהודים רבי השפעה ב״שער העליון״ לטובת האינטרסים שלה, ואף מתערבת בפוליטיקה הפנימית של העיר, כאשר הדבר עשוי להועיל לה. דא עקא, ל״שער העליון״ חסרים במקרים רבים הכוח והיכולת לכפות את פרי היזמות האלה בעיר עצמה.

בהשפעת הלחץ הגובר של הממשל המקומי, אשר עיקר מעייניו בגביית ממון רב ככל האפשר מן הקהילה, חלה ירידה במעמדה, ומתרחשים בה מספר תהליכים, שחלקם מקביל לתהליכים המתרחשים בעיר בכלל.

לאחר הירידה החדה במספר היהודים בעיר בתקופת שלטונו של מחמד אבן פרוח׳ (משלושת־אלפים לערך לכדי אלף בלבד), סובלת הקהילה מקיפאון דמוגרפי. למרות תנועת העלייה הערה, מספר היהודים בעיר אינו גדל כמעט בהמשך המאה הי״ז. המספרים והעובדות מעידים על תוחלת חיים קצרה וניידות אוכלוסין רבה מאוד. גורמים אלה מקטינים את חלקו של היסוד היציב באוכלוסייה היהודית, ובמאה הי״ז אין לדבר עוד על ״חוט־שדרה״ של מספר משפחות מנהיגות בקהילה. אשר היה קיים במאה הט״ז. ניתן לדבר על ״חוט שדרה עדתי״. במאה הי״ז היסוד הספרדי־פורטוגזי שולט בקהילה ומעניק לה את צביונה, הגם שהאשכנזים שומרים עדיין על ייחודם ואף המוסתערבים נאבקים על כך.

2 ראה לעיל, עמ׳ 35, 41, 47, 50; רוזן, חרבות ירושלם, עמ׳ 44–49.

3 ראה לעיל, עמ׳ 37.

גם במעמדה הכלכלי של הקהילה חלים שינויים במשך המאה הי״ז. מעורבותם של יהודי ירושלים בכלכלת העיר אינה מוטלת בספק, והם נוטלים חלק בענפים שונים ומגוונים של כלכלתה. עם זאת, בשל מדיניות העושק של הממשל המקומי, הולכת ופוחתת במשך המאה נכונותם של מתיישבים אשר זה מקרוב באו ליטול חלק פעיל בכלכלת העיר. אם יש בידי מתיישבים אלה משאבים כלכליים הם מעדיפים להשאירם בגולה, או לעסוק בהלוואה בריבית למנזרים בירושלים.

בסוף המאה הי״ז מסתמנת תמונה שלפיה רק כמחצית מספר ראשי המשפחות בקהילה מתפרנסים מעיסוקים המשולבים באופן פעיל בכלכלת העיר. במקביל לכך מעידים המקורות על הימצאות יהודים לא מעטים בעיר, אשר בידיהם משאבים כלכליים נכבדים מחוץ לגבולות הארץ או בעיר עצמה. עם זאת הולכת ומדרדרת תדמיתה הכלכלית של הקהילה כיחידה אוטונומית. יחידים אמידים מוכנים לשאת בהפסדיהם הכספיים האישיים, הנובעים מן הישיבה בעיר, אולם אין הם מוכנים לממן את תביעות השלטון העות׳מאני מן הקהילה כגוף, אם משום שהדבר הוא למעלה מכוחם, אם משום שהם סבורים, שמן הדין הוא שקהילות הגולה תשאנה בעול הזה. התוצאה היא שלבד מן העובדות הבסיסיות, היינו, התפתחותה של שכבה חברתית רחבה המתפרנסת מתמיכות למיניהן, מעוניינת הקהילה עצמה להציג מצב כלכלי ירוד, הן כדי להתחמק מתביעות השלטון העות׳מאני, הן כדי לעורר את קהילות הגולה לבוא לעזרתה.

מסכת היחסים עם קהילות הגולה עוברת במשך המאה הי״ז תהליך של גיבוש, אשר מגיע כמעט לכלל השלמה. מתחינות לעזרה עוברים יהודי ירושלים לדרישה תקיפה. הם מבססים את זכותם לעזרה זו על העובדה, שהם מקרבים בסבלותיהם את הגאולה השלמה ומכפרים על עוונותיה של יהדות הגולה, המעדיפה את הנאות החומר על הגאולה.

חיי הרוח של הקהילה זוכים במשך המאה הי״ז לפריחה שקשה להתעלם ממנה. במשך כל התקופה מתנהלת בעיר פעילות ערה בנגלה ובנסתר. פעילות תוססת זו הותירה אחריה יצירה שהשפעתה ניכרה אף בקהילות הגולה. בתחום זה אין תהליכי הירידה, המסתמנים במשך המאה הי״ז בשטחים שונים בחיי הקהילה, מותירים את רישומם, אלו יבואו לכלל ביטוי רק במאה הי״ח.

נספחים

נספח א: רשימת פרנסי ק"ק ספרדים בירושלים*

ש"ן (1590)	יוסף כהן?
	יעקב חמי?
	חיים כהן?
	אברהם אמריליו?[1]
ש"ס (1600)?	אברהם ויילייסיד ומאיר ב"ק[2]
שע"ז (1617)	אברהם ויילייסיד
	חייא אברבנאל
	ועוד שני אנשים, שחתימותיהם לא זוהו בוודאות[3]
ש"פ (1620)	יצחק גאון
	יעקב אבן עמרם
	דוד כהן[4]
שפ"ה — שפ"ז (1625–1627)	יצחק גאון
	יעקב אבן עמרם[5]
שצ"ה (1635)	יעקב אבן עמרם
	יצחק גאון
	רפאל אבוהב[6]
ת"ת — ת"ג (1640–1643)	יצחק גאון
	יעקב אבן עמרם
	דוד שניאור[7]
ת"ט (1649)	יעקב בן אברהם יעיש
	חיים בן הלל אלמגרבי
	משה בן יעקב
	חיים בן יהודה[8]

* סימן השאלה ליד שם כלשהו או ליד ציון השנה רומז לספק בדבר היות אותו אדם פרנס או אחד מ"טובי העיר" או לספק באשר לשנה.

1 ראה שו"ת בצלאל אשכנזי, סימן טו, דף מט, ע"א־ע"ב.

2 פרנסות ספרדית־אשכנזית משותפת, ראה לעיל, עמ' 122.

3 ראה לעיל, עמ' 125.

4 ראה לעיל, עמ' 126.

5 ראה לעיל, עמ' 127–128.

6 ראה לעיל, עמ' 126.

7 ראה שם.

8 ראה לעיל, עמ' 125.

ת״י	(1650)	יצחק גאון
		יצחק פאלמה
		אברהם אבן דאנה[9]
ת״מ	(1680)	משה בן אברהם
		אהרון בן יצחק (פארדו?)[10]
תמ״א־תמ״ט	(1681–1689)?	אהרן פארדו[11]
ת״נ	(1690)	אהרון בן יצחק (פארדו?)[12]

נספח ב: רשימת רבני ירושלים שכיהנו כחכם ק״ק ספרדים וכאב בית־דין

שי״ג־שכ״ה	(1553–1564)	דוד בן זמרה[1]
של״ח־שמ״ד	(1578–1584)	חיים ויטאל[2]
שמ״ח־שנ״ה	(1586–1595)	בצלאל אשכנזי[3]
שנ״ו־שנ״ח	(1596–1598)	אבראהים בן עמראן (אברהם בן עמרם)[4] = אברהם הכהן(?)[5]
שנ״ט–ש״ס	(1599–1600)	עטא־אללה[6]
שס״א	(1601)	גדליה קורדוביו[7]

9 ראה לעיל, עמ׳ 126.
10 ראה לעיל, עמ׳ 125–126.
11 ראה שם.
12 ראה שם.

1 בשנת שי״א (1551) היה הרדב״ז עדיין במצרים (ראה שו״ת הרדב״ז, ח״א, סימן כה, דף ג, ע״ב), ובשנת שט״ו (1555) הוא היה כבר בירושלים (ראה שם, ח״ב, סימן תרנא, דף יא, ע״א). בפנקסי בית הדין השרעי נזכר הרדב״ז כ״דיין״ של קהילת יהודי ירושלים בין השנים 1559–1564 (ראה כהן, יהודים, עמ׳ 51, והשווה תמר, מקורות, עמ׳ רעב).

2 ראה בניהו, ר׳ חיים ויטאל, עמ׳ סו־סז.

3 ראה איגרת ההמלצה ליצחק שכמי, דימיטרובסקי, עמ׳ 178. ר׳ בצלאל אשכנזי נפטר בשנת שנ״ה (1595; ראה כהן, יהודים, עמ׳ 55). באותה שנה נדפסו תשובותיו מעזבונו. הוא חתם בשנת ש״ן (1590) על מכתב קהילת ירושלים לקהילת מונסטיר (דאנון, עמ׳ 351), אך ייתכן שהוא הגיע לירושלים עוד קודם לכן. ראה גם כרם חמר, ח״ב, דף כג, ע״א; שו״ת יו״ט צהלון הנדפסות, סימן קס, דף קלב, ע״ב — קלג, ע״ב.

4 ראה כהן, יהודים, עמ׳ 56, 73, 95.

5 בהסכמה לפטור תלמידי חכמים ממסים מישנת שנ״ו נזכר אדם בשם ר׳ אברהם הכהן כמי שעמד בראש החכמים שמחו על הכנסת שמותיהם של תלמידי חכמים בין הערבים לחובות הקהילה (כרם חמר, ח״ב, דף כד, ע״א).

6 ראה שם, עמ׳ 56.

7 ראה לעיל, עמ׳ 140.

שס"ז־שע"א (1607–1611)?	חייא רופא[8]
שע"ד (1614)	גדליה קורדוביירו[9]
ש"פ־שצ"א (1620–1631)	שם־טוב לוזייאו[10]
שצ"ג (1633)?	זרחיה גוטה[11]
שצ"ה־תכ"ח (1635–1668)	ישראל בנימן[12]

נספח ג': הסכמות ירושלים משלהי המאה הט"ז עד אמצע המאה הי"ז והחתומים עליהן*

1. שמ"ו (1586):

הסכמה לפטור תלמידי חכמים ממסים, ה' באייר שמ"ו [1]

החתומים: טובי העיר.

יוסף כהן — חתם גם על הסכמת הפטור משנת שנ"ו (1596; ראה להלן) ועל צוואת אלמנתו של ר' שבתי שינינה משנת ש"ן (1590; — ראה שו"ת ר' בצלאל אשכנזי. סימן טו, דף מט, ע"א). כנראה שהוא יוסף בן עבד אל־כרים הנזכר כשיח' אל־יהוד (1558–1566) וכאחד ה"ראשים" (1555–1591) בפנקסי בית הדין השרעי (ראה כהן, יהודים, עמ' 46–47).

יהודה לוי יבנה — לא נזכר עוד.

אליעזר ירושלמי — נסיון לזהותו ראה אצל פרומקין־ריבלין, כרך א, ח"א עמ' 82–84.

משה המון — כנראה ממשפחת רופאי הסולטאן הנודעת בקושטא (ראה פרומקין־ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, כרך א', ח"א, עמ' 126). על משפחת המון ראה בניהו, בית אברבנאל, עמ' ט (ומקורות נוספים אצל רוזן, פעולתם, עמ' שצה, הערה

8 ראה לעיל, עמ' 146.
9 ראה לעיל, עמ' 140.
10 ראה לעיל, עמ' 146.
11 ראה לעיל, עמ' 147. הוא שהה בירושלים ומן קצר מאוד. בשנת ת"ח (1648) כבר היה במצרים ולפני כן חי בחברון. הרבנים ששימשו עד שנת שצ"א (1631) ומשנת שצ"ה (1635) ידועים לנו. לפיכך נראה שהוא שימש כחכם באחת השנים שבינתיים.
12 ראה לעיל, עמ' 149–147.

* שמות החותמים מובאים ככתבם וכלשונם במקור.
1 כרם חמר, ח"ב, דף כג, ע"א.

2). בספר "תיקון סופרים" דף 152, ע"א, נמצאת הרשאה של קהילת ירושלים לשמואל המון להיות מורשה שלה (ככל הנראה לגביית נכסים בגולה).

יוסף די ליאון — חתם גם על הסכמת הפטור משנת שנ"ו (ראה להלן). בפנקסי בית־הדין השרעי מופיע בשנים 1583–1597 סוחר בדים עשיר בשם יוסף בן שעבאן כאחד הראשים ביחד עם מאיר בן אבראהים (1583–1600), גם הוא סוחר בדים, נשאלת השאלה אם אין אלו יוסף די ליאון ומאיר בנבנישתי (השווה כהן, יהודים, עמ' 46 והדיון בהסכמת הפטור משנ"ו להלן).

יעקב אלחמי — חתם גם על הסכמת הפטור משנת שנ"ו (1596 ; ראה להלן), ועל צוואתה של אלמנת שבתי שינינה (ראה לעיל, יוסף כהן). ראה עוד פרומקין־ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, כרך א' ח"א, עמ' 126, הערה 3. יעקב בן ברוח' אלחאמי נזכר בפנקסי בית־הדין השרעי כשיח' אל־יהוד בשנים 1598–1600 וכ"כַּאתִב" (סופר) בשנים 1595–1596 (ראה כהן, יהודים, עמ' 45, הערה 3 ועמ' 48).

עובדיה בבלי — לא נזכר עוד.

2. שמ"ט — שנ"ג (1589–1593)

הסכמת פריעת השישית [2]

החתומים:

בצלאל אשכנזי — ראה לעיל, עמ' 104, 144, 286.

אברהם הירושלמי — הוא כנראה ר' אברהם וילייסיד, שהיה פרנס הקהילה בשנת ש"ס (1600) לערך ובשנת שע"ז (1617), וראה לעיל, עמ' 104, 125.

משה ן' שושן — היה שליח ארץ ישראל לאיטליה. חתם גם על ההסכמה לפטור תלמידי חכמים ממסים משנת ש"פ (1620) ועל ההסכמה מאותה שנה, שלא לזרוע פירוד בקהל ושלא להשמיץ את הפרנסים.

שלושה בעלי בתים ספרדיים נוספים ששמותיהם לא פורטו.

3. שנ"ו (1596)

הסכמה לפטור תלמידי חכמים ממסים [3]

על חלקה האחד חתמו חכמי ירושלים הספרדים והאשכנזים; על חלקה האחר, שנחתם בה' טבת שנ"ו, חתמו טובי העיר.

2 שו"ת יו"ט צהלון הנדפסות, סימן קס, דף קל"ג, ע"א.

3 כרם חמר, שם.

החכמים החתומים:

אפרים בן יהודה ויש אשכנזי — היה אב־בית־הדין בבריסק דליטא ואחרי עלייתו לארץ ישראל בסוף המאה הט״ז היה לרבם של האשכנזים בירושלים. הוא חתם גם על האישור של האשכנזים לתקנת הפטור בשנת שנ״ג (1593), וראה כרם חמר, ח״ב, דף כג, ע״ב. נפטר כנראה בשנת שנ״ו (1596). ראה אודותיו פרומקין־ריבלין, שם, כרך א, ח״א עמ׳ 107–108.

שלמה חגי — אפשר שהוא השליח שלמה אבן חגי, שיצא בשנת שס״ג (1603) בשליחות לפאס יחד עם ר׳ מאיר מאימראן (ראה יערי, שלוחי א״י, עמ׳ 231).

משה מאיר ן׳ אבא מארי שמואל ב״ק ז״ל אשכנזי — לדעת ריבלין הוא ר׳ מאיר ב״ק פרנס האשכנזים (ראה פרומקין־ריבלין, שם, עמ׳ 110–111, הערה 4, ולעיל, עמ׳ 104).

אברהם אבן יעיש — ראה פרומקין־ריבלין, שם, עמ׳ 129.

שמואל בכה״ר שאול הכהן נ״ע — ייתכן שהוא אחיו של שמעון בכה״ר שאול הכהן שהיה שיח׳ אל־יהוד אחרי ר׳ גדליה קורדוביו, וראה פרומקין־ריבלין, שם, עמ׳ 133.

שמואל בכה״ר אליעזר זצ״ל — לא נזכר עוד.

יוסף צייח — ר׳ יוסף בן אברהם צאייח, חכם הקהל ודיין בירושלים ובדמשק. בירושלים כיהן כדיין בשנים ש״ש״י (1540–1550) ושוב בשנים ש״ל־של״א (1570–1571; השווה את הנאמר אצל פרומקין־ריבלין, שם, עמ׳ 67–68 עם הנאמר אצל כהן, יהודים, עמ׳ 50–51 ובייחוד עמ׳ 51, הערה 16). דומה שהממצאים, שהועלו באחרונה מארכיון בית־הדין השרעי בירושלים פותרים את היסוסיהם של ריבלין ואחרים באשר לתקופת כהונתו השנייה של ר׳ יוסף צאייח בירושלים. בסג׳ל מופיע דיין בשם יוסף בן אבראהים בשנים 1540–1550, שהן תקופת כהונתו הראשונה של ר׳ יוסף צאייח, ושוב מופיע שם זה בשנים 1570–1571, אשר לגביהן היו ההיסוסים. נעיר כאן בדרך אגב, שגם כהן תהה שם אם מדובר באותו אדם, ואכן נראה שאמנם חד הם.[4]

טובי העיר החתומים:

מאיר בן בנשתי — ייתכן שהוא מאיר בן אבראהים המופיע כאחד ה״ראשים״ בפנקסי בית־הדין השרעי בשנים 1583–1600 יחד עם יוסף בן שעבאן. שניהם היו סוחרי בדים עשירים. (ראה כהן, יהודים, עמ׳ 46).

4 כ״י תשובות משל ר׳ יוסף אבן צאייח נמצא בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, ומספרו 1446 4°.

יוסף כהן — חתום גם בהסכמת הפטור משנת שמ״ו (1580) ובצוואת אלמנתו של ר׳ שבתי שינינה. ראה לעיל, הסכמה 1.

יוסף די ליאון — חתום גם בהסכמת הפטור משמ״ו (1586) וראה לעיל, הסכמה 1.

יעקב אלחאמי — חתום גם בהסכמת הפטור משנת שמ״ו (1586) וראה לעיל, הסכמה 1.

דוד כהן — בפנקסי בית־הדין השרעי מאמצע שנות השמונים מופיעים דאוד, עבוד ושמילה בני יהודא בן עבד אל־כרים, בני אחיו של יוסף עבד אל־כרים. נראה שדוד כהן ועובדיה כהן הנזכר להלן הם אותם דאוד ועבוד וראה לעיל עמ׳ 120, והשווה כהן יהודים עמ׳ 47.

עובדיה כהן — כנראה אחיו של דוד כהן הנזכר לעיל.

יפת כהן — לא נזכר עוד.

4. ש״פ (1620)

הסכמה לפטור תלמידי חכמים ממסים[5]

החתומים:

שם טוב לוזיו — היה כנראה חכם הקהל בשנים ש״פ — שצ״א (1620–1631) לערך. ראה אודותיו לעיל, עמ׳ 146.

משה בן שושן — ראה לעיל, הסכמה 2.

שלמה חדידה — היה מרביץ תורה בק״ק אבורה שבשאלוניקי. הוא השאיר שו״ת שאבדו, ותשובותיו פזורות בכתבי אחרים (ראה פרומקין־ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, שם, עמ׳ 13–14). שימש כדיין בירושלים וחתם על הסכמת הפטור משנת שפ״ג (1623), ועל ההסכמה למניעת פירוד בקהל מאותה שנה (ראה ירושלים (לונץ), ב (תרמ״ז), עמ׳ 147–148) ועל האיגרת לפאס משנת ש״ץ (1630). (ראה טולידאנו, תעודות מכתבי יד, עמ׳ 465). כן עזר לפרנסי ירושלים (יחד עם אחרים) בזמן שלטונו של אבן פרוח׳ (ראה חרבות ירושלים, דף ו, ע״ב).

ישראל בנימין — חכם הקהל בשנים שצ״ח־תכ״ח (1635–1668). ראה אודותיו לעיל, עמ׳ 147–148.

ישי מוניון — גיסם של משה ושמואל רומאנו (ראה שו״ת זרע אנשים, סימן מ, דף

5 כרם חמר, שם, דף כד, ע״א.

לא, ע"א). היה בין האנשים, שהתנדבו לבוא לעזרת פרנסי ירושלים בתקופת אבן פרוח' (ראה חרבות ירושלם, שם).

שלמה רומאנו — אחיהם של משה ושמואל רומאנו וגיסו של ר' ישי מוניון. היה שליח ארץ ישראל ליוון, פראנקיה (מערב אירופה) וצפון אפריקה (ראה רוזן, חרבות ירושלם, עמ' 98, הערה 134).

יואל בכה"ר יעקב הלוי זלה"ה — הלך בזמן שלטונו של אבן פרוח' יחד עם שיח' אל־יהוד לדבר על לבו של עת'מאן לשחרר את יהודי ירושלים האסורים (ראה חרבות ירושלם, דף ו, ע"א). קיים בפאס מנהג בדיני טרפות שהיה בידי השוחט ר' יצחק נאמרוט בירושלים (ראה שו"ת מהרי"ט, ח"ב, סימן ט, דף יא, ע"ב).

יצחק דיננו — חתם על ההסכמות משנת שפ"ג (1623) לפטור חכמים ממסים ולמניעת פרוד והשמצת הפרנסים וכן על האיגרת לפאס משנת ש"ץ (1630). (ראה טולידאנו, תעודות מכתבי יד, עמ' 465).

אברהם בכ"ר חיים לויא — חתם גם על הסכמות שפ"ג (1623). לא נזכר עוד.

5. ש"פ (1620)

הסכמה שלא לזרוע פירוד ושלא להשמיץ את הפרנסים[6]

החתומים:

שם־טוב לוזיא — ראה לעיל, הסכמה 4.

משה בן ששון — כנראה ר' משה אבן שושן. ראה לעיל, ההסכמות 2, 4.

שלמה חאדיד — ראה לעיל, הסכמה 4.

ישראל בנימן — ראה לעיל, הסכמה 4.

ישי מוניון — ראה לעיל, הסכמה 4.

שלמה רומאנו — ראה לעיל, הסכמה 4.

יואל הלוי — ראה לעיל, הסכמה 4.

אברהם בכה"ר חייא לויא — ראה לעיל, הסכמה 4.

6 פרומקין־ריבלין, כרך א, ח"ב, עמ' 32.

6. שפ"ג (1623)

הסכמה שלא לזרוע פירוד ושלא להשמיץ את הפרנסים[7]

החתומים:

שם־טוב לוזיא — ראה לעיל, הסכמה 4.

משה בן ששון — ככל הנראה הוא ר' משה אבן שושן, ראה לעיל, הסכמות 2, 4, 5.

שלמה חאדיד — רא לעיל, הסכמות 4, 5.

ישראל בנימן — ראה לעיל, הסכמות 4, 5.

משה טריפקאל — לא נזכר עוד.

יצחק רומאנו — כנראה בן משפחתם של יעקב, משה, שלמה ושמואל רומאנו.[8]

יהודה פרץ — לא נזכר עוד.

יצחק דאנינו — ראה לעיל, הסכמה 4.

חנניא ן' ברקון — חתום על שטר משנת שצ"ה יחד עם ר' ישראל בנימן ור' יהודה אישפריאל (ראה תיק מסמכים משפטיים).

יוסף מאטרון — תלמידו של ר' משה אלשיך. ראה קובץ איגרות שלו בכ"י ירושלים.[9]

משה לוזיא — אולי בן משפחתו של ר' שם־טוב לוזייאו.

7. שצ"א (1631)

הסכמה על "חרבות ירושלם"

החתומים:

שם־טוב לוזייאו — ראה לעיל, הסכמות 4, 5, 6.

ישי מוניון — ראה לעיל, הסכמות 4, 5.

שמואל ן' סיד — חברו ללימודים של ר' ישראל בנימן, תלמידו של ר' אליעזר ממנאלאנואי במצרים. עלה לירושלים מעט אחרי ר' ישראל בנימן אך לא לפני שע"ט

7 לונץ, הסכמה, עמ' 147–148.

8 על השלושה הראשונים ראה חרבות ירושלם, דף ה, ע"א; ו, ע"א; ו, ע"ב; על האחרון ראה שו"ת זרע אנשים, עמ' 570; כ"י ירושלים, איגרות 43, עמ' 88; 35, עמ' 78.

9 ראה גם מאמרו של מ' בניהו, ידיעות על צפת מזמן חידוש יישובה, עלי עשור, ירושלים תשי"ח, עמ' 53. הנ"ל, ספר תולדות האר"י, ירושלים תשכ"ז, עמ' 292.

(1619). אז הוא היה עדיין רב ואב"ד במצרים ושם הוא חיבר ספר דרשות (ספר נר ה'). בירושלים היה דיין ומחשובי הקהילה. חיבר תשובות ופסקים שאבדו ברובם. נפטר בשנת שצ"ה (1635).[10]

ר' ישראל בנימן — ראה לעיל, הסכמות 4, 5, 6.

ר' ישראל בכה"ר עזריה זאבי — היה דיין בירושלים. נפטר בשנת תי"ג (1653). איגרת מאברהם היכיני אליו מצויה בשרידי אגרון מחברון, עמ' 8. ראה אודותיו רוזן, חרבות ירושלם, עמ' 140, הערה 641.

אהרן בכמה"ר משה ן' מכיר זלה"ה — בנו של ר' משה אבן מכיר בעל "סדר היום", נזכר גם בשו"ת באר עשק, סימן נא.

יעקב רומאנו — אחיהם של שלמה שמואל משה ויצחק רומאנו (ראה לעיל, עמ' 41, 43; רוזן, חרבות ירושלם, עמ' 98).

8. שצ"ה (1635)

החלטת קהל קדוש בית ישראל באמשטרדם[11]

מופנית אל:

דוקטור יעקב בן עמרם — ראה לעיל, עמ' 127–128.

דוקטור רפאל די יעקב אבוהב — כנראה בנו של יעקב אבוהב, שהתנדב לעזרת הפרנסים בתקופת שלטונו של אבן פרוח' (ראה רוזן, חרבות ירושלם, עמ' 110).

יצחק די דוד גאון — ראה לעיל, עמ' 127–128.

יצחק אבוהב — הלשין על אבן פרוח' בפני הואלי של דמשק (ראה רוזן, חרבות ירושלם, עמ' 100, הערה 153).

אברהם די ספינוזה — לא נזכר עוד.

דוד יזורון[12] — לא נזכר עוד.

10 ראה אודותיו אצל פרומקין־ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, שם, עמ' 12–13 (דברי פרומקין שם על שנת מותו והסיפור, שהוא מביא בעניין זה, אינם נכונים). וראה עוד רוזן, חרבות ירושלם, עמ' 95, הערה 96.

11 ליברו דוס טרמוס (ב), עמ' 256.

12 הכתוב על פי הגיית השם "ישורון" בפיהם של יהודי אמשטרדם.

9. ת"ו (1646)

הסכמה לפטור תלמידי חכמים ממסים[13]

החתומים:

ישראל בנימין — ראה לעיל, ההסכמות 4, 5, 6, 7, 8.

משה דִי מדינה — דיין בירושלים (ראה פרומקין־ריבלין, שם, עמ' 35–36).

יהודה אישפריאל — דיין בירושלים (ראה תיק מסמכים משפטיים). מוצאו היה בקושטא[14]. חתם על מכתב לפאס בשנת ש"ץ (1630), (ראה טולידאנו, תעודות מכתבי יד, עמ' 466), ובשנת ת"ט (1649) חתם על ההסכמה לספר "מגיד מישרים". באותו זמן פעל גם שליח ירושלים ר' ברוך אישפריאל, שהביא איגרת מר' חייא רופא לר' חיים אלפנדארי (ראה מעשה חייא, דף נט, ע"א). בכ"ו באלול שצ"ו חתם ר' רפאל בכמ"ר ברוך אישפריאל בדמשק על תשובה בעניין גט הבא מקושטא (ראה שו"ת באר מים חיים, סימן לא, עמ' סט). כפי הנראה הוא היה אחיו של ר' אברהם אישפריאל, שנאסר ע"י אבן פרוח' באשמת הלשנה (ראה חרבות ירושלם, דף ה, ע"א).

ר' יהושע די מונטיל — אולי בנו של יחיאל מונטיל. שליח ירושלים לתורכיה בתחילת המאה הי"ז. (ראה מעשה חייא, דף נג, ע"א, וראה גם בניהו, ר' חייא רופא, עמ' 112–113).

ר' שבתאי פולאסטרו — קורא הדורות כותב אודותיו: "חבר להרב יצחק טרויא מתלמידי הגאון יוסף איסקופו ועלה לירושלים והרביץ תורה בתלמידים ונפטר שם" (דף נב, ע"א). באחת האיגרות בקובץ איגרות יוסף מטראני שאבד, נזכר אברהם פולאסטרו, כמי שאליו יישלחו כספי התרומות.[15]

ישראל בכמה"ר עזריה זאבי — ראה לעיל, הסכמה 7.

משה בכה"ר יעקב חלובה — לא נזכר עוד.

יצחק צבאה — עלה לירושלים מ"ארץ המערב" (צפון אפריקה), כאן הרביץ תורה הרבה ושימש כדיין יותר מארבעים שנה (ראה קורא הדורות דף מט, ע"א), וראה גם פרומקין־ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, ח"ב, עמ' 15, 127 – 128; גט פשוט, הלכות גיטין, סימן קכט, דף צד, ע"ב).

13 כרם חמר, שם, דף כד, ע"ב.

14 ראה קורא הדורות, דף מ"ט, ע"א, וראה גם ח' בראדי, קובץ אגרות יוסף מטראני, *JQR*, 1922, עמ' 95. איגרת בעניין שליח ירושלים יחיאל מונטילי אל "הר"י אספריאל" בירושלים.

15 ראה בראדי, שם, עמ' 98. על דיינותו של שבתאי פולאסטרו ראה עוד לעיל, עמ' 10.

יהודה ביסודו — בקורא הדורות (דף מט, ע"ב) נזכר בין "חכמים זקנים" אדם בשם יהודה ביסאנדו, שחי באותה עת, ונראה שחד הם.

נתן חפץ — לא נזכר עוד.

יוסף חרבון — לא נזכר עוד.

ר' מרדכי ן' ריזוגאן — לא נזכר עוד. באיגרת לפאס משנת ש"ץ (1630) חתם אהרן ויזגאן, אחד מראשי עדת המערבים בירושלים (ראה טולידאנו, תעודות מכתבי יד, עמ' 465); דומה כי במילה "ריזוגאן" נתחלפה הוי"ו בריי"ש, ומדובר בבני משפחה אחת.

אברהם פארדו — מוצאו בשאלוניקי; אחיהם של ר' יצחק ור' דוד פארדו (ראה פרומקין־ריבלין, שם, עמ' 34).

שמואל גארמיזאן — דיין בירושלים, יצא בשליחותה לחו"ל ונשבה בידי שודדי מלטה. חזר לירושלים בסביבות שנת ת"ך (1660).[16]

ברוך בכמה"ר ישראל בנימין — בנו של ר' ישראל בנימן, היה דיין בירושלים. בגט פשוט (הלכות גיטין, סימן קכט, דף צה, ע"ב) נאמר עליו שהיה "דיין מצויין". (ראה גם פרומקין־ריבלין, שם, עמ' 29). נפטר בשנת תכ"ח לערך (1668) במצרים. וראה לעיל, עמ' 148.

16 ראה פרומקין־ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, ח"ב, עמ' 53; הקדמת מ' בניהו לספר שו"ת משפטי צדק, עמ' 15–16; בניהו, איגרות (תשט"ז).

תעודות מכתב־יד ירושלים 8°61, איגרות שד״רים מירושלים

את כתב־היד רכש דוד ילין על סף המאה העשרים מידי יהודי אלכסנדרוני בשם יהודה מזרחי, והוא אף תיארו לראשונה.[1] כיום שמור כתב־היד בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים.

לדעתו מורכב כרך כתב־היד מכרך איגרות מקורי, שלראשו צורפו כמה דפים, המכילים את ההקדמה לספר ״עמק רפאים״ לר׳ חיים בר׳ אברהם בן גליפפא ול״כתאב א(ל)רסאיל״ לר׳ מאיר בר׳ טודרוס הלוי. החלק השני הוא הכרך המקורי.

בכרך המקורי כמה חלקים: ״כתבים מהחכם השלם כמה״ר שלמה פראנג׳י ז״ל״, הללו מסתיימים באמצע עמ׳ 26,[2] ומכאן ועד עמ׳ 35 באות איגרות מאת ר׳ יעקב, סופר קהילת ירושלים בשלהי המאה הי״ז, מעתיק כתב־היד עצמו. מלבד התיאור שבאחת מאיגרותיו, המספר כיצד הוא הגיע להעתקת האיגרות שאותן הוא מייחס לעצמו, הרי בעמ׳ 133 אנו מוצאים איגרת שכותרתה: ״וזה כתבתי לאיש ששלח רסן לשונו על לא חמס״. בתוך האיגרת הזו, שנשלחה אל הרופא והסופר יהודה מרעלי נזכר פעמים מספר שמו של כותבה, הוא גם כותב האיגרות מעמ׳ 26 עד עמ׳ 35 — יעקב הסופר.

איגרות השד״רים הן בעמ׳ 35—279. מעמ׳ 281 עד עמ׳ 364 באים תשעים ושלושה מכתבים של ר׳ יוסף מטרון; אחריהם, ממש בסופו של כתב־היד, שלוש איגרות מצפון אפריקה אל קהילת ירושלים בעניין כספי ארץ ישראל.[3]

כל האיגרות הללו, איגרות השד״רים, איגרותיו של ר׳ שלמה פראנג׳י, איגרותיו של הסופר יעקב ואיגרותיו של ר׳ יוסף מטרון, נכתבו על נייר מסוג אחד, שהוא דק ומחוספס יותר מן הנייר שעליו נכתבו כתאב א(ל)רסאיל וספר עמק רפאים.

ואולם גם כרך זה עצמו אינו עשוי מעור אחד. יש הבדל ברור בין צבע הדיו, שבה כתובות איגרותיו של ר׳ יוסף מטרון לבין זה של האיגרות לשם ירושלים. איגרותיו

1 ראה ילין, ירושלים היהודית לפני שלש מאות שנה, ירושלים לזכר א״מ לונץ, ירושלים, תרפ״ח, עמ׳ עח ואילך (שוב נדפס בכתבים נבחרים, ח״א, עמ׳ 18—45, והוצאה זו שימשה אותנו בחיבורנו זה).

2 ילין מספר את העמודים ואת האיגרות, מטעמי נוחות המשכתי גם אני להשתמש במספורו.

3 ראה להלן, עמ׳ 356—357.

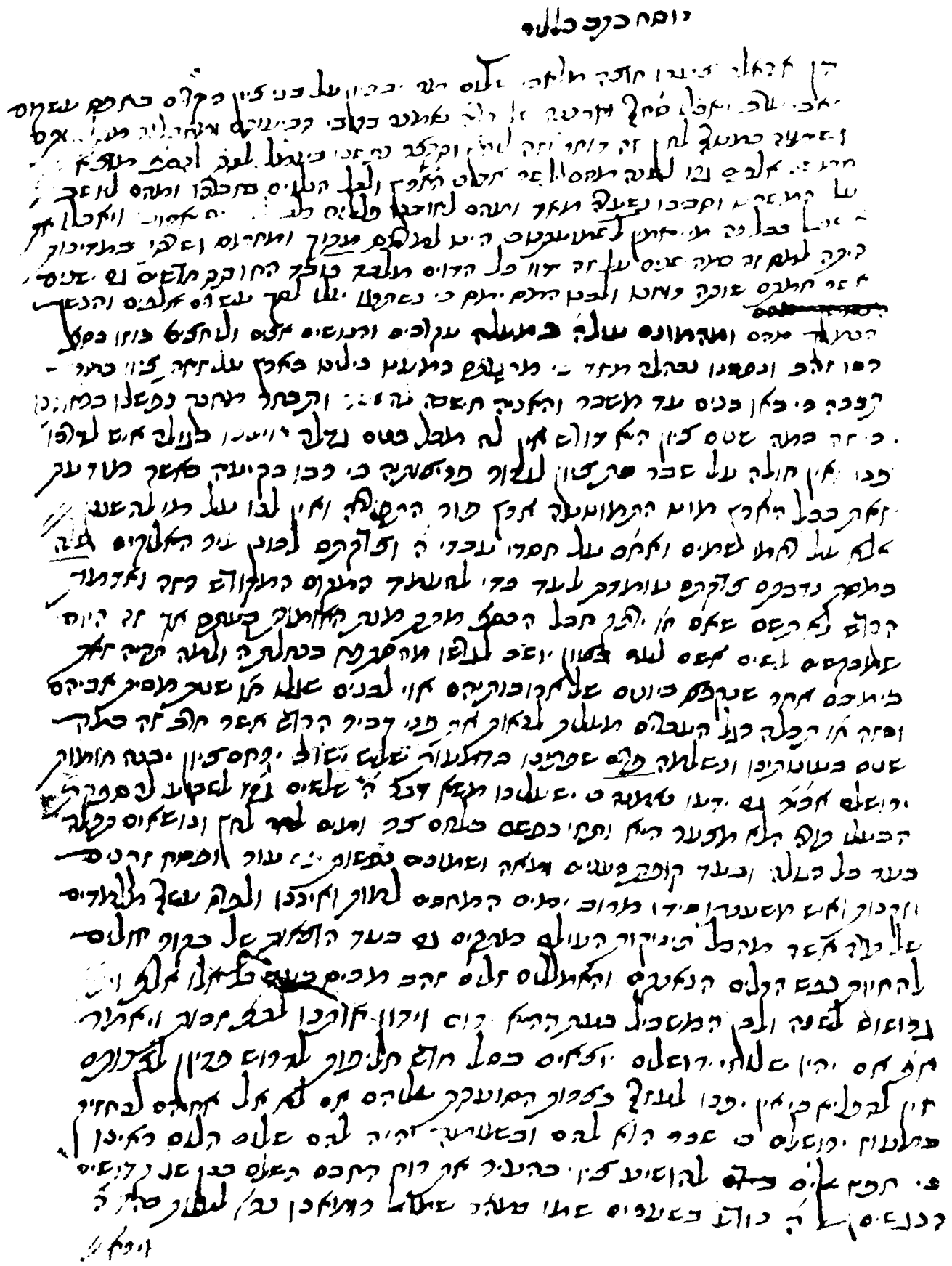

14 דוגמה להתחלפות הכתיבה בתוך כתב היד. איגרת 37, עמ' 82, 83.

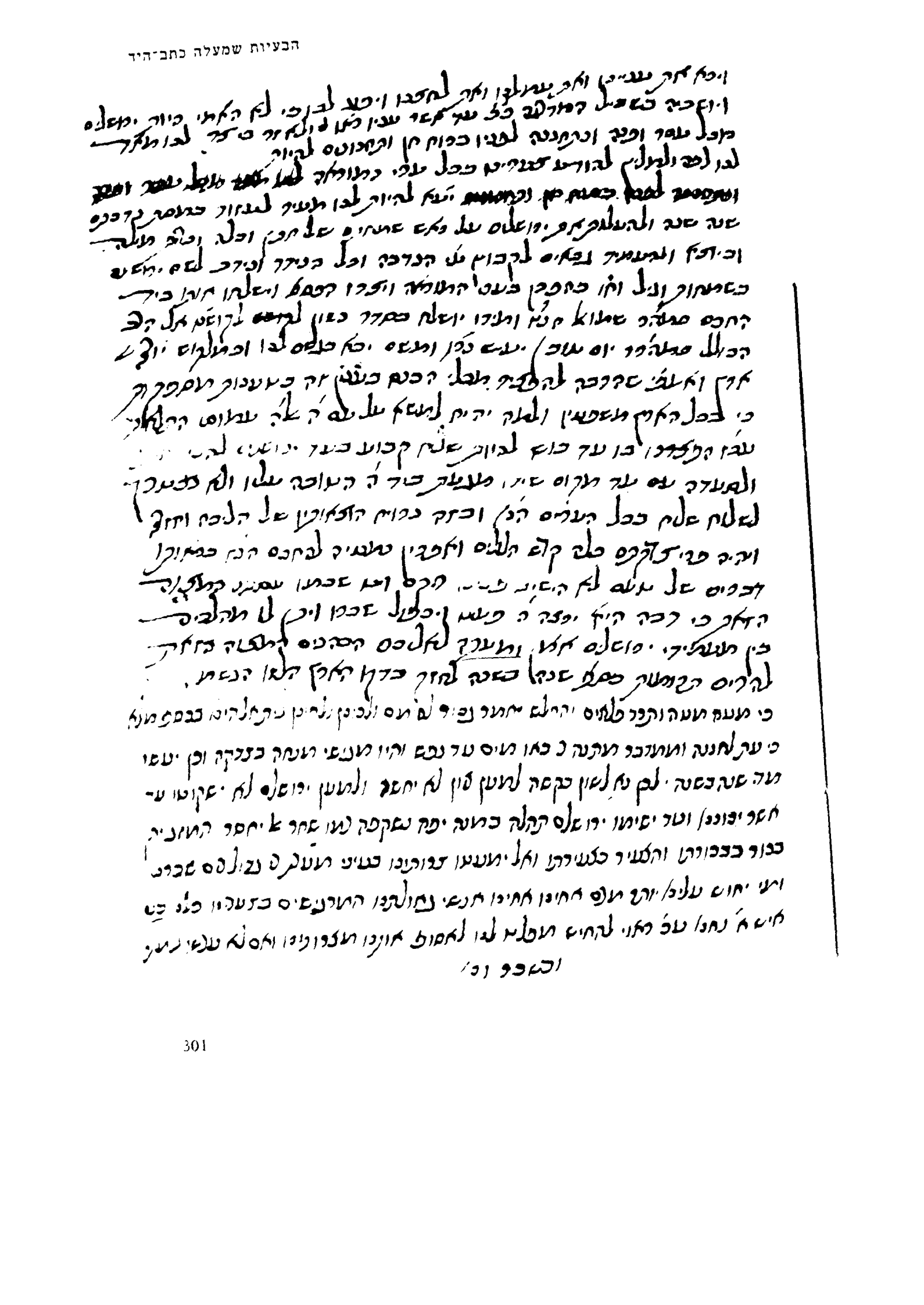

של ר׳ יוסף מטרון נכתבו בדיו בהירה אדמדמת, והאיגרות לשם ירושלים נכתבו בדיו שחורה, ואולם צורת כתב היד, שבו נכתבו האיגרות של ר׳ יוסף מטרון, זהה לצורת הכתיבה של כמה מן האיגרות לשם ירושלים.[4]

באותו כתב ובאותה דיו אדמדמת־בהירה הועתקו גם האיגרות, שנשלחו מצפון אפריקה לירושלים.

ואולם כתב היד של כמה איגרות שונה לחלוטין הן מן הכתב של האיגרות, והן מן הכתב, שבו נכתבו איגרותיו של ר׳ יוסף מטרון.[5] אפשר שכאן נטל אדם אחר את העט בידו. מכל מקום, מלאכת הכתיבה נעשתה כולה באותו פרק זמן, משום ששינויי כתב היד מופיעים באמצע הקובץ. ייתכן שהסופר נעזר באחרים, ואפשר אף שכמה מן האיגרות הועתקו בעת שמחלתו גברה עליו.

הבעיות שמעלה כתב־היד

אף שכמה מן האיגרות התפרסמו בשלמותן או למקוטעין במקומות אחדים,[6] מעולם לא נעשתה בדיקה מקפת של כל האיגרות תוך השוואה שיטתית ביניהן לבין עצמן וביניהן לבין מקורות אחרים. כן לא נעשה בהן שימוש של ממש לתיאור והארת התקופה.

בעיות רבות צצות ועולות מכתב־יד זה, שכן צורתו האגרונית מקשה מאד על זיהוי זמנן של האיגרות והמאורעות המתוארים בהן, ולעתים אף הופכת משימה זו לבלתי אפשרית.

ילין לא ניסה לזהות את שמות האנשים. הוא היה סבור, שהאיגרות הועתקו, כדי שתשמשנה דוגמא לסופרי הקהילה, ובשל כך נשמטו מהן באופן עקבי ומכוון שמות המוענים, הנמענים, הפרנסים, השליחים ותאריכי הכתיבה. אשר לזמן־האיגרות, הוא סבר כי הן נכתבו בתקופת שלטונו של אבן פרוח׳ ואחריה, בלא שהרחיב על־כך את הדיבור.[7] דעתו של ילין נתקבלה על דעת החוקרים המעטים שהזכירו כתב־יד זה.[8]

4 השווה את כתב־היד באיגרות ר׳ יוסף מטרון לזה שבאיגרות 33, עמ׳ 75; 59, עמ׳ 102; נראה שזהו אותו כתב, אלא שהוא נכתב בעט ובדיו אחרים.

5 ראה למשל איגרות 35, עמ׳ 78; 127, עמ׳ 159; 205, עמ׳ 237. מן הכתב עולה דמות אימפולסיבית ביותר.

6 ראה ריבלין, חרבות ירושלם, עמ׳ 47–53; ילין, כתבים נבחרים, ח״א, עמ׳ 18–45; טולידאנו, קברו של שמואל הנביא; אסף, תעודות; הנ״ל, ציון, ג (מאסף), עמ׳ 72–74; יערי, שלוחי א״י, עמ׳ 265, 267, 269; לונץ, ירושלים (לונץ), ה (תרס״א), עמ׳ 161–162; ו (תרס״ב־תרס״ד), עמ׳ 38–43; בניהו, אניות, עמ׳ 104.

7 ראה ילין, כתבים נבחרים, ח״א, עמ׳ 24–31.

8 ראה חרבות ירושלם, עמ׳ 47; יערי, איגרות, עמ׳ 545–546; טולידאנו, קברו של שמואל הנביא; אסף, תעודות; בן־צבי, א״י וייישובה, עמ׳ 223.

הבעיות שמעלה כתב־היד הביאו את החוקר דב וינריב למסקנה, כי "לאמיתו של דבר אין זה אלא אוסף של נוסחות של מכתבים, טפסים לשם כתיבה או לשם לימוד הכתיבה, אבל לא של מכתבים שנשלחו באמת".[9] לדעתו מוכח הדבר ביתר תוקף על ידי הכותרת הכללית "אגרות כלליות אוגרות מגור מסביב לשמיע על ידי שליח צרת יושבי ירושלם", וכן על ידי הכותרות בראשי האיגרות. וינריב מוכן להסכים, כי האיגרות משקפות לכל היותר אורח חיים, אך גם כאן אין הוא יודע לומר בבירור באיזו תקופה מדובר. הוא חולק על דעת הסוברים, כי מדובר בשנים שסביב תקופת שלטונו של אבן פרוח'. לדעתו נשאבו הידיעות על אבן פרוח' מן החוברת "חרבות ירושלם", וכל האגרון כולו חובר לכל המוקדם בשנים האחרונות של המאה הי"ז. את השערתו מבסס וינריב על העובדה, שפרטים אחדים המופיעים באיגרות נזכרים גם בפירוש לתורה לר' רפאל מרדכי מלכי, שנתחבר בשלהי המאה הי"ז. כך עוסקת איגרת אחת בבניית פונדק עבור אורחים; באיגרת אחת מדובר בכוונה להנהיג ברירת פרנסים על־פי הקלפי ובאיגרת נוספת נזכר, שחובות הקהילה מגיעים לכדי עשרים־אלף גרוש, שעליהם משתלמת ריבית בשיעור של 20%. כל הפרטים הללו נזכרים כאמור על־ידי מלכי.[10] ביקורתו השלילית של וינריב הייתה כנראה אחד המניעים להזנחתו של מקור חשוב זה ולהעלמת עיני החוקרים ממנו.

לדעתנו, שגה וינריב במסקנותיו, וכתב־היד שלפנינו הוא אכן אגרון, שנתחבר בדרך של העתקת ארכיון שלם של איגרות שד"רים ואיגרות אחרות, שנמצאו ברשותו של סופר קהילת ירושלים. האיגרות סווגו על־פי נושאים, והושמטו מהן כל הסימנים העשויים לזהותן. כל זה נעשה כדי להכשירן לשמש כדוגמאות. העובדה שאנו עוסקים כאן באגרון אינה פוסלת אותן מלשמש כמקור היסטורי אמין, אדרבא, במקום שאתה מוצא את חסרונותיו שם אתה מוצא גם את מעלותיו. אמנם, מן האיגרות הושמטו כל סימני הזיהוי, אולם קרוב לוודאי שהפרטים ההיסטוריים שבהן לא שונו, שהרי אין להניח שהיה למלקט האיגרות עניין כלשהו בשינויין. לכל היותר רשאים אנו לחשוב שהוא ניסה לשנות את הסגנון, כפי שאמנם עשה בכמה מקומות. לאישוש הנחתנו אתחיל בבדיקת נימוקיו של וינריב.

דומה כי הן ברירת הממונים על־פי הקלפי והן ההצעה לבניית פונדק, שניהם עניינים, שאין חובה להגביל את זמנם לסוף המאה הי"ז דווקא. נושאים אלה היו יכולים לעמוד על הפרק גם באמצע המאה ואף מאה שנים קודם לכן, ואין בהם משום הוכחה לאיחורו של המקור. ברירת הממונים על־פי קלפי אירעה כנראה בין שנת תי"ד (1654) לשנת תט"ז (1656), כאשר הודחו הפרנסים, שמונו על ידי רבני

9 וינריב, לבעיות החקירה, עמ' 202–205; הנ"ל, מקור אחד.

10 ראה כ"י ירושלים, איגרות 30, עמ' 72; 152, עמ' 182–183; 36, עמ' 80; ריבלין, ליקוטים, חוב' א', עמ' 19, 31, 51–52 (שם מדבר מלכי על בהירת ז' טובי העיר).

הקהילה, ובמקומם מונו פרנסים, שנבחרו על ידי דלת העם.[11] גם הפונדק, שעליו מדובר באיגרת, איננו מוסד של הכנסת אורחים, כפי שחשב וינריב, כי אם חצר שבה דירות וחנויות.[12] אשר לחובות בסך עשרים־אלף גרוש, אלו יכלו להצטבר גם באמצע המאה. מכל מקום אותה איגרת המזכירה סכום זה, ניתנה בידיו של השליח שמואל רומאנו, ודבר זה, בוודאי לא היה בסוף המאה.[13]

גם טענתו של וינריב, שהאיגרות, המזכירות את תקופת אבן פרוח׳ מבוססות על מידע שנשאב מ״חרבות ירושלם״ איננה עומדת במבחן הביקורת. איגרת 3, שנכתבה שישה חודשים לאחר שאבן פרוח׳ נכנס לעיר, מכילה פרטים שונים, שכלל אינם נזכרים ב״חרבות ירושלם״, כגון העובדה, שהקהילה נותרה ללא פרנסים במשך כל חודש אלול שפ״ד, ופירוט התנאים, שבהם הסכימו הפרנסים להיכנס לתפקידם.[14]

שאלה קשה היא, כיצד זה שבמשך קרוב לחמישים שנה שבמהלכן נכתבו האיגרות, לא נשתנה תקציב ההוצאות המפורט בהן. כל האיגרות מורות על הוצאות של 1,500 גרוש לשנה לצורכי פנים, ו־3,500 גרוש לשנה לצורכי חוץ. האין עובדה זו מורה על כך שהאיגרות בדויות או עברו עיבוד? שאלה זו נפתרה בחלקה במקום אחר. כבר ראינו לעיל, שמספר תושביה היהודיים של ירושלים ירד במשך השנים הללו מ־2,500 — 3,000 לאלף נפש.[15] אפשר שבשל כך קטנו הוצאותיה הקבועות של הקהילה (על־אף ירידת ערך המטבע), אלא שלא חל שינוי בדרישותיה מן הגולה. סימוכין לכך אפשר לראות בתקציב שמביא ר׳ רפאל מרדכי מלכי. הוא מפרט רק את ההוצאות הקבועות לצורכי חוץ, ולדבריו אלו הסתכמו בתום המאה הי״ז ב־2,700 גרוש לשנה, מלבד הריבית על החובות,[16] היינו, 800 גרוש פחות מן הסכום הנדרש באיגרות. צריך לזכור שמלכי לא כתב את דבריו כדי לגייס כספים, ועל־כן יש להניח שזה אמנם היה סכום הוצאותיה האמיתי של הקהילה. אין אמנם הוכחה חותכת לכך, אולם נראה שכותבי האיגרות בדו מליבם בכוונה תחילה את סכומי התקציב כדי לעורר את יהודי הגולה לתרומות נכבדות יותר, אולם בשל כך אין עלינו לומר שהאיגרות עצמן עברו עיבוד או נבדו מן הלב.

אשר לאיגרות, ששמם של ר׳ שלמה פראנג׳י ור׳ יוסף מטרון עליהן, הרי אין מקום לפקפק במקוריותן. כל האיגרות עד לאמצע עמ׳ 26 נכתבו על ידי אדם אחד. סגנונן אחיד ושונה מזה של הבאות אחריהן. זהו סגנון כבד, מסורבל ומשופע לרוב

11 ראה לעיל, עמ׳ 112.
12 כ״י ירושלים, איגרת 30, עמ׳ 72.
13 ראה להלן, עמ׳ 324; כ״י ירושלים, איגרת 35, עמ׳ 78–79.
14 ראה דיון לעיל, עמ׳ 127–128.
15 ראה לעיל, עמ׳ 15–16.
16 ראה לעיל, עמ׳ 181–183.

במליצות, עד כי קשה לעמוד על כוונת המחבר. שם המחבר, שלמה פראנג׳י, מופיע בצורות שונות בכותרות האיגרות ואף בגופן.[17]

ר׳ שלמה פראנג׳י היה מרבני מצרים בתחילת המאה הי״ז. בתשובה משנת שס״ד (1604), המופיעה בשו״ת אהלי יעקב, הוא מוסר כי ״הרב רבינו מאיר אבואלעפיא הלוי ז״ל ממשפחתי ומבית אבי...״[18] הוא היה חבר בית דינו של ר׳ מאיר גאוויזון והוא אף חתום בספר תשובותיו.[19]

על כך שר׳ שלמה פראנג׳י היה חכם תושב מצרים, שתורתו אומנותו, אנו למדים גם מאחת האיגרות שכתב, שהמעתיק הכתירה בכותרת ״כתב ששכח אותו״. באיגרת זו מספר ר׳ שלמה פראנג׳י, כי האיש שתמך בו וכלכלו, ״איש שלומי אשר בטחתי בו״, פנה לו עורף, ועל כן הוא פונה לעזרת הממונה על המכס בנמל אלכסנדריה, אשר היה באותה תקופה מנהיגם החילוני של יהודי מצרים, והוא מצפה ״לראות מה ידבר בי לצפירת תפארה ועטרת צבי השר השורר על הארץ הג׳יליבי״.[20]

איגרותיו של ר׳ יוסף מטרון הן ברובן איגרות פרטיות, ואין סיבה לפקפק במקוריותן. ר׳ יוסף מטרון היה תלמידו של ר׳ משה אלשיך, ששמו נזכר בכמה מן האיגרות. הוא עקר מצפת לירושלים, וכאן חתם (בי״ח באייר שפ״ג [1623]) על ההסכמה שלא לגרום פירוד בק״ק ולא לכתוב שטנה על הפרנסים.[21] שמו לא נזכר ב״חרבות ירושלם״, ונראה שהוא נפטר עוד לפני תקופת שלטונו של אבן פרוח׳.

גם איגרות השד״רים מקוריות הן, וברובן לא נעשו שינויים מלבד השמטות סימני הזיהוי.

בסידור האיגרות שוררים בלבול ומבוכה רבה ואפשר לומר שזוהי ההוכחה הטובה ביותר למקוריותו של הקובץ. תחת ידי המעתיק היה ארכיון שלם של איגרות. ברובן מן השנים שפ״ה־ת״ל (1625–1670) לערך. הוא ניסה להעתיקן ולסדרן על־פי נושאים, כדי שתשמשנה כאגרון לדוגמא, ואולם במקרים רבים העתיקן באותו סדר שבו מצאן. אם דרך מקרה הייתה סדורה לפניו שורה של איגרות שדנו באותו נושא, או ניתנו לאותו שליח, הוא העתיקן בזו אחר זו. ואולם אם קבוצת איגרות כזו התפזרה בין איגרות אחרות, הוא לא טרח לקבצן למקום אחד. כך נמצאות בקובץ קבוצות של איגרות העוסקות באותו עניין, או שנשלחו בידי אותו שליח, כשהן מקובצות זו בצד זו, ולעומתן איגרות, שאין ספק שעניינן אחד, ובכל זאת הן נמצאות בריחוק מקום זו

17 ראה גם ילין, כתבים נבחרים, ח״א, עמ׳ 21–22; כ״י ירושלים, עמ׳ 12, 13, 14, 17, 20.

18 שו״ת אהלי יעקב, סימן קלא, דף קפח, ע״ב. אודות משפחה זו ראה בניהו, העודה, עמ׳ 110. טוב מצרים, דף כ, ע״א.

19 שו״ת מאיר גאוויזון, דף כז, ע״א; וראה גם שו״ת זרע אנשים הנדפסות, סימן לח, דף כט, ע״א. והשווה למשל, את סגנון דבריו שם לסגנון הדברים בכ״י ירושלים, עמ׳ 10–21.

20 כ״י ירושלים, עמ׳ 17.

21 ראה לעיל, עמ׳ 292.

מזו. מלבד זאת ישנו נסיון מוצהר של המעתיק לסדר את האיגרות על פי נושאים, כפי שנהוג באגרונים, ואולם אין הוא עקבי במעשיו.

לו היה הקובץ פרי יצירתו המקורית של אדם אחד, או אפילו של כמה אנשים, שישבו לחבר קובץ של נוסחאות לאיגרות שד"רים, קשה להבין מה ראו לדלג מנושא לנושא, כאשר מראש חולק הקובץ לכמה חטיבות, שבראש כל אחת מהן כותרת באותיות גדולות?

הקובץ מחולק לארבע חטיבות:

(א) "אגרות כלליות אוגרות מגור מסביב לשמיע על ידי שליח צרת יושבי ירושלם".[22]

(ב) "כתבים מענין ההספקה והקופה".[23]

(ג) "מליצות לעני ולמי שיש לו צרת הבת".[24]

(ד) "כתבים לחלות שיריצו כתבי צווי לשר".[25]

כאמור אנו מוצאים מקרים רבים של אי התאמה בין כותרות החטיבות לבין האיגרות שנכללו בהן, ונדגים כאן אחדים מהם:

איגרות רבות המצויות בחטיבה א' אין בהן דבר המשייך אותן לחטיבה זו. לדוגמא:

איגרת 14 — אין בה כל תיאור של צרות ירושלים, ואין היא אלא כתב חרם על המעכבים בידם תרומות למען ירושלים שלא כדין.

איגרת 19 — זוהי איגרת פרטית, שלכל היותר היה לה מקום בחטיבה ג'. תכליתה לשכנע איש עסקים כלשהו לבל יפרק את שותפותו עם חברו.

איגרת 21 — זוהי איגרת בקשה לראשי אחת מקהילות הגולה (כנראה קהילת קושטא), לפעול למען תשלחנה איגרות לשופט, למושל, למופתי ולגדולי השיח'ים לבל יציקו לקהילה. אם היה האגרון בדוי, היה מקומה של איגרת זו בחטיבה ד', שעניינה, כזכור, "כתבים לחלות שיריצו כתבי צווי לשר".

דומה לה איגרת 18, שאף היא בקשה למען תשלחנה איגרות צווי כאלה.

22 כ"י ירושלים, עמ' 35–142.

23 שם, עמ' 143–174.

24 שם, עמ' 175–260.

25 שם, עמ' 261–279. האיגרות החשובות בחטיבה זו: 209, עמ' 261–262; 210, עמ' 262; 213, עמ' 264–265; 214, עמ' 265–266; 215, עמ' 266; 216, עמ' 267; 218, עמ' 268–269; 219, עמ' 269–270; 220, עמ' 270; 222, עמ' 271–272; 223, עמ' 272; 224, עמ' 273–274; 225, עמ' 275; 227, עמ' 276–227; 229, עמ' 277. וכן איגרת 132, עמ' 163 השייכת גם היא על פי עניינה לחטיבה זו. איגרות אלו נדפסו במאמרי "פעולתם של יהודים רבי השפעה בחצר הסולטאן בקושטא למען היישוב היהודי בירושלים במאה הי"ז" מיכאל, ז (תשמ"ב), עמ' תז־תל.

איגרת 30 — בקשה מגביר אחד בגולה, שישתדל כי יישלח למושל רשיון לבניית פונדק, ואף יצוו עליו כי ינהג ביהודים בעין יפה. גם איגרת זו ראויה הייתה להיכלל בחטיבה ד׳.

איגרת 42 נשלחה לגביר ממצרים, ולפי תוכנה היא מאותם ״כתבים מענין ההספקה והקופה״.

איגרות 45, 46 ו־47 אין בהן זכר לצרות הקהל בירושלים, ועניינן לפי הסדר: (א) איגרת מקהילה בגולה למרביץ תורה שעלה לירושלים לתקופה מוסכמת, והבטיח לשוב לקהילתו. באיגרת מפצירים בו בני מקומו למהר ולמלא את הבטחתו. (ב) איגרת אל אותו אדם המפרטת את תנאי העבודה המוצעים לו. (ג) טופס מינוי חכם על הקהל. ייתכן כי הוא נשלח יחד עם האיגרת הקודמת, ואפשר שזהו טופס ירושלמי. מכל מקום אין כאן כל הזכרה של צרות הקהל.

איגרות רבות נוספות בחטיבה זו הן כתבי המלצה לאנשים פרטיים בנושאים שונים, שהיה להן מקום בחטיבה ג׳. בין אלו אפשר למנות את איגרות 51, 52, 54, 55, 72, 74, 75, 76, 78, 79, 84, 85, 91, 99, 100, 101, 104, 105.

כל האיגרות הללו מופיעות כאמור בחטיבה, שהייתה צריכה לכלול להלכה איגרות שניתנו בידי שד״רים והמתארות את צרת יושבי ירושלים.

מצב דומה, אם כי בממדים קטנים יותר, מוצאים אנו בחטיבה השנייה: ״כתבים מענין ההספקה והקופה״. כאן אפשר למצוא את איגרת 137, שצריכה הייתה להימצא בחטיבה ג׳, שכן מבקשים בה לברר מהו מעמדה האישי של גיורת כלשהי. איגרות 131 ו־139 הן איגרות שנמסרו בידי שליח, שהלך לארצות המוריאה (דרום יוון), והן מספרות את הצרות הפוקדות את העיר ומתארות מה רבים הם צורכי הקהילה. מקומן איפוא הוא, כמובן, בחטיבה א׳.

חטיבה ג׳ אחידה פחות או יותר, וכוללת בעיקר איגרות פרטיות אף שלאו דווקא מן הסוג שאליו מרמזת כותרת החטיבה. כאן נכללו איגרות רבות לבירור מעמדן האישי של עגונות ותיאור הנסיונות לעזור להן.[26] איגרת 177 היא תלונה על יחידים בקהילה שהרעו לעשות. איגרת 175 היא צירוף של שתי איגרות העוסקות בנושאים שונים זה מזה. שתיהן נשלחו מצפת במחצית השנייה של המאה הט״ז, והשנייה שבהן חתומה בידי ר׳ יוסף קארו, ר׳ משה מטראני, ור׳ ישראל בר׳ מאיר די קוריאל.[27]

החטיבה הרביעית אחידה היא, ואין בה איגרות ממין אחר.

כאמור, יש בקובץ זה חוסר עקביות, המוכיח, שאין הוא קובץ של איגרות בדויות, אלא העתקת איגרות אמיתיות כדי שתשמשנה כאגרון. חוסר עקביות זה מתבטא

26 ראה דיון לעיל, עמ׳ 243.

27 באיגרת זו דן בניהו, הסכמת צפת, עמ׳ קג־קיח.

בעובדה שאיגרות העוסקות באותו עניין, הועתקו לעתים כדין זו ליד זו, ולעתים מפריד ביניהן מרחק רב.

דוגמאות מן הסוג הראשון: איגרות 13־14 דנות שתיהן בעיכוב תרומות לשם ירושלים באשמת הפרנסים הקודמים של הקהילה. מתוכנן ברור, שאיגרת 13 נשלחה ראשונה, ולאחר שלא הניבה פירות, והענינים אף התפתחו שלא לטובת הקהילה, נשלחה איגרת 14.

איגרות 26, 27, 28 עוסקות שלושתן בהשתלשלות פרשת הנער המומר.[28] איגרות 35, 36, 37 ניתנו כנראה שלושתן בידי השליח ר׳ שמואל רומאנו בדרכו לקושטא.

איגרות 38, 39 ניתנו שתיהן בידי שליח אחד אשר יצא לפרס.

איגרות 45, 46 נשלחו שתיהן מקהילות בגולה אל חכם שעלה לארץ ישראל, בבקשה שישוב להנהיג את קהילתו.

איגרות 57, 58 נשלחו על ידי חכם במטרה לאסוף ממון לקניית קפה למען התלמידים הלומדים עמו בלילות. לא ברור אם שתי האיגרות נשלחו אל אותו אדם.

איגרות 59, 60 נשלחו כנראה שתיהן בזו אחר זו לקהילה בצפון אפריקה והן עוסקות בתרומות, שאותה קהילה הבטיחה לשלוח.

איגרות 86 ו־87 עוסקות שתיהן בהקמת הסגר מכספי עזבונו של יהודי אלמוני. בין קהילות צפת וירושלים נתגלעה מחלוקת באשר לכוונת המוריש, וכל קהילה טענה שההסגר צריך לקום בתחומה. איגרת 86 נשלחה כנראה אל גביר בבודון והעתק ממנה נשלח לצפת ואיגרת 87 היא תשובה מצפת לירושלים באותו ענין.

איגרות 92, 93 נכתבו בעניינו של יהודי בשם יעקב, שיהודי אלמוני במצרים עיכב בידו בגד משי שלו, בשל חוב, שאחיו היה חייב לו.

איגרות 100, 101 דנות בנכסיה של יהודייה בשם אסתר, היושבת בירושלים, וקרובי בעלה המנוח בחוץ לארץ מנסים לנשלה מירושתה.

איגרות 102, 103 דנות שתיהן בבעיות הקבורה בירושלים, ונראה כי שתיהן נשלחו בסמיכות זמנים לשני גבירים במצרים.

איגרות 125, 126 נכתבו שתיהן לשם חברון, ודומה כי אף ניתנו בידי אותו שליח.

איגרות 191, 192 עוסקות בנדונייה, שהובטחה לנערה ענייה בירושלים על ידי קרוביה בחוץ לארץ.

עד כאן דוגמאות לאיגרות מן הסוג הראשון, ולעומתן אנו מוצאים כאמור, איגרות שאף הן דנות באותו נושא אך אין הן מסודרות בכתב־היד זו ליד זו:

איגרת 33, שנכתבה לשם חברון, לא סודרה ליד איגרות 125 ו־126 שנכתבו גם הן לשם חברון.

28 ראה דיון לעיל, עמ׳ 51–54.

שתי איגרות המצויות בריחוק מקום זו מזו, על־אף שהן עוסקות באותם מאורעות עצמם, הן איגרות 49 ו־88 המעוררות כמה שאלות קשות ביותר. איגרת 49 הוכתרה בכותרת "לעשות נדבה והיא כתב שליחות חשובה וטובה", והיא נכתבה זמן לא רב אחרי נפילת אבן פרוח', מצויין בה כי "נותרה בת ציון כסוכה בכרם כמלונה במקשה, מחמת חמת המציק זכרו יאבד מני ארץ, ומכתו אנושה לא זורה ולא חובשה, כי עדיין נשארנו חייבים לאומות ואויבינו פלילים למעלה מכך אלף,[29] ועשרת אלפים את איש יהודה ולאלמנות ויתומים". בסוף תקופת שלטונו של אבן פרוח' נותרה הקהילה חייבת ארבעים אלף גרוש למוסלמים, ועשרת אלפים גרוש ליהודים.[30] בהמשך האיגרת מדובר בשמונים ושניים אנשים החוסים בצל הקדש העניים. מספר זה של עניים בהקדש נזכר גם באיגרת אחרת אשר נכתבה שמונה ימים אחרי יציאת אבן פרוח' את העיר, ושבה מופיע שמו בפירוש. כל שאר האיגרות מוסרות מספר רב יותר של עניים החוסים בהקדש. נראה איפוא שה"מציק" הנזכר כאן הוא אבן פרוח'.

ואולם עיקר ענייננו באיגרת הוא הקטע המתאר, כיצד "נפלו עלינו אימים בראותנו יסור יסרנו יה זה שתי פעמים כל כסף קדשי'[ם] השלוח אלינו מקו'[שטא] ומשאר ארצות טובעו בנמל. גם אשתקד אש תוקד בגליאוניש אשר שבו ויבוזו את האניה ואבדנו הכל וחדל השפע...".

גם באיגרת 88 (שאין לה כותרת כלל) נזכר המקרה הזה, והוא מופיע מיד לאחר תיאור התלונות על שלטונו של אבן פרוח'. כאן מסופר "שלקו באצבע אלה'[ם] שנה אחר שנה ונאבד כל כל כסף קדשים באניה שנשבית אשתקד ואש תוקד בקרבם כי נטבעו הדוגיות בנמל סכנדריאה גם הפעם ונפעם לבם בהריחם מה זאת עשה אלה'[ים] לנו פעמים".

המקרה הזה של שתי אניות שנשלחו שנה אחרי שנה כשהן נושאות כסף וצמר משועי קושטא אירע עשרים־ושמונה שנים לפני כן, אלא שהללו נשלחו לעזרת צפת, והיה בהן מלבד כסף, גם מטען של צמר לתעשיית הבגדים של צפת. וגם אז נשבתה האניה הראשונה והשנייה טבעה.[31]

אם לא נטיל ספק במקוריותן של שתי האיגרות האלה ונאמר שהן נכתבו מיד אחרי נפילת אבן פרוח' לשני מענים שונים, ואחר־כך נתפזרו בערמת האיגרות וכך הועתקו, נשאלת השאלה כיצד זה אותם מאורעות שאירעו בקשר לצפת בשנים ש"ס־שס"א (1600–1601), אירעו שוב בירושלים לאחר עשרים ושמונה שנים, ובדיוק באותו סדר? בשאלה זו נתחבט כבר בניהו, והוא לא מצא לה תשובה מספקת.[32]

29 כלומר 40,000 גרוש (גימטריה של כ"ך).

30 ראה לעיל, עמ' 184–185.

31 ראה בניהו, אניות, עמ' 101–108; מודינה, כתבים, סימן קמז, עמ' 137; תמר, שתי אגרות, עמ' 297–303; תורת משה, הקדמת ברוך בר' שמחה קאלימאני.

32 בניהו, שם עמ' 104.

צריך לבחון את האפשרות שמא מן־דהוא חיבר את האיגרות האלה זמן מועט אחרי נפילת אבן פרוח׳, וביודעו ממקורות אחרים על המעשה שאירע לפני שנים באניות שנשלחו לצפת החליט לצרפו לאיגרותיו לתפארת המליצה כדי לעורר את לבות הקוראים. אולם גם אז נשאלת השאלה מה ראה לצרף דווקא סיפור זה לקורות עלילותיה של ירושלים, בשעה שתקופת שלטונו של אבן פרוח׳ יכלה לספק לו מאורעות מזעזעים ומעוררי־לב כהנה וכהנה. ועוד, הרי מקבלי האיגרות, ולפחות תושבי דמשק, ידעו בוודאי אם מאורע זה של טביעת אניה ובה תרומות מדמשק לירושלים אכן אירע אם לאו. ועוד, מה מקום יש לשלוח תרומות מדמשק לירושלים באניה?

האמנם אירעו מאורעות אלה בשנים שפ״ח־שפ״ט (1628–1629)? שבייתן וטביעתן של ספינות במימי הים התיכון היו מקרים שכיחים למדי, אולם נשאלת השאלה, כיצד מאורע שכזה לא השאיר את רישומו בכתובים. אף־על־פי־כן חסרונן של עדויות כאלה בלבד אין בכוחו לבטל אפשרות זו מכול וכול, מה גם שאין להוציא מכלל אפשרות שעדויות אלו עשויות עדיין להתגלות בעתיד.

יהיה זה פתרון קל לומר שהאיגרות הן פרי דמיונו של המעתיק, אולם אף אם כך הוא, מדוע אין הן מופיעות בזו אחר זו, הרי הן מתארות אותם מאורעות? ! מה היה לעורך האגרון להרחיקן זו מזו?

אין איפוא לפסול איגרות אלה ולראות אותן כמזוייפות, אלא שיש להיזהר בשימוש בפרטים הזהים לפרטי המאורעות שאירעו באניות שנשלחו לצפת, משום שנותרת עדיין האפשרות, שבפני המעתיק היו איגרות מצפת שהזכירו מאורעות אלה, והוא הוסיף פרטים אלה לאיגרותיו.

גם איגרות 31 ו־119 הרחוקות זו מזו מתארות מאורעות זהים. איגרת 31 נשלחה לקהילות פראנקיה כלומר, למערב אירופה, והיא מדברת בעלייתו של מושל חדש בירושלים, וברור כי אין הכוונה לאבן פרוח׳, מפני שבסוף האיגרת מוזכרת תקופת שלטונו כדבר שאירע בעבר. המושל החדש הביא לסגירת בתי המדרש, בתי הכנסת ותלמוד־התורה. הוא אף גזר על יציאת כל היהודים מירושלים זולת משלמי מס־הגולגולת. כן נדבר עם הקאדי שלא תימכר ליהודים חיטה, גזירה, שביטולה עלה כסף רב. הוא גם תבע מעם הקהילה ״בגד אדום להלביש לכל משרתיו״. חיילי המושל נשלחו לשם כך לבית־הכנסת וישם היכו ופצעו את המתפללים, ולבסוף אף העלילו, כי היהודים היכו את חיילי המושל. המושל ביקש להיפרע מרבני העיר, ומשהללו התחבאו, הוא אסר את המלמדים בתלמוד־תורה ובהסגרות, ועינה אותם ענויים קשים, המושל גם הסית את בעלי החוב של הקהילה לתבוע את פרעונו בבת אחת, וכאשר החוב לא נפרע, שם במאסר גם את הפרנסים. הוא העליל על היהודים כי הם פותחים בתי כנסת שכבר נסגרו, ונראה שהכוונה לבית־הכנסת הרמב״ן שהיה עדיין בבעלות הקהילה אך התפילה בו נאסרה.

איגרת 119 שנשלחה ליהודי מצרים מביאה אותן עובדות עצמן אם כי במלים אחרות. כאן מובאים פרטים שונים כגון התאריכים שבהם גזל המושל את כספי הקהילה; סך 1,500 גרוש שהקהילה נאלצה לשלמו כדי לפדות את המלמדים; הת״ת היה סגור חמישה־עשר ימים; היהודים נדרשו לספק למושל חמישים אמות בד, ועוד. גם באיגרת זו מוזכר עניין יוקר החיטה באותה שנה, ומתברר כי הייתה זו שנה של בצורת קשה. קשה לברר איזו שנה הייתה זו, משום שהבצורות היו תכופות. אנו שומעים על בצורת בארץ ישראל בשנים שפ״ג (1623).[33] שצ״ז (1637), שצ״ט (1639),[34] תי״א (1651),[35] ותט״ו (1655).[36] צריך אף לזכור שבתקופה זו הייתה פגיעתה של עצירת גשמים חמורה הרבה יותר מאשר בימינו, וכל שנה, שבה לא ירדו הגשמים בשפע הייתה יכולה להביא עמה רעב כבד.

מכל מקום, אם היה כתב־היד בדוי מן הלב, ודאי היה בודהו כותב שתי איגרות אלו בזו אחר זו ולא היה טורח לערבבן.[37]

איגרות 131 ו־139 נשלחו באותה הזדמנות ובידי שליח אחד. אף־על־פי־כן אין הן עוקבות. איגרת 139 היא איגרת כללית שניתנה בידי שליח לערי המוריאה (דרום יוון), ואיגרת 131 היא איגרת פרטית שניתנה בידי אותו שליח אלמוני. בזאת אפשר להיווכח מן העובדות האלה:

א. ההבדל והדמיון שבין שתי האיגרות. בעוד שאיגרת 139 גדושה פרטים הנוגעים לחיי הקהילה, הוצאותיה, סבלותיה וצרותיה, הרי איגרת 131 חסרה את כל הפרטים הללו, ובמקומם באה מליצה כוללת וסתמית. פרטים אלו היו מיותרים משום שבידי השליח הייתה גם האיגרת הכוללת, וכן משום שהאיש שאליו הופנתה איגרת 131 היה פעיל בענייני ארץ ישראל ובקי ככל הנראה בבעיות אלה. לעומת זאת מאריכים באיגרת זו בענייני החלוקה והשליחות, דברים הנוגעים אישית לנמען העוסק בהם. ופרטים אלה מופיעים באיגרת 139 בצורה כללית ביותר, משום שזו נושאת אופי כללי יותר ומופנית לקהל הרחב.

ב. באיגרת 139 נאמר שבערי המוריאה נתמנו פקידים לענייני ארץ ישראל ובאיגרת 131 ממנים את הנמען לפקיד ארץ ישראל בערי המוריאה.

ג. באיגרת 131 נזכרת איגרת כוללת המצוייה בידי השליח. מלבד כל אלה גם פרטי האיגרות, העניינים שבהן הן עוסקות, לשונן וסגנונן דומים להפליא.[38]

33 ראה שני לוחות הברית, ח״א, שער האותיות, דף עו, ע״ב.

34 ראה דברי הנרי ג׳יסי, איש שלום, מסעי נוצרים, עמ׳ 335.

35 ראה שם, עמ׳ 356.

36 ראה שם, עמ׳ 358.

37 ראה להלן, עמ׳ 340–341.

38 ראה דיון להלן, עמ׳ 341–343; וראה רוזן, לתולדות היחסים, שם נתפרסמו איגרות אלו.

איגרת 73 עוסקת בפרשת הנער המומר ובה בלבד (לעומת איגרות אחרות המזכירות פרשה זו יחד עם עניינים אחרים). אף־על־פי־כן אין מקומה של איגרת זו לצד איגרות 26, 27, 28 העוסקות אף הן באותה פרשה. לו היו האיגרות בדויות מן הלב מה טעם היה בהרחקת איגרת 73 משאר חברותיה?

בסוף הכרך, אחרי איגרותיו של ר׳ יוסף מטרון, מצויות כמה איגרות מצפון אפריקה לירושלים בעניין כספי ארץ ישראל. לו היו האיגרות בדויות לא היה מחברן טורח לחבר איגרות כאלה, שלא יכול להיות להן בירושלים כל שימוש. ברור שאיגרות אלו הן חלק מארכיון, שהכיל התכתבות של קהילת ירושלים עם הגולה בעיקר בענייני העזרה לקהילה.[39] גם איגרת התנצלות של פקידי ארץ ישראל בקהילה אלמונית, שבה הם מכחישים האשמות במעילה שהוטחו בהם מצד פרנסי ירושלים,[40] לא היה לה מקום באגרון זה, אילו היה הוא עשוי אגרות בדויות. אבל לאגרון המתבסס על ארכיון של איגרות מסוגים שונים יכולה הייתה לחדור דרך מקרה גם איגרת זו. ואכן, האיגרות מן הגולה לירושלים מועטות הן בכתב־היד, ונראה שהעורך השתדל שלא להכניסן לקובץ זה.

רשלנות רבה גילה המעתיק גם במלאכת הפשטת האיגרות מכל סימן חיצוני שיאפשר לזהות את שולחיהן, השליחים שבידן ניתנו, והאנשים עליהם מדובר בהן. כן התרשל בכמה עניינים אחרים. נזכיר כאן אחדים מהם:

מלבד שמותיהם של אבן פרוח׳ ומחמד פאשא, שנזכרו כמה פעמים,[41] שכח המעתיק למחוק את שמותיהם של ר׳ שמואל רומאנו, שליח ירושלים לארצות פראנקיה (מערב אירופה), צפון אפריקה, יוון ותורכיה,[42] ושל יום טוב אבן יעיש, הגביר הקושטאי שעסק בענייני ארץ ישראל.[43] כן נזכר באחת האיגרות שליח בשם ר׳ ברוך.[44] באיגרות בעניין עיגונה של יהודייה ירושלמית, שבעלה הלך בשליחות ארץ ישראל, מעל בכספי השליחות ונטשה, הושארו שמותיהם של השליח יחייא חמו והאשה מרת גיטלי.[45] כן לא נמחק השם יעקב, הוא שמו של יהודי, שהתדיין עם אדם במצרים אודות בגד משי.[46] באחת האיגרות נזכרת גם יהודייה בשם אסתר שקרוביה ביקשו לנשלה מירושתה.[47] על איגרת אחת שנשלחה כנראה לרבני ירושלים כדי

39 ילין לא מספר אותן וגם לא את עמודיהן. וראה רוזן, קהילת אלג׳יר, עמ׳ רמו־רנא, שם התפרסמו האיגרות האלה.

40 איגרת 98, עמ׳ 115.

41 איגרות 3, עמ׳ 40; 4, עמ׳ 44; 88, עמ׳ 126; 89, עמ׳ 128.

42 איגרות 35, עמ׳ 78; 43, עמ׳ 88.

43 איגרת 35,עמ׳ 79.

44 איגרת 89, עמ׳ 128.

45 איגרת 91, עמ׳ 130.

46 איגרות 92, עמ׳ 131; 93, שם.

47 איגרת 101, עמ׳ 138.

למסור להם על הנעשה בצפת, חתמו ר׳ יוסף קארו, ר׳ ישראל בר מאיר (הוא רבי ישראל די קוריאל) והמבי״ט, והמעתיק לא השמיט את חתימותיהם.[48] כן נותר שמו של יהודי בשם דוד, אביהן של שלוש בנות שאין לו די ממון להשיאן,[49] ונזכר בחור בשם שלום שאביו יסד בית מדרש למוסתערבים בירושלים,[50] ונזכר אף יהודי אחר הנושא אותו שם, אשר עסק כל ימיו בפדיון שבויים ועתה מבקש הוא לדור בעיר הקודש.[51]

במקומות אחדים ברור כי המעתיק עיבד איגרות, שינה אותן ועשה בהן כבתוך שלו. כך למשל נטל שתי איגרות מצפת משלהי המאה הט״ז, וחיברן לאיגרת אחת.[52] באיגרות רבות הוסיף תיקונים לנוסחי המכתבים בסוגריים או מעל לנוסח המקורי.[53] במקומות אחדים אף חיבר ואסף נוסחאות פתיחה, סיום, כיבודים ותארים (בדיוק כפי שטוען וינריב), אולם ההבדל בין תוספותיו לבין האיגרת המקורית ברור ובולט לעין.[54]

עובדה אחרת הסותרת את ההנחה שהאיגרות בדויות היא הופעתן של ידיעות רבות המתאשרות ממקורות אחרים.

כך, למשל, התיאורים החוזרים ונשנים בדבר הצקות השיח׳ים, נאמני ההקדש אל מדרסה א(ל)צלאחיה, שלה היה שייך שדה הקברות בהר הזיתים, מתאשרים במסמכים המתארים את התדיינויות הקהילה עם שיח׳ים אלה.[55]

בשורת איגרות בכתב־היד, שנכתבו אחרי שנת ש״ץ (1630), מוזכרים חובות בסך 20,000 גרוש. זאת אומרת, קצת פחות ממחצית החובות, שנותרו אחרי שלטון אבן פרוח׳, כבר נפרעו. אחת האיגרות הללו, איגרת 35, נשלחה עם ר׳ שמואל רומאנו לערי המוריאה בדרכו לקושטא. ממקור אחר ידוע, ששליח זה היה בשנת ש״ץ (1630) בפאס שבמרוקו, ובאיגרת, שנשלחה אז עמו, צויין, כי שליש מן החובות כבר שולם.[56] ידיעה זו תואמת איפוא את הידיעות העולות מן האיגרות הנזכרות. עוד ידוע

48 איגרת 175, עמ׳ 207.

49 איגרת 198, עמ׳ 209.

50 איגרת 183, עמ׳ 215. ראה רוזן, מעמד המוסתערבים, עמ׳ 88–89, שם התפרסמה האיגרת.

51 איגרת 203, עמ׳ 236.

52 איגרת 175, עמ׳ 205–207.

53 איגרת 23, עמ׳ 67, בסוף; איגרת 36, עמ׳ 82, שתי שורות אחרונות; איגרת 38, עמ׳ 83, בגליון, ובעמ׳ 84 בין השיטין; איגרת 58, עמ׳ 101, בין השיטין; איגרת 73, עמ׳ 115, בגליון; איגרת 80, עמ׳ 120, בגליון; איגרת 86, עמ׳ 125, בגליון; איגרת 132, עמ׳ 163; איגרת 135, עמ׳ 165, בגליון; איגרת 198, עמ׳ 230, בין השיטין; איגרת 232, עמ׳ 278–279, בין השיטין; איגרת 225, עמ׳ 275, בגליון; באיגרת 122, שנכתבה בכתב שונה לחלוטין משאר כתב־היד ישנה שורה שנוספה אחר כך ביד שהעתיקה את כל כתב־היד (שורה חמישית מהסוף).

54 כ״י ירושלים, עמ׳ 121, 173–174; עמ׳ 241–259; בין עמ׳ 183 לעמ׳ 184 כמה דפים צרים גדושי נוסחאות כאלה.

55 ראה דיון לעיל, עמ׳ 70–72.

56 ראה טולידאנו, תעודות מכתבי־יד, עמ׳ 464–466.

לנו ממקור אחר, כי בשנת ת"א (1641) יצא ר' שמואל רומאנו גם לפראנקיה, והנה בכתב־היד אנו מוצאים איגרת, שנשלחה עמו לשם.[57]

באחת האיגרות נזכר ההסדר שעשתה הקהילה עם נושיה אחרי נפילת אבן פרוח', ולפיו היא שילמה חלק מחובותיה מיד (דבר שקהילות הגולה איפשרו לה לעשות), והשאר חולק לתשלומים. כן סוכם, כי בעלי החוב יוותרו על הריבית. ההסדר הזה נזכר גם באיגרת שנשלחה בשנת ש"ץ (1630) מקהילת ירושלים לקהילת פאס שבמרוקו בידי השליח ר' שמואל רומאנו,[58] ואף במכתב ששלחה קהילת קורפו (סמוך לשנת שפ"ט [1629]) בעניין השליח משה די טולדו. שם נאמר, שהקהילה התחייבה לשלם במשך ארבע שנים שלושת אלפים גרוש מדי שנה.[59]

פרשת העברת הסגר מצפת לירושלים, נזכרת בשתי איגרות בכתב־היד שלנו והיא מועלה גם במקורות רבים אחרים.[60]

פרשת ה"נער המומר" המתוארת באיגרות שונות בכתב־היד מקבלת את אישורה מן הכרוניקה של המסדר הפראנציסקני, שנכתבה על ידי פיטרו ורניירו די־מונטיפילוזו, מי שהיה אחר כך גם "שומר הארץ הקדושה".[61]

פרשת התערערות מעמדו של מחמד פאשא, מושל ירושלים, לאחר התערבותו לטובת הפרנציסקנים במאבקם עם היוונים־אורתודוכסים על כנסיית הקבר הקדוש בשנים 1629–1632 מתוארת בעילום שמות באחת האיגרות ואף היא מקבלת את אישורה במקורות חיצוניים.[62]

בנוסף לכל האמור כאן עלינו לזכור, שהעתקת ארכיוני איגרות לצורך שימוש חוזר לא הייתה בגדר מאורע נדיר. בבית־המדרש לרבנים בניו־יורק שמורים שרידי כתב־יד אגרון מחברון,[63] הדומים להפליא לכתב־יד ירושלים, והכוללים העתקות של איגרות מן המאה הט"ז והי"ז. גם כאן אלו הן איגרות של בקשת עזרה (הפעם לעזרת קהילת חברון), וגם מספר איגרות פרטיות, אחן מהן מאברהם היכיני אל ר' עזריה זאבי בירושלים. איגרות אלו דומות מאוד בתוכנן ובסגנונן לאיגרות הירושלמיות, ומהן עולה ששתי הקהילות ידעו אותן תלאות.

יהיה זה איפוא מוגזם מאוד להניח שיהודי ארץ־ישראל טרחו לבדות מאות איגרות

57 ראה דיון להלן, עמ' 327; כ"י ירושלים, איגרת 43, עמ' 88.

58 ראה טולידאנו, תעודות מכתבי יד, עמ' 464–466.

59 ראה בארון, עמ' 172–173, והשווה איגרת 65, עמ' 108–109.

60 ראה דיון לעיל, עמ' 268–271 ובהרחבה רוזן, לתולדות היחסים.

61 ראה רוזן, מקרה הנער המומר, שם פורסמו איגרות אלו, והשווה ורניירו, כרך 3, ספר 11, פרק 20 (שנת 1636), עמ' 281–282.

62 איגרת 227, עמ' 276. ראה דיון לעיל, עמ' 50–51. האיגרת נתפרסמה במאמרי: "פעולתם של יהודים רבי השפעה בחצר הסולטאן בקושטא במאה הי"ז" מיכאל ז (תשמ"ב), עמ' תכו־תכח, וראה שם, עמ' תג־תה.

63 אוסף אדלר 1846. צילום של כתב־היד נמצא במכון בן־צבי בירושלים ומספרו 2017.

על־מנת שתשמשנה דוגמאות לבאים אחריהם. אפילו האגרונים לשימוש יום־יומי, שהיו מקובלים בעת ההיא, ואשר הכילו איגרות אהבה, פיוס, תודה, מכתב מן הכפר, מכתב מדרך רחוקה וכיוצא באלה, היה להם יסוד במציאות, אלא שאיגרות מן הסוג הזה ניתן היה לבדות מפני שבטיבן הן כלליות מאוד. לא כן כ״י ירושלים והאגרון החברוני, שבהם מדובר במאורעות מסויימים מאוד. לעתים קרובות מגבילים הפרטים הנמסרים על אותם מאורעות את אפשרות השימוש החוזר באיגרת. בתור דוגמא היה להן ערך רק אם התכוון המלקט לאסוף מליצות המתארות את צרות יהודי הארץ, או להציע נוסחאות פתיחה, סיום, תודה וכדומה. לו היו האיגרות נכתבות מלכתחילה לשם דוגמא, היה מחברן המשוער דואג לבנותן במתכונת כללית ככל האפשר ולא היה מחדיר לתוכן פרטים כה רבים אשר מבטלים את ערכן כדוגמא.

זמנו של כתב־היד

האיגרת הקרומה ביותר שזמנה ניתן לזיהוי, היא איגרת 3, שנכתבה באב שפ״ה (1625).[64] האיגרות המאוחרות ביותר, שהצלחנו לזהות את זמנן, הן איגרות 131 ו־139, שנכתבו קרוב לשנת ת״ל (1670).[65] אפשר, אם כן, לשער, כי כתב־היד הועתק בשנות השבעים של המאה הי״ז.

תיאור האיגרות מכתב־יד ירושלים שנדפסו כאן ובמקומות אחרים

א. ״לאיש מספר לרבים את כל תלאותיו אשר עברו על ראשו״ וכו׳ (עמ׳ 24–25 בכתב־היד).

מסופר קהילת ירושלים לשעבר אל ראשי קהילות בגולה.

זמנה שנת ת״ל (1670) בקירוב; האיגרת המאוחרת ביותר בכתב־היד נכתבה בסביבות שנה זו.[1] מן האיגרת מתברר, כי האיגרות לגולה הועתקו ביוזמת אחד מפרנסי ירושלים בזמן כהונתו של הסופר. עתה, משפוטר הסופר ממשרתו, הוא כותב על כך מכתבי תלונה. לפיכך נראה כי איגרת זו ושאר מכתבי התלונה שכתב הסופר הנקרא יעקב, נכתבו גם הם סביב שנת ת״ל (1670). ומכל מקום אחריה.

זהותו של הסופר אינה ברורה.[2]

האיגרת נידונה והועתקה בחלקה על ידי ילין.[3]

64 ראה להלן במבוא לאיגרת זו, עמ׳ 316.
65 ראה להלן במבוא לאיגרת 131, עמ׳ 341.

1 ראה שם.
2 ראה דיון לעיל, עמ׳ 176–177, עמ׳ 296.
3 ילין, כתבים נבחרים, ח״א, עמ׳ 22–24.

"אגרות כלליות אוגרות מגור מסביב לשמיע על ידי שליח צרת יושבי ירושלם"

1. **"אוכלוסא קדישא ואבן הראשה לכל דבר שבקדושה חרושה על לוח לבם" וכו'** (עמ' 35–38 בכתב־היד).

מממוני קהילת ירושלים לקהילות ישראל אשר בפרס.

זמנה: שנים מספר אחרי מפלת אבן פרוח'; הכותבים מציינים, כי מספר מושלים כבר באו והלכו אחריו, אף־על־פי־כן עדיין נשמר זכרון חי של ימי שלטונו.

האיגרת מפרטת את צרות הקהילה בזמנו של אבן פרוח', את תאוות בצעם של "השר והשופט" ואת גזירת הגירוש. כן נמסר כאן על שליח, שנשלח לקהילות אלה ואבדו עקבותיו, ועל שליח אחר מארצות המערב היוצא אליהם עתה.

האיגרת מכילה את פירוט הוצאותיה החיצוניות והפנימיות של הקהילה. קצבת העניים היא שתי חתיכות לנפש לשבוע, שהם בסך הכול עשרה גרוש. מכאן עולה, שמספר העניים מקבלי הקצבה באותה תקופה היה כמאתיים.

קטעים מן האיגרת נדפסו במקומות שונים.[4]

3. **"עם ה' הנביאים עטרת תפארת לעמוסי בטן השרידים אשר ה' קורא ומורה לצדקה" וכו'** (עמ' 39–43 בכתב־היד).

מפרנסי ירושלים, ר' יצחק גאון ור' יעקב אבן עמרם, שהנהיגו את הקהילה בזמן משבר אבן פרוח', לקהילה בגולה.

זמנה: שישה חודשים לאחר בוא אבן פרוח' לירושלים, אב שפ"ה (1625) לערך.

באיגרת נמסרים בפירוט מעשי השוד והגזל של אבן פרוח', שגררו מאסרים, סגירת בתי־מדרש ובתי־כנסת, סגירת העיר, בריחת תושבים והסתתרותם והתדלדלות הקהילה מבחינה מספרית. כן נזכרים כאן פרטים על מצבה הכלכלי של הקהילה, הוצאותיה וחובותיה. עוד מתברר ממנה, כי במשך כל חודש אלול שפ"ד נותרה הקהילה ללא פרנסים, ורק לאחר שהפרנסים כותבי האיגרת קיבלו הבטחה ממנהיגי הקהילה, כי יישלחו לחוץ לארץ שליחים כדי לאסוף כסף לפרעון חובותיה של הקהילה, הסכימו הם לשמש בתפקידם.[5]

קטעים מן האיגרת פורסמו על־ידי ריבלין וילין,[6] ולונץ פרסמה בשלמותה.[7]

4 ילין, כתבים נבחרים, ח"א, עמ' 31, 33, 36; ריבלין, חרבות ירושלם, עמ' 17; יערי, שלוחי א"י, עמ' 265, 267.

5 ראה דיון לעיל, עמ' 127–128.

6 ריבלין, חרבות ירושלם, עמ' 47–48; ילין, כתבים נבחרים, ח"א, עמ' 24, 28–29.

7 ירושלים (לונץ), ו (תרס"ב־תרס"ד), עמ' 38–43.

4. **"נחלת סגולת גולת אריאל מקריבי קרבן על מזבח ההראל מגישי מנחה בצדקה"** וכו' (עמ' 43–44 בכתב־היד).

מממוני קהילת ירושלים לקהילות בגולה.

זמנה: כנראה שנת שפ"ח–שפ"ג (1628–1633). כותבי האיגרת מספרים על נפילת אבן פרוח' ומינויו של מחמד פאשא, וכן על נסיונות השיח'ים להחזיר את אבן פרוח' לעיר. כאן מדובר על חובות בסך שלושת־אלפים זהוב בקירוב, בעוד שסכום החובות בתקופתו של חסן פאשא, מיד אחרי הסתלקותו של אבן פרוח', היה בין ארבעים לחמישים אלף גרוש. שלושת־אלפים זהובים הם בין שבעת אלפים לעשרת אלפים גרוש.[8] בשנת ש"ץ (1630) שולם כבר שליש מן החובות, והגיע זמן פרעונו של חלק נוסף מן החוב.[9] ההסדר שנעשה עם בעלי החוב קבע ששארית החוב תשולם בשלושה חלקים במשך שלוש שנים. לאור זאת יתכן שהאיגרת נכתבה בסוף שלטונו של מחמד פאשא.

באיגרת מתוארים אויבי הקהילה: אבן פרוח' ואנשיו, השיח'ים המוסלמים והנוצרים תושבי העיר. כן מציינים הכותבים את ריבוי העניים ואת מצבה הכלכלי העלוב של הקהילה, והם מבקשים עזרה כספית ופעולה נמרצת למניעת החזרתו של אבן פרוח' לעיר. קטעים מן האיגרת נדפסו על ידי ריבלין[10] וילין.[11]

5. **"בעזרת השוכן בציון ובוחר עוד בירושלם ת"ו"** וכו' (עמ' 45–48 בכתב־היד).

מן הממונים על קהילת ירושלים אל הגולה.

זמנה: שנים מספר אחרי מפלת אבן פרוח'.

כאיגרת 1 כן גם איגרת זו מציינת, כי מאז מפלתו התחלפו כבר מספר מושלים בירושלים. עוד מפורט בה סכום החוב, שהותירה אחריה תקופת שלטונו של אבן פרוח' — 44,000 גרוש. מדובר גם בתאוות הבצע של מושל ירושלים הנוכחי, וניתן פירוט הוצאותיה החיצוניות והפנימיות של הקהילה.

הכותבים מספרים כיצד שוכנע עולה, שזה מקרוב בא לירושלים, לצאת לגולה לשם גיוס כספים. והם מציעים, שהנמענים ימנו גבאים אשר יאספו תרומות למען ירושלים בעתות שמחה (נישואין וכדומה).[12]

האיגרת נדפסה למקוטעין במקומות שונים,[13] ולונץ פרסמה בשלמותה.[14]

8 ראה לוח המטבעות לעיל, עמ' 237.

9 ראה טולידאנו, תעודות מכתבי יד, עמ' 464–466.

10 ריבלין, חרבות ירושלם, עמ' 49.

11 ילין, כתבים נבחרים, ח"א, עמ' 29, 34.

12 ראה לעיל, עמ' 276.

13 ילין, כתבים נבחרים, ח"א, עמ' 31, 39; ריבלין, חרבות ירושלם, עמ' 49; יערי, שלוחי א"י, עמ' 265.

14 ירושלים (לונץ), ה (תרס"א), עמ' 262–265.

6. **"מאחר עלות כל תפילה כל תחנה לפני שוכן מעונה בעד שלות חדות מעוזכם"** וכו' (עמ' 48–50 בכתב היד).

ממוני קהילת ירושלים לקהילת קושטא.

זמנה: סוף כסליו או תחילת טבת שפ"ז (דצמבר 1626). באיגרת נאמר במפורש שהיא נכתבה שמונה ימים לאחר הסתלקותו של אבן פרוח' מן העיר.

מפורט כאן מצבה הכלכלי של הקהילה אחרי מפלת אבן פרוח'. הכותבים מספרים על גודל חובותיה והשתעבדותה לשיח'ים המוסלמים, על עוני, רעב ובריחת תושבים. מאחר שנפוצה שמועה בדבר החזרתו האפשרית של אבן פרוח', מבקשים הכותבים מיהודי קושטא למנוע זאת ולפעול להשארת חסן פאשא על כנו, תוך שהם מציינים אותו לטובה. יש כאן גם בקשה לעזרה כספית תוך ציון התמיכה שהננצרים בעיר מקבלים מאחיהם שבמולדתם.[15]

קטעים מן האיגרת נדפסו על ידי ילין[16] וריבלין.[17]

8. **"קול שאון מעיר ה' סואן ברעש ומסלד בחילה כי כשלה ירושלם"** וכו' (עמ' 51–52 בכתב־היד).

ממנהיגי הקהילה בירושלים לקהילה בגולה (כנראה בעראק, שכן ארץ הנמענים נזכרת בה כמקום שבו צמח התלמוד הבבלי, ואף נזכר קיומו של מדבר בדרך אליה).

זמנה לא נתברר.

הכותבים מתארים את מצבה הכלכלי של הקהילה, ומפרטים את הוצאותיה. מן האיגרת עולה, שמספר העניים המתפרנסים מן ההקדש הוא מאה־ושמונים. הכותבים, מספרים גם על שנאת השיח'ים המוסלמים, ומתארים את פרשת היחסים עם השיח'ים נאמני א(ל)מדרסה א(ל)צלאחיה שלה השתייך בית העלמין בהר הזיתים.

עוד נאמר כאן, כי יש סכנה שהקהילה תתחסל כליל, אם לא תגיע עזרה דחופה. השליח הגיע כבר ככל הנראה למקומם של מקבלי האיגרת.

9. **"נסיכי הגולה רוזניה מנהיגיה ופרנסיה"** וכו' (עמ' 53–55 בכתב־היד).

מקהילת ירושלים לראשי קהילה בגולה.

זמנה: כנראה סתיו שפ"ד (1624).

כאן נזכר סך החובות, 6,500 גרוש, כסכום גדול מאוד, שיש עמו סכנה לקיום הקהילה. אין ספק שאחרי שנות שלטונו של אבן פרוח' לא היו מתייחסים כך לחוב

15 ראה דיון לעיל, עמ' 76–77.

16 ילין,כתבים נבחרים, ח"א, עמ' 29, 31, 36.

17 ריבלין, חרבות ירושלם, עמ' 50.

כזה. באיגרת מוזכר גם שיהודים עשירים מן הקהילה לוו כספים כדי לשלם את החוב, ולא עלה הדבר בידם, כי בשל גודלו לא היה די בכספים אלו, ועל־כן הם דרשו לבסוף, כי ישלחו שליחים מיוחדים לגולה לצורך זה. ואכן, כבר נשלחו שליחים למצרים, לדמשק ולחלב ועתה יוצא השליח למקומם של הנמענים. תיאור זה תואם את תיאורם של הפרנסים ר' יצחק גאון ור' יעקב אבן עמרם באיגרת, שנכתבה שישה חודשים אחרי היכנס אבן פרוח' לעיר. הם מספרים שם, כי במשך חודש אלול שפ"ד (1624) נותרה הקהילה ללא פרנסים, משום שלא נמצא מי שיהיה מוכן לשאת עליו את עול החובות, והם הסכימו לשאת בעול זה רק אם יישלחו שלוחים לגולה לשם איסוף כספים. באיגרתם זו הם נוקבים במפורש במספר של ארבעה שלוחים.[18]

באיגרת מציינים הכותבים עוד, כי השליח, שהיה מרביץ תורה בירושלים, לא עסק מעולם בשליחות, והוא יצא לדרכו ללא שמש כדי לחסוך בהוצאות.

11. **"כתב לעשות תמידין לשלוח בכל שנה"** וכו' (עמ' 56 בכתב־היד).
ממנהיגי קהילת ירושלים לקהילה בגולה.
זמנה: שפ"ד־ש"ץ (1627–1630) לערך.

באיגרת זו מספרים הכותבים על תפיחתו של סכום החובות בזמן שלטונו של מושל המכונה בפיהם: "איש הדמים הוא בנו פ'", שזמם לגרש את היהודים מירושלים וגזל את כספם עד כי כבד עליהם עול החובות. גם הכינוי "איש הדמים" וגם הקיצור "בנו פ'" מורים כי המדובר באבן פרוח'. המעשים המיוחסים לאותו מושל תאב־בצע מחזקים אף הם הנחה זו. השולחים כותבים עוד, כי השליח, נושא האיגרת, הולך בדרכו לקושטא כדי להשתדל למען יישאר על־כנו השר המושל כעת על ירושלים, ולבל יחזור חס וחלילה "השר הצורר". ייתכן איפוא שהאיגרת היא מתקופת שלטונו של מחמד פאשא.

הכותבים מבקשים מן הנמענים תרומה קבועה למען ירושלים אשר תיגבה בעתות שמחה.[19]

12. **"אחרת כיוצא בנז"ל לעשות תמידין"** וכו' (עמ' 56–57 בכתב־היד).
ממנהיגי קהילת ירושלים לממוני קהילה בגולה.
זמנה: תי"ט־תל"ג (1659–1673) לערך. באיגרת מדובר על פעולות הרחבה ושיקום, שנעשו בבית־הכנסת; אין מדובר כאן בבית־כנסת פרטי כלשהו בעיר אלא בבית־הכנסת הרשמי של הקהילה. הכותבים מציינים עוד, כי כסף רב שולם לשלטונות כדי שיתירו את עבודת הבנייה הזאת. ובייחוד כאשר נגע הדבר בבית־

18 איגרת 3, עמ' 40–41.
19 ראה דיון לעיל, עמ' 276.

הכנסת הרשמי של הקהילה. ידיעה על שיקום בית־כנסת מופיעה אצל ר׳ יעקב חאגיז, וייתכן שמדובר באותה פעולה, הנזכרת באיגרת זו שלנו.[20] ר׳ יעקב חאגיז הגיע לירושלים בשנת תי״ח, ובשנת תל״ד הוא נפטר בחוץ לארץ,[21] ומכאן קביעתנו באשר לזמנה של האיגרת.

באיגרת נמסרים גם פרטים על רדיפות מצד מושלי העיר והוצאותיה של הקהילה, כן מציעים הכותבים דרכים לאיסוף כסף למען ארץ ישראל. על פי הצעותיהם יתרום כל אחד ואחד מדי שנה כפי יכולתו, ובנוסף לכך תינתנה תרומות גם בשמחות, ועליהן ימונו גבאים מיוחדים.

13. **״על עניין מעות שבאו ביד איש אחד ועכבם בידו מלשלח״** וכו׳ (עמ׳ 57–58 בכתב־היד).

מחשובי רבניה של ירושלים אל אחד מפקידי ארץ־ישראל בגולה.

זמנה לא נתברר. גם תיאורו של בית־דין של י״ב המצוי באיגרת, אין בידו כדי לסייע לנו בקביעת זמנה, שכן ידיעותינו על קיומו של בית־דין כזה בירושלים דלות הן ביותר.[22]

14. **״להחרים לאיש אשר עכב בידו נכסי הקדש אשר לא כדת״** וכו׳ (עמ׳ 58–59 בכתב־היד).

מרבני ירושלים לרבה של קהילה בגולה.

זמנה: לא נתברר.

יש כאן המשך הפרשה, שתחילתה מתוארת באיגרת 13.[23]

האיגרת נדפסה ברובה על ידי ילין.[24]

20. **״כתב להעמיד ביד עדת ישראל ציון שמואל הרמתי ע״ה״** וכו׳ (עמ׳ 63–64 בכתב־היד).

ממנהיגי קהילת ירושלים לגולה.

זמנה: ת״ך־ת״ל (1660–1670) לערך.

באיגרת מסופר, כי מופתי עריץ אחד הביא לידי הפקעת הקבר מרשות היהודים, ועל־ידי זה הפסידו לומדי התורה בירושלים את ההכנסות, שהיו באות להם מן

20 ראה דיון לעיל, עמ׳ 192.
21 ראה דיון לעיל, עמ׳ 150–152.
22 ראה לעיל, עמ׳ 158–159.
23 ראה לעיל.
24 ילין,כתבים נבחרים, ח״א, עמ׳ 43.

התרומות, שהיו מגיעות לשם החזקת הקבר. לפיכך מבקשים הכותבים לעשות כל מה שאפשר כדי לפדות את הקבר. י״מ טולידאנו, שעסק באיגרת זו, קבע את זמנה לשנות השמונים של המאה הט״ז, זמנו של אבו סיפין מושל ירושלים.[25] ואולם במעשה ההפקעה שאירע אז, הכירו הכל, כי יהיה קשה מאוד לפדות את הקבר, והקהילה אף החרימה את כל מי שינסה לבוא שמה, כדי למנוע מן השלטון את ההכנסות שלהן קיווה מפדיון הקבר, וכן כדי למנוע את העלילות על אלה שינסו לבקר שם על אף האיסור. באיגרת שלפנינו, לעומת זאת, נראית אפשרות פדיון הקבר מעשית מאוד. בשו״ת ״משפטי צדק״ לר׳ שמואל גארמיזאן נזכרה גזרה על הקברים הקדושים אשר בסביבות ירושלים. נראה שהשאלה המזכירה את הגזרה ואיגרת זו מכוונות לאותו מקרה. לאור ידיעותינו על זמן ישיבתו של ר׳ שמואל גארמיזאן בעיר נראה שהמקרה אירע לכל המוקדם אחרי שנת ת״ך (1660).[26]

האיגרת נדפסה בחלקה על ידי ילין,[27] וכמעט בשלמותה על ידי י״מ טולידאנו,[28]

21. **״כללית. יום יום ידרושון חכמה ודעת ויראת ה׳ היא אוצרם״** וכו׳ (עמ׳ 65–66 בכתב־היד).

ממנהיגי קהילת ירושלים לגבירי קהילת קושטא.

זמנה לא נתברר על אף הפרטים המצויים בה.

הפרט היחיד שאפשר להשוותו עם ידיעות ממקורות אחרים, הוא הידיעה על מגפה במצרים, שמפניה ברחו יהודים לירושלים. ידוע לנו, כי בשנת תי״ב (1652) היתה מגפה קשה במצרים, ויהודים רבים ברחו אז לארץ ישראל ובעיקר לירושלים.[29] ייתכן איפוא, כי האיגרת היא בת אותה שנה. עם זאת יש לזכור שמאורע מעין זה, אפשר שקרה במצרים גם לפני שנה זו או אחריה. עוד יש בה ידיעות על עזרת יהודי מצרים ליהודי ירושלים.[30]

האיגרת נדפסה בחלקה על ידי ריבלין.[31]

25 ראה טולידאנו, קברו של שמואל הנביא.

26 ר׳ שמואל גארמיזאן עלה לארץ ישראל בראשונה בשנת ת״ו (1646). סמוך לעלייתו יצא בשליחות, נשבה ושב לירושלים בשנת ת״ך (1660) לערך (ראה מ׳ בניהו במבוא לשו״ת משפטי צדק, עמ׳ 5–7). על קבר שמואל הנביא ראה דיון לעיל, עמ׳ 261–263.

27 ילין, כתבים נבחרים, עמ׳ 35–36.

28 שם (הערה 25).

29 שו״ת דרכי נועם, אהע״ז, סימן ד, דף נט, ע״ב.

30 על עזרת יהודי מצרים לפרנסת עניים ותלמידי חכמים בירושלים ראה לעיל, עמ׳ 131, 206.

31 ריבלין, חרבות ירושלם, עמ׳ 50.

26. **"אם אמרנו נספרה כמו הקורות שאירע לכללות יושבי ירושלם"** וכו' (עמ' 69–70 בכתב־היד).

ממנהיגי קהילת ירושלים לקהילה במצרים.

זמנה: שצ"ו (1636).

מתוארת כאן פרשת התאסלמותו של נער יהודי, אשר תיכף להמרתו ברח מצרימה. המוסלמים בעיר טענו,שהיהודים רצחו אותו, ואיימו לפרוע בקהילה. הממונים מבקשים מראשי הקהילה שאליה נשלחה האיגרת, שישלחו חזרה את הנער עם השליח ההולך אליהם, משום שיהודים רבים כבר נפגעו בפרעות, ורבים עוד עלולים להיפגע, אם הנער לא יוחזר תוך עשרים יום. הם מוסיפים, ששמונה מראשי הקהילה נתפסו כבני ערובה, והם יושבים במאסר עד להחזרת הנער.[32]

האיגרת נדפסה בחלקה על ידי ילין,[33] ובשלמותה על ידי אסף,[34] ושוב במאמרי "מקרה הנער המומר".[35]

27. **"הלא תדעו הלא תשמעו איך נער אחד שקט ושאנן"** וכו' (עמ' 70 בכתב־היד).

מן הממונים על קהילת ירושלים לאלמונים בגולה.

זמנה: שצ"ו (1636).

האיגרת מתארת את דבר חטיפתו של יתום יהודי על ידי מוסלמים באמתלה שהוא מוסלמי, ובמעורפל מתוארות בה הצרות, שבאו על הקהילה עקב נסיונותיה למנוע את המעשה.[36]

האיגרת פורסמה על ידי אסף,[37] ונדפסה שוב במאמרי "מקרה הנער המומר".[38]

28. **"תשואות חן על השתדלותו בעד שליחות הנער המומר"** וכו' (עמ' 71 בכתב־היד).

מן הממונים על קהילת ירושלים לאחד מתושבי קהילת דמשק.

זמנה שצ"ו (1636).

איגרת זו מתארת כיצד הוחזר הנער המומר ממצרים לירושלים, וכיצד זממו שונאי ישראל לרצחו כדי שיוכלו לפרוע ביהודים. הכותבים מבקשים מן הנמען שיוציא צו מעם ה"משנה" (ככל הנראה הואלי של דמשק), שיצווה על מושל ירושלים לשלוח את הנער אליו.[39]

גם איגרת זו פורסמה על ידי אסף,[40] ונדפסה שוב במאמרי "מקרה הנער המומר".[41]

32 ראה דיון לעיל, עמ' 51–54.

33 ילין, כתבים נבחרים, ח"א, עמ' 26.

34 אסף, תעודות, עמ' 456–457.

35 רוזן, מקרה הנער המומר, עמ' 73.

36 ראה דיון לעיל, עמ' 51–54.

37 אסף, שם (הערה 34), עמ' 457.

38 רוזן, שם (הערה 35), עמ' 73–74.

39 ראה דיון לעיל, עמ' 51–54.

40 אסף, שם (הערה 34), עמ' 457–458.

41 רוזן, שם (הערה 35), עמ' 74–75.

29. **"כתב לחלות פני איש שילך בשליחות ירושלם"** וכו' (עמ' 71–72 בכתב־היד).
ממניגי קהילת ירושלים לשליח אלמוני.
זמנה קשה לזיהוי. באיגרת מבקשים מיהודי, שהלך כבר בעבר בשליחות ירושלים למצרים על מנת לאסוף כסף לצורכי קופת ההקדש, שילך שמה שוב.
באיגרת מסופר כי במצרים התמנה צֶ'לֶבִּי חדש, אשר שמע נדיבותו יצא למרחוק. ייתכן איפוא, כי המדובר ברפאל יוסף צֶ'לֶבִּי, שהיה מפורסם בנדיבותו, ואשר התמנה לתפקידו בשנת תכ"ב (1662).[42]

30. **"כדי לבנות פונדק"** וכו' (עמ' 72–73 בכתב־היד).
מממוני קהילת ירושלים לגביר בקושטא.
זמנה לא נתברר, ואפשר שהיא מתקופת שלטונו של מחמד פאשא.
באיגרת מבקשים מגביר קושטאי, לפעול שהמופתי ישלח למושל צו, אשר יתיר לו לבנות "פונדק", דהיינו חצר, שבה יוכלו היהודים לשכור דירות. כותבי האיגרת מספרים, כי המושל כבר אסף חומרי בניין לצורך זה. אולם הוא חושש מתגובתם של השיח'ים המוסלמים.[43]

31. **"מצד שסגרו בית כנסת"** וכו' (עמ' 73–74 בכתב היד).
מממוני קהילת ירושלים לקהילות פראנקיה.
זמנה לא נתברר. אפשר שהיא משנת תי"א (1651).
באיגרת זו אין עוסקים ברדיפותיו של אבן פרוח', כי תקופתו נזכרת בסוף המכתב כהד רחוק, והאיגרת מתארת איפוא את רדיפותיו של מושל אחר. איגרת 119 מתארת אותם מאורעות, והיא בת זמנה של איגרת 31.[44]
קטע מן האיגרת נדפס על ידי ילין וריבלין[45]

34. **כתב לאיש אשר נדר דבר מה בכל שנה"** וכו' (עמ' 77 בכתב־היד).
מן הממונים על קהילת ירושלים לגביר אלמוני בגולה.
זמנה לא נתברר.
באיגרת זו מתבקש נדבן אלמוני, שהבטיח לתת ממון מדי שנה לשם תשלום שכר המלמדים, שישלח את תרומתו המתמהמהת לבוא.

42 ראה שלום, שבתי צבי, ח"א, עמ' 143.
43 ראה דיון לעיל, עמ' 65.
44 ראה דיון לעיל, עמ' 310, ולהלן עמ' 340.
45 ילין, כתבים נבחרים, עמ' 25; ריבלין, חרבות ירושלם, עמ' 50.

35. **"נוסח כתב כללית"** וכו' (עמד' 78–79 בכתב־היד).
מן הממונים על קהילת ירושלים לקהילות המוריאה (יוון הדרומית).
זמנה: בין שנת ש"ץ (1630) לשנת ת"א (1641).

באיגרת מוסרים הכותבים, כי ר' שמואל רומאנו ביקר בירושלים, והזדעזע ממצבה העלוב של הקהילה. עתה הולך הוא אל הגביר הקושטאי יום טוב אבן יעיש,[46] ובדרכו הסכים לסובב בערי המוריאה בענייני הקהילה. כן מוסרים לנו על חובות בסך 20,000 גרוש. אנו יודעים, שבשנת ש"ץ (1630) כבר נפרע שליש מן החובות, שנצטברו בתקופתו של אבן פרוח' והגיע זמן התשלום השני.[47] מכאן אנו יכולים להסיק, שהאיגרת נכתבה אחרי שנה זו. בשנת ת"א (1641) כבר היה רומאנו בשליחות לארצות פראנקיה (אירופה המערבית).[48] ונראה ששליחות זו, שאנו דנים בה, נתבצעה בשנות השלושים של המאה.

מעדות, שמסר בקושטא בשנת ת"ג (1643) בחור ירושלמי, הנקרא יהודה עובדיה, מתברר, כי אחותו של ר' שמואל רומאנו גרה גם היא בירושלים, ואח נוסף שלהם נהרג שם. שמו של האח הזה לא נזכר, ונראה שהוא כלל לא היה מוכר בקושטא. לעומת זאת הכירו שם את ישי מוניון, גיסו של ר' שמואל רומאנו. נראה כי האח שנהרג היה אחד משלושת בני רומאנו הנזכרים ב"חרבות ירושלם", ודומה כי אלה חיו בירושלים זמן רב, בעוד שאחיהם שמואל חי בקושטא. גם מן האיגרת, שבה אנו דנים, עולה, כי הוא ראה את צרות העיר באחד מביקוריו.

באיגרת זו נמסר על מאה נפשות בהקדש ועל עשרה מלמדים. כן מתברר ממנה, כי יום טוב אבן יעיש,[49] הגביר הקושטאי הנודע, הסכים לייצג את ענייני ארץ ישראל במקומות אלה, ולרכז את כספי ארץ ישראל הנאספים בערי המוריאה, כדי לחסוך את הוצאות שליחת שליח מיוחד לשם.[50]

את האיגרת הזו העתיקה בחלקה יד אחרת, השונה מזו שהעתיקה את שאר האיגרות, כתב היד הזה חושף דמות רגשנית ואימפולסיבית. שורות אחדות לפני סיום האיגרת נטל לידו את העט המעתיק הראשון, הוא הסופר יעקב.[51]
קטעים מן האיגרת נדפסו על ידי יערי וריבלין.[52]

46 ראה עליו קורא הדורות, דף לג, ע"א; לט, ע"א; מד, ע"ב; מח, ע"א־ע"ב; נא, ע"ב. הוא היה בנו של הגביר אברהם אבן יעיש, שהיה אף הוא תלמיד חכם ושעל שולחנו היו סמוכים תלמידי חכמים רבים. כן היה ידידו של המהרי"ט וכתב את ההקדמה לספר תשובותיו שנדפס בקושטא ת"ב (1642). הוא גם כתב הקדמה (שבסופה שיר) לספר "שדה יהושע" לר' יהושע בנבנישתי (קושטא תכ"ב [1662]). נתמנה לרב בקושטא במקום מהרי"ט, ונפטר בח' אייר תי"א (1651) (ראה בנטוב, רשימות, עמ' 197).

47 ראה טולידאנו, תעודות מכתבי יד, עמ' 464–466.

48 ראה בניהו, איגרות (תשט"ו), עמ' קס.

49 ראה רוזן, חרבות ירושלם, עמ' 56, 98, 110, 138.

50 על כוונתם של יהודי יוון הדרומית לאסוף את הכספים בעצמם, ודרישתם שלא לשלוח אליהם שלוחים, ראה להלן עמ' 341.

51 ראה דיון לעיל, עמ' 297.

52 יערי, שלוחי א"י, עמ' 269; ריבלין, חרבות ירושלם, עמ' 51.

36. **"כתב כללית על רוב צרות העיר"** וכו' (עמ' 80–82 בכתב־היד).
מן הממונים על קהילת ירושלים לקהילה בגולה.
זמנה: בין ש"ץ (1630) לת"א (1641).

פרטיה של איגרת זו דומים להפליא לפרטיה של האיגרת הקודמת. גם כאן מדובר על חובות בסך של 20,000 גרוש, ומצויינת גם הריבית בשיעור של עשרים אחוזים. גם מספר העניים החוסים בהקדש, הנמסר באיגרת זו: "כמו מאתים נפשות עצובות", זהה למספר הנמסר באיגרת הקודמת, ומספר המלמדים זהה אף הוא.

דמיון רב אנו מוצאים בתיאור השליח בארבע איגרות שונות. איגרת 43 שנשלחה עם ר' שמואל רומאנו לערי פראנקיה, ושלוש האיגרות הרצופות —

איגרת 35, שנשלחה לערי המוריאה, איגרת זו שלפנינו (36) ואיגרת 37.

איגרת 43 מתארת את ר' שמואל רומאנו כך: "והנה בחמלת ה' עלינו העיר את רוח החכם השלם כמה"ר שמואל רומאנו נ"ר לעלות בהר ה', וירא בסבלותינו כי רבו מארבה, ויפוג לבו, כי לא האמין לשמועתנו, כי רדנו עד עפר, ולכן חלינו פניו עד בוש, יפנה מעסקיו, ויאחז במצוה הזאת כי רבה היא להודיע צערנו לרבים, כי נאמן שמואל בספור הצרות אשר עיניו ראו ולא זר, כי צר לנו מאד".

באיגרת 35 מתואר ר' שמואל רומאנו באופן זהה כמעט לחלוטין: "הלא ראינו כי חפץ אלדים להושיע ציון, בהעיר את רוח החכם השלם בן של קדושים הנגשים אל ה' נודע בשערים שמו כמה"ר שמואל רומאנו נר"ו לעלות בהר ה', וירא את עניינו ואת עמלנו ואת לחצנו, ויפוג לבו, כי לא האמין היות ירושלם ויושביה בשפל המדרגה כ"כ, עד אשר עיניו ראו לולא זר, כי צר לנו מאד מכל עבר ופנה, ונתחננה לפניו ברוח חן ותחנונים להיות לנו לפה ולמליץ, להודיע צערנו בכל ערי המוריאה יע"א".

ואף באיגרת 37: "וישלח וכו'[53] לתת לציון ישועת ה', כי ידענו נאמנה ממנו יתד ממנו פנה לשאת ענף ולתת פרי, ואחרי כמה פיוסים ומה גם כי עגמה נפשו לציון, וכי עיניו ראו ולא זר צר, ואור חשך בעריפיה, ירצה ה' פעלו, ויכפיל שכרו, כי נשא את פנינו בלא מחיר וכל כסף, ויהי אך יצא יצא בנחיצה, לא יכולנו להאריך בספור הקורות". מלים אחרונות אלו מקבלות משנה משמעות כאשר אנו קוראים את דעתו של ר' שמואל אבוהב על ר' שמואל רומאנו. באיגרת שכתב אל ר' עזריה פיג'ו בשנת ת"א (1641): "החכם כמה"ר שמואל רומאנו נר"ו עבר עלינו שבוע שעבר ולא נתעכב פה כי אם יום א' להיות זריז ומהיר במלאכתו מלאכת שמים...". מן ההמשך מתברר כי תוך ימים ספורים הספיק השליח להיות בוונציה, וירונה ומנטובה, ומשם כתב לר' שמואל אבוהב לשלוח את מכתביו לפלנדריה, כי זהו מחוז חפצו הבא.[54]

וכך מתואר השליח באיגרתנו: "וירא אלוהים את עניינו ואת עמלנו וכ'[55] ונחלה פניו עד בוש לקבל עליו עול המצוה הזאת, לתת לציון ישועתו, ובראותו את כל

53 המעתיק השמיט כאן את ההמשך, אשר היה כנראה זהה לנוסח האיגרת הקודמת.
54 ראה בניהו, איגרות (תשט"ו), עמ' קס. הכונה להולנד.
55 גם כאן השמטת המעתיק.

התלאה אשר מצאתנו, כי עיניו ראו ולא זר צר, ואור חשך בעריפיה, נשא את פנינו, ויקנא לציון קנאה גדולה להודיע צערינו לרבים, כי ירדו לשערים לכמה שברים, ויהי מה להיות לנו לפה ולמליץ".

בסוף האיגרת נוספו כמה שורות בעניין הצורך לאפשר לשליח לצאת לדרכו במהירות האפשרית, ונראה שזוהי תוספת המעתיק.

לאור הדמיון הרב המתגלה בפרטי האיגרות ובתיאורו של השליח, שבצורתו זו אינו חוזר עוד בכל כתב־היד, נראה להניח, שהן איגרת 36 והן איגרת 37 נמסרו בידי ר׳ שמואל רומאנו. שלוש איגרות אלו היו מונחות זו בצד זו ועל כן הועתקו בסדר זה. ואילו איגרת 43, שנשתרבבה בערימת האיגרות למקום אחר, הועתקה בנפרד.

קטעים מן האיגרת פורסמו על ידי ילין.[56]

37. **"כתב בקיצור על עניין הנ"ל. הן אראלם צעקו חוצה"** וכו׳ (עמ׳ 82–83 בכתב־היד).

מן הממונים על קהילת ירושלים לקהילה בגולה.

זמנה: בין ש"ץ (1630) לת"א (1641).

על טיבה של איגרת זו ראה הדיון באיגרת הקודמת.

38. **"כתב כללית. מאחר וכ׳ זאת מאתנו דלי ציון העמוסים מצרות צרורות"** וכו׳ (עמ׳ 83–84 בכתב־היד).

ממנהיגי קהילת ירושלים לקהילות פרס.

זמנה לא נתברר.

הכותבים מספרים על המזימות לגרש את היהודים מן העיר, מפרטים את הוצאות הקהילה, ומבקשים במיוחד לעזור לשליח כיוון שזוהי שליחותו הראשונה והדרך רחוקה מאוד.

באיגרת זו נרשמו בין השיטין הצעותיו של המעתיק למליצות משלו, במקום אלו שכותב האיגרת השתמש בהן.

39. **"כתב הנז׳ בקיצור. הלא למשמע אזן דברי האגרת הכוללת"** וכו׳ (עמ׳ 84–85 בכתב־היד).

ממנהיגי קהילת ירושלים לנדיב אחד בפרס.

זמנה לא נתברר.

איגרת זו נשלחה בידי אותו שליח, נושא האיגרת הקודמת, אלא שלא כמותה, היא מכוונת לאדם מסויים.

מלבד הפרטים הנזכרים באיגרת הקודמת, המציינים, כי בשל כובד החובות אין

56 ילין, כתבים נבחרים, עמ׳ 31, 32.

למצוא פרנסים לקהילה, מספרים הכותבים באיגרת זו, כי נמצאו כמה אנשים שהסכימו ללוות כסף למען הקהילה, ולהעמיד לשם כך את רכושם כערבות לחובות, עד לשוב השליח מדרכו.

42. **"דחיל תושבחן עביד פרישן דא לדא נקשז"** וכו' (עמ' 87 בכתב־היד).
מן הממונים על קהילת ירושלים לגביר אחד במצרים.
זמנה לא נתברר.

האיגרת מציינת, כי גבירי מצרים עשו להם מנהג קבוע לממן את הוצאות קופת ההקדש ובעלי התורה. תרומה זו הייתה מגיעה בפרוס הפסח שבכל שנה, כנראה עם עולי רגל, שהיו מגיעים ממצרים לירושלים. כותבי האיגרת מבקשים מן הנמען לראות שמנהג זה לא ייפסק.

43. **"כתב לעשות נדבה"** וכו' (עמ' 88 בכתב־היד).
מן הממונים על קהילת ירושלים לגביר אחד מקהילות פראנקיה.[57]
זמנה: ת"א (1641).

האיגרת מתארת את מצבה של קהילת ירושלים, הוצאותיה וחובותיה. הפרטים הנזכרים בה זהים לפרטים שבאיגרות 35 ו־36. מן האיגרת ידוע, כי היא נשלחה עם השליח ר' שמואל רומאנו. על שליחותו זו ידוע לנו גם מאיגרת ששלח ר' שמואל אבוהב אל ר' עזריה פיג'ו, וממנה מתברר, כי רומאנו היה באיטליה בשליחות ירושלים בשנת ת"א (1641).[58]

45. **"כתב לחכם שיבא לשבת על כנו על ק"ק"** וכו' (עמ' 89–80 בכתב־היד).
ממנהיגי קהילה אלמונית לחכם חשוב בירושלים.
זמנה לא נתברר.

הכותבים מבקשים מחכם חשוב בירושלים, אשר היה בעבר מרבץ תורה בקהילתם, לחזור אליהם. הם מזכירים לחכם, שבעזבו הם הסכימו ביניהם על מועד שובו, ועתה מועד זה מתקרב. אם החכם לא ישוב אליהם עד לאותו מועד הם ישימו עליהם חכם אחר.

46. **"כתב אמרי נועם לחכם שיחזור לבא אל משכנותיו לרעות את צאן ידו"** וכו' (עמ' 91 בכתב־היד).
ממנהיגי קהילה אלמונית לחכם חשוב בירושלים.
זמנה לא נתברר.

57 ארצות הנצרות (ברוב המקרים הכוונה לאיטליה).
58 ראה דיון לעיל, עמ' 324–326.

איגרת זו היא מעין המשך לאיגרת הקודמת. כאן מבטיחים הכותבים לחכם, שבשובו הוא יהיה פטור מכל התשלומים הנהוגים בקהילה, אף אם יתנדב לשלמם, ובנוסף על־כך תשולם לו משכורת בת חמישים זהובים בשנה. עוד מוסרים לו כי אחווה וריעות שוררים בקהילה, ורק הוא חסר שם. הם מציעים, שתחילה יבואו הוא ובניו, ואחר כך הוא ישלח להביא את זוגתו.

47. **"טופס מנוי חכם על הקהל"** (עמ' 92 בכתב־היד).

טופס זה כשמו כן הוא, ומפורטים בו חובותיו וזכויותיו של חכם הקהל. לא ברור אם זהו הטופס ששלחו מנהיגי הקהילה, אשר כתבו את איגרות 45 ו־46, או שמא זהו כתב מינוי, שנהג בקהילת ירושלים.

48. **"ציץ הזהב, נזר הקדש, הלולים ורב פעלים"** וכו' (עמ' 93 בכתב־היד).

ממנהיגי קהילת ירושלים לגביר בגולה.

זמנה לא נתברר.

נראה שאיגרת זו לא הועתקה בשלמות. יש בה שני עניינים:

א. תודת הממונים לגביר על תרומתו לקהילה.

ב. התחלפותם התכופה של המושלים גורמת לדלדול הקהילה.

מן הפרטים הנמסרים באיגרת מתברר, כי נגזרה גזירה כלשהי על בתי־הכנסת, ואפשר שהכוונה לתשלום מס שנתי בגין קיומם.

49. **"לעשות נדבה והיא כתב שליחות חשובה וטובה"** וכו' (עמ' 94 בכתב־היד).

מן הממונים על קהילת ירושלים לגביר בקהילת דמשק הנקרא מרדכי.

זמנה: שפ"ח־שפ"ט (1628–1629) לערך.

האיגרת מתארת את שקיעת הקהילה בחובות כתוצאה משלטונו של אבן פרוח', את הקהילה פקדו אסונות נוספים באבדן שתי אניות עמוסות נדבות שנשלחו מקהילות תורכיה. האנייה הראשונה טבעה, וזו שנשלחה אחריה נשדדה.

הכותבים מתנצלים על שהם מטריחים את קהילת דמשק בפעם השלישית בבקשם ממון לפרעון חובות הקהילה ולמימון הוצאותיה האחרות. לפי מספר העניים בהקדש הנזכר בה נראה שהאיגרת נכתבה אחרי סילוקו של אבן פרוח'. אם איננו מטילים ספק במהימנות המעשה באניות ובתרומות שכבר נשלחו מדמשק, מתברר, כי עברה לפחות שנה מאז תום שלטונו של אבן פרוח'. ואולם, כפי שכבר הראינו לעיל,[59] מהימנותן של שורות אלה מוטלת בספק. אף־על־פי־כן נראה כי אכן כבר עברה שנה מאז תום שלטונו של אבן פרוח'. זאת אפשר להסיק מן השימוש

59 עמ' 309–310.

בביטוי "שארית החוב". מכמה מקורות ידוע לנו, כי אחרי סילוקו של אבן פרוח', התפשרה הקהילה עם נושיה, ונקבע שהיא תפרע שלושת־אלפים גרוש במשך 4 שנים.[60] העובדה שהכותב משתמש בביטוי "שארית החוב" מעידה שעברה לפחות שנה מזמן תחילת החזר החוב.

האיגרת נידונה על ידי בניהו,[61] וקטעים ממנה נדפסו על ידי ילין.[62]

53. **"אצילי אילי"** וכו' (עמ' 97–98 בכתב־היד).

ממנהיגי קהילה בגולה (כפי הנראה בתורכיה) לירושלים.

זמנה: סביבות שנת ת"י (1650).

נראה שמדובר באיגרת זו בפדיון שבויי גזרות ת"ח ות"ט (9–1648).

הכותבים מציינים את ריבויים של השבויים העוברים דרך העיר בים וביבשה ומבקשים להיפדות. נראה שזהו טופס של איגרת, שהיה נפוץ בכל תפוצות הגולה במטרה לגייס עזרה לפדיון שבויים אלו.

54. **"קול שועת צעקת נאקת אנקת"** וכו' (עמ' 98–99 בכתב־היד).

ממנהיגי קהילה בגולה (כפי הנראה ביוון) לירושלים.

זמנה לא נתברר.

איגרת זו היא כתב המלצה לאיש עני. הכותבים מבקשים לסייע ביד נושא האיגרת אשר נפל בשבי בדרכו לארץ ישראל. הוא הצליח אמנם להיחלץ משביו, אולם אחותו נותרה מוטלת חולה ברודוס. בסוף האיגרת באה תוספת של המעתיק.

56. **"זאת עולה מן המדבר"** וכו' (עמ' 100 בכתב־היד).

ממנהיגי קהילת ירושלים לגביר במצרים.

זמנה לא נתברר.

באיגרת מתלוננים הפרנסים על כי הממון הנשלח מדי שנה לצורך הספקת עניי ההקדש לא הגיע. הפרנסים הקודמים שיעבדו את רכושם על חשבון הכסף, שעמד להגיע, ועתה כשל כוחם. הכותבים מבקשים איפוא כסף לתשלום חובם של הפרנסים הקודמים ולפרנסת העניים. מן המכתב ברור, כי פנייה דומה הופנתה לאנשים נוספים.[63]

60 ראה בארון, עמ' 172.

61 בניהו, אניות, עמ' 101–108.

62 ילין,כתבים נבחרים, ח"א, עמ' 33.

63 ראה דיון לעיל, עמ' 168–169.

57. **"כתב שיקים נדרו אשר נדר לאביר יעקב"** וכו' (עמ' 101 בכתב־היד).
מחכם בירושלים לגביר בגולה.
זמנה לא נתברר.
באיגרת זו פונה חכם, הנוהג ללמוד עם חבורת תלמידי חכמים שני לילות בשבוע, אל גביר כלשהו בגולה, אשר הבטיח לשלוח לו קפה כדי לעורר את תלמידיו.[64] הכותב מבקש מן הגביר למלא את הבטחתו.

58. **"כתב להיות מעיר לעזור לת"ת"** וכו' (עמ' 101 בכתב־היד).
מחכם ירושלמי לגביר בגולה.
זמנה לא נתברר.
נראה שאיגרת זו נשלחה על ידי אותו חכם, ששלח את האיגרת הקודמת במסגרת נסיונותיו לגייס את עזרתם של גבירים שונים בגולה לצורך הספקת קפה לתלמידיו. החלק האחרון של האיגרת (מן המלה "ועכבנו" עד "נחש") נראה בבירור כתוספת של המעתיק.
קטן מן האיגרת פורסם על ידי ילין.[65]

59. **"כתב לעשות נדבה"** וכו' (עמ' 102 בכתב־היד).
ממנהיגי קהילת ירושלים לגולה (אולי צפון אפריקה).
זמנה: תחילת שנות הארבעים. זאת אפשר להסיק מן העובדה, שרישומן של שנות שלטונו של אבן פרוח' טרם נמחה מלב הכותבים, המוסרים באיגרת, שזה כמה שנים הם פורעים עדיין את החובות פרי שנות שלטונו.
הם מוסיפים ומספרים, שבזמן שלטונו התמשכנו בתי־מדרש ובתי־כנסת. באיגרת באה בקשה לשלוח תרומה קבועה מדי שנה, ולגביית תרומות מיוחדות למען ארץ ישראל בכל עת שמחה או אבל. הכותבים אף מציעים למנות לשם כך גבאים מיוחדים, ולשלוח את התרומות דרך מצרים.

60. **"כתב להודיעם מה נעשה מהנדבה"** וכו' (עמ' 103 בכתב־היד).
ממנהיגי קהילת ירושלים לקהילה אחת בארצות המערב (צפון אפריקה).
זמנה לא נתברר.
הכותבים מזכירים לנמענים, שהם התחייבו בפנקס השליח לשלוח מדי שנה תרומה קבועה דרך עיר פלונית (כנראה אלג'יר,[66] או אולי עיר כלשהי במצרים[67]).

64 על מנהגי בית המדרש ראה לעיל, עמ' 201–202.
65 ילין, כתבים נבחרים, ח"א, עמ' 33.
66 ראה להלן, עמ' 356–357.
67 באיגרת הקודמת (59), שנשלחה לאותו מקום הוצע לשלוח את הכסף דרך מצרים.

הכסף לא הגיע, והכותבים מבקשים לדעת מה אירע, ומאיצים בתורמים למהר ולשלוח את התרומות לקהילה הנאנקת תחת כובד הוצאותיה וחובותיה.

64. **"כתב כללית. צוהר זוהר הנפשות הטהורות"** וכו' (עמ' 107–108 בכתב־היד).
ממנהיגי קהילת ירושלים לחכם בגולה.
זמנה לא נתברר.

האיגרת מופנית אל אחד החכמים המרכז בקהילתו את העזרה לארץ־ישראל, והיא מפרטת את צורכי הקהילה ותקציב הוצאותיה. בזמן כתיבת האיגרת חוסים בהקדש מאה ושמונים איש. עוד מציינים הכותבים, כי התרומות המגיעות לירושלים נתמעטו מאוד ונשקפת סכנה לקיום הקהילה.

65. **"אחרת. הלא כל הארץ"** וכו' (עמ' 108–109 בכתב־היד).
מן הממונים על קהילת ירושלים לקהילת קושטא.
זמנה: שצ"א־שצ"ב (1631–1632) לערך.

מן האיגרת ברור, כי עד למועד שליחתה נפרעה כבר מחצית החוב, שנותר מימי אבן פרוח', עוד ידוע לנו, שעד שנת שפ"ט (1629) נפרע שליש מן החוב הזה, סכום של כ־12,000 גרוש, ושפרעון החובות נתבצע בתשלומים של שלושת־אלפים גרוש לשנה.[68] אם נניח, שהקהילה עמדה בתשלומים אלו, הרי היא הגיעה לפרעון מחצית החוב תוך שנתיים משנת ש"ץ.

באיגרת מספרים הכותבים על מעשי העושק של אבן פרוח' בשתי שנות שלטונו בעיר, ועל השתעבדותה של הקהילה לשיח'ים המוסלמים בעלי חובה. לדבריהם נאלצה הקהילה ללוות כסף מן המושל כדי לעמוד בתשלומי החובות לשיח'ים, שאם לא כך היו בעלי החוב דורשים גם את הריבית לאחר שהם כבר ויתרו עליה. עוד מפרטים הכותבים את הוצאות הקהילה, ומוסרים שמספר עניי ההקדש הוא מאה ותשעים. כן מציינים הם את חלקה הגדול של קהילת קושטא בעזרה לירושלים.[69]

האיגרת נדפסה למקוטעין על ידי ריבלין וילין.[70]

73. **"כתב כללית לירושלם. אותותינו אלה ילכו"** וכו' (עמ' 115–116 בכתב־היד).
ממנהיגי קהילת ירושלים לקהילה בגולה.
זמנה שנת שצ"ז (1637) — כשנה לאחר המאורעות המתוארים באיגרות 26, 27, 28. הכותבים מספרים על מקרה הנער המומר, שאירע שנה לפני כן.[71]

68 ראה לעיל, עמ' 185.
69 ראה דיון לעיל, עמ' 275.
70 ריבלין, חרבות ירושלם, עמ' 51; ילין, כתבים נבחרים, ח"א, עמ' 36.
71 ראה לעיל, עמ' 51–53.

באיגרת מתארים הכותבים את העלילה והמאמצים, שנעשו לביטולה, אשר עלו ממון רב; חמשת־אלפים גרוש שולמו לשלטונות כדי למנוע פרעות ביהודים. עוד מספרים הכותבים על נסיונותיו של אחד מבעלי החוב לגזול ממון מן הקהילה ועל התשלום הגבוה, שהקהילה נאלצה לשלם למושל, כדי שימנע אותו ממעשהו. כן נאמר באיגרת, שההוצאות הסדירות עלו בצורה מדהימה והגיעו לכדי קרוב לעשרת־אלפים גרוש בשנה. נראה שסכום זה הצטבר כתוצאה מן ההוצאות המיוחדות שנזכרו לעיל, ואין הוא משקף נאמנה את הוצאותיה הסדירות של הקהילה. הכותבים פונים לעזרת הנמנעים, ואף מבקשים מהם, כי להבא יכתבו את איגרותיהם בעברית.

איגרת זו נדפסה במאמרי "מקרה הנער המומר".[72]

78. **"מליצה טובה לעני"** וכו' (עמ' 119 בכתב־היד).

ממנהיגי קהילת ירושלים לגולה.

זמנה לא נתברר.

האיגרת על גילגוליו של בחור, שעלה לארץ ישראל וכספו נשדד בדרך. עתה הוא יוצא לנוד שוב בגולה כדי לאסוף כסף על מנת שיוכל לשאת אשה ולהביא גם את הוריו לארץ ישראל.

האיגרת פורסמה בחלקה על ידי ילין.[73]

80. **"לתת חן וכבוד על עשיית הנדבה"** וכו' (עמ' 120 בכתב־היד).

ממנהיגי קהילת ירושלים לגביר אחד במצרים.

זמנה לא נתברר.

הכותבים מספרים, שבמשך חודשיים לא קיבלו עניי הקופה ובעלי התורה את הספקתם, משום שהפרנסים סירבו ללוות עוד למטרה זו, משנודע להם, שיהודי מצרים הבטיחו לשלוח את תרומותיהם לשם כך. הם חזרו בהם, לוו כספים נוספים וחידשו את ההספקה. עתה מבקשים הכותבים מן הנמען, שיפעל כדי שיהודי מצרים ישלחו כסף גם לצורך כיסוי החובות הישנים.[74]

81. **"חברה קדישא"** וכו' (עמ' 122 בכתב־היד).

ממנהיגי קהילת ירושלים לראשי חברת ארץ ישראל בקושטא.

זמנה לא נתברר.

באיגרת מודים הכותבים לנמענים על תרומותיהם הקבועות, ההלבשה והפעילות למען יהודי ירושלים אצל השלטונות. הם מבקשים לפעול לשליחת צווים מקושטא

72 רוזן, מקרה הנער המומר, עמ' 75–77.

73 ילין, כתבים נבחרים, ח"א, עמ' 38–39.

74 ראה לעיל, עמ' 329.

לראשי הממשל בירושלים, המורים להם לנהוג ביהודים בעין טובה. באיגרת מדברים גם בשבח המושל, וכן מביעים תמיהה על כי תרומת השנה שעברה לא הגיעה.[75]

82. **"כתב על פרי צדקה שהיו שולחים"** וכו' (עמ' 123 בכתב־היד).
ממניגי קהילת ירושלים לגביר אחד בגולה.
זמנה לא נתברר.
באיגרת מתבקש הגביר שלא ישמע לדברי המשמיצים ולא יחדל מלשלוח את תרומותיו. הרקע לדברים איננו ברור.

86. **"כתב על מדרש שהוקבע"** וכו' (עמ' 125 בכתב־היד).
ממניגי קהילת ירושלים ככל הנראה לבודפשט.
זמנה: המחצית הראשונה של המאה הי"ז.
באיגרת מבקשים הכותבים לאשר מתן כסף לבית מדרש, שהוקם מכספים שהקדיש גביר מבודון, כיוון שעל כספים אלו קם ערעור מצד קהילת צפת.[76] האיגרת פורסמה במאמרי "לתולדות היחסים" וכו'.[77]

87. **"תשובה על הנז' מצפת"** וכו' (עמ' 125–126 בכתב־היד).
ממניגי קהילת צפת לרבני קהילת ירושלים.
זמנה: המחצית הראשונה של המאה הי"ז.
נראה שהעתק מן המכתב הנ"ל לבודון נשלח גם לצפת. מניגי צפת דורשים עתה להעביר את הכסף אליהם בטענה, שהמוריש ביקש לקבוע את בית־המדרש בצפת.[78] האיגרת נדפסה בחלקה על ידי ילין,[79] ובשלמותה במאמרי הנ"ל.[80]

88. **"אצילי בני ישראל שרי צבאות בראש העם"** וכו' (עמ' 126–127 בכתב־היד).
ממניגי קהילת ירושלים לקהילה בגולה.
זמנה: שפ"ח — שפ"ט (1628–1629).
הכותבים מספרים על שנות שלטונו של אבן פרוח, השתעבדות הקהילה לבעלי חובותיה, ועל אסון שקרה לקהילה באבדן תרומות, שנשלחו אליה בשתי אניות.

75 ראה לעיל, עמ' 23–28.
76 ראה דיון לעיל, עמ' 268–271.
77 רוזן, לתולדות היחסים, עמ' 192–194.
78 ראה דיון לעיל, עמ' 268–271.
79 ילין,כתבים נבחרים, ח"א, עמ' 44–45.
80 רוזן, שם, עמ' 194–195.

האנייה הראשונה נשבתה שנה לפני היכתב האיגרת, והשנייה עלתה באש באותה שנה בנמל אלכסנדריה או אסכנדרון. מהימנותן של השורות המדברות באניות אלו מוטלת בספק.[81]

עוד מספרים הכותבים, שביזמתו של פלוני שעלה מקהילת הנמענים, ציווה אחד הגבירים בקהילה זו כספים לפרנסת תלמידי חכמים בירושלים, הלומדים בהסגר על שמו, ועתה הם מבקשים לפעול למשלוח הכסף.

כמה שורות מן האיגרת פורסמו על ידי ילין וקטע אחר פורסם על ידי בניהו.[82]

89. **"רבה דעמיה מדברנא"** וכו' (עמ' 128 בכתב־היד).

ממנהיגי קהילת ירושלים לדיין בגולה (כנראה בקושטא).

זמנה: כנראה סוף שפ"ד או תחילת שפ"ה (1624).

האיגרת מדברת בשליח ר' ברוך, שכבר יצא למקומם של הנמענים. הכותבים מספרים על סבלות הקהילה בזמנו של פרוח' אבן עבדאללה ועל הנזק, שנגרם להם בגלל בנו (הוא אבן פרוח'). כך הם כותבים, כי הגיעה אליהם שמועה, שהבן הצליח לקנות את משרת המושל בירושלים מיד הטִיפסידאר (הוא כנראה הדיזדאר — מפקד המצודה) ומיד הואלי של דמשק.[83]

90. **"לאנשים שברחו ממגפה שיחדלו להם מעלות לירושלם"** וכו' (עמ' 129 בכתב־היד).

ממנהיגי קהילת ירושלים לקהילה אלמונית (ככל הנראה במצרים).

זמנה לא נתברר.

באיגרת מתבקשים הנמענים שלא לבוא לירושלים בנוסם מפני המגיפה שפרצה במקומם משום שזו פגעה גם בירושלים. הכותבים מדגישים, שדבריהם נכתבים בלחץ השיח'ים המוסלמים, התובעים מן הקהילה לפעול למניעת בואם של הבורחים מפני המגפה לירושלים. אולי מדובר כאן במגפה, שפרצה בשנת תי"ב (1652) במצרים, ושמפניה נמלטו לירושלים רבים מיהודי מצרים.[84]

91. **"לאיש שברח והניח אשתו"** וכו' (עמ' 130–131 בכתב־היד).

ממנהיגי קהילת ירושלים לקהילה בגולה.

זמנה לא נתברר.

האיגרת מדברת ביהודי בשם יחייא חמו שנשא לו בונציה אשה, כנראה אשכנזית.

81 ראה בדיון על האיגרות לעיל, עמ' 309–310.

82 ילין,כתבים נבחרים, ח"א, עמ' 30; בניהו, אניות, עמ' 104.

83 ראה לעיל, עמ' 38.

84 ראה שו"ת דרכי נועם, אהע"ז, סימן ד, דף נט, ע"ב.

ועלה עמה לירושלים. מכאן יצא בשליחות הקהילה,[85] בזבז את כספי השליחות וזנח את אשתו. זה שמונה שנים שאין הוא שולח לה מזונות, והוא אף נשא אחרת על פניה שלא כדין. הכותבים מדגישים, שבאיגרת זו אין הם באים לעשות עמו חשבון על כספי השליחות שבוזבזו (זאת יעשו בהזדמנות אחרת), אלא כל רצונם עתה הוא לעזור לאשתו.[86]

92. **"אנשי קדש ראשי אלפי ישראל"** וכו' (עמ' 131 בכתב־היד).
ממנהיגי קהילת ירושלים לרבני קהילה במצרים.
זמנה לא נתברר.

הכותבים טוענים, שיהודי מעירם של הנמענים מעכב אצלו נכסים השייכים לפלוני יעקב, בטענה שאחיו של יעקב זה חייב לו קנס כלשהו. הם מסבירים, שהחיים בירושלים קשים דיים, ואין צורך להקשות עוד על אותו יעקב, מה גם שבעוד זמן מה יעבור יעקב דנן בקהילתם, ואז יוכלו הצדדים להתדיין ביניהם. מקום מושבו של האח מתברר מן האיגרת הבאה, העוסקת באותו עניין עצמו.

93. **"עוד אחרת למי שעכב נכסיו"** וכו' (עמ' 131–132 בכתב־היד).
ממנהיגי קהילת ירושלים לקהילה במצרים.
זמנה לא נתברר.

זהו המשך הפרשה הנידונה באיגרת הקודמת. הכותבים מציגים את עמדת יעקב הירושלמי הטוען, כי אין הוא ערב לחובות אחיו, והמתרעם על כי אין בגד המשי מוחזר לו, למרות ששלושה אנשים העידו בשבועה, כי זהו אכן בגדו. הכותבים מבקשים לחסוך לאותו יעקב הוצאות נסיעה מיותרות למצרים ולשלוח לו את הבגד. מן האיגרת מתברר, שיעקב הוא דמות נכבדה בירושלים, והוא מחשובי משלמי המסים, ואף שיעבד את רכושו כדי לספק ממון לקהילה.

95. **"זה כתבתי לאיש ששלח רסן לשונו על לא חמס"** וכו' (עמ' 133 בכתב־היד).
מכתב פרטי מן הסופר יעקב, מעתיק האגרון, אל רופא בשם יהודה מרעלי.
זמנה לא נתברר.

זהו מכתב נרגז, שכתב הסופר כמענה למכתב גדוש חרפות וגידופים שהנמען שלח אליו. זהותו של הכותב מתבררת מן הכותרת, הכתובה בגוף ראשון, ומשמו. הנזכר באיגרת כמה פעמים.[87]

85 שליח זה אינו נזכר בספרו של יערי, שלוחי א"י.
86 על בעיית העגונות בירושלים ראה לעיל, עמ' 243.
87 יהודה (רפאל) מרעלי העתיק בירושלים בשנת שצ"ה (1635) את הספר "תקון סופרים" לר' יצחק צבאח (ראה בביבליוגרפיה).

96. **"עין הארץ המאיר לארץ ולדרים עליה"** וכו' (עמ' 133–134 בכתב־היד).
מחכם אלמוני בחוץ לארץ ליהודי בירושלים.
זמנה לא נתברר.
באיגרת נדרש הנמען לשוב מדרכו הרעה ולשמור לעשות כאשר התחייב.[88]

97. **"תשובה לק"ק כי האיש נשככה חמתו ולא יעירו עוד חרון אפם"** וכו' (עמ' 134–135 בכתב־היד).
מאדם נכבד בגולה, ככל הנראה חכם, אל רבני ירושלים.
זמנה לא נתברר.
הכותב מנסה לשדל את הנמענים לבל יפנו לערכאות של גויים בסכסוכם עם בעל־דברם, שגם הוא כנראה חכם בירושלים.[89]

98. **"גבורי כוח עושי דברי עדת אבירים קדושים"** וכו' (עמ' 135–136 בכתב־היד).
מראשי חברת ארץ ישראל בקהילה אלמונית באסיה הקטנה אל מנהיגי קהילת ירושלים.
זמנה לא נתברר.
מנהיגי קהילת ירושלים האשימו את הכותבים במעילה בכספי ארץ ישראל. באיגרת זו משיבים הכותבים, כי בידם קבלות על כל פרוטה, שנשלחה לארץ, ואין כל יסוד להאשמות.[90]

100. **"לאיש שמערער על צואה"** וכו' (עמ' 137–138 בכתב־היד).
ממנהיגי קהילת ירושלים לאלמוני בגולה.
זמנה לא נתברר.
באיגרת מתבקש הנמען לסכל את כוונת קרוביה של אלמנה ירושלמית, הדרים בעירו, לפנות לערכאות של גויים ולנשל את האלמנה מנכסי בעלה המנוח.

101. **"על ענין ירושה שמערערים עליה שיתפשרו"** וכו' (עמ' 138–139 בכתב־היד).
ממנהיגי קהילת ירושלים לאלמוני בגולה.
זמנה לא נתברר.

88 ראה דיון לעיל, עמ' 162.
89 ראה שם.
90 ראה דיון לעיל, עמ' 275.

באיגרת מתבקש הנמען לנסות לפשר על־פי דיני ישראל בין האלמנה אסתר (היא האלמנה הנזכרת באיגרת הקודמת) לבין קרובי בעלה.[91]

102. "כתב לשלוח תכריכין" וכו' (עמ' 139 בכתב־יד).
ממנהיגי קהילת ירושלים לקהילה במצרים.
זמנה לא נתברר.

הכותבים מספרים על קשיי הקהילה בקבורת מתיה. יש כאן פירוט התשלומים, שיש לשלם לשלטונות כדי להשיג רשיון קבורה, ובקשה לערוך מגביות למימון הוצאות קבורתם של עניי ההקדש, תוך מינוי הנמענים כגבאים לעניין זה. הכותבים מספרים, שכאשר נפטרים עניי ההקדש נאלצים לצאת ולאסוף בעיר את הכסף הנצרך להוצאות קבורתם, ובינתיים מויחים הנפטרים בבזיון. נראה מן האיגרת, שהנמענים מתבקשים לשלוח לירושלים גם תכריכים.[92]

האיגרת פורסמה על ידי אסף.[93]

103. **"כתב לחברה שישתדלו לשלוח תכריכין"** וכו' (עמ' 140 בכתב־היד).
ממנהיגי קהילת ירושלים לגביר אלמוני בגולה.
זמנה לא נתברר.

באיגרת מתבקש הגביר הנמען לשלוח כסף לצורכי קבורת העניים. נראה שאיגרת זו נשלחה יחד עם האיגרת שלפניה.

104. **"כתב על איש שהשליכו אותו מהעיר שלא יניחו אותו לראותה עוד"** וכו' (עמ' 140–142 בכתב־היד).
מרבני ירושלים לרב בגולה.
זמנה לא נתברר.

באיגרת נמסרת תמונה מעניינת של דמות הקהילה בעיני ראשיה. זכות הישיבה בארץ ישראל ובירושלים בפרט מסורה רק לאנשים הגונים ותמימי דרך.[94] על־כן היא רואה את עצמה זכאית למנוע את ישיבתם של אנשים שמידותיהם פסולות

91 מקרה דומה מופיע בשטר ההרשאה, שעליו חתומים ר' ישראל בנימן, ר' חנניה אבן ברקון (או אבן ברקי) ור' יהודה אישפריאל, שם נשלח המורשה לליוורנו כדי להציל את נכסיהם של האלמנה מרת אישטרלייא ובנה הקטן מיד קרוביהם (תיק מסמכים משפטיים).

92 על הקבורה בירושלים ראה לעיל, עמ' 171–173.

93 אסף, תעודות, עמ' 456.

94 שני לוחות הברית, ח"א, שער האותיות, דף קה, ע"ב.

בעיניה. במקרה שלפנינו מתבקש הדיין הנמען, למנוע את עלייתם של שני אנשים. האחד נשא אשה, שמסיבות בלתי ידועות נאסר עליו לשאתה, וכן מבקש הוא להביא עמו לירושלים שתי שפחות, דבר שנאסר בהסכמה, שנתקבלה בירושלים.[95] השני הוא אדם, שכבר גורש בעבר מן הקהילה. הוא הואשם כנראה בהלשנה על יהודים בפני השלטונות.[96]

כמה שורות מן האיגרת פורסמו על ידי ילין,[97] ובשלמותה היא פורסמה על ידי אסף.[98]

"כתבים מענין ההספקה והקופה"

107. "**שורש היחס והמעלה לשם ולתהלה**" וכו' (עמ' 143 בכתב־היד).
ממנהיגי קהילת ירושלים לגביר במצרים.
זמנה לא נתברר.

זהו מכתב תודה לגביר יהודי ממצרים על התרומות הנשלחות לירושלים מקהילתו לפרנסת עניי ההקדש ובעלי התורה. מן האיגרת ברור, שמדובר בתרומה קבועה המגיעה באביב, כנראה עם עולי הרגל, שהיו באים מדי שנה לחוג את הפסח בירושלים.[99]

108. "**אחרי עתרת החיים והשלום**" וכו' (עמ' 143–144 בכתב־היד).
ממנהיגי קהילת ירושלים לאלמוני בגולת מצרים.
זמנה לא נתברר.

הכותבים מספרים, שהפרנסים הממונים על ענייני ההקדש, הספקת בעלי תורה, מלמדים וחולים, לוו כבר אלף גרוש על חשבון התרומה המגיעה ממצרים, ואולם התרומה טרם הגיעה. הממונים שלחו שליח למצרים, וציידוהו במכתב לשר נכבד כלשהו, כנראה הצ׳לֶבִּי, על מנת להגדיל את יקרתו, והם מבקשים מן הנמען לדאוג לאיסופו המהיר של הכסף, ולשליחתו על ידי השליח לירושלים.[100]

109. "**כתב מצד ת"ת כי רבו התלמידים**" וכו' (עמ' 144 בכתב־היד).
ממנהיגי קהילת ירושלים לקהילה בגולה.
זמנה לא נתברר.

95 ראה דיון לעיל, עמ' 243–244.
96 ראה דיון לעיל, עמ' 161–162.
97 ילין, כתבים נבחרים, ח"א, עמ' 43.
98 אסף, תעודות, עמ' 455.
99 ראה לעיל עמ' 329, הערה 63.
100 ראה שם.

זוהי איגרת בקשה לתרומות למען ה"תלמוד תורה" בירושלים, והיא מתארת את גידול מספרם של תלמידי החכמים ואת המחסור בספרים. עוד נאמר באיגרת, שיש צורך לשפץ שלושה בתי־מדרש ישנים שנהרסו מרוב שנים. יש צורך לתקן גם כמה קירות בת"ת, הוא כנראה בית הכנסת "ק"ק ת"ת", ולשם כך יש צורך בממון רב, אשר יינתן כשוחד למושל, לקאדי ולבנאי הראשי, כדי שירשו לערוך תיקונים אלה.

כמה שורות מן האיגרת נדפסו על ידי ילין.[101]

111. **"נזם זהב וכתם אופיר"** וכו' (עמ' 145–146 בכתב־היד).

ממנהיגי קהילת ירושלים לחכם במצרים.

זמנה: תי"ב (1652) (?)

כותבי האיגרת מזכירים את "מכאובם אשר הגיע אליהם מחמת ארס נחש הנחושת לא תקום צרה פעמים", וכוונתם למגפה שהייתה במצרים. ידוע לנו על מגפה קשה שהשתוללה במצרים בשנת תי"ב (1652), והשאירה את רישומה בכתובים.[102] ייתכן שהאיגרת מכוונת למגפה זו.

הכותבים מציינים, שלמרות שידוע להם דבר הצרה, הם שולחים שליח לאסוף את כספי הצדקה לצורך הספקת עניי ההקדש ובעלי התורה, משום שהפרנסים אינם יכולים ללוות עוד כסף למטרה זו.

112. **"לקבוע ישיבה"** וכו' (עמ' 146 בכתב־יד).

ממנהיגי קהילת ירושלים לגביר בגולה.

זמנה לא נתברר.

מכתב תודה על כי החליט להקים מכספו הסגר בירושלים.

117. **"על ענין ההספקה והקופה"** וכו' (עמ' 150 בכתב־היד).

ממנהיגי קהילת ירושלים לגולת מצרים.

זמנה: שנות העשרים של המאה הי"ז (?)

באיגרת מוזכרים ימי שלטונו של מושל צורר, ששדד את הקהילה. ייתכן שמדובר כאן באבן פרוח'.

לדברי הכותבים בזמן שלטונו של אותו צורר נידלדלו הפרנסים עד כדי כך, שלא היה אפשר לספק את צורכי ההספקה והקופה. מנהיגי הקהילה מצאו אנשים, שהסכימו להיות גבאים לעניין זה. עתה כבר חייבים לגבאים 700 גרוש, וכל המכתבים, שנשלחו למצרים אל הגבאי האחראי למשלוח הכספים הללו, העלו חרס.

101 ילין, כתבים נבחרים, ח"א, עמ' 43.

102 ראה שו"ת דרכי נועם, אהע"ז, סימן ד, דף נט, ע"ב.

עתה נשלח אליהם השליח, שהיה כבר בקושטא ובמצרים, והם מבקשים לתת לו גם את סכום הכסף שכבר הוציאו גבאי ההקדש, בנוסף למה שדרוש להמשך עבודת הצדקה. הכותבים מזכירים את כל הנכסים המצויים במצרים, שהוקדשו בצורה זו או אחרת לשם ירושלים, ולדעתם צריכים הרווחים מנכסים אלו יחד עם תרומות נדיבים לכסות את ההוצאות האלה.[103]

118. "על אודות הפקדונות שלא ישלחו אותם פן ימשך נזק" וכו' (עמ' 150–151 בכתב־היד).

ממנהיגי קהילת ירושלים לקהילות מצרים.

זמנה לא נתברר.

באיגרת זו מבקשים הכותבים מיהודי מצרים שלא להביא עמם עצמות מתים לקבורה בירושלים, משום שהמוסלמים מעלילים עליהם עלילות שונות על רקע זה.[104]

119. "אותותנו אלה בלכתם ילכו הלך ובכה" וכו' (עמ' 151–153 בכתב־היד).

ממנהיגי קהילת ירושלים לגולת מצרים.

זמנה לא נתברר, אך הוא שווה לזמנה של איגרת 31 (ראה המבוא שם).

האיגרת מתארת שורת מאורעות סוערים, אולם למרות הפירוט הרב זיהוי זמנה קשה עד מאוד. פרט אחד יכול לרמוז לנו דבר בעניין זה. באיגרת נמסר שבאותה שנה עלו מחירי החיטה מאוד, וקשה היה להשיג מזון. במלים אחרות, הייתה זו שנת בצורת. בדרך כלל הביאו שנות בצורת בעקבותיהן עלילות על היהודים ורדיפתם, ובידינו מספר דוגמאות לכך. ייתכן שמדובר כאן בבצורת של שנת תי"א (1651) ובעלילה על היהוד"ם שנתלוותה לה. ג'יסי מתאר את סבלותיה של קהילת האשכנזים בירושלים, והמאורעות,שהוא מספר עליהם, דומים מאוד למאורעות המתוארים באיגרתנו. הוא כותב, שבשנת תט"ו (1655) קם מושל חדש על ירושלים, אשר ניסה לעזור לקהילה.[105] מכאן יכולים אנו להסיק, שאותן תלאות, שג'יסי מספר עליהן, אירעו קודם ל־1655. השילוב של שנת בצורת, הטלת מסים גבוהים, השלכת הפרנסים לבית הכלא, עינויים וסגירת בתי־כנסת ובתי־מדרש, כפי שהם מתוארים באיגרתנו, מתאימים לאירועי שנת תי"א (1651). נשאלת כמובן השאלה, אם מכלול אירועים זה לא אירע גם בשנה אחרת. ידוע לנו, למשל, כי בשנת תכ"ג (1663) נאלצו

103 ראה לעיל, עמ' 168–169.

104 על העלאת עצמות מתים לירושלים ראה לעיל, עמ' 171.

105 ראה איש־שלום, מסעי נוצרים, עמ' 354, 358.

רבים מיהודי ירושלים להימלט לרמלה מפאת רדיפות המושל,[106] אולם אין לנו ידיעות על בצורת באותה שנה, אף שאין הדבר בלתי אפשרי.
קטעים מן האיגרת פורסמו על ידי ריבלין וילין.[107]

124. **להגיד צער העיר כי הרסו בית כנסת"** וכו' (עמ' 156–157 בכתב־היד).
ממנהיגי קהילת ירושלים לאדם במצרים.
זמנה לא נתברר.
הכותבים מספרים שהמושל הקודם איים להרוס בית כנסת, אולם לא עשה כן. המושל הנוכחי הגדיל עשות, הרס את בית הכנסת האמור וגם חילל ספרי התורה. הכותבים מציינים שהקהילה זקוקה לכסף רב כדי לשכך חמת זעמו. נראה שרב בטחונם בעזרה שתגיע אליהם ממצרים.
נדפסה למקוטעין על ידי ריבלין וילין.[108]

131. **"כתב כדי לעשות נדבה"** וכו' (עמ' 162–163 בכתב־היד).
ממנהיגי קהילת ירושלים לגביר אחד בערי המוריאה.[109]
זמנה: תכ"ב — ת"ל (1662–1670).
הכותבים מספרים שהקהילה החליטה שלא לשלוח עוד שליחים לערי המוריאה, מכיון שרוב הכסף הנאסף נאכל בהוצאות השליחות. הם ממנים את הנמען ועוד אדם אחד לפקידי ירושלים במוריאה, כדי שהם יאספו את התרומות, וישלחון לארץ. כנראה שיש קשר בין החלטה זו לבין הידיעות העולות מאיגרת של קהילת קורפו לקהילת ירושלים משנת שפ"ט (1629). באיגרת מקורפו מתמרמרים הכותבים, שרוב הכספים הנתרמים לשם ירושלים, מתבזבזים בידי השליחים, ומבקשים שלא ישלחו אליהם עוד שליחים, והם ישלחו את הכסף דרך פקידי ארץ ישראל בוונציה.[110]
כותבי האיגרת שבידינו מציינים שירושלים היא מרכז היישוב בארץ, וגם בעיותיה הן החמורות ביותר, ועל כן הם דורשים, שההסכם שנקבע בין ארבע הקהילות החשובות בארץ ישונה. לדברי הכותבים, התחלקו עד כה הכספים, שהגיעו "סתם" לשם ארץ ישראל, לכ"ד חלקים. מהם ניתנו שבעה חלקים לירושלים, עשרה חלקים לצפת, שלושה חלקים לחברון וארבעה חלקים לטבריה. עתה עלתה ירושלים, וקהילתה זקוקה לממון רב יותר, ומלבד זאת חריבה קהילת

106 ראה שו"ת משפטי צדק, סימן מג, עמ' סא.
107 ריבלין, חרבות ירושלם, עמ' 52–53; ילין, כתבים נבחרים, ח"א, עמ' 25.
108 ריבלין, חרבות ירושלם, עמ' 53; ילין, כתבים נבחרים, ח"א, עמ' 25.
109 יוון הדרומית.
110 בארון, עמ' 172.

טבריה כבר שנים מספר. מנהיגי ירושלים מבקשים שמעתה יינתנו להם עשרה חלקים מתוך הכ״ד.

כאן נמצאים בידינו כמה ציוני דרך טובים למדי.

מתי חרבה קהילת טבריה? דומה הדבר שאין לשאול שאלה זו כך, אלא יש לשאול, מתי העזו יהודי ירושלים וצפת לדרוש את חלקה של טבריה בכספים אלה, ובהקדשים שנתנו לשם טבריה. בפנקס קהילת אמשטרדם מצויות רשימות של תרומות ששלחה הקהילה לטבריה.[111] מרשימות אלה מתברר שתרומות נשלחו לטבריה בשנים שפ״א־שפ״ג (1621–1623). בשנים שפ״ד־ת״ד (1624–1644) לא נשלחו תרומות לטבריה, אולם ידוע לנו ממקור אחד שגם במשך הזמן הזה ישבו יהודים בטבריה. בשנת שפ״ו (1626) באו הנה ר׳ ישעיהו הלוי הורוויץ וראשי קהילת האשכנזים בירושלים, שנמלטו מפני רדיפותיו של אבן פרוח׳.[112] משנת ת״ד (1644) עד שנת תכ״א (1661) מופיעים בפנקס הנזכר פרטים על התרמה רצופה מידי שנה בשנה לשם טבריה. בשנת תכ״ב (1662) לא נשלחו תרומות לטבריה, ״מפני שלא גר שם שום יהודי״.[113]

במשך שנות קיומה המדולדל של קהילת טבריה התעוררו כמה פעמים עירעורים בגולה על הצורך בתמיכה שנשלחה אליה. מאלפת לעניין זה היא פרשת הקדש יצחק פרינסיפאל. בשנת שע״ח (1618) ניסו הממונים על הקדש זה, שנעשה לטובת ישיבת טבריה, להטות את כספיו למטרות אחרות. חכמי טבריה התלוננו לפני רבני צפת, והללו מחו כנגד כוונה זו.[114]

בשנת ת״ח (1648) נשאל שמואל אבוהב על ידי הממונים על ההקדש בוונציה אם אפשר להשתמש בחלק מן הרווח לצורך היורשים,[115] אולם רק כעבור ארבעים שנה ישנה בארץ ישראל הודאה ברורה בפרשה זו, שאין תקווה לטבריה, ואין טעם לשמור את כספי ההקדש למען יהודיה, משום שאין בה זה כמה שנים יהודים. אזי, בשנת תמ״ח (1688) פסקו חכמי ירושלים לטובת צפת, שמנהיגיה ביקשו את כספי ההקדש, בטענה ששארית יהודי טבריה עקרו לצפת.[116] הפסק אושר שוב בשנת תנ״א (1691).[117]

111 עמנואל, סיוען, עמ׳ תיג־תיד.

112 חרבות ירושלם, דף ז, ע״ב.

113 עמנואל, שם, עמ׳ תיד.

114 שו״ת מטה יוסף, ח״ב, יו״ד, סימן יא, דף מד, ע״א. על זמנו של הפסק בעניין הקדש פרינסיפאל ראה במבוא של י׳ שפיגל לשו״ת יו״ט צהלון החדשות, עמ׳ 30–31.

115 שו״ת דבר שמואל, סימן סו, דף כט, ע״א.

116 שו״ת זרע אנשים הנדפסות, סימן ל, דף כג, ע״ב.

117 שם, שם. סיכום המקורות בעניין זה: יערי, שלוחי א״י, עמ׳ 259–261.

אין חשיבות לשאלה, האם הייתה קהילה של ממש בטבריה עד שנת תכ״א (1661), או שהיו בה כמה יהודים בלבד. כל זמן שהיו בה אפילו יהודים מועטים מאוד, שמרו על זכויותיה בהקדשים שניתנו לה, ואין ספק שקהילת ירושלים לא הייתה מציעה להתחלק בכספים המגיעים לה, לו היו בה אפילו יהודים מועטים בלבד.

עידות על חורבנה של טבריה היהודית במועד מאוחר אף מתכ״א (1661) מוסר לנו ר׳ יעקב בירב בספרו ״זמרת הארץ״. וכך הוא כותב בשנת ת״ק (1740): ״זה לה שבעים שנה היותה חריבה ושוממה מבלי בניה היא יושבת מאין בה בית כנסת ולא בית מדרש ואין דרים בתוכה כלל ולא נשמע קדיש מיום שנחרבה״.[118] לפי מקור זה נעזבה טבריה בשנת ת״ל (1670). אם נקבל את שנת תכ״א (1661) לכל הפחות כשנה האחרונה שבה ישבו יהודים בטבריה, הרי נכתבה אגרתנו לכל המוקדם באמצע שנות השישים של המאה הי״ז.

הוכחה נוספת לזמנה של האיגרת טמונה בהיסטוריה של ההסכמים בין קהילות הקודש, בעניין חלוקת הכספים המגיעים סתום לשם ארץ ישראל. בתעודה שדנה בעניין זה, ושנעשתה בשנת ת״ס (1700), נאמר שבזמנו של ר׳ משה גאלנטי, דהיינו תל״ד־תמ״ט (1674–1689), נקבעה חלוקה חדשה, הקובעת שמתוך עשרים וארבעה חלקים, תקבל ירושלים שנים עשר, צפת שמונה וחברון ארבעה חלקים. בהסדר שלפנינו מבקשת קהילת ירושלים רק עשרה חלקים, דהיינו, הצעה זו קודמת להצעת ההסכם מזמנו של משה גאלנטי,[119] ושוב אנו חוזרים לשנות השישים.

האיגרת נדפסה למקוטעין על ידי ילין,[120] ובשלמותה במאמרי ״לתולדות היחסים״ וכו׳.[121]

132. **״כתב לנער להשתדל על עניני העיר״** וכו׳ (עמ׳ 163 בכתב־היד).

ממנהיגי קהילת ירושלים לגבירה בקושטא.

זמנה לא נתברר.

הכותבים מספרים שמושל העיר הגון הוא וחנון, ואינו שומע לקול המקטרגים על הקהילה. כמסתבר השעה היא שעת חירום, והממונים חוששים שהמושל ישנה מדרכו, ולכן מבקשים מן הנמענת שתפעיל קשריה בשער העליון. למען יישלח לו כתב ציווי, שימשיך לנהוג בקהילה, כאשר נהג בה עד כה.

118 יעקב בירב, זמרת הארץ, נדפס לראשונה במנטובה, תק״ד, ירושלים תש״ו, עמ׳ לא.

119 ראה דיון לעיל, עמ׳ 268.

120 ילין, כתבים נבחרים, ח״א, עמ׳ 45.

121 רוזן, לתולדות היחסים, עמ׳ 180–184.

כמה שורות ממנה נדפסו על ידי ילין,[122] ובשלמותה נדפסה במאמרי "**פעולתם**" וכו'.[123]

133. "**כתב על עניין הנז"ל**" וכו' (עמ' 164 בכתב־היד).
ממוני קהילת ירושלים אל גביר בקושטא.
זמנה לא נתברר.
תנחומים על מות גביר שעסק בענייני ירושלים, ועשה להגנת יהודיה על ידי משלוח כתבי ציווי. מבקשים כתב ציווי נוסף, ומציעים למנות פקיד שיחלק את איגרות הקהילה בין הגבירים.

136. "**לאדם חשוב שידריך את השליח ולצוות עליו**" וכו' (עמ' 166 בכתב־היד).
ממנהיגי קהילת ירושלים לגביר בגולת פרס.
זמנה לא נתברר.
הכותבים מציינים שהגביר הנמען ביקר פעם בירושלים, ואז יעץ לשלוח מכתבים לפרס ולבקש תרומות. מן המכתבים לא יצאה שום תועלת. הכותבים מבקשים איפוא מן האיש, שיארגן את כל נדיבי ארצו לעזרת ירושלים, ויעזור לשליח, שרגלו מעולם לא דרכה במקומו של הנמען.

138. "**מגדל עוד כמעוז תורה**" וכו' (עמ' 167 בכתב־היד).
ממנהיגי קהילת ירושלים לאלמוני.
זמנה לא נתברר.
מבקשים שהלה ישלח להם כמות גדולה יותר של אתרוגים בשל גידול האוכלוסיה, ובשל הצורך לספק צורכיה של קהילת עזה באתרוגים.

139. "**אוכלוסא קדישא ואבן הראשה חרושה על לוח לבם**" וכו' (עמ' 168–169 בכתב־היד).
ממנהיגי קהילת ירושלים לקהילות ערי המוריאה.[124]
זמנה: תכ"ב — ת"ל (1662–1670).
איגרת זו נשלחה ביחד עם איגרת 131 בידיו של שליח אחד, אלא שאיגרת 131 כוונה לאדם מסוים באחת מערי המוריאה, וכאן בידינו "איגרת כוללת", איגרת

122 ילין, כתבים נבחרים, ח"א, עמ' 41.
123 רוזן, פעולתם, עמ' תכט־ת"ל.
124 יוון הדרומית.

שכוונה לציבור. ואכן איגרתנו מביאה אותם פרטים עצמם כאיגרת 131 אלא בהרחבה יתירה, והשמטת הקטעים הנוגעים אישית למקבל איגרת 131.[125]

נדפסה למקוטעין על ידי ילין[126] ויערי[127] ובשלמותה במאמרי "לתולדות היחסים" וכו'.[128]

146. **"לצוות לאיש על יתום שידריך אותו בדרך ישר"** וכו' (עמ' 177 בכתב־היד).

ממנהיגי קהילת ירושלים לגביר אחד בצידון.

זמנה לא נתברר.

הכותבים מספרים שהוריו של הנער נושא האיגרת נפטרו, ומשום שאין לו כל קרוב בירושלים, יש חשש, שהוא עלול לסור מדרך הישר, על־כן ניתנו לו דמי הוצאות הדרך עד צידון, ועתה מבקשים מן הגביר הנמען לשלחו משם לאיטליה. הגביר מתבקש עוד שלא יתן בידי הנער את הכסף להוצאות הדרך, עד שיראהו על סיפון האניה ההולכת לאיטליה.[129]

כמה שורות מן האיגרת פורסמו על ידי ילין,[130] והאיגרת בשלמותה פורסמה במאמרי "מקרה הנער המומר".[131]

148. **"מליצה לעני שנשבה"** וכו' (עמ' 178 בכתב־היד).

ממנהיגי קהילת ירושלים לגולה.

זמנה לא נתברר.

האיגרת מתארת את תלאותיו של יהודי שהיה בשבי במשך שלוש־עשרה שנה, התגלגל לירושלים, ועתה רוצה לשוב לארץ מוצאו.

152. **"רודפי צדק מבקשי ה'"** וכו' (עמ' 182–183 בכתב־היד).

מדיינים בקהילת ירושלים לרבנים בגולה.

זמנה: כנראה בין סוף תי"ד (1654) לתט"ז (1656).

הכותבים מתלוננים על שאנשים בקהילה מנסים להגביל את סמכותם להטלת חרם ונידוי, ועל הדרישה לבחור פרנסים על פי קלפי. ממקור אחר ידוע, שבתקופה זו

125 ראה דיון לעיל, עמ' 342–343.
126 ילין, כתבים נבחרים, ח"א, עמ' 33–37.
127 יערי, שלוחי א"י, עמ' 35.
128 רוזן, לתולדות היחסים, עמ' 185–189.
129 ראה דיון לעיל, עמ' 51–52.
130 ילין, כתבים נבחרים, ח"א, עמ' 37.
131 רוזן, מקרה הנער המומר, עמ' 77–78.

קמו פשוטי העם בקהילה, הדיחו את הפרנסים, ושמו אחרים תחתיהם. נראה שהאיגרת שלפנינו מכוונת למקרה זה.[132]

כמה שורות מן האיגרת פורסמו על ידי ילין.[133]

154. **"חמדת עדת אבירים"** וכו' (עמ' 185–186 בכתב־היד).

ממנהיגי קהילת ירושלים לקהילות דמשק וחלב.

זמנה לא נתברר.

הכותבים מתארים את הרפתקאותיו של נושא האיגרת בדרך עלייתו לארץ ישראל, אשר הביא להידלדלותו מנכסיו, ועתה הם מבקשים מן הנמענים לעזור לו.

155. **"יושבי על מדין הולכי על דרך סלולה"** וכו' (עמ' 187–188 בכתב־היד).

מקהילה אלמונית (אולי באיטליה) לכל קהילות ישראל.

זמנה לא נתברר.

הכותבים מספרים, כי נושא האיגרת היה שבוי במסינה במשך שלוש שנים, והם מבקשים לעזור לו לאסוף את דמי פדיונו.

לא הרבה ידוע לנו על שבויי מסינה.[134] בשנת רנ"ב (1492) גורשו היהודים מסיציליה, ונאסר עליהם להציג את כף רגלם על אדמתה. בשנת תנ"ה (1695) ניסה המלך קרלוס השני להתיר להם לבקר בה לצורכי מסחר, אך האיסור לשבת בה ישיבת קבע לא בוטל. ידיעה על שבוי יהודי במסינה עולה מאיגרותיו של ר' שמואל אבוהב. בשנת תי"א (1651) נשבה כאן ר' שלמה אשכנזי, שהיה אז שליח צפת לאיטליה.[135] משמע ר' שמואל אבוהב על נפילתו בידי השבאים, פנה לחברת "פדיון שבויים", וביקש אותה לטפל בשחרורו. ר' שמואל אבוהב שלח למסינה שטר חליפין בסך מאה ריאלים לצורך פדיון השבוי, ומאחר שהוא לא שמע ממנו מאז דבר, כתב לו, שימהר להודיע לו על שלומו.[136]

קשה לשער את זמנה ומקומה של האיגרת שלפנינו. ייתכן שהשרפה הנזכרת בה היא אחת השרפות שפרצו בשאלוניקי בשנים ש"פ (1620) ות"כ (1660), אולם אין

132 ראה דיון לעיל, עמ' 112.

133 ילין, כתבים נבחרים, ח"א, עמ' 44.

134 על שבויים ופדיון שבויים באגן הים התיכון ראה: בארון, עמ' 167–179; אסף, היהודים במאלטה, עמ' 72–75; בניהו, איגרות (תשט"ז), עמ' 17–74. וראה עוד להלן, כ"י ירושלים, איגרות 202–207; רות, יהודי מלטה; הנ"ל, השבויים היהודים במאלטה; א' בשן, שבייה ופדות בחברה היהודית בארצות הים התיכון (1391–1830), רמת־גן תש"ם; מ' בניהו, היחסים שבין יהודי יוון ליהודי איטליה, תל־אביב תש"ם, עמ' 27–56.

135 בחזרו לארץ ישראל עקר כנראה מצפת לירושלים, ובשנת ת"ך (1660) שהה באיטליה עם ר' נתן שפירא כשליח ירושלים (ראה בניהו, איגרות (תשט"ז), עמ' קמט, קע).

136 ראה בניהו, איגרות (תשט"ז), עמ' 32, 45.

הדבר ברור כלל ועיקר.[137] האיגרת פורסמה בשלמותה אצל מ׳ בניהו, היחסים שבין יהודי יוון ליהודי איטליה מגירוש ספרד עד תום הריפובליקה הויניציאנית, תל אביב תש״ם, עמ׳ 244–246

158. **״כתב על איש שכתבו עליו כתבים בישין לעוקרו מן העולם״** וכו׳ (עמ׳ 189–190 בכתב־היד).

ממנהיגי קהילת ירושלים לראשי קהילת קושטא.

זמנה: שצ״ז (1637) — שנה אחרי כתיבת איגרות 26–28.

האיגרת מספרת על יהודי, שקמו לו שונאים מבני הקהילה. הממונים חוששים, שהם ילשינו עליו בפני המושל והקאדי, ומזה תצמח רעה לכל הקהילה, כשם שארע שנה קודם לכן בעניין הנער המומר. על־כן מבקשים הכותבים מן הנמענים לשלוח איגרות לשונאיו של האיש, ויבקשו מהם לחדול מלהתנכל לו.[138]

159. **״לשכך חמת איש על אדם אחד שעלתה חמתו באפו לעקרו״** וכו׳ (עמ׳ 190 בכתב־היד).

ממנהיגי קהילת ירושלים לאדם חשוב בגולה.

זמנה לא נתברר.

נראה שאיגרת זו נכתבה גם היא בעניינו של האדם המושמץ, באיגרת 158. הנמען שלח אליו מכתב ובו הוא איים עליו באיומים שונים לבל ימשיך לגרום נזק לקהילה באמצעות השלטונות. מנהיגי ירושלים מרגיעים את כותב המכתב ומסבירים לו, כי אין כל אמת בשמועות שנפוצו על אותו פלוני. לו הייתה בדברים אלו שמץ אמת, כך הם כותבים, כבר היו הם מגרשים אותו מן העיר.

כמה שורות מן האיגרת פורסמו על ידי ילין.[139]

179. **״כתב שלא ישמעו שום בישי על מוביל כתבא״** וכו׳ (עמ׳ 210–211 בכתב־היד).

ממנהיגי קהילת ירושלים לגולה.

זמנה לא נתברר.

הכותבים מבקשים לטהר את שמו של אדם, שהיה מתווך בין הקהילה לשלטונות, ומשום כך קמו לו שונאים רבים.[140]

137 על שרפות אלו ראה מ. בניהו, היחסים שבין יהודי יוון ליהודי איטליה מגירוש ספרד עד תום הרפובליקה הויניציאנית, תל אביב תש״ם, עמ׳ 84, 218.

138 ראה דיון לעיל עמ׳ 322.

139 ילין,כתבים נבחרים, ח״א, עמ׳ 43.

140 ראה דיון לעיל, עמ׳ 138.

180. **"יאודה יעלה בתחלה לשם ולתפארת"** וכו' (עמ' 214–215 בכתב־היד).
ממנהיגי קהילת ירושלים לאדם אחד בגולה.
זמנה לא נתברר.
הכותבים מספרים שנושא האיגרת הוא חכם שייסד בית־מדרש, שבו לומדים יהודים מוסתערבים. יהודים אלו, שנמנעו מלבוא בשבת לשמוע את הדרשה (אשר נאמרה בלאדינו), באים עתה לשמוע את הדרשה, הנאמרת בבית־המדרש הזה בלשון הערבית. הכותבים אף מפרטים את מנהגי בית־המדרש ואת אורחותיו. עתה נאלץ החכם לקנות את בית המדרש, וכן הוא זקוק לכסף לשם נישואי בנו. על־כן מבקשים הכותבים לסייע בידו.[141]
כמה שורות מן האיגרת פורסמו על ידי ילין,[142] ובשלמותה היא פורסמה במאמרי "מעמד המוסתערבים" וכו'.[143]

197. **"חמדת עדת אבירים"** וכו' (עמ' 229–230 בכתב־היד).
ממנהיגי קהילת ירושלים לגולה.
זמנה לא נתברר.
האיגרת מספרת על גביר משאלוניקי אשר עלה לארץ ובדרכו נשבה בידי אבירי מלטה. הוא שוחרר כדי לאסוף את דמי פדיון בני משפחתו, ובידיו איגרת מרבני קושטא.
האיגרת נדפסה בשלמותה על ידי אסף.[144]

202. **"מליצה טובה וחשובה לשבויים"** וכו' (עמ' 234 בכתב־היד).
ממנהיגי קהילת ירושלים לגולה.
זמנה לא נתברר.
הכותבים מבקשים לעזור לשני יהודים, אשר נשבו יחד עם יהודים רבים אחרים בידי שודדי מלטה. דמי פדיון השבויים מגיע לחמישה עשר אלף גרוש, ושני היהודים הללו שוחררו כדי לאסוף את דמי הפדיון הנותרים.
האיגרת פורסמה בשלמותה כמעט על ידי אסף.[145]

141 ראה דיון לעיל, עמ' 95–96.
142 ילין,כתבים נבחרים, ח"א, עמ' 39–40.
143 רוזן, מעמד המוסתערבים, עמ' 88–89.
144 אסף, היהודים במאלטה, עמ' 73.
145 אסף, שם, עמ' 74–75.

207. **"לשבוי"** וכו' (עמ' 239 בכתב־היד).
ממנהיגי קהילת ירושלים לגולה.
זמנה לא נתברר.
בקשת עזרה לשבוי.
האיגרת מספרת על זקן, שנשבה עם אשתו בידי אבירי מלטה, והוא מעונה על ידם. הכותבים מבקשים לעשות לפדיונו[146] ולפדיונם של אנשים נוספים שנשבו עמו.

"כתבים לחלות שיריצו כתבי צווי לשר"

209. **"איש רב פעלים פועל צדק"** וכו' (עמ' 261–262 בכתב־היד).
ממנהיגי קהילת ירושלים לגביר אחד בקושטא.
זמנה: אחרי 1633. נזכר בה "השר פ' שהרגו פל'" ונראה שמדובר במחמד פאשא, אשר נרצח בשנת 1633 בידי קטאגקה.[147]
הכותבים מספרים, שהמושל והקאדי זוממים להשוות את המסים המוטלים על היהודים לאלה המוטלים על הנוצרים. הם מבקשים מן הגביר, להשפיע על המשנה הגדול,[148] שיזהיר את מושל ירושלים שלוש פעמים בשנה, שלא ישנה מן המס שקבע המושל פלוני, שמושל אחר הרגו. כן מבקשים הם מן הגביר, שיוציא כתב מעם המופתי[149] לקאדי, אשר יורה לו שלא להציק להם.[150]
כמה שורות מן האיגרת נתפרסמו על ידי ילין.[151] האיגרת נדפסה בשלמותה במאמרי "פעולתם" וכו'.[152]

210. **"אחרת, זורע צדקה"** וכו' (עמ' 262 בכתב־היד).
ממנהיגי קהילת ירושלים לגביר בקושטא.
זמנה לא נתברר. נראה כי נכתבה אחרי איגרת 209, באיגרת ההיא מדובר בכוונה להשוות את מסי היהודים למסי הנוצרים, ואילו באיגרת זו כבר הושוו מסים אלו.
הכותבים מבקשים מן הגביר, שיפעל אצל המשנה[153] והמופתי,[154] שיכתבו

146 ראה לעיל עמ' 346.
147 ראה לעיל, עמ' 50–51.
148 הוזיר הגדול בקושטא.
149 המופתי של קושטא, שיח' אלאסלאם.
150 ראה לעיל, עמ' 62.
151 ילין, כתבים נבחרים, ח"א, עמ' 40.
152 רוזן, פעולתם, עמ' תז־תח.
153 הוזיר הגדול בקושטא.
154 המופתי של קושטא, שיח' אלאסלאם.

למושל ולקאדי, שלא יחרגו בגביית המסים מעבר לסכום שנקבע מקדמת דנא על ידי מושל פלוני.[155]

האיגרת נתפרסמה בשלמותה במאמרי "פעולתם" וכו'.[156]

212. **"אחרת בתשואות לשעבר וצועק לעתיד"** וכו' (עמ' 263–264 בכתב היד).

ממנהיגי קהילת ירושלים לגביר בקושטא.

זמנה: שנת שצ"ז (1637). נכתבה כשנה אחרי איגרות 26–28.

הכותבים מודים על תרומת הנמען לריצוף בית־הכנסת בירושלים. הם מספרים על הצרות שבאו על הקהילה עקב בריחתו של הנער המומר. לקהילה נגרם הפסד של חמשת־אלפים גרוש. כן החל המושל לגבות מן הקהילה כרבע ממה שנגבה מן הנוצרים, דבר שלא היה כמותו עד אז. הערה זו מעמידה את האיגרת מבחינה כרונולוגית לפני האיגרות 209–210, שם מבקשים הכותבים להשוות את סכום המסים שאותו משלמים היהודים לזה המשולם בידי הנוצרים.[157]

עוד מבקשים הכותבים מן הנמען לפעול למשלוח כתבי ציווי למושל, לקאדי ולמתסלם,[158] שלא יציקו לקהילה, ולא יגבו מסים יותר ממה שהיה נהוג עד כה.

כן הם מבקשים ממנו לעזור להם להינקם מאדם אחד, לדאוג לקאדי שסיים את תפקידו והיה מיטיב עם הקהילה, ולפעול למען הזהרת הקאדי החדש.

האיגרת נתפרסמה בשלמותה במאמרי "מקרה הנערה המומר".[159]

213. **"זאת עולה מן המדבר"** וכו' (עמ' 264–265 בכתב־היד).

ממנהיגי קהילת ירושלים לגביר בקושטא.

זמנה לא נתברר. אולי היא מתקופת שלטונו של מחמד פאשא.

הכותבים מספרים, שבירושלים שלט מושל שונא ישראל, ועתה בהשפעת המשנה הוחזר המושל הקודם, שהיה טוב ממנו הם מבקשים לדאוג לכך שמושל זה ישאר בתפקידו, ולבקש מן המשנה שלא יחליפוהו.

האיגרת נתפרסמה בשלמותה במאמרי "פעולתם" וכו'.[160]

155 ראה דיון לעיל, עמ' 349.

156 רוזן, שם (הערה 152) עמ' תט־תי.

157 ראה לעיל, עמ' 349.

158 ראה להלן, עמ' 353.

159 רוזן, מקרה הנער המומר, עמ' 78–79.

160 רוזן, פעולתם, עמ' תי־תיא.

214. **"עוד להריץ כתבי צווי"** וכו' (עמ' 265–266 בכתב־היד).
ממנהיגי קהילת ירושלים לגביר בקושטא.
זמנה לא נתברר.
הכותבים מספרים, שמיום בואו של המושל החדש הורע מצב הקהילה, ומבקשים מן הגביר להוציא מן המשנה הגדול,[161] **הבוסתאנג'י באשי**[162] והקזלר אגאסי[163] כתבי ציווי למושל שלא יציק להם. מלבד זאת, הם מבקשים גם לפעול למען הקאדי עסכר,[164] המופתי[165] והעֶלמאא[166] ישלחו איגרת לקאדי של ירושלים שלא יניח לעשקם. הכותבים רוצים גם שתוצא פתוא[167] בעניין הקסמה[168] שמשפחות הנפטרים נתבעות לשלם עבורה ממון.[169]
כמה שורות ממנה נתפרסמו על ידי ילין,[170] והיא נתפרסמה בשלמותה במאמרי "פעולתם" וכו'.[171]

215. **"כתב תשואות חן על הכתבים ששלח ושישתדל לשלוח עוד"** וכו' (עמ' 266–267 בכתב־היד).
ממנהיגי קהילת ירושלים לגביר בקהילת קושטא.
זמנה: כנראה בין שע"ו (1616) לשצ"ג (1633).
הכותבים מודים לנמען על המכתבים אשר הוא שלח למושל. בשל כתבים אלה נוהג בהם עתה המושל יפה. הם מבקשים ממנו לשלוח כתבים נוספים, משום שהנהגתו של המושל עמם נובעת מיראתו את השפעתו של הנמען בשער העליון.[172]
לאור תיאור התנהגותו של המושל ייתכן שמדובר במחמד פאשא.
האיגרת נתפרסמה בשלמותה במאמרי "פעולתם" וכו'.[173]

161 הוזיר הגדול בקושטא.
162 הגנן הראשי בחצר הסולטאן, אשר היה ממונה על שומרי ראשו ומפקד משטרת הארמון.
163 ראש הסריסים שומרי ההרמון.
164 הקאדי הצבאי, אחד משני הקאדים החשובים באימפריה, אשר כיהנו במחוזות רומליה ואנטוליה.
165 **המופתי של קושטא, שיח' אלאסלאם (ראה לעיל, עמ' 24, הערה 14).**
166 **צמרת מלומדי הדת של האימפריה.**
167 חוות דעת של המופתי על פי השריעה.
168 אישור על חלוקת הירושה.
169 **ראה לעיל, עמ' 62.**
170 ילין, כתבים נבחרים, ח"א, עמ' 40.
171 רוזן, פעולתם , עמ' תיב־תיג.
172 **ראה לעיל, עמ' 50–51.**
173 רוזן, פעולתם, עמ' תיב־תיג.

216. **"להודיע בשערי בת רבים צרת השרים שדוחקים"** וכו' (עמ' 267 בכתב־היד).
ממניגי קהילת ירושלים לגביר בקושטא.
זמנה לא נתברר.
הכותבים מוסרים, שהמושל החדש גוזלם ללא הרף, ויש סכנה לקיומה של הקהילה. הם מבקשים מן הגביר, שיפעל אצל ידידיו, שיש להם השפעה על הוזיר הגדול, הבוסתאנג'י באשי ושאר שרי המלך, שישלחו כתבי ציווי למושל, וכדי שהוא לא יבין, שיהודי הקהילה הם הקובלים עליו, יכתבו ששמעו זאת מפי אורחים שבאו לקושטא. כן מבקשים הם להשפיע על הקאדי עסכר, המופתי והעֻלמאא, לשלוח כתבי ציווי לקאדי, שינהג בהם יפה, ובפרט בעניין הקסמה, שמשפחות הנפטרים נתבעים לשלם עבורה ממון,[174]
כמה שורות מן האיגרת נתפרסמו על ידי ריבלין,[175] ובשלמותה היא נתפרסמה במאמרי "פעולתם" וכו'.[176]

218. **"אותותנו אלה ילכו לשמיע"** וכו' (עמ' 268–269 בכתב־היד).
ממניגי קהילת ירושלים לגביר בקושטא.
זמנה לא נתברר.
באיגרת מציינים הכותבים, שהם ביקשו כמה כמה פעמים מן הנמען שימנה "קאפי קאהייא",[177] מעין סוכן, פקיד לענייני ארץ ישראל, שיהלך בין בתי הגבירים וישכנעם להשפיע על שרי המלך שיכתבו כתבי ציווי למושל ולקאדי. בשל פחדם מפני המושל מבקשים הכותבים, ששרי המלך יכתבו שדברים אלה נודעו להם מפי אורחים שבאו מירושלים.[178]
כמה שורות מן האיגרת נתפרסמו על ידי ריבלין,[179] ובשלמותה נתפרסמה האיגרת במאמרי "פעולתם" וכו'.[180]

219. **כתב להודיע צרת ירושלם"** וכו' (עמ' 269–270 בכתב־היד).
מממוני קהילת ירושלים לגביר בקושטא בשם משה.
זמנה: אולי אחר שצ"ג (1633). מוזכר כאן "המנהג הקדום שבזמן השר פ'", אשר נהג בהם כשורה, וייתכן שהכוונה למחמד פאשא.

174 ראה לעיל, עמ' 62.
175 ריבלין, חרבות ירושלם, עמ' 53.
176 רוזן, פעולתם, עמ' תיד־תטו.
177 בתורכית מנהל משק ראשי (ובתעתיק נכון: כאח'יא); מפרסית, כתְח'דא.
178 ראה דיון לעיל, עמ' 27–28.
179 ריבלין, חרבות ירושלם, עמ' 53.
180 רוזן, פעולתם, עמ' תטז־תיז.

הכותבים מבקשים מן הנמען לדאוג למשלוח כתבי ציווי למושל ולקאדי ולהזהירם שלא יגבו מן היהודים סכום השווה לזה הנגבה מן הנוצרים.
האיגרת נתפרסמה בשלמותה במאמרי "פעולתם" וכו'.[181]

220. **"הן זאת אות"** וכו' (עמ' 270 בכתב־היד).
ממנהיגי קהילת ירושלים לגביר בקושטא.
זמנה לא נתברר.
הכותבים מבקשים מן הנמען שיעשה למען יישלחו מדי שלושה חודשים כתבי ציווי למושל ולקאדי, ויזהירום, שאם ימשיכו ברשעותם, יעמדו למשפט לפני הסולטאן.
האיגרת נתפרסמה בשלמותה במאמרי "פעולתם" וכו'.[182]

221. **"נוסח לקבול על אדם גדול"** וכו' (עמ' 270–271 בכתב־היד).
ממנהיגי קהילת ירושלים לקהילת קושטא.
זמנה: שצ"ז (סוף 1636 או תחילת 1637). האיגרת מזכירה את פרשת הנער המומר, והמושל שמשל אז בירושלים עדיין מושל בה.
הקהילה שלחה לקושטא שליח להתלונן על המושל הגובה מן הקהילה יותר ממה שנהגו לגבות קודמיו, ולפעול למשלוח כתבי ציווי למושל. השליח נאסר בדמשק, ובינתיים יצא המושל לקושטא. מאחר שהשליח לא יוכל להשיג את המושל, מבקשים מן הנמען, שיתלונן על המושל, ויזכיר גם את פרשת הנער המומר. כן מבקשים ממנו, שידאג למשלוח כתבי ציווי ותרומות לכיסוי נזקי פרשת הנער המומר.[183]
האיגרת נתפרסמה בשלמותה במאמרי "מקרה הנער המומר".[184]

222. **"מאחר עלות תהלות ותפלות"** וכו' (עמ' 271–272 בכתב־היד).
ממנהיגי קהילת ירושלים לגביר בקושטא.
זמנה לא נתברר (אולי שפ"ד [1624]).
הכותבים מספרים על מינוי של מושל חדש בירושלים, ומבקשים להחזיר על כנו את המושל הקודם, שהיטיב עם הקהילה. הם מציינים, שברור להם, שמושל חדש יהיה תאב־בצע הרבה יותר מן המושל הקודם, שהרי עליו להחזיר לעצמו את כל הכספים שהוציא לקניית המשרה, מה גם שהוא כבר משל פעם בירושלים והציק

181 שם, עמ' תיח־תיט.
182 שם, עמ' תיט־תכ.
183 ראה דיון לעיל, עמ' 54.
184 רוזן, מקרה הנער המומר, עמ' 80–97.

לקהילה מאוד. מן הדברים הללו, אפשר שמדובר במינוי של מחמד אבן פרוח׳ בשנת שפ״ה (סוף 1624) לאחר שהוא כבר משל בירושלים בשנת שפ״א (1621). כן מבקשים הכותבים מן הנמען שיפעל למען יחדל הקאדי להסית נגדם את נושיהם.[185]

האיגרת נתפרסמה בשלמותה במאמרי ״פעולתם״ וכו׳.[186]

223. **״ששולחים לעשות טפטיש״**[187] וכו׳ (עמ׳ 272 בכתב־היד).

ממנהיגי קהילת ירושלים לגביר בקהילת קושטא.

זמנה לא נתברר. נכתבה כנראה לפני איגרת 224.

לקהילה נודע שהמושל שלח שליח לקושטא כדי ליזום חקירה, שתביא לכך שבפנקס משלמי מס הגולגולת ייכללו אנשים נוספים. הכותבים מבקשים מן הנמען לפעול למען תבוטל הגזרה, שאם לא כן יימלטו בעלי בתים רבים מן העיר, ועוד הם מבקשים שיעשו למען יישלחו כתבי ציווי למושל ולקאדי. המשכו של אותו עניין מופיע באיגרת 224.

האיגרת נתפרסמה בשלמותה במאמרי ״פעולתם״ וכו׳.[188]

224. **״כיוצא בו״** וכו׳ (עמ׳ 273–274 בכתב־היד).

ממנהיגי קהילת ירושלים לגביר בקהילת קושטא.

זמנה לא נתברר. נכתבה אחרי איגרת 218.

הכותבים מבקשים שוב למנות ״קאפי קאהייא״,[189] שיטפל בכל ענייני ירושלים בקושטא, יחלק את האיגרות לתושבי העיר, ויטפל בענייני התרומות. משכורתו תשולם לו מכספי התרומות, כפי שייראה לגביר, הם מזכירים איגרת קודמת שבה ביקשו כבר למנות פקיד כזה.[190] לקהילה נודע, שהמושל מתכוון לשלוח שליח לקושטא ליזום חקירה שתביא שינויים ברישום החייבים במס הגולגולת, והם מבקשים מן הנמען לפעול אצל גבירי הקהילה בקושטא שימנעו זאת. כן מספרים הכותבים על מס הגפר הנגבה מעניים הבאים לירושלים באלימות. הם מבקשים לפעול למען יישלחו כתבי ציווי למושל ולקאדי. לזה האחרון בעיקר בעניין הקסמה.[191]

האיגרת נתפרסמה בשלמותה במאמרי ״פעולתם״ וכו׳.[192]

185 ראה דיון לעיל, עמ׳ 61.
186 רוזן, פעולתם, עמ׳ תכ־תכא.
187 תפתיש, בתורכית: חקירה, פיקוח.
188 רוזן, שם, עמ׳ תכב–תכג.
189 ראה לעיל, הערה 177.
190 ראה לעיל, איגרת 218.
191 ראה דיון לעיל, עמ׳ 62.
192 רוזן, פעולתם, עמ׳ תכג־תכה.

225. **"כתב לצוות על איש מתקיפי ארעא"** וכו' (עמ' 275 בכתב־היד).
ממנהיגי קהילת ירושלים לגביר בקושטא.
זמנה לא נתברר.
הכותבים מבקשים מן הנמען לעזור לשני שלוחיו של שיח' מוסלמי, מנכבדי ירושלים שבחסדו תלוייה הקהילה, אשר יוצא לקושטא לקבל את משרת המופתי. עוד מבקשים באיגרת לדאוג שכתבי ציווי יישלחו למושל ולקאדי שלוש פעמים בשנה.
כמה שורות מן האיגרת נתפרסמו על ידי ילין,[193] ובשלמותה היא נתפרסמה במאמרי "פעולתם" וכו'.[194]

226. **"אחרת. הן קדם נקדמה פניו"** וכו' (עמ' 275 בכתב־היד).
ממנהיגי קהילת ירושלים לגביר המתגורר כנראה במצרים.
זמנה לא נתברר.
הכותבים מבקשים מן הנמען לעזור למשרתו של שיח' פלוני לגבות את ה"אולפא"[195] מפני שהשיח' עוזר לקהילה. מבקשים מן הנמען לפעול למען ידע המשרת, שהעזרה שהוא מקבל נובעת מן העובדה שאדוניו השיח' מיטיב עם הקהילה.

227. **"לצוות על אדם גדול"** וכו' (עמ' 276–277 בכתב־היד).
ממנהיגי קהילת ירושלים לגביר בקושטא.
זמנה: שצ"ג (1633).
זהו מכתב המלצה שנתנו יהודי ירושלים למצטפא בי, בנו של מחמד פאשא, כאשר הוא נסע לקושטא יחד עם הנזיר הפרנציסקני האח אאוזביו, כדי להטות שם את הכף לטובת המנזר הפרנציסקני, בפרשת המאבק בין הפרנציסקנים לבין הכנסיה היוונית־אורתודוכסית על זכויות שונות במקומות הקדושים לנצרות. במאבק זה נטה מחמד פאשא לטובת הפרנציסקנים ולפיכך נפגע מעמדו.[196]
האיגרת נתפרסמה בשלמותה במאמרי "פעולתם" וכו'.[197]

193 ילין,כתבים נבחרים, עמ' 42.
194 רוזן, פעולתם, עמ' תכה־תכו.
195 עֻלוּפָה, בתורכית: משכורת. במקרה זה מדובר כנראה בפירות נכס כלשהו, שניתנו לשיח' האמור כמשכורת (ראה סדר אליהו זוטא, עמ' 125, הערה 5).
196 ראה דיון לעיל, עמ' 50–51.
197 רוזן, פעולתם, עמ' תכו־תכח.

229. **"מטה עוז מקל תפארה"** וכו' (עמ' 277 בכתב־היד).
ממנהיגי קהילת ירושלים לגביר בקושטא.
זמנה לא נתברר.
מבקשים מן הנמען לעזור לשיח' מוביל האיגרת להשיב אותו על כנו, משום שהוא עזר תמיד לקהילה. הכותבים מבקשים להדגיש בפניו, שעוזרים לו רק בשל השתדלות הקהילה.
האיגרת נתפרסמה בשלמותה במאמרי "פעולתם" וכו'.[198]

שלוש איגרות מצפון אפריקה לירושלים[199]

1. **"רבו רגלי ים"** וכו'.
ממנהיגי קהילת אלג'יר לקהילת ירושלים.
זמנה: לפני תכ"ט (1669). באיגרת נזכרת קהילת אוראן, שיהודיה גורשו מן העיר בשנת תכ"ט (1669).[200] שמה של הקהילה, שממנה נשלחה האיגרת לא צויין במפורש, ואולם ניתן לזהותו.
באיגרת מציינים הכותבים, כי בשל צרות ומסים כבדים שהוטלו עליהם, פנה השליח, מיד כאשר הגיע אליהם, אל קהילת אוראן, שם אסף 53 גרוש, אחר כך חזר אל העיר שממנה נשלחה האיגרת. יוצא איפוא שאם הלך השליח ממערב למזרח, הרי שלפני אוראן הוא חנה באלג'יר. לשם כנראה חזר השליח בדרך היבשה, ושם אסף 63 גרוש.

2. **"שאלו שלום ירושלם ישליו אוהביך"** וכו'.
מאלמוני לקהילת ירושלים.
זמנה לא נתברר.
הכותב מספר על פטירת איש חשוב בקהילתו, ועל כך שציווה לפני מותו ממון ומלבושים לתלמוד־תורה בירושלים.

3. **"הן קול נאקת צעקת"** וכו'
ממנהיגי קהילת אוראן לקהילת ירושלים.
זמנה לא נתברר, אך הוא קודם לשנת תכ"ט (1669).

198 שם, עמ' תכח־תכט.
199 איגרות אלו לא מוספרו בידי ילין, ושלושתן נתפרסמו במאמרי "קהילת אלג'יר" וכו' (ראה רוזן, קהילת אלג'יר, עמ' רמו־רנא).
200 ראה ערך Oran, *EJ*, כרך 12, עמ' 1446; הירשברג, תולדות, ח"ב, עמ' 106–115.

הכותבים מספרים על רדיפות שהן מנת חלקם מעם "אלופי עשו בארץ אדום", דהיינו שליטים נוצריים כלשהם. הכותב מצפה לבוא נכסיו, הצריכים להגיע מארץ אדום בדרך הים. מכאן משמע, שהאיגרת נכתבה בעיר נמל בצפון אפריקה. נראה שהמדובר הוא בקהילת אוראן, שהייתה באותה עת תחת שלטון ספרדי. כותב האיגרת אומר, שכאשר יגיעו הנכסים האמורים לידיו, הוא ישלח את כספי ארץ־ישראל לאלג'יר.

בתקופה זו הייתה אלג'יר מרכז כספי ארץ ישראל בצפון אפריקה. עובדה זו עולה לא רק מאיגרת זו, אלא גם מפרשת נסיונם של תלמידי חכמים מערביים להקים בירושלים בית מדרש, שיתקיים מכספי תרומותיהם של יהודי צפון אפריקה. הכסף שאספו התלמידים רוכז באלג'יר בידי ר' בנימין דוראן. גם מפי בעלי הבתים בירושלים אנו שומעים, שאלג'יר משמשת מרכז איסוף של הכספים האלה.[201]

שלוש איגרות לשם חברון[202]

33. **"כללית, קול צעקת סערת"** וכו' (עמ' 75–77 בכתב־היד).
נשלחה כנראה על ידי פרנסי ירושלים לגולה לצורך קהילת חברון.
זמנה לא נתברר.

באיגרת מוסרים הכותבים על התמעטות התרומות מהגולה, על המסים הכבדים המוטלים עליהם ועל החובות העצומים, שבהם שקעה הקהילה. כן נמסר בה פירוט סעיפי הוצאותיה הפנימיות של הקהילה: הספקת תלמידי החכמים. תלמוד תורה, קופת העניים, הכנסת אורחים, ביקור חולים ומאור בבית הכנסת. הכותבים מביעים חשש, שתלמוד התורה ייסגר מחוסר ממון.

קטע מן האיגרת פורסם על ידי ילין.[203]

125. **"לעשות נדבה לשליח"** וכו' (עמ' 157 בכתב־היד).
ממנהיגי קהילת חברון לגולה.
זמנה לא נתברר.

הכותבים מספרים כי התחלפות המושלים גוררת עמה מעשי שוד וחמס. הם מפרטים את סכום החובות ומתארים את מצוקת בני הישיבות, המלמדים ועניי הקופה.

201 ראה לעיל, עמ' 98.
202 ראה דיון בשלוש האיגרות לעיל, עמ' 137, הערה 168.
203 ילין, כתבים נבחרים, ח"א, עמ' 32.

126. **"עוד כיוצא באלה"** וכו' (עמ' 158 בכתב־היד).
ממנהיגי קהילת חברון לגולה.
זמנה לא נתברר.
הכותבים מפרטים את סעיפי הוצאות הקהילה: הספקת בעלי התורה, עניי הקופה, מלמדי תינוקות, שמן למאור וסיפוק צורכי עולי רגלים. הם אף מספרים על לחץ הנושים וגובה הריבית ומבקשים לעזור לשליח.

כללים בפרסום כתב־היד

מובא כאן לדפוס חלק מכתב־יד איגרות שד"רים מירושלים.
האיגרות מובאות לפי הסדר המקורי להוציא שינוי אחד: איגרות 33, 125 ו־126, שנכתבו לצורך חברון, הובאו יחד בסוף.
נשמר כאן מספור האיגרות כפי שעשאו ילין. החלוקה לשורות לא נשמרה, אך העימוד נשמר ומספרי העמודים סומנו במקומם.
האיגרות הועתקו ככתבן וכלשונן, לא נוסף ולא נגרע דבר. שגיאות כתיב ופליטות קולמוס לא תוקנו אלא צויינו בסימנים מיוחדים (ראה להלן) והוסברו בהערות. כן צויינו כל המקרים שבהם נראה כי ידו של המעתיק הייתה באיגרת המקורית.
האיגרות כולן חסרות פיסוק במקורן לפיכך פיסקתי במקום שהדבר נראה מועיל להבנתן. הניקוד המופיע מפעם לפעם הוא מתוך כתב־היד גופו.
ראשי תיבות וקיצורים הודפסו כפי שהם במקור. השכיחים שבהם מפוענחים להלן, ברשימת הקיצורים, והנדירים יותר פוענחו בהערות.
מלים לועזיות הועתקו כפי שהן באיגרות. מלים תורכיות או ערביות הוסברו בהערות וניתן להן התעתיק העברי המדוייק. מלים מלשונות אירופיות הובאו בהערות בשפת המקור ותורגמו לעברית.
במקומות רבים סומנו מלים וחלקי מלים או אותיות בודדות בסימנים שונים (לרוב בנקודות). להלן נבהיר את השכיחים שבהם. הנדירים יותר הוסברו בהערות.
לרוב סימן הכותב נקודה או קו על הדל"ת הנכתבת בשם האלוהות כדי שלא לכתוב אותו ככתבו (אלדים). סימן זה בא לרוב גם במקום שדל"ת זו חסרה לגמרי (אלים — גם זו כתיבה מקובלת לשם האלהות).
נקודות או קוים מופיעים גם מעל למלים, שהכותב ביקש לרמוז בהן דבר מה — מליצה, נוטריקון, גימטריה וכיוצא באלה. השתדלנו תמיד לבאר את כוונותיו עד מקום שידינו מגעת.
גרש קטן בסופו של משפט או של חלק ממנו בא לסמן קיומה של חריזה.

רשימת ראשי תיבות וקיצורים שכיחים

א׳ — אחד; אחת
אח״כ — אחר כך
אכי״ר — אמן כן יהי רצון
אנס״ו — אמן נצח סלה ועד
אעפ״י — אף על פי
אפי׳ — אפילו
ב״ד — בית דין
בע״ה, בעז״ה — בעזרת השם
בע״ת — בעלי תורה
גרו׳, גרושו׳ — גרושוש
ה״ה — הלא הוא (היא, הם)
הנז׳ — הנזכר
הנז״ל, הנ״ל — הנזכר לעיל
הש״י, השי״ת — השם יתברך
וגו׳ — וגומר
וכ׳, וכו׳ — וכולי
וכד׳ — וכדומה
ח״ו — חס ושלום
יע״א — יכוננה עליון אמן
יצ״ו — ישמרו צורו וגואלו
ירה״ה — ירום הודו
ית׳, יתב׳ — יתברך
כ״ה, כה״ר — כבוד הרב
כי״ר — כן יהי רצון
כמהר״ר — כבוד מורנו הרב רבי...
כ״ר — כבוד רב...
כ״ש — כל שכן
כת״ר — כבוד תורתו
לש״ש — לשם שמים
מכת״ר, מעכ״ת — מעלת כבוד תורתו
נז״ל — נזכר לעיל
נ״ע — נוחו עדן
נ״ר — נטריה רחמנא
נר״ו — נטריה רחמנא ופרקיה
ע״ה — עיר הקודש; עליו השלום
ע״י — על־יד; על־ידי
ע״כ — על כן
עכ״ז — עם כל זה
ע״פ — על פי; על פני
פ׳ — פלוני
ק״ק — קהל קדוש
שנא׳ — שנאמר
ת״ו — תבנה ותכונן
תוב״ב — תבנה ותכונן במהרה בימינו
ת״ח — תלמיד חכם; תלמידי חכמים
ת״ת — תלמוד תורה

ואלה הסימנים ששימשו בהדרת כתב־היד.

[ ] אינו ניתן לקריאה או שקריאתו מסופקת. הרווח הוא בהתאם למספר המשוער של האותיות.

( ) השמטת המהדירה.

(( )) סוגריים בגוף כתב־היד.

{ } מחוק בגוף כתב־היד. הטקסט המחוק מובא בתוך הסוגריים.

< > השלמת המהדירה.

≪ ≫ תוספת המעתיק בגיליון.

⩽ ⩾ תוספת בין השיטין.

אגרות כלליות אונרות
מנור מסביב לשמיע על ידי
שליח צרת יושבי ירושלם

שאלו שלום ירושלם ישליו אהבך

אוכלוסא קדשא ואבן הראשה לכל דבר שבקדושה חרושה
על לוח לבם ה׳ בם סיני בקדש כל העדה כלם קדושי
רחמנים בני רחמנים גימלי חסדים בני גימלי חסדים השהדים אשר ה׳ קורא ומורה
לצדקה בכל יום היא דקה מן הדקה להשפע נפש שוקקה רורפי צדק מחזיקי כל בלך
מצדקי הרפים כבוכפים לעולם ששים ושמחים לעשות רצן קונם בהונם ואונם הנה
הנם מקהלות הקהלות ישראל אשר בעד הענאם וכל גבוליהם מסבב · ועטרותיהם
בראשיהם הלא המה החכמים השלמים הרבנים המצייתים על גרם המעלות
להעלות ער מצה והרה · ואחדהם כל ישר לב עדה עמים עם אלה אברהם//
ראשיהם זקניהם ומנהיגיהם וכל העוסקים עם הצבר לשש בשלום יחדו החיים
והשלום לא יבצר מהם ה׳ עליהם יסיו אורך ימים עולם ועד אפר ״

אליכם · אישים הנגשים אל ה׳ עקרא בקול עבות חלושה הקבצ ושמעו
בת יעקב · וכל משפחות בת ישראל ודעו נאמנה פ בשלה
ירושלם יערה וכרמלה מימי הרעש הגדול הצר הצורר אשר פמיו החמס קם
למטה רשע לא שלונו ולא שקטנו ממכתו האכושה לא זורה ולא חובשה וכל השר
הבא אחנו לחשתרר הרושלם על כל ורפא יהם האימים ישבו בה עצרת בוגדים
כלם לרמים יארובו קבר פתוח גרונם לשונם יחליקון חלקם שאלו בפיהם הב הב בוזו
כסף בוזו זהב כל היום חמס ושוד ושוסטנו בכל חוצת ירושלם לבקש מעות
פי מדהבא ולא נמצא פ הם הכסף והחובות חדשים גם ישנים עולים עלינו המעלה
עקבתם · והנוגשים אפם ולוחפם אותנו בחזקה לכל היד החזקה ובאו מים עד נפש

15. עמוד השער של קובץ האיגרות

איגרת 1, עמ׳ 35.

איגרת א'

לאיש מספר לרבים את כל תלאותיו אשר עברו על ראשו.

[עמ' 24] יוצאי ירך יעקב,[1] עם אלדי[2] אברהם, נדיבי עמים,[3] המאלמים אלומים,[4] צדקות ועוז ומעוז ישועות בקנה אחד עולות להעלות נר תורה ומצוה,[5] אור השרידים אשר ה' קורא ומורה לצדקה[6] להשביע נפש שוקקה,[7] לא נפלאת מהם ולא רחוקה מהם,[8] המורם מהם כיוצא בהם[9] יהיו כל צאצאיהם, כל רואיהם יכירום, כי הם זרע ברך ה',[10] ברוך עמי מצרים,[11] כפלים לתושיה,[12] גולות הכותרות,[13] עטרת תפארת לעמוסי בטן,[14] החכמים השלמים, הרבנים המצויינים על גרם המעלות, ואחריהם כל ישרי לב,[15] גבורי כח, עושי צדקה בכל עת,[16] אלופים לראש ברוש ותאשור,[17] מלכי אשׁור,[18] ענן הכבוד קשור באהלם,[19] בשלום יחדו,[20] ה' עליהם יחיו ארך ימים עולם ועד[21] אמן.

1 כינוי מליצי לבני ישראל על־פי שמות א:ה.
2 סימן על האות המסמלת את שם ה'.
3 תהלים מז: י.
4 על־פי בראשית לז: ז.
5 על־פי משלי ו: כג.
6 על־פי יואל ב: כג.
7 על־פי תהלים קז: ט.
8 על־פי דברים ל: יא.
9 זכחים ה, ו.
10 ישעיהו סא: ט.
11 ישעיהו יט: כה; מכאן ברור כי הגביר, שאליו נשלח המכתב, התגורר במצרים.
12 איוב יא: ו.
13 מלכים א, ז: יח, ועוד.
14 סנהדרין מב, ע"ב (על־פי ישעיהו מו: ג).
15 על־פי תהלים צד: טו.
16 על־פי תהלים קו: יג.
17 על־פי ישעיהו מא: יט; ס: יג.
18 משחק מלים אשור־תאשור.
19 נאמר על שרה אמנו: "כל הימים שהיתה שרה קיימת היה הענן קשור באהלה" (בראשית רבה ה. טז).
20 תהלים ד: ט.
21 ישעיהו לח: טז ותהלים כא: ה.

אחרי קומי מכרוע על ברכי,[22] וכפי פרושות בשמים, בעי[23] ומתחנן לכל חי מחונן, יכונן כסא מעכ״ת מעתה ועד עולם חיים עד העולם[24] אמן ואמן, הנה אֹרשׁי אֹרשׁ חֹתֹה וסעֹרה,[25] ויבער ביעקב אש להבה,[26] מכמה מיני אופני הרפתקי די עדו עלי,[27] אללי, מחולאים רעים וכבדים, ומפקד בנים ונשים שאננות. תחת שלש [עמ׳ 25] רגזה ארץ,[28] חתחתי[29] ארגז מחמת חמת העניות, והדלות וחוסר כל, לא אליכם, עליכם תבוא ברכת טוב, ואני בעניי אצדיק עלי את הדין ואומר ברוך הגוזר, גלגל הוא שחוזר,[30] גם ה׳ יתן הטוב, והוא ייטיב אחריתי מראשיתי[31] למען שמו, ומחץ מכתו ירפא[32] רופא לכל בשר ומפליא לעשות.[33] ועתה עת לעשות לחשות ולא לחשות,[34] כי מלתי מלין, הציקתני רוח בטני,[35] נלאתי כלכל לא אוכל,[36] מרוב אוֹנים[37] הייתי עשוק ורצוץ כל הימים,[38] בזוי ושסוי, מיום פ׳ החליפו את משכורתי עשרת מונים[39] על לא חמס בכפי, על כן ערכתי משפט[40] לפני כת״ר, לפחות אדברה {לי} וירוח לי,[41] כאומרם ז״ל דאגה בלב איש ישיחנה, יסיחנה לאחרים,[42] ואם יש בי עון,[43] ויסכימו גם הם על עלבוני, אדעה כי גזרה היא מן השמים, ואקבלנה בסבר פנים יפות. מחזיקי

22 על־פי מלכים א, ח: נד.
23 מבקש.
24 על־פי תהלים קלג: ג.
25 מליצה אירונית על משקל דברים ג: א — ״הנה ערשו ערש ברזל״ ודברים ח: ח — ״ארץ חטה ושעורה״.
26 מליצה על־פי איכה ב: ג; יעקב הוא שמו של הסופר כותב המכתב.
27 מכמה מיני הרפתקות שעברו עלי (על־פי ר״ה טז, ע״א).
28 על־פי משלי ל: כא.
29 צ״ל: תחתי (על־פי חבקוק ג: טז).
30 שבת קנא, ע״ב.
31 על־פי איוב מב: יב.
32 ישעיהו ל: כו.
33 חתימת ברכת ״אשר יצר״ (ברכות ס, ע״ב).
34 עתה עת ללחוש ולא לשתוק (משחק מלים על־פי קהלת ג: ז).
35 מלאתי מלים ואני חייב לדבר; על־פי איוב לב: יח.
36 ירמיהו כ: ט.
37 מליצה על־פי ישעיהו מ: כא; הכוונה לאונות — שטרי חוב.
38 דברים כח: לג.
39 על־פי בראשית לא: ז, מא.
40 איוב יג: יח.
41 איוב לב: כ.
42 על־פי יומא עה, ע״א (ועוד) — כך מתפרש שם הפסוק במשלי יב: כה — מי שיש לו דאגה ישוחח עליה עם אחרים.
43 שמואל ב, יד: לב.

ידים רפות[44] ידעו נאמנה,כי מסבב הסיבות[45] הביאני עד הלום, ויבא יעקב שלם, שלם בגופו,[46] וישימו אותי סופר מתא[47] זה ימים, וכל עוד שהיה הפרנס על הציבור כר׳ פ׳, נתן לי לחם לאכול כאחד מאוכלי פת בג המלך בשלחן גבוה,[48] וכך אגרות לכל גרוש, וחלקי בכל החילוקים המתחלקים לבע״ת, איש לפי אכלו,[49] ע״פ ערך ההספקה הניתנת לכל א׳ ואחד, ואקוד ואשתחוה ואברך את ה׳ על הגמול הטוב אשר חנני קוני. ובחמלת ה׳ עלי קם איש אחד מיחידי סגולה,[50] שנעשה הסכמה שלא ירים איש את ידו לכתוב שום כתיבה, לא גט, ושטרי אונות, זולתי סופר הק״ק, כמנהג כל העולם, והשיבו הפרנס כי הלואי ואולי שיספיק הסופר לכתוב בעד הק״ק לילה ויום מאין הפוגות, ויהיו הכתבים מוכנים אצלי לעת מצוא, או שיירא ועוברי דרך לח״ל,[51] כי איני רוצה לכתוב הכתבים בשעת יציאת דרך או השיירה, כי לא זה הדרך לקיום והעמדת הארץ הלזו הנשמה,[52] ע״כ ישנס מתניו מעתה לכתוב לקצוי ארץ וים רחוקים בעד הק״ק, ואם מהיר הוא במלאכתו יעשה גם כתובות, וגיטין ושטרות, כי איש לא יוכל למנוע אותו, האמנה מובטחני שלא יצטרך להם מרוב כתבי הק״ק. וכך היה, שהיה ממלא כמה שקים כתבים שהייתי כותב יומם ולילה, והיה פורע לי ראשון ראשון למחייתי, כל זמן היות פ׳ פרנס. ויהי היום, בחול מועד של חג הסוכות, דחקוני ואלצוני לכתוב כ״ו כתבים בתוך שני ימים, ומרוב השקידה ירדה נזילה כבידה לעיני, ויהי לאבל כנורי ועוגבי לקול בוכים,[53] {ותשת} ותשחת עין ימיני, ונשארתי בדד עין יעקב,[54] אח״כ בא סנחריב ובלבל את העולם,[55] ויאכל את בני ישראל בכל פה[56] בכלל ובפרט, אין נקי, למי אוי, למי אבוי,[57] גם אני לי נלכדתי בשחתותיו פעמים שלש, לולי ה׳ שהיה לי,[58] ונצלתי בדבר נקל, אז אמרתי ארוממך ה׳ כי דליתני,[59] ולפום

44 על־פי ישעיהו לה: ג.
45 ה׳.
46 על־פי שבת לג, ע״א המפרשים כך את הפסוק בבראשית לג: יח. יש כאן משחק־מלים — יעקב הוא שם כותב המכתב ו״שלם״ היא ירושלים.
47 סופר העיר.
48 על־פי דניאל א: יג, ומנחות ו, ע״א; חולין קכ, ע״א.
49 שמות טז: יח.
50 ממשלמי המס.
51 לחרץ לארץ.
52 יחזקאל לו: לה.
53 איוב ל: לא.
54 רמז לשם המחבר המתלונן; על־פי דברים לג: כח.
55 רומז כנראה למושל חדש שהציק ליהודים; על־פי ברכות כח, ע״א, יומא נד, ע״א.
56 על־פי ישעיהו ט: יא.
57 משלי כג: כט.
58 על־פי תהלים קכד: א.
59 תהלים ל: ב; מודה לה׳ שלא נתן לגזול ממנו ממון הרבה.

גמלא שיחנא,[60] כי אכל את יעקב[61] דבר מועט. וידל כבודי ומשמן בשרי ירזה עד מאוד, כי רחים בצוארי, ד׳ נפשות, ותקצר נפשי בעמל[62] על המחיה ועל הכלכלה,[63] ועכ״ז הוכרחתי למשכן חפצי, כי אמרתי אל אלדי, יש לי תקוה בשוב ה׳ שיבת ציון,[64] ויסר מעלינו את הנחש, נחש עקלתון,[65] וישוב העולם לאיתנו, ונחיה טובים כבתחילה. והנה נכזבה תוחלתי, כי השיבו איש אחר במקומי, ויצאתי חלק, בכל זאת לא עזבני ה׳ ונתן לי לחם לאכול ובגד ללבוש,[66] אוי למות קשה, כי נשארתי ערירי, ואצתי להתעודד, לחדש כנשר [עמ׳ 26] נעורי, ומיד נפלתי על ערש דוי, ואכלתי את יתר הפליטה,[67] כי אחר חוליי כך ימים מעת לעת אשר לא קמתי ממטתי, עד אשר לא נותרה נשמה בי, והוכרחתי לאכול, בראותי פּנה וכותל מדילית איסר,[68] ואע״פ שהייתי יושב על גבי כרים, עכ״ז עורי רגע וימאס[69] ואהי נגוע כל היום, כי לא נשאר בי שום לחלוחית בשר כלל זולת העור על עצמות יבשות, ואף כי קמתי בקהל רב אשוע, בדמעות שליש, ואין איש שם על לב[70] וכו׳.

60 לפי הגמל — המשא; כתובות סז, ע״א ועוד.
61 תהלים עט: ז; ראה לעיל, הערה 46.
62 על־פי שופטים י: טז.
63 על־פי נוסח ברכה־מעין־שלוש.
64 תהלים קכו: א.
65 ישעיה כז: א; נראה שגם כאן רמז למושל (ראה לעיל, הערה 55).
66 בראשית כח: כ.
67 על־פי שמות י: ה.
68 היינו, כל הבית היה ריק מחוסר ממון — על־פי תענית יט, ע״ב; משמעות הסימן מעל למלים ״פנה וכותל״ אינה ברורה.
69 איוב ז: ה.
70 ישעיהו נז: א.

אגרות כלליות אוגרות מגור מסביב לשמיע על ידי שליח צרת יושבי ירושלם

איגרת 1*

שאלו שלום ירושלם ישליו אהביך[1]

[עמ׳ 35] אוכלוסא קדישא ואבן הראשה לכל דבר שבקדושה, חרושה על לוח לבם,[2] ה׳ בם סיני בקדש.[3] כל העדה כולם קדושי׳,[4] רחמנים בני רחמנים,[5] גומלי חסדים בני גומלי חסדים,[6] השרידים אשר ה׳ קורא ומורה לצדקה בכל יום,[7] היא דקה מן הדקה [8] להשביע נפש שוקקה,[9] רודפי צדק,[10] מחזיקי כל כף, מצדיקי הרבים ככוכבים לעולם,[11] ששים ושמחים לעשות רצון קונם[12] בהונם ואונם, הנה הנם מקהלות תהלות ישראל אשר בערי העג׳אם[13] וכל גבוליהם מסביב,[14] ועטרותיהם בראשיהם,[15] הלא המה החכמים השלמים, הרבנים המצוינים על גרם המעלות להעלות נר מצוה ותורה,[16] ואחריהם כל ישרי לב, נדיבי עמים, עם אלדי אברהם,[17] ראשיהם, זקניהם, ומנהיגיהם וכל העוסקים עם הציבור לש״ש, בשלום יחדיו,[18] החיים והשלום לא יבצר מהם,[19] ה׳ עליהם יחיו אורך ימים עולם ועד[20] אכי״ר.

* ראה לעיל, עמ׳ 316.

1 תהלים קכב: ו.

2 ירמיהו יז: א.

3 תהלים סח: יח.

4 קדושים; במדבר טז: ג.

5 יבמות עט, ע״א.

6 כתובות ח, ע״ב.

7 יואל ג: ה ויואל ב: כג.

8 יומא מה, ע״א.

9 על־פי תהלים קז: ט.

10 ישעיהו נא: א.

11 דניאל יב: ג; ב״ב ח, ע״ב.

12 על־פי נוסח ברכת הלבנה; סנהדרין מב, ע״א.

13 פָּרָס; תרגום מילולי מן הערבית: בִּלַאד אלעַגַ׳ם.

14 במדבר לד: יב.

15 ברכות יז, ע״א.

16 על־פי משלי ו: כג.

17 תהלים מז: י.

18 על־פי תהלים ד: ט.

19 מלאכי ב:ה ובראשית יא: ו.

20 ישעיהו לח:טז ותהלים כא: ה.

אליכם אישים הנגשים אל ה׳[21] נקרא בקול ענות חלושה, הקבצו ושמעו בית יעקב וכל משפחות בית ישראל,[22] ודעו נאמנה, כי כשלה ירושלם יערה וכרמלה מימי הרעש הגדול,[23] הצר הצורר,[24] אשר בימיו החמס קם למטה רשע.[25] לא שלונו ולא שקטנו ממכתו האנושה, לא זורה ולא חובשה,[26] וכל השר הבא אחריו להשתרר בירושלם על עם דל ורפא ידים. האימים ישבו בה,[27] עצרת בוגדים,[28] כלם לדמים יארובו,[29] קבר פתוח גרונם, לשונם יחליקון.[30] חלקם שאלו בפיהם הב הב, בוזו כסף בוזו זהב,[31] כל היום חמס ושוד.[32]

ושוטטנו בכל חוצות ירושלם[33] לבקש מעות פי מדהבא[34] ולא נמצא, כי תם הכסף, והחובות חדשים גם ישנים[35] עולים עלינו במעלה עקרבים,[36] והנוגשים אצים[37] ולוחצים אותנו בחזקה, לכל היד החזקה,[38] ובאו מים עד נפש,[39] **[עמ׳ 36]** ותבחר מחנק נפשנו,[40] מי יאמין לשמועתנו,[41] ונאלמנו דומיה, כי אין הפה יכול לספר כל בית יוסף,[42] ובקרבנו יקד יקוד כיקוד אש המסים,[43] עד כי תם הכסף, וסף כוחנו ולבנו המס ימס כהמס דונג מפני אש[44] לאמר, את מי נשלח ומי ילך לנו

21 שמות יט: כב.
22 ירמיהו ב: ד.
23 ישעיהו י: יח ויחזקאל לח: יט; הרעש הגדול — ימי שלטונו של אבן פרוח׳.
24 אבן פרוח׳.
25 יחזקאל ז: יא.
26 ישעיהו א: ו; היינו, עדיין רובצת עליהם מעמסת החובות.
27 דברים ב: י.
28 ירמיהו ט: א.
29 מיכה ז: ב; הכוונה לממון ולא לדם.
30 תהלים ה: ו.
31 נחום ב: י.
32 על־פי הושע יב: ב: ״כל היום כזב ושוד״.
33 על־פי ירמיהו ה: א.
34 לבקש מעות, חלקן זהב.
35 שיר־השירים ז: יד.
36 היינו, שהריבית מנפחתם; מעלה עקרבים — מקום בגבול הדרומי של ארץ ישראל, ראה במדבר לד: ד.
37 שמות ה: יג; הנוגשים בעלי החובות.
38 דברים לד: יב.
39 תהלים סט: ב.
40 על־פי איוב ז: טו.
41 ישעיהו נג: א.
42 אולי צ״ל: לספר כל שבר בית יוסף.
43 ישעיהו י: טז.
44 תהלים סח: ג.

לאחינו,[45] הלוך ילך ובכה,[46] להודיע להם צער וסער מתחולל[47] ואש הבוער בירושלם קרית מלך רב,[48] ערבה כל שמחה[49] חגה ושבתה וכל מועדה, העיר שיאמרו משוש לכל הארץ[50] היתה עזובה, נטושה, כתושה, בידי אדונים קשים, ויושביה קצירי יד[51] לא מצאו חנינה, השר שואל והשופט בשילום,[52] וילכו בלי כח,[53] רמוסים, עמוסים, ולחוצים, מצד פזר גדול[54] פזור ההווה כי רב הוא אשר אין הדעת סובלתו. ועתה מקרוב נתרגשו עלינו גזרות, אשר בכל יום באים גאושיש[55] לגרשנו מעיר הקדש, באומרם שלא ישבו פה כי אם מאה וארבעה וארבעים נפשות אנשים, כסכום כסף גולגולתא דמלכא[56] שאנחנו פורעים מדי שנה בשנה,[57] וצריך לרצותם בכסף מלא, גם לשופט העיר,[58] כדי לדחותם מעלינו, ויקר מקרה זה לנו פעמים בתוך שנה אחת, מלבד הוצאות כסף גולגולתא דמלכא שנתרבו למעלה ראש, וכמעט אנחנו פורעים שתי פעמים הכסף גולגולתא. ועינינו זורמו מים עבות[59] בנים גם אבות, בראותנו כל הבא נידר ונידב מאת אחינו, ראשון ראשון מסתלק בפזורים זרים, ונשארים החובות בקומתן ובצביונן.[60] וזה כמה שנים שלחנו את אחינו פ' למחנכם קדוש, אולי יעלה לנו מרפא למחלתנו, ואין בשורה ממנו, אפי' כתב לדעת שלומו, על זה היה דוה לבנו,[61] מאנה הנחם נפשנו.[62]

כעת חפשנו את ירושלם בנרות[63] והקרה ה' לפנינו את פ' אשר מקרוב בא מארצות המערב[64] לשכון כבוד בארצנו, וחלינו לפניו והפצרנו בו עד בוש, ובראותו כי רב

45 על־פי ישעיהו ו: ח.
46 תהלים קכו: ו.
47 ירמיהו כג: יט.
48 תהלים מח: ג.
49 ישעיהו כד: יא.
50 איכה ב: טו.
51 מלכים ב, יט: טו.
52 מליצה על־פי מיכה ז: ג; הכוונה לממון שדורשים המושל והקאדי.
53 איכה א: ו.
54 מליצה על־פי שמו של אחד מטעמי המקרא.
55 צ'אוש; בתורכית חייל בדרגת סמל, מפקד על כמה חיילים. הללו היו גם קבוצת נושאי משרה בחצר הסולטאן, שלוחים וכרוזים של הדיוואן הקיסרי, וייתכן כי במובן זה הם מופיעים כאן.
56 מס־הגולגולת.
57 היינו, שיֵשבו בירושלים רק אותם יהודים הרשומים בפנקס משלמי מס־הגולגולת.
58 הקאדי של ירושלים.
59 תהלים עז: יח.
60 היינו, רוב הכסף מוצא לשוחד ולא נותר ממון לפרעון החובות.
61 איכה ה: יז.
62 על־פי תהלים עז: ג.
63 צפניה א: יב.
64 צפון אפריקה.

צערנו ודחקנו, הודה לדברינו לשים לדרך פעמיו, ולכתת את רגליו לדרוש בשלום ירושלם,[65] כי ירדה מטה מטה ותרד פלאים[66] מחמת כובד אבן ונטל החול[67] הוצאות ההווה אשר השתרגו עלו על צואריו,[68] חמשת אלפים גרושוש לשנה, אין נגרע מהם דבר,[69] וזה פרטן:

לשר אדוני הארץ[70] ואנשיו, וליושב על המשפט, השופט הארץ ואנשיו,[71] ולאויבנו פלילים[72] תקיפי ארעא, כל אחד די מחסורו אשר יחסר לו,[73] ובפרט לפלילים אשר להם אחוזת קבר עמק יהושפט המיוחד לנו לבית הקברות, עפרות [עמ׳ 37] זהב לו,[74] חק ומשפט, מדי חדש בחדשו,[75] מלבד כמה מיני אופני פזורים זרים, והוצאות לא נתנו להכתב. אין רגע בלי פגע.

וכל זה בהתנהגם עמנו במדת החסד והרחמים. אמנם כשמטים אחרי הבצע ואינם מתרצים כנהוג, כמעט חיים בלעונו,[76] מלבד המצוות הנהוגות בארץ הלזו הנשמה,[77] ועם היותנו עמוסי התלאות אנחנו מתמשכנים לתת לכסף מוצא,[78] גורל אחד לה׳,[79] להקים דגל תורתו. לבע״ת העניים צריך מדי שבת בשבתו עשרה גרושו׳ בתורת הספקה ללחם צר ומים לחץ,[80] הלא מצער היא ותחי נפשם.[81] ועוד עשרה גרושו׳ להחיות רוח שפלים[82] עניי הקופה ב׳ חתיכות[83] לגולגולת, אפי׳ כן אין הקומץ משביע את הארי.[84] ופרק עשרה מלמדי ת״ת אשר בהבל פיהם העולם מתקיים,[85]

65 על־פי ירמיהו כט: ז.
66 איכה א: ט.
67 משלי כז: ג.
68 איכה א: יד.
69 על־פי שמות ה: יא.
70 המושל.
71 הקאדי ופקידיו כגון הקסאם.
72 השיח׳ים מנהיגי המוסלמים בירושלים; על פי דברים לב: לא.
73 דברים טו: ח; השימוש בפסוק זה הוא אירוני, שהרי במקור מדובר בצדקה לעניים.
74 איוב כח: ו.
75 ישעיהו סו: כב.
76 על־פי תהלים קכד: ג.
77 יחזקאל לו: לה.
78 איוב כח: א.
79 ויקרא טז: ח.
80 ישעיהו ל: כ.
81 על־פי בראשית יט: כ.
82 ישעיהו נז: טו.
83 ראה לעיל, עמ׳ 169.
84 ברכות ג, ע״ב ועוד.
85 שבת קיט, ע״ב.

חמישה גרושו'. כל זה מתחלק מדי שבת בשבתו. והוצאות ביקור חולים שלשה גרושו'. כל זה מתחלק מדי שבת בשבתו חק בל יושבת.

ולא ידענו אנה נפנה לעזרה ביום צרה כי אם אל אחינו שבגולה, יהמו רחמיהם עלינו, וירא ה' ויחמול, ויאמר די לצרותינו, לבלתי הלאות אנשים בשלוחים אחר שלוחים, ולקוטי בתר לקוטי,[86] כי ידענו נאמנה את אשר הרבינו להעמיס על כת"ר אשר לא כדת, אולם גודל הלחץ שינה טעמנו טעם לפגם. הגם שאין להפליא אף אם יצאו גדודים השלוחים בכל חודש חליפות, לפי רב הצרות הסוערות על ירושלם, עניה סוערה,[87] לדרוש פדיונה מכל יוצאי ירך יעקב,[88] כי לא נעלם מעיני מעכ"ת, איך הוא חוב מוטל על כל איש אשר בשם ישראל יכונה, לחזק בדקיה ולהקים אשיותיה. ובשכר זאת שישו אתה משוש כל המתאבלים עליה.[89] לכן תחזקנה ידיכם קדש, והחלש יאמר גיבור אני[90] להרחיב ולהרבות מתן. הבכור כבכורתו והצעיר כצעירתו,[91] איש מכם לא יכלה בכסף מלא לרומם בית אלדינו. ולכונן עיר האלוהים אשר היא כעת פרוצה שלש עשרה פרצת, פרץ מרובה על העיקר העומד.[92] יעמד חי לפני ה'[93] המעמיד את ירושלם. כעת מהרו חוסו וחמלו על עניי ציון ואביוני ירושלם, ולמען ציון לא תחשו ולמען ירושלים לא ישקוטו,[94] עד יכוננו ועד ישימו את ירושלם תהלה וברכה בקרב הארץ[95] במעשה הצדקה, גאולת עולם תהיה לה במסת נדבת ידיכם, ושכר הוא לכם[96] ולבניכם עד עולם.

ומעתה על חסדי המקום אנחנו נשענים, ואח"כ על חסדי עבדי ה' וצדקתם, לחיותנו כיום הזה במנה יפה כמו שחר נשקפה,[97] לפדות עם בציון יושב ודומם כרחל לפני גוזזיה נאלמה.[98] ולא יכולנו להעלות **[עמ' 38]** על ספר אחד ממאה של הצרות, והתלאות, שואות ומשואות העוברים עלינו, עד כי שחה לעפר נפשנו, דבקה לארץ בטננו,[99] כי מדחי אל דחי ומפרך אל פרך לא יתנונו השב רוחנו, ויכלו ימים ולילות ולא יכילון מגילות.

86 ב"מ כא, ע"ב ועוד.
87 ישעיהו נד: יא.
88 עם ישראל; על־פי שמות א: ה.
89 ישעיהו סו: י.
90 יואל ד: י.
91 בראשית מג: לג.
92 על־פי עירובין י, ע"א: "פרץ מרובה על העומד לא תתיר בהן יותר משלש עשרה אמה ושליש".
93 היינו, הנודב כסף לירושלים יזכה לחיי עולם הבא; על־פי ויקרא טז:י.
94 על־פי ישעיהו סב: א.
95 על־פי ישעיהו סב: ז.
96 במדבר יח: לא.
97 על־פי שיר השירים ו:י.
98 ישעיהו נג: ז.
99 תהלים מד: כו.

ע״כ ראוי לכם כהני ה׳ לצאת לעזרת ה׳ בגיבורים,[100] ואל ימעטו לפניכם תלאותנו, לכך יקדמונו רחמי צדקתכם כי עת לחננה,[101] ודרשו בשלום ירושלם, כי בשלומה יהיה לכם שלום.[102]

ואנחנו לא נחשה מהעתיר אל ה׳ שוכן ציון בעד שלותכם וטובתכם כל הימים, וישבתם לבטח וחרב לא תעבור בארצכם,[103] ואדון השלום יושיבכם במנוחות שאננות, השקט ובטח ינחיל אתכם, ושובע ברכותיו יופיע וישפיע על ראשיכם מלמעלה. שלושה אלה בני חיי ומזוני[104] לא יבצר מכם עד עולם, ועיניכם תראינה חזה ציון קרית מועדנו נוה שאנן וכ׳.[105]

100 שופטים ה: כג.
101 תהלים קב: יד.
102 ירמיהו כט: ז.
103 ויקרא כו: ו.
104 מו״ק כח, ע״א.
105 ישעיהו לג: כ; המעתיק השמיט את המשך המליצה יחד עם החתימות והתאריך.

איגרת 3*

[עמ׳ 39] עם ה׳ נביאים,[1] עטרת תפארת לעמוסי בטן,[2] השרידים אשר ה׳ קורא ומורה לצדקה[3] להשביע נפש שוקקה,[4] חמדת עדת אבירים,[5] גבורים לעמוד בפרץ, מצדיקי הרבים ככוכבים, לעולם ועד יאירו, יזהירו כזהר הרקיע,[6] עושי צדקה בכל עת,[7] לא ייעפו ולא ייגעו,[8] דמים בדמים ניגעו[9] מיום ליום ומחדש לחדש לקרוא לשבויים דרור ולאסורים פקח קוח,[10] ואשר כח בהם לעמוד בהיכל המלך,[11] מנשרים

* ראה לעיל, עמ׳ 316.
1 במדבר יא: כט.
2 על־פי נוסח ברכת הלבנה: סנהדרין מב, ע״א.
3 יואל ג: ה ויואל ב: כג.
4 על־פי תהלים קז: ט.
5 תהלים סח: לא.
6 על־פי דניאל יב: ג; ב״ב ח, ע״ב.
7 תהלים קו: ג.
8 ישעיהו מ: כח.
9 מליצה על־פי הושע ד: ב; הנקודות מעל ״דמים״ מרמזות לדמים שהם ממון, ואפשר שגם למספר 44. סכום החובות היה על פי האיגרות 44,000 גרוש.
10 ישעיהו סא: א.
11 דניאל א: ד.

קלו מאריות גברו,[12] ששים ושמחים לעשות רצון קונם[13] בהונם והונם.[14] הנה הנם קהלות תהלות ישראל אשר בעיר פ', ועל צבא מטה מעטה תהלתם, החכמים השלמים וכן רבים, דיינים המצויינים על גרם המעלות, להעלות נר מצוה ותורה,[15] ואחריהם כל ישרי לב, ראשיהם, זקניהם, ושופטיהם וכל העוסקים עם הצבור לש"ש, בשלום יחדיו, ה' עליכם יחיו,[16] יהיו נגד ה' תמיד, מעתה ועד עולם, חיים עד העולם[17] אנס"ו.

מאחר עלות תחנה ותפלות ימים ולילות לנורא תהילות, ירום ונשא וגבה כס יקרתכם,[18] הננו אתאנו בקול ענות חלושה', כי נותרה בת ציון כמלונה במקשה',[19] וירושלים רבתי בגויים רבתי בדעות', שבעה ברעות' מרוב מאורעות' בכל רגעים ושעות', מיום ארץ נתנה בידי רשע,[20] זה ששה חודשים[21] העביד אותנו בפרך, וילחץ את ישראל בחוזקה לאכול עניי'[22] מארץ',[23] ויפרץ פרץ' על פני פרץ',[24] איש לא נעדר', אשר לא דש בקרן ודרדר[25] וביסורין קשין, ויהי המה מריקים שקיהם',[26] ויצאו נקיים מנכסיהם', והעמידם על גלדיהם',[27] אחר אשר מלא כריסו, כיסו, רויה מהכולל', מתגולל' בדמים[28] לאלפים ולרבואות, ונשתקעו המאות רק לשרי המאות אשר לו ולמשלחת מלאכיו הרעים,[29] הבאים לגבות ולקבל הטלת המעות, ויצבור כעפר כסף, וכחומר הכין מלבוש,[30] ואין קצה לאוצרותיו,[31] מאשר עשק רצץ[32] דלים,

12 שמואל ב, א: כג.
13 על־פי נוסח ברכת הלבנה; סנהדרין מב, ע"א.
14 צ"ל כנראה: ואונם.
15 על־פי משלי ו: כג.
16 תהלים ד: ט וישעיהו לח: טז.
17 תהלים קלג: ג.
18 על־פי ישעיהו נב: יג.
19 ישעיהו א: ח; הסימן כאן וביתר חלקי האיגרת מדגיש את החריזה.
20 איוב ט: כד; הכוונה כאן לאבן פרוח'.
21 מכאן אנו למדים שהאיגרת נכתבה בחודש אב שפ"ה (1625).
22 עניים.
23 משלי ל: יד ושופטים ד: ג.
24 על־פי בראשית לח: כט ואיוב טז: יד.
25 הנקודות מעל למלים מרמזות כאן כנראה למלה "שר" — המושל בלשון האיגרות.
26 בראשית מב: לה.
27 היינו, הותירם בעורם בלבד.
28 ישעיהו ט: ד; הנקודות מעל למלה דמים מרמזות לממון (ראה לעיל, הערה 9).
29 על־פי תהלים עח: מט; הכוונה לגדוד השכירים שהביא עימו אבן פרוח' לעיר (חרבות ירושלם, דף ג, ע"ב). הכותב רוצה לומר, החיילים השכירים לבדם שדדו מאות גרוש, שערו עתה בנפשכם כמה שדדו הוא עצמו ופקידיו.
30 איוב כז: טז.
31 ישעיהו ב: ז.
32 נראה שיש כאן משחק באותיות שר"צ — "שר" — הוא המושל, ו"שרץ" — כינוי גנאי לאבן פרוח'

אין נקי. למי אוי, למי אבוי,[33] צירוף אחר צירוף, בזוזי ובזוזי דבזוזי,[34] וליוצא ולבא אין שלום מהצר.[35] ותקצר נפשנו בעמל[36] לבקש ממון מההמון על חד תרי ואיננו,[37] כי תם הכסף מהעיר, והשאיר את ירושלם כמצולה שאין בה דגים,[38] ויושביה כחגבים,[39] נכאבים׳, נחבאים במחילות עפר ובנקיקי הסלעים, מפני פחד הצר ומחמת זדונו, וישם את ירושלים שממה, סוגרת ומסוגרת אין יוצא ואין בא[40] מבית לחוץ מחמת אימת חמת המציק, ולא שוה להם,[41] כי צוה לחפש את ירושלם בנרות,[42] ולהוציא הנחבאים ממסגרותם,[43] ויאכל גם אכול את כספם[44] על אפם ועל חמתם,׳ וידל ישראל מאד.[45]

על זאת יאות לנו עשות מספד כתנים ואבל כבנות יענה,[46] דבר רגיז רעייא על עניא משוי לון נגידא סמיא[47] **[עמ׳ 40]** ועונותינו גרמו יָנוּח שֵׁבֶט הָרֶשַׁע עַל גורל צדיקו של עולם[48] לאכול עניי הצאן, ואין מושיע. ומתגרת צר שערי בתי כנסיות ובתי מדרשות ננעלו, ושערי דמעה לא ננעלו,[49] בראות ידו פרש צר,[50] ותפס מלמדי תינוקות, וגרר אותם בחבלים על ראשיהם, צואריהם מהודקים קשורים ותלואים מאחוריהם, ועוד ידם נטויה במקל, ורצועה עליהם להודות על פיסוק הדמים כרצונם.[51] עד שעונים אמן ב״כ,[52] והולכים נעים ונדים מחצר לחצר ומבית לבית, מתדפקים על דלתי פתחי עם דל והלך הנשאר {הנשאר} בציון והנותר בירושלם,[53] מתחננים לאנשים ונשים

33 משלי כג: כט.
34 כתובות קיב, ע״ב ועוד.
35 זכריה ח: י; רומז לסגירת העיר על־ידי חיילי אבן פרוח׳.
36 על־פי שופטים י: טז.
37 היינו, הפרנסים מבקשים ללוות מן המוסלמים ממון בריבית של 50%, אך אפס הכסף מן העיר.
38 ברכות ט, ע״ב ועוד.
39 ישעיהו מ: כב.
40 יהושע ו: א.
41 לא הועיל להם; על־פי אסתר ה: יג.
42 צפניה א: יב.
43 הכלא שנסגרו בו מרצונם; על־פי שמואל ב, כב: מד.
44 על־פי בראשית לא: טו.
45 שופטים ו: ו.
46 מיכה א: ח.
47 כאשר רוגז הרועה על צאנו הוא מסמא את עיני התיש מנהיגם — ב״ק נב, ע״א; רומז לאבן פרוח׳ שהיה שתום עין.
48 על־פי תהלים קכה: ג; ייתכן שהנקודות מעל למלים באות לרמז, שמשמעות המשפט כאן הפוכה ממשמעותו בתהלים, שהרי שבט הרשע — אבן פרוח׳ — מכה ביהודי ירושלים.
49 על־פי ברכות לב, ע״ב: ״ואף על פי ששערי תפילה ננעלו, שערי דמעה לא ננעלו״.
50 איכה א: י.
51 כרצון מעניהם.
52 בעל כורחם; על־פי שבת קיט, ע״ב.
53 ישעיהו ד: ג.

כשבויי חרב, לקבוץ על יד פדיון נפשם. על זה ידוו כל הדוים,[54] הלילו ליום,[55] ערכו עלינו קינה, אל תידום בת עיניכם,[56] ותרדנה עיניכם דמעה,[57] אולי יחנן ה׳ שארית ציון.

הן אלה קצת דרכיו הרעים ומעשיו המקולקלים, שאם באנו לחבר ולספר את כל התלאה שואה ומשואה אשר מצא ורבצה על הארץ הלזו הנשמה,[58] מיום שנטלה השררה מיד השר הישר מחמד פאשׁה,[59] ועמד על כנו נבזה המן הרע הזה, איש צר ואויב,[60] שרש נחש[61] המצר לישראל, בלי ספק לא יכילם ספר, ותקצר יד כל סופר מהיר להגיד כל רעת ורשעת זד יהיר, לץ שמו[63] יוחק אכי״ר.

ועתה מי גם בכם להסגיר דלתי ההתרשלות,[64] ויפתח שערי הקנאה לנקום נקם מכלב ביש זה, להשיב בחימה שבעתיים אל חיקו, להלין נבלתו על העץ,[65] ועלה באשו, ותעל צחנתו, למען ישמעו ויראו הבאים להשתרר אל עיר אלדינו לעתיד, ולא יוסיפו לעשות כדבר הרע הזה.

ומי זה האיש ירא ה׳ אשר ישמע צרותינו אלה ולא יחם לבבו, והנפש אשר לא תעונה לחילול שבתותינו ולשפלותינו עד עפר, ומאמנה ופרפר גברו ועלו צרותינו,[66] כי ידעו נאמנה כי קודם ראש השנה קריה נאמנה[67] נעזבה, אין מנהל לה,[68] ואין מחזיק בידה בטפול הנהגתה, ועמדה ברפיון כמו חדש ימים[69] מחמת כובד החובות ופרעון הריוח {הנז׳ והוצאת בקור חולים} הנמשך מהם, וההוצאה הגדולה הנצרכת לעיר בכל שנה קרוב לה׳ אלפים גרו׳ לתמידין כסדרן,[70] ופרעון הריוח הנז׳, והוצאת ביקור חולים, ושכירות בית החיים ומנת האומות[71] כל אלה חברו משא לעיפה,[72]

54 נזיר כג, ע״א ועוד.
55 על־פי יחזקאל ל: ב.
56 על־פי איכה ב: יח.
57 על־פי ירמיהו ח: יז.
58 יחזקאל לו: לה.
59 מושל ירושלים לפני אבן פרוח׳ (ראה לעיל, עמ׳ 37).
60 אסתר ז: ו.
61 על־פי ישעיהו יד: כט.
62 על־פי גיטין נו, ע״ב: כל המצר לישראל נעשה ראש.
63 משלי כא: כד.
64 ההתרשלות שאפשרה את עלייתו של אבן פרוח׳ לשלטון; על־פי מלאכי א: י.
65 מבקש לעשות ההפך מן המצווה בדברים כא: כג.
66 אמנה ופרפר — שני נהרות בסוריה (מלכים ב, ה: יב). וכאן — לשון הפלגה.
67 כינוי לירושלים; ישעיהו א: כא.
68 ישעיהו נא: יח.
69 אלול שפ״ד (ראה לעיל, עמ׳ 127).
70 על־פי ברכת קדושת־היום בתפילת מוסף.
71 הכסף המשולם למושל, לשופט, לפקידיהם וחייליהם.
72 על־פי בראשית יד: ג וישעיהו מו: א.

וכשל כח הסבל,[73] באופן שפרקו הפרנסי׳[74] על הצבור מעליהם. וכראות חכמי ירו׳ תוב״ב שהעיר משולחת ונעזבת ח״ו למקרה ופגע,[75] חלו פנינו עד בוש שנקבל עול העיר עלינו, ולא תהיה עדת ה׳ כצאן אשר אין להם רועה,[76] והבטחונו הבטחות נאמנות: ארבעה הם קטני ארץ והמה חכמים מחוכמים לפני היכל ה׳,[77] כאמירה לגבוה,[78] ישוטטו אחר חג הפסח בד׳ פינות העולם לדרוש בשלום ירושלם,[79] [עמ׳ 41] ולפדות אותה מחובותיה, מאשר יקבצו ע״י[80] מנדבת עם אלדי[81] אברהם, ולמחות החובות שהשתרגו עלו לסך אלפים באותו פרק. ובכן נכנסו בעובי הקורה לשרת בקודש, כי שמנו באלדים כסלנו[82] שע״י שליחות החמ׳ הנז׳[83] יתוקן הכל.

ויהי היום קרה המקרה הרע הזה, למשל בנו איש צר ואויב,[84] צורר היהודים,[85] וצורר אותם בכל יום לא ישבות, כדגים שנאחזים במצודה רעה,[86] גוזז וחולב אותם עד בלתי השאיר להם מחיה, ומחמת זה צרו צעדינו מלכת ברחובותינו,[87] וישם בסד רגלינו,[88] ובנפשינו נביא לחמנו[89] צר, ויהי מה להחיות נפשות אנשי ביתינו ועוללינו העטופים ברעב מחוסר כל. על זאת תרד עינינו דמעה, ועפעפינו יזלו מים,[90] כנחלים נטיו.[91] על מה עשה ה׳ ככה לארץ הזאת מהחורי האף הגדול.[92] ואם יש איזה חכם בעיר, הנה הוא נחבא אל הכלים, לא נודע מקומו איו,[93] כי בכל יום מחליף מכון

73 נחמיה ד: ד.
74 הפרנסים.
75 על־פי ישעיהו כז: י.
76 מלכים א, כב: יז.
77 מליצה על־פי משלי ל: כד; רבני העיר הבטיחו לפרנסים שארבעה שליחים יצאו לגולה לאחר חג הפסח.
78 ההבטחה שהבטיחו היא כאמירה לגבוה (=הקדשת דבר־מה לבית המקדש) — על־פי קידושין א, ו (״אמירתו לגבוה כמסירתו להדיוט״).
79 על־פי ירמיהו כב: ז ותהלים קכב: ו.
80 על יד; על־פי משלי יג: יא.
81 על־פי תהלים מז: י.
82 על־פי תהלים עח: ז.
83 שעל ידי שליחות החכמים הנזכרים.
84 אסתר ז: ו.
85 אסתר ג: י.
86 קהלת ט: יב
87 על־פי איכה ד: יח; וראה לחם דמעה, שם, והשווה לעיל, עמ׳ 36, הערה 82.
88 איוב לג: יט.
89 איכה ה: ט.
90 על־פי ירמיהו ט: יז
91 במדבר כד: ו.
92 על־פי דברים כט: כג.
93 על־פי נחום ג: יז

שבתו, מחמת חימת משלחת מלאכיו הרעי׳[94] המחפשי׳[95] בכלי׳[96] והנשארים נסו לקול תתו המון מים,[97] מי המרים המאררים,[98] בסיגופים קשים ורעים, מכה ומשקה את עם ה׳, לאמר בוזו כסף הבו זהב,[99] ויפנו עורף, ברחו וימלטו, הניחו ביתם, עזבו נחלתם, ותהי להם נפשם לשלל, באופן שאין גם א׳ לחתוך בסיפור צרותינו אלה, כ״ש ללכת בשליחות שנדרו לה׳. וגם אסורים בזיקים,[100] גם אנחנו, מחמת הצֹר[101] הצורר, לבלתי יעמק שאלה על הק״ק, או הגבה למעלה כמנהגו,[102] כי קבר פתוח גרונו,[103] עכ״ז לא חדלנו מהשגיח על עם דל יושב ציון, לתת להם הספקתם, וקופת העניים והאביונים מדי שבת בשבתו, עם היותנו לחוצים ועמוסים כקדוח אש המסים,[104] נהרי נחלי בליעל,[105] יבעתונו תביעותיו ומאכלות מתלעותיו,[106] אין רגע בלי פגע על הכלל ועל הפרט.

וממקום שבתנו טמונים ונחבאים. משם חפרנו אוכל לאוכל ונהנה משלחן גבוה,[107] ולפרעון ריוח החוב האומות.[108] לא השארנו עוללות[109] מכסף וזהב ברשותינו שלא משכננו אותו, ועוד הוספנו למשכן קרקעותינו וגופנו על דבר כבוד שמו, להציל כמה נפשות מישראל, הנלכדים ברשת הצר, לפדות נפשם ממות, ממכה רבה בלי חמלה, ולהעמ׳[110] המקום המקודש הזה כיד ה׳ הטובה עלינו. ועתה מחמת הצרות האחרונות

94 הרעים; על־פי תהלים עח: מט; הכוונה לגדוד השכירים של אבן פרוח׳ (חרבות ירושלם, דף ג, ע״ב).
95 המחפשים.
96 צ״ל כנראה: בכלים. משמעות הנקודות מעל למלה זו. אינה ברורה. אולי הכוונה לעשרים־ושניים חיילים?
97 על־פי בראשית יד: י וירמיהו י: יג.
98 במדבר ה: יח.
99 נחום ב: י.
100 על־פי איוב לו: ח; זיקים = אזיקים.
101 מרמז לשר, המושל. בפי הספרדים נהגית הצד״י בדומה לש״ן.
102 היינו, הפרנסים אינם מעיזים לצאת מפתח בתיהם. פן יתפסם המושל, וידרוש מהם ממון נוסף. על־פי ישעיהו ז: יא.
103 על־פי תהלים ה: י.
104 ישעיהו סד: א; במקור: הַמָּסִים, שפירושו כנראה ענפים יבשים. ואילו באיגרת: הַמַּסִּים.
105 מליצה אירונית על־פי איוב כ: יז: ״נהרי נחלי דבש וחמאה״.
106 על־פי שמואל ב, כב: ה.
107 שולחן גבוה הוא הקדש, והנהנים ממנו הם הכהנים (ביצה כא, ע״א ועוד). כאן הכוונה לתלמידי חכמים.
108 הכסף שחייבים למוסלמים.
109 על־פי עובדיה ה.
110 ולהעמיד.

[ ][111] החובות בפרט, כי לא נתרצה הצַר[112] לקחת מנתו הנהוג אפי׳ בתשלומי כפל, כי אם על אחת ארבע,[113] ופתח לנו צבת של נזיקין, ולבנו יחרד ויתר פן **[עמ׳ 42]** ישאר לחוק לבאים אחריו. והנה על החובות הראשונות היינו מצטערים ונחנקי׳,[114] כ״ש עתה כי חתה ומטה ידינו, ותרד פלאים,[115] והחכמים הנ״ל נפוצו, איש לדרכו פנו, וחדלו אורחות שליחותם מחמת דוחקם וצערם,[116] ואנחנו לא נדע מה נעש׳,[117] אם אמרנו נעמוד בפרץ, כבר כלתה פרוטה ואין אנו מוצאים בריוח אפי׳ בערך חמישים למאה.[118] ואם נניח לארץ בידי הצַר,[119] ונברח גם אנחנו ככל המון ישראל אשר ברחו לנפשם, נפיק מיניה חורבה,[120] חמירא סכנתא[121] ח״ו לצודד נפשות מישראל, כי אותה אָוְתָה קותה נפש רשע, אותה רע,[122] על כך אנחנו ח״מ[123] מפילים תחנוננו לפני הדרת יקרת מעכ״ת, למען ציון לא תחשו, ולמען ירושלם לא תשקוטו[124] לחונן ולכונן עיר האלדים במיסת נדבת ידכם[125] ההרחבה, כמנהגכם הטוב להסיר חרפת החובות מעל ירושלם, כי לא נופלת היא ממצות פדיון שבויים המוחזקת בידכם, והביטו וראו שפדיון ירושלם, עודף על פדיון שבויים, דכולהו אתנהו בה[126] מארבע אבות נזיקים,[127] ג״כ[128] בפרט בזמן המושל הזה אשר לא ישא פני זקן ונער לא יחון,[129] וכל ישעו וחפצו לשרש ולעקר ח״ו שם עברי, מה שאין כן בשבויים בידי אדוניהם, שכל אחד מקוה להרויח בו, ומשגיח עליו בעין החמלה לתת לו לחם ושמלה. וזה,[130] ימות בלא עתו, איבת עולם בלבו, ובקרבו ישים ארבו,[131]

111 תולעת כרסמה כאן בדף.
112 מרמז לשר, המושל (וראה לעיל, הערה 101).
113 היינו, הכפיל פי ארבע את התשלומים המגיעים לו.
114 ונחנקים.
115 איכה א: ט.
116 הכוונה לארבעת החכמים, שהיו צריכים לצאת בשליחות הקהילה.
117 נעשה; דהי״ב כ: יב.
118 בריבית של 50%.
119 ראה לעיל, הערה 101.
120 יצא מזה חורבן; שבת כט, ע״ב.
121 חמורה הסכנה; על־פי חולין, ע״א.
122 כי אוֹתָה אָוְתָה קותה נפש רשע אָוְתָה רע; על־פי משלי כא: י.
123 חתומים מטה.
124 על־פי ישעיהו סב: א.
125 על־פי דברים טז: י.
126 ב״ב ח, ע״ב: השבי מאחד בתוכו את ייסורי החרב, המוות והרעב.
127 על־פי ב״ק א, א.
128 גם כן.
129 על־פי דברים כח: נ.
130 אבן פרוח׳.
131 ירמיהו ט: ז.

לנקום ולנטור לישראל כעמלק ראש צרים. לכן כל הבא מידו לעקור ע״ז[132] זו מארצנו ולמחו׳[133] שמו מן העולם, מצוה רבה קא עביד,[134] וצדקתו עומדת לעד, לעולם, כי בלאו הכי לא תשקוט ירושלם מתגרתו, אחר אשר טעם בה טעם לשבח,[135] ויעש פימה עלי כסל[136] משוד עניים, לא ישקוט עד אשר ישימנה תל עולם, והאדמה תשאה שממה[137] מבלי בניה ח״ו. לכן רבותינו אלופינו לראש שאו ידיכם קדש, ותנו כבוד לה׳ שוכן ציון, לעלות לנו ארוכה ומרפא בשני הצדדים, אם לבער קרץ מכאיב הזה מעיר אלדינו, להשליכו אל ארץ אחרת[138] בהרי החושך לפחו׳,[139] אם לא איפשר לגדעו מן העולם, ואם להעלות לנו מנה ראויה להתכבד לפי הצורך והלחץ אשר אנחנו בו, וכל אחד, איש לפי מהללו, יקבל עליו לתת את תרומת ה׳ בשם תמיד מדי שנה בשנה, והיתם מגישי מנחה בצדקה[140] [ ] [ ] [ ],[141] ותעמוד לכל בית ישראל כלו למגן וצנה[142] מכל רעות המתרגשות [ ][143] קרובה, כאמור שמרו משפט ועשו צדקה, כי קרובה ישועתי לבוא וצדקתי **[עמ׳ 43]**להגלות,[144] ומה גם לגדור פרצות ירושלם, כסא ה׳, היא המצוה העולה לרצון תמי׳[145] לפני ה׳, ואם קצרה לשוננו לדבר תחנונים כפי גודל חשיבותם, אל יאשימונו בזה, כי זה אלדים אלדינו עולם ועד[146] עד בנו היום, שלבנו בל עמנו, כי חיינו אינם חיים, ועליכם כהני ה׳ השלכנו יהבנו להיות לנו לפה, ולהליץ בעדינו, ולכל הק״ק ישנסו בעוז מתנם להחזיק בידינו משם, והאדמה לא תשם[147] ח״ו, ואין לנו שלוחים טובים מכם, במתק שפתותיכם תמשכו רחמי׳,[148]

132 על־פי ברכות ט, א: ״[הרואה] מקום שנעקרה ממנו עבודה־זרה אומר ׳ברוך שעקר עבודה זרה מארצנו׳״.
133 למחות.
134 מצווה רבה הוא עושה.
135 לאחר שנוכח לדעת שניתן לסחוט כספים מיושבי ירושלים, לא יעזבנה עוד; מליצה על־פי ע״ז סז, ע״ב.
136 איוב טו: כז.
137 ישעיהו ו: יא.
138 על־פי דברים כט: כז.
139 לפחות.
140 על־פי מלאכי ג: ג.
141 תולעת כרסמה בדף. שלוש מלים אינן ניתנות לקריאה.
142 על־פי תהלים לה: ב.
143 ראה לעיל, הערה 141.
144 ישעיהו נו: א.
145 תמיד.
146 על־פי תהלים מח: טו.
147 בראשית מז: יט.
148 רחמים.

רחמנים[149] בני רחמנים[150] עלינו, להיות מעיר לעזור,[151] כי עת לחננה,[152] ובטחנו בה׳ ע״י מעכ״ת ישמחו עיר אלדים[153] גומלי חסדים בני גומלי חסדים,[154] והחלש יאמר גבור אני[155] להחזיק במעוז ירושלם, להכין אותה ולסעדה.[156] לכן שמחו את ירושלם וגילו בה כל אוהביה, שישו אתה משוש כל המתאבלים עליה,[157] ואנחנו לא נחשה מהעתיר אל אלדינו זה עומד אחר כתלנו משגיח,[158] יניח ברכה ערוכה בכל ושמורה במעשה ידיכם,[159] ויעלכם גם עלה[160] לחזו׳[161] בנועם ה׳ ולבקר בהיכלו[162] ככל אות נפשכם [63] הרמה והנשאה, וכנפש וחפץ סובלי צרות צרורות תכופות זו על זו, דורשי שלומכם כל הימים, חותמים בתוככי ירושלם,[164] עינינו יורדו מים,[165] בסדר וכו׳ בשנת וכו׳.[166]

149 משמעות הסימן על הנו״ן אינה ברורה.
150 יבמות עט, ע״א.
151 שמואל ב, יח: ג.
152 תהלים קב: יד.
153 תהלים מו: ה.
154 כתובות ח, ע״ב.
155 על־פי יואל ד: י.
156 ישעיהו ט: ו.
157 ישעיהו סו: י.
158 ראה להלן, איגרת 65, הערה 68.
159 על־פי שמואל ב, כג: ה.
160 על־פי בראשית מו: ד.
161 לחזות.
162 תהלים כז: ד.
163 על־פי דברים יב: כ.
164 תהלים קטז: יט.
165 על־פי איכה א: טז.
166 התאריך הושמט בידי המעתיק.

איגרת 4*

נחלת סגולת גולת אריאל, מקריבי קרבן על מזבח ההראל, מגישי מנחה בצדקה[1] בהר מרום ישראל, מחזיקי בדקי התורה,[2] מעמיה[3] הבכייה והגזרה, וללב נדכאים ולרוח שפלים מרבים המשרה, ונכשלים אזרו בהם חיל וגבורה, ומזיו צדקתם וחסדם מלאה

* ראה לעיל, עמ׳ 317.
1 מלאכי ג: ג.
2 על־פי יחזקאל כז: ט, כז.
3 צ״ל כנראה מעמקי (?).

הארץ אורה, הלא המה אחינו, אנשי שלומינו, ק״ק שבעיר פ׳, שריהם, ראשיהם, נסיכהם ורוזניהם העוסקים עם הצבור לשם שמים, ועל צבא תהלתם עיני העדה החכמים השלמ׳[4] מצדיקי הרבים,[5] שמים מחשך לאורה,[6] עמהם עז וגבורה, משיבי מלחמת[7] שערה,[8] ה׳ עליהם יחיו[9] יהיו עולם לפני אלדים אמן.

הן זאת על דברת שאון העיר רבתי עם ירושלם,[10] בת עין שואן ברעש, קול מהיכל ומסלדה בחילה,[11] כשלה ירושלם,[12] יערה וכרמלה עלה חרולים, סרבים וסלונים[13] עדה נסוכה, דכו במדוכה עד דכדוכה, שלמות צלמות ולא סדרים,[14] זיקות מאזרים אכזרים,[15] המים המאררים,[16] שטפונו, אכלונו, הממונו, הפשיטו עורינו מעל בשרינו. בקום עלינו אדם וכו׳[17] ויתלקטו אליו אנשים ריקים ופוחזים[18] ואויבינו [עמ׳ 44] הפלילים,[19] ונועצו לב יחדו[20] לכרות את שם ישראל מעיר הקדש ח״ו, והוכרחנו לפתותם ולסתום את פיהם ברצי כסף קרוב לאלפים גרושו׳, ועוד ידם נטויה, בראותם קבוץ גליות אחינו ממזרח וממערב, מצפון ומתימן,[21] עלו לירושלם כיונים אל ארובותיהם,[22] בם עור ופסח, זקנים וזקנות, יתומים ואלמנות.[23] ושכננו הרעים בני

4 השלמים.
5 דניאל יב: ג; ב״ב ח, ע״ב.
6 על־פי ישעיהו ה: כ.
7 צ״ל: מלחמה; על־פי ישעיהו כח: ו.
8 ישעיהו כח: ו.
9 ישעיהו לח: טז.
10 היינו, קול הזעקה העולה מן העיר הוא המעיד על סבלותיה; על־פי איכה א: א וישעיהו סו: ו; אלא שמשמעות המשפט כאן הפוכה. שם נשמעים קולות הרעש של ה׳ העוזר ליראיו וכאן של העיר הסובלת תחת יד מושלה.
11 על־פי איוב ו:י (רש״י שם: אסלדה בחילה — אדאג ברעדה).
12 ישעיהו ג: ח.
13 כל חלקה טובה בקהילה כוסתה בקוצים היינו, כל עשירי הקהילה התדלדלו; על־פי ישעיהו י: יח ויחזקאל ב: ו.
14 על־פי איוב י: כב.
15 ניצוצות אש הנזרים בידי אנשים אכזריים, תיאור רדיפותיהם של מושלים אכזריים: על־פי ישעיהו נ: יא.
16 במדבר ה: כב.
17 תהלים קכד: ב; המעתיק השמיט כאן את המליצות הנוגעות לאבן פרוח׳.
18 שופטים ט: ד; הכוונה ככל הנראה לחייליו השכירים של אבן פרוח׳.
19 ראה לעיל, איגרת 1. הערה 72.
20 תהלים פג: ו.
21 על־פי תהלים קז: ג; כתב כאן ״מתימן״ במקום ״מים״, כדי להדגיש את הארץ שממנה באו היהודים לירושלים.
22 ישעיהו ס: ח.
23 על־פי ירמיהו לא: ח — ״בם עור ופסח הרה ויולדת יחדו״.

אדום[24] הם בצידנו לשיכים ולנשנינים[25] לאמר, הן עם בני ישראל רב ועצום ממנו,[26] ולמה אתם לוקחים מאתנו מדות גרושו׳,[27] והם במִשכנות בוטחות,[28] וכהנה רבות מפתים לגדולי הארץ, ומיעצים אותם לאמר, לפחות הגרשו כל הבא מקרוב, ולא ישארו כי אם דלת הארץ אשר על כל אלה הטינו עצמנו למס עובד, עד אשר כשל כח הסבל בעם נבל, ונשארנו ללעג וקלס לסביבותינו.[29] ואחרון הכביד,[30] כי לא המטיר ה׳ על הארץ,[31] ועלה השער בגרם המעלות,[32] והלואי ימצאו מיני מזונות, ורבו למעלה ראש בני הישיבות והעניים האוכלים פת בג המלך,[33] עד שצריך להם מאה גרושו׳ בכל חדש בהצטרפותם פרס המלמדים. ואין אתנו בשם עשיר יקראו, כי אם שנים שלשה גרגרים,[34] וליוקר השערים אל צרור נקוב משתכרים,[35] והחובות עולים במעלה עקרבים[36] קרוב לשלשת אלפים זהובים,[37] מלבד תמידים כסדרן ומוספין כהלכתן,[38] חקים אשר לא טובים.[39] ויהי[40] היום הזה קנא ה׳ לארצו,[41] ויחמול על עמו דלי ציון ואביוני ירושלם, ויסר את {אופן}[42] הממשלה מהצֹר הצורר הנז׳, ויתנה לשר הישר פ׳ באשֹה,[43] שינחמנו מעצבוננו מעט קט, ולפי ששמענו דברת רבים מגור מסביב,[44] שהפלילים[45] רוצים לעזור בכל כחם, שתחזור הממשלה לבן פרוך, שהיה

24 הנוצרים.
25 ביטוי זה לא נמצא בשום מקום אחר. ואולי צ״ל : לשכִּים ולצנינים. (על־פי במדבר לג: נה). אפשר ש״נשנינים״ בא לרמוז על כך שהיהודים נושים בהם כסף.
26 שמות א: ט.
27 גרושוש? ואולי צ״ל: מדות גדושות?
28 מליצה על־פי ישעיהו לב: יח; רומז לכסף, שהלוו היהודים לנוצרים בעיר (ראה לעיל, עמ׳ 86–90).
29 תהלים מד: יד; עט: ד.
30 ישעיהו ח: כג.
31 על־פי בראשית ב: ה; היינו, הייתה בצורת.
32 הייתה עליית מחירים (על־פי מלכים. ב, ט: יג).
33 על־פי דניאל א: ה.
34 על־פי ישעיהו יז: ו.
35 על־פי חגי א: ו.
36 היינו, הריבית מנפחתם (ראה לעיל, איגרת 1 הערה 36).
37 דוקאטים: כ־7,500–10,000 גרוש (על־פי דרכי ציון, יערי, מסעות, עמ׳ 273).
38 על־פי ברכת קדושת היום בתפילת מוסף.
39 על־פי יחזקאל כ: כה.
40 משמעות הסימן על האות יו״ד אינה ברורה.
41 על־פי יואל ב: יח.
42 על־פי שמות יד: כה.
43 פאשא: תוארו של מושל ירושלים למן המאה הי״ז, הכוונה כאן למחמד פאשא (ראה לעיל, עמ 50).
44 ירמיהו כ: י (שם: ״דבת רבים״).
45 השיח׳ים המוסלמים.

הולך אחר עצתם, קמנו ונתעודד לבקש איש מהיר במלאכתו,[46] וימן ה׳ לידינו איש כלבבנו פ׳, אשר לבש בגדי קנאה לכתת רגליו למחנה קדשם, לשמיע במחנה העברים את כל התלאה אשר מצאתנו, אולי יתעשת האלדים ויתן בלבם רחמנות להעלות ירושלם על ראש שמחתם,[47] כי עת לחננה,[48] ואל יושת עלינו חטאת,[49] כי ההכרח לא יגונה ולא ישובח.

לכן אחינו הכהנים, למען ציון לא יחשו, ולמען ירושלם לא ישקוטו[50] להעניק לציון מגרני צדקתם ומיקבי ברכתם, לעשות נדבות חשובות, ולהעמיד אנשי תמיד[51] לחזר תדיר על כל איש ואשה, אשר נדבה רוחו אותו לזכות בירושלם, ויעשה מעשהו בנחיצה[52] וינחוהו במעגלי צדק[53] למקום חפצו, ובשכר זאת יושיעכם ירגיעכם. ישלח ברכה והצלחה במעשה ידיכם, ויבנה עיר מקדשכם, ויקבץ נדחיכם עם כל ישראל חברים[54] וכ׳.[55]

46 על־פי משלי כב: כט ותהלים כ: ט.
47 על־פי תהלים קלז: ו.
48 תהלים קב: יד.
49 על־פי במדבר יב: יא.
50 על־פי ישעיהו סב: א.
51 על־פי יחזקאל לט· יד.
52 מהר.
53 על־פי תהלים כג: ג.
54 על־פי שופטים כ: יא (וזהו הנוסח בברכת־החודש).
55 המעתיק השמיט את המשך המליצות עם התאריך והחתימות.

איגרת 5*

בעזרת השוכן בציון ובוחר עוד בירושלם ת״ו

[עמ׳ 45] אוכלוסא קדישא, אבן הראשה לכל דבר שבקדושה, חרושה על לוח לבם,[1] ה׳ בם סיני בקדש.[2] כל העדה כלם קדושים,[3] רחמנים בני רחמנים, גומלי חסדים בני גומלי חסדים,[4] השרידים אשר ה׳ קורא ומורה לצדקה,[5] להשביע נפש שוקקה, רודפי

* ראה לעיל, עמ׳ 317.
1 ירמיהו יז: א.
2 תהלים סח: יח.
3 במדבר טז: ג.
4 כתובות ח, ע״ב.
5 על־פי יואל ג: ה ויואל ב: כג.

צדק,[6] מחזיקי כל בדק,[7] מצדיקי הרבים ככוכבים לעולם,[8] ששים ושמחים לעשות רצון קוניהם,[9] יום יום מריקים שקיהם,[10] לא ייעפו ולא ייגעו,[11] דמים בדמים נגעו,[12] מנשרים קלו מאריות גברו,[13] לקרוא לשבוים דרור ולאסירים פקח קוח,[14] ואשר כח בהם לאמר לאסורים צאו, ולאשר בחשך יוציאו מאפלות,[15] הנה הנם מקהלות תהלות ישראל, די[16] בכל עיר ועיר מדינה ומדינה, אשר בכל גלילות מלכות אדום[17] ישמרם אל, מקום אשר דבר המלך, מלכו של עולם, מגיע,[18] ועטרותיהם בראשיהם,[19] החכמים השלמים, הרבנים המצויינים, על גרם המעלות[20] להעלות נר מצוה ותורה,[21] ואחריהם כל ישרי לב,[22] נדיבי עמים, עם אלדי אברהם,[23] ראשיהם, זקניהם, ומנהיגיהם, וכל העוסקים עם הצבור לש״ש, בשלום יחדו,[24] ה׳ עליהם יחיו, ארך ימים עלם[25] ועד כי״ר.

אליכם אישים[27] הנגשים אל ה׳,[28] נקרא בקול ענות חלושה,[29] הקבצו ושמעו בית יעקב וכל משפחות בית ישראל,[30] ודעו נאמנה, כי כשלה ירושלם מרוח סועה

6 ישעיהו נט: ד.
7 על־פי יחזקאל כז: ט, כז.
8 דניאל יב: ג; ב״ב ח, ע״ב.
9 על־פי נוסח ברכת הלבנה; סנהדרין מב, ע״א.
10 על־פי בראשית מב: לה.
11 על־פי ישעיהו מ: לא.
12 הושע ד: ב; שם הכוונה לדם וכאן כנראה לממון, וכך הוא לרוב באיגרות אלו וראה להלן, הערה 38).
13 שמואל ב, א: כג.
14 ישעיהו סא: א.
15 על־פי ישעיהו מט: ט.
16 אשר.
17 ארצות הנצרות.
18 על־פי אסתר ד: ג; ח: יז.
19 ברכות יז, ע״א.
20 על־פי מלכים ב, ט: יג.
21 על־פי משלי ו: כג.
22 על־פי תהלים צד: טו.
23 על־פי תהלים מז: י.
24 תהלים ד: ט.
25 צ״ל: עולם.
26 תהלים כא: ה וישעיהו לח: טז.
27 משלי ה: ד.
28 על־פי שמות יט: כב.
29 על־פי שמות לב: יח.
30 בראשית מט: ב וירמיהו ב: ד.

מסער,[31] אשר היה בימי הרעש של הצר הצורר,[32] החמס קם למטה רשע,[33] בפרוח רשעים כמו עשב,[34] ואכלו את ישראל בכל פה,[35] ובזוזי דבזוזי[36] הניחו לארץ, ביד מנופה בי"ג נפה,[37] ואת דמיה הדיח מקרבה.[38]

כאשר נודע בשערים,[39] ירדו לשערים עם ה',[40] ומארצו יצאו לשור[41] על אנשים יחזיקו במעוזה, כי רבו בקיעיה[42] מחמת חמת המציק,[43] דם שפך בקרבה[44] ארבעה וארבעים אלף בישראל, כ"כ[45] גרו' לקוחים ברבית מהגוים. ועוד בה עשיריה ושבה והיה לבער,[46] ובערה בה להב אש מכתו האנושה זה כמה שנים, לא זורה ולא חובשה.[47] ונותרה בת ציון כסוכה בכרם, כמלונה במקשה וכמטרה לחץ[48] ביד כל שר צר ולוחץ, הבא אחריו להשתרר על עם דל ורפא ידים.[49]

האמים ישבו בה,[50] כלם לדמים יארובו,[51] קבר פתוח גרונם, ולשונם יחליקון,[52] ידרכון קשת,[53] הב הב,[54] בוזו כסף, בוזו זהב,[55] כל היום חמס ושוד.[56] והאחרון

31 תהלים נה: ט.
32 הוא אבן פרוח'.
33 יחזקאל ז: יא.
34 תהלים צב: ח.
35 על־פי ישעיהו ט: יא.
36 כתובות קיב, ע"ב.
37 על־פי מנחות ו, ז: "העומר היה מנופה בשלוש־עשרה נפה".
38 על־פי ישעיהו ד: ד; הנקודות מעל "דמיה" באות לרמז על דמים בהוראת ממון.
39 על־פי משלי לא: כג.
40 על־פי שופטים ה: יא.
41 לחפש.
42 על־פי ישעיהו כב: ט.
43 הוא אבן פרוח'; על־פי ישעיהו נא: יג.
44 על־פי איכה ד: יג ויקרא יז: ד. כאן הכוונה לממון והנקודות על המלה דם רומזות ל־44,000 גרוש — סכום חובות שנותרו לקהילה אחרי יציאת אבן פרוח' מן העיר.
45 ארבעים (אלף).
46 ישעיהו ו: יג; נראה לי שהכוונה לעשרת אלפי הגרוש, שהקהילה חבה ליהודים בעיר. ראה לעיל, עמ' 184–185.
47 סוף המשפט על־פי ישעיהו א: ו; היינו, עדיין רובץ עליהם עול החובות מתקופת שלטונו של אבן פרוח'.
48 ישעיהו א: ח ואיכה ג: יב.
49 על־פי שמואל ב, יז: ב; כל מושל, שבא אחרי אבן פרוח', יודע, שמיהודי ירושלים ניתן לסחוט כסף רב.
50 על־פי דברים ב: י.
51 מיכה ז: ב; הכוונה לכסף.
52 תהלים ה: י.
53 על־פי תהלים יא: ב.
54 על־פי משלי ל: טו — "לעלוקה שתי בנות הב הב".
55 נחום ב: י.
56 על־פי הושע יב: ב — "כל היום כזב ושד ירבה".

הכביד,[57] כובד אבן ונטל החול וכעס אויל,[58] אשר בתוך שני חדשים לתחלת ממשלתו נתכו כמים אלף ומאתים גרו׳[59] גרש כרמל[60] ורעה הבשן והכרמל[61] בנשך הנושך ועולה במעלה עקרבים.

והנה אנחנו מאלמים אלומים, סלונים וסרבים,[62] ביה, ביה,[63] על כי נאלמנו דומיה, אין הפה יכול לספר כל שבר בית יוסף, ובקרבנו **[עמ׳ 46]** יקד יקוד כיקוד אש חמסים,[64] והמסים מטים עקלקלותם[65] עד כי תם כחנו, ולבנו המס ימס כהמס דונג,[66] את מי נשלח ומי ילך לנו[67] בגלות החיל הזה[68] וגלות ירושלם אשר בספרד,[69] להודיע צער וסער עיר ההוללה,[70] היתה כאלמנה בגוים[71] בידי אדונים קשים אכזרים.

כל מרים תרומת כסף[72] במדות גדושות, כלם נקבצו באו לה לאכול סחרה ואתננה,[73] ויושביה קצירי יד[74] לא מצאו חנינה, השר שואל, והשופט בשלום,[75] וילכו בלי כח, נעים ונדים מסוהר אל סוהר, קשורים, עקודים, ותלואים,[76] וממשמר אל משמר, מקום אשר {דבר המ} אסירי המלך אסורים,[77] על אדות החובות המדאיבות, ועינינו זורמו מים עבות,[78] בראותנו כל כסף קדשים, ראשון ראשון מסתלק

57 ישעיהו ח: כג; היינו המושל האחרון. אך אפשר שהמדובר באבן פרוח׳, והמקורות, שעמדו לפני כותב האיגרת ביחס לגודל הסכום, ששדד אבן פרוח׳ בחודשי שלטונו הראשונים, היו שונים מן המקורות, שעמדו לפני בעל ״חרבות ירושלם״. ראה ״חרבות ירושלם״ דף יא, ע״א.

58 משלי כז: ג.

59 היינו, בחודשיים הראשונים לשלטונו הוא שדד אלף ומאתיים גרוש.

60 על־פי ויקרא ב: יד — גֶּרֶשׁ כרמל. (משחק מלים: גרוש [גרוס] — גרש).

61 מליצה אירונית על־פי ירמיהו נ: יט; במקום מרעה דשן גדלים בבשן ובכרמל קוצי הריבית.

62 בראשית לז: ז ויחזקאל ב: ו.

63 ״לשון זעקה וקובלנה״ (ראה רש״י ליומא סט, ע״ב).

64 על־פי ישעיהו י: טז.

65 על־פי תהלים קכה: ה; היינו המסים אינם נגבים ביושר.

66 תהלים כב: טו; סח: ג.

67 ישעיהו ו: ח.

68 היינו, הקהילות שאליהן מכוונת האיגרת.

69 אפשר אזורי צפון אפריקה שבשלטון ספרד, ואפשר שם אחר ל״מלכות אדום״; על־פי עובדיה כ.

70 על־פי יחזקאל כו: יז.

71 על־פי איכה א: א.

72 שמות לה: כד.

73 מליצה אירונית על־פי ישעיהו ס: ד וישעיהו כג: יח.

74 על־פי ישעיהו לז: כז.

75 מיכה ז: ג; הכוונה למושל ולקאדי של ירושלים.

76 מליצה על־פי בראשית ל: לט — ״עקדים נקדים וטלאים״.

77 על־פי אסתר ד: ג ובראשית לט: כ.

78 תהלים עט: יח.

בפיזורים,[79] זרים אוכלים אותנו,[80] ונשארים החובות בקומתן וצביונן.[81] על זה היה דוה לבנו[82] מאנה הנחם נפשנו, ובחמלת ה׳ עלינו, מצאנו איש כלבבנו, בחפוש אחר חפוש, איש אמונים, ברוך מבנים,[83] ת״ח פ׳ אשר מקרוב בא לשכון כבוד בארצנו. ראינו ונשמח, מדותיו, כי טובות הנה, והפצרנו בו עד בוש לשית לדרך פעמיו, לדרוש בשלום ירושלם, ולבקש לה מנוח,[84] כי מטה מטה ותרד פלאים,[85] כאשר מודעת זאת בכל הארץ.[86] רועה התרועעה ארץ פור התפוררה,[87] מחמת כובד הוצאות ההווה שעלינו, ה׳ אלפים גרו׳ לשנה, אין נגרע מהם דבר:[88] לשר אדוני הארץ ולאנשיו[89] עדר עדר לבדו,[90] ולמשנה אשר לו ולאנשיו,[91] ולשוֹבְּשי[92] ולאנשיו, וליושב על המשפט,[93] השופט כל הארץ[94] ולאנשיו,[95] ולפלילים תקיפי ארעא,[96] לתת לכל א׳ וא׳ די מחסורו,[97] ובפרט לפלילים אשר להם אחוזת קבר[98] בעמק יהושפט, המיוחד לנו לבית הקברות, עפרות זהב לו,[99] חק ומשפט מדי שבת בשבתו ומדי חדש בחדשו,[100]

79 כל הכסף הנשלח מחוץ־לארץ יוצא לתשלום חובות חיצוניים, והרי הוא כמפוזר לריק.

80 על־פי ישעיהו א: ז; הגויים אוכלים את הכסף הנשלח מן הגולה, ואין היהודים נהנים ממנו כלל.

81 כל הכסף משולם על חשבון הריבית ותביעות המושל והקאדי והחובות אינם קטנים.

82 איכה ה: יז.

83 דברים לג: כד.

84 על־פי רות ג: א.

85 איכה א: ט.

86 ישעיהו יב: ה.

87 ישעיהו כד: יט.

88 על־פי שמות ה: יא.

89 למושל ירושלים פקידיו וחייליו.

90 בראשית לב: יז.

91 משנה מושל ירושלים ופקידיו.

92 צוּבַּאשִי — בתורכית; מפקד כוחות הביטחון במחוז. הוא היה ממונה על הסדר והביטחון, שופט בעניינים מסויימים ומבצע את פסקי הדין של הקאדי. ליד ביתו נמצא בית הכלא המקומי. הוא היה גם אחראי לביטחון התיירים בדרכים לירושלים, והיה מלווה אותם עם פלוגת פרשים. הצובאשי היה מקבל הפקד קרקעי לפרנסתו וחלק מן ההכנסות של המחוז (ראה בן צבי, א״י וייטובה, עמ׳ 78; ערך צובאשי, *EI*(F.E.), כרך IV, עמ׳ 491–492; האמר, ח״א, עמ׳ 65, 247, 370; לייבייר, עמ׳ 219–220; גיב ובואן, עמ׳ 51, 143, 154–155. וראה גם חרבות ירושלם דף ח, ע״א).

93 הקאדי של ירושלים.

94 בראשית יח: כה; המשך הפסוק רומז להתנהגותו של הקאדי: ״השופט כל הארץ לא יעשה משפט?״

95 פקידי הקאדי, כגון הקסאם (ראה לעיל, עמ׳ 62).

96 תקיפי הארץ; הם השיח׳ים מנהיגי ערביי ירושלים (ראה לעיל, איגרת 1, הערה 72).

97 על־פי דברים טו: ח.

98 על־פי בראשית כג: ד.

99 איוב כח: ו.

100 תשלומים שבועיים וחודשיים קבועים; על־פי ישעיהו סו: כג.

מלבד כמה פזורים והוצאות לא נתנו להכתב. אין רגע בלי נגע. כל זה בעמדם על היושר של הנהוג, אמנם בצאתם ח״ו מקו היושר, ומטים אחרי הבצע[101] כמעט חיים בלעונו.[102] גם בבא ימי השלום של מס המלך[103] יר״ה, תכבד העבודה עלינו,[104] ואוכלים גם אכול את כספנו[105] על חד תרי.[106] ירא ה׳[107] ויחמול, ויאמר די לצרותנו לבלתי הלאות אנשים בשליחות שליח אחר שליח, להטריח על מעלתכם. כי לא נעלם ממנו, כי הרבינו להעמיס אבן מעמסה עליכם כהני ה׳ בכל שנה. אמנם גודל הלחץ שינה טעמנו טעם לפגם,[108] הגם כי לפי רוב הצרות הסוערות על ירושלם עניה סוערה,[109] אין להפליא אף אם יצאו גדודים השלוחים בכל חדש חליפות לדרוש פדיונה מכל יוצאי ירך יעקב,[110] כי חוב מוטל על כלנו בני איש א׳[111] לייחד ולכבד את ה׳ בהונם, להחזיק בדקיה, ולגדור פרצותיה, ולהקים אשיותיה. ובשכר זה נזכה לשוש אתה משוש, כל המתאבלים עליה[112] כ״כ[113] זמן.

ועתה שאו מרום עיניכם, וראו[114] את כל צדקות ה׳, אשר אנחנו **[עמ׳ 47]** בעניינו ובדלותנו מתמשכנים בגופנו להמציא על הסך הנז׳, אשר עלה עליו הגורל לעזאל,[115] עוד חלק חמישי, תרומה לה׳, קדש הוא ללחם הפנים לחכמים השלמים יצ״ו,[116] והמראה פנים בהלכה[117] מערכה מול מערכה,[118] היושבים לפני ה׳, ועוסקים

101 היינו, כאשר כל אלה המנויים לעיל מנסים לגבות מן הקהילה יותר מן המגיע להם לפי החוק.
102 תהלים קכד: ג.
103 מס הגולגולת; במקורות העבריים הוא נקרא כרגא או ״גילייה״, במקורות הערביים ג׳זְיַה.
104 שמות ה: ט.
105 על־פי בראשית לא: טו.
106 היינו, לוקחים מאתנו פי שניים ממה שקבוע בחוק.
107 שמות ה: כא.
108 היינו, ודאי אין דרישותינו המרובות גורמות לכם קורת רוח, וייתכן שאתם כועסים בשל כך; על־פי ע״ז סז, ע״ב.
109 ישעיהו נד: יא.
110 עם ישראל; על־פי שמות א: ה.
111 איש אחד — הוא יעקב אבינו; על־פי בראשית מב: יא.
112 ישעיהו סו: י.
113 כל כך.
114 ישעיהו מ: כו.
115 כך במקור וצ״ל: לעזאזל. על־פי ויקרא טז: ח; כספים אלה נחשבים כאילו ירדו לטמיון, משום שלמעשה הקהילה לא נהנתה מהם.
116 נראה לי שבתודעת הכותב הונח המעשה שבשמואל א, כא: א־ז, שם אמר דוד אל אחימלך הכהן: ״ועתה מה יש תחת ידך חמשה לחם תנה בידי או הנמצא... ויתן לו הכהן קדש כי לא היה שם לחם כי אם לחם הפנים המוסרים מלפני ה׳...״
117 על־פי סנהדרין צג, ע״ב.
118 על־פי ויקרא כד: ו; שם מדובר על לחם הפנים. נראה שהכוונה כאן לצורת ישיבתם של התלמידים בבית המדרש (ראה לעיל, עמ׳ 197).

בתורתו לקיים ד׳ אמות של הלכה[119] ערוכה בכל ושמורה,[120] ונושאים תפלה לפני כותל מערבי בעד כל הגולה,[121] צריך לספק להם עשרה גרוש׳ בתורת הספקה בכל שבוע ללחם צר ומים לחץ,[122] הלא מצער היא ותחי נפשם[123] בהכרחי, ועוד קרוב לעשרה גרו׳ אחרים להחיות רוח שפלים[124] של עניי הקופה, מאה וארבעים נפשות, שני מאיידיש[125] לגולגולת, אף אם אין הקומץ משביע,[126] ועוד שמנה גרושו׳ אחרים להרים דגל של ת״ת למלמדי התנוקות, אשר בהבל פיהם העולם מתקיים ומלואו,[127] ובפרט במקום קדוש כזה, אין זה כי אם בית אלדים וזה שער השמים,[128] ושני גרו׳ להוצאות של ביקור חולים הדלים, זלים זהב מכיס שלשים גרו׳ בכל שבוע, חוק בל יושבת, שהם מאה ועשרים גרו׳ לחדש, שעולים אלף וארבע מאות וארבעים גרושו׳ לשנה.

האלף לך שלמה מלך שהשלום שלו ומאתים (ומאתים)[129] לנוטרים את פריו[130] יעלו לרצון[131] לפניו ית׳ אמן, באופן שצריכים אנחנו לתמידין כסדרן ומוספין כהלכתן למעלה מחמשת אלפים גרו׳ לשנה, כלם בריוח ותועלת הרבית מאת גויי הארץ. ואנה נפנה לעזרה בצרות[132] אם לא אל אחינו אנשי גאולתנו,[133] יעזרונו על דבר כבוד שוכן ירושלם[134] אם לא למעננו.

כל זה ראה שלוחנו פ׳ הנ״ל, כי באו מים עד נפש,[135] ונתן אל לבו לשים לדרך פעמיו. אע״פ כי תמול בואו, לא השיב פנינו ריקם, ה׳ יכפול שכרו כי״ר. ונתננו אליו הבחירה שיבחר לו בעל תורה אחד ללכת בחברתו, ושם האיש אשר יבחר נעלה

119 ברכות ח, ע״א.
120 שמואל ב, כג: ה (וראה עירובין נד, ע״א).
121 מדרש תהלים צא, ז; וראה שני לוחות הברית, ח״א, שער האותיות, דף קה, ע״א; טוב הארץ, דף יג, ע״ב.
122 ישעיהו ל: כ.
123 על־פי בראשית יט: כ.
124 ישעיהו נז: טו.
125 חתיכות; ראה לעיל עמ׳ 237.
126 על־פי ברכות ג, ע״ב ועוד.
127 שבת קיט, ע״ב; הנקודות על האותיות ע״ק — עיר קדשנו. או אולי מרמז למספר התלמידים 170.
128 בראשית כח: יז; וראה לעיל, הערה 121.
129 המילה ״מאתים״ הוכפלה בטעות.
130 שיר השירים ח: יב (וראה שבועות לה, ע״ב).
131 על־פי ישעיהו ס: ז.
132 תהלים מו: ב.
133 על־פי יחזקאל יא: טו.
134 על־פי תהלים עט: ט.
135 תהלים סט: ב.

זכרונו לטוב בע״ה. ועתה אליכם הכהנים המצוה הזאת[136] לעשו׳[137] נדבה חשובה, לעקור ולשרש יתר הגזם[138] של חוב האומות, להנפשינו מתגרתם, הסר התז בבת א׳.[139] והעולה על רוחכם מאז נפלנו במכמורת החובות לפדות אותנו מהם ומהמונם[140] ראוי לגמור מצותם כי רבה היא ואין פדיון שבויים גדול מזה.[141] כי זה כל האדם[142] המעמיד ומקיים המקום הקדוש הזה בממונו החביב שנה א׳, או חדש א׳, או יום א׳, או אפי׳ שעה אחת, בלי ספק הנה שכרו אתו ופעולתו את האלדים,[143] ה״ה כתובה בספר הזכרונות לכם ולבניכם כל הימים. לכן למען ציון לא יחשו ולמען ירושלם לא ישקוטו,[144] עד יכוננו ועד ישימו ירושלם תהלה[145] במנה ראויה להתכבד. ועיניכם תראנה כמה זמן עבר מיום שעשו מעכ״ת הנדבה ע״י פ׳ עד יום הגעת ציר אמונים,[146] ברוך מכניס פ׳ אצל מחנה קדשכם לשלום, חקרו ודרשו זמן זמניהם שנים, וחדשים וימים, לשעות, שכך היו כותבים בירושלם לשעות, לראות כמה זמן עבר בין נדבה לנדבה[147] וריוח תשימו בין עדר ובין עדר,[148] לגדור גדר אדר היקר,[149] העיר רבתי עם,[150] אשר היא **[עמ׳ 48]** כעת פרוצה י״ג פרצות, פרץ על פני פרץ. ע״כ החלש יאמר גבור אני לרומם בית אלדינו.[151] איש מכם לא יכלה בכסף מלא לחיותנו כיום הזה,[152] כי עת לחננה.[153] לכן נא דרשו בשלום ירושלם, ותנו לב להכין אותה ולסעדה,[154] הבכור כבכורתו, והצעיר כצעירתו,[155] כיד ה׳ הטובה עליכם,[156] כי שכר

136 על־פי מלאכי ב: א.
137 לעשות.
138 יואל א: ד.
139 בבת־אחת; על־פי ישעיהו יח: ה.
140 על־פי יחזקאל ז: יא.
141 ב״ק קיז. ע״ב.
142 קהלת יב: יג.
143 ישעיהו מ: י; סב: יא ומט: ד.
144 על־פי ישעיהו סב: א.
145 על־פי ישעיהו סב: ז.
146 משלי יג: יז.
147 מכאן מתברר שקהילת ירושלים ניהלה רישום של השליחות ותדירות התרומות.
148 על־פי בראשית לב: יז.
149 על־פי זכריה יא: יג.
150 איכה א: א
151 יואל ד: י ועזרא ט: ט.
152 איש מכם לא יפסיק לשלוח לנו ממון; על־פי בראשית כג: ו ודברים ו: כד.
153 תהלים קב: יד.
154 על־פי ישעיהו ט: ו.
155 בראשית מג: לג.
156 על־פי עזרא ח: יח.

הוא לכם,[157] ותנו סדר נכון וקיים בכל הערים, הבמחנים אם במבצרים,[158] לעשות הנדבה של שקלים בכל שנה, כי היא מצוה מן התורה, והעמידו גבאים לקבוץ ע״י[159] כל הנידר ונידב[160] לשם ירושלם בשמחות וגיל, לקיים מה שנא׳: אם לא אעלה את ירושלם על ראש שמחתי.[161] והיו מגישי מנחה בצדקה[162] בכל שנה, ובטחנו בחסד עליון יספיק לנו צדקתם לנהל את הארץ אחר ביעור החוב של האומות ע״י הנדבה שיעשו כעת ע״י שלוחנו פ׳ הנז׳. ומעתה על רחמי שמים אנו נשענים, ועל שדי, חסדי עבדי ה׳ וצדקתם, לשמור לגמור ולעשות זה החסד עמנו, עם בציון יושב, ודומם כרחל לפני גוזזיה נאלמה.[163] ועל שלוחנו פ׳ השלכנו יהבינו להגיד צרותנו פה אל פה, כי אין לנו פה לגלות טפח א׳ מעשרה טפחים מחמת חימת המציק.[164] לכן אל ימעטו לפני מעכ״ת תלאותנו, מהר יקדמונו רחמי צדקתכם,[165] ומלכי צדק מלך שלם[166] נאמן לשלם שכרכם תשלומי כפל במיטב הארץ,[167] ויעלכם גם עלה לחזות בנועם ה׳ ולבקר בהיכלו[168] ככל אות נפשכם, נפש ברכה תדושן,[169] וכנפש וכו׳.[170]

157 במדבר יח: לא.
158 במדבר יג: יט.
159 על־פי משלי יג: יא.
160 על־פי שקלים א, ה ועוד.
161 תהלים קלז: ו.
162 מלאכי ג: ג.
163 ישעיהו נג: ז.
164 הוא מושל ירושלים; על־פי ישעיהו נא: יג.
165 על־פי תהלים עט: ח.
166 בראשית יד: יח — כאן כינוי מליצי לקב״ה.
167 על־פי אבות ב, יד וב״ק א, א.
168 על־פי בראשית מו: ד ותהלים כז: ד.
169 משלי יא: כה.
170 המעתיק השמיט את התאריך והחתימות.

איגרת 6*

מאחר עלות[1] כל תפלה, כל תחנה, לפני שוכן מעונה בעד שלות חדות מעוזכם. זאת עולה מן המדבר,[2] כי ירושלם ע״ה היא כאישון בת עין[3] לעיני כל בית ישראל. וחוב

* ראה לעיל, עמ׳ 318.
1 תהלים עח: ז.
2 שיר השירים ג: ו.
3 תהלים יז: ח.

מוטל על כל איש אשר בשם ישראל יכונה, לחזק בדקה עד מקום שידו מגעת.[4] אשרי אנוש יעשה זאת ובן אדם יחזיק בה,[5] ומה גם עתה כי מטה ותרד פלאים,[6] כאשר מודעת זאת בכל הארץ,[7] כי באו בנים עד משבר,[8] והאניה חשבה להשבר,[9] מחמת התנין הגדול פ׳[10] הוא החל להיות גבור בארץ הלזו הנשמה,[11] וישם אותה כמטרה לחץ,[12] זה דוחק וזה לוחץ את ישראל בחזקה, ויך אותם שוק על ירך,[13] דֹּם[14] שפך בארבעים וארבע אלף גרו׳ בישראל, וידל ישראל מאד,[15] ונשארנו עבדים נמכרים בידי אדונים קשים ואויבינו פלילים,[16] וזה שמנה ימי׳[17] מאז מלך בחזקה, ועדיין מכתו לא זורה ולא חובשה.[18]

והאחרון הכביד,[19] איש צר ואויב[20] ימח שמו פ׳[21] ומשנהו פ׳,[22] יהי אחריתם להכרית,[23] שמו את ירושלם לעיים[24] **[עמ׳ 49]** ויבלעוה לגאיונים,[25] וישימוה כעפר לדוש,[26] עד שנשארה כמצולה שאין בה דגים,[27] ויושביה כחגבים[28] נודדים ללחם

4 על־פי יחזקאל כז: ט ופסחים ח, ע״א.
5 ישעיהו נו: ב.
6 על־פי איכה א: ט.
7 ישעיהו יב: ה.
8 מלכים ב, יט: ג.
9 יונה א: ד.
10 הוא אבן פרוח׳: על פי יחזקאל כט: ג.
11 בראשית י: ח ויחזקאל לו: לה.
12 איכה ג: יב.
13 שופטים ט: ח.
14 ראה לעיל, איגרת 5 הערה 44.
15 שופטים ו: ו.
16 ראה לעיל, איגרת 1, הערה 72.
17 ימים: תאריך האיגרת הוא, אם כן, כ׳ בכסליו שפ״ז שהרי בליל י״ב בכסליו שפ״ז נמלטו אבן פרוח׳ ואנשיו מן העיר (ראה חרבות ירושלם, דף י, ע״ב).
18 על־פי ישעיהו א: ו: היינו, עדיין מעיק עליהם עול החובות.
19 על־פי ישעיהו ח: כג: הכוונה לאבן פרוח׳.
20 אסתר ז: ו.
21 אבן פרוח׳: על־פי תהלים קט: יג.
22 עת׳מאן אגא.
23 תהלים קט: יג.
24 תהלים עט: א.
25 רצה לומר שדדוה היהירים. יש כאן משחק מלים: לגיונות — לגאיונים (על פי תפילת ״נחם׳ לתשעה באב — ״ויבלעוה לגיונות״ — ותהלים קכג: ד — ״הבוז לגאיונים״).
26 מלכים ב, יג: ז
27 ברכות ט, ע״ב
28 ישעיהו מ: כב

איה,[29] כי ירדו לשערים עם ה׳ אלה, ומארצו יצאו רבים[30] מחמת חמת אימת המציק הנז׳,[31] ואם מחמת הזמן שבגד בשנותו את טעמו בימי רעבון,[32] והיוקר עלה השערה[33] בכל מיני מזונות על חד ארבע, ותבוא העיר במצור מכל עבר ופנה. ובכל זאת נתחזקנו, ומשכננו עצמנו לאומות[34] להחיות עם רב[35] עניי הקופה בלבד הם פ״ה נפשות במספר, מלבד הבעלי תורה הלומדים מתוך צער, ונושאים תפלה בעד אחינו שבגולה,[36] ומלמדי תנוקות של ת״ת, צריכים אנו לאלו הנז׳ בלבד שנים ועשרים גרו׳ מדי שבת בשבתו, חק בל יושבת, מלבד הוצאות של בקור חולים, ושכירות בית החיים להעמידו בחזקתינו, מלבד הוצאות ההוה לשר העיר וסביביו,[37] צריכים אנו קרוב לחמשת אלפי גרו׳ לשנה, כי אין נגרע מהם דבר,[38] מלבד כמה פיזורים זרים אוכלים אותנו[39] יום יום, אין רגע בלי נגע ומשא לעייפה, ותקצר נפשינו בעמל, כי תם הכסף מהעיר.

ובחמלת ה׳ עלינו[40] שלח לנו מושיע ורב, את אדוננו השר הישר פ׳ יר״ה למושל על ירושלם,[41] ובימיו נחו היהודים,[42] ויגרש מפנינו אויב הנז׳,[43] ברוך שעקרו. ועתה שמועות יבהלונו, כי הצר הנז׳ משתדל לשוב לקחת ממשלת ירושלם, אל יתן ה׳ מאויי רשע,[44] אשר ע״כ קמנו ונתעודד, ונשלחה לפנינו את פ׳ להתחנן לפני אחינו אנשי גאולתינו, אשר בקוש׳,[45] למצא מזור למזורינו,[46] שישתדלו בכל מאמצי כח לפקוח[47] על עם בציון יושב, בל ימשול עלינו שר זולתי השר הנז׳, וישבה ירו׳[48] לבטח.[49]

29 על־פי איוב טו: כג.
30 על־פי שופטים ה: יא ויחזקאל לו: כ.
31 אבן פרוח׳.
32 היינו, בשל הרעב באו זמנים קשים; על־פי תהלים לד: א.
33 יש כאן משחק מלים שער (מחיר) — שער (פתח); על־פי רות ד: א.
34 לשיח״ם המוסלמים.
35 בראשית נ: כ.
36 שהרי רק מירושלים עולות התפילות הישר למרומים; על־פי מדרש תהלים, צא. ד
37 מושל ירושלים פקידיו וחייליו.
38 על־פי שמות ה: יא.
39 ראה לעיל, איגרת 5 הערות 78–79.
40 על־פי בראשית יט: טז.
41 הכוונה לחסן פאשא ששלט בעיר אחרי אבן פרוח׳ (ראה לעיל, עמ׳ 47–48).
42 על־פי אסתר ט: כב.
43 אבן פרוח׳; על־פי דברים לג: כז.
44 תהלים קמ: ט.
45 בקושטא.
46 מזור פירושו גם מכה וגם מרפא, ופירוש המשפט הוא: למצא מרפא למכתנו
47 להשגיח.
48 ירושלם.
49 זכריה יד: יא.

ולא נעלם ממעכ״ת כי על כל צריך הוצאות ופיזורים, ואנחנו לא נדע מה נעשה,[50] כי אם להפיל תחנתנו מול פני אחינו, יעזרונו על דבר כבוד שמו. שמחו את ירושלים וגילו בה כל אוהביה וגו׳,[51] והחלש יאמר גבור אני להרחיב ולהרבות מתן,[52] לרומם בית אלדינו. והביטו וראו כמה ערלים[53] המתהללים באילילים[54] ממרחק יבואו,[55] כספם וזהבם אתם[56] יביאו להחזיק מקום טומאותם,[57] לכן למען ציון לא יחשו ולמען ירושלם לא ישקוטו.[60] כהגלות אותותינו אלה לפנכם[61] יחישו צדקת נדבתם בכסף מלא. איש מכם לא יכלא[62] וממדבר מתנה[63] כי העת נחוצה ולחוצה, והחכם השליח הנז׳ אך יצא יצא, ולא פנה לביתו, ובניו איכה ירעו,[64] ובלב החורף שם עצמו בסכנת דרכים, לבעבור יצמיח לנו ישועה, לבל ינוח שבט הרשע על ירושלם.[65]

ע״כ דרשו **[עמ׳ 50]** את שלום ירושלם כי בשלומה יהיה לכם שלום,[66] ומלכי צדק מלך שלם נאמן לשלם תשלומי כפל במיטב הארץ,[67] וכסף משנה מטמון באמתחותיכם[68] יריק ברכה בכל שמורה[69] ויעלכם גם עלה לחזות בנועם ה׳ ולבקר בהיכלו[70] ככל אות תקות נפשכם, נפש ברכה תדושן,[71] וכנפש חפץ דלי ציון ואביוני ירושלם, דורשי שלומכם וטובתכם כל הימי׳.[72] והחותמי׳ בס׳[73] וכ׳ שנת וכ׳.[74]

50 דהי״ב כ: יב.
51 ישעיהו סו: י.
52 יואל ד: י ובראשית לד: יב.
53 נוצרים
54 תהלים צז: ז; צ״ל: באלילים.
55 היינו, מאירופה.
56 ישעיהו ס: ט.
57 כנסיותיהם.
58 ישעיהו נד: יא.
59 ישעיהו נא: יה.
60 על־פי ישעיהו סב: א.
61 צ״ל: לפניכם.
62 על־פי בראשית כג: ו.
63 במדבר כא: יח.
64 על־פי שיר השירים א: ז; רוצה לומר, ובני השליח ממה יתפרנסו?
65 על־פי תהלים קכה: ג.
66 על־פי ירמיהו כט: ז.
67 ראה לעיל, איגרת 5, הערות 166–167.
68 על־פי בראשית מג: יב.
69 על־פי מלאכי ג: י ושמואל ב, כג: ה.
70 על־פי בראשית מו: ד ותהלים כז: ד.
71 משלי יא: כה.
72 הימים.
73 והחותמים בסדר.
74 המעתיק השמיט את שמות החותמים ואת תאריך האיגרת.

איגרת 8*

כללית

[עמ' 51] קול שאון מעיר ה' סואן ברעש ומסלד בחילה,[1] כי כשלה ירושלם, יערה וכרמלה עלה קמשונים, סלונים ושרבים,[2] ערבים בתוכה,[3] עדה נסוכה, דכו במדוכה עד דכדוכה, שלמות צלמות ולא סדרים, זיקות מאזרי[4] אכזרים, אשר לא ישאו פני זקן, ונער לא יחוננו[5] אף כי יחנן קול[6].

קול מהיכל ה',[7] כנחל דמעה שוטף, מטפטף טיף טיף, מרוב שלהבת צרבת המכוה, בכמה מיני הרפתקי ומלקי השביעו במרורים צרים אכזרים אל איש יהודה וירושלם, וישימו אותם למרמס ולמס מרב מעמס, המס ימס את לבב אחינו, בשומעם את כל התלאה אשר מצאה[8] ורבצה בבת ציון מבין עפאים יתנו קול[9].

קול קורא במדבר[10] כקול מחנה אלדים,[11] אוכלי לחם העצבים[12] נכאבים תופשי התורה והמצוה, יומם ולילה לא ישבותו שומרי משמרת הקדש. יושבי שערי ציון,[13] נעים ונדים לככר בפונדויון',[14] וכדי ביזיון' מרפיון' בידי עני ואביון',[15] מאה ושמנים נפשות שלוקחי'[16] הקופה[17] שני חתי'[18] לגולגולת, הלא מצער הוא,[19] כשאגת אריה

* ראה לעיל, עמ' 318.

1 על־פי ישעיהו סו: ו; ט: ד ואיוב ו: י. אלא שכאן במשמעות ההפוכה. שם קולות הרעש הם של ה' העוזר ליראיו, ואילו כאן הם של העיר הסובלת תחת ידו של הצר.

2 עַל־פי יחזקאל ב: ו.

3 תהלים קלז: ב. יש כאן משחק מלים. בתהלים שם עֲרָבִים = עַרָבות, ואילו כאן הם ערבי העיר.

4 מאזרים. על פי ישעיהו נ: יא; מאזרי כמו מזרי, ופירושו ניצוצי אש הנזרים על יד אנשים אכזרים כתיאור לרדיפותיהם של מושלים אכזרים.

5 על פי דברים כח: נ.

6 על־פי משלי כו: כה; הקטעים באיגרת זו פותחים ומסיימים במליצה מקראית שיש בה המילה "קול". בדרך כלל מסומנת מילה זו בסימנים הבאים אחריה.

7 על־פי ישעיהו סו: ו.

8 על־פי דברים כ: ח ושמות יח: ח.

9 תהלים קד: יב.

10 מליצה על פי ישעיהו מ: ג. (אולם שם: "קול קורא במדבר פנו דרך ה'") משמעות הנקודה על הדל"ת אינה ברורה, ואולי "במדבר" — לשון דיבור.

11 יחזקאל א: כד ובראשית לב: ב.

12 תהלים קכז: ב.

13 משמעות הסימן אינה ברורה.

14 על פי שבת קיח, ע"א, צ"ל: בפונדיון.

15 תיאור עניי ההקדש; על־פי אסתר א: יח וירמיהו מז: ג.

16 לוקחים.

17 הכוונה "מהקופה".

18 חתיכות (ראה לעיל, עמ' 237).

19 בראשית יט: כ.

ישמע בערי יהודה קול[20] קול יחולל[21] לבכות שועת בת עמי, צרה כמבכירה,[22] גנוחי גנח וילולי ילילו[23] בעליל לארץ,[24] להקים חקים דקים מן הדקים,[25] קים לן בגוייהו[26] קרייה הומי׳[27] קול[28]

קול חרדים,[29] קול פחדים, מנגידים יחידים,[30] יורדים[1] אל ירכתי המס,[31] כך, כי לא לעולם חוסן. אכלם הממם השר אדוני הארץ,[32] וליושב על המשפט,[33] ומשרתיהם סביב רשעים יתהלכון,[34] האוכלים אותנו בנכליהם, חמשת אלפי׳[35] גרו׳, ובפרט הפלילים[36] המגדילים ומגלגלים עלינו לגרשינו מן הארץ הזאת, מוכרחים לסתום קירות נשברים, לבלתי ינשכו[37] אותנו עצם ובשר יחדו אומללו, כל אחד מהם לחדשיו יבקר בבקר השכם והערב,[38] ואם יגרע עין המנה לשעה אחת, כאילו נותן חרב בידם לשים אשם לקהלת יעקב, שמרדו במלך ושרים, באופן זה גוזז וזה בוזז. כרחל לפני גוזזיה נאלמה ונעלמה מעיני כל חי,[39] אין מרגיש וחולה עליהם,[40] מרוב דוחקם וצערם עמוסי׳[41] ורמוסים ורבוצים, כמים לים מכסים, תחת משא קשה

20 על־פי איוב ד: י וירמיהו לג: י־יא.
21 על־פי תהלים כט: ט.
22 ירמיהו ח: ט וירמיהו ד: לא.
23 ר״ה לד, ע״א.
24 תהלים יב: ז.
25 היינו, לקיימם בקפידה; על־פי כריתות ו, ע״ב.
26 כתובות ח, ע״א: חוקים אשר יש לנו בתוך העיר.
27 הומיה.
28 על־פי מלכים א, א:מא.
29 על־פי ירמיהו ל: ה.
30 בעלי הבתים — ״יחידי הק״ק״.
31 משמעות הנקודות מעל למלה ״המס״ אינה ברורה. ייתכן שהכותב מכוון לישעיהו יד: טו — ״אל שאול תורד אל ירכתי בור״, ובכך הוא מבקש לרמוז להיכן יוביל עול המסים את הקהילה.
32 המושל; על־פי ירמיהו נא: לד ובראשית מב: ל.
33 הקאדי; על־פי ישעיהו כח: ו.
34 תהלים יב: ט
35 אלפים.
36 השיח״ם נושי הקהילה, ראה לעיל, איגרת 1, הערה 72.
37 מלשון נשך, ריבית.
38 כל אחד מהם יבוא בזמן הקבוע לו לגבות חובו בבוקר ובערב; מליצה אירונית על־פי יחזקאל מז, יב.
39 ישעיהו נג: ז ואיוב כח: כא: היינו הקהילה אילמת, אינה יכולה לספר את צרותיה ואין אדם שיראה את סבלותיה.
40 על־פי שמואל א, כב: ח.
41 עמוסים.

מעומסה לבז ולמשיסה מהאי גיסא ומהאי גיסא,[42] באפס דמים[43] זולתי קול[44]
קול[44] צעקת, נאקת הרועים, מריעים, משמיעים, מדיעים, מודיעים, מעיר מתים[45] ינאקו, זעקו, נמקו בבשרם, כי בכל שנה עומד הפליל[46] בעד השכר של בית החיים, ומשנה טעמו ומפיגו מאין הפוגות, לחטט קדושי[47] אשר בארץ המה,[48] **[עמ' 52]** ציון שדה תרחש[49] ולוקח על חד תרי[50] מלבד כמה דורונות קרוב למאתים גרושו לשנה, ואין הפה יכול לספר כל שבר בית יוסף, דממה ואין קול[51].

קול המולה גדולה[51] מיושבי ירושלם, יחרדו כצפור,[52] בראות עמי[53] זוממים לעולל עוללות אפרים, לבצר בציר מנשה, להדיח אותם מלהסתפח בנחלת ה',[54] לא תשאר פרסה[55] ח"ו, ואבד ממנה קול[56].

קול יעקב[57] יקרא לאחיו, הכהנים האיתנים, אנשי גאולתינו,[58] כי ממזרח שמש האיר וזרח עלינו תלמוד בבלי אשר אתנו היום,[59] דולים ומשקים את התורה ואת החקים,[60] קים לן מעשה אבותם בידיהם,[61] כי מהם תצא לנו תשועה לפדות עם דל

42 מצד זה ומצד זה.
43 היינו ממון; על־פי שמואל א, יז: א — שָׁם שֵׁם־מקום.
44 דברים ד: יב.
45 על־פי איוב כד: ב; "מעיר מתים ינאקו"; שם מתים הם בני אדם ואילו כאן מתים — שוכני עפר.
46 השיח' — נאמן הקדש אלמדרסה א(ל)צלאחיה (וראה לעיל, עמ' 70–72).
47 קדושים.
48 תהלים טז: ג; (הכוונה כאן — להוציא את עצמות המתים מקברותיהם, על־פי יבמות סג, ע"ב: בעוון חיים מתים מתחטטין).
49 כך בכתב היד ונראה שצ"ל תחרש, על פי ירמיהו כו: יח. יש כאן רמז לאיום נאמני המדרסה לחרוש את שדה הקברות.
50 היינו, כפליים ממה שהיה צריך לקבל.
51 על־פי ירמיהו יא: טז.
52 על־פי הושע יא: יא.
53 עמים.
54 על־פי שמואל א, כו: יט.
55 שמות י: כו.
56 ירמיהו נא: נה.
57 על־פי בראשית כז: כב.
58 על־פי יחזקאל יא: טו.
59 על־פי דברים כט: יד; מרמז למקומם של הנמענים, כנראה קהילת מקדונית עראק
60 ממשיל את התלמוד הבבלי לבאר, שממנה דולים ומשקים את התורה ואת החיקים "דילה ומשקה" — על פי המדרש הדורש "דמשק אליעזר" (בראשית טו ב) כניטריקון: "שדילה ומשקה מתורת רבו לאחרים" (יומא כח, ע"ב).
61 ברכות ז, ע"א.

יושב ציון, כי חוק מוטל עליהם שלא ישנו תפקידם[62] להעמיד ירושלם בכפּס[63] מלא, כי להם משפט הגאולה.[64] כי חלק ונחלה יש להם בתוככי ירושלם, יען כי לא נתחלק לשבטי׳,[65] לכן דרשו בשלום ירושלם, כי בשלומה יהיה לכם שלום,[66] לכן למען ציון לא יחשו ולמען ירושלם לא ישקוטו, עד אשר ישימו את ירושלם לתהלה[67] בנדבה חשובה, כיד ה׳ הטובה עליהם לפי רוב השנים, וימהרו ויחישו לשלוח את שלוחינו הח׳ הנ׳[68] כה״ר פ׳, כל רואיו יכירוהו כי מזרע ברך ה׳ קאתי[69] ואפריין נמטייה,[70] כי נתרצה לכתת רגליו לארץ רחוקה, להחיש מפלט לנו. ובזה הקולות יחדלון.[71] לכן החלש יאמר גבור אני[72] להרחיב לב ולהרבות מתן לרומם בית אלהינו, כי עת לחננה,[73] וממדבר מתנה,[74] כי באו מים עד נפש,[75] ומעתה אליכם כהני ה׳ השלכנו טב[76] הארץ הלזו הנשמה,[77] להכין אותה ולסעדה,[78] להעלות לנו מנה יפה הראויה להתכבד לפי דוחק השעה.

62 על־פי נוסח ברכת הלבנה (סנהדרין מב, ע״א); משמעות הנקודות מעל למלה ״תפקידם״ אינה ברורה.
63 כסף; על־פי בראשית כג: ט. אפשר שהנקודות רומזות לשיבוש שהמעתיק חש בו.
64 על־פי ירמיהו לב: ז.
65 צ״ל: נתחלקה לשבטים; ב״ק פב, ע״ב; בנימוק זה הרבו להשתמש יהודי ירושלים, וראה, למשל, חרבות ירושלם, דף ג, ע״א.
66 ירמיהו כט: ז.
67 ישעיהו סב: א וישעיהו סב: ז.
68 החכם הנעלה.
69 מזרע שה׳ בירכו הוא בא; על־פי ישעיהו סא: ט.
70 ניתן לו תהלה; על־פי ב״מ קיט, ע״א.
71 שמות ט: כט.
72 יואל ד: י.
73 תהלים קב: יד.
74 במדבר כא: יח; ״מדבר״ כאן לשון דיבור היינו, מדיבור — מתנה.
75 תהלים סט: ב
76 נראה שצ״ל: טוב.
77 יחזקאל לו: לה.
78 ישעיהו ט: ו.

איגרת 9*

[עמ׳ 53] נסיכי הגולה ושריה, רוזניה מנהיגיה ופרנסיה, קציניה ראשיה, מחנות אנשי אמונות, דורשי שלומות, ושם להם[1] בשמות כשם הגבירים קראו בשמותם עלי אדמות,[2] אחינו אנשי גאולתינו[3] הפודים נפשינו, המוציאי׳[4] אותנו מעבדותנו ומחובותינו ומתוקף צרותינו, סומכי תומכי מחזיקי׳[5] וחושקים בתורתו, נוצרי עדותיו ובריתו,[6] עומדים חפצי ישוב ארץ חפץ, חזקי׳[7] כראי מוצק[8] יחד כולם, כככבים בהילם, לחסות עניים בצלם, ישרים ומאושרים, תפארת יהודה וישראל, מקריבי קרבן על אריאל,[9] הלא המה היושבי׳[10] ראשונה במלכות[11] עיר ואם בישר׳[12] בעיר פ׳ ישמרם צורם ויגן בעדם, ועטרותיהם בראשיהם,[13] החמי׳[14] השלמי׳[15] הרבני׳[16] מצדיקי הרבי׳,[17] מאירים ומזהירים,[18] עמודי עולם אשר הבית והאולם נכון עליהם לעולם,[19] ה׳ עליהם יחיו יהיו עולם לפני אלקים אמן.[20]

קול[21] מהיכל ומסלידה בחילה כי כשלה ירושלם, יערה וכרמלה קמשונים עלה, סלונים וסרבים ערבים בתוכה,[22] עדה נסוכה, דכו במדוכה עד דכדוכה, שלמות צלמות ולא סדרים, זיקות מאזרים אכזרים,[23] אשר לא ישאו פנים לזקן ועל נער לא

* ראה לעיל, עמ׳ 318–319.

1 שמואל ב, כג: כב.

2 תהלים מט: יב; רוצה לומר, שהנמענים מפורסמים בפעילותם למען היישוב.

3 על־פי יחזקאל יא: טו.

4 המוציאים.

5 מחזיקים.

6 תהלים כה: י.

7 חזקים.

8 איוב לז: יח.

9 היינו, מנדבים לירושלים; אריאל — כינוי למזבח שבבית המקדש (יחזקאל מג: טז) אולם כאן כינוי לירושלים (וראה ישעיהו כט: א).

10 היושבים.

11 אסתר א: יד.

12 בישראל; היינו, החשובים בקהילתם.

13 ברכות יז, ע״א.

14 החכמים; קיצור זה מקובל אצל הספרדים.

15 השלמים.

16 הרבנים.

17 הרבים.

18 על־פי דניאל יב: ג; ב״ב ח, ע״ב.

19 על־פי שופטים טז: כו.

20 ישעיהו לח: טז ותהלים סא: ח.

21 ראה איגרת 8, הערה 6.

22 ראה לעיל, איגרת 8, הערות 1–3.

23 ראה שם, הערה 4.

יחמולו[24] אף כי יחנן קולו![25] קול[11] שאון העיר יקרא כמבכירה מצרה,[26] גנוחי גנח ויילולי יליל[27] בעליל לארץ.[28] קול[29] צעקת משער שבתו זקנים,[30] בנים ורוזנים האמונים ומצויינים בהלכה, מפני היד שנשתלחה,[31] ותושיה נדחה, וכימים נתכה דמעותיכם מעין הפוגות מאריות שואגות,[32] ורוב דאגות מפיגות טעמם.[33] מי נתן למשיסה יעקב[34] כי הנשך הולך ומתרבה עולה במעלה עקרבי׳[35] ויאכלו כל ישראל הזאבים.[36] ראשון ראשון מסתלק לרבית והחובות במקומם עומדים, עד כמעט נואש לבנו לשבת בירושלם בית תפארתינו, ויצא ממנה כל הדרה,[37] כי מציון תצא תורה.[38] אנחנו במבוכה. והנה קול[39] ברמה נשמע,[40] קול גדול ולא יסף,[41] קול מבשר ואומר,[42] שאו נס בארץ, תקעו שופר בגליות,[43] ורץ לקראת רץ ומגיד לקראת מגיד,[44] כי עת הזמיר,[45] בא מועד לחננה[46] לבנות ירושלם ולכוננה, לשים אותה תהלה בארץ[47]

24 על־פי דברים כח: נ.
25 על פי משלי כו: כה.
26 ישעיהו סו: ו וירמיהו ד: לא.
27 ר״ה לד, ע״א.
28 תהלים יב: ז.
29 נראה שבאיגרת זו השתבש מבנה קטעי ה״קולות״. אין עוד התאמה בין ״קול״ ל״קול״, והכותב הפסיק איפוא לסמנם. דומה שאיגרות 8, 9 ו־21 נתחברו בידי אותו אדם. באיגרת 9 יש לפחות ניסיון לבנותה על יסוד מלה שחוזרת בתחילת כל קטע, וגם באיגרת 21 נעשה שימוש במלה מַנחה החותמת כל קטע (ראה להלן).
30 איכה ה: יד.
31 יד המושל שנשתלחה בהם; על־פי נוסח ברכת קדושת היום בתפילת מוסף לשלש רגלים: ״מפני היד שנשתלחה במקדשך״.
32 על־פי צפניה ג: ג; אפשר שיש כאן רמז לחובות. ״אריה״ הוא גם שם מטבע.
33 משנות מנהגם דגיל.
34 ישעיהו מב: כד.
35 ראה לעיל, איגרת 1, הערה 36.
36 רומז כנראה לקאדי; על־פי צפניה ג: ג — ״שופטיה זאבי ערב״; ויש כאן משחק מלים ״עֶרֶב — ערבי״ (וכך תרגמו כאן השבעים — זאבים מארץ ערב).
37 על־פי איכה א: ו.
38 כליצה אירונית על פי ישעיהו ב: ג; כאן משמעות הפוכה: התורה תצא מציון ולא תהיה בה עוד עם יציאת תלמידי החכמים מן העיר.
39 ראה לעיל, הערה 29.
40 ירמיהו לא: טו.
41 דברים ה: יט.
42 על־פי הפיוט להושענא־רבה ״קול מבשר מבשר ואומר״.
43 על־פי ירמיהו נא: כז — ״תקעו שופר בגויים״.
44 ירמיהו נא: לא.
45 שיר השירים ב: יב
46 על־פי תהלים קב: יד
47 על־פי ישעיהו סב: ז

ותהיה לראש פנה,[48] יען היותה עד עתה למשל ולשנינה, כי העיר ה׳ את רוח קדשו על אנשי שם, שועים[49] נדיבי עם **אלדי** אברהם,[50] ונדבה רוחם אותם לבזבז ממוניהם ולהלוות סך גדול,[51] אולי ישר בעיני **האלדים**[52] לנתק הצפעוני הזה[53] ולעקרו מכל וכל, ויען כי סך **[עמ׳ 54]** החובות עלה לששת אלפים וחמש מאות גרו׳[54] לא יוכלו להשלים חקם, ויכינו את המנחה אשר בידם, ויאמרו ויהי מה, נשלח ונודיע לאחינו. והנה אחינו שבמצרים ובדמשק ובחליב וסביבותיהם נדרו סך גדול נוסף על מנחת הגבורים, כאשר ישמעו מעלת קדושתכם מפי ציר נאמן מוביל כתבנו עד בא תשובתכם, ויאספו כל הנדבות וינתקו ארס הנושך בנו[55] לבלתי יזכר שמו,[56] כי תחלת כל החובות לא היו רק קרוב לסך פ׳ והארס נתפשט לסך גדול כזה. לכן בעז״ה יוסר מכל וכל, ולא יראה שאור בכל גבולינו,[57] ולכן קומו השרים ומשחו מגן,[58] איש את רעהו יעזורו ולאחיו יאמר חזק[59] ונתחזק בעד עמנו ועיר **אלדינו**,[60] לבלתי תהיה **למרמס מרוב מעמס, והמס**[61] **ימס את לבב העם אשר בתוכה, וינתק עבותות אהבתם** בה,[62] באמור אליהם כלי[63] מתכונת הרבית, וכל הנחלים הולכים אל ים המלח,[64] ויעל באשו וצחנתו, ויחתרו אז להשיבה אל מתכונתה ולא יוכלו,[65] ואז ח״ו שום יהודי לא **יכול להראות בכל ההר ואגבה**[66] **חברון**,[67] **ולא תהיה זאת לכם ח״ו לפוקה,**

48 על־פי תהלים קיח: כב.
49 עשירי ירושלים.
50 על־פי תהלים קיג: ח, ומז: י.
51 לפרנסי הקהילה.
52 על־פי במדבר כג: כז.
53 הריבית והחובות ההולכים ותופחים.
54 דיון בענין סכום החובות ראה לעיל, עמ׳ 318–319.
55 הריבית הנושכת בנו; ראה רש״י לשמות כב: כד, ד״ה נשך.
56 על־פי ירמיהו יא: יט.
57 על־פי שמות יג: יז; הכוונה לחובות ההולכים ותופחים.
58 ישעיהו כא: ה.
59 ישעיהו מא: ו.
60 שמואל ב, י: יב.
61 משחק מלים מס — ימס, הוא המס המעיק על יושבי ירושלים; על־פי שמואל ב, יז: ג.
62 היינו, האהבה אליה, אל ירושלים על־פי הושע יא: ד.
63 צ״ל כנראה: ״כלו״.
64 על־פי קהלת א: ז; המליצה כאן על־פי נזיר כו, ע״ב — ״ילכו לים המלח״ היינו, ירדו לטמיון.
65 על־פי יונה א: ג; אומדים הם את גובה הריבית, אך זו תופחת ועולה, ולבסוף אי אפשר עוד להחזירה לגובהה המקורי.
66 ויחד עמה.
67 על־פי סכום החובות נראה היה בראשונה שכל האיגרת נכתבה מירושלים לשם חברון. אילם זהו המקום היחיד שבו נזכרה חברון באיגרת. נראה שחברון מחכרת פה כדי להדגיש שאם תיפול קהילת ירושלים, תיפול עמה גם קהילת חברון, ולא יהיו עוד יהודים בערי יהודה. על זמנה של האיגרת ראה דיון לעיל, עמ׳ 319.

כי במעלכם[68] הדבר תלוי לגמור המצוה הזאת כי רבה היא.[69] לכן בפעם הזאת בוזו כסף בוזו זהב,[70] וכל אחד יתיר פיסת ידו לקנות עולמו בשעה אחת,[71] ולמען ציון לא יחשו ולמען ירושלם לא ישקוטו, עד יוציאו כנוגה צדקה,[72] ועטו כמעיל קנאה, ולבשו צדקה כשריין,[73] ודרשו את שלום העיר, כי בשלומה יהיה לכם שלום,[74] ותכף לאמירה עשייה, ולא תחמיצו המצוה לבלתי יתרבה עוד ויעלה,[75] כי בכל ששה חדשים צריך אלף גרו׳ למען בית ה׳ אלקינו,[76] וקדושי׳[77] אשר בארץ המה,[78] ימהרו יחישו פדות ירוש׳,[79] והחלש יאמר גבור אני,[80] ובימיכם ועל ידיכם תושע יהודה, וישראל ישכון לבטח.[81] והנה להיות שאין מחמיצים המצות, הפצרנו וחלינו פני בר אוריין ובר אבהן, החכם השלם כמהר״ר נר״ו, עם היותו מרביץ תורה ברבים, המצוה העוברת עדיפא וכ״ש שהכל תלוי בה.[82] ולכן גם הוא נתרצה ונתפייס לכתת רגליו, וללכת לדפוק על דלתי שועי יהודי, להעלות מרפא למחלת ירושלם וארוכה למכתה,[83] ושם נפשו בכפו בלא כסף ובלי מחיר, לא למחצה, ולא לשליש, ולא לרביע, כי אם לאהבת דשוכן אחר כתלינו[84] ולאהבת ירושלם תוב״ב, ולמעט ההוצאה שם לדרך פעמיו בלא שמש, כי גם לא ניסה ללכת באלה,[85] לכן נא יתמכו בימינו לבקש לו בהגיעו שמש לשרתו בכל אשר יצטרך ויעדנו[86] נאמנו[87] כי הלאינו

68 צ״ל כנראה: במעלתכם.
69 אסתר א: כ; הכוונה למצוות פדיון שבויים (ב״ב ח, ע״א).
70 נחום ב: י.
71 על־פי ע״ז י, ע״ב, ועוד.
72 על־פי ישעיהו סב: א.
73 ישעיהו נט: יז.
74 ירמיהו כט: ז.
75 החוב.
76 תהלים קכב: ט.
77 וקדושים.
78 על־פי תהלים נח: ג; הכוונה כאן לנדיבים אשר יתרמו למען ירושלים.
79 ירושלם.
80 יואל ד: י.
81 ירמיהו כג: ו.
82 היינו, מצוות בנין ירושלים על ידי גיוס כספים למענה חשובה מהרכצת תורה, משום שבלי ממון זה לא תוכל הקהילה להתקיים, וממילא תחבטל הרבצת התורה.
83 על־פי ירמיהו ל: יז.
84 כינוי לקב״ה; על־פי שיר־השירים ב: ט (וראה שיר השירים רבה ב, כ).
85 בשליחות; על־פי שמואל א, יז: לט.
86 צ״ל: וידענו; המעתיק תיקן את השבוש וסיכל את האותיות ע״ין ודל״ת על־ידי סימון א׳ על האות דל״ת וב׳ על האות ע״ין
87 צ״ל: נאמנה, על־פי הושע ה: ט.

והוגענו למעכ״ת פעם אחר פעם, והש״י יודע כי כסתה כלימה פנינו.[88] אכן היא הסבה בעצמה ששלחנו [עמ׳ 55] פעם שנית כדי שלא להטריח על מעכ״ת פעם אחרת, כי בע״ה אם את[89] יכחדו החובו׳[90] ואז יוקל על מעכ״ת המשא, ולא תכסנו עוד בושה.[91] ואל חי חלקנו יאמר די לצרותיכם ולצרותינו, יבנה עיר מקדשינו, ירום לרחמכם, יחזיק במעזכם, יעשה שלום לכם,[92] ועיניכם תראנה ירושלם נוה שאנן,[93] וערי יהודה בישובן על מכונן, כיש נפשיכם הרמה והחכמה, וכנפש נאנחי׳ ונאנקי׳[94] הבאים על החתום שנה וכו׳.[95]

ע״ג[1] הכתב הנז״ל

ראשי המחנות, אנשי אמונות אשר להם עשר ידות במצות וצדקות, יחידי סגולת אריאל, מקריבי קרבן על אוֹריאל[2] מזבח, המה שרי, טפסרי, מנהיגי, ופרנסי, יועצי אחינו, אנשי גאולתנו,[3] הפודים נפשנו, עמודי עולם, חזקים כראי מוצק[4] ובריא אולם[5] ועל צבא תהלתם ועטרתם תפארתם החכמים השלמים, מרביצי תורה, מצדיקי הרבים ככוכבים,[6] ישמרם צורם, אמן.

88 ירמיהו נא: נא.
89 צ״ל כנראה: אך.
90 החובות.
91 תכסה אותנו, את כותבי המכתב; על־פי מיכה ז:י.
92 על־פי ישעיהו כז: ה.
93 ישעיהו לג: כ.
94 נאנחים ונאנקים.
95 הושמטו התאריך ושמות החותמים.

1 על גב; כאן הועתקו גם המלים, שנכתבו על גב האיגרת
2 ראה הערה 9 לעיל.
3 על־פי יחזקאל יא: טו.
4 איוב לז: יח.
5 תהלים עג: ד.
6 על־פי דניאל יב: ג וב״ב ח, ע״ב.

איגרת 11*

כתב לעשות תמידין לשלוח בכל שנה

[עמ׳ 56] אוכלוסא קדישא, אבן הראשה לכל דבר שבקדושה, חרושה על לוח לבם,[1] יראת ה׳ היא אוצרם[2] המורם מהם כיוצא בהם גם בניהם כמוהם, יהיה כל צאצאיהם, ראשיהם ושופטיהם, ועיניהם רואות נפלאות, תמים דעים[3] כשם שהם תמימים כך יהיו רמים ונשאים, המסולאים בפז, התהלה הקהלה המהוללה אשר במקום פ׳, ועל צבא תפארת גדולתם, גולות הכותרות, החכמים השלמים, מרביצי תורה בתוך מחנה קדושתם, תרב גדולתם ותהלתם, צדקתם עומדת לעד אמן.

אחרי אשר הרבתה נפשנו להפיל תחנה לפני שוכן מעונה בעד שלות חדות מעכ״ת, זאת אות מאתנו הבאים על החתום, להודיע לפני כת״ר איך רבו צרות ירושלם, ויכלה הזמן אם באנו לספרם, ובפרט כי נתרבו חובות הארץ הלזו הנשמה,[4] בזמן משול בנו איש הדמים הוא בנו פ׳,[5] אשר שם פניו לגרשנו מהסתפח בנחלת ה׳,[6] ויאכל גם אכול את כספנו[7] לא אחת ולא שתים, באופן שחייבים אנחנו כעת סך כך וכ׳,[8] וההוצאות הם רבים עולים קרוב וכ׳ לשנה,[9] באופן חשבנו דרכנו לחלות פניכם, אם מצאנו חן בעיניכם, לעשות קביעות אחד מיוחד לחשבון ירושלם, שיתן כל א׳ וא׳ מדי חדש בחדשו מה שידבנו לבו, גם בכל שמחה, וחופה, ומילה ונגדיהן ח״ו,[10] זכור יזכרו לנדור ולגדור קצת פרצות של ירושלם ת״ו כמסת נדבת צדקתם,[11] ובזה נחדל לשלוח עוד שליח על פתחי נדיבים עם אלדי אברהם.[12] ויען כי הולך שלוחנו פ׳ עד קושט׳[13] לעשות סייג לבל ינוח שבט הרשע של הצר הצורר על גורל נחלת ה׳,[14] ולהחזיק ביד השר המושל בנו היום הוא פ׳,[15] להעמיד ולהחזיק השררה בידו בעזרת

* ראה לעיל, עמ׳ 319.
1 ירמיהו יז: א.
2 על־פי ירמיהו לג: ו.
3 איוב לז: טז.
4 יחזקאל לו: לה.
5 אבן פרוח׳ (על־פי ״בנו בעור״ — במדבר כד: ג).
6 ראה לעיל, עמ׳ 40–41.
7 בראשית לא: טו.
8 המעתיק השמיט את הסכום המדוייק.
9 ראה ההערה הקודמת.
10 היפוכן חס ושלום, כלומר מקרי־אבל.
11 על־פי דברים טז: י.
12 תהלים יז: י.
13 קושטא.
14 על־פי תהלים קכה: ג.
15 כנראה מחמד פאשא.

ה׳ ובעזרת גבירי קושט׳,[16] למען ישאר לישראל ברכה בקרב הארץ,[17] על כן אמרנו לגלות אזניכם על ענין הקביעות כאמור,[18] ובשכר זה יאבה ה׳ לחננכם, וירום לרחמכם, ותזכו לראות ציון על מכונה, וארמון על משפטו,[19] כיש את נפשכם הטהורה, המלאה דעה ויראת ה׳, וכנפש דלי ציון המתפללים בשלומכם כל הימים ומתחננים יושגח השליח הנז׳ לטוב כל ימי היותו תוך מחניכם. חותמים.[20]

16 ראה לעיל, הערה 13.
17 ישעיהו יט: כד.
18 התרומות הקבועות.
19 ירמיהו ל: יח.
20 המעתיק השמיט את החתימות.

איגרת 12*

אחרת כיוצא בנז״ל לעשות תמידין

אנשי השם צדק לבשו וילבשם,[1] עם בחר׳ לנחלה[2] נורא תהלות. שלמים זכן רבים[3] ונכבדים, גומלי חסדים בני גומלי חסדים,[4] השרידים אשר ה׳ קורא ומורה לצדקה.[5] הנה הם קהלות תהלות ישראל אשר במקום פ׳, ועל צבא[6] מעטה תהלתם. מרביצי תורה וכ׳,[7] ואחריהם כל ישרי לב, הממונים, הברורים, הפרנסים, נדיבי עם אלדי אברהם,[8] ראשיהם, זקניהם ושופטיהם וכל [עמ׳ 57] העוסקים עם הצבור לש״ש. תרב גדולתם, ה׳ עליהם יחיו דגן ויפרחו,[9] וישישו וישמחו בשובע שמחות במשכנות מבטחות[10] אמן.

* ראה לעיל, עמ׳ 319–320.
1 על־פי איוב כט: יד.
2 על־פי תהלים לג: יב; משמעות הקיצור אינה ברורה, אולי כאן רוצה לומר: עם בחרו לנחלה.
3 על־פי נחום א: יב; אולי הנקודות באות לומר ששלמים ורבים אלה לא יעברו, לא כפי שהיא בנחום שם.
4 כתובות ח, ע״ב.
5 יואל ג: ה ויואל ב: כג.
6 על־פי במדבר י: טו ועוד שם.
7 שמות רבני העיר הושמטו בידי המעתיק.
8 תהלים מז: י.
9 על פי ישעיהו לח:טז והושע יד:ח.
10 על־פי תהלים טז: יא וישעיהו לב: יח.

אחרי כי הרבתה נפשנו בתפלה ותחנה בנפש נענה לפני שוכן מעונה בעד שלות חדות מעוז תהלתם, הנה זאת עולה מן המדבר,[11] מעולפת סלונים ושרבים בדמעות כרביבים, על רב צרות הסוערות בארץ הלזו הנשמה,[12] אשר רבים לוחמים[13] אותה מכל עבר ופנה, הן כמה שרי צרי ירושלם[14] ח״ו, מלבד התמידין[15] אשר עלינו להספיק הספקת עם עני ודל, החוסים בצל תורת ה׳ תמימה,[16] ולוחמים במלחמתה של תורה,[17] ומלאה הארץ דעה את דשבח לאל,[18] והספקת קופת העניים והאביונים שרבו כמו רבו, בם עור ופסח, זקנים וזקנות, ואיש משענתו בידו מרב ימים,[19] מצפים ומקוים לאכול משלחן גבוה לשובעה ולמכסה עתיק,[20] ולהעמיד מלמדי תינוקות של ת״ת אשר העולם מתבסם ומתקיים בהבל פיהם,[21] ולקיים חברת ביקור חולים, כי רבו כמו רבו מכות הארץ הזו ותחלואיה,[22] להמציא תרופתם בכל מיני אופני רפואות ושיקויים כיד ה׳ הטובה עלינו, עולה סכום התמידין הנז׳ שלשים גרו׳ מדי שבת בשבתו חק ולא יעבור, מלבד הניתן למנת שועלים המחבלים כרמו של מקום,[23] שפוערים פיהם לבלי חק[24] {ולא יע}[25] לאמר, הב, הב, בוזו כסף, הבו זהב,[26] ולהב החובות עלו למעלה מכך וכך.[27] אשר על כן אתאנו לחלות פניכם, שאו ידיכם קדש וברכו את נחלת ה׳ כמסת נדבת ידיכם,[28] ותנו כבוד לה׳ אלדיכם, להעלות לירושלם על ראש שמחתכם,[29] לנדור ולגדור מקצת פרצות ירושלם בשמחת חתונה ובשמחת

11 מליצה אירונית על־פי שיר השירים ג: ו — ״מי זאת עולה מן המדבר כתימרות עשן מקטרת מור ולבונה מכל אבקת רוכל״.
12 יחזקאל לו: לה.
13 על־פי תהלים נו: ג; יש כאן משחק מלים, שרי ירושלים לוחמים אותה — מתנכלים לעיר, ואילו תלמידי החכמים לוחמים במלחמתה של תורה.
14 מושלי ירושלים: על־פי ירמיהו לד: יט (וראה לעיל איגרת 3 הערה 101).
15 הוצאותיה הכּוֹלל־מיות הקבועות של הקהילה לפרנסת תלמידי חכמים.
16 תהלים יט: ח.
17 סנהדרין קיא, ע״ב, ועוד.
18 ישעיהו יא: ט.
19 על־פי ירמיהו לא: ח וזכריה ח: ד.
20 מנחות ו, ע״א וישעיהו כג: יח. (שולחן גבוה — כינוי לצדקה).
21 על־פי שבת קיט, ע״ב: ״אין העולם מתקיים אלא בשביל הבל תינוקות של בית רבן״.
22 על־פי זכריה י: ח ודברים כט: כא.
23 על־פי שיר השירים ב: טו; כרמו של מקום הוא כרם ה׳, היא ירושלים, והכוונה במיוחד ליהודי ירושלים, על פי שיר השירים רבה שם: ״כרמים אלו ישראל, שנאמר, כי כרם ה׳ צבאות בית ישראל״. השועלים הם מושלי העיר והשיח״ם בעלי החובות.
24 על־פי ישעיהו ה: יד.
25 מחוק בגוף כתב היד, וצ״ל: ולא יעבור, על־פי אסתר א: יט.
26 משלי ל: טו ונחום ב: י.
27 הסכום המדוייק הושמט בידי המעתיק.
28 על־פי תהלים קלד: ב ודברים טז: י.
29 על־פי תהלים קלז: ו

ברית מילה ונגדיהן[30] ח״ו, והעמידו גבאים על המצוה הזאת ועל מצות שקלים לתת כל א׳ וא׳ מדי שנה בשנה איש כמתנת ידו, ולשלוח הכל מראשית שנה. ואם יכשר ישפר בעיני מעכ״ת להיות לכם חלק במצות רוממות בית אלדינו אשר בנינו, עם שדמֹים[31] רבים שפכנו לשרי צוררי הארץ לתת רשות לבנות, כי היתה קטנה מהכיל עם ה׳ אלה,[32] עשו נדבה חשובה לכבוד השוכן בהר ציון, ושלחוה להיות לכם יתד תקועה במקום הזה,[33] אין זה כי אם מקום קבול תפלות הגולה,[34] ובשכר וכ׳.
≫ובראותנו פזר גדול[35] הניתן לשן בהמות,[36] בחרנו להעלות זכרוננו לפני מעכ״ת בשתי שורות אלו למען נרויח הפיזור הנז׳, ומה גם להקל מעליכם טורח ומשא לעיפה של השליח, לכן אתם כהני ה׳ תקָרֵאו׳,[37] צאו לעזרתנו׳ לחזק ידים רפות וברכים כושלות, אמצו[38] ואשרו לבבכם, להעלות מנה יפה כמסת נדבת ידיכם קדש, ובשכר זה יזכם האל לעלות ולראות ירושלם נוה שאנן,[39] וענן כבוד ה׳ עליהם יראה,[40] להליץ בעדם ובעד כל אשר להם מסביב, ברך יברך וכו׳≪.[41]

30 ראה לעיל, איגרת 11, הערה 10.
31 משחק מלים: דמים (דם) — דמים (ממון), וראה לעיל איגרת 5 הערה 12.
32 יחזקאל לו: כ.
33 היינו, בכך תזכו בחלק מן הזכויות השמורות למי שאכן בא לחיות בירושלים. ומתקשר עם הפסקה הבאה.
34 על־פי בראשית כח: יז; על פי האגדה, המקום, שבו לן יעקב בברחו מפני עשו, היה הר המוריה (ראה בראשית־רבה סח, ט). המסורת מייחסת חשיבות מיוחדת לתפילה בירושלים. במדרש תהלים צא, ז נאמר: ״כל מי שהוא מתפלל בירושלים, כאילו מתפלל לפני כסא הכבוד. ששער השמים הוא שם, ופתח פתוח לשמוע תפלה״, וראה לעניין זה וילנאי, הריבע היהודי, עמ׳ 233–234. וראה לעיל, עמ׳ 277.
35 ראה לעיל, איגרת 1 הערה 54.
36 היינו, ממון הניתן לגויים; על־פי דברים לב: כד.
37 ישעיהו סא: ו.
38 ישעיהו לה: ג.
39 ישעיהו לג: כ.
40 על־פי זכריה ט: יד.
41 הקטע ״ובראותנו״ עד ״וכו׳״ נרשם בגליון, ונראה לי כי הוא תוספת של המעתיק.

איגרת 13*

על ענין מעות שבאו ביד איש אחד ועכבם בידו מלשלחם

אותותינו אלה (אלה)[1] ילכו להודיע לכ״ת, איך זה ימים גלינו אזנו, שנכנסו לשרת בקדש פ׳ ופ׳, וקבלו עליהם עול הנהגת העיר,[2] ומאז ועד עתה חכינו לראות אם יכתבו מאליהם ⩽הפרנסים והממונים⩾[3] על ענין המעות שביד כת״ר, וכי ראינו שחזקו פניה מסלע לבלתי כתוב על הענין הזה, אלא אדרבא כותבים פ׳ ופ׳ הפַּרנסים[4] הראשונים שלא ישלחם כ״ת, ושיהיו מעוכבים בידו, ע״כ הפרנסים החדשים הזמינו לפרנסים הישנים לדין לפני ב״ד י״ב,[5] ובכן גזרו וכתבו פסק דינם, כפי מה שהורו להם מן השמים, ועכ״ז שמו פניהם **[עמ׳ 58]** כשמיר[6] לבלתי שמוע לקול דברי גזרת ב״ד[7] הנגזרת בקג״מ[8] מב״ד, ולא נעלם מעיני כת״ר כמה ימים וחדשים נתעכבו המעות הנז׳ ביד כ״ת, וצעקת העניים והיחידים בעלי הפקדונות עלתה למרום,[9] צועקים במר בחמת רוחם, בפרט בשנת בצורת כזאת, כלם עמוסי התלאות, ממושכנים עד חוטמם, אשר על כן הננו אתאנו לפני כ״ת בשורותים אלו, שלמען קדוש ישראל ישלח כל המעות הנמצאות היום בידו עכ״פ,[10] ואל ימנע טוב מבעליו,[11] כי קצו בנפשם, ואין ראוי לענות כמה נפשות של ישראל, בפרט צעקת העניים כי רבה, עד שמים הגיעה, מחמת כי קצור קצרה ידם ויד הק״ק להמציא הספקת הבע״ת וקופת העניים, עד כי כשל כוח הסבל לסבול כמה מיני אופני הרפתקי די עדו[12] על ע״ה,[13] ה׳ יאמר די לצרותיה ומכאוביה, וכל המעות אשר יבאו מהיום והלאה, ישלחם ביד פ׳ בסדר נכון, וחזק והתחזק בעד עמנו ובעד עיר אלדינו[14] מכאן

* ראה לעיל, עמ׳ 320.

1 על־פי שמות י: א. המלה ״אלה״ הוכפלה בטעות.

2 היינו, החלו לשמש בפרנסות.

3 הוספת המעתיק בין השיטין; נראה ששתי מלים אלו נוספו בידי המעתיק לתוספת ביאור, אך אפשר גם שהן היו במקור והוא הוסיפן לאחר שהשמיטן בטעות.

4 משמעות הסימן מעל לאות פ״א אינה ברורה.

5 בית־דין של שנים־עשר (ראה דיון לעיל, עמ׳ 158–159).

6 התעקשו; על־פי זכריה ז: יב.

7 על־פי ירמיהו יח: י, ועוד.

8 בקנין גמור.

9 נראה שהיה זה כסף שנשלח ״על־פי ליסטא״.

10 על כל פנים

11 על־פי משלי ג: כז.

12 מאורעות אשר עברו; על־פי ר״ה טז, ע״א.

13 עיר הקודש.

14 על־פי שמואל ב, י: יב.

ואילך ביתר שאת ויתר עז ותעצומות לקרב תועלת ירושלם. ובשכר זה יעלהו ה׳ בגדר השלום וההצלחה, כי ירחיב לבות העניים והאביונים העטופים ברעב ובחוסר כל, תאבים לכל דבר, ומסגפים עצמם בלחם צר ומים לחץ,[15] מאוים ומקוים רחמי חסד עבדי ה׳ וצדקתם להציל נפשם ממות ולחיותם ברעב. לכן תיקר נא נפשם בעיני מעלתו, ומהרה, חושה, חוסה ורחם עליהם, כי עת לחננה.[16] ואל יהי נלכד ונכשל ח״ו בעון עכוב מעות עניים ואביונים, בעבור עשות רצון פ׳[17] במשפט מעוקל, ובכן שלומו יגדל ולא ידל.

15 ישעיהו ל: כ.
16 תהלים קב: יד.
17 כנראה אחד הפרנסים הקודמים.

איגרת 14*

להחרים לאיש אשר עכב בידו נכסי הקדש אשר לא כדת

זאת מאתנו הבאים על החתום לתת כבוד לשמו, ותשואות חן וכבוד על פרי גורל מעשיו הנוראים, אשר הרעים בקול גדול להחרים כל מי שיש בידו מקדשי עם בני ישראל, שהקדישו בעד ירושלם, ונמנעו לשולחם או למסור אותם ביד פקדינו,[1] ובכלל החרם אשר החרמנו, יהיה כל המונע טוב מבעליו,[2] שיודע רמז עדות בחבירו, שיש בידו דבר מה מקדשי ירושלם, ולא יבא להגיד לב״ד[3] תוך ג׳ ימים וכן עשה מעכ״ת, ושנס מתניו, כארי יקום וכלביא יתנשא,[4] להיות מעיר לעזור לעיר קדשנו,[5] כי כן מוטל על איש כמוהו, להשתדל להנאת ולתועלת העיר אשר ב, ׳, ובה יחסו עניי עמו. ועתה שמועה שמענו, שקמו בני בליעל ונמנו וגמרו להטיל חרם על האיש. אשר גילה אזננו על ככה,[6] ועל מי שיגלה מכאן ואילך.[7] והנה באמת נבהלנו משמוע

* ראה לעיל, עמ׳ 320.
1 צ״ל: פקידנו או: פקידינו.
2 על־פי משלי ג: כז.
3 בית־דין.
4 במדבר כג: כד.
5 על־פי שמואל ב, יח: ג.
6 שיהודים מקהילת הנמען מעכבים בידם כסף השייך לקהילת ירושלים.
7 על מי שיגלה לפרנסי ירושלים פרטים על הכסף השייך לקהילת ירושלים ומוחזק בקהילת הנמען.

שמועה רעה חולה כזאת, ועל הכל איך מעכ״ת אשר היה לנו לעזרה, נהפך לאיש אחר להסכים על עוות הדין כזה,[8] להעשות נבלה כזאת בישראל, להחרים חרם שלא כדין, ולא יצא לנגדם כדוב שכול למנוע החרם ההוא, [עמ׳ 59] כי מעולם ידענוהו והכרנוהו, היותו אב ליושב ירושלם[9] להכין בחסד כסא ה׳, וללמוד לעם כל אכליו יאשמו,[10] ומה יעשו ליום פקודה?[11] היעמוד לבם אם תחזקנה ידיהם,[12] הלא רעתם רבה ואין קץ לעונם,[13] ומלבד ענשם לשמים גדול עונם. גם אנחנו נחלץ חושים לרדוף אחר כל איש מעלים דבר מכל מאי דמתקרי[14] נכסי מקדשי ירושלם, להחרימו שני וחמישי ושני בקהל רב, הן בתוך חברת ת״ת[15] הן מול האלדים[16] בכתל מערבי, בחרם חמור וגמור, ורבצה בו כל האלה הכתובה בספר תורת אלדים חיים, עד אשר לא ישאיר לו שרש וענף, וגם בו יתאנף ה׳ להכרית ממנו ראש וזנב כפה ואגמון,[17] ולא יהיה לו חלק בכל המון ישראל, בשוב ה׳ שבות עמו, ועין בעין נראה בשוב ה׳ ציון,[18] ולא יאכל בטובה,[19] הואיל כי אכל מקדשי ה׳ ית׳ ושכינת עזו היושבת בגלות, ורואה בעקת נאקת בניה, הסובלים כמה צרות לאהבת חיבת המקום הזה.

וכי זו היא שימת עין לטובה,[20] שהיה להם להשגיח על עיר אלדינו ועל חביוניה,[21] כאשר היה ראוי להחזיק ימינם בהונם ואונם?! אלא שאדרבא מתחכמים לאכול את תרומת ה׳, ולהחליש ולהתיש כח ירושלם ע״ה, ולא ידעו ולא יבינו, כי טח עיניהם מראות,[22] היי[23] אין בציון אם מלכה אין בה[24] להעלות חמה ולנקום נקם[25] ח״ו? ומי ישמע להם לדבר הזה, ולא יבער ויגער למעשה הרע הזה, כשמן כרזה יקבו ויקללו

8 אותו אדם שהחרים כל מי שיסתיר מידע על כספים השייכים לקהילת ירושלים, הסכים עתה לחרם הנגדי, שהוטל על מי שמסר ועל מי שימסור לפרנסי ירושלים מידע כזה.
9 ישעיהו כב: כא.
10 ירמיהו ב: ג: להסביר לעם, שכל מי שאוכל מן הכספים המיועדים לירושלים, יאשם לפני ה׳.
11 על־פי ישעיהו י: ג.
12 על־פי יחזקאל כב: יד.
13 על־פי איוב כב: ה.
14 מכל מה שנקרא.
15 בית־הכנסת ״ק״ק ת״ת״.
16 על־פי שמות יח: יט.
17 על־פי דברים כט: יט; מלאכי ג:יט; דברים א: לז וישעיהו ט: יג.
18 ישעיהו נב: ח.
19 על־פי איוב כא: כה.
20 על־פי בראשית־רבה צג, ו.
21 צ״ל: אביוניה.
22 על־פי תהלים פב: ה וישעיהו מד: יח.
23 יי — דרך כתיבה מקובלת כתחליף לכתיבת השם המפורש.
24 ירמיהו ח: יט
25 יחזקאל כד: ח: ה: האם אינו בציון, שמעלימי הכסף קמו לנקום בפרנסים החדשים?

לאיש אשר חרש מחשבת {מות} און להדיח את יושבי ירושלם מקרבה[26] ביד רמה, רימה תכסהו. ועל חסדי כת״ר מוטל חוב זה, להיות לנו למגדל עז ולמחסה, לחקור ולדרוש להוציא קדשי ירושלם מיד המעכבים, ולהוציא את בולעם[27] מפיהם, ובזה ישוב ה׳ מחרון אפו, וירחם לעמו, המיסדים שמו, להשיב שבותם על אדמת הקדש כמאז וכבתחלה, ומלך ביופיו תחזינה[28] בכל עת וכ׳.[29]

26 על־פי ישעיהו ד: ד.
27 צ״ל: בְּלָעָם; על־פי ירמיהו נא: יד.
28 ישעיהו לג: יז.
29 המעתיק השמיט את התאריך והחתימות.

איגרת 20*

כתב להעמיד ביד קהל עדת ישראל ציון שמואל הרמתי ע״ה

[עמ׳ 63] ממלכת כהנים וגוי קדוש,[1] קדושים הנגשים אל ה׳,[2] מצדיקי הרבים ככוכבים עולם ועד,[3] המתנדבים בעם[4] עשות צדקה[5] לנפשותם יומם, השרידים אשר ה׳ קורא,[6] עם זו יצרתי לי לכבודי בראתיו[7] אף הביאותיו מראש הרים ומגבעות עולם, עדת הגבורים, כבירים, אבירים, המוכתרים, מעוטרים בכמה כתרים, כתר תורה, וכתר כהונה וכתב שם טוב טוב משמן טוב,[8] משח השם אותם לשם ולתהלה כלולה. מעלה וכבוד לבשר ענוים המתאים, ישועתם מקוים, זאת נחלת עבדי ה׳, וצדקתם ככוכבים בהלם, הנה הנם קהלות תהלות ישראל אשר בכל עיר ועיר וכ׳,[9] ועל צבא וכ׳,[10] ואחריהם כל ישרי לב וכ׳,[11] יהי שלום בחילם[12] וכ׳.[13]

* ראה לעיל, עמ׳ 320–321.
1 שמות יט: ו.
2 שמות יט: כב.
3 על־פי דניאל יב: יג; ב״ב ח. ע״ב.
4 על־פי שופטים ה: ט.
5 על־פי משלי כא: ג.
6 יואל ג: ה.
7 ישעיהו מג: כא וישעיהו מג: ז.
8 על־פי אבות ד, יז וקהלת ז: א.
9 שם הארץ, שאליה נשלחה האיגרת הושמט בידי המעתיק.
10 על־פי במדבר י: טו; שם הקהילה הנמענת הושמט.
11 על־פי תהלים צד: ט; שמות הפרנסים או ראשי חברת ארץ־ישראל בקהילה הנמענת הושמטו.
12 על־פי תהלים קכב: ז.
13 כנראה השמיט המעתיק מליצות נוספות שכולן לשונות של ברכה והחוזרות פעמים רבות.

[עמ׳ 64] קול ברמה נשמע,[14] קול גדול ולא יסף,[15] קול מבשר מבשר ואומר, שאו נס בארץ, תקעו שופר בגויים,[16] ורץ לקראת רץ ירוץ, ומגיד לקראת מגיד להגיד כי ישר ה׳,[17] ישר יראו פנימו,[18] נוה איתן,[19] ה״ה ציון קבורת אדוננו שמואל הרמתי, כי נאמן שמואל לנביא,[20] ואף כי אחרי מותו[21] הלכו לאורו כל ישראל להשטחח[22] על קברו מדי שנה בשנה בתפלה ותחנה, ומשם היתה יוצאת תורה, כי מרוב הנדבות המתנדבות בעם, היה די והותר לתת כל שואל די מחסורו, גם משם הגויים הצוררים היו אוכלים חקם.[23]

ויהי בימים הרבים ההם,[24] זה כך וכך שנים,[25] הקים אלדים שטן לישראל, גוי עריץ, פליל[26] בא בעליל,[27] העולל עלילות ברשע[28] ועוצם כחו, לא בכחו השחיון והתעיב,[29] עד אשר לקח מידם המקום הנורא, מקדש מעט, זכר למקדש בהלל[30] והודאה. ומאז חולל המקדש ובטל התמיד, תמידין כסדרן ומוספין כהלכתן,[31] בטלה העבודה ולימוד התורה יומם ולילה אשר היתה בירושלם, כי משם תצא תורה ודבר ה׳,[32] ונתדלדלו הישיבות, ורבו כמו רבו עליהם הצרות קלות וחמורות, עד שכל חפצי שמים מכורים נמכרו לרצות אל הבוגדים, ולתת להם את חקם,[33] והנשארים

14 ירמיהו לא: טו.
15 דברים ה: יט.
16 ירמיהו נא: כז.
17 ירמיהו נא: לא ותהלים צב: טז.
18 על־פי תהלים יא: ז.
19 ירמיהו מט: יט.
20 שמואל א, ג: כ
21 על־פי דברים לא: כז.
22 צ״ל: להשתטח.
23 היינו, מן התרומות לקבר שמואל הנביא היו מתפרנסים תלמידי החכמים בירושלים, ואף היו ממנים את הוצאותיה החיצוניות של הקהילה.
24 שמות ב: כג.
25 המעתיק השמיט את המספר המדויק, כדי שהאיגרת תהיה ראויה למשלוח בכל עת.
26 על־פי דברים לב: לא; ברור שהמדובר באחד השיח׳ים, נאמני ההקדשים המוסלמים השונים בירושלים ואפשר שהיה זה המופתי של ירושלים.
27 בעלילה.
28 על־פי תהלים קמא: ד.
29 על־פי תהלים יד: א; כנראה רמז למושל ולקאדי שלעזרתם נזקק אותו שיח׳ בהחרמת הקבר.
30 מליצה על־פי הנוסח בהגדה של פסח: זכר למקדש כהלל.
31 על־פי ברכת קדושת היום בתפלת מוסף.
32 על־פי ישעיהו ב: ג; מיכה ד: ב.
33 היינו, כל היושבים בירושלים הרוצים בקרבת ה׳ התמשכנו כדי לממן הוצאות פרנסת תלמידי חכמים וסיפוק תביעות המושל.

מהישיבות והתלמידים מטה ידם וברותם,[34] אין לחם ואין שמלה[35] ואין לבוש בקרה, וכשל כח הסבל מרוב התלאות החולפות ובאות בכל רגע ועונה, מדי שנה בשנה, והגם כי ישראל רחמנים[36] אשר בכל הגולה שולחים מדי שנה בשנה ע״י השלוחים נדרים ונדבות, גם אשר יעלו על ראש שמחתם,[37] אין היד והקומץ מספיקין, ויהי היום לקול הקורא קמנו ונתעודד,[38] אמרנו עת לעשות לה׳,[39] להחלץ חושים, להשמיע במרום צדקתכם, לחזק את בדק המקום הנורא הזה אשר בצלו נחיה,[40] ותחזור עטרה ליושנה[41] בע״ה, ויהי נא פי שנים ברוחו אלינו,[42] כי בשלומו שלום יהיה לעיר,[43] כלל ופרט. אי לזאת אחינו אנשי גאולתנו[44] חושו עושו לעזרת ה׳ בגבורים, בהתנדב עם ופרוע פרעות,[45] מאשר ברכו אלדים מדי שנה בשנה, ולתת את תרומת ה׳ ביד השליח הזה, פ׳, אשר נדבה רוחו אותו לכתת רגליו ממקום למקום לעת זקנתו, כדי לחזק ולאמץ ברכי לומדי התורה אשר בירושלם, באמצעות קיום המקום הזה, כי אין להם על מה שיסמוכו עזרה בצרות[46] כי אם על גורן יקבי חסדי אנשי הגולה, ואליהם להרים קול, והאלדים בשמים יענה אתכם ואותנו בקול ששון וקול שמחה,[47] ונסו יגון ואנחה,[48] {ויד} ⩤ויחד⩥ עם כל ישראל חברים[49] נזכחה באהלו זבחי תודה[50] בחוצצרות וקול.[51]

34 בָּרוֹת — אוכל (איכה ד: י).
35 על־פי ישעיהו ג: ז.
36 על־פי יבמות עט, ע״א.
37 על־פי תהלים קלז: ו.
38 תהלים כ: ט.
39 על־פי תהלים קיט: קכו.
40 על־פי איכה ד: כ.
41 על־פי יומא סט, ע״ב.
42 על־פי מלכים ב, ב: ט.
43 על־פי ירמיהו כט: ז.
44 על־פי יחזקאל יא: טו.
45 על־פי שופטים ה: ג; ה: י.
46 תהלים מו: כ.
47 על־פי ירמיהו לג: יא ועוד.
48 ישעיהו לה: י ועוד.
49 על־פי שופטים כ: יא.
50 על־פי תהלים כז: ו; קז: כב.
51 צ״ל: בחצוצרות; על־פי תהלים צח: ו. התאריך והחתימות הושמטו בידי המעתיק.

איגרת 21*

כללית

[עמ׳ 65] יום[1] יום ידרושון,[2] חכמה ודעת ויראת ה׳ היא אוצרם,[3] עטרת תפארת לעמוסי בטן,[4] חמדת עדת אבירים, גבורים לעמוד בפרץ, ומצדיקי הרבים, ככוכבים לעולם ועד יאירו יזהירו כזוהר הרקיע,[5] לא ייעפו ולא ייגעו[6] לעשות רצון קונם, ראשי עם, יחד שבטי ישראל,[7] השרידים הנחמדים מכל כלי חמדה, קהלות קדושות אשר בעיר פ׳, אחינו אנשי גאולתנו,[8] צבי עדיינו,[9], משוש תפארתנו[10] אף ישועתנו בעת צרה[11].[11]

יום צרה ותוכחה ונאצה היום הזה, כי באה עד משבר העיר שיאמרו כלילת יופי,[12] צבי היא לכל הארצות לתורה ולתעודה,[13] היא היתה אם כל חי,[14] צדיק מושל יראת אלהים,[15] שמה ישבו כסאות למשפט,[16] האלדים אדירים מימי קדם קדמתה, ועתה הושתה בתה[17] מצרות צרורות שנעשו צרות זו לזו, עוד זה מדבר,[18] ידבר עמים

* ראה לעיל, עמ׳ 321.

1 האיגרת מורכבת מכמה קטעים המתחילים כולם במלה ״יום״ ומסתיימים במלה ״צרה״, כשהם משולבים בקטעי פסוקים מן המקרא. מעתיק האיגרות הדגיש מלים אלו בכתבו אותן באותיות גדולות ובהוסיפו שתי נקודות אחרי המלה ״צרה״ כדי להדגיש את סיום הקטע. איגרת זו הועתקה כמעט מלה במלה מאיגרת, שכתב ר׳ ישראל נג׳ארה לקושטא בענייני צפת (מימי ישראל, דף קנט, ע״א). המשתמשים באיגרת ההיא שינו רק את השורות העוסקות במה שקרה בצפת וכתבו במקומן מה שקרה בירושלים.

2 ישעיהו נח: ב.

3 ישעיהו לג: ו.

4 מתוך ברכת הלבנה; סנהדרין מב, ע״א.

5 על־פי דניאל יב: ג.

6 על־פי ישעיהו מ: לא.

7 דברים לג: ה.

8 על־פי יחזקאל יא: טו.

9 על־פי יחזקאל ז: כ.

10 על־פי יחזקאל כד: כה.

11 ישעיהו לג: ב.

12 ישעיהו לז: ג ואיכה ב: טו.

13 יחזקאל כ: ו, טו.

14 בראשית ג: כ.

15 שמואל ב, כג: ג.

16 תהלים קכב: ה.

17 הושמה מדבר; על־פי ישעיהו ה: ו.

18 איוב א: טז, יז

תחתיו,[19] וחיילים יגבר לשבר ארזים,[20] ירחיק טובם יקריב חובם, ישלח בם חרון אפו עברה וזעם וצרה[וו],[21]

יום לשנה הוקבע, בכיה לדורות לכל הגולה,[22] ולעיר ההוללה קול יללה.[23] מדי שבת בשבתו לא ישבותו,[24] אך בזאת יאותו, בפרוע פרעות,[25] מסים וארנוניות, ואין לאל ידם לסתום פיות פתוחים לרוח, אומרות הב הב,[26] בוזו כסף בוזו זהב,[27] עד שנעשית כמצולה שאין בה דגים,[28] ויושביה כחגבים נכאבים,[29] נעשו בני חורין מנכסיהם,[30] והנם חייבים סך גדול כך וכך,[31] אשר הנשך נושך ועולה במעלה עקרבים,[32] ויהי המה מריקים שקיהם[33] עד כלות פרוטה, ובכל זאת לא הונח להם, כי בעניים הם נרדפים ונגפים. והנה כהיום הזה החמס קם למטה רשע,[34] איש צר ואויב,[35] הצר הצורר פ׳[36] שחיק טמייא,[37] בייא, בייא,[38] צעקו כל עם ה׳ מקצה ביום הפורים, אשר הרים יד הכה ופצוע לאחינו, אנשי גאולתנו,[39] עדר ה׳ וצאן ידו,[40] המה יחידי סגולה של מצרים יע״א, הבאים בכל שנה ושנה לעשות חג הפסח בהר הקדש בירושלם[41] כפי מנהגם, ומידם היתה ירושלם מתחזקת בפרי נדבתם, ויגרש אותם מהסתפח בנחלת ה׳,[42] ובכל זאת גבה לבו כלב הארי לטרוף טרף, וגבה מהם

19 על־פי תהלים יח: כח.
20 על־פי קהלת י: י ותהלים כט: ה.
21 תהלים עח: מט.
22 בכל תפוצות ישראל נקבע יום בשנה להתאבל על ירושלים. הוא תשעה באב. אולם לישובי ירושלים עצמה המספד הוא תדיר, מדי שבוע.
23 על־פי יחזקאל כו: יז.
24 שונאיה; על־פי ישעיהו סו: כג ובראשית ח: כב.
25 מליצה על־פי בראשית לד: כב ושופטים ה: ב; הכוונה לפרעון החובות והמסים.
26 על־פי משלי ל: טו.
27 נחום ב: י.
28 ברכות ט, ע״ב ועוד.
29 על־פי ישעיהו מ: כב.
30 לשון אירוניה — איבדו את רכושם.
31 הסכום המדוייק הושמט בידי המעתיק.
32 ראה לעיל, איגרת 1, הערה 36.
33 בראשית מב: לה.
34 יחזקאל ז: יא.
35 אסתר ז: ו.
36 המושל; אין בידי לזהותו.
37 שחיק עצמות — לשון קללה.
38 לשון זעקה וקובלנה (ראה רש״י ליומא סט, ע״ב).
39 ראה לעיל, הערה 8.
40 על־פי תהלים צה: ז.
41 ישעיהו כז: יג.
42 על־פי שמואל א, כו: יט.

הגאפר[43] במקל וברצועה. גם היושב על המשפט[44] בחברת כל אויבנו פלילים[45] עשו בהם שפטים בתואנת המגפה,[46] שהיו באים בורחים ממצרים לחסות בבית ה' משגב לעתות בצרה[47].

יום ליום יביע אומר,[48] קל וחומר עלילות ברשע על כל דבר פשע,[49] כלכם פשעתם בי להביא את אחיכם הנה,[50] למען הדיח עלינו יד ה' להומם ולאבדם,[51] ותפש קצת חכמי רבני העיר הלזו, והביאם במצור ובמצוק עד ירצוהו ברצי כסף,[52] ויאכל גם אכול קרוב לסך וכ',[53] ובעונות לערלים הטמאים הבאים ממצרים בחברת היהודים המגורשים, קבלום בשתי ידים ואמרו ייתון בני עממיא בשלם.[54] הן אראלם צעקו חוצה מלאכי שלום מר יבכיון,[55] ירוייון [עמ' 66] מבכי, כל איש ירא ורך הלבב[56] על עם ה' וצאן ידו הדחויים ודחופים מבית אביהם, תחת שלש ירגז ארץ תחת עבד כי ימלוך ושפחה כי תירש גברתה,[57] ונהי למחתה בעין כל רואינו. סורו טמא, קראו לנו, סורו סורו אל תגעו[58] בנחלת ה'. צאו מתוכה, הברו כל איש אשר בשם ישראל יכונה.[59] והנה זה ימים נפלו עלינו אימים, על דבר זה אשר גמר לגרש כל הדר פה מבן עשר שנים ומעלה,[60] ודתא נפקת[61] כל איש אשר ימצא אחר זמן שלשה ימים

43 גפר: מכס הכניסה לירושלים (ראה לעיל, עמ' 57).
44 הקאדי.
45 ראה לעיל, איגרת 1, הערה 72.
46 לא ברור באיזו מגיפה מדובר.
47 תהלים ט: י.
48 תהלים יט: ג.
49 תהלים קמא: ד.
50 היינו, את יהודי מצרים; על־פי ירמיהו ב: כט ובראשית מב: טו.
51 היינו, להרוג את יהודי מצרים שבאו לירושלים; על־פי אסתר ט: כד.
52 תהלים סח: לא; יפייסו דעתו בממון.
53 המעתיק השמיט את המשך המשפט שבו פורט הסכום המדוייק, שגזל המושל מן הקהילה, כדי לתת לאיגרת אופי כללי יותר.
54 על־פי יומא עא, ע"ב: היינו, יכנסו בני עמים אחרים לירושלים אך לא יהודים.
55 ישעיהו לג: ז.
56 דברים כ: ח.
57 על־פי משלי ל: כג; הכוונה למוסלמים בני הגר השפחה, היורשים את היהודים בני הגבירה — שרה. דימוי זה מצוי הרבה בכתביהם של יהודי ירושלים, וגם בעל "חרבות ירושלם" משתמש בו (דף ב, ע"ב), והוא נמצא כבר בקינתו של ר' יהודה הלוי "ציון הלא תשאלי": "את בית מלוכה ואת כסא אדוני, ואיך ישבו עבדים עלי כסאות גבירך?".
58 על־פי איכה ד: טו.
59 על־פי ישעיהו נב: יא ומד: ה.
60 היינו, כל מי שדר בעיר יותר מעשר שנים.
61 דניאל ב: ג; יצא צו.

ידקר בחרב ח״ו, באופן שאכל את ישראל בכל פה קרוב לסך כך,[62] גם עתה מגזים ההגזמה הזאת בכל יום, ה׳ יפר עצתו, ויגן על עמו, ויאמר עמו אנכי בצרה[11].[63]

יום נקם לאלדינו לכל איש ישראל, ובפרט אשר הוא בין גוברין גבר יגבר חיילים, וימינו להלמות עמלים,[64] ועיניו לא יעלים מצרתנו זו, עד יוציא לאור משפטנו במאמר המלך יר״ה,[65] ומכל שרי המלך והפרתמים, ישימו מחסום לפיהם של גויי הארץ הלזו בין לגדולים בין לקטנים,[66] לא ישמע עוד על פיהם דבר גרוש ח״ו, לא לנו ולא לכל באי שערי העיר הזאת,[67] וכל אחד מכם, לרבות חכמיכם, יועציכם ושריכם, זקניכם ושוטריכם, יקומו לעזרת ה׳ בגבורים,[68] ולהרים דגל ארץ הצבי, אשר חשבה להשבר כבניה[69] בלב ים זועף, וצריך לרב חובל בתחבולות גדולות[70] לבל תטבע במצולות, כך גם אתם כהני ה׳ תקראו, תשנסו בעז מתניכם לשלוח כתב אחד מיוחד לשופט העיר,[71] וכן אחרת לשר העיר,[72] ואחרת למופתי,[73] ואחרת לגדולי השיכ׳יש,[74] להיותם מצווים מגדולי המלך ומאמר המלך חזק כראי מוצק[75] על הכל, ישגיחו עלינו בעין חמלתם, ואל יקניטו לשום יהודי בין גר ובין תושב,[76] ובזה ימצאו חן בעינם. ואם לא תהיה להם לפוקה ולמכשול בשערי המלך, וכן יעשו לפחות שלש פעמים בשנה, יושגח עם ה׳ באגרות חדשות בפקודת שלום לכל אויבינו פלילים,[77] יהיו לנו מעיר לעזור[78] ותשועת צדיקים מה׳ מעוזם בעת צרה[11].[79]

62 הסכום המדוייק הושמט כנראה בידי המעתיק.
63 תהלים צא: טו.
64 על־פי שופטים ה: כו.
65 היינו, יגרום לכך שיוצא פרמאן שיסכל את עצת המושל.
66 היינו, אנשים חשובים וחשובים פחות.
67 העולים ברגל.
68 שופטים ה: כג.
69 צ״ל: כאניה, על־פי יונה א: ד.
70 משחק מלים: רב־חובל — תחבולות.
71 הקאדי של ירושלים.
72 למושל.
73 המופתי של ירושלים.
74 מנהיגי ערביי ירושלים, השיח׳ים המוסלמים, הפלילים.
75 על־פי איוב לז: יח.
76 היינו, בין תושבים ובין עולים לרגל.
77 על־פי דברים לב: לא (ראה לעיל, הערה 73).
78 על־פי שמואל ב, יח: ג.
79 תהלים לז: לט.

איגרת 29*

כתב לחלות פני איש שילך בשליחות ירושלם

[עמ' 71] אחר עתרת החיים והשלום בעד חיי מלכא ובנוהי,[1] זאת אומרת וחנה היא מדברת,[1א] ככל צדקותיו יתן בלבו, לב טהור, לשוב לרחם עניי ציון, כאשר כבר עשהו מקדמת דנא, בלכתו למצרים בענין הנדבה, ועשה והצליח,[2] ירצה ה' פעלו, כל קבל דנא[3] עת לחננה,[4] לשוב ללכת בשליחות המצוה עצמה, לגמור את אשר החל לעשות,[5] ובו נתן ה' תשועה פעם ושתים, והיה ביום ההוא יהיה ישראל שְׁלישיה,[6] לדרוש פדיון גם בעד החוב הנשאר על פרנסי הקופה, כי אזלת ידם[7] מחמת דוחקם, אולי יאבה ה' **[עמ' 72]** שעל {ידו} ידי השתדלותו הטוב יוסר יותז הריוח[8] הנתך על החוב הנשאר ושכרו עד שמים יגיע, ובטחנו בחסד עליון ימצא חן ושכל טוב בעיני חכמי רבני מצרים וגבירה יע"א, וישראל עושה חיל,[9] ובפרט כי כפי הנשמע הג'יליבי[10] אשר בא מחדש, נדיב נדיבות יעץ והוא על נדיבות יקום,[11] ונפשו קשורה בנפשו של כת"ר, באשר הוא טוב שהכל יכספוהו,[12] בטחנו כי ישנס מתניו למלאת חפצו בכסף מלא, והיה מעשה הצדקה שלום[13] על ישראל ועל רבנן המתחננים מול הארון,[14] ישלים חקו[15] כי חק לישראל הוא להקים דגל התורה ולומדיה, על כן אל

* ראה לעיל, עמ' 323.

1 חיי המלך ובניו; על־פי עזרא ו: י.

1א דהיינו, המחבר מצטער ומתחנן כחנה בשילה; על־פי שמואל א, א: יג ומלכים א, ג: כג.

2 על־פי דניאל ח: יב.

3 כנגד זאת; דניאל ב: יב.

4 תהלים קב: יד.

5 על־פי אסתר ט: כג; וכאן — שהמתחיל במצווה אומרים לו גמור — על פי ירושלמי ר"ה נז, ע"ג.

6 ישעיהו יט: כד; נראה שהנקודות מעל המלה "שלישיה" באות לרמוז על המשמעות השונה שיש לה כאן. במקרא מדובר בישראל כמעצמה שלישית עם מצרים ואשור, ואילו כאן מדובר בתשועה שלישית, שלה מייחלת הקהילה.

7 על־פי דברים לב: לו.

8 הריבית.

9 במדבר כד: יח.

10 צ'לבי, אדון בתורכית, הכוונה לחוכר מיסיה של מצרים ובעיקר מסי נמל אלכסנדריה, אדם זה היה יהודי, ששימש בדרך כלל גם כמנהיג הקהילה היהודית במצרים. בשנת תכ"ב (1662) מונה "צ'לבי" חדש במצרים שנודע בנדיבותו, הוא רפאל יוסף צֶ'לֶבִי, ואפשר שאליו הכוונה.

11 ישעיהו לב: ח.

12 משחק מלים, יכספוהו־ירצוהו, אך גם יתנו בידו כסף, כפי שמתברר מן ההמשך.

13 ישעיהו לב: יז.

14 ארון הברית, וכאן מכוון לה'.

15 הסכום אשר הבטיח.

יחסר המזג,[16] הואיל כי בא ישראל עד עזה,[17] יפן ברחמיו על עם דל בציון להציל לו מרעתו. ואלדים יחשבה לו צדקה.[18] ועתה עיני כל הבע"ת ופרנסי העיר תלויות על כת"ר להחזיק במשאם כיד ה' הטובה עליו, ועלינו להצדיק דין שמים על פטירת חמד בחורים ותפארתם חורגו נ"ע,[19] כי בכל צרתו לנו צר,[20] ותקצר נפשנו בעמל ישראל,[21] יואל אל כביר, יחדהו בשמחה[22] עם הבן הקיר יקיר לו פ',[23] גיל יגיל אבי צדיק,[24] ויעלכם גם עלה על גפי מרומי קרת,[25] קריה נאמנה,[26] בשמחות וגיל וכ'.[27]

16 שיר השירים ז: ג.
17 דהיינו, ירדו לשפל מדרגה שאין נמוך ממנו; על־פי שופטים טז: כא, שם מתואר גורלו המר של שמשון: "ויאחזוהו פלשתים וינקרו את עיניו וירידו אותו עזתה ויאסרוהו בנחשתים ויהי טוחן בבית האסירים".
18 בראשית טו: ו.
19 דברי נחמה על פטירת בן אשתו של הנמען.
20 על־פי ישעיהו סג: ט.
21 על־פי שופטים י: טז.
22 על־פי תהלים כא: ז.
23 על־פי ירמיהו לא: כ.
24 משלי כג: כד.
25 על־פי בראשית מו: ד ומשלי ט: ג.
26 ירושלים; ישעיהו א: כו.
27 תהלים מה: טז; כאן באו כנראה החתימות והתאריך שהמעתיק השמיטם.

איגרת 30*

כדי לבנות פונדק

הן כל אלה יפעל אל.[1] פעמים שלש כתבנו לכ"ת על דבר אמת, כי אחרי ה' ית' שמעמיד את עמו בחבל נחלתו[2] ירושלם ת"ו, הוא פ', וישכון ישראל בטח[3] מכל אויבנו פלילים,[4] אין שופר בימיו,[5] ובאהבתו ובחמלתו עלינו בנה בתים רבים

* ראה לעיל, עמ' 323.
1 איוב לג: כט.
2 על־פי דברים לב: ט.
3 על־פי ירמיהו כג: ו.
4 ראה לעיל, איגרת 1, הערה 72.
5 היינו, אין שאון מלחמה, וראה ירמיהו מב: יד — "ארץ מצרים נבוא אשר לא נראה מלחמה וקול שופר לא נשמע וללחם לא נרעב...".

להושיב בהם את ישראל, כי היינו חרפה לשכנינו[6] בהיותנו מעורבים עם הישמעאלים בחצריהם ובטירותיהם,[7] וברצותם לשטום אותנו באיבה, עומדים עלינו לגרשנו מבתיהם לפחות, אם לא תשיג ידם לגרשנו מן הארץ.[8]

ועתה ראה ראינו כי הכין אבנים ועצים לרב לבנות פונדק א׳ גדול, וידענו נאמנה שכונתו להושיב בו עדר ה׳ וצאן ידו,[9] אמנם לשים מחסום בפיהם של אויבנו פלילים, שלא ירננו אחריו אם מרחיב גבול ישראל שלא כרצונם, היה חפץ שיבא לו כתב א׳ מהמופטי[10] על ככה, להיותו מצווה על בנין הפונדק, שיבנהו מהרה ויצליח בבניינו ולהשכין את היהודים בתוכו כי כן רצונו, ובזה יוכל להשיב למנגידים,[11] אם ידברו עליו תועה, כי ברשות ובצווי המופתי הוא בונה, אשר ע״כ אתאנו לחלות פני קדושתו, יסיר משה את המסוה[12] וידבר עם המופתי, לשלוח לו רשיון וכתבי צווי לבנות ולנטוע הפונדק הנז׳, ולהושיב בתוכו היהודים, אולי בזה נייחד בפונדק הנז׳ בית א׳ להתפלל בו, מבלי שיוכל לערער עליו שום שונא ומתאנה, כאשר עושים בבית המקדש מעט שלנו כעת, שאוכלים את ישראל בכל פה,[13] ואין לנו רשות להרחיבו, כי קטון הוא מהכיל את העולה עם ה׳, הבאים בשערי ירושלם,[14] ולמען יתגלגל זכות ע״י זכאי[15] כתבנו לכ״ת ישנס מתניו[16] בכל עז ותעצומות להביא הענין לידי גמר טוב, כי ידענו דבריו יעשו פירות עם המופתי, וה׳ נתן חינו בעיניו לעשות רצונו ולמלא שאלותיו.

וכן יגלה אזן השר בכתבי המופטי שישלח לו, **[עמ׳ 73]** שישגיח בעין טובה על היהודים שבירושלם, כי בשלומם ובטובתם יהיה לו שלום[17] אחרית ותקוה, בל ימוט ממשלתו כל ימי חייו, כל גבירי שרי יהודה עומדים בפרץ לפניו להחזיק הממלכה בידו, תחת היותו לאב ליושב ירושלם,[18] ומתנהג אתם ברחמים, ומתאמץ בישוב ירושלם להכין אותה ולסעדה באמת, במשפט ובצדקה[19] וצדקה תהיה לכת״ר לפני

6 תהלים עט: ד.
7 בראשית כה: טז.
8 על מצב הדיור בירושלים ראה לעיל, עמ׳ 247–249.
9 תהלים צה: ז.
10 המופתי הגדול בקושטא (וראה לעיל, עמ׳ 24).
11 למתנגדיו, שונאיו.
12 שמות לד: לד; רומז כנראה לשמו של הנמען.
13 על־פי ישעיהו ט: יא.
14 ראה לעיל, עמ׳ 189.
15 על־פי שבת לב, ע״א ועוד.
16 מלכים א, יח: מו.
17 על־פי ירמיהו כט: ז.
18 על־פי ישעיהו כב: כא.
19 על־פי ישעיהו ט: ו.

ה׳ השוכן בהר ציון ובוחר בירושלם,[20] כי ימהר ויחיש לשלוח כתב הנז׳, להיותו מצווה ועומד על הפרטים הנז״ל, ויבא הכתב כגשם לנו וכמלקוש יורה ארץ.[21] ובשכר זה וכ׳.[22]

20 על־פי ישעיהו ח: יח וזכריה א: יז.
21 הושע ו: ג.
22 נראה שבאו כאן המליצות המתארות את שכר הנמענים, והשמיטן המעתיק יחד עם התאריך וחתימות כותבי האיגרת.

איגרת 31*

מצד׳ שסגרו בית הכנסת ות״ת

קול נהי נשמע מציון, תתיפח תפרש כפיה,[2] כי סוגרו כל מאוריה, סוגרו בתי כנסיות ובתי מדרשות, וסוגרו כל ההסגרות והת״ת, כבתה אורה כי אחזו את דלתותיה, ותנוקות של בית רבן נפזרו בחרשי אדמה.[3]

כי בהשתנות השר של ירושלם,[4] ויקם מלך חדש שנתחדשו גזרותיו עלינו,[5] וגזר אומר לגרש את ישראל מתוך ירושלם, ולא ישאירו בתוכה זולת סכום כרגא דמלכא,[6] והשופט בעצה עמו, כי נועצו לב יחדו,[7] וגזרו אומר, שלא ימדדו חטה ליהודים, אשר הוכרחנו לרצותם בסך רב ועצום.[8] ועוד גזרו עלינו, שנתן להם בגד אדום להלביש לכל משרתיו, ועל זה {שלחנו} שלחו עלינו בעת התפילה משלחת מלאכי רעים,[9]

* ראה לעיל, עמ׳ 323.
1 משום.
2 ירמיהו ט: יח; ד: לא.
3 על־פי ישעיהו מה: ט.
4 בהתחלף מושל ירושלים.
5 על־פי שמות א: יח; וראה סוטה יא, ע״א: ״ויקם מלך חדש״ וגו׳ — רב ושמואל, חד אמר חדש ממש, וחד אמר שנתחדשו גזירותיו.
6 מס הגולגולת; ראה לעיל, עמ׳ 11–17, 181.
7 תהלים פג: ו.
8 המושל והקאדי פקדו שלא תימכר חיטה ליהודים. נראה שהשנה הייתה שנת בצורת, והחיטה נמכרה מאוצרות המושל. כדי להעביר את רוע הגזירה הוכרחו היהודים לשחדם בכסף רב.
9 תהלים עח: מט; כינוי למשמר המושל; ראה לעיל, איגרת 3, עמ׳ 39.

הכונו פצעונו,[10] ולא הונח לנו,[11] אלא שהעלילו עלינו ברשע,[12] שהיהודים הכו לאנשי השר, ושלח בעד החכמים ויחפש אותם חיפוש מחפוש,[13] וכאשר לא מצאם, לקח ממלמדי ת״ת ומלומדי ההסגרות והכם מכת אויב, מכת אכזרי, מכת הרג ואבדן,[14] ארבעה אנשים עולים ויורדים בהם, עד שנשרו צפורני רגליהם, ואסרם במשמר מר ממות, כמו חללים שוכני קבר במחשכים הושיבם כמתי עולם,[15] ובראותנו העניים והאביונים אשר היו בסכנת מות, כי רצה להוקע אותם נגד העם,[16] כי אמר שהרימו יד במלכות, הוכרחנו לתת פדיון נפשם יותר משני אלפים וחמש מאות. ובכל זאת לא שב אפו, ועוד ידו נטויה על ירושלם, ומעורר עלינו איבות ומדנים של הבעלי חובות הנושים בנו, ואומר להם, כלו מעשיכם וקחו את חוביכם על רגל אחת,[17] ושם פרנסי העיר במאסר, מקום אשר הורגי נפשות אסורים שם, ועוד גזר גזירות קשות באף ובחימה עזה לשפוך מים קרים תחתם, וכאלה רבות עשה, ובכל זאת לא שב אפו. ובכל יום ויום בת קול יוצאת מהר חורב, הב, הב,[18] ומעליל עלינו מצד הבתי כנסיות החריבות משנים קדמוניות,[19] באומרו, פתחתם אותם כדי להתפלל בהם ובניתם בהם בנין חדש.[20] גם בהפטר שום עני אפי׳ עני המחזר על הפתחים, אינו מניח לקוברו, ומעליל על הק״ק לאמר, שטמנו נכסיו, ולוקח כרצונו ואין אומר אליו דבר,[21] וכל אלה הם צרות ותלאות בכללות, חוץ מפרטי היחידים כמה לקו באצבע, [עמ׳ 74] בפרט איש עני ודל אשר העלילו עליו לאמר שביזה פליל[22] אחד, ויבקשוהו ולא נמצא, ותפסו את שתי נשיו ושמו אותם בבית השובשי,[23] אשר לא נהיה כזה מאז, עד שהוכרחו העניות למכור כל נדונייתן, ולהתמשכן ולתת כך גרו׳, שלא ללון בקלון[24] אותה הלילה. ובראותנו כי באו מים עד נפש,[25] ובנים עד

10 על־פי שיר השירים ה: ז.
11 על־פי איכה ד: ה.
12 על־פי תהלים קמא: ד.
13 תהלים סד: ז.
14 על־פי ירמיהו ל: יד ואסתר ט: ה.
15 על־פי איכה ג: ו.
16 על־פי במדבר כה: ד; וראה תיאור עינוייו של דוד טרדיאולה (חרבות ירושלם, דף ה, ע״א).
17 היינו, בניגוד להסכם התשלומים שהיה בין הקהילה לנושים.
18 על־פי ברכות יז, ע״ב משלי ל: טו.
19 משחק מלים: חורב־חריבות; בת קול יוצאת מהר חורב לגזול כסף מן היהודים בשל בתי הכנסת החרבים.
20 ראה לעיל, עמ׳ 191–192.
21 ראה לעיל, עמ׳ 62, 133–134.
22 ראה לעיל, איגרת 1, הערה 72.
23 צובאשי (וראה לעיל איגרת 5, הערה 92).
24 בבית הכלא; בתלמוד ״קלון״ — בית בושת, שהושיבו בו שבויים ואסירים. (ראה גיטין נז ע״ב: מעשה בד׳ מאות ילדים וילדות שנשבו לקלון).
25 תהלים סט: ב.

משבר,[26] והאניה חשבה להשבר,[27] נשאנו עינינו לשמים,[28] וישועת השם כהרף עין, והעיר ה׳ רוח נדיבה, רוח ה׳ נוססה בו,[29] ה״ה פ׳, לקום ולברוח לעזר אשר ביהודה, ושלחנו אחריו קצת כתבים מספרים קורותנו, אשר כבואו שמה בקרב מחנה קדושתכם להתחנן, אספו עם, קבצו קהל,[30] והבו לכם עצה יעוצה מה לעשות לאחיכם בית ישראל,[31]היושבים בירושלם כשבויי חרב, יותר מאלף נפשות, רעבים גם צמאים,[32] וכל אחד יראה חובה לעצמו, ויקום כגבור וכארי יתנשא,[33] והחלש יאמר גבור אני,[34] והרימו מאוצרותיכם תרומה חדשה, תרומה גדולה בעין יפה, והביאו את המעשר אל בית האוצר,[35] אוצר ה׳ יבא,[36] והריקותי עליכם ברכה עד בלי די.[37]

בוזו כסף, בוזו זהב[38] למצוה רבה וגדולה כזאת,[39] וימהרו ויחישו מעשה הצדקה למהר לשלחה, כי עת צרה היא לכל ישראל, וממנה נושע. ושאלו בשלום ירושלם כי בשלומה יהיה לכם שלום,[40] ולמען ציון לא תחשו, ולמען ירושלם לא תשקוטו. עד יצא כנוגה צדקה וישועתה,[41] והיה מעשה הצדקה שלום, ועבודת הצדקה השקט ובטח עד עולם.[42]

חנונו, חנונו אתם כהני ה׳,[43] כי אליכם המצוה הזאת, כי כל גלילות ערי פראנקייא[44] נתיחדו לחובות הישנות מזמן הרעש הגדול,[45] אשר הרעיש את הארץ ארבע מאות פרצות על ת׳ פרצות,[46] ועל כל שאר התלאות המוצאות אותנו יום יום.

26 מלכים ב, יט: ג.
27 יונה א: ד.
28 על־פי ישעיהו נא: ו.
29 ישעיהו נט: יט.
30 על־פי יואל ב: טז.
31 על־פי שמואל ב, טז: כ.
32 תהלים קז: ה.
33 על־פי במדבר כג: כד.
34 יואל ד: י.
35 מלאכי ג: י.
36 יהושע ו: יט.
37 על־פי מלאכי ג: י.
38 נחום ב: י.
39 פדיון שבויים: ב״ב ח, ע״א.
40 תהלים קכב: ו וירמיהו כט: ז.
41 ישעיהו סב: א.
42 על־פי ישעיהו לב:יז.
43 על־פי איוב יט: כא.
44 ארצות הנצרות: אירופה המערבית.
45 הרעש הגדול — כינוי לתקופת שלטונו של אבן פרוח׳ (על־פי יחזקאל לח: יט).
46 משחק מלים פרצות — פרסות. על־פי ״ונזדעזעה ארץ־ישראל ארבע־מאות פרסה על ארבע־מאות פרסה״ (ב״ק פב, ע״ב).

לא נשאר לנו על מה להשען כי אם על חסדי ה׳ וגורן חסדי צדקתכם,[47] אשר עס[48] שכר המצוה הזאת אין לה חקר ודמיון, כי היא סיבה שלא תפסק קול רנה ותודה מתוככי ירושלם, ורגל ישראל מחוצותיה, ובשכר זה תזכו לראות אפיריון ובנין ההראל, ובא לציון גואל.[49] נאם החותמים בדמע מתוך קירות לבבם, דלי ציון ואביוני ירושלם.[50]

47 היינו, את החובות מזמן אבן פרוח׳ משלמים מנדבות קהילות פראנקיה, ואילו לשאר ההוצאות צריכים לנדבות הנמענים (על־פי סוטה ט, טו).
48 משמעות הסימן אינה ברורה.
49 ישעיהו נט: כ.
50 המעתיק השמיט את שמות החותמים.

איגרת 34*

כתב לאיש אשר נדר לשלוח דבר מה בכל שנה

[עמ׳ 77] אחרי עתרת וכ׳,[1] אותותינו אלה ילכו לשמיע בקול תודה, את אשר הגיד לנו שלוחנו החכם הנע׳[2] פ׳, כי מעכ״ת נדר גדול נדר לאלהי יצחק, לשלוח וכ׳,[3] לת״ת אשר פה ירו׳, והנה ברך לקחנו וברך לא נשיב,[4] כל חותמי ברכות שהיו במקדש[5] יחולו על ראש כת״ר, ולכל הנלוים בצל קורתו, כי בודאי מצוה רבה קא עביד,[6] כי לא נעלם שבהבל פיהם של תנוקות של בית רבן העולם מתקיים,[7] ובפרט כי זה שער השמים לעלות דרך שם כל תפלה, כל תחנה,[8] נא לשון בקשה,[9] נדרשה מפאת פני מעכ״ת, יחיש לשלוח את אשר פצו שפתיו, שפתי צדיק, צדקות אהב,[10] כי

* ראה לעיל, עמ׳ 323.
1 השמטת המעתיק, והיה צ״ל ככל הנראה: ״אחרי עתרת החיים והשלום בעד חיי מלכא״, וראה למשל לעיל, אגרת 29.
2 הנעלה.
3 המעתיק השמיט את הסכום כדי שלא לתת לאיגרת ייחוד מיוחד.
4 על פי במדבר כג: כ.
5 ברכות ט, ה: חותמי ברכות — סיומי הברכות.
6 הוא עושה.
7 על־פי שבת קיט, ע״ב.
8 ראה לעיל, איגרת 12, הערה 34.
9 על־פי ברכות ט, ע״ב.
10 על־פי תהלים יא: ז.

על סמך נדיבות לבו אנו {נותנים} מתמשכנים בכדי מעותיו, שנדר לתת פרס למלמדים המצטמקים בלחם צר ומים לחץ,[11] ובהגיע מסת נדבת ידו ההרחבה, נשוב לברך אותו שנית, ונשלמה פרים שפתינו,[12] וכך נעשה שנה בשנה בע"ה, ביתר שאת וביתר עז ותעצומות,[13] ועתה תחזקנה ידיו אמונה[14] לשמור ולגמור מוצא שפתיו בכל שנה ושנה, כי עת לחננה,[15] כאשר מודעת זאת בכל הארץ,[16] מאז ומעולם היה לנו לחומה ולמחסה, וכל ישעו וחפצו לכונן עיר האלהים סלה, ומה גם עתה כי מטה מטה ותרד פלאים,[17] אל ירף ידו מהושיע, כי אין לנו גואל זולתו, וראה כי עמך הגוי הזה,[18] כואב ורזה, המחכה רחמי שמים לכונן ציון, ואח"כ לרחמי וחסדי האדון, להושיע עם דל ואביון, כיד ה' הטובה עליו, ובשכר וכ'.[19]

11 ישעיהו ל:כ ועוד.
12 הושע יד: ג.
13 על־פי בראשית מט:ג ותהלים סח: לו.
14 על־פי שמות יז: יב.
15 תהלים קב: יד.
16 ישעיהו יב: ה.
17 על־פי איכה א: ט.
18 שמות לג: יג.
19 המעתיק השמיט את המליצות המתארות את שכר הנמען יחד עם התאריך והחתימות.

איגרת 35*

נוסח כתב כללית

[עמ' 78] הן אראלם צעקו חוצה, מלאכי שלום מר יבכיון[1] על בני ציון היקרים, באפם עשקום זאבי ערב,[2] ויאכלו סחרה ואתננה של קריה נאמנה[3] ברובי תביעותם ומאכלות מתלעותם,[4] וישימוה כמטרה לחץ',[5] זה דוחק, וזה לוחץ', ותקצר נפשנו בעמל לחת לכסף מוצא,[6] חמשת אלפים גרו' לשנה, מהם לשר אדוני הארץ,[7] וכל

* ראה לעיל, עמ' 324.
1 ישעיהו לג: ז.
2 על־פי צפניה ג:ג; ראה לעיל, איגרת 9, הערה 36.
3 ירושלים; ישעיהו א: כו.
4 על־פי משלי ל: יד.
5 איכה ג: יב.
6 על־פי איוב כח: א.
7 מושל ירושלים.

הנלוים בחברתו,[8] ומהם ליושב על המשפט[9] וסביבו נשערה מאד,[10] ומהם לאויבנו פלילים,[11] כלם לדמים יארובו,[12] ויאכלו את ישראל בכל פה.[13]

מי יאמין לשמועתנו כי הינו למרמס מתוך ומחמס,[14] ושרתי במדינות היתה למס[15] זה כמה שנים, על זה ידוו כל הדוים,[16] מלבד כובד החובות, חדשים גם ישנים, אשר חמתם שותה רוחנו,[17] ולבנו המס ימס,[18] כי נשתרגו עלו לסך עשרים אלפים, והנשך {הנמשך מהם} הנמשך מהם ומהמונם [19] עולה במעלה עקרבים,[20] והנושים אצים ולוחצים, בוזו כסף, הבו זהב,[21] ונפשנו נבהלה מאד,[22] כי מתגרתם כמעט כילינו בארץ, על זאת ציון במר תבכה, כי באו בנים עד משבר,[23] והאניה חשבה להשבר,[24] ותבחר מחנק נפשנו,[25] בראותנו זה כמה שנים ציון היא דורש אין לה מכל בנים גדלה,[26] וילכו בגולה, איש לדרכו פנו, ואין חולה על שבר בת ציון לגדור פריצותיה,[27] כי רבו בקיעיה, כאשר מודעת זאת בכל הארץ.[28]

מוט התמוטטה ארץ, פור התפוררה,[29] ואין לנו על מי להשען אלא על רחמי שמים, ואח״כ על חסדי עבדי ה׳ וצדקתם, לכונן עיר האלוקים סלה במסת נדבתם, צדקתם עומדת לעד, כדי להעמיד המקום המקודש הזה, ואדמת הקדש לא תשם,[30]

8 חייליו ופקידיו.
9 הקאדי של ירושלים.
10 תהלים נ: ג; הכוונה לפקידי הקאדי כגון הקַסַאם.
11 ראה לעיל, איגרת 1, הערה 72.
12 מיכה: ז: ב.
13 ישעיהו ט: יא.
14 תהלים עב: יד.
15 איכה א: א.
16 על־פי קידושין פא, ע״ב.
17 על־פי איוב ו: ד.
18 על־פי שמואל ב, יז: י.
19 הריבית על החוב; על־פי יחזקאל ז: יא.
20 ראה לעיל, איגרת 1, הערה 36.
21 על־פי נחום ב: י.
22 על־פי תהלים ו: ד.
23 מלכים ב, יט: ג.
24 יונה א: ד.
25 על־פי איוב ז: טו.
26 ירמיהו ל: י וישעיהו נא: יח.
27 צ״ל: פרצותיה.
28 ישעיהו יב: ה.
29 ישעיהו כד: יט.
30 על־פי בראשית מז: יט — ״והאדמה לא תשם״.

שאם ח״ו ירתק חבל הכסף[31] מתת מנת האומות[32] בעתם, אך זה היום שמבקשים לשים אשם לעם בציון יושב, לגרשו מהסתפח בנחלת ה׳,[33] ולמה תהיה זאת בימיכם. אחר שנקבצו כיונים של[34] ארובותיהם.[35] אוי לבנים שגלו ח״ו שנית מבית אביהם,[36] ובזה ח״ו תכלה רגל העברים מעלות לראות את פני דביר הקדש אשר חרב זה כמה שנים בעונותינו,[37] ונשלמה פרים שפתינו[38] בדמעות שליש, ירחם ציון, יבנה חומות ירושלם אכי״ר.

גם ידעו נאמנה כי יש עלינו משא דבר ה׳[39] שלשים גרו׳ לשבוע להספקת הבעלי תורה, הלא מצוה היא, ותחי נפשם בלחם צר ומים {להר} לחץ, ונושאים תפלה בעד כל הגולה,[40] ובעד קופת העניים ומאה ושמונים נפשות, בם עור ופסח, זקנים וזקנות, ואיש משענתו בידו מרוב ימים,[41] המחכים למות ואיננו,[42] ולפרס עשרה מלמדים של תורה, אשר מהבל חינוקות העולם מתקים,[43] גם בעד הוצאות של בקור חולים להחיות נפש הדלים, הנאנקים והאמללים. זלים מזהב מכיס[44] בעד כל אלו אלף ות״ק גרושוש לשנה, ולכן המשכיל בעת ההיא ידום,[45] וידון אותנו לכף זכות,[46] ויאמר, אף אם יהיו שלוחי ירושלים יוצאים בכל חדש חליפות לדרוש פדיון לצרותם, אין להפליא, כי אין יפנו לעזרה בצרות הסוערות עליהם, אם לא אל אחיהם להחזיק במעוז ירושלם, כי שכר הוא להם,[47] ובשלומה יהיה להם שלום.[48] הלום ראינו[49] כי חפץ אלים {בידם}[50] להושיע ציון, בהעיר את רוח החכם השלם, בנן של קדושים

31 יפסק זרם התרומות; על־פי קהלת יב: ו.
32 הכסף שדורשים המושל, הקאדי, פקידיהם, בעלי החובות ובעלי שדה הקברות.
33 זה היום שלו מחכים שונאינו, היום שבו יפסיקו להגיע התרומות ואפשר יהיה להאשים את היהודים במרידה במלכות ולגרשם מירושלים; על־פי שמואל א, כו: יט.
34 צ״ל: אל.
35 ישעיהו ס: ח.
36 על־פי ברכות ג, ע״א.
37 היינו, תיפסקנה הזיארות.
38 הושע יד: ג.
39 מלאכי א: א.
40 ראה לעיל, איגרת 12, הערה 34.
41 על־פי זכריה ח: ד.
42 איוב ג: כא.
43 על־פי שבת קיט, ע״ב.
44 ישעיהו מו: ו.
45 עמוס ה: יא.
46 על־פי שבועות ל, ע״א.
47 על־פי במדבר יח: לא.
48 ירמיהו כט: ז.
49 על־פי בראשית טז: יג.
50 על־פי ישעיהו נג: י.

הנגשים אל ה׳,[51] נודע בשערים שמו, כמה״ר שמואל רומאנו נר״ו,[52] לעלות בהר ה׳,[53] [עמ׳ 79] וירא את עניינו, ואת עמלנו ואת לחצנו,[54] ויפוג לבו, כי לא האמין היות ירושלים ויושביה בשפל המדרגה כ״כ, עד אשר עניו ראו לולא זר,[55] כי צר לנו מאד מכל עבר ופנה, ונתחננה לפניו ברוח חן ותחנונים להיות לנו לפה ולמליץ, להודיע צערינו בכל ערי המוראה[56] {לנו מאד מכל עבר ופנה, נתחננה לפניו ברוח חן ותחנונים}[57] יע״א, להיות לנו מעיר לעזור[58] במסת נדבתם שנה שנה, ולהעלות את ירושלם על ראש שמחתם[59] של חתן וכלה, ובברית מילה, וכיוצא, ולהעמיד גבאים לקבוץ ע״י[60] הנדבה, וכל הנידר ונידב לשם ירושלם בשמחות וגיל, וח״ו בהפכן,[61] בערי המוראה, ויצרו[62] הכסף, וישלחו אותו ביד החכם כמה״ר שמואל הנז׳, ומידו יושלח בסדר רשון[63] {לקושט} לקושט׳,[64] אל הרב הכולל כמהר״ר יום טוב ן׳ יעיש[65] נר״ו, ומשם יבא כגשם לנו, וכמלקוש יורה ארץ.[66] ואע״פי שהרבה להפציר[67] מבלי הכנס בענין זה בטענות מספקות, כי בכל הארץ משפטיו,[68] ולמה יהיה למשא אל עם ה׳ אלה[69] עמוסי התלאות, עכ״ז הפצרנו בו עד בוש להיות שליח קבוע בעד ירושלם, להכין אותה ולסעדה,[70] {עם} עד מקום שידו מגעת,[71] כיד ה׳ הטובה עליו, ולא נצטרך לשלוח שליח בכל הערים הנז׳, ובזה נחיה[72] הוצאותיו של הליכה וחזרה, ויהיה פרי צדקתם כלה קדש הלולים, ואפריון נמטיה[73] להחכם הנז׳ בראותו דברים

51 על־פי שמות יט: כב.
52 ראה לעיל, עמ׳ 324–326.
53 היינו, לבקר בירושלים; על־פי תהלים כד: ג.
54 על־פי דברים כו: ז.
55 צ״ל: עיניו ראו ולא זר; על־פי איוב יט: כז.
56 יוון הדרומית.
57 מן הדיטוגרפיה בי״ר שמרובר בהעתקה.
58 על־פי שמואל ב, יח: ג.
59 על־פי תהלים קלז: ו.
60 על־פי משלי יג: יא.
61 ראה לעיל, איגרת 11, הערה 10.
62 ויצרו; על־פי דברים יד: כה.
63 צ״ל: ראשון.
64 לקושטא.
65 ראה לעיל, עמ׳ 324, הערה 46.
66 הושע ו: ג.
67 ר׳ יום טוב אבן יעיש.
68 היינו, עסקים לו בכל רחבי תבל; על פי תהלים קה: ז; דהי״א טז: יד.
69 משמעות הסימן, אינה ברורה; יחזקאל לו: כ.
70 ישעיהו ט: ו.
71 על־פי פסחים ח, ע״א.
72 נחסוך.
73 ראה לעיל, איגרת 8, הערה 70.

של טעם, לא הישיב פנינו ריקם, ויט שכמו לסבול המצוה הזאת, כי רבה היא, ירצה ה' פעלו, ויכפול שכרו, ויתן לו מהלכים בין מעמידי ירושלם, אמן. ומעתה לאליכם[73א] הכהנים המצוה הזאת,[74] להרים תרומות כסף שנה בשנה, לחזק בדקי הארץ הלזו הנשמה,[75] כי מטה מטה ותרד פלאים,[76] והחלש יאמר גבור[77] לרומם, לכונן, לחונן בית אלהינו בכסף מלא, כי עת לחננה,[78] וממדבר מתנה,[79] כי באו מים עד נפש,[80] והיו מגישי מתנה בצדקה,[81] וכן יעשו מדי שנה בשנה.

לכן נא לשון בקשה, למען ציון לא יחשו, ולמען ירושלם לא ישקוטו,[82] עד אשר יכוננו, ועד ישימו ירושלם תהלה[83] במנה יפה, נשקפה כמו שחר,[84] אל יחסר המזג,[85] יתן בכור כבכורתו והצעיר כצעירתו,[86] ואל ימעטו צרותינו בעיני מעכ"ת, כי גדול כים שברנו,[87] ומי יחוש עלינו יותר מכם, אחינו, אחינו, אנשי גאולתנו,[88] המרגישים בצערינו, כלנו בני איש א' נחנו,[89] ע"כ ראוי להחיש מפלט לנו, לאסוף אותנו מצרותינו, ואם לא עכשו אימתי?[90] ובשכר וכ'.[91]

73א צ"ל: לא אליכם.
74 על־פי מלאכי ב: א.
75 יחזקאל לו: לה.
76 על־פי איכה א: ט
77 על־פי יואל ד: י.
78 תהלים קב: יד.
79 במדבר כא: יח; "מדבר" כאן לשון דיבור.
80 תהלים סט: ב.
81 על־פי מלאכי ג: ג.
82 ישעיהו סב: א.
83 על־פי ישעיהו סב: ז.
84 על־פי שיר השירים ו: י.
85 שיר השירים ז: ג.
86 בראשית מג: לג.
87 על־פי איכה ב: יג.
88 על־פי יחזקאל יא: טו.
89 בני ישראל; בראשית מב: יג.
90 אבות א, יד.
91 המעתיק השמיט את המליצות המתארות את שכר הנמענים יחד עם התאריך והחתימות.

איגרת 36*

כתב כללית על רוב צרות העיר

[עמ׳ 80] קול חרדים, קול פחדים,[1] קול שאון מעיר, קול יחולל לבבות, קול מהיכל ה׳,[2] מאת שארית פליטת ציון החריבה והשוממה, מבלי בניה יושבת כמלונה במקשה, עזובה ונטושה,[3] בידי אדונים קשים חבושה, כבושה תחת משא קשה, עמוסה למס ולבז ולמשסה באפס דמים,[4] זה בוזז, וזה גוזז, נוסעים מחרדה, וחונים בטרח[5] טרחא בתר טרחא, ע״כ חשכו עינינו מראות, ונבהלו רעיוננו, תמהנו מרעות, תשש כחינו מצרות, שחה לעפר נפשנו,[6] נתקו עתקו מורשי לבבינו,[7] אכלונו הממונו זאבי ערב.[8] ויאכלו גם אכול את כספינו,[9] כל משברי הים וגלם עברו עלינו,[10] וימס לבינו כהמס דונג מפני אש[11] ורוח זלעפות, אנושה מכתינו,[12] בלעונו אדונים קשי׳,[13] בוססו את חלקתינו.[14] טבענו ביון מצולת החובות, ואין מעמד, באנו במעמקי הצרות, ושבולת שטפתנו,[15] ולולי פסידא יהבא כספא ודהבא[16] לבלי חק ומדה, כמעט כלנו אבדנו, שאין יום שאין קללתו מרובה מחבירו. ספנו תמנו מן בלהות[17] בלהן זעון ועקן.[18] לו שמים ניר והימים דיו, אין די לכתוב קצת צרותינו, והנה ערוך לפני מעכ״ת, מעט קט התלאות, החולפות ובאות, לאזן שמע, דמוע תדמע כל עין, תחלת צרעת הממארת,[19]

* ראה לעיל, עמ׳ 325.

1 איוב טו: כא.

2 ישעיהו סו: ו.

3 על־פי ישעיהו א: ח.

4 בשל חוסר ממון; על־פי שמואל א, יז: א (— שָׁם שֵׁם מקום).

5 מליצה על פי במדבר לג: כה; העניין — תחילתו חרדה, וסופו טורח אחרי טורח.

6 תהלים מד: כו.

7 על־פי איוב יז: יא.

8 ראה לעיל, איגרת 9, הערה 36.

9 על־פי בראשית לא: טו.

10 על־פי יונה ב: ד; תהלים מב: ח.

11 הדימוי על פי תהלים סח: ח; כב: טו.

12 על־פי מיכה א: ט.

13 קשים.

14 על־פי ירמיהו יב: י.

15 על פי תהלים סט: ג.

16 ולולא היינו מפסידים כספנו וזהבנו.

17 על־פי תהלים עג: יט.

18 בלהות זוועות וצרות. מליצה על פי בראשית לו: כז: ״בִּלְהָן וְזַעְוָן וְעֵקֶן״, שהם במקור שמות פרטיים, וכאן עשה בהם הכותב שימוש על פי הוראתם כשמות עצם כלליים בעברית ובארמית.

19 ויקרא יג: נא.

גלי החובות ודכים ההומים כנהמת ים בזעפו, עשרים אלף וכ',[20] העולים עלינו במעלה עקרבים,[21] עשרים גרו' למאה,[22] והנושים אצים, נוגשים ולוחצים אותנו בחזקה לכל החזקה[23] ממשמר אל משמר מר ממות,[24] דחופים, עקודים ותלואים,[25] אסורים בזיקים,[26] צרים אכזרים,[27] לא ישאו פני זקן, ונער לא יחוננו,[28] אכלו עצם ובשר יחדיו אומללו,[29] על זאת תאבל הארץ,[30] תחיל תזעק בחבליה,[31] אוי ואבוי, כי באנו עד משבר, וכח אין ללידה.[32] וקשה מזאת ההוה המתהווה,[33] אשר אנחנו צריכים לתת לכסף מוצא,[34] ה' אלפים כדי {להכ} להשיב האף והחמה, בתמידין כסדרן, ומוספין שלא כהלכתן,[35] כל היום חמס ושוד,[36] השר שואל, והשופט בשילום,[37] ונותרה בת ציון {כסוכה בכרם}[38] כמטרה לחץ[39] בידי כל צר ולוחץ, המשתררים על עם דל ורפא ידים, האימים ישבו בה,[40] כלם לדמים יארבו במסתר לאכל עני ואביון,[41] קבר פתוח גרונם,[42] לא ידעו שבעה.[43] לעלוקה שתי בנות, הב.

20 המשך המשפט הושמט בידי המעתיק. כנראה באו המלים: "והנשך הנמשך מהם ומהמונם", כפי שהוא לעיל באיגרת 35.
21 ראה לעיל, איגרת 1, הערה 36.
22 היינו, הריבית עולה לכדי 20%.
23 אולי צ"ל: לכל היד החזקה; על־פי דברים לה: יב.
24 קהלת ז: כו.
25 מליצה אירונית על־פי בראשית ל: לט: "עקדים נקדים וטלאים".
26 איוב לו: ח; זיקים — אזיקים.
27 צרים־שרים; ראה לעיל איגרת 3, הערה 101.
28 על־פי דברים כח: נ.
29 על־פי איכה ב: ח — "ויאבל חיל וחומה יחדו אמללו".
30 ירמיהו ד: כח.
31 ישעיהו כו: יז.
32 מלכים ב, יט: ג.
33 ההופך לאסון; מן המלה הוָה, ראה למשל ישעיהו מז: יא — "ותפל עליך הוה".
34 על־פי איוב כח: א.
35 שינוי מכוון של נוסח ברכת קדושת היום בתפילת מוסף: "ושם נעשה לפניך את קרבנות חובותינו, תמידים כסדרם ומוספים כהלכתם". השימוש הלשוני הזה היה נוהג גם בצפת (ראה מ' פכטר, 'חזות קשה' לר' משה אלשיך, שלם, א [ירושלים תשל"ד], עמ' 177).
36 על־פי הושע יב: ב.
37 הכוונה לממון שדורשים המושל והקאדי; על פי מיכה ז: ג.
38 ישעיהו א: ח.
39 על־פי איכה ג: יב.
40 על־פי דברים כ: י.
41 מיכה ז: ב ותהלים י: ט.
42 תהלים ה: י.
43 ישעיהו נו: י.

הב,[44] בוזו כסף, תנו זהב[45] כדי לעזוב אותנו על אדמתינו, לשחר הדביר, וללחוך עפרותיו, ולשאת רנה ותפלה בעד אחינו שבגולה, כי זה שער השמים, לעלות דרך שם כל תפלה, כל תחנה,[46] וכל זה איננו נחשב בעיני האומות לאין, בעצם כשעורה בבטן המלאה,[47] בשום לב אל מתנות הערלים,[48] כסף וזהב ומדות גדושות, ואומרים דין הניין לן ודין לא הניין לן,[49] לכן יגלו בראש גולים[50] **[עמ׳ 81]** לא תשאר פרסה ח״ו מבני ישראל,[51] ע״כ ציון במרר תבכה,[52] איכה יגלו בנים מעל שלחן אביהם,[53] והשכינה צועקת במר, בני יצאוני ואינם, ותופסי התורה יסובבו מעיר אל עיר, ולא יחוננו, ואנו ואבלו בתי ישראל,[54] כי ח״ו לחרבה יהיו, או יבאו זרים בתוכם. לבתי כנסיות נבכה, מקדש קטן נכח בית קדשנו ותפארתנו, סוגרו כל שערי ה׳, נמר שקד על פתחיהם.[55] אוי לבנים עוללים ויונקים, מפיהם יסדת עוז,[56] ואין העולם מתקיים ומתבסם אלא בהבל פיהם,[57] איכה יועם זהב, ישנא הכתם הטוב.[58] קול צעקת אבירי הרועים,[59] לילה ליום ישימו,[60] ששת ימים יעבדו על התורה ועל העבודה בבתי מדרשות והסגרות,[61] ולוחמים במלחמתה של תורה[62] עד דסלקא שמעתתא אליבא דהלכתא,[63] ונושאים תפלה בעד הגולה בצום ובכי,[64] ופת במלח יאכלון בעצבון, ומים במשורה ישתו בדאבון, והעניות רדפה בתרייהו,[65] צפד עורם על עצמם, חשך

44 על־פי משלי ל: טו; שתי בנות: המושל והקאדי.
45 על־פי נחום ב: י.
46 ראה לעיל, איגרת 12 הערה 34.
47 על־פי קהלת יא: ה: ״כעצמים בבטן המלאה״.
48 הנוצרים.
49 זה מועיל לנו וזה אינו מועיל לנו (על־פי בראשית רבה ט, ב); היינו, מן הנוצרים יש למושלי העיר תועלת אך לא מן היהודים, על כן יגרשו את האחרונים מן העיר.
50 עמוס ו: ז.
51 על־פי שמות י: כו.
52 על־פי נוסח הספרדים בתפלת ״נחם״ לתשעה־באב.
53 על־פי ברכות ג, ע״א.
54 על־פי ישעיהו ג: כו.
55 על־פי ירמיהו ה: ו; הדברים מכוונים לבית־הכנסת הרמב״ן, וראה לעיל, עמ׳ 32–33.
56 על־פי תהלים ח: ג.
57 על־פי שבת קיט, ע״ב.
58 איכה ד: א.
59 על־פי ירמיהו כה: לו.
60 איוב יז: יב.
61 שהתורה והעבודה הם שניים משלושת הדברים שעליהם העולם עומד; אבות א, ב.
62 על־פי מגילה טו, ע״ב.
63 סוטה כא, ע״א.
64 ראה לעיל, איגרת 12, הערה 34.
65 אחריהם.

משחור תארם מפני זלעפות רעב,[66] איכה נחשבו לנבלי חרש בני ציון היקרים.[67] קול יעקב קורא במדבר,[68] ארש חתה וסערה,[69] איך תהיה עיר קדשנו ותפארתי׳[70] בוקה ומבולקה[71] ביד זרים אשר צוה לא יבאו בקהל,[72] והדלים האביונים וזקנות וזקנות[73] משער ישבותו.

ואחרון הכביד,[74] שתים רעות,[75] רעות יקראו אותנו, יותר מק״ק ס״ת[76] וספרי הקדש לאין קץ,[77] פן ברגליהם תרמסנה או בלבת אשׁלהבת[78] תשרפנה, כי אבות אל בנים לא יפנו מצער.[79] ע״כ למלאת כוסם אשר תובעים,[80] מוכרחים למשכן עצמינו וטפינו, לסתום פי אריות, לא השאירו עוללות,[81] וידל ישראל מאד.[82] גם עלינו משא דבר ה׳, מצות הנהוגות בארץ, לקופת העניים כמו מאתיים נפשות עצובות המחכים למות ואיננו,[83] בסעוד ופסח,[84] זקנים וזקנות מרוב ימים איש משענתו בידו[85] כפוף ושחוח, בלי כח נעים ונדים, עומדים צפופים ומצפים שתי חתי׳[86] לגלגולת בכל שבוע לצורך פנסתם,[87] הלא מצער, ותחי נפשם[88] בלחם צר, וכשהפרנס אזל הלחם מכליו ולא ימצא לקחת אפי׳ ברבית, צועקים במר נפשם, אנה נפנה לעזרה, כלנו אבדנו ברעב

66 איכה ד: ח; ה: י.
67 איכה ד: ב.
68 על־פי ישעיהו מ: ג; יעקב — עם ישראל, ואולי שרבב כאן המעתיק את שמו שלו? (ראה לעיל, איגרת א׳, הערה 26).
69 מליצה אירונית על־פי דברים ח: ח — ״ארץ חטה ושעורה״.
70 ותפארתנו.
71 על־פי נחום ב: יא.
72 על־פי איכה א: י.
73 צ״ל זקנים; על־פי איכה ה: יד. ייתכן שהשיבוש מכוון כדי לרמז על הרכבה המיוחד של קהילת ירושלים.
74 ישעיהו ח: כג.
75 על פי ירמיהו ב: יג.
76 מאתיים ספרי תורה.
77 על פי קהלת יב: יב.
78 בכתב היד, נראה שהמעתיק רצה לחסוך במקום וחיבר את המלים ״אש״ ו״שלהבת״.
79 על־פי ירמיהו מז: ג.
80 הגויים.
81 על־פי ירמיהו מט: ט.
82 שופטים ו: ו.
83 איוב ג: כא.
84 צ״ל: בסעוד בם עִוֵּר ופסח...; על־פי ירמיהו לא: ז.
85 על פי זכריה ח: ד.
86 חתיכות; ראה לעיל, עמ׳ 237.
87 צ״ל: פרנסתם.
88 בראשית יט: כ.

ובחוסר כל, ועיניהם תרדנה דמעות,[89] אוי לעינים שכך רואות, ובפרט ת״ח הנאנחים והנאנקים, מצטמקים ומסתפקים בלחם צר ומים לחץ,[90] ובעירום ובחוסר כל, ועוד פרס לעשרה מלמדים של ת״ת אשר בהבל פיהם וכ׳,[91] ולהוצאות ביקור חולים, הדלים, האומללים, בשארופי׳[92] ותרנגולים להשיב נפשם אליהם, כל אלה צריכים אנחנו שלשים גרו׳ בכל שבוע, שהם ק״ך גרו׳[93] בכל חדש, ואפס עצור ועזוב,[94] ונשב בעמק הבכא במבוכה גדולה, מאין יבא עזרינו,[95] כי חרבו ודללו נהרי יאורי פרי צדקת אחינו,[96] וצרות הזמן הולכות וסוערות, סגר עלינו המדבר.[97]

וירא אלהים את עניינו ואת עמלינו וכ׳,[98] ונחלה פניו עד בוש לקבל עליו עול המצוה הזאת לתת לציון ישועתה, **[עמ׳ 82]** ובראותו את כל התלאה אשר מצאתנו, כי עיניו ראו ולא זר צר,[99] ואור חשך בעריפיה,[100] נשא את פנינו, ויקנא לציון קנאה גדולה[101] להודיע צערנו לרבים, כי ירדו לשערים לכמה שברים,[102] ויהימה להיות לנו לפה ולמליץ, ולדבר לפניהם דברים דעיילי בתווני דליבא[103] לתת עצה ודבר הלום, למען לא תכלה רגל העוברים והשבים מתוככי ירושלם ח״ו, והאדמה לא תשם מבלי באי מועד,[104] ולא יהיה הדבר הזה למבטא מזכיר עון לבית ישראל[105] ח״ו, כי הנה הרשעים הערלים[106] מפרישים שליש ממונם כדי להעמיד ז׳ בתי ע״ז[107] בתוככי ירושלם, וכזה וכזה שולחים למשואות נצח, ואנחנו נפשנו יבשה אין כל,[108] בלתי אל

89 ירמיהו ט: יז.
90 ישעיהו ל: כ.
91 על־פי שבת קיט, ע״ב: המעתיק השמיט את המשך המליצה.
92 תרכיזי מין פרי (סירופ).
93 מאה ועשרים גרוש.
94 דברים לב: לו.
95 על־פי תהלים קכא: א.
96 על־פי ישעיהו יט: ו.
97 על־פי שמות יד: ג.
98 כאן כנראה. קיצר המעתיק ולא המשיך בהעתקת הקטע המתאר כיצד מצאו פרנסי ירושלים שליח, וראה לעיל, איגרת 35, עמ׳ 78–79.
99 על־פי איוב יט: כז.
100 ישעיהו ה: ל.
101 על־פי זכריה ח: ב.
102 שופטים ה: יא.
103 ולדבר לפניהם דברים הנכנסים בתוככי הלב (על פי נדה כ, ע״ב).
104 על־פי בראשית מז: יט.
105 על־פי יחזקאל כט: טו
106 הנוצרים.
107 עבודה זרה.
108 במדבר יא: ו.

השליח עינינו, ואין די בהם[109] לפיזור ההליכה וחזרה,[110] כי רובם הולך לשן בהמות[111] ויתרם תאכל חית השדה,[122] ולא תהיה כהנת כפונדקית[113] אתמהא. ועתה אחינו הכהנים בני צדוק[114] יהמו נא רחמיכם עלינו ועל ירושלם, פן תבער אש הקצף בשערי בת ציון, ויבולע עם עני ואביון, ולמען ציון לא יחשו וכ׳, עד אשר יעלו ארוכה למכתינו ומרפא למחלתינו,[115] העשיר בעשרו, והחכם בחכמתו ידרוש, בהתאסף ראשי עם[116] לדרוש בשלום ירושלם ולהמציא פדיונה, כי כלנו בני איש א׳ נחנו,[117] וירושלם לא נתחלקה לשבטים,[118] כי כמונו כמוהם, אלה בהונם, ואלה בהגיונם,[119] ויזכו אלה כאלה, ואם לא למעננו יעשו, למען קדושים אשר בארץ המה,[120] בעמק יהושפט גנוזים, פן יחרשו ע״ג[121] חורשים,[122] או ח״ו יחוטטו מקבריהם ועצמותיהם יגרמו, ולא יבצר מהם כל אשר יזומו לעשות.[123] ע״כ יהיו עיניהם פקוחות על עם עני ואביון, לשום לנו פליטה בציון, לבלתי ידח ממנו נדח,[124] ובשכר וכ׳.[125] גם עיני השגחתם אל יליזו מעל שלוחנו נר״ו השגחה נפלאה ככל המצטרך, כי הוא ראוי לכל כבוד, ולמהר לשלחו, לעשות לרוח משקל קל כאחד הצבאים,[126] אנה פניו מועדות. דרך ישר ובטוח, נכון לבו, ולחסד יחשב.[127]

109 בכספים שהשליח אוסף.
110 להוצאות דרכו של השליח.
111 כנראה לשלטונות; על־פי דברים לב: כד.
112 כנראה בעלי החובות; על־פי שמות כג: יא.
113 על־פי יבמות טז, ז.
114 על־פי יחזקאל מד: טו; יש כאן משחק מלים: צדוק — צדקה.
115 על־פי ישעיהו סב: א.
116 דברים לג: ה.
117 בני ישראל; על־פי בראשית מב: יג.
118 ב״ק פב, ע״ב.
119 העשירים בעשרם והחכמים בחכמתם.
120 על־פי תהלים טז: ג; היינו המתים.
121 על גביהם.
122 על־פי תהלים קכט: ג.
123 בראשית יא: ו.
124 שמואל ב, יד: יד.
125 המעתיק השמיט את המליצות המתארות את שכר הנמענים
126 איוב כח: כה ושמואל ב, ב: יח.
127 נראה שהשורות האחרונות (מן המלים: ״גם עיני״) נוספו בידי המעתיק לאחר שהועתקה איגרת 37, כנראה לאחר בדיקה, שנערכה במה שכבר הועתק. כתב־היד בשורות אלו צפוף בהרבה מכתב־היד כולו.

איגרת 37*

כתב בקיצור על עניין הנ״ל

[עמ׳ 82] הן אראלם צעקו חוצה, מלאכי שלום מר יבכיון[1] על בני ציון היקרים, באפם עשקום זאבי ערב,[2] ויאכלו אותם בכל פה ברובי תביעותם ומאכלות מתלעותם,[3] זה דוחק, וזה לוחץ כמטרה לחץ,[4] ותבחר מחנק נפשינו[5] לתת לכסף מוצא[6] ה׳ אלפים גרו׳ לשנה לשרי צרי הארץ[7] ושופטיה[8] וסביבותם[9] נשערה מאד,[10] שפוערים פיהם לבלי חק, לאמר הב כסף, תנו זהב, ולהב חרב החובות כ׳[11] גרו׳ עלה עלינו בנשך הנושך, והנושים אצים ולוחצים, ולבנו המס ימס, על זאת ידוו הדווים.[12] מלבד מתנות ה׳ להספקת הבע״ת, עם עני וחלך, החוסים בצל קורת תורת ה׳ תמימה, ונושאים תפלה בעד אחינו שבגולה בצום ובכי,[13] ולקופת העניים כמו מאתים נפשות בם עור ופסח,[14] זקנים וזקנות המחכים למות ואיננו,[15] ולהעמיד **[עמ׳ 83]** עשרה מלמדים של ת״ת, אשר בהבל פיהם העולם מתקיים,[16] ולהוצאות בקור חולים, הדלים, האומללים, ואפס עצור ועזוב,[17] שאין שעה בלי תביעה.

על זאת ציון במרר[18] תבכה, כי באו בנים עד משבר,[19] והאניה חשבה להשבר,[20] כי זה כמה שנים ציון היא דורש אין לה מכל בנים גדלה,[21] וילכו בגולה, איש לדרכו

* ראה לעיל, עמ׳ 326.
1 ישעיהו לג: ז.
2 ראה לעיל איגרת 9, הערה 36.
3 על־פי משלי ל: יד.
4 על־פי איכה ג: יב.
5 על־פי איוב ז: טו.
6 על־פי איוב כח: א.
7 מושלי ירושלים; ראה לעיל, איגרת 3, הערה 101.
8 שופטי ירושלים.
9 פקידיהם וחייליהם.
10 על־פי תהלים נ: ג.
11 כך; סתם ולא פירש, כדי שהמשתמש באגרת יוכל לרשום במקום זה את הסכום המתאים לזמנו.
12 על־פי קידושין פא, ע״ב.
13 ראה לעיל, איגרת 12, הערה 34.
14 ירמיהו לא: ח.
15 איוב ג: כא.
16 על־פי שבת קיט, ע״ב.
17 דברים לב: לו.
18 ראה לעיל, איגרת 36, הערה 52.
19 מלכים ב, יט: ג.
20 יונה א: ד.
21 ירמיהו ל: יז וישעיהו נא: יח.

פנה, ואין חולה על שבר בת ציון, שאם ירתק חבל הכסף[22] מתת לאומות מנתם בעתם ח״ו,[23] יגרשו אותנו מעל אדמתנו.

ונשב בעמק הבכא לבקש ארוכה למכתינו, מאין יבא עזרינו, וישלח וכ׳[24] לתת לציון ישואתה,[25] כי ידענו נאמנה, ממנו יתד ממנו פנה לשאת ענף ולתת פרי,[26] ואחר כמה פיוסים, ומה גם כי עגמה נפשו לציון, כי עיניו ראו ולא זר צר, ואור חשך בעריפיה,[27] ירצה ה׳ פעלו, ויכפול שכרו, כי נשא את פנינו בלא מחיר וכל כסף, ויהי אך יצא יצא בנחיצה,[28] לא יכולנו להאריך בסיפור הקורות אותנו, עברה וזעם וצרה,[29] כי עת לחננה.[30] נא לשון בקשה, נדרשה ממנו, תהיינה אזנם קשובות לקול דברי האגרת אוגרת מגור מסביב קצת צרותינו, ובודאי המשכיל בעת ההיא יחם לבו בקרבו[31] לאמר, עת לעשות לה׳,[32] להרחיב לב, ולהרבות מתן, וממדבר מתנה.[33] ע״כ אתאנו לחלות וכ׳,[34] יפנה אלינו ברחמים גדולים, כי אב אחד לכלנו,[35] ואין לנו על מי להשען, כי אם על רחמי שמים וצדקת מעכ״ת. ישתדל בכל עז ותעצומות לעשות נדבה חשובה לפ׳ לפי דוחק השעה, לפדותינו מתגרת צר ונושים, כי באו מים עד נפש,[36] גם יקבעו תמידין וכ׳,[37] ע״כ יהיו עיניו פקוחות על צעדי[38] בת ציון, להחיש מפלט לנו, לבלתי ידח ממנו נדח,[39] ונבחר לה׳ מזבח,[40] ובשכר.[41]

22 אם ייפסק זרם התרומות; על פי קהלת יב: ו.
23 הכסף שדורשים המושל, הקאדי, פקידיהם, בעלי החובות ובעלי שדה הקברות.
24 **המעתיק השמיט את תיאור השליח המסתבר מאליו מאיגרת 35, וראה לעיל איגרת 35, עמ׳ 78–79 בכה״י.**
25 צ״ל: ישועתה.
26 על־פי זכריה י: ד ויחזקאל יז: ח.
27 על־פי איוב יט: כז עם ישעיהו ה: ל.
28 מהר; על־פי בראשית כז: ל.
29 תהלים עח: מט.
30 תהלים קב: יד.
31 על־פי עמוס ה: יג ודברים יט: ו.
32 תהלים קיט: קכו.
33 במדבר כא: יח; ״מדבר״ כאן לשון דיבור.
34 נראה כי היו כאן מליצות נוספות שהושמטו בידי המעתיק.
35 על־פי בראשית מב: יג.
36 תהלים סט: ב.
37 בהמשך באה ודאי ההצעה לקבוע תרומות קבועות לשם ירושלים, והמעתיק השמיטה.
38 משמעות הסימן אינה ברורה.
39 שמואל ב, יד: יד.
40 משלי כא: ג.
41 המעתיק השמיט את המליצות המתארות את שכר הנמען מידי שמים.

איגרת 38*

כתב כללית

[עמ׳ 83] מאחר וכו׳,[1] זאת מאתנו דלי ציון העמוסים מצרות צרורות בשמלותנו,[2] ממשא מלך ושרים אכזרים,[3] האוכלים את ישראל בכל פה, עד שעלתה הוצאת הארץ הלזו הנשמה[4] קרוב לחמשת אלפים גרו׳ לשנה. מי יאמין לשמועתנו,[5] כי באו בנים עד משבר,[6] והאניה חשבה להשבר,[7] מחמת כי כשל כח הסבל[8] לסבול העול הכבד הזה ≪נזורו אחור≫,[9] כל א׳ נרתע ≪רבצו תחת משאם משא לעיפה נפשנו להורגים≫[10] לאחור מדילית איסר,[11] ותהי עדת ה׳ כצאן אשר אין להם רועה,[12] ≪כי אין איש עמד בפרץ למלאת ספקם ואכלו את חקם≫[13] וחמירא סכנתא פן יאמרו האומות כי מרדנו במלך ושרים, מתת מנת כוסם כמנהג, ((בעתם)) ((בעונתן))[14] ואך זה היום אשר הם מבקשים ((לשׂים אשׂם עַל קְהַלת יעקֹב))[15] תואנה, לגרשנו ח״ו מהסתפח בנחלת ה׳,[16] ((מלשחר הדביר))[17] ותשמחנה בנות הערלים המתהללים באלילים[18] לאמר, לנו נתנה הארץ למורשה[19] **[עמ׳ 84]** (הארץ למורשה)[20] ועם ה׳ אלה יצאו מארצו,[21] מאין אונים למלאת בורות נשברים,[22] כמונו הממלאים ידיהם

* ראה לעיל, עמ׳ 326.

1 נראה כי המעתיק השמיט מן האיגרת קטע שהעניק לה ייחוד מיותר.

2 על־פי שמות יב: לד.

3 על־פי הושע ח: י.

4 יחזקאל לו: לה.

5 על־פי ישעיהו נג: א.

6 מלכים ב, יט: ג.

7 יונה א: ד.

8 נחמיה ד: ד.

9 ישעיהו א: ד

10 על־פי ירמיהו ד: לא.

11 מחוסר ממון.

12 על־פי במדבר כז: טז–יז.

13 בראשית מז: כב.

14 סוגריים בגוף כתב היד; תוספת המעתיק.

15 סוגריים וסימנים בגוף כתב היד; תוספת המעתיק.

16 על־פי שמואל א, כו: יט.

17 סוגריים בגוף כתב היד; תוספת המעתיק.

18 שמואל ב, א: כ ותהלים צו: ז; הכוונה לנוצרים.

19 יחזקאל לג: כד.

20 השמטת המהדירה.

21 על־פי יחזקאל לו: כ.

22 על־פי ירמיהו ב: יג.

כסף, ויכסיפו[23] פני שונאי ישראל כשולי קדרה, אל יתן ה׳ מאוי רשעים[24] אמן. והנה הלא לכם לדעת כי צריכים אנחנו אלף ות״ק גרו׳ לשנה גורל א׳[25] להספקת וכ׳[26] ולקופת[27] עולים שלושים גרו׳ לשבוע, חק ולא יעבור, ויתרם תאכל חית השדה,[28] עד תשלום ה׳ אלפים גרושו׳ לשר העיר,[29] והשופט[30] ואנשיו[31] והפלילים[32] וכל סביבותיהם,[33] כלם לדמים יארובו,[34] כל א׳ מהם לחדשיו[35] יבקר[36] לברר מנתו, אין נגרע מהם דבר.[37] ≪ותהי הארץ הלזו הנשמה[38] משולחת ונעזבת למקרה ופגע רע ח״ו≫. ובראותינו כי צרתינו צרה כמככירה,[39] מאחר כי אין איש עומד בפרץ להשיב חמתם מהשחית, גרמנו לשלוח שליח בערי העג׳אם,[40] ((כי אז מעולם המה הגבורים[41] המעמידים את ירושלם בצדקתם)) נתנו יד להעמיד))[42] כי שם צוה ה׳ את הברכה מאז מעולם,[43] ≪היו לנו לחומה וכל ישעם וחפצם[44] לכונן עיר וכ׳≫. ((והנה יגענו ומצאנו גבר בגוברין))[45] ≪ומה גם עתה כי מוט התמוטטה ארץ≫[46] חפשנו ירושלם ומצאנו איש כלבבינו, כלי מחזיק ברכה, ה״ה הח׳ הנ׳,[47] לתהלה נודע וכ׳,[48]

23 משחק מלים כסף־יכסיפו (על־פי שמות־רבה לה, א: למה קורין אותו כסף, שהיה מכסיף כל הזהבים שהיו שם).
24 על־פי תהלים קמ: ט.
25 מליצה על־פי ויקרא טז: ח; גורל אחד לה׳ — הוא הכסף לצרכיה הפנימיים של הקהילה.
26 כאן השמיט המעתיק את פירוט הוצאות הספקת תלמידי חכמים.
27 הושמטה המלה: ״העניים״, והמעתיק אף לא טרח לרשום וכ׳.
28 היינו, השלטונות; על־פי שמות כג: א.
29 המושל.
30 הקאדי.
31 פקידי הקאדי.
32 ראה לעיל, איגרת 1, הערה 72.
33 פקידים וחיילים.
34 מיכה ז: ב; ו״דמים״ כאן — ממון.
35 משמעות הסימנים מעל למלים ״א׳ מהם לחדשיו״ אינה ברורה. אולי התכוון המעתיק להוסיף הצעה משלו למלים אלה, אך שכח.
36 היינו, כאשר מגיעה עת התשלום; על־פי יחזקאל מז: יב — לחדשיו יבכר (לשון ביכורים).
37 על־פי שמות ה: יא; הסימן מעל למלה ״דבר״ רומז להצעת המעתיק, וראה הערה להלן.
38 יחזקאל לו: לה.
39 ירמיהו ד: לא.
40 פָּרָס; תרגום מילולי מן הערבית: בלַאד אלעַגַ׳ם.
41 סוגריים בגוף כתב היד; תוספת המעתיק; על־פי בראשית ו: ד.
42 ראה לעיל, הערה 41.
43 תהלים קלג: ג.
44 על־פי שמואל ב, כג: ה.
45 ראה לעיל, הערה 41.
46 ישעיהו כד: יט.
47 הלא הוא החכם הנעלה.
48 המעתיק השמיט את שאר תיאוריו ותאריו של השליח.

ואעפ״י כי הוא איש מנוחה ותורתו אומנותו, ומעולם לא נסה ללכת בשליחו׳,[49] ובפרט לארץ מרחקים כאלה, עכ״ז בראותו ההפצר שהפצרנו בו עד בוש, ודוחק השעה שאנחנו בה, ≪בראותו צרות ירושלם הולכות וסוערות כל יום קללתו וקלקלתו מרובה מחברו ויהי מה חם לבו בקרבו≫, כי צפו מים על ראשינו,[50] לא השיב פנינו ריקם, ויעזוב כל אשר לו מנגד ויהימה, ≪למצוא מזור למזורנו≫[51] להחיש מפלט לאחיו השרויים בצער, ישלם וכו׳.[52]

ועתה תחזקנה ידיכם קדש, ≪לעמוד לימין פ׳ דרכו בעצתו הנכונה≫ לעשות נדבה חשובה, לכונן עיר האלהים ≪להרים תרומת כסף מלא≫ במנה יפה הראויה להתכבד, כי עת לחננה,[53] וממדבר מתנה,[54] כי באו מים עד נפש,[55] ולית דין צריך בשש,[56] לכן נא למען ציון וכ׳,[57] עד יכוננו ועד ישימו ירושלם תהלה[58] במנה יפה, כי שכר הוא לכם ולבניכם,[59] והשגחתם אל תליז מעל השליח כל ימי היותו במחנה קדשם, כי הוא ראוי לכל כבוד מצד עצמו, כ״ש כי ≪כי השליך מנגד נפשו ללכת אל עם אשר לא ידע תמול שלשום לנדוד וכו׳≫ יצא לישע ציון, ע״כ ראוי לנהוג בו כבוד יותר מדאי, ולמהר ולשלחו בטוח אל אשר יהיה שמה הרוח,[60] ולתת לו צדה לדרך, ≪ולהחיש מפלט לעם בציון יושב ודומם כרחל ביד גוזזיה נאלמה≫[61] ולחסד יחשב לנו, ואין לנו להשען כי אם על חסדי עבדי ה׳ וצדקתם, להנפשנו מצרותינו, והיה מעשה הצדקה שלום,[62] והנוגשים וכ׳[63] אשר חמתם שותה רוחנו,[64] כמעט כלינו מן הארץ מתגרתם.[65]

49 בשליחות.
50 על פי איכה ג: נד.
51 ״מזור״ הוראתו רן מכה והן תרופה.
52 המעתיק השמיט את האיחולים למתן שכרו של השליח מן השמים.
53 תהלים קב: יד.
54 במדבר כא: יח.
55 תהלים סט: ב.
56 ברכות מ. ע״א. אין לעכב ולהשהות את הדבר.
57 המעתיק השמיט ההמשך השגור: ״לא תחשו ולא תשקוטו׳; על־פי ישעיהו סב: א.
58 על־פי ישעיהו סב: יז.
59 על־פי במדבר יח: לא.
60 על־פי יחזקאל א: יב.
61 על־פי ישעיהו נג: ז.
62 ישעיהו לב: יז.
63 הושמט כאן המשך הפסוק הידוע: והנוגשים אצים וכו׳ (שמות ה: יג).
64 על־פי איוב ו: ד.
65 על־פי תהלים לט: יא.

איגרת 39*

כתב הנזכר בקיצור

הלא למשמע אזן דברי האגרת הכוללת, ידאג כל איש אשר נגע אלהים בלבו,[1] ולבו המס ימס, על כי שרתי במדינות היתה למס,[2] כאשר תשמענה אזני מעלתו מקצת <הצרות> הסוערות עלינו, וכובד המסים העמוסים עלינו, מלבד כמה פיזורים זרים אוכלים אותנו[3] בכל פה, אין רגע בלי נגע, עד כי כשל כח הסבל,[4] מלסבול עול העיר, כי כבד הוא ממנו, ע"כ השיב אחור ימינו[5] מדלית איסר,[6] ותהי עדת ה' כצאן אשר אין להם רועה,[7] ולמען [עמ' 85] לא תהיה הארץ משולחת ונעזבת למקרה ופגע רע, הקימונו קצת אנשי חיל לעמוד בפרץ להטפל בצרכי ציבור, להתמשכן בעד כל הנצרך, ובין כך ובין כך נשלח שליח לערי העג'ם[8] להודיע צערינו לרבים, ועמלנו ודוחקנו, והמה בחמלתם יעשו כמנהגם הטוב להחיש מממונם נדבה חשובה ורחבה, לגדור פרצות ירושלם, כי רבו מספור. ונשלחה את החכם הנעלה לתהלה פ' לשליח מצוה זו, כי רבה היא, לכן אתאנו לחלות פני מעלתו, יעמוד לימינו, והוא יהיה לו לפה ולמליץ טוב, לעשות לו נדבה בכסף מלא, כי השעה צריכה לכך, יען כי באו בנים עד משבר,[9] והאניה חשבה להשבר,[10] ואין לנו על מי להשען, כי אם על חסדי עבדי ה' וצדקתם, יהיו לנו מעיר לעזור,[11] להעמיד המקום[12] המקודש הזה לבלתי יחרב ח"ו מכל וכל. ומעתה על מעלתו השלכנו יהב הארץ הלזו הנשמה,[13] להכין אותה לסעדה,[14] ושכר עושה וכ'.[15] ובטחנו בחסד עליון כי דבריו יהיו נשמעים, והחלש יאמר גבור אני[16] לרומם בית אלהינו וכ'.[17]

* ראה לעיל, עמ' 326–327.
1 על־פי שמואל א, י: כו.
2 איכה א: א.
3 על־פי ישעיהו א: ז.
4 נחמיה ד: ד.
5 איכה ב: ג.
6 מחוסר ממון.
7 במדבר כז: יז.
8 ראה לעיל, איגרת 38, הערה 40.
9 מלכים ב, יט: ג.
10 יונה א: ד.
11 על־פי שמואל ב, יח: ג.
12 משמעות הנקודות אינה ברורה, ואולי הן רומזות לאסתר ד: יד — "רֶוַח והצלה יעמוד ליהודים ממקום אחר".
13 על־פי תהלים נה: כג ויחזקאל לו: לה.
14 ישעיהו ט: ו.
15 המעתיק השמיט את תיאור השכר המזומן לנמען מן השמים. וראה להלן איגרת 43, הערה 37.
16 יואל ד: י.
17 על־פי עזרא ט: ט; המעתיק השמיט את סיום האיגרת.

איגרת 42*

[עמ׳ 87] דחיל תושבחן עביד פרישן[1] דא לדא נקשן,[2] חכמתא וענותנותא ויחסותא תלתא בידיה חזקה,[3] ה״ה החכם כה״ר נר״ו, יהי אלהיו עמו, ויעל כסאו לעד, יכון כירח יכון עולם,[4] הוא ובניו עמו בקרב ישראל[5] אנס״ו. מאחר עלות כל תפלה כל תחנה[6] לפני שוכן מעונה בעד חיי מלכא ובנוהי[7] זאת מאתנו דלי ציון אוהבי {שלום} שמו, תשואות חן מלאה[8] על עבודת הצדקה, ולכל היד החזקה אשר עשה משה,[9] להביא הנדבה לידי גמר טוב, להחיות עם רב אשר עניהם תלויות למסת נדבת רחבת יד ברוך עמי מצרים,[10] נתנו יד להחזיק במצוה זו זה כמה שנים, לבעבור לא תפוצנה כצאן נהלאות,[11] נעים ונודדים ללחם איה,[12] ובחמלת ה׳ על העניים של הבעלי תורה ועניי הקופה, נתן בלב הגביר, החכם המרומם, כה״ר נ״ר לנהלם בלחם ממונו החביב, ומצפה עד חדש האביב אשר בו צומח שמש צדקת העניים[13] הנז׳,[14] וחוזר חלילה להפליא חסדו להחיות רוח שפלים ולהחיות לב נדכאים,[15] ירצה ה׳ פעלו, ויכפול שכרו אמן. לכן (לכן) נא בלשון בקשה,[16] יהיו עיני השגחתו תמיד להמשיך לבם של הגבירים הנדיבים במתק שפתיו, שפתי צדיק, ידעון רצון לעשות הנדבה בעונתה מדי שנה בשנה, כי שכר הוא להם ולבניהם עד עולם,[17] וזכות הרבים תלוי באדון,[18]

ראה לעיל, עמ׳ 327.

1 תרגום אונקלוס ל״נורא תְּהִלֹּת עֹשֵׂה־פֶלֶא״ (שמות טו: יא).
2 על־פי דניאל ה: ו — וְאַרְכְּבָתֵיהּ דָּא לְדָא נָקְשָׁן (— וברכיו זו לזו נוקשות).
3 חכמה וענווה וייחוס, שלושתם בחזקתו.
4 תהלים פט: לח.
5 על־פי דברים יז: כ.
6 תהלים עח: עא ומלכים א, ח: לח.
7 בעד חיי המלך ובניו (על־פי עזרא ו: י); כאן הכוונה לנמען.
8 על־פי זכריה ד: ז וישעיהו כב: ב.
9 מליצה על־פי דברים לד: יב, הרומזת כנראה לשם הנמען.
10 על־פי ישעיהו יט: כה; מכאן שהאיגרת נשלחה למצרים.
11 נהלאה — נידחה, מלשון ״הלאה״; על־פי מיכה ד: ז (וראה ראב״ע ורד״ק שם).
12 על־פי איוב טו: כג.
13 על־פי מלאכי ג: כ.
14 בחודש ניסן בפרוס הפסח הייתה מגיעה לירושלים שיירת עולי הרגל ממצרים. וראה לעיל, איגרת 21.
15 ישעיהו נז: טו.
16 על־פי ברכות ט, ע״ב: אין נא אלא לשון בקשה.
17 על־פי במדבר יח: לא.
18 על־פי אבות ה: כא.

וצדקתו עומדת לעד,[19] ומלכי צדק מלך שלם[20] נאמן לשלם שכר טוב בעמלו,[20א] וכסאו כימי שמים נכון יהיה,[21] ואנחנו לא נחשה מהעתיר תפילה למשה,[22] יעלנו גם עלה, לחזות בנעם ה׳ ולבקר בהיכלו,[23] ככל אות נפשו הרמה והחכמה, גם חסידה בשמים,[24] וכנפש וחפץ נאמני אהבתו, דורשי שלומו כל הימי׳.[25]

19 תהלים קיא: ג.
20 ראה לעיל, איגרת 5, הערה 166.
20א על־פי אבות ב, יד וקהלת ד: ט.
21 תהלים פט: ל וישעיהו ב: ב.
22 על־פי תהלים צ: א (ראה לעיל הערה 9).
23 על־פי בראשית מו: ד ותהלים כז: ד.
24 על־פי ירמיהו ח: ז.
25 הימים; על־פי דברים כג: ז.

איגרת 43*

כתב לעשות נדבה

[עמ׳ 88] אחרי עתרת שלום ואמת[1] זאת מאתנו דלי ציון הרועים בשכם הצרות,[2] באנו לחלות פני מעכ״ת, יטה נא אזנו לשמוע אל דברי האגרת הכוללת, אולי יכמרו רחמיו עלינו, כמנהגו הטוב עם כל המסתופף בצל צדקתו כי רבה, כפי הנשמע לנו, כי יש בו ממדת קונו לחונן דלים,[3] ולהשכיל ולהטיב למישאל,[4] ע״כ בטחנו בחסדו לכונן עיר האלדים, כי מטה מטה ותרד פלאים[5] ממשא מלך ושרים.[6]

צריכים אנחנו חמשת אלפים גרו׳ לשנה, מהם צריכים אנו אלף וחמש מאות גורו׳ גורל א׳ לה׳[7] בעד הספקת הבע״ת, ובעד עניי הקופה מאה ושמנים נפשות, ולפרס עשרה מלמדים של ת״ת, ולפיזור צרכי ביקור חולים, ע״כ.[8] ויתרם תאכל חית

* ראה לעיל, עמ׳ 327.
1 על־פי ירמיהו לג: ו.
2 על־פי בראשית לז: יג — ״הלא אחיך רועים בשכם״; רוצה לומר: מטים שכמם לסבול.
3 על־פי שבת קלג, ע״ב: ״הוי דומה לו מה הוא חנון ורחום אף אתה היה חנון ורחום״.
4 למי שאל, מי שמבקש.
5 איכה א: ט.
6 על־פי הושע ח: י.
7 אלף וחמש־מאות גרוש לצורכי פנים; מליצה על־פי ויקרא טז: ח.
8 עד־כאן.

השדה,[9] לשר,[10] ולשופט,[11] ולפלילים[12] ולכל אנשיהם,[13] כלם לדמים יארובו,[14] איש לפי אכלו,[15] כי אין נגרע מהם דבר,[16] וכדי לתת לכסף מוצא,[17] מוכרחים אנו להתמשכן שנה אחר שנה, על הנידר ונידב ובא לנו מחוץ, עד שעלה החוב לעשרים אלף גרו׳, והנשך הנמשך מהם והמְמונם,[18] עולה במעלה עקרבים,[19] ותקצר נפשנו בעמל ישראל,[20] כי בושנו מאד להעמיס עליהם בשליח אחר שליח, אמנם מה בידינו לעשות, כי ההכרח לא ישובח ולא יגונה, כי להעמיד המקום הקדוש הזה, אין לנו על מי להשען כי אם על עבדי ה׳ וצדקתם,[21] אחינו הנפוצים בגולה, וביחוד ק״ק פראנקייה,[22] כי מהם תוצאות חיים[23] לדלי ואביוני ציון, רצה ה׳ פעלם וכו׳.[24]

והנה בחמלת ה׳ עלינו, העיר את רוח החכם השלם,[25] כמה״ר שמואל רומאנו נ״ר,[26] לעלות בהר ה׳,[27] וירא בסבלותנו כי רבו מארבה,[28] ויפוג לבו כי לא האמין לשמועתנו,[29] כי רדנו עד עפר, ולכן חלינו פניו עד בוש, יפנה מעסקיו, ויאחז במצוה הזאת כי רבה היא, להודיע צערינו לרבים, כי נאמן שמואל[30] בספור הצרות אשר עיניו ראו ולא זר,[31] כי צר לנו מאד.[32] לכן תיקר נא נפשותנו בעיני מעלתו להחיש

9 היינו, המושל, הקאדי, השיח׳ים ואנשיהם; על־פי שמות כג: יא.
10 מושל ירושלים; הסימן בא לרמוז למלה ״צר״, וראה לעיל איגרת 3, הערה 101.
11 הקאדי של ירושלים.
12 ראה לעיל, איגרת 1, הערה 72.
13 הפקידים וחיילי המושל.
14 מיכה ז: ב.
15 שמות יב: ד.
16 מליצה אירונית על־פי שמות ה: יא: ״כי אין נגרע מעבודתכם דבר״.
17 על־פי איוב כח: א.
18 מליצה על פי יח־קאל ז: יא: ״לא מהם ולא מהמונם״.
19 היינו, הריבית עולה ותופחת; מעלה עקרבים הוא שם מקום בגבול דרומה של ארץ ישראל, וראה במדבר לד: ד; יהושע טו: ג.
20 על פי שופטים י: טז.
21 על־פי ישעיהו נד: יז.
22 ארצות הנצרות, אירופה המערבית.
23 על־פי משלי ד: כג.
24 השמטת המעתיק.
25 על־פי עזרא א: א, ועוד.
26 ראה לעיל, עמ׳ 324–327.
27 היינו, לבקר בירושלים; על־פי תהלים כד: ג.
28 ירמיהו מו: כג.
29 על־פי בראשית מה: כו וישעיהו נג: א.
30 מליצה על־פי שמואל א, ג: כ.
31 על־פי איוב יט: כז.
32 על־פי דהי״א כא: יג.

מפלט לנו בנדבה חשובה לפי צורך ודוחק השעה, כי באו בנים עד משבר,[33] והאניה חשבה להשבר.[34] לכן נא למען ציון לא יחשו וכ׳,[35] עד יכונן ועד ישים ירושלם ברכה בקרב הארץ,[36] במנה יפה הראויה להתכבד, כי ידענו נאמנה, כי ידבר בשלום ירושלם במתק שפתיו, יתן חנו בעיני כל נדיבי עם, ואחריו כל אדם ימשוך לרומם בית אלדינו בכסף מלא, ושכר עושה ומעשה בידו.[37] ומעתה על מעלתו השלכנו יהב הארץ הלזו הנשמה,[38] להכין אותה ולסעדה,[39] כיד ה׳ הטובה עליו, כי עת לחננה.[40] ואנחנו לא נחשה מהעתיר בעדו לפני שוכן ציון, כל חותמי הברכות שהיו במקדש[41] תבאתה לראש יוסף[42] וכ׳.[43]

33 מלכים ב, יט: ג.
34 יונה א: ד.
35 המשך המליצה הושמט: על־פי ישעיהו סב: א.
36 ישעיהו סב: ז.
37 על־פי שמות־רבה לה, ג: ״ליתן שכר לַמְעַשֶׂה כעושה״.
38 על־פי תהלים נה: כג ויחזקאל לו: לה.
39 ישעיהו ט: ו.
40 תהלים קב: יד.
41 ראה לעיל, איגרת 34, הערה 5.
42 דברים לג: טז.
43 המעתיק השמיט את המשך התיאור של הנמען יחד עם התאריך והחתימות.

איגרת 45*

כתב לחכם שיבא לשבת על כנו על ק״ק

[עמ׳ 89] איש אלהים קדוש יאמר לו,[1] זרוע עם גבורה במלחמתה של תורה.[2] ארי שבחבורה, הוא הודה זיוה והדרה, המנורה הטהורה המאירה לארץ ולדרים.[3] סיני

* ראה לעיל, עמ׳ 327.
1 ישעיה ד: ג.
2 על־פי תהלים פט: יד ומגילה טו, ע״ב.
3 על־פי שמות לא: ח ונוסח ברכת ״יוצר־אור״ בתפילת שחרית.

השדה,[9] לשׂר,[10] ולשופט,[11] ולפלילים[12] ולכל אנשיהם,[13] כלם לדמים יארובו,[14] איש לפי אכלו,[15] כי אין נגרע מהם דבר,[16] וכדי לתת לכסף מוצא,[17] מוכרחים אנו להתמשכן שנה אחר שנה, על הנידר ונידב ובא לנו מחוץ, עד שעלה החוב לעשרים אלף גרו׳, והנשך הנמשך מהם והמֻמונם,[18] עולה במעלה עקרבים,[19] ותקצר נפשנו בעמל ישראל,[20] כי בושנו מאד להעמיס עליהם בשליח אחר שליח, אמנם מה בידינו לעשות, כי ההכרח לא ישובח ולא יגונה, כי להעמיד המקום הקדוש הזה, אין לנו על מי להשען כי אם על עבדי ה׳ וצדקתם,[21] אחינו הנפוצים בגולה, וביחוד ק״ק פראנקייה,[22] כי מהם תוצאות חיים[23] לדלי ואביוני ציון, רצה ה׳ פעלם וכו׳.[24]

והנה בחמלת ה׳ עלינו, העיר את רוח החכם השלם,[25] כמה״ר שמואל רומאנו נ״ר,[26] לעלות בהר ה׳,[27] וירא בסבלותנו כי רבו מארבה,[28] ויפוג לבו כי לא האמין לשמועתנו,[29] כי רדנו עד עפר, ולכן חלינו פניו עד בוש, יפנה מעסקיו, ויאחז במצוה הזאת כי רבה היא, להודיע צערינו לרבים, כי נאמן שמואל[30] בספור הצרות אשר עיניו ראו ולא זר,[31] כי צר לנו מאד.[32] לכן תיקר נא נפשותנו בעיני מעלתו להחיש

9 היינו, המושל, הקאדי, השיח׳ים ואנשיהם; על־פי שמות כג: יא.
10 מושל ירושלים; הסימן בא לרמוז למלה ״צר״, וראה לעיל איגרת 3, הערה 101.
11 הקאדי של ירושלים.
12 ראה לעיל, איגרת 1, הערה 72.
13 הפקידים וחיילי המושל.
14 מיכה ז: ב.
15 שמות יב: ד.
16 מליצה אירונית על־פי שמות ה: יא: ״כי אין נגרע מעבודתכם דבר״.
17 על־פי איוב כח: א.
18 מליצה על פי יחזקאל ז: יא: ״לא מהם ולא מהמונם״.
19 היינו, הריבית עולה ותופחת; מעלה עקרבים הוא שם מקום בגבול דרומה של ארץ ישראל, וראה במדבר לד: ד; יהושע טו: ג.
20 על פי שופטים י: טז.
21 על־פי ישעיהו נד: יז.
22 ארצות הנצרות, אירופה המערבית.
23 על־פי משלי ד: כג.
24 השמטת המעתיק.
25 על־פי עזרא א: א, ועוד.
26 ראה לעיל, עמ׳ 324–327.
27 היינו, לבקר בירושלים; על־פי תהלים כד: ג.
28 ירמיהו מו: כג.
29 על־פי בראשית מה: כו וישעיהו נג: א.
30 מליצה על־פי שמואל א, ג: כ.
31 על־פי איוב יט: כז.
32 על־פי דהי״א כא: יג.

מפלט לנו בנדבה חשובה לפי צורך ודוחק השעה, כי באו בנים עד משבר,[33] והאניה חשבה להשבר.[34] לכן נא למען ציון לא יחשו וכ׳,[35] עד יכונן ועד ישים ירושלם ברכה בקרב הארץ,[36] במנה יפה הראויה להתכבד, כי ידענו נאמנה, כי ידבר בשלום ירושלם במתק שפתיו, יתן חנו בעיני כל נדיבי עם, ואחריו כל אדם ימשוך לרומם בית אלדינו בכסף מלא, ושכר עושה ומעשה בידו.[37] ומעתה על מעלתו השלכנו יהב הארץ הלזו הנשמה,[38] להכין אותה ולסעדה,[39] כיד ה׳ הטובה עליו, כי עת לחננה.[40] ואנחנו לא נחשה מהעתיר בעדו לפני שוכן ציון, כל חותמי הברכות שהיו במקדש[41] תבאתה לראש יוסף[42] וכ׳.[43]

33 מלכים ב, יט: ג.
34 יונה א: ד.
35 המשך המליצה הושמט: על־פי ישעיהו סב: א.
36 ישעיהו סב: ז.
37 על־פי שמות־רבה לה, ג: ״ליתן שכר לַמְעַשֶׂה כעושה״.
38 על־פי תהלים נה: כג ויחזקאל לו: לה.
39 ישעיהו ט: ו.
40 תהלים קב: יד.
41 ראה לעיל, איגרת 34, הערה 5.
42 דברים לג: טז.
43 המעתיק השמיט את המשך התיאור של הנמען יחד עם התאריך והחתימות.

איגרת 45*

כתב לחכם שיבא לשבת על כנו על ק״ק

[עמ׳ 89] איש אלהים קדוש יאמר לו,[1] זרוע עם גבורה במלחמתה של תורה,[2] ארי שבחבורה, הוא הודה זיוה והדרה, המנורה הטהורה המאירה לארץ ולדרים,[3] סיני

* ראה לעיל, עמ׳ 327.
1 ישעיה ד: ג.
2 על־פי תהלים פט: יד ומגילה טו, ע״ב.
3 על־פי שמות לא: ח ונוסח ברכת ״יוצר־אור״ בתפילת שחרית.

ועוקר הרים,[4] ריש מתא וריש מתיבתא,[5] הוא גלא עמיקתא ומסתרתא,[6] ידע מה [ ][7] לן בעומקה של הלכה,[8] הצניף הטהור,[9] התייר הגדול,[10] כמה״ר נ״ר, יאיר, יזהיר, יזריח אור לשרים כזוהר המאורים וכעצם השמים[11] {המאורים} הבהירים, הוא ובניו אחריו לדור דורים אמן. **[עמ׳ 90]**

מאחר עלות תחנות ותפלות מול נורא עלילות, ישגבהו, וירוממהו, ויעלהו גם עלה על במות רמות תעלומות חכמה, וחפץ ה׳ בידו יצלח,[12] ישלח עזרו מקדש,[13] אמן. אותותינו אלה בלכתם ילכו[14] לראות את פני קדושת הדרת מעכ״ת להודיע לו, כי מיום אשר סר צל ענן קדשו מהיות צל על ראשינו, נשינו טובה[15] ולא ראינו אור, והננו היום כצאן אשר אין להם רועה,[16] ורועינו מורינו ורבינו, רעיא מהימנא,[17] הוא חי וקיים, יחיה לעד, הרחיק נדוד ממנו, וזה לנו כמה ימים אין חזון נפרץ,[18] ואנחנו כעיר פרוצה בלי חומה.[19] ע״כ באנו לשפוך את נפשנו לפני האדון, יזכור לנו אהבת כלולות.[20] מיום אשר הושיבוהו לכת״ר בראש קהל עדתינו, ובא יבא ברנה להורות לנו את הדרך אשר נעלה בה[21] לראות את פני ה׳ אלהינו.

כי הן אמת ידענו כי ישיבת ודירת ארץ הקדושה תוב״ב היא מצוה רבה,[22] אך

4 כינוי לתלמיד־חכם; ברכות סד, ע״א.
5 ראש העיר (כלומר רב־העיר) וראש הישיבה.
6 הוא מגלה עמוקות ונסתרות; על־פי דניאל ב: כב.
7 צ״ל: בחשוכא; על־פי המשך הפסוק שם (הערה 6): הוא גלא עמיקתא ומסתרתא, ידע מה בחשוכא, ונהורא עמה שרא (=הוא מגלה עמוקות ונסתרות יודע מה שבחשכה והאור עמו שרוי).
8 על־פי מגילה ג, ע״ב.
9 זכריה ג: ה.
10 כינוי לתלמיד חכם; על־פי במדבר־רבה יט, כ (ועוד) — ״התייר הגדול שתר להם את הדרך״ (כינוי לאהרן הכהן).
11 שמות כד: י.
12 ישעיהו נג: י.
13 על־פי תהלים כ: ג.
14 על־פי שמות י: א ויחזקאל א: יז.
15 שכחנו טובה; על־פי איכה ג: יז.
16 מלכים א, כב: יז.
17 רועה נאמן — כינוי לרב מנהיג העדה על־פי כינויו של משה רבינו בספרות הקבלה. בשם זה נקרא גם חלק מספר הזוהר, שמשה רבנו הוא הדמות המרכזית בו.
18 שמואל א, ג: א.
19 על־פי משלי כה: כח.
20 על־פי ירמיהו ב: ב.
21 על־פי תהלים קכו: ו ודברים א: כב.
22 על־פי כתובות קי, ע״ב: ״לעולם ידור אדם בא״י אפילו בעיר שרובה נכרים ואל ידור בחו״ל ואפילו בעיר שרובה ישראל״.

אמנם מצות עשיית נפשות עולה על גבה, ואם אמור יאמר האדון,[23] כי עדיין יש שהות ופנאי להגעת הזמן אשר קבענו בינינו, גם על זה פקחנו עינינו להודיע לכת״ר, כי אנחנו נעשה מאמצי כוחנו לסבול שלא לשים עלינו מלך עד מלאת הזמן, אך אמנם ידע נאמנה אם יגיע הזמן ויתמהמה האדון שם, נהיה מוכרחים לשים עלינו ראש וקצין, אך כונתנו ורצוננו שלא להמיר את כבוד האדון באחר אם יוכל להיות, ומה גם כי רבים אשר אתנו מיחידי סגולה בראות עצמם בלי חומה, מפריצים על מדותיהם, ואומרים תמיד, כי חפצים לשים עליהם מלך, ואין מעצור לרוחם להמתין עד הזמן אשר גבלו.

אשר ע״כ באנו לקדם פניו בתודה,[24] ברב חנה וחסדא, להזהיר ולהזכיר אהבת האדון קודם מלאת הזמן, למען גם הוא יקדים לשים לדרך פעמיו עם השליח הלזה, יחיד טוב מקהלנו, הוא אהובו יודעו ומכירו, והוא יגלה אזן מעכ״ת, ויגיד הגדו׳[25] ע״פ דברים רבים, שיכנסו דבריו באזני האדון, ובהשי״ת[26] בטחנו, ובאהבת האדון נשעננו, כי דבריו אלה יעשו פירות להזכיר אהבה מסותרת ומגולה אשר בינינו ובין כת״ר, לעורר את לבו לשוב פה לאיתנו הראשון, להיות נהנים מזיו שכינתו. ובכן נשא לבבינו אל כפים, אל אל בשמים,[27] יהיה עמו בכל הדרך אשר ילך, ויביאהו לשלום באין שופר,[28] ושלות חדות תפארתו תרב גדולתו כאשר השמים החדשים[29] וכנפש המשתוקקים וכו׳.[30]

23 על־פי שמות כא: ה — ״ואם אָמר יאמר העבד״. וכאן כמובן שונה לשון הפסוק משום כבודו של הרב הנמען.
24 על־פי תהלים צה: ב.
25 הגדות.
26 ובהשם יתברך.
27 איכה ג: מא.
28 דהיינו, באין מלחמה; על־פי ירמיהו מב: יד.
29 ישעיהו סו: כב.
30 כאן באו כנראה חתימות פרנסי אותה קהילה אלמונית בגולה, והמעתיק השמיטן.

איגרת 46*

כתב אמרי נועם לחכם שיחזור לבא אל משכנותנו לראות את צאן ידו[1]

[עמ׳ 91] רכב ישראל ופרשיו,[2] ומבחר שלישיו,[3] תפארת ישראל ומעזו, אלנא דחיי תחתוהי תטלל כלל עדת ישראל,[4] הן הוא גאון עזנו, משוש תפארתנו, הרב הכולל המובהק כמה״ר נ״ר, למר מלכא שלמא רבא.[5]

מה נאמר לאדני, מה נדבר ומה נצטדק, האלדים מצא את עונותנו,[6] כי פנה מאתנו זיו הדרו ואור חכמתו הרמה, ונשארנו כצאן אשר אין להם רועה,[7] והיה הק״ק ככלי אובד[8] וככלי אין חפץ בו,[9] תחת היותו עליון על {הק״ק} כל הארץ[10] לשם לתהלה ולתפארת,[11] עתה היינו חרפה ולעג וקלס לסביבותנו,[12] ויהי הק״ק עוגה בלי הפוכה,[13] כי אין נוטה אהלינו מקים יריעותנו,[14] ותושיה נדחה ממנו,[15] ואין מורה הלכה ברבים להורות ולהבדיל, ולאפרושי איסורא, ולהרים מכשול ולפקוח עינים עורות, הלא אלדים יחקור זאת, כי הוא יודע תעלומות לב,[16] כי לא נחלל בריתו, וכבודו לאחר לא נתן ח״ו,[17] רק עינינו ועיני כל ישראל תלויות אליו, אך נגד ה׳ משיחו[18] הוא יעצור בנו כי משיח ה׳ הוא[19] לתת לו ניר ולבניו כל הימים,[20] ומלך

* ראה לעיל, עמ׳ 327–328.
1 על־פי תהלים צה: ז.
2 מלכים ב, ב: יב.
3 שמות טו: ד.
4 עץ חיים בצלו יחסה כל עם ישראל; על־פי דניאל ד: ט.
5 לאדון המלך שלום ־כ: על פי עזרא ה: ז.
6 על־פי בראשית מד: טז.
7 מלכים א, כב: יז.
8 על־פי תהלים לא: יג.
9 ירמיהו מח: לח.
10 על־פי תהלים פג: יט.
11 ירמיהו יג: יא.
12 על־פי תהלים מד: יד.
13 על־פי הושע ז: ח.
14 על־פי ירמיהו י: כ.
15 על־פי איוב ו: יג.
16 תהלים מד: כב.
17 היינו, את משרת הרבנות; מליצה על־פי תהלים פט: לה וישעיהו מב: ח.
18 שמואל א, טז: ו.
19 מליצה על־פי שמואל א, ט: יז; כד: ז.
20 דהי״ב כא: ז.

ימלוך בנו ועלינו, לא זולתו, ומשול ימשול בנו[21] ממשל רב לתורה ולתעודה.[22] לכן מפילים אנחנו תחנתנו לפני כבוד מלכותו, ישיב את שביתנו כאפיקים בנגב,[23] וישגב מבצר חומותנו, ויבקש את האובדות, ואת הנדחת ישיב, ואת המחלה ירפא,[24] וירעה את גדיותנו על משכנות הרועים,[25] ויחזיר עטרה לפאר לרומם בית אלדינו, ישוב ויצפור מהר הקדש,[26] וישב עמנו הלום, ויפקד גפן זאת,[27] ואף כי יציאתו מן המקום קדוש[28] יעשה רושם,[29] הנה קהלנו זה תרי ירושלם הוי,[30] ונעשה בו רושם כפול ומכופל. ויהיה נכון לבו בטוח בה׳, שלא יהיה עלינו לטורח, ולא יעבור עליו לכל דבר, נקי יהיה לביתו,[31] וקבלנו על עצמנו שלא להטריחו בשום דבר של דררא דממונא,[32] ולא משום ערבנות, ולא בענין צדקות או בדק הבית, ולא בענין המסים. רק שמו הטוב יקרא עלינו לאסוף את חרפתנו,[33] וכמו כן הרבנים החכמים נ״ר הבטיחו שלא להטריחו בשום דבר של חיוב, ואעפ״י שידבנו לבו הטהור,[34] לא יקבלו עליהם בשום צד. ואנחנו בשם ה׳ אלדינו הסכמנו בלב א׳, כי ידענו קוצר השג {ידינו} ידו, שיטול מדי שנה בשנה חמשים זהובים כי כלי׳[35] להנחיל אוהביו יש,[36] ושנה זו בא בשופע, כ״ש כשיהיה אור עינינו פרוס עלינו, שיהיה לב אחינו כפתחו של אולם,[37] שיוסיפו אומץ ועתה ת״ל כל הק״ק כאחד הוא כאיש א׳, חברים באהבה ואחוה, כי אנשי לבב נכנסו לתווך השלום, הק״ק עם החברה,[38] והיחידי׳[39] זה עם זה, ואין שום פירוד ח״ו, רק אהבה ואחוה, שלום וריעות.

21 על־פי בראשית לז: ח.
22 על־פי ישעיהו ח: כ.
23 על־פי תהלים קכו: ד.
24 על־פי יחזקאל לד: טז.
25 על־פי שיר השירים א: ח.
26 מליצה על־פי שופטים ז: ג — ״ישוב ויצפר מהר הגלעד״.
27 על־פי תהלים פ: טו.
28 היינו מירושלים.
29 על־פי רש״י לבראשית כח: י.
30 קהל הכותבים כפול הוא מקהל ירושלים; על־פי ערכין לב, ע״ב.
31 דברים כד: ה.
32 הפסד ממון, שיש לו שייכות לממון; כתובות כג, ע״ב ועוד.
33 על־פי ישעיהו ד: א.
34 על־פי שמות כה: ב ותהלים נא: יב.
35 כלים.
36 על־פי משלי ח: כא.
37 על־פי עירובין נג, ע״א.
38 כנראה חברת הת״ת.
39 והיחידים, חברי הקהילה.

והנה על משמרתנו אנחנו נצבים היום[40] לראות מה ישיב על שאלתנו, רצוננו לראות את מלכנו, ותשובתו [עמ׳ 92] הרמתה יהיה[41] ימינו וזרועו ואור פניו,[42] לא תשובות אגרות, לא כתב ולא מכתב, רק הוא בכבודו ובעצמו יבא ברנה, הוא ובניו תחלה, לתור להם מנוחה, ואח״כ ישלח בעד הרבנית מב״ת,[43] למען לא יהיה שלום[44] עכוב ביני וביני, ואל יחשוב האדון לדחות אותנו בקש ובשום טענה, כי לא נחשה ולא נשקוט[45] עד ישוב האדון ורפא לנו,[46] כי אנחנו נעלה ונפזר ונוציא הוצאות ופזר גדול[47] אפי׳ מכיסנו, ד׳ או ה׳ נקובי שם,[48] ונתפוש אותו לאמר, שם לך קצין תהיה לנו.[49] ע״כ האדון אל יקשיח לבו מישועתנו, ויהיה רחוק מישעתנו דברי שאגותנו,[50] ולא ישליך משכנותנו אחרי גוו,[51] ואנו משביעים בחיי האדון וחי נפש בניו הנחמדים ישמרם האל עם הקודש, ישיב לנו על כל דברי האגרת הזאת, ואנחנו לא נחשה מהעתיר אל ה׳, עד עולם יכין זרעו,[52] וכסאו כימי שמים,[53] כירח יכון עולם,[54] ויצילם מכל צרה,[55] ונגע לא יקרב באהליך,[56] וישמרם השומר אמת לעולם,[57] הסרים למשמעתו.[58]

40 על פי ישעיהו כא: ח ודברים כט: ט.
41 מליצה על־פי שמואל א, ב: יא.
42 על־פי תהלים מד: ד.
43 מנשים באוהל תבורך: — לשון ברכה לאשה; על־פי שופטים ה: כד.
44 צ״ל כנראה: שום.
45 על־פי ישעיהו סב: א.
46 על־פ ישעיהו ו: י.
47 ראה לעיל, איגרת 1, הערה 54.
48 ארבעה או חמישה מחשובי הקהילה (על־פי במדבר א: יז); נראה שאלו היו החתומים על האיגרת.
49 מליצה על־פי ישעיהו ג: ו — ״שמלה לך קצין תהיה לנו״.
50 על־פי תהלים כב: ב.
51 על־פי ירמיהו ט: יח.
52 על־פי תהלים פט: ה.
53 תהלים פט: ל.
54 תהלים פט: לח.
55 על־פי שמואל א, כו: כד.
56 תהלים צא: י.
57 תהלים קמו: ו.
58 על־פי שמואל א, כב: יד.

איגרת 47*

טופס מנוי חכם על הקהל

[עמ׳ 92] בהתאסף ראשי עם קדש[1] ובהקהל עם ה׳ אלה[2] על דבר אמת וענוה צדק[3] בבי כנישתא רבתא, מקדש מעט הנותר לנו בין העמים׳[4] במקום אוהל מועד ובית עולמים׳ וזבחי שלמים׳ ה״ה בית תפלה לסגולה ולתהלה בארץ הנודע לק״ק פ׳, העיר ה׳ את רוחנו אנחנו בני הק״ק הנז׳ הבאים על החתום לפקח בעד קהלנו,[5] לחזק את בדק המקדש המעוז הלז, ולהעמיד עמודי העמדתו׳ בתפארת רוממותו׳ במשען ומשענה׳, ולהחזיר עטרת תפארתו ליושנה׳,[6] כי המקום הזה על מכונה׳ מימי קדם אדמת קדש הוא.[7] ושמה ישבו חוקקי ישראל אשר להם אלדים קרובים׳.[8] והמה בכתובים׳ שלמים וכן רבים׳,[9] חכמים וידועים,[10] אבירי הרועים׳,[11] וזאת הקהלה קדושה׳ אבן הראשה׳, מלפני ה׳ התפקדו כל משפטיה׳. ויהי היום רבו הריסותיה׳, ונשתנו עלינו סדרי בראשית׳, ונפוצו בני קהלנו איש לעדרו מקצהו׳, והנם הולכים ומתמוטטים, והנשארים בהם פליטים׳, ביען כי אין לנו דבר[12] אחד לראש ולקצין לנהל את הקהל הקדוש הזה, ולתור לנו מנוחה ולהיות לנו לעינים ולאור אישון׳ כמשפט הראשון׳, ובכן אמרנו למי כל חמדת ישראל׳[13] שכל והדת׳ להעלותו על ראש שמחתנו׳ ולכונן את קהלנו׳? הלא לאיש שתים חוברות[14] חכמה עם נחלה׳, שתיל משרה ושלשלת גדולה׳, האדם המעלה׳, עוטה מעטה תהלה׳, אשר המלך חפץ ביקרו,[15] כמה״ר נ״ר. ולכן[16] באנו במסורת הברית[17] לפני ה׳ אלדינו וקבלנוהו עלינו

* ראה לעיל, עמ׳ 328.

1 דברים לג: ה.

2 יחזקאל לו: כ.

3 תהלים מה: ה.

4 סימן הבא להראות מקומו של חרוז, בא בגוף כתב היד.

5 נראה שהכוונה לפרנסים ולז׳ טובי העיר.

6 על־פי יומא סט, ע״ב.

7 שמות ג: ה.

8 על־פי דברים ד: ז.

9 במדבר יא: כו ונחום א: יב.

10 דברים א: טו.

11 על־פי שמואל א, כא: ח.

12 דַּבָּר — מנהיג.

13 שמואל א, ט: כ.

14 על־פי יחזקאל א: יא.

15 אסתר ו: ו.

16 כאן מתחיל למעשה גוף השטר המונה את זכויותיו וחובותיו של החכם. השווה שו״ת המבי״ט ח״ג, סימן קפח, דף מ, ע״ב.

17 על־פי יחזקאל כ: לז.

≪לראש≫ ולדבר, ולדיין ולמנהיג את כל בני קהלנו, והוא ישר הוד על המערכה׳, וישב ישיבה {שאין} ≪שיש≫ בה סמיכה׳[18] על כסא המלוכה, ממלכת הק״ק הנזכר, להכין אותה ולסעדה׳[19] על התורה ועל העבודה[20] כמנהג קהלינו, ושיתפלל {הוא} עמהם בבית הכנסת הלז בקביעות והוא יהיה לנו לעינים׳,[21] [עמ׳ 93] כי אם לא יקוה כי אם שכר שמים׳, ומעיינות מי חכמתו עלינו ישפיעו׳, ודברותיו מלהבות אש חכמתו עלינו יופיעו׳, וקבלנו על עצמנו לתמוך כבוד בימין עוזו ובזרוע תפארתו׳, להיות סרים אל משמעתו, ולשמור משמרתו׳, ועל פיו נחנה ועל פיו נסע[22] בכל דבר ופרט הנוגע לקהלנו, מבלי שיוכל שום אחד ממנו למרות עיני כבודו, וכלנו מחוייבים לאשר ולקיים מאמרו׳, ועלינו יציץ נזרו׳,[23] ואנחנו נחלץ חושים, ונעבור חלוצים[24] להרים דגלו׳ ולהשמיע במרום קולו, ולעמוד בעוז ובתעצומות נגד כל הקם להזיקו ח״ו. כדת מה לעשות לעזרת ה׳ בגבורים,[25] גם כל דבר וכל פרט הנוגע לנו עד יסתלק מעליו״[26] כדת וכ׳,[27] גם ברכות יעטה מורה המורה לצדקה[28] לצאן מרעיתו׳, כרועה עדרו ירעם באהבתו ובחמלתו[29] לחוס על כבודם ככבודו׳, ובכבודם יתימר׳,[30] ושיתנהג עם הקהל בהדרכה והנהגה נכונה נאותה לרבים וליחיד, כל אחד כפי כבודו ומדרגתו, ולפקח בעניינם, ולהשתדל בכל עז בתקונם והצלחתם על פי הדין והאמת והשלום׳.[31] וכי יריבון אנשים אשר לא כדת נגד בני אדם הבאים, ממנו יתד ממנו פנה׳,[32] מגן וצנה׳ ללחום את לוחמיהם ממתקוממים בימיכם׳ ולדבר אתם משפטים, והמטים עקלקלותם׳ ונלוזים במעגלותם׳ יוליכם אל פועלי האון,[33] ורחבה ונסיבה תפארת

18 מליצה על־פי כתובות קיא, ע״א: ״ישיבה שאין בה סמיכה״ — ישיבה שאין נשענים בה על דבר מה, ואילו כאן ״סמיכה״ לשון סמיכה לרבנות. מלכתחילה כתב הסופר על־פי שגרת הלשון לפי המקור בכתובות שם. ואח״כ תוקן ״אין״ ל״יש״ לצורך המליצה כאן.

19 ישעיהו ט: ו.

20 על־פי אבות א, ב.

21 על־פי במדבר י: לא.

22 על־פי במדבר ט: כ.

23 על־פי תהלים קלב: יח.

24 על־פי במדבר לב: לב.

25 אסתר א: טו ושופטים ה: כג.

26 סימן זה נמצא בגוף כתב היד ומשמעותו אינה ברורה.

27 עד שיסלקו כל מי שינסה להזיק לו.

28 תהלים פד: ז ויואל ב: כג.

29 על פי ישעיהו מ: יא; סג: ט.

30 יתכבד; על־פי ישעיהו סא: ו.

31 על־פי אבות א, יח.

32 על־פי זכריה י: ד.

33 על־פי תהלים קכה: ה.

ישיבתו, ותרב גדולתו׳, כי ה׳ הוא נחלתו׳[34] לנחותנו הדרך ישכון עד. ותמשך הסכמה זו וכ׳.[35] כל זה קבלנו בשבועה וכ׳.[36] וכדעת הראב״ד וכל המחמירין בשבועה וכ׳.[37]

34 על־פי תהלים עא: כא ודברים י: ט.
35 כאן בא משך זמן הרבנות על־פי כתב זה.
36 נראה שכאן באו מליצות נוספות לחזק את השבועה.
37 נראה שכאן באו החתימות והתאריך.

איגרת 48*

[עמ׳ 93] ציץ הזהב, נזר הקדש,[1] הלולים ורב פעלים, גדולים מעשיו, הלא לאמונה גבור בארץ,[2] כארז בלבנון ישגא,[3] מפריח מצות ומעשים טובים, הולך תמים ופועל ישועות,[4] תמים דעות, ושולי מעיל מעלותיו מלאים את כל הארץ, הוא רישא די דהבא,[5] דגול מרבבה,[6] הגביר הח׳,[7] אלדים יענה את שלום תורתו,[8] ארך ימים עולם ועד[9] אמן.

ימלא פינו שיח רנה ותפילה, רב חנא ורב חסדא,[10] ברכות והודאות להודות לשם קדשו, להשתבח בפעולת צדקתו והשתדלותו הטוב, אשר הפליא לעשות עם קהלנו הדל, לפקדו בפקודת ישועת צדקת השתדלותו עשרה וכ׳,[11] אשר הגיעו ובאו לידינו, והן הנה היו למשיב נפש,[12] כי כעת לחננה.[13]

* ראה לעיל, עמ׳ 328.
1 על־פי ויקרא ח: ט.
2 תהלים קיב: ב ובראשית י: ח.
3 תהילים צב: יג.
4 על־פי תהלים טו: ב — ״הולך תמים ופועל צדק״.
5 ראש של זהב; על־פי דניאל ב: לח.
6 שיר השירים ה: י.
7 החכם.
8 על־פי בראשית מא: טז.
9 תהלים כא: ה.
10 רוב החן ורוב החסד — שימוש מושאל בשמות פרטיים של אמוראים כשמות עצם כלליים על־פי הוראתם בארמית.
11 הסכום המדוייק הושמט בידי המעתיק.
12 על־פי במדבר לא: טז ורות ד: טו.
13 תהילים קב: יד.

באו מזרם הצרות הצרורות בשמלות קהלנו,[14] בהמיר ארץ מושלים ושרים, ובכל יום ויום באים אליה פנים חדשות של זעם,[15] ובזוזי בתר בזוזי,[16] עוד זה מדבר וזה בא,[17] ובפרט גזרת הבתי כנסיות אשר הוקבעה,[18] בכיה ונהי נהיה מדי שנה בשנה, והוצאות הב״ה[19] רבו כמו רבו,[20] {כמו} אשר אין כח בידם לתת מנתם.[21]

14 מליצה על־פי שמות יב: לד: ״משארותם צרורות בשמלותם על שכמם״.
15 היינו, מושלים חדשים; על־פי ב״ק צו, ע״ב: ״פנים חדשות באו לכאן״.
16 על־פי כתובות קיב, ע״ב.
17 איוב א: טז.
18 לא ברור לאיזו גזרה הכוונה. אפשר שמדובר כאן באיום לסגור את בתי־הכנסת, אשר הושמע מדי שנה ובוטל תמורת בצע כסף.
19 בעלי־הבתים (או בתי־הכנסת).
20 זכריה י: ח.
21 נראה שהעתקת האגרת נפסקה באמצעיתה.

איגרת 49*

לעשות נדבה והיא כתב שליחות חשובה וטובה

[עמ׳ 94] צדיק מתהלך בתומו,[1] בישראל גדול שמו,[2] איש על העדה,[3] לתורה ולתעודה, גריס באוריתא תדירא,[4] חן ושכל טובו רבו יתירא[5] ה״ה וכ׳.[6] הן לצדק ימלוך מלך,[7] מאן מלכי רבנן,[8] ענן הכבוד הקשור באהלו,[9] בהלו נרו[10] לכונן עיר האלדים סלה. סלע ישכון ויתלונן,[11] כי גואלה חזק,[12] והנה שכרו אתו ופעולתו לפניו[13] לשלם לאיש כמעשהו, על כל הטובה אשר גמלנו ברחמיו וברב חסדיו לא

* ראה לעיל, עמ׳ 328–329.
1 משלי כ: ז.
2 תהלים עו: ב.
3 במדבר כז: טז.
4 לומד תורה תדיר; על־פי תענית כא, ע״א.
5 רבו ביותר; על פי משלי ג: ד.
6 הלא הוא וכ׳; המעתיק השמיט את שם הנמען.
7 ישעיהו לב: א.
8 על־פי כ״ב, ג, ע״ב, אך ראה גם נדרים כ, ע״ב.
9 על־פי בראשית־רבה ס, טז.
10 איוב כט: ג.
11 איוב לט: כח.
12 על־פי משלי כג: יא.
13 ישעיהו מ: י.

אחת ולא שתים, כי תמיד היה לנו לעינים,[14] והחזיק במעוז ירושלם בכל נפשו ובכל מאדו, ישלם ה׳ פעלו, ותהי משכורתו שלימה[15] כרצונו הטוב וכרצון חפצי צדקו.

ועתה ידיע ליהוי[16] לכת״ר, כי נותרה בת ציון כסוכה בכרם, כמלונה במקשה,[17] מחמת חמת המציק, זכרו יאבד מני ארץ,[18] ומכתו אנושה, לא זורה ולא חובשה,[19] כי עדיין נשארנו חייבים לאומות ואויבינו פלילים למעלה מכך אלף,[20] ועשרת אלפים את איש יהודה, ולאלמנות ויתומים.[21]

נפלו עלינו אימים, בראותנו כי יסור יסרנו יה זה שתי פעמים, כל כסף קדשי׳[22] השלוח אלינו מקו׳[23] ומשאר ארצות, טובעו בנמל.[24] גם אשתקד אש תוקד בגליאוניש,[25] אשר שבו ויבוזו את האניה,[26] ואבדנו הכל, וחדל השפע מהשפיע על לומדי התורה מתוך דוחק, ועינם תלויות על הספקתם מדי שבת בשבתו ללחם צר ומים לחץ,[27] גם על העניים של הקופה, פ״ב נפשות במספר, ות״ת כנגד כלם, אשר בהבל פיהם העולם עומד.[28] כל אלה חברו בעמק הבכא,[29] כי אין לכסף מוצא[30] סך וכ׳[31] בקרוב {בכל} בחדש חליפות,[32] וגדול מסך זה צריכים אנחנו בעד פרעון מנת

14 על־פי במדבר י: לא.
15 על־פי רות ב: יב.
16 ידוע יהיה; על־פי עזרא ד: יב.
17 ישעיהו א: ח.
18 על־פי איוב יח: יז; הכוונה כאן לאבן פרוח׳, ראה לעיל, עמ׳ 49–50.
19 על־פי ישעיהו א: ו; עדיין רובצת על הקהילה מעמסת החובות מתקופת שלטונו.
20 כך אלף — סכום סתמי שקבע המעתיק כנראה כדי לסלק מן האיגרת כל מאפיין שיגביל את אפשרות שימושה בעתיד; אפשרות אחרת: כך — בגימטריה 40 — סכום הכסף שהייתה הקהילה חייבת ל״אומות״ אחרי שלטונו של אבן פרוח׳ היה כארבעים־אלף גרוש. וראה לעיל, עמ׳ 49.
21 ראה חרבות ירושלם, דף יא, ע״א.
22 קדשים; על־פי מלכים ב, יב: ה.
23 מקושטא.
24 הכוונה כנראה לאניות שטבעו בנמל איסכנדרון (ראה להלן, איגרת 88, הערה 50) או בנמל אלכסנדריה. באשר למהימנות הקטע מ״נפלו עלינו אימים״ עד ״ואבדנו הכל״ ראה דיון לעיל, עמ׳ 49–50.
25 בספינות. gleón בספרדית — ספינת מטען.
26 היינו, שנה לפני כן נשדדה אניה ונשרפה ועתה טבעה אניה בנמל; על־פי בראשית לד: כט.
27 ישעיהו סו: כג; ל: כ.
28 על־פי שבת קיט, ע״ב.
29 מליצה על־פי בראשית יד: ג: ״כל אלה חברו אל עמק השדים״.
30 על־פי איוב כח: א בהפוך מכוון; שם נאמר: ״כי יש לכסף מוצא״.
31 המעתיק השמיט את הסכום המדוייק כדי לסלק מן האיגרת מאפיינים, שיגבילו את אפשרות השימוש בה בעתיד.
32 מלכים א, ה: כח.

השר,[33] ואנשיו ומשרתיו כמנהג, ונפשנו נבהלה מאד[34] על העניים הנז׳ בפרט, העטופים ברעב מחוסר כל.

על כן גמרנו לשלוח שליח בכל גלילות תוגרמא,[35] להודיע צערנו לרבים, כי רבים לוחמים עלינו בעד שארית החוב הנ״ל, ובכל יום תופסים את פרנסי העיר, ולקצת חכמים המחוייבים לאומות,[36] ומשימים אותם במשמר מר, מקום אשר אסירי המלך אסורים[37] הלקוחים למות ומטים להרג,[38] שם ינוחו יגיעי כח[39] מתגרת חגם, חדשם ושבתם וכל מועדם[40] כסף מכניס, כסף מוציא.[41] הנושה שואל, והשופט בשלום,[42] זה דרכם כל הימים, מתחכמים לגזוז עניי הצאן, ותקצר נפשנו בעמל[43] לבקש תעלה[44] לשבר בת ציון.

וכעת העיר אשר בחר ה׳ לשכן שמו בה,[45] היא משולחת ונעזבת ח״ו למקרה ופגע,[46] אין מנהל לה, ואין מחזיק בידה[47] מחמת הצרות, נעשות צרות זו לזו מדלית איסר,[48] ואל אלדים ה׳ הוא יודע, וישראל הוא ידע,[49] כי הכלימה כסתה פנינו לשוב לדרוש מאחינו פדיון לנפשנו, כי תמול יצאו ידי חובתם עמנו, ה׳ יכפול שכרם. אמנם מה נאמר, מה נדבר, ומה נצטדק, כי ההכרח אלצנו, ובאנו בבושת פנים להטריח לק״ק דמשק יע״א[50] על שתי נדבות שעשו כבר, והשלישית במקומה עומדת. בלי ספק העניות לא הניחה מדה נווה לישראל, וידענו בעצמנו שיצאנו מחוק המוסר. אמנם ההכרח לא ישובח ולא יגונה. לא אליכם מכאוב כמכאובנו, ואל מי נפנה לעזרה

33 מושל ירושלים.
34 על־פי תהלים ו: ד.
35 האימפריה העות׳מאנית.
36 החכמים החתומים על שטרות הקהילה.
37 בראשית לט: כ.
38 משלי כד: יא.
39 איוב ג: יז.
40 על־פי הושע ב: ג.
41 היינו, כל חג מחגי המוסלמים גורר הפסד ממון לקהילה, הצריכה לפטם את השלטונות והשיח׳ים במתנות.
42 מליצה על־פי מיכה ז: ג — ״השר שאל והשופט בַּשלום״.
43 על־פי שופטים טז: טז.
44 תרופה.
45 על־פי דברים יב: יא.
46 על־פי ישעיהו כז: י.
47 ישעיהו נא: יח.
48 מחוסר ממון.
49 יהושע כב: כב.
50 מכאן מתברר שהאיגרת נשלחה לדמשק.

בצרות[51] אם לא אל אחינו, אנשי גאולתנו,[52] ועמהם הסליחה אם היינו למשא. לכן נא לשון בקשה, נדרשה מאת מעכ״ת, למען ציון לא יחשה ולמען ירושלם אשר יולד בה[53] לא ישקוט, עד יוציא כנוגה צדקה, וישועתה מהרה תצמח,[54] מנה ראויה להתכבד. ובטחנו בה׳, אחרי דברו לא ישנו למגדול ועד קטן,[55] כי גדול מרדכי בעיניהם ושומעו הולך ורב ורם,[56] וצדקתו עומדת לעד.[57] ע״כ יהיו נא פי שנים ברוחו[58] של שלוחנו, צופה פני דמשק[59] לתת חנו בעיני החכמים והנדיבים במתק שפתיו, שפתי צדיק, ידעון רצון להרבות ולהרחיב מתן, להחיות עם רב,[60] כי בלי ספק אין פדיון שבוים גדול מזה.[61] ובשכר זה ימים על ימי מלך יוסיף.[62] ולא יסף מעשות חסד אל כל היום.[63]

51 על־פי תהלים מו: ב.
52 על־פי יחזקאל יא: טו.
53 על־פי תהלים פז: ה.
54 על־פי ישעיהו סב: א.
55 על־פי איוב כט: כב ואסתר א: ה.
56 נראה כי שם הנמען היה מרדכי; מליצה על־פי אסתר ט: ג: ״כי נפל פחד מרדכי עליהם. כי גדול מרדכי בבית המלך, ושמעו הולך בכל המדינות״.
57 תהלים קיא: ג.
58 על־פי מלכים ב, ב: ט.
59 מליצה על־פי שיר השירים ז: ה — ״אפך כמגדל הלבנון צופה פני דמשק״. ומשמעות המשפט כאן: מצפה לנדבת דמשק.
60 בראשית נ: כ.
61 ב״ק קיז, ע״ב; על גדולת מצוות פדיון שבויים ראה ב״ב ח, ע״א, ע״ב.
62 על־פי מלכים ב, ב: ט.
63 על־פי תהלים נב: ג.

איגרת 53*

[עמ׳ 97] אצילי אילי יהודה, לתורה ולתעודה,[1] חמדת ישראל ויהודה, רחמנים בני רחמנים, גומלי חסדים בני גומלי חסדים,[2] השרידים אשר ה׳ קורא ומורה לצדקה[3]

ראה לעיל, עמ׳ 329.
1 על־פי ישעיהו ח: כ.
2 יבמות עט, ע״א.
3 יואל ג: ה; ב: כג.

להשביע נפש שוקקה,[4] לקרוא לשבויים דרור, ולאסירי התקוה פקח קוח,[5] וכ׳.[6] מרוב עוניינו רבו תלאותינו, וצרותינו תכופות, צרופות זו לזו, חוברות אשה אל אחותה,[7] עוד זה מדבר וזה בא,[8] ותפל שבא,[9] אשר חמתם שותה רוחנו מבית ומחוץ[10] ממשא מלך ושרים,[11] ומכמה [עמ׳ 98] ילדי הזמן,[12] יום ליום יביע אומר,[13] אמר לקלל יומו, שומר מה מלילה, שומר מה מלילי[14] להניע את בני עמינו כנוע עצי היער משער לשער, גרושים מבית תענוגיהם[15] ללכת מעיר לעיר וממלכה אל עם אחר, [16] לרכוב אניות, ולדרוך בציות, ממרחק יביאו לחמם,[17] והם[18] לדמם יארובו, יצפנו לנפשותם,[19] כי האויבים עוטפים אותם מכל צד, פורשים רשת ליד מעגל,[20] אזי חיים בלעום,[21] ילכו שבי לפני צר.[22] ועדיין {לפני צר} לא שלונו ולא שקטנו[23] מצרת השבוים החולפים כתות כתות,[24] וקפצה עלינו רוגזם[25] של כמה נפשות, [ ] ההולך לקראת המון רחמי צדקתם,[26] ויקר פדיון נפשם, ואנחנו {בראותינו} בהיותנו עמוסי התלאות במשעול עול הגלות והשפלות, וצרכי עמינו מרובים, והן רבים עתה עניינו

4 על־פי תהלים קז: ט.
5 על־פי ישעיהו סא: א.
6 המעתיק קיצר במליצות.
7 שמות כו: ג.
8 היינו, אירע אסון חדש; מליצה על־פי איוב א: טז.
9 על־פי איוב א: טו.
10 היינו, האסונות מדלדלים את הקהילה מבית ומחוץ, הן ממה שיש לקהילה מחבריה והן ממה שנידב לה מבחוץ.
11 היינו, הממון שמשלמים לסולטאן ולמושל; הושע ח: י.
12 מקרים.
13 תהלים יט: ג.
14 מליצה על־פי ישעיהו כא: יא: שם — שומר מה מִלֵּיל (לשון לילה), ואילו כאן — מה מִילֵל (יִלֵּל — לשון יללה).
15 על־פי מיכה ג: ט.
16 על־פי דהי״א טז: כ.
17 על־פי משלי לא: יד.
18 הַשַּׁבָּאִים.
19 משלי א: יח.
20 על־פי תהלים קמ: ו.
21 על־פי תהלים קכד: ג.
22 על־פי איכה א: ה.
23 על־פי איוב ג: כו.
24 מפסקה זו נראה שהאיגרת נשלחה מאחת מערי תורכיה; בתקופת גזרות ת״ח ות״ט (1648–9) עברו שם שיירות של שבויים יהודים, שהטטרים הובילום למכירה.
25 על־פי רש״י לבראשית לז: כ — ביקש יעקב לישב בשלוה קפין עליו רוגזו של יוסף.
26 על־פי התפילה הקבלית ״אנא בכח״: רחמי צדקתך תמיד גמלם.

ועניי עירות אחרות הבאים אלינו מכל התפוצות,[27] וידינו קצרה מפדות,[28] בכל זאת לא שבנו מאחרי ה',[29] ועוד ידינו נטויה לחונן לרחם שבויינו ועניינו, הנאנחים והנאנקים,[30] בעמקי שאול קרואים[31] להשיב לבצרון אסירי תקותינו,[32] המחכים ישועתנו, והתנדבו לפדיון נפשם כך וכך,[33] והאלהים בשמים עדינו וסהדינו במרומים ית' ויתי',[34] וישראל הוא ידע,[35] כי דחיקא לן שעתא טובה,[36] מכמה מיני הרפתקי ומלקי, בכל זאת עשינו יכולת מבלתי יכולת, והתחזקנו והתאמצנו, ובשם ה' נזכיר נשכיל לפדות שבויי עמינו מידי זרים אכזרים, זדים ארורים,[37] לא ירחמו להוציא ממסגר נפשם מיד שונא.[38] אתם גם אתם אחרי ה' אלהכם תלכו, כמונו כמוכם כלנו אנשים אחים אנחנו,[39] נעבוד את ה' לגמור בעד מצוה זו לפדיון השבויים האמללים הנז', כן תרימו גם אתם,[40] תחזקנה ידיכם,[41] תאמצנה זרועותיכם להתיר פיסת יד, להתנדב לפדיון זה נדבה טהורה כדרכם דרך ה' צדיקים ילכו בה,[42] ותהיו מהנותנים ולא מהמקבלים.

27 דומה שגם זהו רמז לפליטי גזירות ת"ח ות"ט.
28 על־פי ישעיהו נ: ב.
29 היינו, לא פסקנו מעשות מצוות, על־פי במדבר יד: מג בהיפוך משמעות מכוון.
30 על־פי יחזקאל ט: ד.
31 על־פי משלי ט: יח.
32 על־פי זכריה ט: יב.
33 המעתיק השמיט את הסכום המדוייק כדי לאפשר את השימוש בה במקרים אחרים.
34 ועדנו במרומים יתגדל ויתקדש.
35 יהושע כב: כב.
36 כי השעה דחוקה לנו מאוד.
37 תהלים קיט: כא.
38 ישעיהו מב: ז ותהלים קו: י.
39 בראשית יג: ח.
40 במדבר יח: כח.
41 שמואל ב, ב: ז.
42 על־פי הושע יד: י.

איגרת 54*

[עמ' 98] קול שועת, צעקת, נאקת, אנקת, מפני עקת העני הלזה, דל ורזה, מוביל כתבא דנא,[1] עלה באזננו, ונשמע וימס לבבינו, תשש כחינו ושיחנו, אשר ראינו צרת

* ראה לעיל, עמ' 329.
1 כתב זה.

נפשו בהתחננו אלינו[2] מפני רבבות התלאות, שואות ומשואות, בעברת ה׳ צבאות, שבר על שבר, מעבר אל עבר, כגבר אין איל,[3] אשר מצאוהו, לא יתנוהו השב רוחו[4] ושיחו, מרוב שיחו תשש כחו, הלך ילך ובכה,[5] ואור עיניו גם הם אין אתו, ונפשו נבהלה מאד, הולכת שחוח, לא בחיל ולא בכח כי אם ברוח נשברה ומרה,[6] צרה כמבכירה,[7] כמו הרה תקריב ללדת,[8] נחרדת, נעדרת, נרעדת, מתנודדת מקנה, כצפור נודד על קן,[9] וכאיש מסכן לבו בקרבו המס ימס, מעמס היה למס, משתפך, מתהפך לכמה גוונים, מינים ממינים שונים, מקרה הזמן הכוהו, פצעוהו וימררוהו, צרות רבות חוברות אשה אל אחותה,[10] יסורין קשין ממיתה כתרוהו, מנוחה הדריכוהו, השיגוהו בין המצרים.[11] כעת הראשון, בשומו לדרך פעמיו לבא אל ארץ הקדש, דרך אניה בלב ים,[12] ודוגיאות זדים אכזרים יצאו גדודים, שבוהו, שעבדוהו, שודדוהו,[13] וכל מאדו,[14] והוא כביר [עמ׳ 99] מצאה ידו,[15] ספו תמו מן בלהות ומהומות, קרה[16] עמל וילד און. והאחרון הכביד,[17] בנפול ביד צר,[18] מן המצר תקצר נפשו בעמלו, ענו בכבל רגלו, ברזל באה נפשו[19] ביסורים מרים, בקולרין ובשלשלאות, לולי ה׳ צבאות במופת ובאות, הותיר לנו שריד[20] לשום לו שארית, אשר נתן בלב היהודים לתת פדיון נפשו, ולא עצרו חיל להוציא ממסגר אסיר,[21] והנה כעת נשאר ערום ועריה, אחרי צאתו מהשביה, יצא נקי מנכסיו, ויזעק לפנינו צעקה זעקה גדולה ומרה, במרירות נפשו יריע אף יצריח,[22] יום ליום יריע, ישמיע, יודיע צערו לרבים, בערב ילין בה,

2 על־פי בראשית מב: כא.
3 תהלים פח: ה.
4 על־פי איוב ט: יח.
5 תהלים קכו: ו.
6 מליצה אירונית על־פי זכריה ד: ו — ״לא בחיל ולא בכח כי אם ברוחי אמר ה׳ צבאות״.
7 ירמיהו ד: לא.
8 ישעיהו כו: יז.
9 על־פי משלי כז: ח.
10 על־פי שמות כו: ג.
11 על־פי שופטים כ: מג ואיכה א: ג.
12 משלי ל: יט.
13 נראה שנשבה בידי אבירי מסדר יוחנן הקדוש ממלטה.
14 מאודו — ממונו; על־פי ברכות ט, ה: ״בכל מאדך״ — בכל ממונך.
15 על־פי איוב לא: כה.
16 אולי צ״ל: הרה, על־פי איוב טו: לה — ״הרה עמל וילד און״.
17 ישעיהו ח: כג.
18 על־פי איכה א: ג.
19 תהלים קה: יח.
20 על־פי ישעיהו א: ט.
21 על־פי ישעיהו מב: ז
22 ישעיהו מב: יג.

ולבקר יאמר, מי יתן מותי בצאתי מרחם אמי, מבטן יצאתי ואגוע,[23] ואל אראה ברעה אשר ימצא אותי יום יום, יעמוס כמוץ גנבתו סופה,[24] קלון מתמיד וחרפה רצופה, כי גם אחותו הבתולה הקרובה אליו עזב ברודס,[25] מוטלת על ערש דוי בערום ובצמא ובחוסר כל ובלב חמרמר. גמר ואמר, אלכה לי אל הגדולים,[26] אלקטה נא, ואספתי בעמרים,[27] אשא עיני אל ההרים,[28] המה הגבורים, עדת אבירים גבורים לעמוד בפרץ אשר בכל עיר ועיר, ובכל מקום אשר דבר המלך מגיע לעשות צדקה ומשפט,[29] אולי יחנן ה׳ צבאות, יאסוף בחפניו זעיר שם זעיר שם, הלא מעט מצער, מסער, מזער הוא, ותחי נפשו.[30] ועתה כמשלש חדשים בא אל שער עירנו, וגם פה עשינו עמו חסד כפי יכלתנו, ועתה אחינו, אנשי גאולתינו,[31] תיקר נא נפש {העם} העני הזה בעיניכם,[32] הענק תעניקו לו מסת נדבת ברכת ידכם, לתת לו צדקה לדרך ויהמו נא רחמי צדקתכם מפני צוקת צעקת הדל, תקשיבו ותושיעו להפגיע בעדו ובשמו. רש הוא הולך בתומו.[33] וטעמו בל עמו מרוב לחצו ודוחקו, והנה תסובינה אלומות,[34] אימות חימות, השתרגו עלו על צווארו,[35] ≫טרקלין ומרזבות [ ] זיזין וגזוזטראות≪.[36] ומברכתכם יבורך העני הזה,[37] כי זאת נחלת תהלת עבדי ה׳. וצדקתם עומדת לעד, כגוי אשר צדקה עשה.[38] ואנחנו נחלץ חושים[39] בתפלה ותחנה לפני שוכן מעונה אלהי קדם,[40] נקדמה פניו בתודה וכ׳.[41] זכין לו מדה טובה מרובה.

23 איוב ג: יא.
24 על־פי איוב כא: יח — "וּכְמֹץ גְּנָבַתּוּ סוּפָה".
25 רודוס, Rhodos.
26 ירמיהו ה: ה.
27 רות ב: ז.
28 תהלים קכא: א.
29 על־פי אסתר ד: ג וכראשית יח: יט.
30 על־פי בראשית יט:כ. משחק המלים מצער — מסער הוא על־פי ההגייה הספרדית; ראה לעיל, איגרת 3, הערה 101.
31 על פי יחזקאל יא: טו.
32 על־פי מלכים ב, א: יג.
33 על־פי משלי יט: א.
34 על־פי בראשית לז: ז.
35 על־פי איכה א: יד.
36 על־פי אהלות ח, ב.
37 על־פי שמואל ב, ז: יט.
38 ישעיהו נח: ב.
39 על־פי במדבר לב: יז.
40 על־פי דברים לג: כז.
41 על־פי תהלים צה: ב; נראה שמכאן השמיט המעתיק את המשך האיגרת, יחל מציע נוסחאות משלו.

כי מבית האסורין יצא,[42] ומבין ערלים נשבה על ים המלח, ים הערבה, והוא שב לביתו למצוא מנוח, מי האיש הלזה בא לזבוח זבחי צדק או נדר, או נדבה,[43] והנה שכרו וכ׳.[44] עוד אני מדבר בצדקה וכ׳.[45]

42 על־פי קהלת ד: יד.
43 על־פי בראשית כד: סה; דברים לג: יט; ויקרא ז: טז.
44 כאמור, כנראה שהפסקה: ״זכין״ עד ״וכ׳״ נוספה על ידי המעתיק. המשך המליצה: ״הנה שכרו אתו ופעולתו לפניו״ (ישעיהו מ: י) הושמט מתוך שהוא שגור בפי כול.
45 תוספת המעתיק; על־פי ישעיהו סג: א.

איגרת 56*

[עמ׳ 100] זאת עולה מן המדבר,[1] תשואות חן וכבוד מלאה, על כל הטובה אשר עשה[2] עם העניים הנאנחים, הצמיח להם ישועה בקרוב,[3] ופורקן, אחר שפסקה מנתם מדילית איסר[4] ביד הפרנסי׳ הישני׳,[5] כי כשל כח הסבל,[6] מחמת כובד החוב שעליהם כך וכ׳,[7] וילאו למצוא הפעם,[8] ונשאר׳[9] העניים כצאן וכ׳,[10] וילכו בלי כח נודדים ללחם,[11] וכי ראה ה׳ את עניים, הקים להם מושיע ורב[12] להחיות עם רב, יערב לה׳ מזבח,[13] ויתן אליו את כרם יצחק מאה שערים,[14] וירים ראש כברוש רענן, שקט ושאנן ואכי״ר. ועתה תחזקנה ידיו אמונה לקבוץ כל הנדבה משלם,[15] והנה כתבנו וחלינו פני חכמי רבני וגבירי מצרים, יוסיפו אומץ להרבות מתן, להעלותה מנה

* ראה לעיל, עמ׳ 329.
1 על־פי שיר השירים ג: ו.
2 על־פי שמות יח: ט.
3 פסחים קיז, ע״ב.
4 מחוסר ממון.
5 הפרנסים הישנים.
6 נחמיה ד: ד.
7 כך וכך: המעתיק השמיט את הסכום המדוייק כדי לאפשר את השימוש באיגרת גם להבא.
8 אולי צ״ל: הפתח; על־פי בראשית יט: יא.
9 ונשארו.
10 אשר אין להם רועה — על־פי במדבר כז: יז ועוד; המעתיק השמיט את המשך המליצה מחמת שגירותה.
11 על־פי איכה א: ו ואיוב טו: כג.
12 על־פי ישעיהו יט: כ.
13 על־פי משלי כא: ח.
14 היינו, שפע; מליצה על־פי בראשית כו: יב.
15 על־פי ב״ק קטז, ע״ב.

הראויה להתכבד, כדי שיהא בה די ספוק העניים לאכול לשבעה ולמכסה עתיק,[16] ובטחנו בחסדם, כי כן יעשו כמנהגם הטוב, ואתה קדוש, יאמן דברו הטוב, אשר הבטיח להפריש ממנה חלק מה שיראה בעיניו בעד פרעון החוב של הפרנסי׳[17] הישנים, ויקבלו הניתן לשם בסבר פנים יפות, כי אין להרהר אחר מדותיו הטובות הנז׳, ולך תהיה לצדקה, ומשנה חזק ואמץ לשמור משמרת המצוה הזאת כי רבה, ומגלגלין וכ׳[18] להחיות רוח שפלים ולב נדכאים,[19] ומברכאותיהם[20] יבורך מעלתו.

16 ישעיהו כג: יח.
17 הפרנסים.
18 הושמט כאן המשך האמרה השגורה: ״ומגלגלין זכות על ידי זכאי״ (שבת לב, ע״א ועוד).
19 ישעיהו נז: טו.
20 צ״ל: ומברכותיהם; על־פי שמואל ב, ז: כט.

איגרת 57*

כתב שיקים נדרו אשר נדר לאביר יעקב[1]

[עמ׳ 101] אחרי כל תפלה כל תחנה לפני שוכן מעונה בעדו, ובעד כל אשר לו מסביב, מעשה ידיו יברך, ברכה ערוכה בכל ושמורה[2] אמן. יאמן נא דברו, החוב אשר פצו שפתיו, שפתי צדיק, נדר לאביר יעקב, לשלוח מעט בון[3] בעד ההוגים בחברתי בלילות, ועתה עת הזמיר הגיע,[4] להגות בתורת ה׳ שתי לילות בשבוע,[5] לא פסיק גרסא מפומיהו[6] עד אור הבקר. ע״כ אמרתי זה עת לשחות בית דוד,[7] דינו לבקר משפט,[8] לגמור, לשמור ולעשות ככל היוצא מפיו, ולך תהיה צדקה,[9] יהיה גרמא

* ראה לעיל, עמ׳ 330.
1 תהלים קלב: ב.
2 על־פי שמואל ב, כג: ה.
3 בערבית קפה.
4 שיר השירים ב: יב.
5 בדרך כלל היו לומדים בלילות שני וחמישי, ראה לעיל עמ׳ 96.
6 לא נפסק הלימוד מפיהם; שבת ל, ע״ב.
7 כנראה מליצה על שם הנמען.
8 ירמיהו כא: יב.
9 דברים כד: יג.

להגדיל תורה, בהסיר שינה מעיני הלומדים בתשורתו הנז׳, ושתו ולעֲו[10] באוריתא, עד נכון היום. ומעתה על חסידי דוד הנאמנים[11] בטחתי להחיש מעשה צדקתו זאת, והנה שכרו וכ׳.[12]

10 משחק מלים על־פי עובדיה טז ועל־פי ירושלמי, שקלים ה, ע״ד: ״לא הוה [אית] בני נש דילעון באורייתא״ (= לא היו בנמצא אנשים שילמדו תורה).
11 ישעיהו נה: ג (ראה לעיל, הערה 7).
12 המעתיק השמיט את המשך המליצה יחד עם התאריך והחתימה (וראה לעיל, איגרת 54, הערה 44).

איגרת 58*

כתב להיות מעיר לעזור[1] לת״ת

הן זאת לגלות אזן שומעת על דבר אמת וענוה צדק, צדק מלאה ימינו[2] להחזיק במעוז ידי לומדי בתורת ה׳, כאשר מודעת זאת בכל הארץ,[3] היותו רודף צדקה וחסד אל כל היום.[4] ע״כ אמרתי יאחז צדיק דרכו,[5] כי חפצתי צדקתו גם במצוה זו, אשר נועדו עלי קצת אנשי קדש לקרא כלם בשם ה׳ שתי לילות בשבוע,[6] ובתורתו יהגו עד אור הבקר לש״ש, לכן נא בלשון בקשה, אם מצאתי חן בעיני מעלתו, ממכון שבתו ישגיח להקים אהל התורה והמצוה בשלחו לו מעט בֻּן[7] כדי לנדד השינה מעיניהם, ושתו ולעֲו[8] בלילות ארוכות הבאים לקראתנו לשלום. וברכות לראש צדיק,[9] מפינו לא ימוש, יתן אליו את ברכת יצחק מאה שערים,[10] וירים ראש כברוש. נאם המאוה ומקוה לראות תנובת תשובתו עם פרי תשורתו.[11] ועכבנו אותו פן יקראנו אסון ח״ו,

* ראה לעיל, עמ׳ 330.
1 על־פי שמואל ב, יח: ג.
2 על־פי תהלים מה: ה; מח: יא.
3 ישעיהו יב: ה.
4 משלי כא: כא ותהלים נב: ג.
5 איוב יז: ט.
6 לילות שני וחמישי; ראה לעיל, איגרת 57, הערה 5.
7 קפה. ראה לעיל, איגרת 57, הערה 3.
8 ראה לעיל, איגרת 57, הערה 10.
9 משלי י: ו.
10 היינו, שפע רב; על פי בראשית כו: יב.
11 נראה לי שכאן הסתיימה האיגרת המקורית, ואת הקטעים הבאים הוסיף המעתיק.

או ילכדו אותו ערלים האורבים לצודד נפשו, לאו כל פשיטא.[12] וידענו כי עשה תעשה ויוכל תוכל,[13] לבלתי תחרב ירושלם מבלי יושב בה,[14] כי יברחו הנשארים עם לא יראו מושיעים להר ציון,[15] ויעשה נדבה חדשה להבא, וישן מפני חדש ישלח,[16] ואל יתמהמה למען קדוש ישראל, ונחלה פניו שנית לגמור ולעשות כל הנז׳ יותר מהר. רצוץ עשוק ועמוס מכמה הרפתקי די עדו עלנא,[17] אשר לספרם ולסופרם ילאה כל סופר מהיר, מחמת זד יהיר הוא שורש נחש.[18]

12 דומה שהפסקה ״ועכבנו״ עד ״פשיטא״ נוספה אחרי שהועתקה האיגרת כולה, ונוסף אליה גם הקטע שמתחיל אחרי ״פשיטא״. מכל מקום הערלים הנזכרים כאן, הם כפי הנראה אבירי מסדר יוחנן הקדוש ממלטה שעסקו בשוד־ים והיו אימת כל הנוסעים בימים.

13 על־פי שמואל א, כו: כה; וצ״ל: ויכול תוכל.

14 על־פי ישעיהו לד: י.

15 על־פי עובדיה כא.

16 על־פי ויקרא כו: י.

17 מכמה הרפתקאות אשר עברו עלינו; על־פי ר״ה טז, ע״א.

18 על פי משלי כא: כד וישעיהו יד: כט.

איגרת 59*

כתב לעשות נדבה

[עמ׳ 102] אחרי עתרת שלום ואמת,[1] אותותינו אלה בלכתם ילכו לשמיע במרום קדשו, כי כשלה ירושלם מרוב הצרות הסוערות עליה יום יום מאין הפוגות, השר שואל והשופט בשילום,[2] ואויבינו פלילים[3] מתהללים לגרשנו מהסתפח בנחלת ה׳ לאמר,[4] עם ה׳ אלה ומארצו יצאו,[5] לנו נתנה הארץ למורשה,[6] ויאכלו את ישראל בכל פה,[7] עד כי כבדו הוצאות הארץ הלזו הנשמה[8] קרוב לחמשת אלפים גרו׳ לשנה,

* ראה לעיל, עמ׳ 330.

1 מליצה על־פי ירמיהו לג: ו; יש כאן משחק מלים: עתרת (בקשה) — עטרת (עט״ה).

2 היינו, המושל והקאדי תובעים ממון מן הקהילה: מליצה על־פי מיכה ז: ג.

3 ראה לעיל, איגרת 1, הערה 72.

4 על־פי שמואל א, כו: יט.

5 יחזקאל לו: כ.

6 יחזקאל לג: כד.

7 ישעיהו ט: יא.

8 יחזקאל לו: לה.

ותקצר נפשנו בעמל לתת לכסף מוצא.[9] גורל א׳ לה׳[10] צריכים אנו שלשים גרו׳ לשבוע להחיות עם רב ק״ף נפשות של עניי הקופה, גם בעד הספקת הבע״ת, הלא מצער היא ותחי נפשם[11] בלחם צר ומים לחץ,[12] ובעד פרס עשרה מלמדים של ת״ת והוצאות של בקור חולים. וגורל א׳ לעזאזל, גדול יתר שאת, אין רגע בלי נגע, מלבד תגרת הנושים בנו מחובות שנשתרגו עלינו בימי הרעש של הצר הצורר[13] למעלה מארבעים אלף גרו׳, נתמשכנו לאומות בגופנו ובנחלתנו, ובתי כנסיות ובתי מדרשות, וזה כמה שנים שאנחנו פורעים והולכים, נעים ונדים לדפוק על שערי צדק, אחינו, אנשי גאולתנו,[14] ויעשו פרי תבואה כיד ה׳ הטובה עליהם, ירצה ה׳ פעלם, ויכפול שכרם, ועדיין לא יצאנו ידי חובתנו עמהם, והננו ברעה גדולה מדילית איסר.[15] לכן אתאנו לחלות פני כת״ר ככל צדקותיו, יהיה לנו מעיר לעזור[16] לדבר על לב אחינו אשר במחנה קדשו, לדרוש בשלום ירושלם,[17] ולהחזיק במעוזה בכל שנה בנדבה חשובה ומנה הראויה להתכבד, ולהעלותה על ראש שמחתם,[18] לנדור כל א׳ מה שידבנו לבו לשם ירושלם, בכלל צדקותיהם שעושים בשמחות וגיל ובהפכן[19] ח״ו. ויעמידו גבאים לגבות הנדבה, וכל הנידר ונידב לשמה, ולהעלות לנו משם מנה יפה, נשקפה כמו שחר,[20] כי עת לחננה.[21] ובזה יהיה להם חלק בארץ ככל הק״ק הגודרים פרצותיה,[22] וישישו אתה משוש כל המתאבלים עליה,[23] ואומר מי גר אתך עליך יפול,[24] ולא נעלם מעיני כת״ר כי זה חוב מוטל על כל איש ישראל לחונן ולכונן עיר האלדים סלה, ובטחנו בחסד עליון כי אחרי דברו לא ישנו,[25] באשר דבר מלך

9 על־פי שופטים י: יט ואיוב כח: א.

10 היינו, חלק מן הכסף מוצא לצרכי הקהילה וחלק ניתן לאומות; מליצה על־פי ויקרא טז: ח — ״גורל אחד לה׳ וגורל אחד לעזאזל״.

11 בראשית יט: כ.

12 על פי ישעיהו ל: כ.

13 אבן פרוח׳: ראה לעיל עמ׳ 49–50.

14 על־פי יחזקאל יא: טו.

15 מחוסר ממון; על־פי תענית יט, ע״ב. בעניין החובות והסדר התשלומים ראה לעיל, עמ׳ 184–185.

16 על־פי שמואל ב, יח: ג.

17 על־פי ירמיהו כט: ז.

18 על־פי תהלים קלז: ו.

19 בימי אבל (ראה לעיל, איגרת 11, הערה 10).

20 על־פי שיר השירים ו: י.

21 תהלים קב: יד.

22 ראה גם: שאלו שלום ירושלים, יערי, מסעות, עמ׳ 336.

23 ישעיהו סו: י.

24 ישעיהו נד: טו; היינו, דין עניי ירושלים הוא כדין עניי העיר שאליה נשלחה האיגרת, ועל הנמענים מוטלת חובת פרנסתם.

25 על־פי איוב כט: כב.

שלטון,[26] וכל האנשים יתנו יקר[27] לקיים מאמרו, והחלש יאמר גבור אני[28] להרחיב ולהרבות מתן, לרומם בית אלהינו, ושכר עושה ומעשה ביד כת״ר.[29] לכן נא למען ציון לא יחשה ולמען ירושלם לא ישקוט, עד יכונן ועד ישים[30] סדר נכון, לעשות כל הנ״ל בקביעות נמרץ, חסד עולם בל ימוט, כי עת לחננה,[31] וממדבר מתנה,[32] כדי להחיש תשועה ופורקן מצרותנו, כי רבו מספור, וצרור הכסף יבא כגשם לנו דרך מצרים,[33] והיה לנו למשיב נפש וכ׳,[34] ובשכר וכ׳[35]

26 קהלת ח: ד.
27 על־פי אסתר א: כ — ״וכל הנשים יתנו יקר לבעליהן״.
28 על־פי יואל ד: י.
29 ראה לעיל, איגרת 43, הערה 37.
30 על־פי ישעיהו סב: א.
31 תהלים קב: יד.
32 היינו, התרומה תבוא דרך המדבר, כנראה מאחת מארצות המגרב, וגם: הדיבור יביא את התרומה (המתנה) — מליצה על־פי במדבר כא: יח.
33 יש כאן הוכחה נוספת לכך שהאיגרת נשלחה לצפון אפריקה, שהרי הכספים משם היו מגיעים דרך מצרים.
34 על־פי רות ד: טו; המעתיק השמיט את ההמשך.
35 המעתיק השמיט את תיאור שכר הנמענים יחד עם החתימות והתאריך.

איגרת 60*

כתב להודיע מה נעשה מהנדבה

[עמ׳ 103] ברשת[1] של זהב טהור קדש, הוא הראש לכל דבר שבקדושה, אבן הראשה,[2] מלאה תשואות חן, וכבוד וענוה צדק צדקות אהב,[3] אהוב [למטה][4] ונחמד למעלה, הח׳[5] במעלות תהלות ישראל, כה״ר פ׳, ישמרהו השומר אמת לעולם,[6] כירח יכון,[7] והוא [ ] באומרים לנו, עלה על הר הקדש, בהר ה׳ נראה כבודו ותהלתו. ובכן אמרנו, הנה באנו באותותינו אלה[8] כל השכר אשר אמרנו לו, ציר אמונים פ׳, כי

* ראה לעיל, עמ׳ 330–331.
1 כנראה חסרה נו״ן וצ״ל: נברשת של זהב טהור קדש. נברשת היא מנורה (ראה דניאל ה: ה). וכאילו נאמר כאן: ״מנורה של זהב טהור קדש״ — על־פי שמות כה: לא; ל: לה.
2 על־פי זכריה ד: ז.
3 על־פי תהלים מה: ה; יא: ז.
4 הקריאה מסופקת.
5 החכם.
6 על־פי תהלים קמו: ו.
7 על־פי תהלים פט: לח.
8 על־פי שמות י: א.

ביום לכתו בשליחות העיר הלזו הנשמה אל מחנהו קדוש, נדיבי עמים נאספו, ועשו נדבה להחיות עם רב,[9] עניי עם ה׳ אלה. בארצו ישבו[10] ועלה סך הנדבה כך וכך,[11] גם קיימו וקבלו עליהם לשלוח תמידים כסדרן מדי שנה בשנה סך כך וכך,[11] לפדות עם דל,[13] וכן ראינו כתוב וחתום בפנקס השליח,[14] וגם שם קדשו[15] חתום שם, ולמן היום ההוא לא בא ולא הגיע לידינו שום נדר או נדבה, כסף ושוה כסף, לא ממחנהו קדוש ולא מכל ארצות המערב,[16] לא תמידין ולא מוספין.[17] ונמצא כתוב בפנקס, שישלחו לשלוח כסף הקדשים לעיר פ׳,[18] לידי גבאי אשר שם, ומי יודע איך היה הדבר, שלא באו לידינו. ע״כ אחלינו יכונו[19] לפני מכת״ר,[20] יודיענו מה היתה הסיבה שלא הגיע כסף הקדשים,[21] וימהר תשובתו הרמתה,[22] כי לישועתו קוינו,[23] כי לא נעלם מעיני קדשו לשמוע אזן צרות ותלאות עירנו נוראות רבות הנה גם עתה גברו מאד, ותרד פלאים[24] לעמק הדלות, לא יאמן כי יסופר, ואליו שוב לא [יחובר], ואולי ע״י קדשו תעלה מעט ⩽צרי⩾. ארוכה ומרפא למכאובות רבות[25], והחובות כבדות. וצדקה תחשב לו,[26] ובשכר זאת אל נורא עלילה, ירום ונשא גבה מאד[27] כסא תפארת תורתו, עליון ומרומם על כל ברכה ותהלה[28] כנפשו וכ׳.[29]

9 בראשית נ: כ.
10 על־פי יחזקאל לו: כ.
11 המעתיק השמיט את סכום הנדבה כדי לאפשר שימוש חוזר באיגרת.
12 על־פי ברכת קדושת היום בתפילת מוסף.
13 משלי כח: טו.
14 הפנקס שבו נרשמו התחייבויות הקהילות לשליח ופעולותיו, וראה יערי, שלוחי א״י, עמ׳ 16–19.
15 של הנמען.
16 צפון אפריקה.
17 ראה לעיל, איגרת 12.
18 ייתכן שהכוונה לאלג׳יר שהיתה מרכז לכספי ארץ ישראל בצפון אפריקה, ואולם אפשר גם שזו אלכסנדריה, כיוון שבאיגרת הקודמת באה בקשה לשלוח את הכסף דרך מצרים, והאיגרות נשלחו בזו אחר זו (ראה לעיל איגרת 59).
19 על־פי תהלים קיט: ה.
20 מעלת כבוד תורתו.
21 על־פי מלכים ב, יב: ה.
22 הכוונה כמובן לתשובת הנמען; על־פי שמואל א, ז: יז.
23 על־פי בראשית מט: יח.
24 איכה א: ט.
25 על־פי בראשית מג: יא וירמיהו נא: ח.
26 על־פי בראשית טו: ו.
27 על־פי ישעיהו נב: יג.
28 על־פי נחמיה ט: ה.
29 המעתיק השמיט את המשך המשפט יחד עם התאריך והחתימות.

איגרת 64*

כתב כללית

[עמ׳ 107] צוהר זוהר הנפשות הטהורות להבין ולהורות באמרות טהורות חרות על הלוחות,[1] בטוחות חכמה ככסיל וכימה,[2] וכאור החמה שבעתים,[3] כפלים לתושיה,[4] יושב בשבת תחכמוני,[5] נר ישראל, פטיש החזק, עמוד הימיני,[6] הוא עדינו העצני,[7] העומד לנס עמים,[8] תל שהכל פונים בו,[9] ה״ה החכם השלם, חשב אפודתנו,[10] חמדת לבבינו, כמה״ר נ״ר, יהי שמו לעולם גם עד זקנה ושיבה,[11] בשובה ונחת ישב עולם לפני אלדים,[12] כסאו לעד יכון,[13] כירח יכון עולם[14] מעתה ועד עולם אמן ואמן.

מאחר עלות כל תפלה כל תחנה[15] לפני שוכן מעונה בעד שלות חדות מעוז תורתו, זאת מאתנו צעירי הצאן, צאן נהלאות,[16] הרועים בשכם הצרות[17] הסוערות על ירושלם, עניה סוערה,[18] ותקצר נפשנו בעמל ישראל,[19] העומדים כמטרה לחץ[20] ביד כל לוחץ, ורבם ככלם הם קצירי יד,[21] והמשתכר בארץ משתכר אל צרור נקוב,[22] והוצאות הארץ הלזו הנשמ׳[23] הם רבים וכבדים, קרוב לחמשת אלפים גרו׳ לשנה.

* ראה לעיל, עמ׳ 331.

1 מליצה על־פי שמות לב: טז.

2 על־פי איוב לח: לא, לו.

3 על־פי ירמיהו ל: כו.

4 איוב יא: ו.

5 שמואל ב, כג: ח.

6 ברכות כח, ע״ב.

7 מגיבורי דוד (שמואל ב, כג: ח); וחז״ל דרשו שם זה על דוד עצמו: כשהיה יושב ועוסק בתורה היה מעדן עצמו כתולעת ובשעה שיוצא למלחמה היה מקשה עצמו כעץ (מו״ק טז, ע״ב).

8 ישעיהו יא: י.

9 אליו; על־פי מדרש השם ״תלפיות״ (שיר השירים ד: ד) — ״בנוי לתלפיות״ — תל שכל פיות פונים בו (ברכות ל, ע״א).

10 על־פי שמות כח: ח.

11 תהלים עא: יח.

12 ישעיהו ל: טו ותהלים סא: ח.

13 משלי כט: יד.

14 תהלים פט: לח.

15 על־פי תהלים עח: עא ומלכים א, ח: לח.

16 על־פי מיכה ד: ז.

17 היינו, מטים שכמם לסבול; מליצה על־פי בראשית לז: יג.

18 ישעיהו נד: יא.

19 על־פי שופטים י: טז.

20 על־פי איכה ג: יב.

21 על־פי מלכים ב, יט: כו.

22 חגי א: ו.

23 הנשמה; יחזקאל לו: לה.

גורל א׳ לה׳,[24] להחיות רוח שפלים[25] של הבע״ת בהספקתם, הלא מצער ותחי נפשם[26] בהכרחי, לחם צר ומים לחץ,[27] ונושאי תפלה בעד כל אחינו הנפוצים בגולה,[28] להחיות לב נדכאים[29] של עניי הקופה, מאה ופ׳ נפשות, ופרס עשרה מלמדים של ת״ת, ופיזור של ביקור חולים, צריכים אנו שלושים גרו׳ בכל שבוע, חק בל יושבת, שהם מאה ועשרים גרו׳ בכל חדש, שעולים אלף ות״ק גרו׳ לשנה עם חדש העיבור. וגורל א׳ לעזאזל,[30] לשר אדוני הארץ[31] וסביביו נשערה מאוד,[32] כל אחד מהם לחדשיו יבכר ומבקר,[33] מנתו מאה גרו׳ בכל חדש, כי אין נגרע מהם דבר.[34] המורם מהם כיוצא בהם,[35] צריכים אנו בעד השופט[36] וכל הנלוים עמו,[37] ולכל אויבנו פלילים,[38] כלם לדמים יארובו,[39] ובפרט לא׳ מהם שהוא בעל שדה הקברות,[40] נוטל ממנו שכירות השדה על חד תרי,[41] מלבד כמה דורונות ומיני תביעות שתובע, ועל כלם צריכים אנחנו לרצותו ברצי כסף,[42] לבעבור שלא יתהפך לנו ח״ו לנחש,[43] לחרוש ע״ג[44] הצדיקים הקבורים שם. לכן המשכיל בכל אלו התלאות, מלבד תגרת הנושים בנו מכמה חובות שעלינו, חדשים גם ישנים, ידום,[45] וידון אותנו לכף זכות, שאע״פ שיהיו השלוחים יוצאים לשוט בארץ בכל חדש חליפות, אין להפליא, כי אנה

24 ראה לעיל, איגרת 59, הערה 10.
25 ישעיהו נז: טו.
26 על־פי בראשית יט: כ.
27 ישעיהו ל: כ.
28 ראה לעיל, איגרת 12, הערה 34.
29 ישעיהו נז: טו.
30 ראה לעיל, איגרת 59, הערה 10.
31 מושל ירושלים.
32 פקידיו וחייליו; מליצה על־פי תהלים נ: ג.
33 היינו, כל אחד מהם בא בשעתו לקחת את כספו; מליצה על־פי יחזקאל מז: יב.
34 על־פי שמות ה: יא.
35 על־פי זבחים ה, ו.
36 הקאדי.
37 פקידיו, כגון הקסאם.
38 ראה לעיל, איגרת 1, הערה 72.
39 מיכה ז: ב.
40 מדובר פה ככל הנראה בשיח׳ נאמן הקדש אלמדרסה א(ל)צלאחיה וראה בהרחבה לעיל, עמ׳ 70–72.
41 היינו, כפליים ממה שהוסכם.
42 על־פי תהלים סח: לא.
43 על־פי שמות ז: טו.
44 על גבי; על־פי תהלים קכט: ג.
45 על־פי עמוס ה: יג.

נפנה לעזרה בצרות אם לא אל אחינו, אנשי גאולתנו,[46] להיות לנו מעיר לעזור.[47] לכונן ירושלם סלה במסת נדבתם, צדקתם עומדת לעד.[48]

וגלוי לפניו ית׳, כי חתרנו עד מקום שידינו הגיע[49] לבלתי הלאות אנשים בשליח אחר שליח, והטלנו עול ככד על יושבי הארץ, ואין הבור מתמלא מחולייתו,[50] וזה פשוט, כי מאז מעולם קיום והעמדת ירושלם אינו אלא מגשמי נדבות[51] הבאים אליה מכל בנים גדלה,[52] הנפוצים בגולה, ועתה מקרוב פסקו {צרונ} צנורי השפעתם,[53] ציון היא **[עמ׳ 108]** דורש אין לה,[54] והצרות הולכות וסוערות מאין הפוגות, עד כי כשל כוח הסבל,[55] ומדילית איסר[56] פרק עול הצבור מעליו,[57] אין מנהל,[58] ותהי עדת ה׳ כצאן אשר אין להם רועה,[59] ומזה נפיק חרבה,[60] כי חמירא סכנתא[61] ח״ו, פן יאמרו האומות, שמרדנו מתת מנת מלך ושרים בעתם, ואך זה היום שהם מקוים למצוא תואנה לגרשנו מהסתפח בנחלת ה׳.[62]

לכן נא למען ציון לא יחשה ולמען ירושלם לא ישקוט, עד יכונן ועד ישים ירושלם תהלה בארץ[63] בהשגחתו הטובה עליה, להטיב ולהשכיל אליה בכל הפרטים השייכים להנאתה ולטובתה, כי עת לחננה,[64] ולך תהיה צדקה.[65] ובחסדי האדון בטחנו להכין אותה ולסעדה,[66] בגביית הנדבה שעשו מחנה קדשו, ומידו יבא

46 על־פי יחזקאל יא: טו.
47 על־פי שמואל ב, יח: ג.
48 על־פי תהלים קיב: ט.
49 על־פי פסחים ח, ע״א.
50 היינו, אין די בכסף שיהודי ירושלים נותנים כדי לספק את צורכי הקהילה: על־פי סנהדרין טז. ע״א ועוד.
51 על־פי תהלים סח: י.
52 ישעיהו נא: יח.
53 היינו, תרומותיהם.
54 ירמיהו ל: יז.
55 על־פי נחמיה ד: ד.
56 מחוסר ממון.
57 הכוונה לפרנס או לפרנסים.
58 על־פי ישעיהו נא: יח — ״אין מנהל לה מכל בנים ילדה״.
59 על־פי במדבר כז: יז.
60 יצא חורבן.
61 חמורה הסכנה; על־פי חולין י, ע״א.
62 על־פי שמואל א, כו: יט.
63 על־פי ישעיהו סב: א.
64 תהלים קב: יד.
65 דברים כד: יג.
66 על־פי ישעיהו ט: ו.

כגשם לנו, וכמלקוש יורה ארץ,[67] כי באו מים עד נפש.[68] ע״כ אל יירף ידו מהושיע קל מהרה, כי לית דין צריך בשש,[69] ובשכר וכ׳.[70]

67 הושע ו: ג.
68 תהלים סט: ב.
69 אין דבר זה צריך עיכוב; ברכות מ, ע״א.
70 המעתיק השמיט את המליצות המתארות את שכר הנמענים בעבור עשיית המצוות הללו.

איגרת 65*

אחרת

הלא כל הארץ ארש חתה וסערה,[1] לפני כת״ר נציב להשיב חמת אפו אם יחרה, על רובץ אבן מעמסה שהעמסנו על ק״ק קושט׳[2] להחזיק בדקי ירושלם.[3] מאז עלה הפורץ עלינו,[4] לא שלונו, ולא שקטנו ולא נחנו, מרוגז וסער מתחולל.[5] היה לנו השאת והשבר[6] על הפרט ועל הכלל, ומחמת אימת המציק, אשר חשב להשחית ולבלע את עם ה׳ בציון יושב, ודומם כרחל לפני גוזזיה, ונעלמה מעיני כל חי.[7] עמלנו ולחצנו אף אם ידעו ע״פ השמועה, יש ויש תוספת כפולה ומכופלת, מה שאין הפה יוכל לספר, ולא סופר לחבר אחת מני אלף, עברה וזעם וצרה,[8] שהגיעו על עניה סוערה[9] הבת ירושלם[10] בימי הרעש של הצר הצורר.[11] כל שאון סואן ברעש ושמלה מגוללה בדמים,[12] סך רב ועצום עד לב דם ירה החצי,[13] ונותרה בת ציון כסוכה בכרם

* ראה לעיל, עמ׳ 331.
1 מליצה אירונית על־פי דברים ח: ח — ״ארץ חטה ושעורה״.
2 קושטא: המליצה על־פי זכריה יד: ג.
3 על־פי יחזקאל כז: יט.
4 אבן פרוח׳; וראה להלן, הערה 11.
5 על־פי איוב ג: כו וירמיהו כג: יט.
6 על־פי איכה ג: מז.
7 מליצה על פי ישעיהו נג: ז ואיוב כח: כא. ויש כאן משחק מלים: נאלמה — נעלמה.
8 תהלים עח: מט.
9 ישעיהו נד: יא.
10 איכה ב: יג.
11 היינו, בימי שלטונו של אבן פרוח׳; השימוש במלה ״רעש״ לתיאור תקופת שלטונו של אבן פרוח׳ מקובל מאוד, וראה לעיל, עמ׳ 49; רוזן, חרבות ירושלם, עמ׳ 60–62.
12 על־פי ישעיהו ט: ד; וראה לעיל, איגרת 5, הערה 12.
13 ד״ם בגימטריה 44; רוצה לומר, נזקי תקופת שלטונו של אבן פרוח׳ הגיעו לכדי 44,000 גרוש. ״ירה החצי״ — מליצה על־פי שמואל א, כ: לו, ויש כאן משחק מלים: חצי (חץ) — חצי (מחצית).

כמלונה במקשה,[14] ומכתו אנושה לא זורה ולא חובשה,[15] כי עדיין יש עלינו סך לשלם קשה כמדת דם,[16] כי דמים בדמים נגעו,[17] לרצות {שהיה} כשנחים ימים שהיה שוטר ומושל, ומלך שלם[18] היה בעזרנו, ואח״כ חסדי עבדי ה׳ וצדקתם, אשר נתנו יד כיד המלך, והחזיקו במעוז ירושלם לגדור פרצותיה ולהקים אשיותיה, ישלם ה׳ פעלם[19] אמן.

והנה לא חשבנו מעולם, ולא עלתה על לבנו[20] לעקור צרור א׳ מהר גבוה ותלול כזה, כ״ש החציו,[21] כי אם ע״י נס עשה ה׳ לנו כיום הזה,[22] הוא ברחמיו יעזרנו על דבר כבוד שמו,[23] לפדות את עצמנו, ובנינו, ובנותנו, ואדמתנו, ובתי כנסיות ובתי מדרשות הממושכנים ביד אויבנו פלילים,[24] ויריק לנו גשמי נדבות מאת אחינו, אנשי גאולתנו,[25] לפרוע קצבתם שקצבנו על שארית הזעם של החוב שנה בשנה, כדי שלא יתגלגלו עלינו הריוח שהניחו **[עמ׳ 109]** לנו משארית החוב, כמו שהתנינו עמהם.[26]

ובעונות יום יום נקוה לאור והנה חשך,[27] כי פסקו הצרורות מכל עבר ופנה[28] במצור החזק,[29] על כי באו ימי שלום הקצבה הנז׳, ומדילית איסר[30] הוכרחנו לקחת בהלואה מאת השר אדוני הארץ,[31] ופרענו לנושים ע״י השר עצמו, למען לא ימצאו יד תואנה על גלגול הריוח הנ״ל,[32] ונתחייבנו לפרוע לשר לכך זמן.[33] ובכל זאת

14 ישעיהו א: ח.
15 היינו, עדיין לא סיימו לפרוע את החובות, שבהם שקעה הקהילה בתקופת שלטונו של אבן פרוח׳; מליצה על־פי ישעיהו א: ו.
16 ראה לעיל, הערה 13; מובן שיש כאן הגזמה, שהרי בהמשך הוא כותב, שמחצית החוב כבר נפרעה.
17 היינו, ממון בממון; מליצה על־פי הושע ד: ב.
18 כינוי לקב״ה; ראה לעיל, איגרת 5, הערה 166.
19 על־פי רות ב: יב.
20 על־פי ירמיהו ז: לא.
21 על־פי יהושע ח: לג; הכותבים לא שיערו שהם יצליחו לסלק אפילו חלק קטן מן החובות. ובוודאי לא את חציים.
22 היינו, בהביאו לידי יציאת בני הגולה לעזרתם; על־פי דברים ד: כ, ועוד.
23 על־פי תהלים עט: ט.
24 ראה לעיל, איגרת 1, הערה 72.
25 על־פי יחזקאל יא: טו.
26 על הסדר תשלום החובות ראה לעיל, עמ׳ 184–185.
27 על־פי ישעיהו נט: ט.
28 הכספים שהיו מגיעים מן הגולה פסקו מלהגיע.
29 קריאת שתי מלים אלה מסופקת.
30 ומחוסר ממון.
31 מושל ירושלים.
32 היינו, פרענו לנושים בכסף שלווינו מן המושל, כדי שלא ימצאו סיבה לחייבנו לשלם את הריבית.
33 המעתיק השמיט את ציונו המדוייק של הזמן, כשם שהשמטו רוב הפרטים האחרים

חדלנו מהטריח על ק״ק קו׳[34] לשלוח שליח, כי אמרנו אולי יש תקוה ממקום אחר,[35] וחכינו עד עת יולדה, תשעה חדשים, ונראה כי אין פתח תקוה משום מקום, גם תתעטף עלינו רוחנו,[36] רוח נשברה, על בזוי התורה הנעשה לה מאת הנושים, אשר בידיהם בית מקדש קטן[37] ממושכן, כל שבת באים ומבלבלים תפלותינו, ויושבים על פתח ההיכל, ומעכבים על הוצאת ספרי תורה, עד רצותם ברצי כסף,[38] באופן שחיינו אינם חיים, הן מתגרת הנושים הנוגשים הן מצד הוצאות ההווה, כי רבו למעלה[39] מחמשת אלפי׳ לשנה, מלבד כמה הרפתקי ומלקי[40] העוברים עלינו תמיד, כי אין רגע בלי נגע, ואין מכיר בצערינו זולת השי״ת.

ובדלותנו ודוחקנו לא עזבנו מהחזיק ידי עניי הקופה, ק״ן נפש׳.[41] במספר שמות,[42] והספקת[43] של בעלי תורה, ושכר ת״ת, והוצאות בקור חולים בארבעת רביעיות,[44] ילכו שלשים גרושו׳ בכל שבוע, חוק בל יושבת, ולוקחים הסך הנז׳ בריוח[45] להחיות רוח שפלים ולהחיות לב נדכאים.[46] ובראות יחידי סגולה כי כבד עליהם המשא, עיני הארץ {נג} נמנו וגמרו להעתיק את דירתם,[47] כי ירדו לשערים,[48] כי לא לעולם חוסן.[49] ובראותנו שהשתרגו עלו על צוארינו[50] כל הצרות הנ״ל, ובאו מים עד נפש,[51] אלצנו ההכרח, והוכרחנו להוציא חתן מחדרו,[52] והפצרנו עד בוש לאחינו, החכם המוכתר בכתר ש״ט[53] כה״ר נר״ו, שיצא לעזרת ה׳ לפדיון עניי ציון, אשר הם כשבויים ממש, וה׳ יודע כי קשה עלינו יציאתו מן המקום אפי׳ יום א׳, מפני שיציאתו עושה רושם, וכדי שיוכל פ׳ למהר לשוב לביתו, חלינו פני פ׳, ילוה אליו

34 קושטא.
35 על־פי איכה ג: כט ואסתר ד: יד.
36 על־פי תהלים קמג: ד.
37 בית־כנסת.
38 על־פי תהלים סח: לא.
39 על־פי עזרא ט: ו.
40 הרפתקאות ומלקות; על־פי ר״ה טז, ע״א.
41 מאה וחמישים נפשות.
42 נראה שהמדובר בעניים החוסים בהקדש והרשומים בשמותם; על־פי במדבר א: ב.
43 צ״ל: והספקה.
44 הכוונה לארבעה סעיפי ההוצאה: בעלי תורה, תלמוד תורה, הקדש וביקור חולים.
45 לווים בריבית.
46 ישעיהו נז: טו
47 היינו, יהודים אמידים (עיני הארץ) שהיו ממשלמי המס, עזבו את ירושלים.
48 על־פי שופטים ה: יא.
49 משלי כג: כד.
50 על־פי איכה א: יד.
51 תהלים סט: ב.
52 על־פי יואל ב: טז.
53 שם טוב.

ללכת בחברתו, כי טובים השנים מן הא'.[54] ועכ"ז על מעכ"ת שמנו בטחוננו לעזור לו כיד ה' הטובה עליו, כי טוב הוא לישראל מטיפה של גשמים,[55] אף ליושב ציון עזרם ומגנם הוא מעולם, בהיות ירושלם שלוה ושקטה, ומה גם עתה כי חתה מטה מטה, וחמתה מרובה מצלתה,[56] ותרד פלאים,[57] ראוי לדרוש בשלומה,[58] להכין אותה ולסעדה,[59] ובעל הגמול ישלם גמולו הטוב.[60]

לכן למען ציון וכו',[61] עד יוצא כנוגה צדקה וישועתה,[62] כי ידבר שלום אל עמו ואל חסידיו, יוסיפו אומץ לעשות נדבה חשובה, ומנה הראויה להתכבד בה לפרעון השר,[63] כי לא יתיר שעה א' מזמנו,[64] ואם דרוש ידרשנו ב' חדשים טרם זמנו, מי יוכל לדון עם שתקיף ממנו.[65] ע"כ יחישו מעשה צדקתם היותר מהר שאפשר, גם תחזקנה ידיהם להסיר חרפת בזיון התורה, להתירה מיד המעכבים,[66] ויקרא על שמם מצות קריאתה, ולך אדוננו חסד וצדקה, כי עת לחננה,[67] והנה אלהינו זה משגיח,[68] אורו עליו יגיה, וכל אשר יעשה יצליח וכ'.[69]

54 קהלת ד: ט.
55 קריאת שלוש המלים "טיפה של גשמים" מסופקת.
56 בהשאלה, על־פי סוכה א, א: ושחמתה מרובה מצילתה — פסולה (הסוכה).
57 איכה א: ט.
58 על־פי ירמיהו כט: ז.
59 ישעיהו ט: ו.
60 על־פי כתובות ח, ע"ב: בעל־הגמול — כינוי לקב"ה.
61 על־פי ישעיהו סב: א; המעתיק השמיט באמצע את ההמשך השגור.
63 לפרעון הכסף שלוו מן השר.
64 היינו, לא יסכים לדחות את פרעון החוב אפילו בשעה אחת.
65 ואם ידרוש את התשלום חדשיים לפני המועד, מי יוכל לסרב לו? — על־פי קהלת ו: י
66 אותם בעלי החוב, השיח"ם, המתוארים בתחילת האיגרת ה"באים ומבלבלים תפילתינו ויושבים על פתח ההיכל ומעכבים על הוצאת ספרי תורה" וכו'.
67 תהלים קב: יד.
68 על־פי ישעיהו כה: ט ושיר השירים ב: ט. וראה שיר השירים רבה ב, כב — שם נדרש הפסוק בשיר השירים כמכוון כלפי ה'.
69 על־פי תהלים א: ג; החתימות והתאריך הושמטו בידי המעתיק

איגרת 78*

מליצה טובה לעני

[עמ׳ 119] אנשי חיל יראי אלוהים, אנשי אמת שונאי בצע מעשקות,[1] אוהבי צדקות, מוכנים ומזומנים בכל הזמנים לחונן דלים ואביונים, רחמנים בני רחמנים,[2] הנאמנים מבני אדם, ששים ושמחים לעשו׳[3] רצון קונם[4] בהונם ואונם בכח אמיץ, הנה הנם אחינו, אנשי גאולתינו[5] וכ׳,[6] מקום אשר דבר המלך, מלכו של עולם, ודתו מגיע,[7] ועל ראשיהם המאורות הגדולים,[8] הרבנים המצויינים בהלכה, יהי שלום בחילם[9] וכו׳.[10]

מאחר עלות תפלות ותהלות לפני אל נורא עלילות, יעמיד, יתמיד, יצמיד שלות חדות מעוזם, ותתיקר תפארת גדולתם, זאת מאתנו היושבים במשעול, סובלי עול הגלות והדלות, באנו במגלת ספר זו להיות לפה ולמליץ טוב, ולהודיע ולהשמיע ולהביע צרת, סערת, עקת האיש הלזה, דל ורזה, מבני מררי מחלי,[11] ירא ה׳, זה שמו אשר יקראו לו, פ׳ בפ,[12] מוביל כתבא דנא,[13] אשר תכפוהו צרות רבות ורעות, לא ראי זה כראי זה,[14] ועזב את אביו, ואת אמו, ומשפחתו וארץ מולדתו לאהבת, סיבת, חבת ארץ ישראל, אשר נכספה וגם כלתה נפשו לעלות ולראות ארץ הצבי, ולקבוע לו יתד משכנותיו בעיר אלהינו זה, כי כך פצה פיו ונדר נדר לה׳. וה׳ אנה לידו,[15] ויבא עד הלום, וישב בה בחצרות ה׳,[16] עובד את ה׳ ימים ולילות, וירא כי אזלת יד ואפס עצור ועזוב,[17] כי כלתה פרוטה מכיסו, כי מעט אשר היה לפניו, ספו תמו בהוצאות הדרכים

* ראה לעיל, עמ׳ 332.
1 שמות יח: כא וישעיהו לג: טו.
2 על פי ב״ב עט, ע״א.
3 לעשות.
4 על־פי נוסח ברכת הלבנה: סנהדרין מב, ע״א.
5 על־פי יחזקאל יא: טו.
6 המעתיק השמיט כנראה שם הקהילה שאליה נכתבה האיגרת.
7 על־פי אסתר ח: יז.
8 בראשית א: טז.
9 על־פי תהלים קכב: ז.
10 המעתיק השמיט את המשך המליצה ואת שמות הנמענים.
11 שגורלו מרורות וחלויים: מליצה על־פי שמות ו: יט — שם אלו הם שמות פרטיים.
12 פלוני בן פלוני. השם המקורי הושמט בידי המעתיק.
13 מוביל כתב זה.
14 היינו,כל צרה שונה מחברתה: על־פי ברכות לה, ע״א ועוד.
15 שמות כא: יג.
16 על־פי תהלים קטז: יט.
17 דברים לב: לו.

וגנבות, אשר גנבוהו לסטים, ואין מאומה בידו, טרוף טורף חציו וכמעט כלו, וזה חלקו מכל עמלו, מקלו ותרמילו. וגם ראה כי לא טוב היות האדם לבדו,[18] חצי גופא, ומבקש לישא אשה, ואין לאל ידו, כי דחיקא לו שעתא טובא,[19] ואין בידו אגורת כסף. שתים הנה חוברות אשה אל אחותה.[20]

על כן גמר אומר בלבו ובקרבו לכתת את רגליו, ולשים לדרך פעמיו, ללכת בפתחי שערי עיר ועיר, מדינה ומדינה, במקהלות רבבות ישראל, אשר בצדקתם יביטו יראו בו, ויכמרו רחמיהם עליו, עד אשר ימצא עזר כנגדו,[21] וישא אשה. על מנת לשוב לא״י,[22] כי רצה את אבניה, ואת עפרה יחונן,[23] ושמא אגב חדא תרתי[24] ישדל את אביו ואת אמו להביאם עמו לא״י, ולהשכיבם בארץ החיים. וישם נגד פניו, כי מן השמים יסייעוהו.

אי לזאת נדרשנו מאתו לכתוב לו שורותים אלו, לחלות פני פניני הדרת יקרת תהלתכם, ולהיות לו לפה ולמליץ בכל מקום אשר תדרוך כף רגלו במחנה קדושתכם, לתת לו די מחסורו אשר יחסר לו.[25] ואתם כהני ה׳, עליכם משפט הגאולה,[26] בכל מקום אשר יבוא שמה העני הזה, דל ורזה, אשר כסה פניו מסוה הבושה, ומימיו באלה לא נסה ללכת, יהי נא חסדכם, חסד גדול מעל לשמים, ויהי נא פי שנים ברוחכם,[27] רוח נדיבה, לסמוך ולתמוך ימין העני הלזה, ולפתוח לו את ידיכם[28] הרחבה, והעניק תעניקו לו מגרני צדקותיכם ומיקבי חסדכם במנה יפה לתת לו טרף ומזון לנפשו, וצרור כספו בכפו, לקיים המצוה הנז׳, אשר הוא מבקש לזכות בה, למען ישוב בהר ה׳ שמח וטוב לב, כמנהגם הטוב ודרכם כל הימים, ואל ישוב דך נכלם,[29] כי איש בן טובים וחשובים. לכן אנשי לבב ותעודה שאו ידיכם קדש,[30] ומלאו את ידו,[31] וימהרו, וישלחוהו נושא אלומות צדקותיכם.[32] ובשכר זאת וכו׳.[33]

18 בראשית ב: יח.
19 דחוקה לו השעה מאוד; על־פי תענית כא, ע״א.
20 היינו, הוא מבקש לעשות שני דברים: להעלות את הוריו לארץ ולישא אשה: על־פי שמות כו: ג.
21 על־פי בראשית ב: יח.
22 לארץ ישראל.
23 על פי תהלים קב: טו.
24 היינו, אגב ביצוע משימה אחת יצליח לבצע שתיים.
25 דברים טו: ח.
26 על־פי ירמיהו לב: ז.
27 על־פי מלכים ב, ב: ט.
28 צ״ל: ידכם.
29 תהלים עד: כא.
30 תהלים קלד: ב.
31 על־פי שמות לב: כט
32 על־פי תהלים קכו: ו.
33 המעתיק השמיט את המליצות המתארות את שכר הנמענים ואת התאריך והחתימות

איגרת 80*

לתת חן וכבוד על עשיית הנדבה

[עמ׳ 120] אחרי עתרת החיים והשלום,[1] שתים המה חוברות, לא יבצר מהם,[2] זאת עולה מן המדבר,[3] תשואות חן וכבוד מלאה, על אודות עשיית הנדבה שעשו למחיית הבע״ת ועניי הקופה, הנאנחים והנאנקים, כי פסקו הפרנסים לתת להם לחם חקם כמשפטם כשני חדשים, יען, כי כבד עליהם החוב, שנתמשכנו עד היום כך וכ׳,[4] ויעמוד השמן.[5] ≫[6] נקדמה פניו בתודה על עבודת הצדקה אשר הפליא לעשות, להחיות עם רב[7] בעשיית וכ׳. ושכרו את האלדים וכ׳. פסקו הפרנסים מלתת וכ׳ והיו נודדים ללחם,[8] אין עוזר וסומך[9] יען וכ׳. ובחסדי ה׳ כשמעם שנעשתה הנדבה, חזרו על משמרתם ונתנו כסף למוצא[10] להחיות וכ׳ וברכות לראש צדיק[11] ותשואות חן[12] וכבוד נחלק לו ברבים,[13] כי זרח בחשך אור[14] לבע״ת בחריצותו הטוב, ישלם ה׳ וכ׳[15] ועתה הואיל והתחיל במצוה ועשה והצליח יגמור[16] וכ׳. כי ישיב נפש[17] הפרנסים הממושכנים [ ] למען יריקו השפעתם לאוכלי משלחן גבוה[18] בעין יפה≪.[19] וכי באה הבשורה, ברוך עמי מצרים,[20] הוסיפו אומץ ועשו הנדבה כיד ה׳ הטובה

* ראה לעיל, עמ׳ 332.

1 היינו, הבקשה המקובלת בפתיחת האיגרת לחיים ולשלום הנמענים. כנראה שפתיחה זו הושמטה כאן.

2 בראשית יא: ו.

3 על־פי שיר השירים ח: ה.

4 כך וכך: המעתיק השמיט את הסכום המדוייק כדי לעשות את האיגרת לכללית יותר.

5 מלכים ב, ד: ו.

6 השורות הבאות הן מידיו של המעתיק. המליצות על־דרך המקרא מובאות כאן בהשמטה משום שכוונתו הייתה להביא רק ראשי פרקים לנוסח אחר של אותה איגרת.

7 בראשית נ: כ.

8 על־פי איוב טו: כג.

9 על־פי ישעיהו סג: ה.

10 על־פי איוב כח: א.

11 משלי י: ו.

12 זכריה ד: ז.

13 על־פי ישעיהו נג: יב.

14 תהלים קיב: ד.

15 על־פי רות ב: יב.

16 על־פי ירושלמי ר״ה נז, ע״ג: ״המתחיל במצוה אומרים לו: מרוק״.

17 על־פי רות ד: טו.

18 על־פי מנחות ו, ע״א.

19 עד כאן תוספת המעתיק בגליון.

20 ישעיהו יט: כה; מכאן הראיה שהאיגרת נשלחה למצרים.

עליהם, גם הפרנסים נתאזרו חיל לתת לכסף מוצא,[21] להחיות עם רב,[22] יערב לה׳ מזבח,[23] וברכנוכם מבית ה׳,[24] כי בסבתכם חל השפע על העניים להחיותם ברעב. ישלם ה׳ פעלם,[25] ויכפול שכרם אמן. ועתה אחת שאלנו מאת האדון,[26] אביו יצ״ו, להשתדל במתק שפתיו עם הגבירים, להסיר החוב הנז׳ מעל הפרנסים מכל וכל, כדי שיוכלו לנהל את העניים הנז׳ בעין יפה, ולא יהיה להם למכשול לעזוב חסדם והשגחתם מעל הבע״ת ועניי הקופה, ובזה יהיו גומרים מצותם כתקנה,[27] ושכרם עד שמים יגיע. לכן נא בלשון בקשה, יפליא חסדו גם הוא להשתדל במצוה זו בכלל חבלי צדקותיו ומצותיו, ולך תהיה צדקה.[28] ובטחנו בחסד עליון שלזריזים אין צריך זרוז[29] יאחז צדיק דרכו[30] להחזיק במעוז מצותו של בקור חולים כיד ה׳ הטובה עליו וכ׳.[31]

21 על־פי איוב כח: א.
22 בראשית נ: כ.
23 על־פי מלאכי ג: ד ומשלי כא: ג.
24 תהלים קיח: כו.
25 על־פי רות ב: יב.
26 על־פי תהלים כז: ד.
27 ראה לעיל, הערה 16.
28 דברים כד: יג.
29 על־פי מכות כג, ע״א: אין מזרזין אלא למזורז.
30 איוב יז: ט.
31 המעתיק השמיט את המשך האיגרת.

איגרת 81*

[עמ׳ 122] חברא קדישא וכ׳,[1] כל העדה כלם קדושים הנגשים אל ה׳[2] לעבדו שכם א׳, הנה הנם הלת תהלת חברת א״י[3] אשר בקוש׳[4] רבתי בדעות, ועל ראשיהם מלמעלה לעטרת צבי הח׳[5] וכ׳,[6] ואחריו כל אדם ימשוך, ראשי משמרות, גזברים וממונים וכ׳ בשלום וכ׳.[7]

* ראה לעיל, עמ׳ 332–333.
1 המעתיק השמיט וקיצר את תאריה של הקהילה הנמענת.
2 במדבר טז: ג ושמות יט: כב.
3 חברת ארץ ישראל: החברה העוסקת בענייני התרומות והעזרה לארץ ישראל. במאה הי״ח הפכה חברה זו לגורם השליט בחיי היהודים בירושלים. ראה י׳ ברנאי, הנהגת הקהילה היהודית בירושלים במחצית המאה הי״ח, שלם, א, (ירושלים תשל״ד), עמ׳ 271–315.
4 בקושטא.
5 החכם.
6 המעתיק השמיט כנראה את תאריו ושמו של האיש.
7 המעתיק השמיט את תארי הנמענים והברכות השלוחות להם

זאת עולה מן המדבר[8] לחלות פני קדושתכם, הואיל שזכו לעמוד לשרת בשם א״י[9] באגודת כמה מצות שמטפלים בעד א״י, הן בענין ההלבשה,[10] הן בענין מסת נדבת רחבת ידם, ששולחים במעות בעין[11] מדי שנה בשנה[12] {לק} לחזק קרית מלך רב,[13] נא בלשון בקשה, יוסיפו אומץ להחזיק במעוז ירוש׳[14] בכלל ופרט, עד מקום שידם מגעת, להיותכם פקידים להשכיל להטיב אליה, להיות עיני השגחתכם לכונן עיר האלדים סלה בכל הפרטים שהם לקיום והעמדת המקום הקדוש הזה, לדעת בהתחלף איזה קאזי עאסכיר,[15] או שר ומשנה,[16] מי מקדושים שבקושט׳[17] המוציא והמביא לפניו,[19] להריץ לנו כתבי צווי אל שר[20] ושופט[21] אשר אתנו פה ירושלם. ישגיחו בעין החמלה על ישראל ועל רבנן בכל הפרטים, לא יניחו אדם לעשקינו, ולא יעיר חמתו,[22] וכן יעשו לפחות שלוש פנים בשנה לשלוח כתבי צווי, כי הן הם קיום והעמדת ירושלם, והעם היושב עליה, כי ⩽יכירו⩾[23] וידעו כי לא השבית לנו ה׳ גואלים[24] משער המלך,[25] אשר ספק בידם להשפיל ולהרים, ויהיו יראתם על פניהם,[26] ויחדלו מעושק ידם, וישבה ירושלם לבטח[27] ע״י מעכ״ת, המשתדלים בענין זה שלש פעמים בשנה לפחות, ושכרכם עד שמים יגיע.

8 שיר השירים: ח: ה.
9 על־פי דברים יח: ה — לעמד לשרת בשם ה׳.
10 מלבושים לתלמידי חכמים ולעניי ההקדש.
11 מעות ממש ולא שווה כסף.
12 שמואל א, ז: טז.
13 תהלים מח: ג.
14 ירושלם.
15 קַאדי עַסכַּר — שופט צבאי: היה זה תוארם של שופטי המחוזות רומליה ואנטוליה — שני השופטים החשובים באימפריה (ראה לעיל, עמ׳ 24, הערה 15).
16 הוזיר הגדול בקושטא, או הואלי של דמשק.
17 שבקושטא.
18 על־פי שמואל ב, ה: ב.
19 על־פי שמואל ב, יח: ג.
20 מושל ירושלים.
21 הקאדי של ירושלים.
22 על־פי תהלים קה: יד; עח: לח.
23 תוספת המעתיק בין השיטין; נראה כי אין זו הצעת נוסח שלו אלא תיקון השמטה.
24 על־פי רות ד: יד.
25 חצר הסולטאן.
26 על־פי שמות כ: כ.
27 זכריה יד: יא.

ואפריין נמטייה[28] להגביר נבון ונעלה לתהלה כה״ר פ׳, אשר לסבת כתביו הבאים יום יום אל השר אדוני הארץ, נחו היהודים בזמנו, אין שופֵר,[29] ירצה ה׳ פעלו ויכפול שכרו, טוב מבנים הגונים של קיימא, ושב יעקב, ושקט ושאנן,[30] ובצל שדי יתלונן,[31] ארך ימים עולם ועד[32] אכי״ר. ועתה אליכם הכהנים המצוה הזאת[33] כי רבה היא, ולקבל הכתבים שנשלח היום והלאה לכל איזה צורך שנצטרך לעזר, ולהועיל ולחלקם לכל א׳ וא׳ מקדושים אשר במחנה קדשכם, ולהשתדל להשיב לנו תשובה על כל דבר וענין המבוקש ממנו אליהם, גם על ענין מתנת נדבתם הנהוגה לשלוח בכל שנה, לא ידענו מדוע אחרו מתנת נדבת אשתקד אשר חדלו לשלחה, ונקוה לאל, לא יעזבו חסדם מאתנו, ויבא כגשם לנו[34] בחברת מה שנוגע להם לשלוח בשנה זו, יחד יבואו להחיות עם רב,[35] ויערב לה׳ מזבח.[36] ועתה אם ישכם עושים חסד ואמת עמנו[37] ועם ירושלם להכין אותה ולסעדה,[38] לקבל עליכם לעשות כל הנ״ל בהשתדלות נמרץ ובלב שמח, לפקוח על עם דל, תשובתם מהרה תצמח,[39] וישמח לבנו, ובזה נמצא חן.

28 ראה לעיל, איגרת 8, הערה 70.
29 היינו, אין קול תרועת מלחמה, והכוונה כאן שאין סובלים מצרות; מליצה על־פי ירמיהו מב: יד.
30 ירמיהו ל: י.
31 תהלים צא: א.
32 תהלים כא: ה.
33 על־פי מלאכי ב: א.
34 הושע ו: ג.
35 בראשית נ: כ.
36 על־פי מלאכי ג: ד ומשלי כא: ג.
37 על־פי בראשית כד: מט.
38 ישעיהו ט: ו.
39 על־פי ישעיהו נח: ח.

איגרת 82*

כתב על פרי צדקה שהיו שולחים, ובלשון הרע מנעו הטוב מבעליו[1]

[עמ׳ 123] חכם עדיף מנביא,[2] לבב חכמה וכל תעלומה יוציא אור,[3] חכמות רבות ונעלמות, עלמות שיר ידידות,[4] עשר ידות[5] בחכמה ובנין ומנין וקנין, יוסיף לקח טוב, כמה״ר פ׳.

אנחנו צעירי הצאן, צאן נדרשנו לאשר שאלונו,[6] על אודות מצוה גדולה, להודיע למעכ״ת צרת סערת בני עמך (אשר פה), אשר פה עמנו היום[7] במצור ובמצוק, נודדים ללחם,[8] רעבים גם צמאים, ונפשם בהם תתעטף,[9] ומה כי עתה מקרוב כלתה אליהם הרעה, ביען אשר מנע מכת״ר תנובתו ופריו הטובה אשר היה שולח להם מדי שנה בשנה למועדה, להחיות נפשות שוקקות, עומלי התורה העומדים לשרת את ה׳, עתה ספו תמו מן בלהות זלעפות רעב,[10] בשמוע מעכ״ת לקול מלחשים המנאצים המתפרצים לאמר ללשוננו נגביר, יכרית ה׳ כל שפתי חלקות. לכן מעכ״ת יוסיף ידו שנית לטובה, להחזיק במצוה הגדולה הזאת, כי רבה היא, ואל יפנה לדברי שקר ולשון תרמית, להמית נפשות רעבות גם צמאים, כי הוא עון פלילי,[11] דלית קלא בקלקלותא ומלתא כדבא ושחיתא,[12] דברי נרגן כמתלהמים,[13] והוא רמים ישפוט,[14] ילבוש נקם לתת לאיש כדרכיו כפלים בשבעתים אל חיקו.[15] ובשכר וכ׳.[16]

* ראה לעיל, עמ׳ 333.

1 על־פי משלי ג: לז.

2 כ״ב, יב, ע״א.

3 על־פי איוב כח: יא.

4 על־פי תהלים מו: א.

5 דניאל א: כ.

6 על־פי ישעיהו סה: א בהיפוך משמעות מכוון.

7 על־פי דברים כט: יד.

8 על־פי איוב טו: כג.

9 על־פי תהלים קז: ה.

10 תהלים עג: יט ואיכה ה: י.

11 על־פי איוב לא: כח.

12 אין קול לקלקלה ולדבר שקר והשחתה; היינו, אל ישמע להשמצות ולדברי־שקר; על־פי דניאל ב: ט — ״ומלה כדבה ושחיתה״ — דבר כזב ונשחת.

13 משלי יח: ח.

14 איוב כא: כב.

15 היינו, יגמול למשמין כגמולו; על־פי ירמיהו לב: יט; תהלים עט: יב.

16 המעתיק השמיט את המליצות המתארות את שכר הנמען יחד עם התאריך והחתימות.

איגרת 88*

[עמ׳ 126] אצילי בני ישראל, שרי צבאות בראש העם, עטרת תפארת לעמוסי בטן,[2] ד׳ הם קטני ארץ, והמה ≪חכמים מחוכמים≫ האיתנים מוסדי ארץ,[2] העומדים בפרץ להעמיד ארץ, יושבים על מדין[4] לכל דת ודין, על כסא ההוראות למופת ולאות, שלומי אמוני מגיני ארץ, כמהר״ר פ׳ נ״ר, בשלום יחדיו,[5] ה׳ עליהם יחיו אורך ימים עולם ועד[6] אנס״ו.

הלא למשמע אזן אפשר ידעו את כל התלאה, אשר מצאה ורבצה על בת ירוש׳[7] מחמת אימת חמת המציק, איש צר ואויב[8] יוחק שמו בן פֹּרוך, העביד עבודת פֹּרך[9] את עם בציון יושב,[10] והוא לחץ את ישראל בחזקה,[11] ויאכל גם אכול את כספנו,[12] עד אשר לא נשאר בלתי אם גויתינו,[13] ובכל זאת לא השיב ידו מבלע,[14] וייסר אותנו בעקרבים, וחרבו שלופה בידו נטויה על ירושלם,[15] להשמי׳[16] אנשים ונשים וטף משוניהם[17] של ישראל, והוכרחנו למשכן קרקעותינו, ובתי **[עמ׳ 127]** הכנסיות וגופנו לאומות, תקיפי ארעא,[18] בסך רב ועצום יותר מארבעים אלף גרו׳,[19] לסתום

* ראה לעיל, עמ׳ 333–334.

1 שמות כד: יא.

2 על־פי נוסח ברכת הלבנה — סנהדרין מב, ע״א.

3 המעתיק השלים את הפסוק על־פי תחילתו (משלי ל: כד), ואילו במקור שילב כאן המחבר מליצה ממקום אחר (מיכה ו: ב).

4 שופטים ה: י.

5 תהלים ד: ט.

6 ישעיהו לח: טז ותהלים כא: ה.

7 ירושלים; איכה ב: יג.

8 אסתר ז: ו.

9 משחק־מלים: פרוך — פרך; משחק מלים דומה נעשה גם על ידי בעל ״חרבות ירושלם״ (שם, דף יא, ע״א): ״... וירדו אותנו בחזקה ופרך עד שנים עשר בכסלו שפ״ז, זה היום עשה ה׳ להצילנו מיד הרשע בן פרוך, ליהוי פריך בקיסא״.

10 על־פי ישעיהו ל: יט.

11 שופטים ד: ג.

12 בראשית לא: טו.

13 בראשית מז: יח.

14 איכה ב: ח.

15 דהי״א כא: טז.

16 להשמיד.

17 צ״ל: משונאיהם; שונאיהם של ישראל — בלשון נקייה (ראה למשל מו״ק ט, ע״א תו״ה).

18 תקיפי ארץ; הכוונה לנכבדי המוסלמים וראה לעיל, איגרת 1, הערה 72.

19 ראה לעיל, עמ׳ 49, 184–185.

קבר פתוח גרונם,[20] ולמנוע חרבו מדם,[21] וידל ישראל מאד,[22] וירדו לשערים עם ה׳,[23] ונשארנו עבדים נמכרים לנושים ואויבינו פלילים.[24]

ויקנא ה׳ לארצו, ויחמול לעמו,[25] ויגרש מפנינו אויב[26] אחר שנתים ימים שמשל ממשל רב, ויצבור כעפר כסף בשצף קצף,[27] זכרו יאבד מני ארץ,[28] אמן. ועתה לא יאמן כי יסופר, כי מאמנה ופרפר גברו צרותינו,[29] מחמת החובות המדאיבות נפשינו, כי הנוגשים אצים ולוחצים, וכל כסף קדשים הנידרים ובאים, ראשון ראשון מסתלק לפרעון האומות, כי ידם תקיפא,[30] ובשפה רפה כל אנשי את והב בסופה, הלוחמים בספר מלחמות ה׳,[31] בסופה ובסערה דרכם,[32] נודדים ללחם איה,[33] רעבים גם צמאים נפשם בהם תתעטף[34] מדלית איסר,[35] דלו מאנוש עד מדרגה תחתונה.

ובחמלת ה׳ העיר את רוח טובינא דחכימי,[36] החכם הנעלה, כה״ר פ׳ נר״ו לשכון כבוד בארצינו, ובחר להסתופף בחצרות ירושלם,[37] העיר אשר בחר ה׳, אוה למושב לו.[38] וירא יעקב כי יש שבר[39] לשבר עניי הצאן[40] הלומדים מתוך דוחק וצער מזונות, ויאמר אך עשרתי מצאתי און לי[41] לזכות נפש המנוח, הן גביר זקן ונשוא פנים, הוא הראש לכל דבר שבקדושה, החכם כה״ר פ׳ מנוחתו כבוד, ינחנו דרך ישר להתהלך

20 תהלים ה: י.
21 על־פי ירמיהו מח: י.
22 שופטים ו: ו.
23 שופטים ה: יא.
24 ראה לעיל, איגרת 1, הערה 72.
25 יואל ב: יח.
26 על־פי דברים לג: כז.
27 על־פי איוב כז: טז וישעיהו נד: ח.
28 על־פי איוב יח: יז.
29 היינו, גברו לאין שיעור; מליצה על־פי מלכים ב, ה: יב.
30 תקיפה.
31 חיילי ה׳, הלוחמים במלחמתה של תורה בספר מלחמות ה׳ היא התורה; מליצה על־פי במדבר כא: יד — ״על כן יאמר בספר מלחמות ה׳ את והב בסופה״ וגו׳. — פסוק זה נדרש בתלמוד על תלמידי החכמים (ראה קידושין ל, ע״ב).
32 על־פי נחום א: ג.
33 על־פי איוב טו: כג.
34 תהלים קז: ה.
35 מחוסר ממון.
36 הטוב שבחכמים; כתובות מ, ע״א, ועוד.
37 על־פי תהלים פד: יא.
38 מלכים א, יד: כא ותהלים קלב: יג.
39 בראשית מב: א; נראה כי שמו של אותו חכם שבחר לגור בירושלים, הוא יעקב.
40 משחק מלים: שבר (מזון) — שבר (צרה).
41 הושע יב: ט.

לפני ה׳ בארצות החיים, ממקום שכל תפלות ונשמו׳[42] ישראל עולים להראות את פני ה׳ צבאות,[43] אות הוא בצבא שלו[44] כי יקיים כמה נפשות מישראל בקביעות ההסגר בתוככי ירושלם, המקודשת עשר קדושות על כל שאר ערי ארץ ישראל כנודע,[45] ויחזק את לבם, ויאמר חזקו ואמצו, כי למחיה שלחני אלהי׳[46] לפניכם, להחיות רוח שפלים ולהחיות לב נדכאים.[47] ויפוג לבם, כי לא עלה בלבם כי פקד ה׳ את עמו לתת להם לחם[48] אחרי היאוש, יען כי ראו שלקו באצבע אלהי׳[49] שנה אחר שנה, ונאבד כל כסף קדשים באניה שנשבית אשתקד, ואש תוקד בקרבם, כי נטבעו הדוגיות בנמל סכנדריאה[50] גם הפעם, ונפעם רוחם בהריחם, מה זאת עשה אלהי׳[51] לנו פעמים.[52] ועתה עיני כל תופשי התורה אשר מסתופפים בהסגר הנז׳, עליכם הכהנים תלויות להחזיק במעוזם כיד ה׳ הטובה עליכם,[53] והיתה נפש החכם כהה״ר[54] פ׳ הנז׳ ע״ה צרורה בצרור החיים, את האלוהי׳[55] התהלך נח[56] וזרעו יירש ארץ.[57] ואתם כהני ה׳ תקראו כי ישתדלו לפקוח בכל מאמצי כח, לשלוח מכאן להבא פה ירושלם כסף ההסגר הנז׳, להחיות עם דל ואביון. ובשכר זה הנה אלהינו עומד אחר כתלנו משגיח[58] להניח ברכה באסמיכם, ועיניכם תראנה חזה ציון קרית מועדינו, וירושלם

42 ונשמות:
43 ראה לעיל, איגרת 12, הערה 34.
44 על־פי חגיגה טז, ע״א; ואפשר שיש כאן משחק מלים צבא — צוואה.
45 כלים א, ו־ט; וראה עוד תשובת רב האי גאון, שו״ת הרשב״ש, סימן תפז; שם, סימן ב; רמב״ם, היד החזקה, פרק ז׳ מהלכות בית־הבחירה, הלכה יג ואילך; שו״ת הרדב״ז, ח״ב, סימן תרלג, דף ז, ע״א.
46 אלהים; בראשית מה: ה.
47 ישעיהו נז: טו.
48 רות א: ו.
49 אלהים; על־פי שמות ח: טו והמדרש עליו במכילתא בשלח פרשה ו׳: ״כמה לקו באצבע״ וכו׳ (והובא מדרש זה גם בהגדה־של־פסח).
50 איסכנדרון שלחוף הים־התיכון על גבול תורכיה וסוריה של ימינו, או אולי אלכסנדריה של מצרים.
51 אלהים; בראשית מב: כח.
52 היינו, שנה אחת נשבתה האנייה ובשנה השנייה טבעה. יש מקום לספק בקשר למקוריותו של הקטע מ״ויפוג״ עד ״פעמים״. ראה דיון לעיל, עמ׳ 309–310.
53 על־פי עזרא ז: ט.
54 צ״ל: כמה״ר.
55 האלהים.
56 מליצה על־פי שמואל א, כה: כט ובראשית ו: ט; נראה כי הסימן על השם ״נח״ בא ל־מיז לשמו של החכם המוריש.
57 תהלים כה: יג.
58 ראה לעיל, איגרת 65, הערה 68.

נוה שאנן, אהל בל יצען,[59] כיש את נפשכם, נפש ברכה תדושן,[60] וכנפש דלי ציון ואביוני...[61]

59 על־פי ישעיהו לג: כ.
60 על־פי בראשית כד: מט ומשלי יא: כה.
61 המעתיק השמיט חלק מן המליצות יחד עם התאריך והחתימות.

איגרת 89*

[עמ׳ 128]רבה דעמיה מדברנא דאומתיה,[1] החכם השלם, הדיין, כמהר״ר נר״ו, יהי אלהיו עמו, ויעל במעלות העולות בקנה השלמות אכי״ר. נרו יאיר, יזהיר כזוהר המאורים, וירים ראש כברוש רענן אכי״ר.

אחרי הקידה וההשתחויה הראויה, אותותינו אלה יספרו שנית בחנית מענית לשונינו, לשון רכה, על דבר השליח אשר שלחנו זה ימים, שמו הר׳ ברוך,[2] אצל מחניהם קדש. תהיו לנו מעיר לעזור,[3] ומרפא למזור תלאותינו במסת נדבת ידיכם קדש,[4] והנה לפי שעה לא הונח לק״ק,[5] להיותם עמוסים ודחוקים גם הם מצרות סוערות על עם ה׳, אבל הבטחתם אותו פ׳ בעבור סופה, בשפה יפה תעשו נדבה, ותשלחו אחר חודש ימים מנה יפה, דבר נאה ומתקבל, כל קבל דנא[6] נתנה אגרת זו להכתב, להעלות זכרוניכו לפני פני הדרת יקרת עוז תורתו, ישים עיני השגחתו עלינו לטובת לדבר באזני יחידי סגולה, יפרשו ממונם נדבה כמנהגם הטוב להחזיק בידינו, אשר מרב תלאות, שואות ומשואות קצה נפשינו, ואין לנו על מה להשען אלא על אבינו שבשמים ועל אחינו, אנשי גאולתינו,[7] אשר בגולה.

נא בלשון בקשה,[8] אל ישיב פנינו ריקם, ויעלה על לבו לב אלדים כזכות, ומזכה את הרבים, אשר זכות הרבים תלוי בו.[9] ומה גם עתה כי חתם כחינו מחמת חמת

* ראה לעיל, עמ׳ 334.
1 גדול עמו, דַּבַּר (מנהיג) אומתו: סנהדרין יד, ע״א.
2 ראה לעיל, עמ׳ 334.
3 שמואל ב, יח: ג.
4 שכך הבטיחו הנמענים לשליח ר׳ ברוך; על־פי דברים טז: י ותהלים קלד: ב.
5 לקהילת הנמענים.
6 בשל כך; עזרא ז: יז ועוד.
7 על־פי סוטה ט, טו ויחזקאל יא: טו.
8 על־פי ברכות ט, ע״ב.
9 אבות ה: כא.

אמת[10] המציק בן הדגלן[11] פירוך[12] יש״ו,[13] אשר בימיו העביד אותנו עבודת פֹּרך,[14] ויאכל גם אכול את כספינו[15] סך גרו׳, כדי שלא יגרשינו מהארץ הלזו הנשמה,[16] כנודע לכבוד תורתו, ואחר אבוד רשעים, קם משרש נחש צפע[17] בנו יש״ו, ואכל את יתר הפליטה[18] סך מאתים גורו׳,[19] ועתה שמענו שלקח מקום אביו מיד הטיפסדאר[20] ומיד השר של דמשק,[21] אשר על כך אחלינו יכונו[22] נגד פני כ״ת, ידבר עם הגביר כ״ה פ׳ יצ״ו, יפול[23] תחינתו לפני השרים הנז׳, יכתבו בכלל מכתבם לדגלן[24] הנז׳, ישגיח בעין החמלה על היהודים האביונים אשר פה, ובזה נמצא חן בעיניכם.

10 צ״ל: אימת.
11 מושל הסנג׳ק; סנג׳ק בתורכית — דגל.
12 אבן פרוח׳; הסימן רומז למשחק מלים פרוך — פרך. וראה גם לעיל, איגרת 88, הערה 9.
13 ימח שמו וזכרו.
14 ראה לעיל, הערה 12.
15 בראשית לא: טו.
16 יחזקאל לו: לה.
17 על פי ישעיהו יד: כט; וראה לעיל, עמ׳ 37–38.
18 שמות י: ה.
19 גרוש.
20 דיזדאר; מפקד היניצ׳רים במצודה. אך אפשר שהכוונה היא לדפתרדאר, הממונה על אוצר הפלך.
21 הואלי של דמשק.
22 על־פי תהלים קיט: ה.
23 צ״ל: יפיל.
24 ראה לעיל, הערה 11.

איגרת 90*

לאנשים שברחו ממגפה שיחדלו להם מעלות לירושלם

[עמ׳ 129] עדת אבירים,[1] הגבורים אשר מעולם אנשי שם,[2] צדק לבשו וילבשם,[3] כשם הגדולים[4] המגדילים צדקות להשביע נפשות שוקקות,[5] העם בחר לו יה

* ראה לעיל, עמ׳ 334.
1 תהלים סח: לא.
2 בראשית ו: ד.
3 על־פי איוב כט: יד.
4 שמואל ב, ז: ט.
5 על־פי תהלים קז: ט.

לנחלה,[6] נורא תהלות, שלמים וכן רבים ונכבדים, הלא המה ק״ק של יחידי סגולה של עיר פ׳ יצ״ו.[7] חמדת עדת אבירים,[8] גבורים לעמוד בפרץ, ומצדיקי הרבים ככוכבים לעולם ועד, יאירו יזהירו כזוהר הרקיע,[9] אחינו שבגֹולה,[10] אנשי גאולתינו,[11] צבי עדיינו, משוש תפארתינו אף ישועתינו בעת צרה, ה״ה ק״ק הבאה מעיר פ׳ יצ״ו, ועל ראשיהם חכמיהם ומנהיגהם,[12] בריך מתייכון בשלם,[13] אולם אתאנו לשפוך שיחה׳[14] מדאגה מדבר ומאנחה׳,[15] כי לא באנו עד עתה אל המנוחה׳,[16] מכל המחלה אשר יד ה׳ הייתה בעיר הלזו הנשמה,[17] כי לא יחדל׳[18] עשיר ודל׳ ליפטר מעולמם שנים שלשה ליום, ויש ימים נפטרים ארבעה וחמשה, לא ימיש המשחית לפגוע בעד[19] ה׳.[20] ועתה תתעטף עלינו רוחינו,[21] רוח נשברה, כמו הרה מבכירה, מצרה על צרת סערת אחינו.

אתם כהני ה׳ תקראו,[22] אשר נדתם ממקומכם מחמת אימת חמת המשחית[23] על זה, ושמענו ותרגז בטנינו, ועינינו אל ה׳, דוה ליבינו, נשא ישא מעליכם כל נגף וכל מחלה, ולא יתן המשחית לבוא נשא אל בתיכם לנגוף,[24] ואל אלים[25] יודע כי היינו ששים ושמחים בבואכם לשלום, אף כי יחרד ליבנו על טפינו ועל עוללינו, עכ״ז היינו משליכים הכל אחרי גוינו בעבור אהבתכם כי רבה היא, אבל מה נעשה, כי אויבינו

6 תהלים לג: יב.
7 מדובר כנראה באחת מקהילות מצרים, שיהודיה נהגו לברוח לירושלים כל־אימת שפרצו מגיפות בעירם.
8 ראה לעיל, הערה 1.
9 דניאל יב: ג; ב״ב ח, ע״ב.
10 נראה שהסימן בא לרמוז למשחק־מלים: גולה — גאולה.
11 על־פי יחזקאל יא: טו.
12 צ״ל: ומנהיגיהם.
13 על־פי כתובות יז, ע״א: ״בריך מתייך לשלום״ — ברוך בואך לשלום.
14 הסימן מציין את החריזה.
15 על פי יהושע כב: כד.
16 על־פי דברים יב: ט.
17 על־פי שמות טו: כו; יחזקאל לז: א; לו: לה.
18 הסימן לחריזה; מליצה על־פי דברים טו: יא.
19 צ״ל: עדת.
20 מליצה אירונית על־פי שמות יב: כג; במקור אין ה׳ מניח למשחית לפגוע בישראל ואילו כאן המשחית אינו חדל מלפגוע בעדת ה׳.
21 על־פי תהלים קמג: ד.
22 ישעיהו סא: ו.
23 על נדידת יהודים בזמן מגיפות ראה לעיל, עמ׳ 259–260.
24 על־פי שמות יב: כג.
25 אלהים; על־פי יהושע כב: כב

פלילים[26] מגלגלים עלינו חובם,[27] אם לא נגלה אזניכם קשובות בשני שורות אלו. ע״כ התוינו תיו,[28] כי צו לצו[29] נצטוינו כל כמה פעמים מפי השופט[30] בעצמו, ונאומו להרשות לאומו[31] רגום ירגמו לשונאי ישראל,[32] ולא יועיל הון ביום עברה[33] ח״ו, ואי לשר כי נער ובער הוא, ולא ישגיחו לדבר[34] {עבירה}, כי השררה עדיין היא רפופה בידו, אף כי יצא יצא אחר שנים או שלשה ימים ללכת בארץ כוש,[35] אל יתן ה׳ מהווי[36] רשע זממו אל יפק,[37] להכין הממלכה ע״י[38] אל יתן וכ׳.[39]

אשר על כך גלינו אזניכם, למען תדעו, כי רגזו גוים ולאומי׳[40] ו׳עשו[41] מצד בואם הנה, והתרו בנו עשר פעמים למען נחדל אתכם מבוא, אפי׳ ברחמים רבים אין להם חפץ בהם.

26 ראה לעיל, איגרת 1, הערה 72.

27 היינו, מאיימים לתבוע את הכסף שאנו חייבים להם לאלתר; על פי שבת לב, ע״א: מגלגלין זכות על־ידי זכאי וחובה על־ידי חייב.

28 על־פי יחזקאל ט: ד.

29 ישעיהו כח: י.

30 הקאדי.

31 צ״ל: לאומות; נראה שהושמטה האות תי״ו כדי ליצור חרוז: בעצמו־נאומו־לאומו.

32 היינו, ירגמו את היהודים (ראה לעיל, איגרת 88 הערה 17); על־פי ויקרא כה: טז.

33 משלי יא: ד.

34 היינו, אין אימת המושל על הקאדי.

35 היינו, קושטא; המושל הצעיר יצא לקושטא כדי לרכוש לו תומכים ב״שער העליון״.

36 צ״ל: מאויי.

37 תהלים קמ: ט.

38 על ידו; על־פי דהי״ב יז: ה.

39 נראה שיש כאן חזרה על המליצה ״אל־יתן ה׳ מאויי רשע״, ועל־כן היא באה בהשמטה.

40 ולאומים.

41 מליצה על־פי תהלים ב: א ויואל ב: י: רעשו — רע עשי

איגרת 91*

לאיש שברח והניח אשתו בירכתי בית

[עמ׳ 130] אנשי קדש, ראשי אלפי ישראל,[1] הם העומדים על הפקודים,[2] השרידים אשר ה׳ קורא,[3] רודפי צדק עם תורת אל בלבם,[4] ה׳ בם סיני בקדש,[5] שלומי, אמוני, מגיני ארץ מאוד נעלה,[6] ה״ה החכמים השלמים, הרבנים המצויינים על גרם המעלות להעלות נר מצוה ותורה,[7] אור הדרם זורח בעיר פ׳ יע״א, בשלום יחדיו,[8] ה׳ עליהם יחיו ארך ימים עולם ועד[9] אנס״ו. קהלא[10] קדישא, אבן הראשה[11] לכל דבר שבקדושה, חרושה על לוח לבם,[12] ה׳ בם סיני בקודש,[13] כל העדה כלה קדושים,[14] ק״ק שבעיר פ׳ יע״א, ועל ראשיהם מלמעלה,[14] עטרת תפארת לעמוסי בטן,[15] החכם השלם כמהר״ר נר׳, ואחריו כל ישרי לב,[16] ראשיה׳,[17] זקניהם, ומנהיגיהם וכל העוסקים עם הצבור לש״ש בשלום יחדו,[18] ה׳ עליהם יחיו, ארך ימים, עולם ועד[19] אנס״ו.

* ראה לעיל, עמ׳ 334–335.
1 שמות כב: ל ובמדבר א: טז.
2 במדבר ז: ב.
3 יואל ג: ה.
4 על־פי ישעיהו נא: א. ז.
5 תהלים סח: יח.
6 על־פי שמואל ב, כ: יט ותהלים מז: י.
7 על־פי משלי י: כג.
8 תהלים ד: לט.
9 ישעיהו לח: טז ותהלים כא: ה.
10 משמעות הסימן אינה ברורה.
11 זכריה ד: ז.
12 ירמיהו יז: א.
13 במדבר טז: ג.
14 על־פי יחזקאל א: כב.
15 על־פי נוסח ברכת־הלבנה: סנהדרין מב, ע״א.
16 תהלים צד: טו.
17 ראשיהם.
18 ראה לעיל, הערה 8.
19 ראה לעיל, הערה 9.

אחרי השלום אותותינו אלה בלכתם יל״כו[20] לשמיע במרום קדשם, על אודות האשה הכושית[21] גיטלי[22] מב״ת,[23] אשת ר׳ יחייא חמו,[24] המתגורר היום במחנה קדשכם, באה לפנינו צועקת מרה ודמעתה על לחיה,[25] אין לה מנחם,[26] על הבגידה שעשה לה בעלה הנז׳, שנשאת לו בויניציאה,[27] וילדה ממנו בת, וזה שמנה שנים שהניחה אלמנות חיות בלי משען ומשענה,[28] ולא עוד אלא שאכל מאתים דוקאטי שהכניסה לו במדודים,[29] ועבר על התנאים הכתובים בשטר הכתובה, כאשר עניכם[30] תחזינה משרים הטופס מעבר הדף, למען יכירו מעבדיו[31] זה של האיש, ונשא אשה אחרת אשר לא כדת, ומדי עברה, מצאתו נעול עם אשתו האחרת, והסתיר פניו ממנה ומבתה, כאילו לא ידעה מעולם. והפלינו הפלא ופלא ממעכ״ת, איך נשאו פניו[32] לאיש כזה בשומעכם צעקת נאקת האשה האנושה הנז׳, ולא נעשה עמו דבר על הדין ועל האמת,[33] אתמהא. ועתה עם היות כי האיש הלזה בגד בוגדים בגד,[34] גם בשליחות ירושלם מעשים אשר לא יעשו עשה,[35] ואת הישרה עקש,[36] עכ״ז אין לנו עסק כעת עמו, כי לכל זמן ועת לכל חפץ יבוא יומו,[37] אולם הנה שלחנו טופס הכתובה להראות עוותתו לעניה הזאת, והיה אם ירצה לקיים חיובו לבוא פה ירושלם עם אשתו זאת ובתם, מוטב, ואם לאו, יוציא ויתן כתובה ומזונות של שמנה שנים לה ולבתה, כי בנות ישראל אינם הפקר.[38]

20 הסימן בא כנראה לבטל את היו״ד; על־פי יחזקאל א: כא

21 אשה, שבעלה נטש אותה; על־פי במדבר יב: א. לפי חז״ל ״האשה הכושית״ היא ציפורה, ומשה בעלה פרש ממנה (ראה רש״י על הפסוק שם, ע״פ ספרי).

22 על־פי שמה הייתה האשה ממוצא אשכנזי ופירוש שמה: טובה.

23 מנשים באוהל תבורך; על־פי שופטים ה: כד.

24 על־פי שמו היה הבעל ממוצא מערבי, היינו, מצפון אפריקה. לפי האמור להלן באיגרת הוא היה שליח ירושלים (אין הוא נזכר אצל יערי, שלוחי א״י).

25 משמעות הסימן אינה ברורה.

26 על־פי איכה א: ב.

27 שם פגשה בו כנראה בעת שליחותו (ראה להלן: ״גם בשליחות ירושלים״ וכו׳).

28 היינו, ללא פרנסה; על־פי ישעיהו ג: א.

29 במזומנים (כנדוניה).

30 צ״ל: עיניכם.

31 מעלליו; על־פי איוב לד: כה.

32 משמעות הסימן אינה ברורה, ונראה כי היה צ״ל: פניכם.

33 על־פי אסתר ו: ג ואבות א: ח.

34 על־פי ישעיהו כד: טז.

35 על־פי בראשית כ: ט.

36 על־פי מיכה ג: ט.

37 קהלת ג: א ותהלים לז: יג; היינו, על המעילה שמעל בכספי השליחות יפרעו ממנו בהזדמנות אחרת.

38 על־פי יבמות יג, א.

ועליכם הכהנים חוב מוטל להכריחו באחד משני דרכים אלו הנז׳ לקיימו[39] **[עמ׳ 131]** עכ״פ, ותשובתם הרמה מהרה תצמח[40] עליהן, (ועליכם הכהנים חב מוטל להכריחו באחד משני דרכים אלו הנז׳ לקיימו). ולכן יחכה ה׳ לחננכם, וירום לרחמכם,[41] ישלח עזרכם מקדש ומציון יסעדכם,[42] ככל אות נפשכם, נפש ברכה תדושן,[43] וכנפש וחפץ דלי ציון, נאמני אהבתכם, דורשי שלומכם כל הימי׳,[44] חותמי׳[45] בסדר וכ׳.[46]

39 היינו, או שיחזור לחיות עם אישתו, או שישלם כתובתה ומזונותיה.
40 מליצה על־פי שמואל א, ז: יז וישעיהו נח: ח.
41 ישעיהו ל: יח.
42 על־פי תהלים כ: ג.
43 משלי יא: כה.
44 הימים.
45 חותמים.
46 המעתיק השמיט את התאריך והחתימות.

איגרת 92*

[עמ׳ 131] אנשי קדש, ראשי אלפי ישראל,[1] הם העומדים על הפקודים,השרידים אשר ה׳ קורא, רודפי צדק עם תורת אל בלבם, ה׳ בם סיני בקודש, שלומי אמוני, מגיני ארץ מאוד נעלה, ה״ה החכמים השלמים, הרבנים המצויינים, על גרם המעלות להעלות נר מצוה ותורה, אור הדרום זורח בעיר פ׳ יע״א, בשלום יחדיו, ה׳ עליכם יחיו, ארך ימים, עולם ועד אנס״ו.

אחרי שיח ורנה לפני שוכן מעונה בעד שלות חדות כסא יקרתכם, זאת אות מאתנו, צעירי הצאן, עמוסי התלאות, משמיעים קשט דברי אמת,[2] על אודות עיכוב ניכסי הנבון פ׳ יצ״ו,[3] שעכב הנבון פ׳ יצ״ו לחשבון קנס שעל אחיו הנבון פ׳ יצ״ו. ידעו נאמנה, שהנכסים הנז׳ הם של הנבון פ׳ הנז׳ לבדו, אין לאח׳ו הנז׳ חלק ונחלה בהם כלל. וזה נתברר בעדים כשרים. על כן אתאנו לחלות פני מעכ״ת להציל עשוק מיד עשקו על הדין ועל האמת ועל השלום,[4] ותנו כבוד לירושלם השוממה, אשר כהיום

* ראה לעיל, עמ׳ 335.
1 פתיחת האיגרת הזאת זהה לפתיחת האיגרת הקודמת (91). לציון המקורות השווה לשם.
2 משלי כב: כא.
3 יעקב שמו. ראה להלן, וכן איגרת 93, עמ׳ 131.
4 אבות א: יח.

הר׳ הפ׳ הנז׳ הטה שכמו לסבול[5] עול המסים אשר בעיר מרבים, ובחר להסתופף בה בחצרות בית אלהינו,[6] אעפ״י שאין קומץ ההכנסה משביע את יציאותיו,[7] ויהי מה, לקיום והעמדת המקום הקדוש הזה.

לכן למען ציון לא יחשו ולמען ירושלם לא ישקוטו,[8] עד הוציאם לאור {משפטם} נכסיו בשלמות, כי מלבד שאין לאחיו חלק בהם כנז׳, גם אין על הר׳ יעקב הנז׳ שום חיוב או ערבנות מצד הקנס הנז׳, והנה עוד חזון למועד,[9] כי מדי עבור אחיו במחנה קדשם יחדו למשפט יגשו,[10] ואז יקוב הדין את ההר,[11] כי מאן דשקלין ליה גלימיה בדינא ליזמיר וליזיל באורחא.[12] ומעתה אליכם הכהנים השלכנו ענין זה להוציאו לאורה למעננו ולמען ירושלים ע״ה כאמור. ובשכר זה הנה אלדינו זה[13] משמיע שלום, מבשר טוב, מצמיח שלום ישועה,[14] וכסא מעכ״ת ירום ונשא כנפשם הרמה והחכמה, מלאה דעת ויראת ה׳,[15] וכנפש וכ׳.[16]

5 על־פי בראשית מט: טו.
6 על־פי תהלים קלה: ב.
7 על־פי ברכות ג, ע״ב ועוד.
8 על פי ישעיהו סב: א.
9 חבקוק ב: ג.
10 על־פי ישעיהו מא: א ודברים כה: א.
11 יבמות צב, ע״א, ועוד.
12 על־פי סנהדרין ז,ע״א; כי מי שלוקחים ממנו את גלימתו על־פי דין יזמר וילך בדרך (היינו, אין לאדם להצטער על מה שהוא מפסיד על־פי דין וצדק).
13 ישעיהו כה: ט.
14 על־פי ישעיהו נב: ז.
15 על־פי ישעיהו יא: ב.
16 המעתיק השמיט את מליצות הסיום ואת החתימות.

איגרת 93*

עוד אחרת למי שעכבו נכסיו

הקול קול יעקב[1] מר צורח בשומעו דברי פ׳, שעמד הוא ושני עדים כשרים בפני ב״ד[2] הצדק, והעידו, שהבגד משי שעכב פ׳ בעבור הקנס שיש על אחיו ה״ר ישועה הם של פ׳ לבדו, ואין לאחיו הנז׳ שום חלק ונחלה בהם כלל, ועל זה צועק במר, מאחר

* ראה לעיל, עמ׳ 335.
1 בראשית כז: כב; הסימן על השם יעקב בא לרמוז לשם המתלונן.
2 בית דין.

שקבלו העדות הנז׳, למה יעכב פ׳ נכסיו על לא חמס זה קרוב לשנה [עמ׳ 132] א׳, ועליו אין שום חיוב ערבנות בענין זה. והנה באמת נפלינו מאד הפלא ופלא, כי לא יעשה כן בבית דינכם הצדק, כי קנסא לקנסא לא קנסינן,[3] וע״ז גמר אומר לשים לדרך פעמיו, לרדת למצרים להציל נכסיו המעוכבים שלא כדין. ולשכך חרון אפו, וגם שלא יפזר הוצאה רבה בהליכה והובאה, אתאנו לחלות פני מעכ״ת, יצילו עשוק מיד עושקו על הדין ועל האמת ועל השלום,[4] כי זה האיש הטה שכמו לסבול עול העיר, ויהי למס עובד מרבים,[5] ואין לנו כיוצא בו בכל פורעי מסים וארנוניות, לכן נא, לשון בקשה, נדרשה מפאת מעכ״ת להוציא נכסיו המעוכבים מיד פ׳ משלם עכ״פ, ולנו לחסד יחשב, ובשכר זה[6] וכ׳.

3 אין קונסים קנס על קנס.
4 אבות א: יח.
5 היינו, מן החשובים שבמשלמי המסים; על־פי בראשית מט: טו.
6 מליצות הסיום והחתימות הושמטו בידי המעתיק.

איגרת 95*

זה כתבתי לאיש ששלח רסן לשונו על לא חמס

[עמ׳ 133] יקר מחכמה ומכבוד, הנה הוא תפוס זהב וכסף,[1] וכל רוח אין בקרבו כי אם הסכלות והוללות לא מעט,[2] הרופא המבוהל כמר מדלי,[3] כי כל אח עקוב יעקוב בלי יעשה קמח,[4] תחת חטה יצא חוח.[5] לא בכח יגבר איש רובץ תחת משאו.[6] שאלו באבל וכן התמו,[7] מי האיש[8] הלזה, מה זה בן מה זה,[9] אשר שלח רסן לשונו לדבר

* ראה לעיל, עמ׳ 335.
1 חבקוק ב: יט
2 דהיינו, הנמען הוא איש עשיר אך טיפש והולל; על־פי קהלת א: יז.
3 דהיינו, אדם חסר חשיבות; על־פי ישעיהו מ: טו.
4 ירמיהו ט: ג והושע ח: ז.
5 איוב לא: מ.
6 שמואל א, ב: ט ושמות כג: ה.
7 על־פי שמואל ב, כ: יח.
8 משמעות הסימן אינה ברורה. אפשר שהוא נועד להדגיש שהאיש הוא הנמען; על־פי בראשית כד: סה.
9 שימוש אירוני בתואר ״מזה בן מזה״ (ברכות כח, ע״א), שפירושו כהן בן כהן אשר מזה את מי החטאת. כאן משתמע מן המלים: מיהו ומהו איש זה?

תועה על צדיק בדינו, עתק בחרופים ובגדופים, לא כאלה חלק יעקב,[10] וקללות נמרצות על לא חמס בכפי. אשר שלח ידו בשלומי,[11] מה לי ולך כי באת אלי להלחם בארשׁי?[12] אשר כתבתי מפני מחתו[13] להעיר חמתו על כל הנאצות שעשה עם הת״כ[14] לענותה, האוכל לשנות דבר מר למתוק מכל אשר צותה עלי? הלא לאמונה היה לך לשפוט ולומר, אם הסופר שכתב לשמך האגרת אוגרת ומסוכסכת ששלחת לי לשמי, אם היה כותב בהפך מאשר צוית עליו לכתוב, בודאי היית כועס עליו, אף כי לא היית נותן לו שכרו, מאחר ששינה דבריך. האם יש צר פתח או שביל לשפוך חמתי על הסופר ההוא? בלי ספק לא מחכמה עשית זאת כי אם מסכלות. הן אמת כי עלה יום נקם בלבי לקיים אל תען כסיל,[15] אמנם חשבתי דרכי על מה שאמרו חז״ל לחכימא ברמיזא ולשטיא בכורמיזא,[16] ובזה אקיים הפסוק השני: ענה כסיל כאולתו פן יהיה חכם בעיניו.[17] ע״כ באתי בשתי שורות להורות חסרון שכלו, וחרפתו על חיקו תשוב שכן אמרו חז״ל כל הפוסל במומו פוסל,[18] ואולי הוא כירבעם ן׳ נבט חוטא ומחטיא,[19] וקללת חנם לו תבא.[20] והנה באמת צדקו דברי חז״ל באמרם: טוב שברופאים לגיהנם![21] ואף דבריך ראוים ונראים {אליך} לאיש כמוך, רשעך אשר גרמת בפחזותך לכתוב אליך אשכלות מרורות,[22] אשר לא זממתי ולא עלה על לבי לעולם, כי כן משפטיך, אתה גרמת, ואני בתומי אלך שחוח לבקש מחילה וסליחה על דברי אלה, עקב היית[23] רוח אחרת עמו, נזם זהב, ובודאי הגמור לא עלי תלונותיו כי אם עצמו ממש גרמא בנזיקין,[24] כי עליו יאמר עיר פרוצה אין חומה, איש אשר אין מעצור לרוחו[25] ודין בזה לעין חכלילי פי המדבר יהודה מרעלי.[26]

10 שם הכותב; על־פי ירמיהו י: טז.
11 על־פי תהלים נה: כא.
12 על־פי שופטי יא: יב; ויש כאן משחק מלים בארצי־בארשי (וראה לעיל איגרת 3, הערה 101).
13 על־פי משלי יח: ז — ״פי כסיל מחתה לו״; ורוצה לומר שהנמען אויל.
14 פשר ראשי התיבות אינו ידוע לי.
15 משלי כו: ד.
16 מדרש משלי כב, טו; די לחכם ברמז אך לשוטה יש צורך באגרוף.
17 משלי כו: ה.
18 על־פי קידושין ע, ע״א.
19 אבות ה, יח.
20 משלי כו: ב.
21 קידושין פב, ע״ב.
22 דברים לב: לב.
23 צ״ל: הייתה: על פי במדבר יד: כד.
24 אין לנמען להתלונן על הכותב, כי הוא עצמו גרם לכל מה שנכתב אליו; על־פי ב״ק ס, ע״א
25 משלי כה: כח.
26 דין פיו האדום (״חכלילי״) של הנמען, הוא יהודה רפאל מרעלי, כדין עיר פרוצה ללא חומה; דהיינו, אין הוא חושב על מה שדוברות שפתיו. על הנמען ראה לעיל במבוא לאיגרות, הערה 87.

איגרת 96*

עין הארץ, המאיר לארץ ולדרים עליה[1] באור שכלו, דעת צלולה, צלותיה כיומא דאסתנא,[2] וברוח בינתו יפרק הרי המדע ככלכל וכדרדע,[3] וישבר סלעים,[4] לועי תורת חכם, בעוצם פלפולו ידיו רב לו, מהלל שמו ממרחקים, ובעומקה של הלכה ישר עמקים.

לאיש שיחזור מדרכיו הרעים.[5]

מכתבך קבלנו וששנו כעל כל הון לראות בטובת בחירתך אשר בחרת בחיים, ולהסיר ממך עקשות פה ולזות שפתים. הלא תבקש לך מנוח אשר ייטב לך,[6] ולא תרגז עוד, כי מי שלח ידו ביהודים אפילו להנאתם ולטובתם ונקה? הן אמת כי לא החרדנו עליך את כל **[עמ׳ 134]** החרדה הזאת משנאת אותך, כי מה עשית לנו? ולא מצאנו עולתה בך, אבל נדרשנו לשאלת תהלת קהלת כל חכמי א״י בחמלת ה׳ עליהם אשר באו כלם כאיש אחד על רזא דנא,[7] וכל העדה כלה קדושים,[8] איש ואיש יולד בה, כקטון כגדול, התחננו אלינו בתחנון ובתפלה, רץ לקראת רץ,[9] להציל אותם מפח יוקשים, ומי הוא אשר לא יחמול ולא ירחם על אחיו, כי יראה כי אזלת יד, גם כי יצעק וישוע. ועם אשר בחר ה׳, והעם הזה וכל איש ישראל לא נהיה ואתך נשב והשעה,[9א] כי אין לדיין אלא מה שעיניו רואות,[10] ואם צדקת מה תתן לנו, ומה מידך נקח ואין דברתך ודברת זולתך אלא לבעל הגמול.[11] ומעתה ראה ראינו כי הטבת לראות,[12] אם לא יחשכו הרואות בארובות,[13] ואל תשוב לכסלה כאשר עשית עד היום. כי אין אמת כי לא עלינו תלונותיך ועל זולתנו אשר רדפוך כי אם על מיעוט ידיעת הנהגתך עם בני התושבים אשר בעירך עיר הקדש, וזדון לבך אשר השיאך גם היום לעבור תכף ומיד על זכרון פינו ומאמרנו, לא לעזר ולא להועיל, כי אם לדעת רעתך כי רבה, וגם

* ראה לעיל, עמ׳ 336.

1 על פי ברכת יוצר בתפילת שחרית: ״המאיר לארץ ולדרים עליה ברחמים״ וכו׳.

2 דעתו צלולה כיום שנושבת בו רוח צפונית; עירובין סה, ע״א.

3 חכמים מפורסמים; מלכים א, ה: יא.

4 מלכים א, יט: יא — ״ורוח גדולה וחזק מפרק הרים ומשבר סלעים״.

5 נראה ששורה זו הוסיף המעתיק אחרי הפתיחה כדי להסביר את ענייניה של האיגרת.

6 על־פי רות ג: א.

7 רז זה: דניאל ב: יח.

8 במדבר טז: ג.

9 היינו, בקשות רבות הגיעונו; על־פי ירמיהו נא: לא.

9א לא נתברר לי משמעות המשפט.

10 סנהדרין ו, ע״ב; יעוד.

11 לה׳: היינו, אין טעם בנסיון הצדדים לשכנע את המוענים שהרי ה׳ יודע האמת.

12 ירמיהו א: יב.

13 על־פי קהלת יב: ג.

לחרפה. כ״כ כתבנו אשר כתבנו, ובמה איש אל אדוניו יתרצה אם הוא הוא דאפסיד אנפשיה?[14]

עתה אתה[15] אם תקיים כל מה שהבטחתנו מפי כתבך, ולא מהנזירות אשר נזרת, כי לא נעשה כראוי כאשר כוונת, ואינו מעלה ולא מוריד, רק מוצא שפתיך תשמור ועשית,[16] אל תפל דבר מכל אשר דברת,[17] ובזה תמצא חן ושכל טוב בעיני אל׳דים ובעינינו,[18] וחפץ ה׳ בידך יצליח[19] כיש את נפש[20] ונפש הדורכין לך דרך ישרה. {לזמן} ⩤ולמען⩥ תחיה אתה וביתך.[21]

14 אם הוא הוא הזיק לעצמו.
15 על־פי בראשית כו: כט.
16 דברים כג: כד.
17 אסתר ו: י.
18 על־פי משלי ג: ד.
19 על־פי ישעיהו נג: י.
20 צ״ל: נפשך.
21 על־פי דברים ל: יט.

איגרת 97*

תשובה לק״ק כי האיש נשככה חמתו ולא יעירו עוד חרון אפם[1]

יושבי על מדין, והולכים על דרך[2] סלולה לעלות בסולם המושכלות, לחזות בנועם ה׳ ולבקר בהיכלו,[3] היכל מלך, מלכו של עולם, במלאכתו ישבו על כסא ההוראה, לדעת לעות את יעף דבר,[4] מאירים ומזהירים כברקים, יפוצצו סלעי המחלקות[5] לקרב ולא לרחק, לישר הדורים, והמכשולות להרים, ממזרח וממערב, וממדבר הרים.[6] אחדש[7] ישגה וירבה, הן זאת לחלות פני מעכ״ת, נא אחינו אנשי גאולתנו,[8] אל

* ראה לעיל, עמ׳ 336.
1 על־פי אסתר ז: י ותהלים עח: לח; היינו, תשובה לקהילת ירושלים בעניין האדם עמו הסתכסכו (ראה לעיל, איגרת 96, עמ׳ 133–134) הלה מסכים להשלים, ואין מקום איפוא לרמוז עליו עוד. זוהי כותרת שנתן המעתיק לאיגרת.
2 על־פי שופטים ה: י.
3 תהלים כז: ג.
4 ישעיהו נ: ד.
5 על־פי ירמיהו כג: כט ושמואל א, כג: כח.
6 על־פי תהלים קז: ג; עה: ז.
7 צ״ל: אחד״ש — אחרי דרישת שלומו.
8 על־פי יחזקאל יא: טו.

תתנו יד להעלות עוד על שפת לשון אש המריבה,[9] אל תבערוהו בכל מושבותיכם,[10] כי מה בצע לעמוד תופסי התורה מערכה מול מערכה, והיו ללעג וקלס בפני עמי הארץ,[11] לומר; אלו ואלו צדקו במעניתם. כי לא ישמעו לקול מלחשים[12] להאמין, ותנו קץ ותכלה לחצי המריבות וחרבי פיפיות במכתב ועל פה.

שאון רגשת בזיונות לא ישמע עוד [עמ׳ 135] במחניכם, ואל נא יושת עלינו אשם בדברנו אלה, לרדוף בניב עטנו השלם.[13] ואם רב לכם, טובה חכמה כמנהג עירנו, ואל שדי יתנכם ויתננו לרחמים בעיני שובנו,[14] ואזננו תשמענה קול ה׳ משלם גמול לאויביו,[15] ויטע בין עמו ישראל אהבה ואחוה, שלום וריעות, והיו לאחדים בידו[16] ית׳, לעבדו שכם א׳,[17] כיש את נפשם הרמה והיקרה וכ׳.[18]

9 משחק מלים על־פי משמעותה הכפולה של המלה ״לשון״. מחד אפשר לפרש את המשפט: אל תעלו על שפתותיכם ולשונכם אש מריבה, אך אפשר גם: אל תעלו על שפתותיכם את לשון אש המריבה.
10 על־פי שמות לה: ג.
11 היינו, ערכאות של גויים שאליהם פנו שני הצדדים.
12 על־פי תהלים נח: ו.
13 צ״ל: השלום.
14 היינו, העות׳מאנים; על־פי בראשית מג: יד.
15 ישעיהו סו: ו.
16 על־פי יחזקאל לז: יז.
17 צפניה ג: ט.
18 הושמטו כאן כנראה מליצות נוספות עם החתימות והתאריך.

איגרת 98*

גבורי כח, עושי דברו,[1] עדת אבירים,[2] קדושים הנגשים אל ה׳[3], העומדים על הפקודים,[4] ששים ושמחים לעשות רצון קונם[5] בגופם ובממונם, פרנסי, יועצי, מנהיגי ק״ק ירושלם ע״ה ת״ו, ועטרותיהם בראשיהם,[6] החכמים השלמים יושבי על מדין,[7]

* ראה לעיל, עמ׳ 336.
1 תהלים קג: כ.
2 תהלים סח: לא.
3 שמות יט: כב.
4 במדבר ז: ב.
5 על־פי נוסח ברכת־הלבנה, סנהדרין מב, ע״א.
6 ברכות יז, ע״א.
7 שופטים ה: י.

מהם תצא תורה ואורה לכל העולם.[8] מכינים תבל בחכמתם,[9] יוכיחו במישור לענוי ארץ, מכים ארץ בשבט פיהם, צדק אזור מתנם, והאמונה אזור חלצם,[10] החכמים השלמים, הרבנים המצויינים נר״ו.

דברי קדשם כלהבות אש המאזרים חיל ביום קרב ומלחמה. אריה מי שאג מי לא ירא?[11] המה יביעון בפיהם, להיותינו מחוסרי אמנה בשלוח יד בחלק המפורש ללומדי התורה. אי לך ארץ[12] שכתב כזו שולח אליה ! אי לך קהל קדוש שכך נכתב אליהם ! אוי לענים[13] שכך ראו ! ואם באנו להשיב על דבריהם, אולי יצאו מהשורה ויתהפכו מהֿאבה[14] לשנאה, ואם כן כונתינו ח״ו,[15] רק שדבריהם כאש אוכלה עצור בעצמותינו נלאינו לכלכלם ולא נוכל.[16] כי חלילה לנו לעשות כזאת ולא דוכוותא,[17] שדעו לכם שכסף הת״ח לאנשים הנקובים בשמות אשר באו בכתובים,[18] כלם שלחנום ע״י החכם השלם הדיין המצויין כמה״ר נר״ו, וכתב קבלתם הלא המה בקושטנדינא[19] יע״א, ואחרות כמוסות {אתאנו} ⩽אתנו⩾,[20] ולא עכבנו רק הבא סתום לכולל,[21] ומעולם נהגתם לפרוע בהם פרעות,[22] כאשר כתוב וחתום בפנקס הק״ק שלנו, ובודאי ובודאי שאחד כזה ביד מעכ״ת מההכנסות, אלא שכיון שזה שלש שנים רעה[23] ששינו את תפקידם חבירי חברת א״י,[24] לזה לא העלו הדבר על זכרונם. והוציאו עלינו שם רע, ומפטרים בשפה[25] שיכתבו לח״ל ונהיה לבוז.[26] וה׳ יכפר בעד השומע ישמע והחדל יחדל[27] שהיה להם, מצד כי עם קדוש אנו לה׳ אלהינו, ומצד

8 על־פי ישעיהו ב: ג ובראשית רבה נה, ז.
9 ירמיהו י: יב.
10 על־פי ישעיהו יא: ד־ה.
11 צ״ל: ייראַ; עמוס ג: ח.
12 קהלת י: טז.
13 צ״ל: לעינים.
14 צ״ל: מאהבה; הנקודות רומזות לתיקון המעתיק.
15 היינו, לא זו הייתה כוונתינו.
16 על־פי ירמיהו כ: ט.
17 כמו זאת; וצ״ל: דכוותה.
18 ב״ליסטא״; רשימת מקבלי התרומות; על־פי במדבר א: יז; יא: כו.
19 בקושטא.
20 על־פי דברים לב: לד; המעתיק תיקן לאחר שהחליף אתֶנו באָתָנו — אָתָאנו.
21 היינו, מה שבא סתום לשם ירושלים ולא לבעלי התורה במפורש.
22 היינו, לקחת מכסף זה כל אימת שצריך; על־פי שופטים ה: ב.
23 אולי על־פי תהלים צ: טז — ״שנות ראינו רעה״.
24 זה שלש שנים שנתחלפו פקידי ארץ ישראל, ונראה שמדובר כאן בפקידים הקודמים.
25 על־פי תהלים כב: ח.
26 על־פי בראשית לח: כג.
27 ה׳ יסלח למי ששמע לדברי הלעז וחדל משום כך לשלוח תרומות; על־פי דהי״ב ל: יח ויחזקאל ג: כו.

האדמה אשר אנו עליה צבי היא לכל הארצות,[28] ועם שהאמת ירבה פלאות בדלי דלות משבט הנוגש עלינו, יום יום ידרושון,[29] מדוד והבא,[30] ולא [עמ׳ 136] נשאר בה רק דלת הארץ ועמלי תורה, בכך היא דרכה של תורה.[31] העבודה,[32] לא נכתב כתב כזה לכפר היושבים בה, עשרה עמי הארץ לבדם, ות״ל[33] פה עם דלותנו, השאיר לנו שריד ופלטה גדולה מסופרים, בחורים וזקנים יחדו, יודעי תורה ועוסקים בה לשמה, ומלאה הארץ דעה את ה׳, צדק ומשפט ילין בה.[34]

והנה כל הכח המסור ביד האשה הזאת, שלוחה כעת ליד מעכ״ת, יחדו למשפט יקרבו, יגשו אז ידברו,[35] אם על כל החומרות האלה שייך מודעא,[36] וגם לא הגיעה לכם שום הנאה תמורת השעבוד, וע״פ הדברים האלה ידונו ב״ד הצדק, הגם שאין אדם רואה חובה לעצמו,[37] וגם אנו בראותנו דברי קדשם נסכים עמהם, ובכל הדברים האלה וככל החזיון הזה, כתבנו לכל א׳ מהרבנים נ״ר, כדי שמציון תצא תורה ודבר ה׳ מירושלם.[38] ומאן דמבית דינא שקלי גלימא ליזמיר וליזיל באורחא,[39] ואין כוונתנו רק שיקוב ההר את הדין,[40] ובגזרתם מרגישים ארץ ומלואה, המה הזוכים, ומפיהם היא באה, ואין לדיין אלא מה שעיניו רואות,[41] וה׳ יורנו מדרכיו ונלכה באורחותיו[42] וכ׳.[43]

28 יחזקאל כ: ו.
29 מליצה אירונית על־פי ישעיהו נח: ב — ״ואותי יום יום ידרשון״.
30 רמז לגויים הנוגשים בישראל ולוקחים מהם את ממונם; על־פי שבח קמט, ע״ב. שם נדרשה המלה ״מדהבה״ בפסוק: ״איך שבת נוגש שבתה מדהבה״ (ישעיהו יד: ד) על־פי נוטריקון: שבתה אומה זו שאמרה מִדַּד וְהָבֵא (מדוד מעות ודינרי זהב והבא — רש״י).
31 העמלים בתורה מתוך דלות; ע״פ אבות ו, ד: ״כך היא דרכה של תורה פת במלח תאכל ומים במשורה תשתה״ וכו׳.
32 לשון שבועה: יבמות לב, ע״ב ועוד.
33 תהילה לאל.
34 ישעיהו יא: ט; א: כא; כל הפסקה הזו, מן המלים: ״מצד כי עם קדוש״ וכו׳, היא ציטוט ממכתבם של מנהיגי קהילת ירושלים המתארים את לימוד התורה בעיר על אף העוני.
35 על־פי ישעיהו מא: א.
36 צריך פירסום.
37 שבת קיט, ע״א.
38 ישעיהו ב: ג.
39 ראה לעיל, איגרת 92, הערה 12.
40 על־פי יבמות צב, ע״א, ועוד.
41 סנהדרין ו, ע״ב, ועוד.
42 ישעיהו ב: ג.
43 המעתיק השמיט את התאריך והחתימות.

איגרת 100*

לאיש שמערער על צואה

[עמ' 137] שרש היחס והמעלה, פרי צדיק, עץ חיים,[1] מטע ה' להתפאר,[2] מבטח כל קצוי ארץ,[3] רודף צדקה וחסד,[4] הגביר כביר אביר כח, עפייה שפיר ושגיא אנביה ורבו יתירה הוספת ביה,[5] הנבון ונעלה כה"ר, דעני ליעקב הוא יענה את שלומו,[6] ויט אליו חסד בעיני כל השרים, סרים[7] יהיו אל משמעתו כל הימים, חסד ואמת מן ינצרהו[8] וכסא כבוד ינחילהו[9] מעתה ועד עולם אמן.

מאחר עלות כל תפלה, כל תחנה, לפני שוכן מעונה, אלדי קדם יקדמנו ברכות טוב[10] כרצונו וכרצון אוהבי שמו. אותותנו אלה ילכו על אודות האשה האנושה וקשת רוח, הכבודה מ'[11] אסתר, נפשה מרה לה מכל צרי אל הלקח בעלה הנז',[12] ועל מאור עיניה כי איננו, ועל כי אין משגיח על ענייני',[13] כי שמענו אומרים[14] שקרובי בעלה מתנשאים לקחת נכסי בעלה ביד רמה בעש"ג,[15] וכן לא יעשה ליוצאי ירך יעקב,[16] לצאת משורת דת משה רבינו ח"ו, ותבכה ותתחנן להודיע צערה לרבים. ע"כ אתאנו לחלות פניו הקדושים, ישים עיני השגחתו עליה לטובה ככל צדקותיו, לפשר בינה ובין קרובי בעלה הראוים לירושה, ככל מה שיראה בעיני כת"ר. ואע"פ שעשתה מורשה לפ' על ענין זה, עכ"ז שמתה ⩤עוז⩥[17] מבטחה במעלתו, ועיניה תלויות כעיני שפחה על כת"ר, כי הוא עמוד אשר כל הארץ **([עמ' 138]** נכון עליו,[18] ומפליא

* ראה לעיל, עמ' 336.

1 משלי יא: ל.

2 על־פי ישעיהו סא: ג.

3 תהלים סה: ו.

4 משלי כא: כא.

5 ענפיו רבים ופריו רב וגדולה יתרה נוספה בו; על־פי דניאל ד: ט, לג.

6 על־פי תענית טז, ע"ב; רומז לשם הנמען.

7 משחק מלים: שרים — סרים.

8 תהלים סא: ח.

9 על־פי שמואל א, כ: ח.

10 תהלים כא: ד.

11 מרת.

12 על־פי שמואל א, ד: יט.

13 ענייניה.

14 על־פי בראשית לז: יז.

15 בערכאות של גויים.

16 מרמז לשם הנמען; על־פי בראשית לד: ז, ושמות א: ה.

17 תוספת המעתיק בין השיטין; לא נתבהר לי אם היה זה תיקון טעות או תוספת עצמאית של המעתיק.

18 על־פי שופטים טז: כו.

לעשות חסד ואמת עם כל המסתופף בצלו כי רב, כן ירבה וכן יפרוץ,[19] ולמען הקל עבודת מעשה הפשרה הנז׳ מעל כת״ר, עשתה מורשה לפ׳, אמנם ישועתה ממעכ״ת תצמח, להביא עניינה לידי גמר טוב, שייטב לה. ובטחנו בחסד עליון, לא יכון אדם ברשע[20] לעשות דבר גדול או קטן ע״י גויים בלתי רשות כת״ר יחיה לעד,[21] כי לא על חנם השליטו אלדי יעקב על כל ארץ מצרים,[22] כי אם לשבר מתלעות עול[23] ולשים העקוב למישור,[24] וזרוע רמה תשבר[25] כישר בעיני אלֹדים ואדם.[26]

לכן נא לשון בקשה, נדרשה מפאת פניו, להשכיל להטיב לעניה הזאת בענין הפשרה הנז׳, בענין נאות ככל האפשרות לקרב התועלת אליה, כי ראוי לרחם על עניה סוערה[27] כזאת, וישתדל מעכ״ת, להכתיב לה כל מיני פטורים שיצטרך מקרובי בעלה בכל חזוקי סופר, באופן שלא יגיע אליה שום ערעור מאליהם ובאי כחם בשום צד בעולם.

ומעתה אל מעכ״ת השלכנו יהב האלמנה העניה הזאת להוציא לאור משפטה. ובשכר זה הנה אלדינו זה עומד אחר כתלנו משגיח,[28] יגיה עליו אורו ויאר פניו אליו,[29] בבני חיי ומזוני[30] גם זרעו ימנה ער ועונה ער בחכמים ועונה בתלמידים,[31] מורים בישראל הוראות, ועיני המלך רואות נוראות בצדק[32] כנפשו וכ׳.[33]

19 שמות א: יב.
20 משלי יב: ג.
21 היינו, אדם שרוצה לפנות לערכאות של גויים חייב לקבל את רשות הנמען.
22 נראה כי מדובר כאן בצ׳לבי ורומז לשמו: יעקב. על־פי בראשית מה: כו.
23 על־פי איוב כט: יז — ״וְאַשַּׁבְרָה מְתַלְעוֹת עָוֶל״.
24 על־פי ישעיהו מ: ד.
25 איוב לח: טו.
26 על־פי במדבר כג: כז ומשלי ג: ד.
27 ישעיהו נד: יא
28 ראה לעיל, איגרת 65 הערה 68.
29 על־פי נוסח ברכת כהנים: במדבר ו: כה.
30 מו״ק כח, ע״א.
31 על־פי סנהדרין, פב, ע״א, ועוד.
32 על־פי שמואל ב, כג: ג ותהלים סה: ו.
33 המעתיק השמיט את התחימות והתאריך.

איגרת 101*

על ענין ירושה שמערערים עליה שיתפשרו

נחל נובע ומעין המתגבר,[1] ארי שבחבורה[2] בעוז ותעצומות חיילים מגבר,[3] עוקר הרים בפלפולו וסלעים משבר,[4] ציץ הזהב,[5] אור ישראל וקדושו, וראשו מגיע השמימה,[6] מוציא לאורה כל תעלומה,[7] ה״ה החכם כה״ר פ׳, יהי שמו לעולם,[8] וגם עד זקנה ושיבה בשובה ונחת ישב עולם לפני אל֯ים,[9] כסאו לעד יכון,[10] כירח יכון עולם[11] אמן.

אחרי עתרת החיים והשלום, שתים הנה חוברות,[12] לא יבצר מהם מעתה[13] ועד עולם, אמן. זאת אות מאתנו נאמני אהבתו לגלות אזן שומעת, כי מ׳[14] אסתר הנז׳ עשתה מורשה לפ׳, להתפשר עם קרובי בעלה הראוים לירושה, כפי מה שיראה בעיניו בין רב למעט, ולפי ששמענו כי מתנשאים לרדת בנכסי בעלה בחוזק יד ובכח עש״ג,[15] ע״כ כתבנו שורותים לפ׳, צדק יקבצם לרגלו,[16] להתפשר בדבר נאות ע״פ הפשרה שייטב לשתי כתות, או ע״פ התורה אשר יורו להם[17] בית דין הצדק אשר שם. ואם ימאנו וימרו פי מורה צדק, ישא ידו עליהם בסלוא דרבנן דלא מבע דמא,[18] עד דיציתו לדיינא.[19] גם אל השר נ״ר כתבנו וחלינו פניו,[20] אם יתנו כתף סוררת לבלתי

* ראה לעיל, עמ׳ 336–337.
1 משלי יח: ד.
2 שבת קיא, ע״ב, ועוד.
3 על־פי תהלים סח: לו וקהלת י: י.
4 על־פי מלכים א, יט: יא וסנהדרין כד, ע״א.
5 ויקרא ח: ט.
6 בראשית כח: יב.
7 על־פי איוב כח: יא.
8 תהלים עב: יז.
9 על־פי תהלים עא: יח; ישעיהו ל: טו; תהלים סא: ח.
10 משלי כט: יד.
11 תהלים פט: לח.
12 על־פי יחזקאל א: יא.
13 בראשית יא: ו.
14 מרת.
15 ערכאות של גויים.
16 על־פי ישעיהו מא: ב.
17 על־פי דברים יז: יא.
18 בשבט חכמים שאינו מוציא דם; על פי כתובות צא, ע״א. והכוונה לחרם ונידוי (ראה רש״י שם)
19 עד שיצייתו לדיין.
20 ראה לעיל, איגרת 100.

שמוע אל הוראת ב״ד, אז יצא יצא יעקב[21] לעזרת העניה הסוערה[22] הזאת להציל [עמ׳ 139] אותה מיד עושקיה, אשר ע״כ גם אל מעכ״ת נחלה פניו, יהיה לה מעיר לעזור[23] לקרב לה התועלת, כי בשלומה יהיה שלום לעיר אלדינו אשר ירדה פלאים,[24] ולחכימא ברמיזא.[25]

ע״כ יהיו דבריו עם פ׳ ועם המורשה, להשתדל בפשר דבר נאות כאמור ולהכתיב כתבי פטורים בכל חזוקי סופר, באופן שלא יגיע אליהם שום ערעור מהם ובאי כחם לעולם. ואנחנו לא נחשה מהעתיר אל ה׳, יעלהו גם עלה על גפי מרומי קרת,[26] קריה נאמנה,[27] בשמחות וגיל, ככל אות נפשו הטהורה, וכנפש וחפץ אחיו הנכספים לראות פניו כראות פני אלדים. החותמים וכ׳.[28]

21 הוא נמען האיגרת ההיא (ראה ההערה הקודמת); ע״פ בראשית כז: ל; כח: י.
22 ישעיהו נד: יא.
23 על־פי שמואל ב, יח: ג.
24 על־פי ירמיהו כט: ז ואיכה א: ט.
25 על פי מדרש משלי כב, טו: ״לחכימא ברמיזא, לשטיא בכורמיזא״. היינו, בכך שיעזרו לה לגבות את ירושתה יעזרו גם לקהילת ירושלים, כי יש סיכוי שהיא תוריש לקהילה את רכושה (ראה לעיל, עמ׳ 133–135).
26 על־פי משלי ט: ג.
27 ישעיהו א: כא.
28 המעתיק השמיט את החתימות.

איגרת 102*

כתב לשלוח תכריכין

זאת אומרת וחנה היא מדברת,[1] על מצוה רבה אשר העירונו מן השמים לזכות בה למעלתם, כי בודאי הגמור מגלגלין זכות ע״י זכאים.[2] רגלכם[3] ירבו כמותה בישראל, רודפי צדק,[4] מחזיקי בדק,[5] נודע בשערים שמם,[6] כי חפצי חסד אתם,[7] לכן גמרנו

* ראה לעיל, עמ׳ 337.
1 על־פי מלכים א, ג: כב ושמואל א, א: יג.
2 על־פי שבת לב, ע״א ועוד.
3 כך בכתב היד. אפשר שהכוונה למנהגם של יהודי מצרים לעלות לרגל לירושלים מדי שנה.
4 ישעיהו נא: א.
5 על־פי יחזקאל כז: ט.
6 על־פי משלי לא: כג.
7 על־פי מיכה ז: יח.

למנות למעלתכם גבאים גמורים לקבוץ על ידם כסף ושוה כסף, וכל איש אשר ידבנו לבו לגמול חסד עניי ההקדש וכל כיוצא בהם אשר פה ירושלם תוב"ב, כאשר כבוד יקחם לבית עולמם לקנות להם בולאשאש,[8] ולפרוע לשופט העיר[9] הקצבה הנהוג לקחת, הוא וסביביו,[10] כדי לתת רשיון בכתב רשום לקוברים,[11] וגם לפייס הקסאם,[12] כדי שלא יעכב על קבורתם, כי בעונות נתרבו הפזורים כעת מה שלא היה כן מימי קדם ושנים קדמוניות. ומחמת הצרות הסוערות על תושבי הארץ הלזו הנשמה,[13] אין לאל ידם לגמור ולצאת ידי חובתם עם העניים בעת פטירתם, ושוהים על הארץ מהבקר עד הערב, עד ישוטטו מבית לבית ומחצר לחצר, לגבות מכל איש ואשה, ועכ"ז אינו מספיק לחצי הפזור הנצטרך לנפטר, ומכ"ש[14] כשנפטרים שנים ביום א', וכדי בזיון למתים ולחיים. לכן נא עליכם הרבנים השלכנו המצוה הזאת להשתדל בה בכל מאמצי כח, לדרוש מכל איש ישראל, ברוך עמי מצרים,[15] במתק שפתותיכם להחזיק במצוה זו הבכור כבכורתו והצעיר כצעירתו,[16] ובטחנו בחסד עליון, נתון יתנו ולא ישיבו פניכם ריקם, ושכר מעלתכם עד שמים יגיע, וכל הנקבץ, כסף או תכריכין, ישלחוהו ליד פ'. ובשכר זה וכ'.[17]

8 bolsa; בספרדית שק גדול, כנראה שכאן הכוונה לתכריכים.
9 הקאדי של ירושלים.
10 עוזרי הקאדי ופקידיו.
11 ראה לעיל, עמ' 172.
12 הַקַסַּאם — הפקיד הממונה על חלוקת הירושות על פי החוק השרעי (ראה לעיל, עמ' 133–136).
13 יחזקאל לו: לה.
14 ומכל שכן.
15 ישעיהו יט: כה; מכאן ראיה לאן נשלחה האיגרת.
16 בראשית מג: לג.
17 המעתיק השמיט את תיאור השכר עם התאריך וחתימות המוענים.

איגרת 103*

כתב לחברה שישתדלו לשילוח תכריכין

[עמ' 140] אחרי עתרת שלום ואמת,[1] זאת אומרת וחנה היא מדברת,[2] על אודות מצוה וחסד שעושים עם המתים, הן רבים עתה עניים מרודים הבאים מקצוי

* ראה לעיל, עמ' 337.
1 על־פי ירמיהו לג: ו.
2 על פי מלכים א, ג: כב ושמואל א, א: יג.

ארץ וים רחוקים, לשמור את דרך עץ החיים,[3] להקבר בארצות החיים,[4] ואין להם די צרכי קבורה. ויד פרנסי הק״ק, היד כהה[5] מכמה הרפתקי ומלקי שעוברים עליהם, ותקצר נפשנו בעמל[6] עד הכן צרכי קבורתם, ופרעון כתב רשות השופט,[7] מלבד כמה פזורים זרים הנצרכים לתת למשרתי השופט, הבאים לראות את הנפטר, שאין לו על מה לסמוך.[8]

לכן נא לשון בקשה, נדרשה ממנו ככל צדקותיו, יגדיל חסדו ויאחז צדיק דרכו[9] במצוה הזאת כי רבה היא, יאסוף את חרפת העניים והאביונים, מה שידבנו לבו, לב טהור, יתננו ביד פ׳, ⩽כי⩾[10] קבל עליו לזכות את ישראל, לקבוץ די מתנת ידיהם, וחפץ ה׳ בידו יצלח,[11] ומידו יבאו כגשם לעניים וכמלקוש יורה ארץ[12] ולפי שידענו נאמנה, שמעלתו איש רב פעלים,[13] פועל צדק,[14] {חפצנו} ראשון הוא לכל דבר שבקדושה, לכן חפצנו צדקו במצוה הזאת, לתת מסת נדבת ידו, ולך תהיה צדקה[15] בכלל חבילי צדקותיו. ואנחנו לא נחשה מהעתיר לאלדי יעקב, ישלח עזרו מקדש ומציון יסעדהו, משמי קדשו יענהו,[16] ויעלהו גם עלה על גפי[17] וכ׳.[18]

3 בראשית ג: כד; כאן כינוי מליצי בלשון נקייה למוות.
4 על־פי תהלים קטז: ט ועל־פי כתובות קיא, ע״א, שם נדרש הפסוק ״ונתתי צבי בארץ חיים״ (יחזקאל כו: כ) לעניין מעלת הקבורה בא״י.
5 היד חלשה, על־פי מנחות לז, ע״א.
6 על־פי שופטים י: טז.
7 הקאדי; ראה לעיל, עמ׳ 171–172.
8 נראה כי מדובר כאן במנהגו של הקַסָּאם, שלא היה לו הצדקה (ראה לעיל עמ׳ 62).
9 איוב יז: ט.
10 נראה כי המעתיק חזר והשלים כאן מה שהשמיט.
11 ישעיהו נג: י.
12 על־פי הושע ו: ג.
13 שמואל ב, כג: כ.
14 תהלים טו: ב.
15 דברים כד: יג.
16 על־פי תהלים כ: ג, ז.
17 על־פי בראשית מו: ד ומשלי ט: ג
18 המעתיק השמיט את סיום המליצה: ״מרומי קרת״, יחד עם התאריך והחתימות.

איגרת 104*

כתב על איש שהשליכו אותו מהעיר שלא יניחו אותו לראותה עוד

אופן אחד בארץ וראשו מגיע השמימה,[1] לתורה ולתעודה,[2] גבור מזויין, הדיין המצויין, כמה״ר נ״ר.

אחרי עתרת השלום[3] זאת מאתנו נאמני אהבתו לשמיע במרום קדשו, איך הסכמנו לעכב מעלות פ׳ לירושלם, כי עבר על השבועה שהשביעוהו בקו׳,[4] שלא ישא את פ׳, וגם אסר איסר עליו[5] בנזירות, ועבר על שניהם, ונשאה במקום פ׳, כי במקום אחר לא הניחוהו, וגם שמביא עמו שתי שפחות.[6]

ע״כ כתבנו לחכמי פ׳ ופ׳, שיתרו בו בכח כל אות הברית לבלתי יעלה לירושלם, כי אין רצון הק״ק שידור איש כזה בירושלם, לכן גלינו אזן כת״ר, שאם יעבור ממחנה קדשו, יתרה בו ג״כ,[7] שלא יעלה, אפי׳ הוא לבדו, כ״ש עם ביתו, אשר על כן ⟨על⟩[8] משמרתו יעמוד, להשליכו אל ארץ אחרת,[9] בעצתו הנכונה אולי נחדל מבא בדמים כדי לגרשו ע״י האומות, וחפץ ה׳ בידו יצלח.[10] גם הנה ⟨זה⟩[11] ימים הודענו לכת״ר את רשעת פ׳, הרעיש העיר פ׳ ארבע מאות פרסה על ד׳ מאות פרסה, וגרם להם הפסד שלש מאות גרו׳, עד כי גורש מביניהם, וגם פה חשב להשחית ולבלע, ופער פיו לבלי חק[12] בחוצות ירושלם, במסירות רעות ודברים קשים ומרים לא נתנו להכתב, וה׳ יושב בציון,[13] הסכים עמנו, ושלחנו [עמ׳ 141] הממונים אל השופט, ופיזרו קרוב לסך כך וכך, וגרשו לאלתר מן הארץ, והנה שמענו מפי מגידי אמת, כי זדון לבו השיאו,[14] וגלה דעתו בכתב, כי עוד ישוב לשכון בארץ על אפינו ועל חמתנו. לכן אתאנו לחלות פני מעכ״ת, למען ציון לא יחשה ולמען ירושלם לא ישקוט,[15] עד

* ראה לעיל, עמ׳ 337–338.
1 יחזקאל א: טו ובראשית כח: יב.
2 ישעיהו ח: כ.
3 על־פי ירמיהו לג: ו.
4 בקושטא.
5 על־פי במדבר ל: ד.
6 בירושלים הייתה הסכמה שלא להביא שפחות (ראה לעיל עמ׳ 243).
7 גם כן.
8 נראה כי המעתיק חזר והשלים מה שהשמיט; על־פי חבקוק ב: א.
9 על־פי דברים כט: כז.
10 ישעיהו נג: י.
11 ראה לעיל, הערה 8.
12 על־פי ישעיהו ה: יד.
13 על־פי יואל ד: כא.
14 על־פי עובדיה ג.
15 על־פי ישעיהו סב: א.

שידחה אותו בשתי ידים אל ארץ ציה, וכי יחנן קולו, אל יאמן בו[16] וכ׳.[17] ובחסדי מעכ״ת בטחנו, בהגלות אותותנו אלה לפני כת״ר, לא יגורך רע,[18] כ״ש כי לא יתן יד לפושעים,[19] לשוב לטמא את הארץ שלא כרצוננו. ומעתה על מעכ״ת השלחנו יהב הארץ הלזו הנשמה,[20] להכין אותה ולסעדה[21] כמנהגו הטוב, ולהעביר גלולים מקרבה, אחר אשר עד כה עזרנו ה׳, שכפי רשעתו הלא מצער הוא הפיזור שעשו הממונים להשליכו מן הארץ, וזה מורה באצבע,[22] כי יד ה׳ {היתה} ⩽עשתה⩾ זאת, לבער מכרמו קוצים כסוחים.[23] ע״כ ראוי לכת״ר להדמות לקונו, והלכת בדרכיו,[24] כי האכזריות לאיש כזה הוא חסד. ורחמים על ישראל ועל רבנן. ואנחנו לא נחשה מהעתיר בעד חיי מלכא ובנוהי[25] ה׳ עליהם יחיו,[26] ככל אות נפשו וכ׳.[27]

16 משלי כו: כה.
17 נראה כי כאן השמיט המעתיק חלק מן האיגרת המקורית.
18 תהלים ה: ה.
19 על־פי נוסח תפילת נעילה: ״אתה נותן יד לפושעים״.
20 על־פי תהלים נה: כג ויחזקאל לו: לה.
21 ישעיהו ט: ו.
22 על־פי משלי ו: יג.
23 מליצה הרומזת לביעור החוטאים; על־פי ב״מ סג, ע״ב.
24 על־פי דברים יא: כב ורש״י שם.
25 בעד חיי המלך ובניו; על־פי עזרא ו: י.
26 ישעיהו לח: טז.
27 המעתיק השמיט את התאריך והחתימות.

כתבים מענין ההספקה והקופה

איגרת 107*

[עמ׳ 143] שורש היחס והמעלה, לשם ולתהלה, גדולה דעה,[1] יראת ה׳ היא אוצרו,[2] וקורא לו גודר פרץ[3] כפרץ וזרח זרח בחשך אור,[4] לעניי ירושלם פיזר נתן לאביונים,[5]

* ראה לעיל, עמ׳ 338.
1 ברכות לג, ע״א, ועוד.
2 ישעיהו לג: ו.
3 ישעיהו נח: יב.
4 תהלים קיב: ד; — יש כאן משחק מלים על־פי שמותיהם של בני יהודה, פרץ וזרח (בראשית מו: יב)
5 תהלים קיב: ט.

לחמו לחם אבירים ניתן, מימיו נאמנים,[6] הן גביר כביר כח לב לעשות צדקה,[7] להשביע נפש שוקקה,[8] לא נפלאת ממנו ולא רחוקה,[9] ה״ה פ׳, יהי אלדיו עמו ויעל[10] וכמו השחר עלה על כל תהלה,[11] ארך ימים עולם ועד[12] אמן.

מאחר עלות כל תפלה כל תחנה לפני שוכן מעונה, אלדי קדם[13] יקדמנו ברכות טוב,[14] זאת מאתנו דלי ציון, אוהבי שמו, לשמיע בקול תודה[15] על עשיית הנדבה הנהוגה במחנה קדשו להחיות רוח שפלים, ולהחיות לב נדכאים[16] של הבע״ת ועניי הקופה אשר פה ירושלם. וברכנוכם מבית ה׳, כי ידענו נאמנה, היות ברוך עמי מצרים,[17] כלם שוים לטובה להשכיל, להטיב, ולחונן ולכונן עיר האלדים סלה[18] בכל הפרטים, ירצה ה׳ פעלם, ויכפול שכרם, וכל משאלותיהם ימלא אמן. אמנם אליך השר ראוי להחזיק טובה עשר ידות עליהם, עקב היתה רוח אחרת עמו להחיות עם רב,[19] וארוחתם ארוחת תמיד[20] ערכת לפני הדלים האומללים הנז׳, ואכלו את חקם בלי הפסק, כאשר בראשונה היו נודדים ללחם איה,[21] זה מורה באצבע, כי יש בו ממדת קונו לחונן דלים,[22] ולהסיר חרפת רעב מעליהם, וינהלם בלחם תמיד[23] מממונו החביב, ומצפה לגבותו עד בא חדש האביב, אשר בו צומח יבול צדקת ק״ק מצרים ואגפיה יע״א,[24] וחוזר חלילה[25] לשמח נפשות עצובות, אשר היו נעים ונדים, כצאן אשר אין להם רועה.[26]

6 על־פי תהלים עח: כה וישעיהו לג: טז.
7 על־פי איוב לו: ה — ״הן אל כביר ולא ימאס כביר כח לב״.
8 על־פי תהלים קז: ט.
9 על־פי דברים ל: יא.
10 עזרא א: ג.
11 על־פי בראשית יט: טו ונחמיה ט: ה.
12 תהלים כא: ה.
13 על־פי דברים לג: כז.
14 על־פי תהלים כא: ד.
15 תהלים כו: ז.
16 ישעיהו נז: טו.
17 מרמז למקום הנמענים: ישעיהו יט: כה.
18 תהלים פז: ג.
19 במדבר יד: כד ובראשית נ: כ.
20 על־פי מלכים ב, כה: ל.
21 על־פי איוב טו: כג.
22 ראה לעיל, איגרת 104, הערה 24.
23 על־פי בראשית מז: יז.
24 המדובר בשיירת העולים לרגל שהייתה מגיעה לירושלים כל שנה בערב חג הפסח ומביאה עמה לירושלים את התרומות מקהילות מצרים.
25 היינו, מדי שנה.
26 מלכים א, כב: יז.

ישלם ה׳ פעלו,[27] וימלא חסרונו, והונו יברך מאה שערים,[28] יען וביען צדקת ה׳ עשה,[29] ועניו מרחם ומנחם, יעתר אל אלוה וירצהו,[30] ארך ימים ישביעהו, יראהו בישועתו[31] אמן. ועתה שר צבא ה׳[32] תחזקנה ידיו אמונה[33] לפקוח על עם דל בעין חמלתו, לגמור בעדם[34] בכל שנה, לעורר לבות בני אדם גם בני איש,[35] המתנדבים בעם[36] המצוה הזאת, לתת פריים בעתו,[37] וראה כי עמך הגוי הזה.[38] ושכר עושה ומעשה בידו,[39] ומלכי צדק מלך שלם נאמן לשלם שכר טוב בעמלו, תשלומי כפל במיטב הארץ,[40] וכסאו כימי שמים נכון יהיה[41] וכ׳.[42]

27 על־פי רות ב: יב.
28 על־פי בראשית כו: יב.
29 ויקרא כו: מג ודברים לג: כא.
30 איוב לג: כו.
31 על־פי תהלים צא: טז.
32 על־פי יהושע ה: יד־טו.
33 על־פי זכריה ח: ט ושמות יז: יב.
34 על־פי תהלים קלח: ח.
35 על־פי תהלים מט: ג.
36 שופטים ה: ט.
37 על־פי תהלים א: ג.
38 שמות לג: יג.
39 ראה לעיל, איגרת 43, הערה 37.
40 ראה לעיל, איגרת 5 הערות 166–167.
41 תהלים פט: ל.
42 המעתיק השמיט את התאריך והחתימות.

איגרת 108*

כתב מצד ת״ת כי רבו התלמידים

אחרי עתרת החיים והשלום, שתים הנה חוברות לא יבצר מהם,[1] אותותנו אלה[2] על אודות הנדבה הנהוגה לק״ק פ׳, לקיום והעמדת המצות הנהוגות בארץ הלזו הנשמה,[3] להחיות רוח שפלים,[4] ק״ף נפשות עניי הקופה, ולהחיות לב נדכאים[4] של

* ראה לעיל, עמ׳ 338.
1 על־פי יחזקאל א: יא ובראשית יא: ו.
2 על־פי שמות י: יא.
3 יחזקאל לו: לה.
4 ישעיהו נז: טו.

הבע״ת, ועשרה מלמדים של ת״ת, ופיזור הביקור חולים בשרופיש[5] ומעות ותרנגולים, אנו צריכים ל׳ גרו׳ בכל שבוע, כי אין נגרע מהם דבר,[6] כאשר כל זה הודענו למעלתו זה כמה פעמים.

וכראות הגבאים מחזיקי המצות הנז׳ כי ארכו הימים וגשמי נדבתם **[עמ׳ 144]** לא הגיע אליהם, רפו ידיהם מחמת כובד החוב שעלה לאלף גרו׳, וילאו למצוא הפתח,[7] וכמעט חסדם יעזובו[8] מתמוך בידי העניים, כי לא מצאה ידם לנהלם בלחם חקם,[9] עד שהפצרנו על פ׳ שיפנה מעסקיו, וללכת למצרים לעזרה, להודיע צער העניים הנז׳, ולהחיש נדבתם במנה ראויה להתכבד לפי צורך השעה. והנה כתבנו ג״כ[10] כתב מיוחד לפ׳ השר,[11] יתן מהודו על שלוחנו, הח׳[12] הנז׳, והוא יהיה לנו לפה[13] להחיש מעשה הצדקה, כי השעה צריכה לכך, ועכ״ז על מעלתו השלכנו יהב העניים הנז׳, להשתדל בכל מאמצי כחו בעשיית הנדבה, ולהעלות לנו משם מנה יפה, להחיות עם רב,[14] ושכרו עד שמים יגיע, כי יתן גמר טוב, לבלתי יתמהמה שלוחנו שם, כי אם למהר לשלחו, בכסף מלא ישוב בהר ה׳ יראה.[15] ובשכר זה, הנה אלדינו זה עומד אחר כתלנו משגיח[16] להניח ברכה באסמיו, וכל אשר יעשה יצליח,[17] ויזכה לראות נוראות בצדק בדק הבית[18] כזית רענן, ובצל שדי יתלונן[19] וכ׳.[20]

5 מיצי פירות (סירופ).
6 על־פי שמות ה: יא.
7 בראשית יט: יא.
8 על־פי יונה ב: ט.
9 על־פי בראשית מז: יז.
10 גם כן.
11 לא ברור מיהו.
12 החכם.
13 על־פי שמות ד: טז.
14 בראשית נ: כ.
15 בראשית כב: יד; כינוי לירושלים — הר המוריה.
16 ראה לעיל, איגרת 65, הערה 68.
17 תהלים א: ג.
18 על־פי תהלים סה: ו ומלכים ב, יב: ו.
19 תהלים צא: א.
20 המעתיק השמיט את החתימות והתאריך.

איגרת 109*

כתב מצד ת״ת כי רבו התלמידים

אחרי עתרת שלום ואמת,[1] אמת מארץ תצמח,[2] צמח צדקה,[3] זאת חקת התורה,[4] היא העולה על כל ברכה ותהלה,[5] תהלה לאלדינו, כי הרחיב את גבולנו[6] בתלמידים עשר מעלות שלחנות,[7] שם יתנו צדקות ה׳[8] לקיים כל העולם בהבל פיהם,[9] אשר עולה דרך ישר מול שער השמים,[10] כפלים לתושיה.[11] ונפשנו הומיה היא וסוערת, על כי אין לאל ידינו לתת לכסף מוצא,[12] לתת פרס לעשרה מלמדים, חמשה ועשרים גרו׳ לשנה לכל א׳ ואחד מהם, בין הכל מאתים וחמישים גרו׳ לשנה. פנה לבבנו ורוחנו נפעם, בראות שלושה תלמידים דוחקים עצמם ללמוד בספר א׳, מדלית אסיר[13] לקנות ספרים הרבה, להגדיל תורה, אשר ע״כ גלינו אזני כת״ר, אם יש את נפשכם להקים דגל התורה בתוככי ירושלם, אין זה כי אם בית אלדים,[14] יחפשו עולות כל נדיב לב,[15] אשר ידבנו לבו[16] להפריש מממונו החביב, לתת ספק לצורך הספקת מלמד א׳, כה תברכו את בני ישראל,[17] הנה שכרו אתו ופעולתו את אלדים,[18] ואם אין כח לאחד לחזק בדק שלחן אחד,[19] וארח לחברה עם פועלי צדק,[20] עם איש אחר,[21] כי טובים

* ראה לעיל, עמ׳ 338–339.
1 ירמיהו לג: ו.
2 תהלים פה: יב.
3 ירמיהו לג: טו.
4 במדבר יט: ב.
5 על־פי נחמיה ט: ה.
6 על־פי דברים יב: כ.
7 היינו, ישנם כעת בתלמוד תורה עשרה שולחנות (כיתות) של תלמידים; ״עשר מעלות״ — על־פי מלכים ב, כ: י, ושם כפשוטו — עשר מדרגות.
8 שופטים ה: יא.
9 על־פי שבת קיט, ע״ב.
10 ראו: לעיל, איגרת 12, הערה 34.
11 איוב יא: ו.
12 על־פי דברים כח: לב ואיוב כח: א.
13 מחוסר ממון.
14 בראשית כח: יז (וראה לעיל, הערה 10).
15 על־פי דהי״ב כט: לא.
16 שמות כה: ב.
17 במדבר ו: כג; הנקודה על המלה כה רומזת כנראה לסך עשרים וחמישה (כ״ה) גרוש.
18 על־פי ישעיהו סב: יא; מט: ד.
19 היינו, לשלם שכרו של מלמד אחד; על־פי מלכים ב, יב: ט.
20 על־פי איוב לד: ח, אך שם: ״וְאָרַח לחברה עם פעלי־אָוֶן״.
21 היינו, אם אין לו די כסף, ישתתף עם אחר בתשלום שכרו של מלמד אחד.

השנים וכ׳,[22] והחוט המשולש לא במהרה ינתק.[23] גם יתנו לכ לקנות קצת ספרים, חומשים וכד׳, ספרים וסדורים של תפלה, ובזה יהיו סבה להגדיל תורה ולהאדירה.[24] גם יודע למעכ״ת, כי נהרסו שלשה בתי מדרשות מרוב ימים, ופיזור הבנין[25] הוא רב ועצום, כי אין אנו רשאים לבנות אפי׳ אבן אחת בלתי רשות השר[26] והשופט[27] וראש הבנאים[28] הממונה על ככה מאת המלך, מה שאין כן בכל גלילות הגולה, ועל זאת אוכלים אותנו בכל פה,[29] ובפרט כשהבנין הוא במקום קדוש, קבר פתוח גרונם.[30] ומלבד צורך בנין המדרשות הנז׳. אין יום שאין אנו צריכים לחזק כמה בדקי, סדקי, כותלי רעועים אשר בת״ת, לכן נא לשון בקשה, כל א׳ ואחד מנדיבי עם יאחז צדיק דרכו[31] להחזיק במצות הנז׳, איש לפי מהללו.[32] ומלכי צדק מלך שלם נאמן לשלם שכר טוב בעמלו של כל א׳ וא׳,[33] המישרים אורחותם[34] לרומם בית אלדינו,[35] ואנחנו לא נחשה מהעתיר לפני שוכן ציון, ישלח עזרתכם מקדש[36] וכ׳.[37]

22 טובים השניים מן האחד — קהלת ד: ט.
23 קהלת ד: יב.
24 על־פי ישעיהו מב: כא.
25 היינו, ההוצאות לבנייתם מחדש.
26 מושל ירושלים.
27 הקאדי.
28 המְעַמַאר בָּאשי, הבנאי הראשי, וראה כהן, יהודים, עמ׳ 86–87, 91, 206, 216.
29 על־פי ישעיהו ט: יא.
30 תהלים ה: י.
31 איוב יז: ט.
32 משלי כז: כא.
33 ראה לעיל, איגרת 5, הערות 166–167.
34 משלי ט: טו.
35 על־פי עזרא ט: ט.
36 על־פי תהלים כ: ג.
37 המעתיק השמיט את הסיום.

איגרת 111*

[עמ׳ 145] נזם זהב וכתם אופיר,[1] עפייה שפיר[2] דגמיר וסביר,[3] הוא המשביר בר, כי בר לקחו,[4] והריחו ביראת ה׳,[5] ה״ה החכם פ׳, יהי שלום בחילו ובהיכלו כלו ככוד,[6] כסאו לעד יכון,[7] כירח יכון,[8] והוא מרומים ישכון,[9] עד נקדמה פניו בתודה, בזמירות נריע לו,[10] גיל יגיל באהלו, אהל בל יצען, בל יסע יתדותיו לנצח,[11] כחום צח עלי אור, הולך ואור כאור נוגה[12] אמן.

הן זאת לשמיע במרום קדשו, צער וסער של הבע״ת ועניי הקופה, אשר בארץ הלזו הנשמה,[13] הלכו שחוח, עטופים ברעב, מחמת כי חבל הכסף נרתק ונתק,[14] כי כשל כח הפרנסים מתת להם הספקתם בעתם, כאשר כבר עשוהו עד היום. איום ונורא עלה עליהם סך הלואתם כך וכך,[15] מלבד הריוח[16] הנמשך מהם, וילאו למצא הפתח,[17] ותעל שועת הענים הנז׳ למרום.[18] ונאמר, את מי נשלח, ומי ילך[19] להגיד צרתם לק״ק מצרים, למען יזכרו וישובו להחיות עם רב[20] במצות נדבתם הנהוגה? והנה אין גם א׳ ערב אל לבו לרדת למצרים לעזרה, כי לא נעלם מכאובם, אשר הגיע אליהם מחמת ארס נחש הנחושת,[21] לא תקום פעמים צרה.[22] ויהי כראותנו הצרה

* ראה לעיל, עמ׳ 339.

1 על־פי משלי כה: יב ותהלים מה: י.

2 ענפיו יפים; על־פי דניאל ד: ט.

3 לומד וסובר; כינוי לתלמיד חכם ע״פ הוריות ב, ע״ב (וראה רש״י שם).

4 על־פי בראשית מב: ד, ו: יש כאן משחק מלים בר (תבואה) — בר (טהור), ואפשר שיש כאן רמז למצרים — מקום הנמען.

5 ישעיהו יא: ג.

6 על־פי תהלים קכב: ז; כט: ט.

7 משלי כט: יד.

8 תהלים פט: לח.

9 ישעיהו לג: טז.

10 תהלים צב: ב.

11 על־פי משלי כג: כד וישעיהו לג: כ.

12 על־פי ישעיהו יח: ד ומשלי ד: יח.

13 יחזקאל לו: לה.

14 על־פי קהלת יב: ו.

15 המעתיק השמיט את הסכום המדוייק, כדי שאפשר יהיה להשתמש באיגרת בהזדמנויות אחרות.

16 הריבית.

17 בראשית יט: יא.

18 על־פי שמות ב: כג.

19 על־פי ישעיהו ו: יח.

20 בראשית נ: כ.

21 נראה כי המדובר במגפה כלשהי (ראה במדבר כא: ו־ט).

22 נחום א: ט.

פנים ואחור,[23] חתרנו לבקש רחמים על הענים הנז׳, ונאמר, נלכה נא אל הגדולים,[24] המגדילים לעשות חסד אל כל היום,[25] כי אין לנו שלוחים טובים מהם להשתדל במצוה זו כי רבה היא, להחיות [עמ׳ 146] רוח שפלים ואומללים,[26] אשר נשארו כצאן אשר אין להם רועה.[27] ועתה רועה ישראל האזינה,[28] ואל ימעט תלאות העניים הנז׳ לפני כת״ר, וככל צדקותיו יצא נא, כי עת לחננה,[29] לעזרת ה׳ בגבורים,[30] ובעצתו הנכונה יגזור אומר, להביא ענין הנדבה לידי גמר, ובטחנו בחסד עליון אחרי דברו לא ישנו,[31] באשר דבר מלך שלטון,[32] ולך תהיה צדקה.[33]

והנה יחדנו כתב גם אל האדון אבי עד שר שלום,[34] וחלינו פניו על ענין זה, לכן נא יהיו דברי מעכ״ת עמו להביא הענין לידי גמר טוב, וחפץ ה׳ בידו יצלח.[35] ואנחנו לא נחשה מהעתיר לפני שוכן ציון, ימים על ימי מלך יוסיף,[36] וכסאו כימי שמים נכון,[37] כנפשו החכמה והרמה, המלאה דעת ויראת ה׳.[38]

23 על־פי דהי״א יט: י.
24 על־פי ירמיהו ה: ה.
25 על־פי תהלים נב: ג.
26 על־פי ישעיהו נז: טו.
27 מלכים א, כב: יז.
28 תהלים פ: ב.
29 תהלים קב: יד.
30 שופטים ה: כג.
31 על־פי איוב כט: כב.
32 קהלת ח: ד.
33 דברים כד: יג.
34 ישעיהו ט: ה; לא ברור למי הכוונה.
35 ירמיהו נג: י.
36 על־פי תהלים סא: ז.
37 תהלים פט: ל.
38 על־פי ישעיהו יא: ב.

איגרת 112*

לקבוע ישיבה

אחרי כי הרבתה נפשנו לשפוך שיחה ותחנה לפני שוכן מעונה במקום לא זזה שכינה,[1] יעמיד, יתמיד, יצמיד צמיד בפתיל שלות חדות מעוזו,[2] וכל

* ראה לעיל, עמ׳ 339.
1 ראה לעיל, איגרת 12, הערה 34.
2 על־פי במדבר יט: טו ונחמיה ח: י.

אשר יעשה יצליח,[3] ויט אליו חסד בעיני השרים,[4] סרים יהיו אל משמעתו אמן.

זאת עולה מן המדבר, מקוטרת חן ולבונה,[5] בהודאות ותושבחו׳[6] לאלדי הרוחות,[7] כי שמעה ציון, ותשמח בנות ירושלם,[8] כי העיר ה׳ ממרום קדשו את רוחו,[9] רוח טהורה, ונדבה אותו להקים דגל התורה, ולהחזיק במעוזו, ולהגדילו ולהאדירו,[10] והיה אדירו ממנו[11] באהלי שם ועבר,[12] ה״ה ההסגר אשר קבע פ׳, ללמוד בו סתרי תורה וזולתה, עסק התורה יומם ולילה, לילה כיום יאיר,[13] שבעת ימים לא ישבותו בקדושה ובטהרה.

ובחמלת ה׳ עלינו בא האות והמופת,[14] מבשר טוֹב, משמיע ישועה,[15] ואומר כי מעלתו נתן מהודו עלינו בחסדו הגדול, מממונו והונו, בודאי הגמור יש בו ממדת קונו,[16] קרוב לנשברי לב,[17] והיה סחרה ואתננה[18] להיות לו לצל על ראשו מגן וצנה,[19] ויזרח לו השמש,[20] נוצץ מבית מקדשנו, כי עץ חיים היא למחזקים בה,[21] ובודאי הגמור מאהבת ה׳ אותו זיכהו לכל הכבוד הזה, אשרהו בעולם הזה ובעולם הבא,[22] ועליו נאמר אחד היה אברהם.[23] ועל כן נועדנו, נוסדנו, נועצנו כלנו יחד לקרא בשם ה׳, פה אחד ולב אחד, בברכות לראש משביר ערוכות,[24] סמוכות תהיינה,

3 תהלים א: ג.
4 על־פי בראשית לט: כא; ויש כאן משחק מלים: שרים — סרים.
5 שיר השירים ג: ו.
6 ותושבחות.
7 על־פי במדבר כז: טו.
8 על־פי תהלים צז: ח.
9 על־פי עזרא א: ה.
10 על־פי ישעיהו כז: ה; מב: כא.
11 על־פי ירמיהו ל: כא.
12 כינוי לבתי־מדרשות; על־פי בראשית ט: כז ובראשית רבה סג, ו.
13 תהלים קלט: יב.
14 דברים יג: ג.
15 ישעיהו נב: ז. משמעות הנקודות מעל המלה ״טוב״ אינה ברורה.
16 ראה לעיל, איגרת 104, הערה 24.
17 תהלים לד: יט.
18 הכוונה לממון שהוא נותן לקהילת ירושלים (על־פי ישעיהו כג: יח — ״והיה סחרה ואתננה קדש לה׳... כי ליושבים לפני ה׳ יהיה סחרה לאכל לשבעה...״).
19 היינו, הממון שהוא נותן לירושלים יגן עליו בשעת צרה; על־פי יונה ד: ו ויחזקאל לט: ט.
20 בראשית לב: לב.
21 משלי ג: יח; צ״ל: למחזיקים.
22 על־פי אבות ד, א.
23 יחזקאל לג: כד; יש כאן בוודאי רמז לשם הנמען.
24 על־פי משלי יא: כו.

תסובינה על ראשו ועל כל אשר לו מסביב, כשתילי זתים[25] **סביב לשלחנו,**[26] **שלחן מלכים, כי שומע אל אביונים ה׳**[27] **ישמע מהיכלו קולנו,**[28] **קול תפלה דלא פסיק מפינו, אורך ימים ישביעהו,**[29] **וכסא כבוד ינחילהו,**[30] **משמי קדשו יענהו.**[31]

25 צ״ל: זיתים.
26 על־פי תהלים קכח: ג.
27 תהלים סט: לד.
28 על־פי תהלים יח: ז.
29 על־פי תהלים צא: טז.
30 על־פי שמואל א, ב: ח.
31 על־פי תהלים כ: ז.

איגרת 117*

על ענין ההספקה והקופה

[עמ׳ 150] אותותנו אלה לשמיע מקצת התלאה, אשר מצאה ורבצה בעיר אלֶדינו,[1] מאז משל הצר הצורר פ׳, לא הניח מדה טובה לישראל, מחמת העניות שסיבב על ישראל ועל רבנן, בעלי הישיבות ועניי הקופה, עד כי נכרת הספקתם וקופתם, מרוב עשוקים שהיו פרנסי העיר ממנו,[2] וגם ידעו ושמעו מצרים יע״א במכאובם, נדבה רוחם, רוח חן ותחנונים,[3] להחזיק במעוזם של שתי מצות הנז׳,[4] ותבא כתב בשורה זו מאת פ׳,[5] וישמחו העניים, כי ישתוקו מסערם, כי ראה ה׳ בעניים,[6] ויתן אותם לרחמים לפני ק״ק מצרים.[7]

גם אנחנו יגענו ומצאנו קצת אנשי חיל, יחזקו למו מנת הספקת וקופתם על סמך נדבת ברוך עמי מצרים,[8] ויתנו יד כיד המלך, חבל הכסף לא נרתק[9] מאז, כך[10] גרו׳

* ראה לעיל, עמ׳ 339–340.
1 על־פי שמות י: יא; יח: ח.
2 היינו, בגלל העושק שעשק אותם המושל לא נשאר בידם מאומה לתלמידי חכמים ועניים
3 זכריה יב: י.
4 היינו, פרנסת תלמידי חכמים ופרנסות עניי ההקדש.
5 הנמען.
6 על־פי בראשית כט: לב.
7 היינו, קהילות מצרים הבטיחו לספק כסף לצרכים אלה; על־פי תהלים קו: מ.
8 ישעיהו יט: כה.
9 היינו, לא פסק; על־פי קהלת יב: ו.
10 הסכום המדוייק הושמט.

לשבוע, וכי אמרו באו חשבון,[11] נמצא שיש להם לקבל ת״ש גרו׳,[12] והרבה פעמים שלחו אומר לגבאי פ׳,[13] שייטיב להם הסך, ולא מלאו הימים, באופן שחדלו מתקם ודבשם[14] גם הם, רפו ידיהם, כי חש כחם.[15] וכראותנו צרת העניים וטענת המחזיקים חזקה, חלינו פניהם, יוסיפו אומץ עד נשלחה כתבים, ונראה מה בפיהם,[16] ויאותו האנשים ושבו לאיתנם.[17] ונשלח ספרים ע״י רץ, בכוונה מכוונת להרויח מעל פ׳[18] טרחא יתירא מרדת עד מצרים, יען כי תמול בא ממנה ומקושט׳,[19] ועשה והצליח,[20] ירצה ה׳ פעלו, ובשוב הרץ בתשובתם הרמתה,[21] לא נתקררה דעת המחזיקים, באופן שסוף סוף הוכרח פ׳ לצאת ממחיצתו, למצוא מרגוע לעניים הנז׳, ומרפא וארוכה לארוחתם.[22]

לכן אתאנו לחלות פניו ככל צדקותיו, יהיה לנו מעיר לעזור,[23] למצוא מזור לשבר הסך הנז׳,[24] ויהיו דברי דוד הראשונים לעשות צדקה ומשפט[25] כי עת לחננה,[26] לעשות כעת נדבה טובה ורחבה, שיתפרע ממנה הת״ש[27] גרו׳ משלם, ולשלם נדרם גם על העתיד, לעשות נדבה חשובה בכל שנה, באופן שממנה ומיתר הקדשות ושכירות בתים וכיוצא יצא לחם העניים והבע״ת, ולא ירגזו עוד על העתיד. וזה חסדו מכל חסדי דוד הנאמנים,[28] שיזדרז לעשות, להחיש מעשה הצדקה לפרעון הסך הנז׳, היותר מהר שאפשר, למען תחזקנה ידי המחזיקים, ולמען ישוב בהר ה׳ יראה[29] החכם הנז׳ קל מהרה, להגין על העיר הזאת,[30] כי הוא הודה, הוא זיוה

11 הבה ונערוך חשבון; על־פי במדבר כא: כז.
12 היינו, שבע מאות גרוש.
13 לא ברור אם לגבאים בירושלים או לגבאים במצרים.
14 על־פי שופטים ט: יא.
15 יש כאן רמיזה לסכום החוב: תש כוחם — ת״ש (700).
16 הנמענים.
17 היינו, המשיכו לספק ממון לתלמידים ולעניים; על־פי בראשית לד: כד ושמות יד: כז.
18 השליח.
19 ומקושטא.
20 על־פי דהי״ב לא: כז.
21 מליצה על־פי שמואל א, ז: יז.
22 משחק מלים: ארוחה — ארוכה; היינו, למצא ממון לפרנסתם.
23 שמואל ב, יח: ג.
24 היינו, שבע־מאות גרוש (ראה לעיל, הערה 12).
25 על־פי דהי״ב כט: כט ובראשית יח: יט; יש כאן רמיזה לשם הנמען.
26 תהלים קב: יד.
27 ראה לעיל, הערה 12.
28 ישעיהו נה: ג; רומז לשם הנמען.
29 ראה לעיל, איגרת 108, הערה 15.
30 על־פי ישעיהו לז: לה.

והדרה.[31] ובטחנו בו שכן יעשה, גם יכול יוכל,[32] וחפץ ה׳ בידו יצלח,[33] ואנחנו לא נחשה מהעתיר אל ה׳, יהי דוד לכל דרכיו משכיל,[34] וה׳ עמו לגדלו ולרוממו בבני חיי ומזוני[35] וכ׳.[36]

31 על־פי בראשית רבה סח, ו: ״בזמן שהצדיק בעיר הוא זיוה הוא הדרה״.
32 על־פי שמואל א, כו:כה.
33 ישעיהו נג:י.
34 שמואל א, יח: יד; רומז לשם הנמען.
35 על־פי מו״ק כח, ע״א.
36 המעתיק השמיט את התאריך והחתימות.

איגרת 118*

על אודות הפקדונות[1] שלא ישלחו אותם פן ימשך נזק

האיתנים מוסדי ארץ, אנשי קדש,[2] בחירי סגולה, העומדים בפרץ,[3] המה הגבורים, האבירים, אדירים, ששים ושמחים לעשות רצון קוניהם.[4] גבורי כח לשמוע קול דברו,[5] חשים ואצים לכל דבר מצוה, [עמ׳ 151] ראשונים לכל דבר שבקדושה, אבן הראשה,[6] ראשי אלפי ישראל,[7] המה נדיבי עם אלֹדי אברהם,[8] אחינו אנשי גאולתנו,[9] צבאות ה׳, קהלות הקדש אשר במצרים, ובראשם השרים, הטפסרים, פרנסים, ויועצים, מנהיגי, ראשי עם, העוסקים עם הצבור לש״ש, ועטרותיהם בראשיהם,[10]

* ראה לעיל, עמ׳ 340.
1 לשון נקייה לנפטרים (והשווה: ״בידך אפקיד רוחי״ — תהלים לא: ו).
2 מיכה ו: ב ושמות כב: ל.
3 על־פי יחזקאל כב: ל.
4 נוסח ברכת הלבנה; סנהדרין מב, ע״א.
5 על־פי תהלים קג: כ.
6 זכריה ד: ז.
7 במדבר א: טו.
8 על־פי תהלים מז: י.
9 על־פי יחזקאל יא: טו.
10 ברכות יז, ע״א.

החכמים מצדיקי הרבים ככוכבים,[11] ה׳ עליהם יחיו[12] לפני אלדים חיים עד העולם,[14] אתה ה׳ תשמרם, תעטרם, ירומו סלה.[13]

הן זאת מאת אחיכם האומללים, הדלים והשפלים, עם עני ואביון, בני ציון, שארית הפליטה אשר השאיר המלך, מלכו של עולם,[15] בירושלם, עמוסי התלאות במֹר אוֹת[16] הצובאות, ורבי המצוקות הדוחקות ונוגפות, צרות תכופות וגזרות קשות, ישנות גם חדשות, ומה גם בשנה הזאת אין ריוח בין הדבקים, ואנחנו נאנחים ונאנקים, עורגים ממעמקים, ואין עונה, ואין מקים, לולא ה׳ שהיה לנו, כמעט חיים בלעונו,[17] ונשאר חק עלינו לחפש אמתחות העברים, ולראות כל נכותם,[18] מפני חשש העצמות.[19] אנחנו במבוכה בעֹמק הבכה.[20]

ויהי כאשר צללו שערי ירושלם,[21] והנה שמועות יבהלונו, שהביאו עצמות, אז רעדה אחזתנו, וחבלי יולידה סבונו גם סבבונו,[22] לאמר, מה תהיה אחריתנו? אם יודע הדבר הרע הזה בין הגוים, גרש יגרשו כל היהודים ח״ו, ותבער אש הקצף בשערי בת ציון, וימס לבבנו בקרבנו, וכהו עינינו, לולא השוכן אחר כתלנו[23] אשר עזרנו, ועשה נסים מפורסמות עמנו ועם קדושים אשר בארץ המה[24] כעת תנצב״ה.

עתה היה היושב בשמים בנו לעד, כי בושנו מאד והכלימה כסתה פנינו[25] מחמת כתבינו זה, יען כי קצת העם יקשה עליהם הדבר הזה, הלא לאמונה כי אין אדם נתפס על צערו,[26] וצרתנו רבה ועצמה, ותעל משאת העיר השמימה,[27] ומה גם מי שהוא

11 דניאל יב: ג.
12 ישעיהו לח: טז; משמעות הסימן על המילה ״יחיו״ אינה ברורה.
13 תהלים קמ: ט.
14 תהלים קלג: ג.
15 ה׳: מגילה טו, ע״ב.
16 שמות לח: ח; הנקודות רומזות למליצה המפרידה את המלה ״מראות״ (לשון מַרְאָה) ל״מר־אות״ (לשון מרירות).
17 תהלים קכד: א־ג.
18 נכותם, על־פי מלכים ב, כ: יג: ״ויראם את כל בית נְכֹתֹה״ (— כל בית חמדתו כלומר כל הדברים שהיו לו — רד״ק).
19 כלומר, מפני החשש שהם מביאים עמם את עצמות קרוביהם.
20 תהלים פד: ז; הנקודות רומזות כנראה לעמק יהושפט.
21 נחמיה יג: יט.
22 על־פי הושע יג: יג ותהלים קיח: יא.
23 ראה לעיל איגרת 65, הערה 68.
24 תהלים טז: ג; כאן הכוונה למתים הטמונים בארץ.
25 על־פי ירמיהו ט: יח; נא: נא
26 ב״ב טז, ע״ב.
27 על־פי שופטים כ: מ.

בידי אדונים קשים,[28] ומי שנגע יראת אלדים בלבו, יחוס ויחמול עלינו. לכן אחינו, אל יושת עלינו חטאת,[29] כי ידענו, כי צר להם בצרתנו, ולבם יחוש למכאובנו, שאלתנו ובקשתנו להסכים עמנו, כאשר הסכמנו כלנו כאחד, ששום בר ישראל איש ואשה, גדול או קטון, לא יעלה עוד עצמות ממחנה קדשם, ולא ממקום אחר, מהיום עד כך[30] שנים. וכל מי שיעבור, לי מחיה סלוא דרבנן דלא מבע דמא,[31] ומלבד זה כי בני החברה[32] נשבעו על התורה לעבודת השי״ת,[33] לבלתי יגעו וישלחו בהם יד. ולכן גם מעכ״ת יאשרו בחזקו הדבר[34] במסמרים בל ימוט,[35] כי קיום והעמדת ירושלם לבם חפץ. ובשכר וכ׳.[36]

28 על־פי ישעיהו יט: ד.
29 על־פי במדבר יב: יא.
30 המעתיק השמיט את הזמן המדוייק.
31 ראה לעיל, איגרת 101, הערה 18.
32 חברא קדישא.
33 השם יתברך.
34 את ההסכמה.
35 על־פי ישעיהו מא: ז.
36 המעתיק השמיט את המליצית המתארות את שכר הנמענים, יחד עם התאריך והחתימות.

איגרת 119*

אותותנו אלה בלכתם ילכו הלוך ובכה,[1] על כי כשלה ירושלם ואין מעמד, מחמת הצרות הסוערות עליה יום יום, מרגשת פועלי און.[2] השר שואל והשופט בשלום,[3] כלם לדמים יארובו,[4] ויאכלו את ישראל בכל פה[5] כך[6] גרו׳ מתשרי עד כ״ה בכסלו. בכ״ו בכסלו העלילות עלילות, ויהי הקשר אמיץ[7] ביניהם לבלתי השאיר בירושלם

* ראה לעיל, עמ׳ 340–341.
1 על־פי שמות י: א; יחזקאל א: יז ותהלים קכו: ו
2 תהלים סד: ג.
3 מרמז למושל ירושלים ולקאדי; על־פי מיכה ז: ג.
4 מיכה ז: ב; וראה לעיל, איגרת 5, הערה 12.
5 ישעיהו ט: יא.
6 המעתיק השמיט את הסכום המדוייק.
7 שמואל ב, טו: יב.

רק מפקד מספר פורעי כרגא דמלכא[8], ויתר עם ה׳ אלה מארצו יצאו,[9] **[עמ׳ 152]** ופזרנו על הדבר הזה סך רב.

ויהי היום, שלח הצר[10] אדוני הארץ איש א׳ מאנשיו לשאול חמשים אמות בגד, ומצא אותנו עומדים להתפלל, ומתפללים תפלת שחרית, פתע פתאום הכה לשני יחידים מהק״ק מכה רבה, וכאשר הלכו חמשה ששה יחידים לצעוק לפני אדוני הארץ, גזר אומר להכות לכל א׳ וא׳ מאתים מגלובין, וארבעה אנשים עולים ויורדים בו,[11] ופעֹר לבלי חק,[12] והעליל עליהם לאמר, אתם הרימותם יד על האיש אשר לי והיה רוצה לכתוב עליהם שיגיל[13] בבית השופט, לחייבם הרג ואבדן ח״ו, עד שבכו התחננו לפניו, ואז גזר אומר לשים אותם במשמר מר, בלחם צר ומים לחץ,[14] ושאל שני אלפים גרו׳ לפדיון נפשם. ואחר עמל וטורח פייסנו לשר ולכל סביביו, שביב דינור,[15] באלף ות״ק גרו׳, ותבא העיר במצור[16] צור תעודה,[17] אין יוצא ואין בה,[18] והנוגשים אצים לאמר, הב, הב, ונתמשכנו לגוים, ולקחנו חד בתרי,[19] כדי לסתום פי שטן.[20]

ובימים ההם קצף השופט[21] עלינו, והקים את הגוים בעלי חובות לתבוע חובותיהם, ותפשו ג׳ בעלי תורה והניחם בבית הסוהר, מקום אשר אסירי המלך אסורים,[20] ויגרש את הילדים מת״ת, וחתם אותו בחותמו, והיה סגור ט״ו ימים, גם על בתי כנסיות כנס, ואסף פלילים[22] כדי לבטל הבתי כנסיות, עד אשר הוכרחנו לרצותו ברצי כסף,[23] בסכום אשר לא ישוער ולא יסופר. ובכלל הצרות בעונות, בוטל

8 מס הגולגולת.
9 יחזקאל לו: כ; היינו לגרש את היהודים מירושלים ולהשאיר בה רק את משלמי מס הגולגולת.
10 השר: מושל ירושלים.
11 בראשית כח: יב.
12 על־פי ישעיהו ה: יד; אפשר שהסימן על המלה ״פער״ בא להורות כי מדובר כאן בפה ממש, בעוד שבישעיהו שם מדובר בפי השאול.
13 סג׳ל — ספרי הפרוטוקולים של בית־הדין השרעי, בספר זה נרשם כל מעשה בית־דין, ומסמך רשמי קיבל תוקף חוקי רק לאחר הרישום בספר זה (ראה בן־צבי א״י ויישובה, עמ׳ 83; כהן, יהודים, עמ׳ 4).
14 ישעיהו ל: כ.
15 שביב אש; על־פי דניאל ג: כב. ויש כאן משחק מלים סביב — שביב.
16 מלכים ב, כד: י ועוד.
17 ישעיהו ח: טז.
18 יהושע ו: א.
19 היינו, בריבית של 50%.
20 הוא המושל; על־פי נוסח תפילת ״אבינו מלכנו״: ״סתום פיות משטיננו״ וכו׳.
21 על־פי בראשית לט: כ.
22 ראה לעיל, איגרת 1, הערה 72.
23 על־פי תהלים סח: לא.

התמיד, והקופה וההספקה נפסקה, כי הגבאים אשר היו מלוים הפרס מדי שבת בשבתו, הם עמוסי התלאות, מרב החובות שנתמשכננו להעמיד המצות הללו, ותהי צעקה גדולה מפי עניים ואביונים, ויתומים ואלמנות, והספקת הבע״ת ושכר מלמדי ת״ת, ובפרט בזאת השנה שהפרנסה ביוקר, כל מוד[24] חטים עלה השערה, והנה היום הוא בכך מאיידיש,[25] והעניים רוהים ונוהים[26] מאכילת הלחם הקלוקל, שליש קמח, שליש דוחן, שליש עדשים. ובראותנו הצער העצום הזה, קמנו ונתעודד, וחלינו פני פ׳ ללכת בשליחות אצל קדושתכם, להודיע צערנו לרבים, ישובו לרחם עלינו, ולנחם את ירושלם, עניה סוערה,[27] בנדבה חשובה, ומנה א׳ אפים על מנהגם הטוב. כי עת לחננה,[28] להעמיד מצות הקופה והספקת הבע״ת, הסמוכים אל מסת נדבת צדקתם עומדת לעד.

ובכן אתאנו לחלות פני כת״ר יהיה לנו מעיר לעזור,[29] להעלות לנו ארוכה במנה ראויה להתכבד בה, כי באו בנים עד משבר,[30] ולמי נפנה לעזרה בצרות[31] אחינו אנשי גאולתנו,[32] אשר מאז מעולם, ברוך עמי מצרים,[33] נתנו יד להחזיק במעוז ירושלם, להכין אותה ולסעדה,[34] ומה גם עתה כי מטה מטה ותרד פלאים.[35] אליכם הכהנים משפט הגאולה[36] להחיש לנו מרפא לשבר בת ציון, ונאמן הוא מלך שלם לשלם שכר טוב בעמלו,[37] ובטחנו בחסד עליון, אחרי דברו לא ישנו,[38] והחלש יאמר גבור אני להרחיב ולהרבות מתן,[39] וזכות הרבים תלוי עליו כל שלטי הגבורים.[40] לכן למען ציון לא יחשה ולמען ירושלם לא ישקוט, עד יוציא כנוגה צדקה וישועתה מהרה

24 מידת נפח של היבש; וראה לעיל, עמ׳ 238.
25 חתיכה, פארה; החלק ה־40 מן הגרוש (ראה לעיל, עמ׳ 237).
26 פוחדים ואבלים; על־פי ישעיהו מד: ח ומיכה ב: ד.
27 ישעיהו נד: יא.
28 תהלים קב: יד.
29 על־פי שמואל ב, יח: ג.
30 מלכים ב, יט: ג.
31 על־פי תהלים מו: ב.
32 ע׳־פי יחזקאל יא: טו.
33 ישעיהו יט: כה; רומז למקום הנמענים
34 ישעיהו ט: ו.
35 איכה א: ט.
36 על־פי ירמיהו לב: ז.
37 ראה לעיל, איגרת 5, הערה 166–167.
38 על־פי איוב כט: כב.
39 על־פי יואל ד: י, ובראשית לד: יב.
40 על־פי אבות ה, יח ושיר השירים ד: ד.

תצמח,[41] כי דחיקא לנו שעתא טובא,[42] ולית דין צריך בשש,[43] ומה גם כי ראוי לחלוק כבוד להחכם השליח הנז׳, לעמוד לימינו, ולמהר לשלחו,[44] בכסף מלא ישוב בהר ה׳ יראה,[45] על התורה ועל העבודה,[46] כי אך יצא בלב החורף לישע ציון, בלא כסף ובלא מחיר,[47] והניח בניו ובני ביתו בימי רעבון בלי משען ומשענה,[48] ישלם ה׳ פעלו,[49] ע״כ ראוי להצליח דרכו לבלתי יאחר. ובשכר.[50]

41 על־פי ישעיהו סב: א.
42 השעה דחוקה לנו מאוד; על־פי תענית כא, ע״א.
43 ואין הדבר סובל דיחוי; ברכות מ, ע״א.
44 על־פי שמות יב: לג.
45 ראה לעיל, איגרת 108, הערה 15.
46 אבות א, ב.
47 ישעיהו נה: א.
48 על־פי ישעיהו ג: א.
49 על־פי רות ב: יב.
50 המעתיק השמיט את המליצות המתארות את שכר הנמענים יחד עם חתימות הכותבים והתאריך.

איגרת 124*

להגיד צער העיר כי הרסו בית הכנסת

[עמ׳ 156] גבר הוקם על[1] כל מדות טובות וחשובות, נכבדות מדובר בו וה׳ אהבו,[2] ורבו יתירא הוספת ביה,[3] איש חיל רב פעלים[4] ומהללים, חונן דלים ואומללים, מר ואהלים יאמרו עליו המושלים,[5] ה״ה כה״ר נ״ר, אתה ה׳ תברך צדיק,[6] ברכה ערוכה באסמיו, וימיו כימי השמים על הארץ.[7]

אחרי עתרת השלום,[8] אותותנו אלה בלכתם ילכו הלוך ובכה,[9] על כל התלאה אשר

* ראה לעיל, עמ׳ 341.
1 על־פי שמואל ב, כג: א.
2 על־פי תהלים פז: ג ושמואל ב, יב: כד.
3 וגדולה יתרה נוספה בו; על־פי דניאל ד: לג.
4 דהי א יא: כב.
5 היינו, ידברו עליו טובות; על פי משלי ז: יז ובמדבר כא: כז.
6 על־פי תהלים ה: יג.
7 על־פי דברים יא: כא.
8 על־פי ירמיהו לג: ו.
9 ראה לעיל איגרת 119, הערה 1.

מצאתנו.[10] מאז המיר ארץ שריה,[11] היו צריה[12] לראש רוש {ותלא} ולענה,[13] ויאכלו את ישראל בכל פה[14] כך גרו׳.[15] אכלנו הממנו הצר[16] הצורר, בתואנה שבקש ח״ו לנתוץ ולנתוש[17] בתי מקדשנו, וזה האחרון הכביד והרשיע מהקודם, בשומו בפועל את אשר זמם לעשות,[18] ודרס בעברתו את מקדש מעט, ובשמנה ספרי תורה שהיו בו עשה בהם שפטים בחרבות ובשלחים, ויקרעו יריעות כתבי הקדש לשנים עשר קרעים,[19] וירמסום בני נבל גם בלי שם,[20] כל הרע אויב בקדש.[21] ויקחו מהם לעשות להם בתים על הברכים ועל השוקים,[22] ומהם עשו כיסים ושקים לשרים בצדיהם,[23] ומהם השליכו באשפה לשבוע בחרפה, ומהם פדו עם בני ישראל, אשר מצאו חנינה בעיני השוסים, ויהי כל הארץ שפה א׳,[24] מתאוננים ומקוננים, בוכים ומבכים, גלגל חמה עמהם, בנפש מרה, צעקה גדולה, זאת חקת התורה.[25] וגזרנו על עם ה׳ אלה,[26] להיות עושים את עצם היום הזה בצום ובכי כמספד עד משך עשר שנים, זכר לחרבן שלישי זה, מלבד מה שעשינו ברוב מגינה בעת ובעונה,[27] אנשים ונשים וטף, שק ואפר יצע לרבים,[28] שני וחמישי ושני, פעם ושתים ושלש, כי גדל הכאב מאד,[29] אוי לעינים שכך רואות. ובכל זאת לא שקט הצר הצורר, עד אוכלו אכילה גסה, מי נתן למשסה קרוב לאלף גרו׳, והוכרחנו לפייסו, כי יגורנו פן תעלה חמתו ח״ו לפרוץ את

10 על־פי שמות יח: ח.
11 היינו, מאז התחלף המושל; על־פי תהלים מו: ג.
12 ראה לעיל איגרת 3, הערה 101.
13 משחק מלים ראש — רוש, על־פי איכה א: ה ודברים כט: יז; בנוסח הראשון נכתב ״ותלאה״ על־פי איכה ג: ה.
14 ישעיהו ט: יא.
15 המעתיק השמיט את הסכום המדוייק כדי לאפשר שימוש נוסף בנוסח האיגרת.
16 על־פי ירמיהו נא: לד.
17 על־פי ירמיהו א: י.
18 דברים יט: יט.
19 נראה שמספר זה לאו דווקא, והוא על פי מלכים א, יא: ל — ״ויקרעה שנים עשר קרעים״.
20 איוב ל: ח.
21 תהלים עד: ג.
22 היינו, לעשות להם מכנסיים; מליצה על־פי שמות א: כא ודברים כח: לה.
23 על־פי במדבר לג: נה — ״לשכים בעיניכם ולצנינים בצדיכם״. ויש כאן משחק מלים: כיסים — שַׂקים — שִׂיכים.
24 על־פי בראשית יא: א.
25 במדבר יט: ב; מליצה על־פי תרגום אונקלוס שם: ״דא גזירת אוריתא״. ויש כאן משחק מלים: גזירה (חקה) — גזירה (חיתוך).
26 יחזקאל לו: כ.
27 היינו, בזמן שהדברים אירעו.
28 אסתר ד: ג.
29 איוב ב: יג.

יתר הבתי הכנסיות, ותקצר נפשנו בעמל עד תת לכסף מוצא,[30] כי דלונו מאד.[31] ובראות פ׳ את האש הגדולה הזאת,[32] חם לבו בקרבו,[33] ויצא חתן מחדרו[34] ללכת בשליחות מצוה זו, עם היותו בתוך חדש חופתו לא חש, כי חס על עם ממושך וממורט,[35] הנאנחים ונאנקים, העשוקים מכל עבר ופנה, ישלם ה׳ פעלו בבני חיי ומזוני[36] כאשר עם לבבו אמן.

יאמן כי יסופר, כי עדינו בשמים ושהדינו במרומים, כי שבעה ברעות נפשנו,[37] ועיננו נסתמו מכובד הגלות, והדבר אין [ ] לכתוב אחת מאלף הצרות החולפות ובאות עלינו תמיד, כי עצמו מספר,[38] על כן יהיו דברנו אלה מעטים,[39] אמנם בטחנו על חסדי עבדי ה׳ וצדקתם, כי ירגישו בצערנו, והיו מגישי מנחה בצדקה[40] להחיות רוח שפלים ולהחיות לב נדכאים.[41] ונשלוח ספרים[42] לחכמי רבני מצרים ורוזניה, איש לפי מהללו,[43] ובטחנו כי עשה יעשו נדבה חשובה כמנהגם הטוב, וכיד ה׳ הטובה עליהם, צדקתם עומדת לעד.[44]

[עמ׳ 157] ככל צדקותיו אל יירף ידו מהושיע, להליץ בעדנו, להעשות הנדבה, כי עת לחננה,[45] וממדבר מתנה,[46] כי דחיקא לן שעתא טובא,[47] והנשך נושך ועולה במעלה עקרבים,[48] ולית דין צריך בשש,[49] ומעתה קהל עדתנו על מעלתו יסמוכו, כי עמנו אל[50] להיות לנו מעיר לעזור בכל מאמצי כח, לפקוח על הארץ הלזו הנשמה,[51]

30 על־פי שופטים י: טז ואיוב כח: א.
31 תהלים עט: ח.
32 דברים ה: כב.
33 על־פי תהלים לט: ד.
34 על־פי יואל ב: טז וסוטה ח, ז.
35 על־פי ישעיהו יח: ז.
36 על־פי רות ב: יב ומו״ק כח, ע״א.
37 על־פי תהלים פח: ד.
38 עָצְמוּ מִסָּפֶר — תהלים מ: ו.
39 על־פי קהלת ה: א.
40 מלאכי ג: ג.
41 ישעיהו נז: טו.
42 אסתר ג: יג: משמעות הסימן מעל ״ונשלוח״ אינה ברורה.
43 משלי כז: כא.
44 על־פי עזרא ז: ט ותהלים קיב: ט.
45 תהלים קב: יד.
46 במדבר כא: יח.
47 ראה לעיל, איגרת 119, הערה 42.
48 ראה לעיל, איגרת 43, הערה 19.
49 אין דבר זה צריך עיכוב: ברכות מ, ע״א.
50 ייתכן שזהו רמז לשם הנמען: עמנואל.
51 יחזקאל לו: לה.

להכין אותה ולסעדה[52] עד מקום שידו מגעת, ובשכר זה ה׳ קוינו לו, יעלהו גם עלה על גפי מרומי ההצלחות, וכל משאלותיו ימלא וכ׳.

כעת היד כותבת הגיע ובא קאפיג׳י[53] על הטפטיש,[54] ונמס כל לב,[55] כי שבר על שבר נהיה,[56] ואנחתנו גדלה, ונפשנו נבהלה,[57] והחובות עלו למעלה מכך גר׳,[58] ולא נדע מה תהיה באחרתינו, לכן יהי נא חסדו לנחמנו במנה הראויה להתכבד, כי עת לעשות לה׳,[59] ולפי רב השנים שמנעו חוקם מחמת דוחקם, לכן מלאו ידיכם היום בכסף משנה וכ׳.

52 ישעיהו ט: ו.
53 קַאפוּג׳י, תורכית, שומר סף; שליח־חוקר של הדיוואן הקיסרי.
54 תפתיש, תורכית מן הערבית, חקירה רשמית; לא ברור מן הדברים בקשר למה החקירה.
55 יחזקאל כא: יב.
56 על־פי ירמיהו ד: כ.
57 על־פי תהלים ו: ד.
58 הסכום המדוייק הושמט.
59 תהלים קיט: קכו.

איגרת 133*

כתב על ענין הנז״ל

[עמ׳ 164] רבא דעמיה מדברנא דאומתיה, בוצינא דנהורא,[1] המאיר לארץ ולדרים,[2] סיני ועוקר הרים,[3] ה״ה וכ׳,[4] יהי שמו לעולם,[5] גם עד זקנה ושיבה,[6] בשובה ונחת ישב עולם לפני אלדים,[7] כסאו לעד יכון,[8] כירח יכון עולם[9] הוא ובניו בקרב ישראל,[10] מעתה ועד עולם חיים[11] אמן.

* ראה לעיל, עמ׳ 344.
1 גדול־עמו, מנהיג אומתו, נר של מאור; כתובות יז, ע״א.
2 על־פי נוסח ברכת ״יוצר־אור״ בתפילת שחרית.
3 ברכות סד, ע״א.
4 המעתיק השמיט את שם הנמען.
5 תהלים עב: יז.
6 תהלים עא: יח.
7 על־פי ישעיהו ל: טו ותהלים סא: ח.
8 משלי כט: יד.
9 תהלים פט: לח.
10 דברים יז: כ.
11 על־פי תהלים קלג: ג.

אחרי עתרת שלום ואמת,[12] אותותינו אלה בלכתם ילכו[13] לשמיע במרום קדשו, כי זה ימים כתבנו למעכ״ת כתב תנחומין על אבידה מאין תמורה, שאבד כל העולם כלו, ה״ה וכ׳,[14] לדורו אבד, ובפרט לנו יושבי ירושלם, היה לנו לחומה ולמחסה בכל הפרטים, וחיי למר שבק,[15] ה׳ ברחמיו ימים על ימי מלך יוסיף,[16] ויאריך ימים על ממלכתו הוא ובניו בקרב ישראל,[17] מיוסדים ומשוקדים על {אנד} אדני עושר וכבוד,[18] וכסא כבוד ינחילם,[19] ועיני מעכ״ת רואות מראות אלהים,[20] דשנים ורעננים יחדיו יהיו תמיד[21] אנס״ו.

הלא נודע בשערים,[22] כי האדון מאז מעולם היה לאב ליושב ירושלם,[23] וכל מעייניו לכונן עיר האלהים סלה, לכן אתאנו לחלות פני האדון בכל צדקותיו גם עתה לפי צורך השעה, יפליא חסדו להיות לנו מעיר לעזור,[24] להוציא לנו כתב צווי וכ׳, והנה כתבנו על זה גם אל הגבירים, אלופים לראש[25] אחינו אנשי גאולתנו,[26] אשר ספק בידם לעשות, וישבה ירושלם לבטח[27] ע״י י״א[28] אשר מהם ישתדלו בעד הכתב הלז, ומהם ישתדלו להוציא כתבים אחרים משרי המלך יר״ה, כי השעה צריכה לכך. לכן למען ציון וכ׳,[29] עד יכונן ועד ישים ירושלם תהלה,[30] לגמור בעדינו בכל הפרטים השייכים לקיום ירושלם, וביחוד הכתב הצווי לצר אדוני הארץ[31] אשר פה עמנו היום מאת פ׳, כי דבר זה הוא עיקר. עוד זאת נדרוש מאת מעכ״ת, לבקש לנו איש מהיר וזריז לשמור משמרת עבודת ירושלם כל ימיו, לקבל כל הכתבים שאנחנו

12 על־פי ירמיהו לג: ג.
13 ראה לעיל, איגרת 119, הערה 1.
14 השמיט את שם הנפטר.
15 שבק חיים למר: נפטר.
16 על־פי תהלים סא: ז; ברכה לנמען שיזכה לאריכות ימים לאחר שהזכירו בפניו את דבר פטירתו של פלוני.
17 דברים יז: כ.
18 על־פי שיר השירים ה: טו.
19 שמואל א. ב: ח.
20 על־פי יחזקאל א: א.
21 על־פי תהלים צב: טו.
22 על־פי משלי לא: כג.
23 ישעיהו כב: כא.
24 שמואל ב. יח: ג.
25 ירמיהו יג: כא.
26 על־פי יחזקאל יא: טו.
27 זכריה יד: יא.
28 כנראה אחד־עשר אנשים, אשר סוכם כי הם יפעלו בנידון.
29 ישעיהו סב: א; המשך הפסוק השגור הושמט.
30 ישעיהו סב: ז.
31 המושל. ראה לעיל, איגרת 3, הערה 101.

שולחים, ולחלקם שם איש על דגלו,[32] ואל יתן דומי להם[33] השכם והערב לפתחי הגבירים, עד יעשו פרי תבואה[34] מכל המבוקש ממנו אליהם, ושכר האיש יותן, כפי מה שיראה בעיני האדון לשכר טרחו מדי שבת בשבתו, ולחסד יחשב לו וכ׳.[35]

32 במדבר ב: ב.
33 על־פי ישעיהו סב: ז.
34 על־פי תהלים קז: לז.
35 המעתיק השמיט את המליצות המתארות את שכר הנמען יחד עם התאריך והחתימות.

איגרת 136*

לאדם חשוב שידריך את השליח ולצוות עליו

[עמ׳ 166] אותותינו אלה בלכתם ילכו, לשמיע במרום קדשו,[1] כי מאז אשר היה האדון פה עמנו עד היום, ירוד ירדנו פלאים, ומחמת החסרון כיס כשל כח הסבל[2] לסבול עול האומות, האוכלים אותנו בכל פה[3] בכל עת ועונה, לא ידעו שבעה,[4] ותהי כעת עדת ה׳ כצאן אשר אין להם רועה,[5] וע״פ הנס אנחנו עומדים צפופים,[6] ומצפים תשועת אחינו.

ולא נעלם מהאדון, כי מאז חתרנו למצוא מנוח לבת ציון, וכתבנו אותם הכתבים שנתננו לאדון להדריכם לערי העאג׳ם[7] בעצתו הנכונה, לכונן עיר האלהים בגשמי נדבתם, ובהשתדלות האדון אשר נודע בשערים,[8] מאז מעולם היה אב ליושב ירושלם,[9] וכל ישעו וחפצו לגדור פרצותיה ולהקים אשיותיה, ירצה ה׳ פעלו, ויכפול שכרו, כ״ש עתה, כי מטה מטה, כאשר עיניו ראו ולא זר,[10] כי צַר,[11] ואור חשך בעריפיה.[12] וכי ראינו כי זה שנה תמימה, ואין שום בשורה מוצאת[13] מענין הכתבים

* ראה לעיל, עמ׳ 344.
1 ראה לעיל איגרת 119, הערה 1.
2 נחמיה ד: ד.
3 על־פי ישעיהו ט: יא.
4 ישעיהו נו: יא.
5 מלכים א, כב: יז.
6 על־פי אבות ה, ה.
7 פָּרָס; תרגום מילולי מן הערבית: בלַאד אלעַגַ׳ם.
8 על פי משלי לא: כג.
9 ישעיהו כב: כא.
10 על־פי איוב יט: כז.
11 הסימן על המלה צר בא לרמז על ״שר״, הוא מושל הסנג׳ק של ירושלים: וראה לעיל איגרת 3, הערה 101.
12 ישעיהו ה: ל.
13 שמואל ב, יח: כב.

הנז׳, אם הנבו לעשות פירות, וגם כי באו מים עד נפש,[14] ונכוים אנחנו בחמי חמין[15] מדלית איסר,[16] כי חמירא סכנתא[17] מצד האומות, פן יאמרו ח״ו, כי מורדים אנחנו במלכות, מאחר שאין פרנס עומס בפרץ לתת מנת השר ואנשיו,[18] והשופט[19] והפלילים[20] מדי חדש בחדשו כמנהג, איש לפי אכלו, לכן הוכרחנו לבקש ארוכה למחלת ירושלם. וחלינו פני פ׳ עד בוש, לכתת רגליו על דבר כבוד שמו יתב׳,[21] ללכת לערי וכ׳[22] לעשות כל מאמצי כחו, לכונן עיר האלהים בהשתדלות נמרץ, כי רבו בקיעיה,[23] כאשר מודעת זאת בכל הארץ,[24] ואפריין נמטייה,[25] אשר עם היות כי הוא איש מנוחה, ולא נסה ללכת למרחקים כמו המקומות האלה, עכ״ז השליך נפשו מנגד ויהי מה,[26] למצא מזור למזורנו,[27] כי צפו מים על ראשנו,[28] כי אין עוזר ואין סומך[29] זולתו ית׳, והוא יכוננה עליון.[31]

לכן אתאנו לחלות פני כת״ר, למען ציון וכ׳,[32] עד יכונן ועד ישים ירושלם תהלה[33] בנדבה חשובה לפי רוב השנים[34] אשר לא דרשו ק״ק מחנה קדשו, ובטחנו בחסד עליון, אחרי דברו לא ישנו,[35] כאשר ישית עליהם כן יעשו בשמחה ובטוב לבב, באשר דבר מלך שלטון,[36] והחלש יאמר גבור אני להרחיב ולהרבות מתן,[37] לרומם

14 על־פי תהלים סט: ב.
15 ברכות טז, ע״ב.
16 מחוסר ממון.
17 חמורה הסכנה: על־פי חולין י, ע״א.
18 המושל, פקידיו וחייליו.
19 הקאדי.
20 ראה לעיל, איגרת 1, הערה 72.
21 על־פי תהלים עט: ט.
22 כנראה לערי העג׳ם (ראה לעיל, הערה 7).
23 על־פי ישעיהו כב: ט.
24 ישעיהו יב: ה.
25 ראה לעיל, איגרת 8, הערה 70.
26 על־פי שופטים ט: יז ושמואל ב, יח: כב.
27 למצוא מרפא למכאובנו (על־פי שתי משמעויותיה המנוגדות של המלה ״מזור״).
28 על־פי איכה ג: נד.
29 על־פי ישעיהו סג: ה.
30 יתברך.
31 תהלים פז: ה.
32 ישעיהו סב: א, בהשמטת ההמשך השגור.
33 ישעיהו סב: ז.
34 ויקרא כה: טז.
35 על פי איוב כט: כב.
36 קהלת ח: ד.
37 על־פי יואל ד: י ובראשית לד: יב.

בית אלהינו. ושכר עושה ומעשה ביד כת״ר,[38] וחפץ ה׳ בידו יצלח.[39] עוד זאת נדרש, להדריך את פ׳ ללכת בטוח אל המקום אשר יהיה שמה הרוח,[40] ולתת לו כתבי יד כת״ר בצווי נמרץ, יחישו מפלט לצרות ירושלם, עניה סוערה,[41] כי עת לחננה,[42] כי ידענו נא ⩤מנה⩥.[43] דברי פ׳ חכם יעלו לרצון על לב[44] כל הגבירים אשר בכל עיר ועיר מערי העאג׳ם,[45] כי שמעו הולך בכל המדינות ת״ל,[46] ודבריו יעשו פירות ופרי פירות, ומלכי[47] וכ׳.

38 ראה לעיל איגרת 43, הערה 37.
39 ישעיהו נג: י.
40 יחזקאל א: יב.
41 ישעיהו נד: יא.
42 תהלים קב: יד.
43 על־פי הושע ה: ט; נראה כי בקריאה שנייה הבחין המעתיק בחסרון אותיות אלה והוסיפן בין השיטין.
44 מליצה השזורה מקטעי כמה פסוקים — קהלת י: יב; ישעיהו ס: ז; יחזקאל לח: י.
45 ראה לעיל, הערה 7.
46 תהילה לאל; על־פי אסתר ט: ד.
47 היה כתוב כנראה: ומלכי צדק מלך שלם נאמן לשלם וכו׳ (ראה לעיל, איגרת 5 הערות 166–167) והמליצה הושמטה בידי המעתיק יחד עם החתימות והתאריך.

איגרת 138*

[עמ׳ 167] מגדל עוז[1] כמעוז תורה, גריס באוריתא תדירא,[2] עפייה שפיר ושגיא אנביה, ורבו יתירא הוספת ביה,[3] המאיר לארץ ולדרים,[4] הח׳[5] פ׳, יהי שלום בחילו[6] ובהיכלו, ארך ימים עולם ועד[7] אמן.

אחרי עתרת החיים והשלום,[8] שתים הנה חוברות,[9] לא יבצר מהם[10] מעתה ועד

* ראה לעיל, עמ׳ 344.
1 משלי יח: י.
2 לומד תורה תמיד; סנהדרין פח, ע״ב.
3 ראה לעיל, איגרת 100, הערה 5.
4 על־פי ברכת ״יוצר אור״ בתפילת שחרית.
5 החכם.
6 על־פי תהלים קכב: ז.
7 תהלים כא: ה.
8 על־פי ירמיהו לג: ו.
9 על־פי יחזקאל א: יא.
10 על־פי בראשית יא: ו.

עולם, אותותנו אלה בלכתם ילכו[11] לחלות פני כת״ר, לשלוח לנו אתרוגים, פרי עץ הדר, להדר ולרומם שם אלדינו על כל ברכה ותהלה בחג הסוכות הע״ל[12] בדבר נאה ומתקבל, וגם בהדס ינופף ידו לשלוח יותר מהמנהג ביתר שאת, כי ת״ל[13] כעת קהל גדול, וגם ממנו נקח[14] לשלוח לק״ק עזה. ומעתה על כת״ר המלאכה לשמור ולעשות כל מאמצי כחו, לשלוח האתרוגים יפים וטובים כיד ה׳ הטובה עליו. ושכרו עד שמים יגיע, ואנחנו לא נחשה מהעתיר אל ה׳ השוכן ציון, כתבתו בס׳[15] חיים טובים,[16] ויזכה לשנים רבות ולשנים נעימות, הוא ובנוהי[17] וכ׳.[18]

11 ראה לעיל, איגרת 119, הערה 1.
12 הבא עלינו לטובה.
13 תהילה לאל.
14 על־פי שמות י: כו.
15 בספר.
16 על־פי נוסח ההפילה בימים הנוראים: ״כתבנו בספר חיים טובים״; איגרת זו, שיש בה בקשה לאתרוגים והדסים, נשלחה בודאי עוד לפני ראש־השנה.
17 הוא ובניו.
18 המעתיק השמיט את התאריך והחתימות.

איגרת 148*

מליצה לעני שנשבה

[עמ׳ 178] מאחר עלות תהלות ותפלות לפני נורא עלילות, יעמיד יתמיד חדות שלות מעוזכם,[1] ואת יקר תפארת גדולתכם,[2] הנה אנחנו ק״ק ספרדים יצ״ו שבירושלם ע״ה ת״ו, סובלי עול הגלות והדלות, באנו במגלת ספר זו להיות לפה ולמליץ טוב, להודיע, ולהשמיע ולהביע צרת, סערת, עקת האיש הלזה, דל ורזה, מוביל כתבנו זאת, זה שמו אשר יקראו לו[3] פ׳, אשר שמענו וראינו מפי סופרים ומפי ספרים, את כל התלאה אשר מצ≤א≥תהו,[4] ותכפוהו צרות רבות ורעות מנעוריו, והוא שקט על שמריו.[5]

בארץ מולדתו[6] שבו אותו שבאים גויים, וענו בכבל רגלו,[7] וישב אצלם ויעבדם

* ראה לעיל, עמ׳ 345.
1 על־פי נחמיה ח: י.
2 על־פי אסתר א: ד.
3 על־פי ירמיהו כג: ו.
4 על־פי שמות יח: ח.
5 על־פי ירמיהו מח: יא.
6 לא ברור מכאן מהי
7 תהלים קה: יח

שלש עשרה שנה, ולא מצא ידו כדי גאולתו,[8] כי השבאי היה רוצה בפידיונו סך גרו',[9] וילך מדחי אל דחי עד אשר בא לק"ק פ',[10] ושם השתדלו בכל מאמצי כחם.[11] ועתה שאגה לו כלביא[12] למצוא אוכל לנפשו, לחם צר ומ'[13] לחץ,[14] והארץ הזאת ארץ העני, ואין הוא מצוי בה,[15] לכן גמר אומר לשוב אל ביתו ואל מולדתו, ואין בידו אגורת כסף לפיזורים ולהוצאת הדרכים, כי זה חלקו מכל עמלו, מקלו ותרמילו.[16] לזאת נדרשנו מאתו, לכתו'[17] לו שורתים אלו, יהיו לו לפה ולמליץ, בכל מקום אשר תדרוך כף רגלו במחנה קדושתכם, יתנו לו די מחסורו אשר יחסר לו,[18] ולהדריכו בדרך ישרה למחוז חפצו לשלום, ולתת לו צדה לדרך, ויחשב לכם לצדקה,[19] כי הוא כמו פדיון שבויים ממש.[20] ואתם כהני ה', עליכם משפט הגאולה,[21] בכל מקום אשר יבא שמה האיש העני הזה, הדל ורזה, יהי נא חסדיכם חסד גדול מעל לשמים, ויהי נא פי שנים ברוחכם, רוח נדיבה,[22] לסמוך ולתמוך בימינו, ולפתוח לו את ידיכם הרחבה, והעניק תעניקו לו מגרני צדקתכם ומיקבי חסדיכם במנה יפה, כמו שחר נשקפה,[23] למען ישוב אל ביתו שמח וטוב לב, כמנהגכם הטוב ודרככם כל הימים. ואל ישוב דך נכלם.[24]

ואתם אנשי לבב[25] ותעודה, היושבים על התורה ועל העבודה,[26] שאו ידיכם קדש, ומלאו את ידו,[27] ובשכר זאת וכ'.[28]

8 על־פי ויקרא כה: כו.
9 המעתיק השמיט את הסכום כדי לאפשר שימוש נוסף באיגרת.
10 לא ברור מכאן מהי.
11 על־פי איוב לו: יט; הסימן בא לרמוז לסכום פדיונו של האיש — 68 גרוש.
12 ישעיהו ה: כט.
13 ומים.
14 מלכים א, כב: כז.
15 היינו, אין הוא מכירה.
16 על־פי קהלת ג: י ובראשית לב: י.
17 לכתוב.
18 דברים טו: ח.
19 על־פי בראשית טו: ו.
20 ופד'ון שבויים היא מצווה רבה (ב"ב ח, ע"א).
21 על־פי ירמיהו לב: ז.
22 על־פי מלכים ב, ב: ט ותהלים נא: יד.
23 על־פי שיר השירים ו: י.
24 תהלים עד: כא.
25 איוב לד: י.
26 על־פי אבות א, ב.
27 על־פי תהלים קלד: ב ושמות לב: כט.
28 המעתיק השמיט את המליצות המתארות את שכר הנמענים יחד עם התאריך והחתימה

איגרת 152*

[עמ׳ 182] רודפי צדק, מבקשי ה׳,[1] ראשי אלפי ישראל,[2] החכמים השלמים, יגדיל ה׳ תורתם ויאדיר.[3]

מימי קדם קדמתה,[4] מיום ברוא ארץ פ׳,[5] על הארץ חכמי הדור ולומדיו דנקיטי רשותא מרבנן קשישי,[6] המה יעמדו להנהיג את העם, ולייסר הפושעים החטאים בנפשותם **[עמ׳ 183]** למען ישמעו וילמדו, שארית ישראל לא יעשו עולה, ולא יזידון עוד,[7] מלבד על עסק מסים וארנוניות, ועל המדות והשערים, שנהגו למנות ד׳ מטיבי סעד[8] מנכבדי קהלנו, לפקח על עסקי קהלנו. והיום הזה קמו בינינו אנשים, מבקשים להשפיל ולהפיל חומת התורה, זיוה והדרה, לבלתי יוכלו מורי התורה לנדות ולהחרים לסיבה מן הסיבות אשר יד התלמוד הויה בהם,[9] לרומם ולגדל תפארתם, ולהשפיל ולהאפיל הוד התורה וחכמי הדור על לא עולתה בם.

ולא שתו על לבם זדים עושי רשעה,[10] כי מאשר ברירת הממונים על פי הקלפי,[11] כאשר יעלה המזלג,[12] לא יקפידו למנות לפחות מנכבדי הקהל ופרתמיו, וממנים אפי׳ רועי בקר,[13] כאשר בא האות והמופת,[14] ועינינו הרואות.

אי מאריה דאברהם,[15], אטו בקעה מצאו וגדרו בה גדר,[16] האם בזמננו מצאו

* ראה לעיל, עמ׳ 345–346.

1 ישעיהו נא: א.

2 במדבר א: טז.

3 על־פי ישעיהו מב: כא.

4 ישעיהו כג: ז.

5 ירושלים.

6 הנוטלים רשות מזקני הרבנים; על־פי סנהדרין ה, ע״א.

7 על־פי צפניה ג: יג ודב״ים יז: יג.

8 היינו, ארבעה פרנסים; על־פי משלי ל: כט.

9 על־פי שמות ט: ג — ״הנה יד ה׳ הויה״ וכו׳

10 על־פי מלאכי ג: יט.

11 שיטת הבחירות על־פי הקלפי הייתה נהוגה באיטליה. לשיטה זו היו שתי צורות: (א) שמות הנוכחים או המיעמדים נרשמו על פתקים והוכנסו לתוך הקלפי, ולאחר מכן הוצאו הפתקאות ומי ש״עלה בגורל״ נבחר. (ב) שיטת ״כדורי ההצבעה״: בידי כל אחד מהנוכחים היו כדורים בצבעים שונים זה מזה. כאשר הוצעה מועמדות של אדם אחד או של קבוצת אנשים, הטילו הנוכחים כדור לקלפי. ההכרעה נפלה על־פי רוב כדורים בעלי צבע מסויים אשר הצביעו על המועמד או קבוצת המועמדים אשר להם הצבע. בדרך זו הייתה בדרך כלל ההצבעה חשאית (ראה סימונסן, תולדות, ח״א, עמ׳ 241, הערה 39; שו״ת זקני יהודה, סימן עח, עמ׳ קא־קב). נראה שבמקרה שלפנינו הכוונה לצורת הבחירה הראשונה.

12 על־פי שמואל א, ב: יד

13 הדיוטות, על־פי סנהדרין ג, א

14 דברים יג: ג.

15 אלוהי אברהם!; קריאת השתוממות, על־פי שבת כב, ע״א ועוד.

16 האם מצאו דבר מה מקולקל שהיה מקום לתקנו; על־פי חולין קי, ע״א.

מאתנו מי שנדה שלא כדין, עד שיצטרכו לגדור ולתקן, לשנות כרע ולהחליף חק באסור הדברים המותרים ללא סיבה מכרחת? הלא כל העם שוכן לשבטיו,[17] ואין שטן ואין פגע רע.[18]

מה יום מימים שנתעוררו על ככה, והם זחוחי הלב ליסד ולחדש את אשר לא טענו אבותינו? מה ראו על ככה, ומה הגיע אליהם,[19] אם לא שפרח בהם נגע הגאוה, שאת הקנאה ומספחת רמות הלב, לנהוג שררה על הציבור לחנם ושלא לשם שמים?! אנשים אשר ראו אור התורה, ולא הגיעו להוראה אפי׳ לעונת הפעוטות, ואיככה יכבידו ראשם לישב לדון את העם, והמה לא ידעו בין ימינם לשמאלם ואשמו?! ואיך לא נתנו אל לבם בקבעם נפש, והתורה צווחת לא תטה משפט?![20] הן המה היו לבני ישראל הדרים במדינה הזאת לאות לבני מרי על מרים ועל קושי ערפם,[21] בהיות גרמא בנזקין.[22] וכי כל אשר רוח ה׳ דיבר בו, ומלתו על לשונו,[23] לדעת לעות את יעף דבר,[24] ולהורות נתן האלים בלבו,[25] כי יבא העם לדרוש אלים,[26] בראותו את טבע האנשים החטאים האלה,[27] כי ברע הוא,[28] ויסירו את מסוה יראת ה׳ מעל פניהם,[29] ויחל כגידם[30] ואביזריה[31] למסור ממונם של בריות אשר לא כדת?! וכל ירא את ה׳ וחרד על דברו ממורי התורה, יתברך לאמֹר בלבבו, שלום יהיה לי, כי בשרירות לבם אלך,[32] ולא אוכיח, ולא איסר, אעצום עיני מראות ברשע רע,[33] והחוטא רעה תבואנו, ואני אתנהלה לאטי,[34] רק את נפשי ואת מאדי אשמור, ועל ידי שבשביל שכל רב ומורה ימשוך ידו בדרך זו, דרכן של רשעים צלחה,[35] והתורה חוגרת שק.[36]

17 על־פי במדבר כב: ב.
18 מלכים א, ה: יח.
19 אסתר ט: כו.
20 דברים טז: יט.
21 על־פי במדבר יז: כה.
22 נראה שהיו כאן דברים נוספים, והשמיטם המעתיק.
23 על פי שמואל ב, כג: ב.
24 ישעיהו נד: ד.
25 על־פי שמות לה: לד.
26 על פי שמות יח: טו.
27 על־פי במדבר יז: ג.
28 על־פי שמות לב: כב.
29 על־פי שמות לד: לד.
30 גידם יש לו דין מיוחד בעדות של דיני נפשות; ראה סנהדרין מה, ע״ב.
31 והנגררים אחריו; סנהדרין עד, ע״ב.
32 מליצה אירונית על־פי דברים כט: יח — ״כי בשרירות לבי אלך״, ואילו כאן: ״בשרירות לבם״. השווה לדברי ר׳ משה גאלנטי, זבח השלמים, סימן קלט, דף מד, ע״ב. המתבטא באיתן מלים שאותן מבקר כותב האיגרת.
33 על־פי ישעיהו לג: טו.
34 בראשית לג: יד.
35 ירמיהו יב: א.
36 סנהדרין קא, ע״א.

איגרת 154*

[עמ׳ 185] חמדת עדת אבירים,[1] המה הגבורים אשר מעולם, אנשי השם,[2] צדק לבשו וילבשם,[3] רודפי צדק,[4] מחזיקי כל בדק,[5] השרידים אשר ה׳ קורא ומורה לצדקה,[6] ששים ושמחים לעשות רצון קוניהם.[7] יום יום מריקים שקיהם,[8] לא ייעפו ולא ייגעו,[9] דמים בדמים נגעו,[10] הנה הנם מקהלות תהלות ישראל אשר בדמשק ובארם צובא[11] יע״א, ועל ראשיהם מלמעלה עטרת תפארת לעמוסי בטן,[12] החכמים השלמים, הדיינים המצויינים על גרם המעלות,[13] להעלות נר מצוה ותורה,[14] ואחריהם כל ישרי לב,[15] ראשיהם, זקניהם, ומנהיגיהם וכל העוסקים עם הצבור **[עמ׳ 186]** לש״ש, בשלום יחדו[16] ה׳ עליהם יחיו, עולם ועד,[17] אנס״ו.

אחרי עתרת החיים והשלום,[18] אותותינו אלה בלכתם ילכו, לשמיע במרום קדשכם,[19] כי זה מקרוב הגיע אצלינו עיר וקדיש,[20] ה״ה פ׳, מוביל כתבא דנא,[21] והוא ממעונות אריות,[22] מעיר פ׳.[23] ויצא מן המקום שש ושמח, שבע רצון ומלא ברכת ה׳,[24] ובא בכל אות נפשו, איש וביתו, לשכון כבוד בארצנו. ולא נעלם מעיני מעכ״ת

* ראה לעיל, עמ׳ 346.
1 תהלים סח: לא.
2 בראשית ו: ד.
3 על־פי איוב כט: יד.
4 ישעיהו נא: א.
5 על־פי יחזקאל כז: ט.
6 על פי יואל ג: ה; ב: כג.
7 על־פי נוסח ברכת הלבנה; סנהדרין מב, ע״א.
8 היינו, נותנים צדקה תדיר; על־פי בראשית מב: לה.
9 על־פי ישעיהו מ: לא.
10 הושע ד: ב; ראה לעיל, איגרת 5, הערה 12.
11 חלב שבסוריה.
12 ראה לעיל, הערה 7.
13 על־פי מלכים ב, ט: יג.
14 על־פי משלי ו: כג.
15 על־פי תהלים צד: טו.
16 תהלים ד: ט.
17 ישעיהו לח: טז ותהלים כא: ה.
18 על־פי ירמיהו לג: ו.
19 ראה לעיל, איגרת 119, הערה 1.
20 מלאך וקדוש — כינוי כבוד מליצי; דניאל ד: י.
21 כתב זה.
22 שיר השירים ד: ח.
23 לא נתברר איזו עיר היא זו.
24 דברים לג: כג.

כמה גדול הפיזור של העולים פה ירושלם, כ״ש הבא מארץ מרחקים, קים לנו,[25] כי דמים רבים שפך,[26] עד עלותו ההר חמד אלים לשבתו,[27] ומה גם כי הורק מכלי אל כלי[28] ביד שוללים, פעמים ג׳ יצאו אנשים בני בליעל ויבוזו אותו, עד כי יצא נקי מנכסיו. ועתה יבא רקב בעצמותיו, ולבו המס ימס,[29] על כי הוכרח להניח אשתו ובניו בלי משען ומשענה,[30] שתולים בבית ה׳,[31] ולרוץ נחוץ מהלאה לדמשק[32] עד ארם צובא, אולי יוכל להלחם[33] באחד משני מקומות אלו, להוציא טרף ביתו באיזו מלאכה ממלאכת ה׳ אשר בידו, כי ש״ל[34] כלול הוא בכל דבר שבקדושה, חרושה על לוח לבו.[35] נאה דורש, ונאה מתפלל,[36] ואומן בקי בהרגשת הסכין,[37] אף חכמתו עמדה לו בכל מיני אופני אומנות וסחורה.

אשר על כן אתאנו לחלות פני קדושתכם, נבעו מנייכו אפרכי,[38] שימו עיני השגחתכם עליו, לספחו באחת מן הכהנות, לעמוד לשרת בשם ה׳[29] להנאתו ולתועלתו, כי ראוי הוא לכל כבוד. וכל מאן דין סמוכו,[40] כי בטחנו בחסד עליון, מעשיו יקרבוהו, וראיתם וגש לבכם, ושכרכם עד שמים יגיע, כי ישב ללחום[41] את בני ביתו בשובה ונחת במחנה קדשכם, ובפרט כי השאיר אחריו ברכה בקרב הארץ,[42] בן יכבד אב,[43] הגיע לפרקו, והנה הוא במדרשו של שם, שומר את דרך עץ החיים,[44] לא פסיק גרסא מפומיה,[45] ולאחותו הבתולה שדים נכונו,[46] ואין לאל ידו לתת לה

25 קים לנו — ברור לנו.
26 ממון; על־פי דברי הימים א, כב: ח.
27 תהלים סח: יז.
28 על־פי ירמיהו מח: יא.
29 על־פי חבקוק ג: טז, ושמואל ב, יז: י׳.
30 על־פי ישעיהו ג: א.
31 יושבים בירושלים; מליצה על־פי תהלים צב: יד.
32 עמוס ה: כז.
33 להרוויח לחמו; מליצה על־פי במדבר כב: יא.
34 שבח לאל.
35 ירמיהו יז: א.
36 היינו, יכול לשמש כש״ץ וכדרשן.
37 היינו, יכול לשמש כשוחט.
38 נבקש אתכם הנדיבים; מליצה על־פי מגילה יב, ע״א.
39 על־פי שמואל א, ב: לו ודברים יח: ה.
40 צ״ל: כל מן דין סמוכו; כמו זה תסמכו (זה ראוי לשמש בקודש); על־פי סנהדרין יד, ע״א.
41 ראה לעיל, הערה 33.
42 ישעיהו יט: כד.
43 מלאכי א: ו.
44 לומד תורה בבית־המדרש; על־פי ברכות לב, ע״ב ובראשית רבה סג, ו.
45 הלימוד אינו פוסק מפיו; על־פי שבת ל, ע״ב.
46 על־פי ויקרא כא: ג ויחזקאל טז: ז.

כמשפט הבנות.[47] לכן נא בלשון בקשה, שימו לבבכם לאסוף אותו מצרתו, להחזיק במעוזו, כי שכר הוא לכם,[48] וכסף משנה תקחו בידכם[49] לסומכו ולשמחו, שבע שמחות,[50] ואל ישוב דך ונכלם,[51] כי לא נעלם, גלגל הוא שחוזר בעולם,[52] לכן אשרי משכיל אל דל כזה,[53] להטיב אליו עד מקום שידו מגעת, הנה שכרו אתו, ופעולתו את אלֹים.[54]

ומעתה בחסדי מעכ״ת בטחנו, להיות לו מעיר לעזור[55] כמנהגכם הטוב, לא יתנו לעולם מוט לצדיק,[56] ובשכר זה הנה אלֹדינו זה עומד אחר כתלנו, משגיח[57] להניח ברכה ערוכה בכל ושמורה באסמיכם,[58] ישלח עזרכם מקדש, ומציון יסעד אתכם,[59] ועיניכם תראנה חזה ציון, קרית מועדנו, וירושלם נוה שאנן, אהל בל יצען.[60]

47 שמות כא: ט.
48 במדבר יח: לא.
49 בראשית מג: יב.
50 שבַע שְׂמָחות: תהלים טז: יא.
51 תהלים עד: כא.
52 שבת קנא, ע״ב.
53 על־פי תהלים מא: ב.
54 על־פי ישעיהו מ: י.
55 על־פי שמואל ב, יח: ג.
56 על־פי תהלים נה: כג.
57 ראה לעיל, איגרת 65, הערה 68.
58 על־פי דברים כח: ח ושמואל ב, כג: ה.
59 על־פי תהלים כ: ג.
60 ישעיהו לג: כ.

איגרת 155*

[עמ׳ 187] יושבי על מדין, הולכי על דרך[1] סלולה להעמיד ארץ במשפט וצדקה תכונן ציון,[2] עבודה[3] כירושלם על תלה, המה הגבורים,[4] עם אלֹדי אברהם,[5] זרע קדש.[6] עם סגולה,[7] אנשי היחס והמעלה, פנות צבאות קדושים רוממי שדי[8] באהבה

* ראה לעיל, עמ׳ 346–347.
1 שופטים ה: י.
2 על־פי משלי כט: ד וישעיהו נד: יד.
3 אין ביטחון בפיענוח מלה זו.
4 בראשית ו: ד.
5 תהלים מז: י.
6 ישעיהו ו: יג.
7 דברים ז: ו ועוד.
8 על־פי נוסח ברכת ״יוצר אור״ בתפילת שחרית.

כלולה. זריזין מקדימין לכל דבר שבקדושה,[9] להוציא אסירים בכושרות כסף לא יחשובו,[10] זלים זהב מכיס[11] בחנינה וחמלה לשלח רצוצים חפשים,[12] ידודון ידודון לחלק שלל ברוח נדיבה[13] לתהלה, המה הגבורים אשר מעולם, אנשי שם יקרא להם,[14] לכל דבר עבודת השי"ת וכבוד שמו הנכבד והנורא[15] המה יעלו בתחלה לכח אמין,[16] הנה גבורי כח לעשות רצון קונם בכל לבם ובכל ממונם,[17] והיום הוא ברחמיו תמיד יהיה בעזרם ומגינם,[18] לא יחסרו כל טוב,[19] ובכבוד תרום קרנם,[20] והיו למאורות, העומדים למחסה ולמסתור,[21] ועוז ועזרה בצרות,[22] בכל עיר ומדינה, לא יעפו, ולא יגעו,[23] בפרוע פרעות בישראל,[24] יחליפו כח[25] באמונה, ובפרט ראשיהם, זקניהם, פרנסיהם, וטוביהם העומדים על הפקודים[26] לזכות את הרבים,[27] לחונן דלים אומללים, חמלתם מיחלים, דורשים ושואלים,[28] ועליהם בראש ראש מר,[29] צרור חלקם בחיים נצחיים, החכמים השלמי',[30] ברך ה' חילם,[31] וינטלם וינשאם כל ימי עולם,[32] יעלו במעלות הסולם שיעקב אבינו חלם אנס"ו.

9 על־פי הביטוי "זריזין מקדימין למצוות"; פסחים ד, ע"א ועוד.
10 על־פי תהלים סח: ז וישעיהו יג: יז.
11 על־פי ישעיהו מו: ו.
12 ישעיהו נח: ו.
13 על־פי תהלים סח: יג; נא: יד.
14 ראה לעיל, הערה 4.
15 על־פי דברים כח: נח.
16 על־פי שופטים א: א וישעיהו מ: כו.
17 על־פי דברים ו: ה — "בכל לבבך... ובכל מאדך" (— "ובכל מאדך' — בכל ממונך" — ברכות ט, ה).
18 על־פי תהלים קטו: ט.
19 תהלים לד: יא.
20 על־פי תהלים קיב: ט.
21 על־פי בראשית א: טו וישעיהו ד: ו.
22 על־פי תהלים מו: ב.
23 על־פי אסתר ט: כח וישעיהו מ: לא.
24 שופטים ה: ב.
25 ישעיהו מ: לא.
26 במדבר ז: ב.
27 על־פי אבות ה, יח.
28 על־פי מגילה ד, ע"א ועוד.
29 משחק מלים: מר — מר (ממיני הבשמים). על־פי שמות ל: כג — "ואתה קח לך בשמים ראש. מָר־דְּרוֹר" וגו'.
30 השלמים.
31 דברים לג: יא.
32 ישעיהו סג: ט.

אחר עתרת שלום ואמת,[33] כדת מה לעשות,[34] אותיותינו אלה, אותות עליונות, להודיע, להשמיע באזני מעלת תהלתכם, צדקת הבחור הלזה, דל ורזה, מוביל כתבינו זה, ההולך לעומת עצמת, חכמת, בינת חכמתכם ובינתכם, שמו אשר יקראו[35] פ׳, אשר פתאום שודדו אהליו,[36] ונלכד כתא מכמר.[37] והנה לשלום לו מר, צועק מצרתו בלב חמרמר, ביד גוי ערל וטמא, זה כמה,[39] הומה מבור השביה, הלך שבי לפני צר אכזרי ולא ירחם אל ארץ רחוקה,[40] בוקה ומבולקה,[41] היתה לבני ישראל למכשול ולפוקה,[42] תאכלנה אש לא נופח,[43] ורבה הדליקה, היא העיר אשר אררה ה׳,[44] הכינה באפו ובחמתו מוכנת לפורענות לישראל,[45] היתה למכה, עיר מסינה,[46] עקרון תעקר.[47] כי זה ג׳ שנים שם נמקעו מועקה, עד אשר ראה ה׳ בעניו,[84] וסבב סיבות שבא פה עיר פ׳[49] בשלשלאות של ברזל, בידי אדונים קשה,[50] ענה בכבל רגלו ברזל באה נפשו,[51] וישימוהו במאסר צר, מקום אשר אסירי המלך אסורים שם.[52] וברוך ה׳ אשר לא השבית לעמו גואל,[53] לצאן מרעיתו גואלים חזקים, אחר כל [54]

33 על־פי ירמיהו לג: ו.
34 אסתר א: טו.
35 על־פי ירמיהו כג: ו.
36 על־פי ירמיהו ד: כ.
37 על־פי ישעיהו נא: כ.
38 על־פי ישעיהו לח: יז — ״הנה לשלום מר לי מר״.
39 זֶה כַּמָּה — זכריה ז: ג; יש כאן חריזה: טָמֵא — כַּמָּה — הוֹמָה.
40 על־פי איכה א: ה; ירמיהו ו: כג ודהי״ב ו: לו.
41 על־פי נחום ב: יא.
42 על־פי שמואל א, כה: לא.
43 על־פי איוב כ: כו.
44 על־פי בראשית ה: כט.
45 שימוש אירוני בלשון הפסוק בדברים כט: כב — ״אשר הפך ה׳ באפו ובחמתו״. שם מדובר בהפיכת סדום ועמורה, ואילו כאן מכונן ה׳ עיר רשעים משום אפו וחמתו על ישראל.
46 Messina, עיר נמל בסיציליה (ראה לעיל, עמ׳ 346).
47 לשון קללה לעיר הזאת; על־פי צפניה ב: ד.
48 על־פי בראשית כט: לב.
49 לא ברור איזו עיר היא זו; המעתיק השמיט את שמה כדי לאפשר שימוש נוסף באיגרת.
50 על־פי ישעיהו יט: ד.
51 על־פי תהלים קה: יח.
52 בראשית לט: כ.
53 על־פי רות ד: יד.
54 הרווח נמצא בגוף כתב היד. נראה שהמעתיק לא הצליח לפענח מלה כלשהי, שהופיעה במקום זה. השאיר לה מקום ושכח למלאותו, או שמא התייאש מלכתחילה מפיענוח המלה. נראה שחסרה כאן המלה ״המוצאות״, על־פי יהושע ב: כג

אותו, והודיע צרתו ליחידי גאולתנו,[55] סגולתנו, אנשי חיל, בני אל חי רחמנים,[56] דברו על לב אדוניו, ונכנסו עמו בברית כופר נפשו, ואף שהיה מתקשה ומתעלה בדמיו, הרבו עליו הכופר, והפיוס [עמ׳ 188] והפתוי, עד שהתפצר, ונתפתה, וחתכו עליו סך כסף די פדיונו אחר עמל וטורח רב ועצום לסך פ׳,[57] ושמו מבטחם וכסלם על רחמי ה׳ ושדי, חסדי עבדי ה׳ וצדקתם,[58] נדיבי עם אלדי אברהם,[59] מלומדי מלחמה, מלחמת תורה ומצות,[60] המה יביטו, יראו בו, יחליקו שלל נדיבתם לפדיונו, בכל מקום שהם, כמנהגם הטוב.

ואנחנו עם היותנו במשעול עול הגלות, והדלות והשפלות, עמוסי התלאות מכל פאות, צרות צרורות, תכופות כצפרים עפות, שואות ומשואות למשואות נצח[61] ממשא מלך ושרים, הצרים[62] אותנו יום יום, אשם גזילות, אשם מעילות,[63] צרות תכופות צפופות. עוד זה מדבר וזה בא, ותפול שבא,[64] לא יתנונו השב רוחנו[65] אחרי אשר היינו זה שנה למאכולת אש וביזה ולשלל, אש נפלה מן השמים,[66] כל ביתי ישראל ישרפו את השריפה אשר שרף ה׳,[67] כמפורסם לכל העולם, שכלו כל בעלי כיסין[68] והמתנדבים בעם,[69] איכה יועם זהב,[70] ספו תמו מן בלהות[71] השריפה והשלל. ואף בכל זאת לא נסוג אחור לבנו,[72] ולא השבנו אחור ימיננו,[73] וידינו דמים

55 משמעות הנקודות על הלמ״ד אינה ברורה (ואולי רומז ליחזקאל יא: טו — ״אנשי גאֻלָּתֵךְ״ וראה להלן, הערה 57).
56 על־פי בראשית מו: ו; הושע ב: א ויבמות עט, ע״א.
57 המעתיק השמיט את הסכום המדוייק (ראה לעיל, הערה 49). אך ייתכן שהנקודות על האות למ״ד במלה ״גאולתנו״ (ראה לעיל, הערה 55) רומזות לדמי פדיונו: שלושים גריש.
58 ישעיהו נד: יז.
59 תהלים מז: י.
60 על־פי שיר השירים ג: ח ומגילה טו, ע״ב.
61 על־פי צפניה א: טו ותהלים עד: ג.
62 על־פי הושע ח: י ואסתר ח: יא; וראה לעיל, איגרת 3, הערה 101.
63 מליצה על־פי זבחים ה, ה.
64 היינו, קרה מקרה של שביית יהודים; מליצה על־פי איוב א: טו.
56 על־פי איוב ט: יח.
66 על־פי איוב א: טז.
67 על־פי ויקרא י: ו.
68 הסימן רומז למשחק מלים על־פי ״בעלי כוסות״ (ביצה טו, ע״ב).
69 שופטים ה: ט.
70 איכה ד: א.
71 תהלים עג: יט.
72 תהלים מד: יט.
73 על־פי איכה ב: ג.

מלאו[74] לנדבת פדיון השבוי הזה, בחור רך וטוב,[75] כל יודעיו ומכיריו יעידון, יגידון כלם כאחד, כי מקורו ברוך[76] וראוי לחנינה, הואיל והשעה הביאתו לידי כך.

74 מליצה על־פי ישעיהו א: טו, וכאן הכוונה לממון (ראה לעיל, איגרת 5, הערה 12).
75 על־פי בראשית יח: ז (״רך וטוב״) ושמואל א, ט: ב (״בחור וטוב״).
76 על פי משלי ה: יח.

איגרת 158*

כתב על איש שכתבו עליו כתבים בישין לעוקרו מן העולם

[עמ׳ 189] האיתנים, מוסדי הארץ,[1] העמודים העומדים על מדין[2] להבין ולהורות, זרועי עולם,[3] מאורות המאירים לעולם, לדורי דורים, השרים השוררים על עם ה׳, הני בני עליה דעיילי בלא בר,[4] שלמים וכן רבים,[5] הרבנים השלמים, הדיינים המצויינים אשר אור תורתם זורחת בקו׳,[6] בשלום יחדיו, ה׳ עליכם יחיו,[7] כסאם לעד יכון,[8] כירח יכון עולם,[9] הם ובניהם בקרב ישראל,[10] ויתענגו על רוב שלום מעתה ועד עולם אמן.
[עמ׳ 190] אחרי עתרת שלום ואמת,[11] זאת עולה מן המדבר,[12] קושט אמרי אמת,[13] על אודות פ׳, רוח ה׳ דבר בו ונוססה תמיד עליו[14] ביראת אלדים בקרבו, אשר מיום בואו במחנינו, הולך תמים ופועל צדק,[15] ראינו ונשמח בו, כי כחש במעשיו כל פה דובר נבלה עליו, ודבר לא היה לו עם שום נברא בעולם,[16] בשלום ובמישור הולך

* ראה לעיל, עמ׳ 347.
1 מיכה ו: ב.
2 על־פי שופטים ה: י בשינוי מכוון; שם כתוב: ״יושבי על מדין״.
3 על־פי דברים לג: כז — ״זרעת עולָם״.
4 אותם בני־עלייה הנכנסים בלי רשות; על פי סוכה מה, ע״ב (וראה רש״י שם בערוך ערך בר [א]).
5 נחום א: יב.
6 בקושטא.
7 על־פי תהלים ד: ט וישעיהו לח: טז.
8 על־פי משלי כט: יד.
9 תהלים פט: לח.
10 על־פי דברים יז: כ.
11 ירמיהו לג: ו.
12 שיר השירים ג: ו.
13 משלי כב: כא.
14 על פי שמואל ב, כג: ב וישעיהו נט: יט.
15 תהלים טו: ב.
16 על־פי שופטים יח: ז.

נגד אחינו,[17] כל קהל ה׳, בשמחה ובטוב לבב, (שובב) שובב[18] על התורה ועל העבודה.[19] ועתה ראה ראינו רבים לוחמים לו מרום,[20] בכתבי שטנה שלחו מתם לשופט העיר[21] ולשר[22] להעיר חמתם עליו, לא אחת ולא שתים, בדבר המגיע לנפש ולי״ג העיקרים[23] ח״ו, לולי כי אלדיו עמו,[24] וה׳ עזרו ויט אליו חסד בעיניהם, ויהיו **מלעיגים ומלעיבים בדברי רודפיו שקר[25] בכתבי פלסתר.**

ולבנו יחרד ויתר, פן ח״ו ימשך נזק והפסד לכללות הק״ק, מסיבת דברי הכותבים עליו שטנה, כי לא נעלם מעיני מעכ״ת, כי תואנה הם מבקשים לאכול את ישראל בכל פה,[26] וכל בית ישראל ח״ו יכבו את השרפה,[27] כאשר קרה לנו אשתקד. בנער ישראלי שהמיר דתו,[28] ויהי הקצף על עם ה׳ אלה,[29] ובא עד קצו לעבור בשלח,[30] ויהי לאבל יום הפורים, וחג הפסח על מצות ומרורים,[31] לא תקום פעמים צרה,[32] אשר פשה נגעו[33] על עם ה׳, אשר למות, ואשר לבזז ואשר לגרש,[34] כלהו נתקיימו בנו.

לכן נא לשון בקשה, נדרשה מאתכם כהני ה׳, להשקיט ארץ מדרום,[35] כי יגזרו על רודפי פ׳ לבלתי עשות עמו נבלה, ויסירו תחרות מלבם, כי האלדים יבקש את נרדף,[36] והמה עתידים ליתן דין וחשבון לפני קונם, על אשר כבר עשוהו. כ״ש אם יחזיקו במחלוקת על חנם, ויהודה עוד רד עם אחיו ועם קדושים,[37] לשים אשם לנפשם ברודפם אחריו על לא חמס עשה להם.

17 על־פי מלאכי ב: ו ובראשית לא: לז.
18 ״שובב״ חוזר ל״הולך״ שלפניו, דהיינו, הולך שובב; על־פי ישעיהו נז: יז.
19 על־פי אבות א, ב.
20 על־פי תהלים נו: ג.
21 הקאדי.
22 מושל ירושלים.
23 י״ג עיקרי האמונה; ראה פירוש המשניות לרמב״ם לסנהדרין י, א.
24 על־פי במדבר כג: כא.
25 על־פי דהי״ב לו: טז ותהלים קיט: פו.
26 על־פי שופטים יד: ד וישעיהו ט: יא.
27 בשינוי מכוון מלשון הכתוב בויקרא י: ו — ״וכל בית ישראל יבכו את השרפה״.
28 ראה רוזן, מקרה הנער המומר, ולעיל, עמ׳ 51–54.
29 על־פי מלכים ב, ג: כז ויחזקאל לו: כ.
30 היינו, למות בחרב; על־פי איוב לג: יח.
31 מליצה על־פי במדבר ט: יא.
32 נחום א: ט.
33 על־פי ויקרא יג: נא.
34 על־פי ירמיהו טו: ב.
35 איוב לז: יז; נראה שהכוונה לארץ ישראל שהיא מדרום לקושטא
36 קהלת ג: טו.
37 על־פי בראשית לח: א ויהושע יב: א; נראה ששמו של המושמץ היה יהודה.

ובטחנו בחסד עליון, כי דבריהם יעשו פרי להשבית האי תגרא דלא ירווח ח״ו[38] ויהיו גרמא בנזקי,[39] עם דל נאלח ונדלח, מכמה מיני הרפתקי די עלנא,[40] סביב בעתונו בלהות.[41] לכן למען ציון לא יחשו ולמען ירושלם לא ישקוטו,[42] עד הסיר טינא זו מלב רודפי פ׳, ובזה נמצא חן, ואלדים יחשבה לצדקה,[43] להם ולביניהם[44] וכ׳.[45]

38 להפסיק מריבה זו שלא תתפשט ח״ו.
39 ויגרמו לנזק.
40 מכמה הרפתקאות שעלינו.
41 על־פי איוב יח: יא.
42 על־פי ישעיהו סב: א.
43 על פי בראשית טו: ו.
44 צ״ל: ולבניהם.
45 נראה שהמעתיק השמיט את המשך האיגרת.

איגרת 159*

לשכך חמת איש על אדם אחד שעלתה חמתו באפו לעקרו

אותותנו אלה ילכו להשיב למעלתו על אודות הכתב אשר שלח מימים ימימה באיומים וגזומים לפ׳, כי שמע אומרים[1] שגורם נזק לרבים ע״י האומות. לכן ידיע ליהוי[2] למעלתו, כי לא היו דברים מעולם, ועד הנה עזרנו ה׳,[3] ולא ראינו שום דבר מעוות ומעוקל יוצא מתחת ידו לא על הכלל, ולא על הפרט ש״ל[4] בשום צד ואופן בעולם. ואלו היה נמצא בו שמץ דבר מהנדבר עליו, בודאי היינו רודפים אחריו עד חרמה ≪בגופנו ובממוננו≫ כאשר עשינו לפ׳, שגרשנוהו מהעיר ע״י הורמנא דמלכא.[5] ואם לא היתה ידינו משגת לעשות לו ככה, כאשר השיגה ידינו[6] עם פ׳, הנה אז אנחנו היינו קובלים עליו למעלתו להביאו במסורת הברית בכח גדול וביד חזקה.[7] אמנם עתה כלו שלולא אשתכח ביה,[8] ובטחנו בחסדי ה׳ שכן יחיה תמיד טוב עם ה׳ ועם אנשים

* ראה לעיל, עמ׳ 347.
1 על־פי בראשית לז: יז.
2 על־פי עזרא ד: יב.
3 על־פי שמואל א, ז: יב.
4 שבח לאל.
5 צו המלך; על־פי ב״מ פד, ע״א. כאן הכוונה לערכאות של גויים.
6 על־פי יחזקאל מו: ז.
7 על־פי יחזקאל כ: לז ושמות לב: יא.
8 שלולא נמצא בו. פירושו של משפט זה עדיין קשה וצריך עיון.

כאשר עד עתה. לכן נא יהיה מפיס דעתו של פ׳ בשורותים של נחומים, כי נעצב הוא מאד, על אשר מעלתו הטה אזן לדוברי שקר, ונבאש ריחו בפני כל שומע הגזמותיו של מעלתו אליו, לכן אל יחדל מדבר על לבו כרוח מבינתו. ובזה נמצא חן ושלום.

אגרת 179*

כתב שלא ישמעו שום בישי על מוביל כתבא

[עמ׳ 210] אחרי עתרת שלום ואמת,[1] זאת מאתנו דלי ציון הבאים על החתום,[2] לשמיע במרום קדשם, כי זה ימים נתגורר עמנו פה פ׳ מוביל כתבא דנא,[3] ושרת לק״ק כיד ה׳ הטובה עליו, בכל הפרטים המצטרפים לק״ק עם האומות, ובידו לא דבק מאום.[4] ויען כי מצד הקנאה רבו צריו ועריו, ומשנאיו הוציאו עליו שום ביש,[5] ואפשר שג״כ[6] כתבו עליו שטנה[7] וטינה כדי להבאיש ריחו עד למרחוק, לכן בשבטי ישראל הודענו נאמנה,[8] כי לא שלום ידברו,[9] כי כל עילא ושחיתא לא השתכח ביה,[10] ומצידו לא נמשך שום נזק והפסד, לא ליחיד ולא לרבים כלל. אדרבה, כשהיה רואה איזה יהודי נאחז בצרה עם האומות, היה מכניס עצמו בעובי הקורה להצילו מיד שוסיו.

לכן אתאנו [עמ׳ 211] בשתי שורות אלו לפני מעכ״ת, להודיע קושט דברי אמת,[11] והאמת והשלום אהבו,[12] כי כדאי עדותנו זה להשבית אויב ומתנקם,[13] ויסכרו פי דוברי שקר.[14] ומעתה עליכם הכהנים המצוה הזאת[15] להפיץ, ולהדיח ולסלק כל טינא ואיבה, שגרמו דוברי שקר להשתרש בלבבכם על פ׳, ולחסד יחשב לנו וכ׳.[16]

* ראה לעיל, עמ׳ 347.
1 על פי ירמיהו לג: ו.
2 המעתיק השמיט את שמותיהם.
3 כתב זה.
4 היינו, לא מעל בתפקידו ולא הרוויח על חשבון נזקי הקהילה; על־פי איוב לא: ז.
5 שם רע.
6 שגם כן.
7 על־פי עזרא ד: ו.
8 הושע ה: ט.
9 תהלים לה: כ.
10 כל פגם לא נמצא בו; על־פי דניאל ו: ה
11 משלי כב: כא.
12 זכריה ח: יט.
13 תהלים ח: ג.
14 על־פי תהלים סג: יב.
15 על־פי מלאכי ב: א.
16 המעתיק השמיט את המשך האיגרת שכללה מליצות נוספות, תאריך וחתימה.

איגרת 197*

[עמ׳ 229] חמדת עדת אבירים כבירים,[1] גבורים מוכתרים בכמה כתרים, וכתר שם טוב עולה על גביהם,[2] יראה להם וגובה להם,[3] ופניהם איש אל אחיו יאמר חזק[4] לעשות חסד וצדקה, ולהשביע נפש שוקקה,[5] המה הגבורים אשר מעולם, אנשי שם[6] שבקהלות תהלות ישראל אשר בכל מדינה ומדינה, מקום אשר דבר המלך הקדוש ודתו מגיע,[7] וגבוריהם שריהם, ויועציהם ופרנסיהם ועטרותיהם בראשיהם,[8] צנתרות הזהב,[9] המאורות הגדולים, הרבנים האיתנים, מוסדי עולם, עמודי שמים וכ׳.[10]

אחרי עתרת החיים והשלום[11] כמשפט לאהבי שם תפארת גדולתכם, הנה עיני קדשכם תחזינה מישרים דברים המרים, הנאמרים באמת, בכתבים אשר ביד האיש הלזה מרבני קושטני׳[12] וכ׳.[13] שם יתנו תאניה ואניה מאשר חלפו צפו על ראש הלזה מוביל כתבא דנא[14] ההולך קדמת מחניכם קדוש[15] ושמו פ׳, אשר נודע לנו היותו מגבירי שאלונקי[16] ואצליה,[17] מהנה לרבים מנכסיו,[18] ויהי כאשר אותה נפשו לעלות לחזות בנועם ה׳[19] להשתטח על קברות הצדיקים אשר בירושלם ובארצנו, דרך אניה בלב ים,[20] פגעו בו שבאים ושבו אותו ואת ביתו, ובחמלת ה׳ עליו נפדה מנכסיו, ואח״כ פגעו בהם פעם שניה ושבאום פעם אחרת, והוליכום למאלטה[21] ופסקו בעד

* ראה לעיל, עמ׳ 348.
1 על־פי תהלים סח: לא.
2 על־פי אבות ד, יז.
3 על־פי יחזקאל א: יח.
4 על־פי שמות כה: כ וישעיהו מא: ו.
5 על־פי תהלים קז: ט.
6 בראשית ו: ד.
7 על־פי אסתר ד: ג.
8 ברכות יז, ע״א.
9 זכריה ד: יב.
10 ייתכן שהיה המשך לשורת שבחים זו והמעתיק השמיטו.
11 על־פי ירמיהו לג: ו.
12 קושטא.
13 הושמטו כאן כנראה הפרטים העלולים לפגום בכלליותה של האיגרת.
14 כתב זה.
15 על־פי בראשית ב: יד ודברים כג: טו.
16 צ״ל: שאלוניקי.
17 צ״ל: ואציליה.
18 על־פי סנהדרין צב, ע״א.
19 על־פי איוב כג: יג ותהלים כז: ד.
20 משלי ל: יט.
21 Malta (ראה לעיל, עמ׳ 346, הערה 134).

פדיון נפשם סך רב, והניח את אשתו ובניו שם, ופנה אל הסובב[22] לגבות פדיון נפשם. ובבאו פֹּה[23] עירנו, עם היותנו עמוסי התלאות והרעות שבר על שברים ותרועות,[24] בכל זאת התאפקנו להחזיק בידו מן הבא בידנו, כי המו נכמרו מעי רחמנו אליו. ולכן אתם כהני ה' תקראו[25] בכל מקום אשר יבא שמה, פתחו לו שערי צדק[26] במנה יפה נשקפה כמו שחר[27] לפי כבודו, כי כביר מצאה ידו,[28] ולאו כל שעתה מתרמי[29] אדם הגון וראוי מבני עליה כזה, אשר הכרת פניו ענתה בו,[30] ולכן אשרי אנוש יעשה זאת ובן אדם יחזיק בו,[31] ותיקר נא נפשו ונפש המיחלים לחסדו בעיני תפארת גדולתכם להתיר לו פסת יד ביתר שאת, לקרא לשבויים דרור ולאסירים פקח קוח[32] בימין צדקתכם הנאדרי בכח. [עמ' 230] ובגלל הדבר הזה הנה אלדינו זה קוינו ויושענו,[33] יושעכם תשועת עולמים, יריק לכם ברכה עד בלי די,[34] וימלאו אסמיכם,[35] יאריך ימיכם בטוב ושנותכם בנעימים, ואל שדי יתן לכם רחמים.[36]

22 יצא לחזר אחר מעות; מליצה על־פי זבחים ה, ג בעניין מעשה הקרבנות: "עלה בכבש ופנה לסובב" (=כרכוב המזבח).
23 משמעות הסימן אינה ברורה.
24 על־פי סדר תקיעת־שופר בראש השנה.
25 ישעיהו סא: ו.
26 על־פי תהלים קיח: יט.
27 על־פי שיר השירים ו: י.
28 על־פי איוב לא: כה.
29 לא בכל שעה מזדמן.
30 על־פי ישעיהו ג: ט.
31 על־פי ישעיהו נו: ב.
32 ישעיה סא: א.
33 על־פי ישעיהו כה: ט.
34 על־פי מלאכי ג: י.
35 על־פי משלי ג: י.
36 בראשית מג: יד.

איגרת 202*

מליצה טובה וחשובה לשבויים

[עמ׳ 234] העם בחר ה׳ לנחלה,[1] נחלת שדי ממרומים,[2] מאלמים אלומים,[3] בחסד וברחמים, שרי צבאות בראש העם, חפצם וישעם להריק שקיהם וצרורות כספיהם, לחונן דלים ואביונים, רחמנים בני רחמנים,[4] ממלכת כהנים, בני האיתנים, גוי שומר אמונים,[5] העומדים על הפקודים,[6] גומלים[7] חסדים בני גומלי חסדים,[8] אחינו אנשי גאולתנו[9] אשר בכל עיר ועיר, מקום אשר דבר המלך מלכו של עולם ודתו מגיע, שמחה וששון ליהודים,[10] ועטרותיהם בראשיהם,[11] עיני העדה לתורה ולתעודה,[12] דייני, רבני מדינה ומדינה, ואחריהם כל ישרי לב, פרנסי, מנהיגי קהלות הקדושות, ה׳ צבאות יגן עליהם וינטלם וינשאם כל ימי עולם,[13] ככוכבים בהלם אמן.

הלא למשמע אזן דאבה נפשנו, יום גבר האויב וילחם בישראל וישב ממנו[14] שם כך וכך[15] נפשות בבת א׳ בדוגיאות של מאלטה.[16] זעקו ולא נמלטו, מי שמע כזאת? מי ראה מקהלות נודדות, הלכו שבי לפני צר[17] בשלשלאות? והיה לאֹות,[18] ואם דל[19] הוא, ואין ידו משגת, כי חלה ורבה חלחלה בקהלה סוערה כמו הרה, ובאו בנים עד

* ראה לעיל, עמ׳ 348.

1 תהלים לג: יב.

2 איוב לא: ב.

3 בראשית לז: ז.

4 על־פי יבמות עט, ע״א.

5 על־פי שמות יט: ו וישעיהו כו: ב.

6 במדבר ז: ב.

7 צ״ל: גומלי.

8 יבמות עט, ע״א.

9 על־פי יחזקאל יא: טו.

10 על־פי אסתר ח: יז.

11 ברכות יז, ע״א.

12 על־פי במדבר טו: כד וישעיהו ח: כ.

13 זכריה ט: טו וישעיהו סג: ט.

14 וישב ממנו: במדבר כא: א

15 המספר המדוייק הושמט על ידי המעתיק.

16 Malta. הכוונה לאניות אבירי מסדר יוחנן הקדוש שמשלו במלטה ועסקו משם בשוד־ים.

17 איכה א: ה.

18 המלה ״דל״ מסומנת באיגרת זו בנקודות מעליה. אם נבין את משמעות הסימן כרומז למספר השבויים (34), נראה שהנקודות מעל למלה ״אות״ רומזות לסכום שנדרש בתחילה מכל אחד מן השבויים. היינו, 40 גרוש לנפש.

19 נראה שהסימן רומז כאן למספר השבויים: 34.

משבר[20] בכסף עובר, לעבדים ולשפחות במעולה שבערכין לא בפחות, ושוביהם החזיקו בם, ותעל קצבתם לט"ו אלף גרו'.[21]

מן העבודה כי כבדה מאד השביעום במרורים,[22] בחורים טחון נשאו באיי העברים,[23] וילדי נכרים וזקנים בעץ רועץ כשלו,[24] במי שחו אם בנהרים[25] ונשים נרמסים מקול מחצצים,[26] ברעב ובצמא על האדמה שוכבים בין שפתים[27] פשוטה ועורה וחגורה על חלצים.[28] על זה היה דוה לבנו,[29] מי נתן קהלא קדושה למשסה בעבודה קשה, וישראל לבוזזים בחומר ובלבנים,[30] האוכלים למעדנים,[31] ואם עוד רבות בשנים ח"ו ימקו בארצות אויביהם,[32] לולי ה' צבאות אשר ראה בעניים, דל שמח,[33] וחיש צמח להם קרן ישועה,[34] ויתנו להם יד לשלוח מהם שנים גרגרים בראש אמיר[35] מובילי כתבא דנא,[36] אנשי אמונה, לכתת רגליהם מעיר לעיר,

20 על־פי מלכים ב, כב: ה; לאחר שהשבויים לא הצליחו לגייס את דמי פדיונם שעלו לסך 14,000 גרוש לערך, הוסיפו השבאים והעלו את סכום דמי הפדיון לנפש "עד משבר". דהיינו, ל־542 גרוש לנפש, שהם למעלה מ־18,000 גרוש תמורת השבויים כולם.

21 נראה כי לבסוף התפשרו השבאים על סך של 15,000 גרוש תמורת כל השבויים (או כ־400 גרוש לנפש). זהו סכום מופרז מאוד אם נתחשב בכך שחברת פדיון שבויים הקפידה שלא לשלם יותר מסכום קצוב לנפש, כדי למנוע תפיסת שבויים למטרות סחיטה (ראה B.C. Roth, The Jews of Malta, *Transaction of the Jewish Historical Society*, Vol. XII (1931), pp. 228-230). הסכום שהחברה הקציבה בדרך כלל לפדיונו של כל שבוי היה מאה ריאלים. רק במקרה תפיסתו של ר' שמואל גארמיזאן, שהיה מפורסם וידוע כאחד מגדולי הדור, היקצבו מאתיים ריאלים ויותר (ראה בניהו, איגרות (תשט"ז), עמ' 42).

22 על־פי איכה ג: טו.

23 נראה לי שהתחלפה למעתיק מלה זו במלה "נכרים" שבסמוך. שאם לא כן אין למשפטים אלה משמעות הגיונית, והיה צ"ל: בחורים טחון נשאו באיי הנכרים, וילדי עברים וזקנים בעץ רועץ כשלו". ואפשר שמקורו של השיבוש הוא ברצון לשמור על המליצה "ילדי נכרים" על־פי ישעיהו ב: ו — "ובילדי נכרים ישפיקו".

24 על־פי איכה ה: יג.

25 על־פי יחזקאל מז: ה וחבקוק ג: ח.

26 שופטים ה: יא.

27 על־פי תהלים סח: יד.

28 ישעיהו לב: יא — "פִּשְׁטָה וְעָרָה וַחֲגוֹרָה עַל חֲלָצָיִם"

29 איכה ה: יז.

30 על־פי ישעיהו מב: כד ושמות א: יד.

31 איכה ד: ה.

32 על־פי ויקרא כה: נא; כו: לט.

33 היינו, שמחו שלושים וארבעת השבויים.

34 על־פי חתימת הברכה הט"ו בתפילת העמידה: "ברוך אתה ה' מצמיח קרן ישועה"

35 היינו, שניים מן השבויים נשלחו ובידם מכתב המספר את קורותיהם. כדי לאסוף את דמי פדיונם; על־פי ישעיהו יז: ו.

36 כתב זה.

ומאפרכיא לאפרכיא, בקול נהי ונהיה, והנם צווחי בייא בייא כי ככרוכיא,[37] הנהיה כדבר הזה? או הנשמע למעצבה? מדת פורענות מרובה ממדה טובה,[38] מכ״כ[39] ריאליש,[40] עובר לסוחר ובבל תאחר.[41] ויבא על העיר הזו,[42] על עם יגע ורפא ידים,[43] בעקב כמה כתות של שבויים אחרים, לקוטי בתר לקוטי,[44] ובזוזי דבזוזי,[45] ואין זה כי אם מרוע[46] מזלם, כי לא מצאו אנשי חיל ידיהם כימי עולם, לצאת ידי חובתם לפי כסף מקנתם, כי רב הוא. ולא יכולנו להתאפק לקולם, כים יהמה, ולחשם בלחצם, וגם ראינו את הלחש צרת נפשם, להעבירם על דת, מלבד חלול שבת, ובמראה נהפכה צירנו עלינו,[47] וכפי דוחק השעה צמצמנו עצמנו, ופרענו בעדם סך כך וכך,[48] כיד ה׳ הטובה עלינו, זולת צדה לדרכם, כי רב הדרך מאד.

ועתה אליכם המצוה הזאת הכהנים,[49] החלש יאמר גבור אני[50] להחיש מפלט להם. מסעה מסער,[51] כמ״ש[52] לא ירדנו בפרך לעיניך,[53] והאיש הירא ורך הלבב[54] ימלא את כפו טוב מלא כף נחת בעין יפה, ושב ורפא למחלתם, לקרא לשבויים דרור[55] ואורח מישור, ומלאכי שלם,[56] שלוחי מצוה ההולכים בלא כח, שחוח, אשר מר יבכיון[57] כבבת תחיון,[58] ותחזקנה ידיהם בעד אחיהם, אסירי עני וברזל,[59] ועיניהם

37 צ״ל: כי כרוכיא; על־פי קידושין מד, עא. ביא — ״לשון זעקה וקובלנה״ (רש״י, יומא סט, ע״ב).
38 שינוי מכוון מסוטה יא, ע״א (ועוד): ״מדה טובה מרובה ממדת פורענות״.
39 מכל כך.
40 ריאלים; מטבע כסף ספרדי שערכו כערך הגרוש.
41 על־פי בראשית כג: טז ור״ה ד, ע״א.
42 לא ברור איזו היא.
43 על־פי שמואל ב, יז: ב.
44 ב״מ כ״א, ע״ב.
45 כתובות קיב, ע״ב.
46 על־פי נחמיה ב: ב.
47 על־פי דניאל י: ג.
48 המעתיק השמיט את הסכום.
49 מלאכי ב: א.
50 יואל ד: י.
51 על־פי תהלים נה: ט.
52 כמו שנאמר.
53 ויקרא כה: נג.
54 על־פי דברים כ: ח, וכאן ירא ה׳ ובעל לב־טוב.
55 ישעיהו סא: א.
56 נראה שבין השבויים היו שליחי קהילת ירושלים.
57 על־פי איכה א: ו וישעיהו לג: ז, שם כתוב: ״מלאכי שלום״.
58 היינו, אמנם נחמה פורתא היא שהם ישוחררו אך חבריהם עדיין כלואים; על־פי שמות א: כב.
59 נראה ששלוחי ירושלים הם ששוחררו כדי לאסוף כסף לפדיון שאר השבויים (ראה הערה לעיל).

תלויות, צופיות, כוס ישועות מיקבי צדקתכם, ותקות חוט של חסד[60] מגרני צדקתכם. ובשכר זאת אל חי בקרבכם יחכה לחננכם, ירום לרחמכם,[61] וישבור עול הגוים מעל צואריכם,[62] ויפרוש סוכת שלום[63] עליכם,[64] ועינינו ועיניכם תחזה בבנין אפריון וההראל[65] ובא לציון גואל.[66]

60 על־פי יהושע ב: יח.
61 ישעיהו ל: יח.
62 על־פי ירמיהו כח: יא.
63 צ"ל: שלומו.
64 על־פי נוסח ברכת "השכיבנו" שבתפילת ערבית לשבת וליום־טוב.
65 אפריון והראל הם כינויים לבית המקדש; על־פי שיר השירים רבה ג, יג ויחזקאל מג: טו.
66 ישעיהו נט: כ.

איגרת 207*

לשבוי

[עמ' 239] נחלת שדי ממרומים,[1] מאלמים אלומים,[2] צדקות ומעוז ישועות. להשביע בצחצחות נפשות יבשות,[3] אנשי אמת, צדק ילין בם,[4] ועתה מרצים ברצי כסף.[5] בכוסף[6] נמרץ, רץ לקראת רץ ירוץ[7] וכ'.[8]

על אודות איש זקן עוטה מעיל התפארת והענוה, אשר בצאתו הוא ואשתו, ותפול שבא[9] ותקחם, ויביאום אל הר צוער,[10] איי מאלטה,[11] וימכרו ממכרת עבד לאדונים קשים, ויעבד אותם בפרך במכות גדולות, ובחומר, ובלבנים ובאבנים.[12] מעונים

* ראה לעיל, עמ' 349.
1 איוב לא: ב.
2 בראשית לז: ז.
3 על־פי ישעיהו נח: יא.
4 על־פי שמות יח: כא וישעיהו א: כא.
5 על־פי תהלים סח: לא.
6 משחק מלים: כסף־כוסף.
7 ירמיהו נא: לא.
8 נראה שהמעתיק השמיט חלק מן האיגרת.
9 שְׁבָאִים; מליצה על־פי איוב א: טו.
10 פשר המליצה אינו מחוור כל־צורכו. אולי הר צוער = הר שעיר, מקום מושבם של בני אדום שהוא כינוי שגור לנוצרים, וכאן הוא רומז למקומם של אבירי מסדר יוחנן הקדוש
11 Malta (ראה לעיל).
12 על־פי שמות א: יד.

בכבלי ברזל, מבקר לערב יוכתו,[13] ערומים וחשופי שת לחורב ביום, ולקרח בלילה,[14] עד שהאדימו ונמק בשרם מעל עצמם כפלח הרימון.[15] לכן אלופנו מסובלים[16] תורה ומצות, חושו ועשו על האנשים האלה להשפיע עליהם מחסדיכם, ולמלאת את ידם, ואנחנו לא נחדל מלן [ ] למלאכת השמים, והיה בעברם דרך גבול משכן כבודם.[17] עשו נא אתם צדקה, גשם נדבות חסדיכם, משמי קדשיכם תטיפון עליהם יורה ומלקוש בראשון,[18] ואל תאחרו אותם,[19] למען ישובו אל ביתם, כי נשיהם צופיות הליכות ביתם.[20] ובשכר זאת [ ] מלאות ברכות.[21]

13 איוב ד: כ.
14 על־פי בראשית לא: מ.
15 על־פי שיר השירים ד: ג.
16 תהלים קמד: יד.
17 לא ברור לאיזה מקום הכוונה; נראה שמדובר בעיר באיטליה שאליה הובאו האיש ואשתו לאסוף כסף לפדיון השבויים.
18 היינו, ממון; על־פי יואל ב: כג.
19 על־פי בראשית כד: נו.
20 נראה כי מדובר כאן בשאר השבויים, שהזוג הזה נשלח כדי לאסוף את דמי פדיונם; על־פי משלי לא: כז.
21 נראה שהיה לאיגרת המשך שלא הובא כאן.

[אגרות לשם חברון]

איגרת 33*

כללית

[עמ׳ 75] קול צעקת סערת צרת העניים האביונים והאומללים, כצאן בצרה. כעדר בתוך הדברו תהימנה[1] קולם מארץ ערכה ושוחה,[2] קרית ארבע אבות נזיקין,[3] עירום,

* ראה לעיל, עמ׳ 35.
1 מליצה על־פי מיכה ב: יב — ״קבץ אקבץ שארית ישראל יחד אשימנו כצאן בְּצָרָה כעדר בתוך הַדְּבְרוֹ״ — כאן שונתה המלה ״בְּצָרָה״ ל״בְּצָרָה״ ובזה שינה כותב האיגרת את המשמעות כולה
2 על פי ירמיהו ב: ו
3 משחק מלים המשלב את שמה העתיק של חברון עם ״ארבעה אבות נזיקין״ (ב״ק א, א).

וחוסר כל, וכובד החובות ותביעות זרים על הכל,[4] היא חברון מחברת הצרות אשר בארץ כנען,[5] ארץ חתה וסעורה.[6]

נשאו נהרות קולם, ענים ודכים.[7] רנני תחנותיהם תשתפכנה לפני גדולתם, כי ים הצרות הולך וסוער עלינו, ותשליכנו מצולה בלבב ימים, ונהרות יסובבנו, כל משברי ים הצרות וגלם עלינו.[8] עברו אפפונו מים עד נפש,[9] וימס לבבנו כדונג מפני אש. כמים מוגרים במורד,[10] כי אנושה מכתינו, כי באה עד ארץ יהודה, נגע עד שער עירנו,[11] כי בלעונו אדונים קשים, ויבלעונו לגאיונים,[12] ושחתו את כרמנו, בוססו את חלקתינו,[13] והיינו טרף לשניהם,[14] שנם אכלה ומדקה,[15] ורגלם רופסת אותנו, ויאכלו אותנו בכל פה,[16] לא שבת נוגש ולא שבתה מדהבה.[17]

והעניים האביונים והאומללים מבקשים לחם ואין, ותופסי התורה באות נפשם שאפו רוח[18] התקוה ותוחלת ההצלה, ועיניהם תלויות לאביהם שבשמים ולאחיהם כל בית ישראל לאמר, מאין יבוא עזרם,[19] כי חדלו מטרות עוז, גשם נדבות, וטל אורות, טללי ברכה, נדבת צדקת אחינו, אנשי גאולתנו[20] שבגולה, חדלו, דללו, פסקו מהמטיר עלינו, וכוכבי אור ישועתם אספו נגהם[21] מהאיר על הארץ מרוב הצרות וסערות הזמן, הולך וסוער על עם ה' בכל מושבותיהם, ממצוקותיהם יושיעם כי"ר.[22]

4 מונה את "ארבעת אבות הנזיקין" שעברו עליה.

5 בראשית כג: ב — "... בקרית ארבע היא חברון בארץ כנען"; ויש כאן משחק־מלים: חברון — מחברת.

6 מליצה אירונית על־פי דברים ח: ח — "ארץ חטה ושעורה".

7 על־פי תהלים צג: ג.

8 על־פי יונה ב: ד.

9 על־פי יונה ב: ו.

10 על־פי מיכה א: ד.

11 על־פי מיכה א: ט.

12 היינו, בלעונו לוחצים גאוותנים; ראה לעיל, איגרת 6, הערה 25.

13 על־פי ירמיהו יב: י.

14 לְשִׁנֵּיהֶם; על־פי תהלים קכד: ו.

15 היינו, שִׁנָּם אוכלת אותנו עד רזון; על־פי דניאל ז: ז.

16 על־פי ישעיהו ט: יא.

17 מליצה אירונית על־פי ישעיהו יד: ד — "ואמרת איך שבת נוגש שבתה מדהבה".

18 על־פי ירמיהו ב: כד: "באַוַת נפשה שאפה רוח".

19 על־פי תהלים קכא: א.

20 על־פי יחזקאל יא: טו.

21 על־פי יואל ב: י.

22 לא ברור לאלו צרות מתכוונים הכותבים, אולי הדברים אמורים במגפה שהשתוללה באירופה בשנת ש"ץ־שצ"א (1630 - 1631).

וטבענו ביון מצולה, ים החובות, ואין מעמדנו, באנו במעמקיהם ושבולת שטפתנו,[23] אשר סבתם תביעות זרים אכזרים, המתחדשים עלינו לרגעים ממשא מלך ושרים,[24] אשר פרצו פרץ בחוצותינו, ובאים עלינו תמיד בעקיפין ובטענות, תואנות ורגינות מגונות, וכל מחשבת אונם ושאונם בצרורות כספינו, ולולי פסידא יהבא כספא ודהבא[25] לבלי חק ומדה, כמעט היינו בכל רע בתוך קהל ועדה לשמצה בקמינו[26] בארצות אויבינו, ויאכלו אותנו בכל פה,[27] ספנו, תמנו, ובמורד השברים הביאונו, ועד עפר הגיעונו מכובד אש המסים ומחמת בלהות,[28] תלאות, גלגליות,[29] וארנוניות והוצאות לאומות, ובכל חדש מתחדשים גזרותיהם ועלילותיהם, מלבד רוב ההוצאות הצריכים בעיר קדשנו, מהם להספקת הת״ח ות״ת, שלחנות ד׳ אשר לפני ה׳, וקופת העניים והאביונים, והאומללים, ויתומים ואלמנות, גם הוצאות לרקחות, ולטבחות ולאופות,[30] להכין לאורחים, אחינו העולים לחזות וכ׳,[31] להכין להם פת בגם, מטה, ושלחן, וכסא ומנורה, כל א׳ לפי כבודו,[32] גם כל צרכי ביקור חולים, כי ארצינו נגובה מכל טוב, אין כל בה, גם שמן למאור להעלות נר תמיד[33] בבית ה׳, כל הלילה לא תכבה,[34] ללומדים בבית ה׳ בלילות,[35] כי שמן על ראשם בל יחסר.[36] ונשארנו בעונות כאניה בלב ים, ורוח סערה סביבה, ולפניה צור מכשול, ולמעלה ממנה ענן וערפל, כן היינו מסערת גלי החובות העולים לקמצים,[37] קוצצים, מוצצים דם לבבות דלת העם, אין כח בהם.

אשר ע״כ באנו עד הלום,[38] כי הניקה בנים זרה,[39] ע״כ תפוג תורה, וכשל כחינו, ורפו ידינו ממצוקות הזמן, אש נשקה בקרבנו, כל היום יוקדת, ומהומות תלאותינו

23 על־פי תהלים סט: ג.
24 על־פי הושע ח: י.
25 לולא היינו מפסידים כספנו וזהבנו.
26 על־פי משלי ה: יד ושמות לב: כה.
27 על־פי ישעיהו ט: יא.
28 על־פי תהלים עג: יט; יהושע ז: ה וישעיהו סד: א.
29 רומז למס הגולגולת.
30 שמואל א, ח: יג.
31 קיצר את הפסוק: ״לחזות בנעם ה׳ ולבקר בהיכלו״ (תהלים כז: ד).
32 מתאר כאן מוסד הכנסת האורחים, שלא היה קיים כלל בירושלים (ראה ריבלין, ליקוטים, חוב׳ א, עמ׳ 31–32). התיאור הוא על־פי מלכים ב, ד: י.
33 על־פי שמות כה: ו; כז: כ.
34 על־פי ישעיהו לד: י.
35 משחק־מלים על־פי תהלים קלד: א — ״העומדים בבית ה׳ בלילות״.
36 על־פי קהלת ט: ח.
37 על־פי בראשית מא: מז.
38 כלי־צה איריגית על־פי דהי״א יד: טז; שם גידל ה׳ ונישא את דוד ״עד הלום״, ואילו כאן מביע ביטוי זה את ירידת ירושלים לשפל המדרגה.
39 כלי־צה איריגית על־פי בראשית כא: ז — ״הניקה בנים שרה״.

וצרותינו לבנו חלל בקרבנו,[40] כים יהמה יומם וליל, גנוחי גנח ויילולי יליל,[41] וצר לנו המקום,[42] ניר ודיו לכתוב קורותינו, ואת כל הרעה הבאה אלינו, כי לא היתה כזאת מימי עולם ושנים קדמוניות על המקום הזה ואחריו לא יהיה,[43] ואחר כל המשפטים לא נתיאשנו מן הרחמים כי עוד השמש במרומים, כי יאוש אחר יאוש יעשה שנוי רשות ח״ו,[44] ובזאת [עמ׳ 76] אנו בטוחים, כי זכותא דרבים עדיף טפי,[45] וכדאי הוא עץ החיים, צור חוצבתם[46] אש בשכונתינו, להגין עלינו ועל המקום הזה ולא יחרב.[47]

ואתם הרי ישראל שיתו לבכם לחֵילה,[48] וקרעו לבבכם ואף בגדיכם,[49] אספו עם, קבצו קהל,[50] אשה אל אחותה תהיינה חוברות, ותשאנה עלינו נהי,[51] על לויתן של צדיקים איך הועלה בחכה.[52] בית קדשנו מקדש מעט איך יהיה ח״ו לשמה, כרגע ספו, תמו, שאול ישאלו באֵבל, וכן התמו.[53] ועל ת״ח שתורתם אומנותם יומם ולילה על משמרתם לא יתנו דומי להם, העומדים בבית ה׳ בלילות,[54] לילה ליום ישימו,[55] מנדדים שינה מעיניהם, וכל ימיהם בתפלה לאל נורא עלילה[56] בחרך מערת המכפלה אצל וכו׳,[57] על כל אחינו לוחמים במלחמתה של תורה,[58] מתאבלים על חרבן ציון, מקריבים חלבם ודמם בעניותן, ומשלימים שפתותיהם פרים,[59] ופת במלח בעצבון יאכלו, ומים במשורה ישתו בדאבון,[60] ולפני לחמם אנחתם תבא, וייתכו כמים

40 על־פי תהלים קט: כב.
41 ר״ה לד, ע״א.
42 על־פי אבות ה, ה.
43 על־פי שמות י: יד ומלאכי ג: ד.
44 רומז להלכה המקנה לאדם חפץ שהוא מחזיק בו לאחר שבעליו התייאשו ממנו (ב״ק קטו, ע״א). כאן כוונת הדברים לומר, שאם ישראל התייאשו בשנית מישיבתם בחברון, לאחר שפעם אחת כבר התייאשו ממנה בהיעדר כל יישוב יהודי במשך שנים רבות, כי אז עלולים הערבים להחזיק בה בזכות.
45 זכות הרבים עדיפה יותר; על־פי אבות ה, יח.
46 ישעיהו נא: א.
47 היינו, בזכות לימוד התורה בשכונת היהודים לא ייחרב המקום.
48 מליצה אירונית על־פי תהלים מח: יד; ויש כאן משחק־מלים חיל (חומה) — חיל (פחד).
49 שינוי מכוון מיואל ב: יג — ״ויקרעו לבבכם ואל בגדיכם״.
50 על־פי יואל ב: טז.
51 על פי שמות כו: ג וירמיהו ט: יז.
52 היינו, כיצד אפס מזונם של הצדיקים; על פי ב״ב עד, ע״א — ע״ב.
53 על־פי שמואל ב, כ: יח; משמעות הסימן על ״אבל״ אינה ברורה.
54 תהלים קלד: א.
55 איוב יז: יב.
56 על־פי תהלים סו: ה.
57 נראה כי הושמט כאן שם האיש, שביתו היה סמוך למערה.
58 על־פי מגילה טו, ע״ב.
59 על־פי הושע יד: ג.
60 על פי אבות ו, ד.

שאגותם,[61] כי העניות העצומה רדפה אחריהם, ועמא אזלא ומדלדלא,[62] אשר לא יקוה איש למלאת ספקו, הלך ילך ובכה בשׂקו {בתענותינו} ובתעֲניתו[63] ולא ימצא לו מלוה בשעת רוחקו, אף כי ייחל להעשיר, כי אין להם על מה להשען, לא מקנה ולא קנין, לא כרם, ולא סחורה ולא מלאכה, כי אם לשקוד על דלתי תורת ה׳, יושבי אהֳליאב ובצלאל[64] לא יחסרו ממאה נפשות, ועתה יסובבו מעיר לעיר ולא יחוננו. ואוי ואבוי על הדלים האומללים, העניים והאביונים, יתומים ואלמנות, זקנות וזקנות,[65] איש משענתו בידו מרוב ימים, איך משער ישבותו. ונהי על ס״ת[66] וכתבי הקדש אין מספר, כי ברגלים תרמסנה[67] ח״ו, או באש תשרפנה, כי אבות על בנים לא יפנו מרפיון ידים,[68] ואוי לבנים עוללים ויונקים מפיהם יסדת עוז,[69] ואין העולם מתקיים אלא בהבל פיהם,[70] איך יגלו מעל שלחן אביהם הקדושים, המשתעשעים בתורתם.[71] ואנו ואבלו בתי בני ישראל כי לחרבה תהיינה ח״ו, או יבואו זרים בשעריהם, ואילו יצאו פעם א׳ ח״ו, לא היתה תקוה לשוב לשבת בה עוד, כי אומרים אילי הארץ,[72] שאין ראוי לדור בה שום יהודי, שהיא משכן נביאם,[73] ואיך תהיה בוקה ומבולקה[74] ודרכיה אבילות מבלי באי מועד,[75] והמתים הקדו׳[76] יחרשו ע״ג,[77] ותשתפכנה אבני קדש בראש כל חוצות.[78]

61 על־פי איוב ג: כד.
62 העם הולך ומתדלדל; על־פי סוטה מט, ע״א.
63 מליצה אירונית על־פי תהלים קכו: ו; שם ההולך ובוכה סופו לקצור ברינה, ואילו כאן לובש הוא שק ועומד בתענית.
64 בראשית לו: א; הנקודות על ״אהליאב ובצלאל״ רומזות למשמעותן כאן: היושבים באוהל ה׳ ובצל־אל, היינו, לומדי התורה (וראה ברכות נה, ע״א).
65 צ״ל כנראה: זקנים וזקנות, על פי זכריה ח: ד, ואולי נעשה כאן השינוי במתכוון כדי לרמז על ריבויין של אלמנות ישישות בירושלים?
66 ספרי תורה.
67 ישעיהו כח: ג.
68 ירמיהו מז: ג.
69 על־פי תהלים ח: ג.
70 על־פי שבת קיט, ע״ב.
71 על־פי ברכות ג, ע״א: ״ואוי להם לבנים שגלו מעל שלחן אביהם״.
72 ה״פלילים״ השיח׳ים המוסלמים.
73 על מקומה של ארץ ישראל באסלאם ראה ש״ד גויטיין, קדושתה של ארץ ישראל בחסידות המוסלמית, ידיעות בחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, מבחר מאמרים מכרכים א־טו, קובץ שני, ירושלים תשכ״ה, עמ׳ 257–263.
74 על־פי נחום ב: יא.
75 איכה א: ד.
76 הקדושים.
77 על גביהם; על־פי תהלים קכט: ג.
78 איכה ד: א.

מי האיש הירא את ה' ולא יחם לבבו, או הנפש אשר לא תעונה על צרותינו, ואל המקום הזה ישים לבו וכ',[79] ובהתעטף עלינו נפשנו, ונצעק אל ה' אלהי אבותינו מגודל הצער ונעילת השער מריוח והצלה אשר ננעלו, ושערי דמעה לא ננעלו,[80] והנה קול מבשר,[81] מחיה מתים במאמרו,[82] וכי יש תקוה לאחרתינו,[83] וכי יתעשת האלוהים לנו ולא נאבד,[84] כי אמר ה' אליו,[85] לך לך מארצך[86] להחיות עם רב ולהיות להם פליטה גדולה[87] לשארית יהודה. ברוך ה' כי לא השבת[88] לנו גואל,[89] וישלח מלאך להושעינו,[90] פ', אשר מדי עברו דרך ארצינו לחזות וכ',[91] וראה צרת נפשינו ודלותינו, ומכות הארץ הלזו הנשמה,[92] ואת תחלואיה אשר חלה ה' בה[93] ואז ראה, וכן המה, נבהל ונחפז, וחם לבבו בקרבו[94] על צרות העיר, מיחם ע"ג[95] מיחם,[96] ונדבה רוחו ללכת ולהליץ בעדינו לפני מעכ"ת, בלא כסף ובלא מחיר[97] כי אם מאהבת ה',[98] ולעבוד את העבודה הזאת, אע"פ שאינו לפי כבודו,[99] ואין ראוי לנו להשתמש בקדשים, וכסתה כלימה פנינו ואין מלה בלשוננו, כי באנו לפני מעלתם בבושת פנים, להעמיס עליהם, ולא נעלם ממנו דוחקם, כי ידענו את מכאובם,[100]

79 נראה כי המשך המליצות לא נשא חן בעיני המעתיק או נראה לו מיותר.
80 על־פי ברכות לב, ע"ב: "אע"פ ששערי תפלה ננעלו, שערי דמעה לא ננעלו".
81 על־פי הפיוט להושענא־רבה: "קול מבשר מבשר ואומר".
82 על פי נוסח ברכה מעין שבע ("מגן־אבות").
83 צ"ל: לאחריתנו; על־פי ירמיהו לא: יז.
84 על־פי יונה א: ו.
85 אל השליח.
86 בראשית יב: א.
87 היינו, ה' כיוון את צעדי השליח לירושלים, כדי שיראה בסבלותיה, ויחוש להצלתה: על פי בראשית נ: כ; מד: ז.
88 צ"ל: השבית.
89 על־פי רות ד: יד.
90 צ"ל: להושיענו.
91 המעתיק השמיט את המשך הפסוק: "לחזות בנעם ה' ולבקר בהיכלו"; תהלים כז: ד.
92 יחזקאל לה: לו.
93 דברים כט: כא.
94 על־פי תהלים מח: ו; לט: ד.
95 על גבי.
96 שבת מח, ע"א.
97 ישעיהו נה: א.
98 על־פי דברים ז: ח בשינוי משמעות מכוון. שם "מאהבת ה' אתכם". ואלו כאן מאהבת השליח את ה'.
99 על־פי קידושין ל, ע"א.
100 על־פי שמות ג: ז.

בשגם הם בצרה,[101] אמנם בראותינו כי גדל הכאב מאד,[102] ובאו מים עד נפש,[103] ולא ידענו אנה נפנה לעזרה, אמרנו לכה ונפנה אל מחנה אחינו, אם יחיונו נחיה.[104]
[עמ' 77]

לכן שרי צבאות ישראל, עתה באנו לפני כת"ר בתחנה ונפש נענה, יפנו אלינו ברחמים גדולים, להעלות ארוכה למכתינו ומרפא למחלתינו,[105] העשיר בעשרו, והחכם בחכמתו[106] ידרוש, בהתאסף ראשי עם,[107] ולבאר היטב את כל דברי האגרת האוגרת מגור מסביב, ומספרת מעט קט מצרותינו, והיה בשומעו את כל אלה אשר על ירושלם חלה, יקום כארי וכלביא יתנשא.[108] כי לכם משפט הגאולה,[109] וימהרו מפלט לנו, כי כלנו בני איש א' נחנו,[110] ושעתא דחיקא לנו טובא,[111] לכן נא לשון בקשה, אחינו, אנשי גאולתנו,[112] חושו[113] וחוסו וחמלו עלינו, לברך את נחלת ה' והעיר אשר בחר בה למושב לו,[114] וכל בן חיל יחלץ חושים[115] ויאמר, עמו אנכי בצרה,[116] ואולי תהיה תקומה לארץ הזאת, ואם נמצא חן בעיניכם, להעלות זכרון ירושלם ביום שמחתכם, ובמועדיכם ובראשי חדשיכם,[117] להגיש מנחה לה', ותזכו להעמיד המקום הזה, ונקראת המצוה הזאת על שמיכם,[118] ובשכר וכ'.[119]

101 על־פי בראשית ו: ג; לא ברור באיזו צרה מדובר, וראה לעיל, הערה 21.
102 על־פי איוב ב: יג.
103 תהלים סט: ב.
104 מלכים ב, ז: ד.
105 על־פי ירמיהו לג: ו.
106 על־פי ירמיהו ט: כב.
107 דברים לג: ה.
108 על־פי במדבר כג: כד.
109 על־פי ירמיהו לב: ז.
110 על־פי בראשית מב: יג.
111 והשעה דחוקה לנו מאוד; תענית כא, ע"א.
112 יחזקאל יא: טו.
113 ייתכן שכל הקטע מכאן ועד לסוף האיגרת נוסף בידי המעתיק, או שהאגרת נכתבה בידי פרנסי ירושלים לשם חברון, וראה בעניין זה לעיל, עמ' 137, הערה 168.
114 מלכים א, ד: כא; דברי הימים ב, יב: יג.
115 על־פי במדבר לב: יז
116 תהלים צא: טו
117 על־פי במדבר י: י
118 צ"ל: שמכם.
119 המעתיק השמיט את המליצות השגורות המתארות את שכר הנמענים יחד עם התאריך והחתימות

איגרת 125*

לעשות נדבה לשליח

[עמ׳ 157] אותותנו אלה בלכתם ילכו, מאלמים אלומות,[1] שואות ומשואות, תלאות ומהומות, מאתנו צעירי הצאן הסובלים כל אסון, היושבים במשעול עול הגלות והדלות, וים הצרות הולך וסוער עלינו,[2] ותשליכנו מצולה בלבב ימים, ונהר יסובבנו.[3] שבעה ברעות נפשנו,[4] מעוני ומרוב עבודת משא מלך וצוֹרים,[5] המתחדשים לחדשים יבכר,[6] שנם אכלה ומדקה, ורגלם רופסת[7] אותנו, הבוגד בוגד, והשודד שודד,[8] לא שבת נוגש, ולא שבתה מדהבא, מדוד והבא,[9] אכלונו, הממונו בכל פה ולשון,[10] לא יתנונו השב רוחנו, שבר על שבר נקרא,[11] והווה על הווה נהיה,[12] והחובות פרות ורבות, ותמלא הארץ חמס,[13] ועלות עלינו קמצונים,[14] עד שעלו לסך ד׳ אלפים גרושוש לשנה, מלבד הנשך הנמשך מהם ומהמונם,[15] עלה עלינו במעלה עקרבים[16] בשער בת רבים,[17] ובאו מים עד נפש, ובנים עד משבר[18] והאניה חשבה להשבר,[19] וצנורי, יאורי, נהרי, נחלי, מעגלי צדק, צדקת אחינו שבגולה, דללו, חרבו, ומעט קט הבא, מסתלק לרצץ מוח צפעוני הרבית הנושך בנו,[20] ובני הישיבות יזורמו

* ראה לעיל, עמ׳ 357.

1 על־פי בראשית לז: ז.

2 על־פי יונה א: ג.

3 על־פי יונה ב: ד.

4 על־פי תהלים פח: ד.

5 היינו, שרים; מושל הסנג׳ק של ירושלים, אשר בתחומו נכללה גם חברון. (ראה לעיל, איגרת 3, **הערה 101**).

6 על־פי יחזקאל מז: יב.

7 שִׁנָּם אוכלת ומכרסמת עד דק; על־פי דניאל ז: יט.

8 ישעיהו כא: ב.

9 על־פי שבת קמט, ע״ב: ״איך שבת נוגש שבתה מדהבה׳ (ישעיהו יד: ד) — ... שבתה אומה זו שאמרה מִדּוֹד וְהָבֵא״.

10 על־פי ירמיהו נא: לד.

11 ירמיהו ד: כ.

12 יחזקאל ז: כו.

13 בראשית ו: יא.

14 היינו, החובות מכסים אותנו כקוצים; מליצה על־פי משלי כד: לא — ״והנה עלה כלו קמשונים״ (**וראה לעיל, איגרת 3, הערה 101**).

15 על־פי יחזקאל ז: יא.

16 ראה לעיל, איגרת 1, הערה 36.

17 שיר השירים ז: ה.

18 תהלים סט: ב ומלכים ב, יט: ג.

19 יונה א: ד.

20 הריבית נמשלת לנשיכת נחש (ראה רש״י לשמות כב: כד).

מים עבות,[21] בנים עם אבות, והמלמדים מדוכים,[22] ומעונים ומרודים, והענים, יתומים ואלמנות, נאנחים ונאנקים, ומכל טוב רקים, תאבים, כמהים לכל דבר בר, ולחם ומזון, רעבים גם צמאים, ואין לאל ידינו להושיעם.

אשר על כן ישבנו משתוממים לאמר, למי נשלח, ומי ילך לנו,[23] להודיע צערנו ודוחקנו לאחינו, אנשי גאולתנו,[24] ויהמו רחמיהם עלינו, להחיותנו כהיום הזה?[25] ולכן כעת הפצרנו עד בוש עם פ׳, לשים לדרך פעמיו, ללכת להעיר רוח נדיבים, ויביטו אלינו בעין החמלה והחנינה, כי עת לחננה כי בא מועד,[26] ונא בבעו במטו מיניה דמר,[27] ידרוש מעל ספר אגרת הכוללת, האוגרת מגור מסביב, מכל האלה אשר על חברון חלה, כי אין מלה בלשוננו לספור, לספוד לצֹרָה ולבכותה.[28]

ועתה אותה נדרשה מאת מעכ״ת, יביטו אלינו בעין החמלה והחנינה להחיותנו בנדבת לבו, לב מלך, ולהליץ בעדנו לפני נדיבי עמים, כי ידענו נאמנה, כי אחרי דברו לא ישנו, באשר דבר מלך שלטון.[29] וגדול המעשה, ובו יצדקו תרתי לטיבותא.[30] והנה אלדינו זה, יאריך ימיו על ממלכתו, ויהיו שׂרים[31] אל משמעתו וכ׳.[32]

21 על־פי תהלים עז: יח.
22 מדוכאים.
23 על־פי ישעיהו ו: ח.
24 על־פי יחזקאל יא: טו.
25 על־פי דברים ו: כד.
26 תהלים קב: יד.
27 בבקשה ממנו ממר.
28 מליצה על־פי בראשית כג: ב: ״לספד לשרה ולבכותה״ (וראה לעיל, איגרת 3, הערה 101).
29 איוב כט: כב וקהלת ח: ד.
30 ובו יצדקו שניהם לטובה; רומז למאמר חז״ל: ״גדול המַעֲשֶׂה יותר מן העושה״ (ב״ב ט, ע״א)
31 היינו, שרים יהיו סרים אל משמעתו.
32 המעתיק השמיט את התאריך והחתימות.

איגרת 126*

עוד כיוצא בה

[עמ' 158] אותותנו אלה בלכתם ילכו, מאלמים אלומות,[1] תלאות ומהומות, מאתנו צעירי הצאן, הסובלים כל אסון, מכמה הרפתקי ומלקי די עדו עלן,[2] שבעה ברעות **נפשנו, ויהיו חיינו צלֹה**[3] **וצוקה.**

מועקה במחננו ממשא עבודת מלך ושרים צוררים, זרים אכזרים, אכלונו, הממונו,[4] בכל פה ולשון, הן מצד ההוצאות הנצרכות למצוות הנהוגות בארץ הלזו, להספקת הבע"ת אשר תורתם אומנותם, יומם ולילה לא ישבותו, וקופת העניים, יתומים ואלמנות נאנחים ונאנקים, ומכל טוב רקים, רעבים וגם צמאים, תאבים, כמהים לכל דבר בר, ולחם ומזון, ופרס מלמדי תנוקות, שולחנות ד' אשר לפני ה', ושמן למאור ללומדים בבית ה' בלילות[5] משמרות, ושמן מעל ראשם אל יחסר,[6] וביקור חולים, וספוק עולי רגלים הבאים להשטחח[7] על קברי האבות הקדושים,[8] השוכנים אחר כתלנו,[9] ולחזק בדקי, סדקי חצר קדשנו יום יום,[10] וצנורי יאורי מעגלי צדק, צדקת אחינו שבגולה, דללו, חרבו, פסקו, ומעט קט מסתלק[11] לרצין מוח צפעוני הרבית הנושך בנו, ובני הישיבות יזורמו מים עבות,[12] בנים עם אבות, והמלמדים מדוכים,[13] ומעונים, ומרודים, והעניים תאבים, כמהים לכל דבר בר, ולחם ומזון, ועל הכל תגרת הנושים, אשר אצים ולוחצים אותנו, והחובות פרים[14] פרות

ראה לעיל, עמ' 358.

1 על־פי בראשית לז: ז.

2 מכמה מאורעות ומכות שעברו עלינו (על־פי קידושין לג, ע"א).

3 **מרמז כנראה לחייהם העומדים בסימן הצקות המושל, הצר — השר. (וראה לעיל, איגרת 3, הערה 101).**

4 על־פי ירמיהו נא: לד.

5 ראה לעיל, איגרת 33, הערה 35.

6 על־פי קהלת ט: ח.

7 צ"ל: להשתטח.

8 מערת המכפלה.

9 על־פי שיר השירים רבה ב, כב; שמות רבה ב, ב.

10 על חצר היהודים בחברון ראה ספר נר ה', דף 163, ע"א, דרוש משנת שע"ד על שמיעת פטירת ר' שלמה נרבוני בחברון: "שהם יושבים לבדם בתוך חצר אחת ואין להם שום עסק עם שום אדם ואפי' עם הגויים הרבים בעיר ההיא".

11 היינו, מעט הכסף הבא מן הגולה.

12 על־פי תהלים עז: יח.

13 מדוכאים.

14 השווה איגרת 125: "והחובות פרות ורבות".

ורבות ועלות עלינו, עד כי עלו קמצונים[15] סך וכ',[16] והרבית יושב במארב,[17] הולך ורב, עולה עלינו במעלה עקרבים[18] בשער בת רבים,[19] ולא ידענו אנה נפנה לעזרה בעת צרה, צרה כמבכירה.[20] אשר ע"כ ישבנו משתומם לאמר, את מי נשלח, ומי ילך לנו,[21] להודיע צערנו ועמלנו לאחינו, אנשי גאולתנו,[22] ויהמו רחמיהם עלינו?

לכן הפצרנו עם פ' לשים לדרך פעמיו, ללכת ולדפוק על דלתי פתחי נדיבים, ואולי יביטו אלינו בעין החמלה והחנינה, כי עת לחננה,[23] לכן בבעו במטו מיניה דמר,[24] ידרוש מעל אגרת הכוללת, האוגרת מגור מסביב, מכל האלה אשר עלינו חלה, ואין מלה בלשוננו לספור, לספוד לצרה[25] ולבכותה, ואם באנו לפרט קצה צרותנו, יכלו ימים ולילות ולא יכילון מגילות. לכן אותה נדרשה ממעכ"ת, לעמוד לימין שלוחנו, ולהיות לנו מעיר לעזור,[26] להליץ בעדנו בדברות קדשו לפני נדיבי עמים, וגדול המעשה, ובו יצדקו תרתי לטיבותא.[27]

15 היינו, החובות מכסים אותנו כקוצים; מליצה על־פי משלי כד: לא — "והנה עלה כלו קמשונים" (ראה לעיל איגרת 3, הערה 101).

16 המעתיק השמיט את הסכום המדוייק באגרת זו, אך שכח להשמיטו באיגרת 125 (לעיל, עמ' 157) ומשם מתברר שהגיעו לסך 4000 גרוש.

17 על־פי תהלים י: ח; מכאן שוב את הריבית לנחש האורב לטרפו (וראה לעיל, איגרת 125 הערה 120).

18 ראה לעיל, איגרת 1, הערה 36.

19 שיר השירים ז: ה.

20 ירמיהו ד: לא.

21 על־פי ישעיהו ו: ח.

22 על־פי יחזקאל יא: טו.

23 תהלים קב: יד.

24 בברישה מיני מיה.

25 ראה לעיל, איגרת 125, הערה 28.

26 על־פי שמואל ב, יח: ג.

27 ראה לעיל, איגרת 125 הערה 30.

ביבליוגרפיה

רשימה א': המקורות שבכתב־יד

ירושלים

בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי

1.	$4^{\circ}31$	מלכי, רפאל מרדכי, פירוש על התורה.
2.	$4^{\circ}553$	פנקס ק"ק אשכנזים בוירונה.
3.	$4^{\circ}1218$	תיק מסמכים משפטיים מירושלים.
4.	$8^{\circ}61$	איגרות שד"רים מירושלים.*
5.	$8^{\circ}127$	גאוויזון, מאיר, שו"ת.
6.	$8^{\circ}958$	צבאח, יצחק, תיקון סופרים.
7.	$8^{\circ}1010$	זאבי, בנימין, ספר תפילות ופיוטים כולל סדר ההקפות סביב המת ומה שאומרים באותה הזדמנות.
8.	$8^{\circ}1500$	חביב, משה אבן, דרושים.
9.	$8^{\circ}1996$	שפירא, נתן, מאורות נתן, ספר כוונות התפילות.
10.	$8^{\circ}2001$	זרע אנשים, שו"ת.

מוסד הרב קוק

11.	681	בואינו, יצחק, שלחן מלכים, הגהות על טור אורח חיים של שלחן ערוך.

אוסף בניהו

12.		ארחא, אליעזר אבן, דרושים.

* מקור זה צוין בספרנו כ"כ"י ירושלים". ההפניה אליו היא על־פי מספר האיגרת והעמוד שבכתב־יד ספרנו זה כולל הוצאה לאור של שבעים וחמש איגרות מתוך כה"י. והקורא יכול איפוא לעיין באיגרות עצמן על־פי מספר האיגרת (וראה במבוא לאיגרת עמ' 299, 356).

אוסף מוסאיוף

13. 181 שו״ת מרבני א״י, תורכיה והבלקן (צילום במכון לצילום כתבי־יד עבריים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים [להלן: מכון]:22998).

איטליה

פארמה

14. 302 קורדובה, משה רפאל, חמדת בחורים (צילום במכון: 13909)

15. 1016 רשימות בחומש של משפחת רבא (צילום במכון:14340).

ארצות־הברית

ניו־יורק, בית המדרש לרבנים באמריקה, אוסף אדלר

16. 74 פנקס של ירושלים ע״ה תוב״ב (צילום במכון: 3541).

17. 1846 איגרות מירושלים וחברון (צילום בספריית מכון בן־צבי, תיק 2017).

18. 0306 ליריאה, יהוסף, שו״ת (צילום בספריית מכון בן־צבי, תיק 374).

19. 3927 איגרות שד״רים מחברון ירושלים וצפת (צילום במכון: 29732).

ניו־יורק, הספריה הציבורית

20. 65 Jewish item, מעשה שהיה בירושלים, בתוך ויטאל, חיים, אוצרות חיים (צילום במכון: 31192).

ניו־יורק, אוניברסיטת קולומביה

21. x893m29 מלכי, רפאל מרדכי, פירוש על התורה (צילום בספריית מכון בן־צבי: 1325).

סינסינטי, Hebrew Union College

22. 158 חביב, משה אבן, שו״ת (צילום במכון: 17139).

23. 160 שו״ת ופסקים (צילום במכון: 17141).

24. 160.1 שו״ת ופסקים (צילום במכון: 17142).

25. 161.1 ליריאה, יהוסף ואמיגו, אברהם, שו״ת (צילום במכון: 17142).

26. 164 שו״ת (צילום במכון: 17145).

בריטניה

אוכספורד, ספריית בודלי — קטלוג נויבאואר

27. 818.1 ארחא, אליעזר אבן, שו"ת (צילום במכון:20355).
28. 822 עבאס, משה יהודה, שו"ת (צילום במכון: 21583).
29. 823 (המשך 822), עבאס, משה יהודה, שו"ת (צילום במכון: 21584).
30. 824 צהלון, יום טוב, שו"ת (צילום במכון: 21585).
31. 832 ויטאל, שמואל, באר מים חיים, שו"ת (צילום במכון: 21593).
32. 845 גוטה, נתן וחביליו, יהודה, שו"ת (צילום במכון: 21606).

לונדון, אוסף מונטיפיורי

33. 112.1 אבוהב שמואל, איגרות (צילום במכון: 4626).
34. or.9165 אבוהב, שמואל, איגרות (צילום במכון: 6601).

לידס, אוסף רות

35. 209 תעודות על עסקי משפחת רבא בוירונה בשנים 1626–1666 (צילום במכון: 15349).

ליצ'וורת, אוסף שישא

36. חנניה, אברהם אבן, שו"ת (צילום בספריית מכון בן־צבי בירושלים, תיק 166).

ברית המועצות

מוסקווה, אוסף גינזבורג

37. 21 חביב, משה אבן, דרושים (צילום במכון: 6702).
38. 29/3 חביב, משה אבן, שו"ת וחידושים (צילום במכון: 6710).
39. 914 סיד, שמואל אבן, ספר נר ה', דרושים (צילום במכון: 28004).
40. 915 מפתח לספר נר ה' (צילום במכון: 28005).
41. 1016 (548) שאנג'י, אשטרוק אבן, שו"ת (צילום במכון: 28031).

הולנד

אמשטרדם, ארכיון הקהילה הפורטוגזית

42. 334.No.13 Libro dos termos deste K.K. de Bet Ysrael (צילום בארכיון הכללי לתולדות העם היהודי, האוניברסיטה העברית בירושלים [להלן: ארכיון]: H.M. 2/1512).

43. Libro dos termos da ymposta da nação 334.No.10
(צילום בארכיון: H.M. 2/1509).

הונגריה

בודאפשט, אוסף קויפמן

44. A164.44 חביב, משה אבן, ובני דורו, שו״ת (צילום במכון: 32251).

רשימה ב׳: המקורות שבדפוס

עברית:

אבוהב, שמואל, דבר שמואל, שו״ת, ויניציאה ת״פ; דפוס־צילום: ירושלים תשכ״ז.
אבילה, שמואל די, כתר תורה, אמשטרדם תפ״ה.
אוזידה, שמואל די, לחם דמעה, ויניציאה שפ״ה (— נדפס גם במקראות גדולות על מגילת איכה).
אזולאי, אברהם, זהרי חמה, ויניציאה ת״י.
אזולאי, אברהם, חסד לאברהם, אמשטרדם תמ״ה.
אזולאי, חיים יוסף דוד, (חיד״א), ברכי יוסף, ליוורנו תקל״ד.
הנ״ל, שם הגדולים, ורשה תרל״ט.
איסרלין, ישראל, תרומת הדשן, פסקים וכתבים, ויניציאה רע״ט.
אישטרויזה, דניאל, מגן גיבורים, שו״ת, שאלוניקי תקי״ד.
אלישר, יעקב שאול, ספר התקנות, ירושלים תרמ״ג.
אלמושנינו, יוסף, עדות ביהוסף, שו״ת, ח״א — קושטא תע״א; ח״ב — קושטא תצ״ג.
אלשיך, משה, תורת משה, ויניציאה שס״א.
אנקאווא, אברהם, כרם חמר, ח״ב, ליוורנו תרל״א.
ארחא, אליעזר אבן, שו״ת, ירושלים תשל״ח.
אשכנזי, בצלאל, שו״ת, ויניציאה שנ״ה.
באסולה, משה, מסעות ארץ ישראל, מהדורת י׳ בן צבי, ירושלים תרצ״ט.
בר, שבתאי, באר עשק, שו״ת, ויניציאה תל״ד.
ביטון, אברהם די, לחם רב, שו״ת, איזמיר ת״ך.
בירב, יעקב, זמרת הארץ, ירושלים תש״ו.
בנבנישתי, חיים בן ישראל, בעי חיי, שו״ת (ארבעה חלקים), שאלוניקי תקמ״ח־תקנ״א.

הנ״ל, שו״ת, ח״ב, קושטנדינא תק״ג.
הנ״ל, שיירי כנסת הגדולה, שו״ת, או״ח — איזמיר תל״א; יו״ד — קושטנדינא תע״ז.
בנבנישתי, משה, פני משה, שו״ת, ח״א — קושטנדינא תכ״ד, ח״ב — קושטנדינא תל״א, ח״ג — קושטנדינא תע״ט.
בנימין בן מתתיהו, שו״ת בנימין זאב, ירושלים תשי״ט.
ברפת, יצחק בר ששת, שו״ת הריב״ש, ניו־יורק תשי״ד.
גאון, שמואל, משפטים ישרים, שו״ת, שאלוניקי תצ״ב.
גאלנטי, משה, שו״ת, ויניציאה שס״ח.
גאלנטי, משה בן יהונתן, זבח השלמים, קראקא תרנ״ח.
הנ״ל, קרבן חגיגה, ויניציאה תע״ד, אמשטרדם תס״ז.
גארמיזאן, שמואל, משפטי צדק, שו״ת, ירושלים תש״ה.
גדיליה, אברהם, ברית אברהם, ליוורנו ת״י.
דוד בן שמעון, שער המפקד, נא־אמון [אלכסנדריה] תרס״ח.
דוראן, צמח בן שלמה ושמעון בן שלמה, יכין ובועז, שו״ת, ליוורנו תקמ״ג.
דוראן, שלמה בן צמח, שו״ת התשב״ץ, לעמבערג תרנ״א.
דוראן, שלמה בן שמעון בן צמח, שו״ת הרשב״ש, ליוורנו תק״ב; דפוס־צילום: ירושלים תשכ״ח.
הורוויץ, ישעיהו הלוי, שני לוחות הברית, פרנקפורט דאודר תע״ז.
הנ״ל, שער השמים, אמשטרדם תע״ז.
הכהן, אפרים, שער אפרים, שו״ת, ניו־יורק תשי״ח.
הלוי, אברהם בן יוסף, עין משפט, שו״ת, שאלוניקי תרס״ב.
הלוי, אברהם בן מרדכי, גינת ורדים, שו״ת, קושטנדינא תע״ו.
הלוי, מרדכי בן יהודה, דרכי נועם, שו״ת, ויניציאה תנ״ז.
הלוי, שלמה בן יצחק, שו״ת, שאלוניקי תי״ב.
הלוי, שלמה בן בנימין, לב שלמה, שו״ת, שאלוניקי תקס״ח.
ויטאל, שמואל בן חיים, באר מים חיים, שו״ת, תל־אביב תשכ״ו.
זאבי, אברהם ישראל, אורים גדולים, שו״ת ודרושים, איזמיר תקי״ח.
זמרה, דוד אבן, שו״ת הרדב״ז, ניו־יורק תשכ״ז.
זרע אנשים, שו״ת, מהדורת ד׳ פרענקל, הוסיאטין תרס״ב.
חאגיז, יעקב, הלכות קטנות, שו״ת, ויניציאה תס״ד; דפוס־צילום: ירושלים תשל״ד.
חאגיז, משה, אלה מסעי, ירושלים תרמ״ד.
הנ״ל, משנת חכמים, ואנזבק תצ״ג.
הנ״ל, שפת אמת, וילנא תרל״ו.
חביב, לוי בן, שו״ת הרלב״ח, ניו־יורק תשכ״ב.
חביב, משה אבן, גט פשוט, אורטא קיוואי תע״ט; זאלקווא תקצ״ה.

הנ״ל, קול גדול, שו״ת, ירושלים תרס״ז; דפוס־צילום: ירושלים תש״ל.
חדשים לבקרים, מנטובה שפ״ב.
חזן, רפאל יוסף, חקרי לב, שו״ת, שאלוניקי תקצ״ז.
חרבות ירושלם, ויניציאה שצ״א.
חרבות ירושלם, מהדורת א׳ ריבלין, ירושלים תרפ״ח.
חרבות ירושלם, מהדורת מ׳ רוזן, תל־אביב תשמ״א. (מראי המקומות למקור זה הם על־פי מהדורת ויניציאה שצ״א. העימוד של מהדורה זו צוין במהדורת מ׳ רוזן).
טראני, יוסף בן משה, שו״ת מהרי״ט, לבוב תרכ״א; דפוס־צילום: ארץ־ישראל (ללא ציון מקום ותאריך).
טראני, משה בן יוסף, שו״ת המבי״ט, לבוב תרכ״א; דפוס־צילום: ארץ ישראל (ללא ציון מקום) תשל״ד.
יצחקי, אברהם, זרע אברהם, שו״ת, ח״א — קושטנדינא תצ״ב, ח״ב — איזמיר תצ״ג.
לונזאנו, מנחם די, שתי ידות, ויניציאה שע״ח.
לפפא, אהרן, בני אהרן, שו״ת, איזמיר תל״ד.
מודינה, אהרון ברכיה, מעבר יבק, ויניציאה שפ״ו; למבערג תקנ״ט.
מודינה, יהודה אריה, זקני יהודה, שו״ת, מהדורת ש׳ סימונסון, ירושלים תשט״ו.
הנ״ל, חיי יהודה, קיוב תרע״ב.
הנ״ל, כתבים, מהדורת י׳ בלוי, בודפשט תרס״ו.
מוסאפיא, יצחק יוסף, חיים וחסד, שו״ת, ליוורנו תקס״ד.
מזרחי, נסים חיים משה, אדמת קדש, שו״ת, קושטאנטינא תק״ב.
מזרחי, ישראל מאיר, פרי הארץ, שו״ת, ח״א — קושטאנדינה תפ״ז, ח״ב — שאלוניקי תקט״ו, ח״ג — ירושלים תרס״ה.
מיוחס, רפאל בכ״ר שמואל, מזבח אדמה, שו״ת, שאלוניקי תקס״ב.
הנ״ל, פרי האדמה, שו״ת, שאלוניקי תקט״ו.
משה בן מימון, שו״ת הרמב״ם, מהדורת א״ח פריימן, ירושלים תרצ״ד.
נג׳ארה, ישראל, מימי ישראל, ויניציאה שס״ה (כרוך יחד עם נג׳ארה, ישראל, זמירות ישראל, ויניציאה שנ״ט).
נזיר, יוסף הלוי, מטה יוסף, ח״ב, שו״ת, קושטנדינא תקי״ז.
סדר המעמדות, ויניציאה שס״ו.
סתהון, חיים, ארץ חיים, ירושלים תרס״ח; דפוס־צילום: ירושלים תשכ״ח.
עמדין, יעקב, תורת הקנאות, אמשטרדם תקי״ב; דפוס־צילום: ירושלים תשל״א.
פיג׳ו, עזריה, בינה לעיתים, ויניציאה ת״ח; ורשה תרמ״ט.
פינטו, יאשיהו, נבחר מכסף, שו״ת, ארם־צובא [חלב] תרכ״ט.
פנקס ועד ק״ק פאדוואה של״ח־שס״ג, מהדורת ד׳ קארפי, ירושלים תשל״ד.

פרחיה, אהרון הכהן, פרח מטה אהרן, שו"ת, אמשטרדם תס"ג.
פרחיה, חסדאי הכהן, תורת חסד, שו"ת, שאלוניקי תפ"ג.
פרנקל, ל"א, ירושלימה, וינה תרי"ט; דפוס־צילום: ירושלים תשל"ג.
צהלון, יום טוב, שו"ת, ויניציאה תנ"ד.
הנ"ל, שו"ת החדשות, ירושלים תש"ם.
קארו, יוסף, אבקת רוכל, שו"ת, לייפציג תרי"ט.
הנ"ל, מגיד מישרים, ח"א — ויניציאה ת"ה, ח"ב — ויניציאה השק"ט (ת"ט; נדפסו יחד וילנא תרל"ה).
קאשטרו, יעקב, אהלי יעקב, שו"ת, ליוורנו תקמ"ג.
קולון, יוסף, שו"ת מהרי"ק, ורשה תרמ"ד.
קונפורטי, דוד, קורא הדורות, מהדורת ד' קאסטעל, ברלין תר"ו.
קלעי, שמואל, משפטי שמואל, שו"ת, ויניציאה שצ"ט.
קפשאלי, אליהו, סדר אליהו זוטא, מהדורת א' שמואלביץ, ש' סימונסון ומ' בניהו, ירושלים תשל"ו.
קרמי, יוסף ידידיה, כנף רננים, ויניציאה שפ"ז.
רבא, מנחם, בית מועד, ויניציאה שס"ה.
רופא, חייא, מעשה חייא, חידושים ושו"ת, ויניציאה תי"ב.
רפאל אהרן בן שמעון, טוב מצרים, ירושלים תרס"ח; דפוס־צילום תשכ"ט (ללא ציון מקום).
שבתי חיים, תורת חיים, שו"ת, ג' חלקים, שאלוניקי תע"ג־תפ"ב.
שפירא, נתן, טוב הארץ, ירושלים תרנ"א.
ששפורטש, יעקב, ציצת נובל צבי, מהדורת י' תשבי, ירושלים תשי"ד.

לועזית:

Alcarotti, G.F., *Del viaggio di Terra Santa*, Novara 1596.
Aviero, P. de, *Itinerario de Terra Santa*, Coimbre 1927.
Bénard, N., *Le voyage de Hierusalem et autres lieux de la Terre Sainte*, Paris 1621.
Biddulph, W., *The Travels of Four Englishmen and a Preacher, Purchas, his pilgrimage*, Vol. VI, Book II, London 1625.
Bruyn, C. le, *A Voyage to the Levant*, London 1702.
Boucher, J., Le bouquet sacré, ou le voyage de la Terre Sainte, Rouen 1752.
Calahorra, J. de, *Chronica de la provincia de Syria y Tierra Santa de Gerusalen*, I-II, Madrid 1684.

Dapper, O., Asia oder die genaue und gründliche Beschreibung des ganzen Syriens und Palestinas, I-II, Nüremberg 1688.

Doubdan, J., *Le voyage de la Terre Sainte*, Paris 1661.

Egmont, J. Aegidius van, & John Heymann, *Travels*, London 1759.

Fabri, F., *Evagatorium in Terrae Sanctae*, I-III, Stuttgart 1843-1849.

Gonzales, A., *Hierusalemische Reyse*, I-II, Qntwerpen 1673.

Goujon, J., *Histoire de voyage de la Terre Sainte*, Lyon 1671.

Hayes, L. de, Baron de Courmenin, *Voiage de levant fait par le commendement du Roy en l'année 1621*, Paris 1624.

Hietling, K., *Peregrinus affectuose per Terram Sanctam et Jerusalem*, I-II, Graecii 1713.

Lithgow, W., *The Totall Discourse of the Rare Adventures & Painful Peregrinations of Long Nineteene years Traveles from Scotland to the Most Famous Kingdomes in Europe, Asia and Africa*, Glasgow MCMVI (1906).

Magni, C., *Quanti di piu curioso e vago há potuto raccogliere nel secondo biennio da esso consumato in viaggi e dimore per la Turchia*, Parma 1692.

Maleo, M.M. de, *Terra Santa nuovamente illustrata*, Piacenza 1669.

Naud, M., *Voyage nouveau de la Terre Sainte*, Paris 1702, 1726.

Puerto, F. del, *Patrimonio seraphico de Tierra Santa*, Madrid 1724.

Quaresmius, F., *Historica theologica et moralis Terrae Sanctae elucidatio*, Anverpiae [Antwerpen] 1639.

Regnaut, A., Bourgois de Paris, *Discours du voyage d'outre mer*, Paris 1573.

Reinfelden, I. von, *Neue Jerosolymitanische Pilger fahrt*, Augsburg 1669.

Roger, E., *La Terre Sainte ou description topographique très particuliere des Saintes Lieux et de la Terre de Promission*, Paris 1664.

Rozel, F.C. du, *Voyage de Jerusalem et autres Lieux Saintes*, Paris 1864.

San Antonio, J.B. de, *Paraiso serafico*, I, Lisbon 1734.

Sandys, G., *A Relation of a Journey Begun A.D. 1610*, London 1615.

Serino, F. da, *Chroniche ovvero annali di Terra Santa*, edite dal T. Cavallon, I-II, Firenze 1939.

Salisansky, I., *Neue Reissebeschreibung nacher Jerusalem undt den Heiligen Landte, Anno 1662*, *Voigtlaenders Quellenbuecher*, Vol. 76 Leipzig 1914.

Suriano, F., *Treatise on the Holy Land*, Jerusalem 1949.

Surius, B., *Le pieux pelerin du voyage de Jerusalem,* Brussels 1666.

Thevenot, J. de, *Relation du voyage fait au Levant*, Paris 1665 (=*Travels in the Levant etc.*, London 1687).

Trinidade, J. da, *Relacam summaria e noticiosa dos lugares santos de Jerusalem*, Lisbon 1709.

Troilo, F.F. von, *Orientalische Reissebeschreibung*, Dresden 1676.

Venetia, J. de, *Gesta dei per fratres minores in Terra Santa*, edite del M. da Civezza, *Le missioni Francescane in Palestina et in alte regioni della terra,* Firenze 1892–1893.

Vera, J.C. de, *Viaje de la Tierra Sancta,* La Laguna 1964.

Verniero, P., *Croniche ovvero annali di Terra Santa (1304-1637)*, edite dal G.P. Golubobich, I-V, Firenze 1929-1936.

Wadding, L. *Annales minorum seu trium ordinum*, A.S. Francis Institutorum, continuati a P. Basilio Pandižic, XXXII (1671-1680), Rome 1964.

Whiston, E., *Life and Death of Henry Jessy,* London 1671.

רשימה ג': כתבי עת, ספרי שנה מאספים ואנציקלופדיות

עברית:

אוצר יהודי ספרד — שנתון לחקר תולדות יהודי ספרד ותרבותם, ירושלים תשי"ט ואילך.

ארץ ישראל — מחקרים בידיעות הארץ ועתיקותיה, ירושלים תשי"א־תשכ"ט.

ארשת — שנתון לביבליוגרפיה וחקר הספר העברי, ירושלים תשי"ח־תשל"ב.

הדביר — ירחון למדעי היהדות, ירושלים תרע"ט־תרפ"ג.

השלח — לספרות למדע ולענייני החיים, ברלין תרנ"ו־תרפ"ו.

ירושלים (לונץ) — מאסף ספרותי לחקירת ארץ הקודש, בעריכת אברהם משה לונץ, א־יג, ירושלים תרנ"ב־תרע"ט.

ירושלים — רבעון לחקר ירושלים ותולדותיה, ירושלים תש"ח־תשט"ו; תשי"ג עד תשט"ו נקרא בשם ירושלים, מחקרי ארץ ישראל.

מיכאל — מאסף לתולדות היהודים בתפוצות, תל אביב תשל"ג ואילך.

נופים — עיונים בידיעת הארץ, יוצא לאור על ידי מכון אבשלום, תל אביב תשל"ה ואילך.

סיני — ירחון לתורה למדע ולספרות, ירושלים תרצ"ז ואילך.

ספונות — לחקר קהילות ישראל במזרח, ירושלים תשי"ז ואילך.
ספר השנה ליהודי אמריקה — שנתון, ניו יורק תרצ"א — תש"ט.
פעמים — פרקי עיון במורשת ישראל במזרח, רבעון, ירושלים תש"ם ואילך.
ציון (מאסף) — מאסף החברה הא"י להיסטוריה ואתנוגרפיה, ירושלים תרפ"ו — תרצ"ד (שישה כרכים).
ציון (סדרה חדשה) — רבעון לחקר תולדות ישראל, החברה ההיסטורית הישראלית, ירושלים תרצ"ו ואילך.
קרית ספר — רבעון לביבליוגרפיה, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים תרפ"ד ואילך.
קתדרה — לתולדות ארץ ישראל וייישובה, רבעון, ירושלים תשל"ו ואילך.
רשומות — מאסף לפולקלור, אודסה תרע"ח — תר"ץ (שישה כרכים).
שלם — מחקרים בתולדות ארץ ישראל וייישובה, ירושלים תשל"ד ואילך.
תרביץ — רבעון למדעי היהדות, ירושלים תר"ץ ואילך.

לועזית:

BSOAS — Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, London 1917—
EI (F.E.) — Encyclopaedia of Islam, First Edition, Leiden 1913—1931.
EI (N.E.) — Encyclopaedia of Islam, New Edition, Leiden 1960—
EJ — Encyclopaedia Judaica, Jerusalem 1972.
HUCA — Hebrew Union College Annual, Cincinnati, 1924—
JQR — The Jewish Quarterly Review, New Series, The Dropsie College for Hebrew and Cognate Learning, Philadelphia 1910—
PAAJR — Proceedings of American Academy of Jewish Research, New York, 1930—

ביבליוגרפיה כללית וקיצורים

ברשימה זו נכללים כל הספרים והמאמרים שנזכרו בספר. כן באים ברשימה זו המקורות אשר נזכרו בספר בשמם ולא על־פי שם מחברם תוך הפנייה לרשימות א' וב'.

אאגידיוס = ראה Egmont (ברשימה ב').
אאגידיוס־הייאן = ראה Egmont (ברשימה ב').

אביצור, חיי יום יום = אביצור, ש׳, חיי יום יום בארץ ישראל במאה הי״ט, תל אביב תשל״ג.

— — —, צפת = הנ״ל, צפת מרכז לתעשיית אריגי הצמר במאה הט״ז, ספונות, ו (תשכ״ב), עמ׳ מג־סט.

אדלר = Adler, I., *Les incunables hebreux de la bibliotheque national*, Paris 1962.

איגרות ר׳ שמואל אבוהב = ראה רשימה א, מס׳ 33.

איגרות שד״רים = ראה רשימה א, מס׳ 19.

איגרת העולה מקארפי = ראה קויפמאן.

אינלג׳יק, האימפריה העות׳מאנית = Inalcik, H., *The Ottoman Empire, The Classical Age, 1300-1600*, London 1975[2].

— — —, פריחתה = id., The Heyday and Decline of the Ottoman Empire, *The Cambridge History of Islam*, A1, Cambridge 1970, pp. 324-353.

איש־שלום, מסעי נוצרים = איש שלום, מ׳, מסעי נוצרים לארץ ישראל, תל אביב, תשכ״ו.

אלה מסעי = ראה חאגיז, משה (ברשימה ב).

אלישר, בתי הכנסת = אלישר, א׳, בתי הכנסת על שם רבן יוחנן בן זכאי, פרקים בתולדות הישוב היהודי בירושלים, ח״א, ירושלים תשל״ג, עמ׳ 61–79.

— — —, טקסי ברית מילה = הנ״ל, טקסי ברית מילה בבית הכנסת אליהו הנביא, ידיעות יד יצחק בן צבי, 2, ירושלים תמוז תשל״ג, עמ׳ 53.

אלקרוטי = ראה Alcarotti (ברשימה ב).

אסף, אגרות = אסף, ש׳, אגרות ראשי קהילת צפת בשנות שס״ד־שס״ה. קובץ על יד (סדרה חדשה), ג (ת״ש), עמ׳ קלד־קמא.

— — —, בתי הדין = הנ״ל, בתי הדין וסדריהם אחרי חתימת התלמוד, ירושלים תרפ״ד.

— — —, כתבי יד = הנ״ל, על כתבי יד שונים, קרית ספר יא (תרצ״ה), עמ׳ 396–400.

אסף, לתולדות בית הכנסת = הנ״ל, לתולדות בית הכנסת על קברו של שמואל הנביא, ידיעות בחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, מבחר מאמרים מכרכים א־טו, קובץ שני, ירושלים תשכ״ה, עמ׳ 246–247.

— — —, היהודים במאלטה = הנ״ל, לתולדות היהודים במאלטה, ציון (מאסף), ג (תרפ״ט), עמ׳ 72–75.

— — —, תעודות = הנ״ל, תעודות, רשומות, ו (תר״ץ), עמ׳ 456–458.

ארסה = ארסה, א׳, הגבלות על חופש תנועתם של יהודי ירושלים בשלהי ימי הממלוכים ובראשית התקופה העות׳מאנית, פרקים בתולדות ירושלים בימי הביניים, ירושלים תשל״ט, עמ׳ 206–220.

— — —, כלבו = Arce, A., *Miscellánea de Tierra Santa*, Jerusalem 1975
— — —, תעודות = id., *Documentos y textos para la historia de Tierra Santa y sus santuarios 1600-1700*, I, Jerusalem 1970.
ארץ חיים = ראה סתהון, חיים (ברשימה ב).
אשתור = אשתור (שטראוס), א', תולדות היהודים במצרים ובסוריה תחת שלטון הממלוכים, א־ב, ירושלים תש"ד־תשי"א.
באסולה = ראה באסולה, משה (ברשימה ב).
בארון = בארון, ש', לתולדות החלוקה ופדיון השבויים במאה הי"ז, ספר השנה ליהודי אמריקה, ו (תש"ב), עמ' 167–179.
בורנשטיין = בורנשטיין, ל', מבנה ההנהגה הרוחנית ובתי הדין היהודיים באימפריה העות'מאנית במאות הט"ז והי"ז, עבודה לשם קבלת תואר ד"ר לפילוסופיה, אוניברסיטת בר־אילן, רמת גן, תשל"ד (בהכפלה).
בושה = ראה Boucher (ברשימה ב).
בידולף = ראה Biddulph (ברשימה ב).
בינארד = ראה Bénard (ברשימה ב).
בן חנניה = בן חנניה, י', מיסים וחבלי קבורה בירושלים, ירושלים, רבעון, א (תש"ח), עמ' מג־מו.
בן צבי, ר' מרדכי מרויסטיץ = בן צבי, י', אגרתו של ר' מרדכי מרויסטיץ מארץ ישראל, מחקרים ומקורות, ירושלים תשכ"ו, עמ' 33–41.
— — —, א"י ויישובה = הנ"ל, ארץ ישראל ויישובה בימי השלטון העות'מאני, ירושלים תשט"ו.
בן צבי, יישוב יהודי = הנ"ל, יישוב יהודי ליד קברו של שמואל הנביא, ידיעות בחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, מבחר מאמרים מכרכים א־טו, קובץ שני, ירושלים תשכ"ה, עמ' 250–256.
— — —, ביטול השליחים = הנ"ל, לשאלת ביטול השליחים מארץ ישראל, ירושלים, רבעון, ג (תש"י), עמ' עג־פו.
— — —, מוסתערבים = הנ"ל, מוסתערבים — התושבים הקדומים בארץ ישראל, מחקרים ומקורות, ירושלים תשכ"ו, עמ' 15–20.
— — —, שטר קנין = הנ"ל, שטר קניין על חלקה בהר הזיתים משנת רצ"ח, מחקרים ומקורות, ירושלים תשכ"ו, עמ' 21–25.
בנטוב, רשימות = בנטוב, ח', רשימות אוטוביוגראפיות והסטוריות של ר' יוסף מיטראני, שלם, א (תשל"ד), עמ' 195–228.
בנידו, איגרות (תשט"ו) = בניהו, מ', איגרות ר' שמואל אבוהב ור' משה זכות ובני חוגם בענייני ארץ ישראל, ירושלים, ב/ה (תשט"ו), עמ' קלו־קפו.
— — —, איגרות (תשט"ז) = הנ"ל, איגרות ר' שמואל אבוהב לחכמי ארץ ישראל

שנשבו במאלטה ובמסינה, ספר הזיכרון לשלמה סאלי מאיר, ירושלים תשט"ז, עמ' 17–47.
— —, **אניות** = הנ"ל, אניות טעונות צמר וכסף לעזרתה של צפת, אוצר יהודי ספרד, ספר ה (תשכ"ב), עמ' 101–108.
— —, **בית אברבנאל** = הנ"ל, בית אברבנאל בשאלוניקי, ספונות, יב (ספר יוון, כרך ב [תשל"א־תשל"ח]), עמ' קכג־קמד.
— —, **החבורה הקדושה** = הנ"ל, החבורה הקדושה של ר' יהודה החסיד, ספר היובל לשניאור זלמן שז"ר, ירושלים תש"ך, עמ' קלא־קפב.
— —, **הסכמה ורשות** = הנ"ל, הסכמה ורשות בדפוסי ויניציאה, ירושלים תשל"א.
— —, **הסכמת צפת** = הנ"ל, הסכמת צפת לפיטור תלמידי חכמים ממסים ונסיונו של ר' יהודה אבירלין לבטלה, ספונות, ז (תשכ"ג), עמ' קה־קיז.
— —, **ידיעות** = הנ"ל, ידיעות על צפת מזמן חידוש יישובה, עלי עשור, ירושלים תשי"ח, עמ' צה־קיג.
— —, **לתולדות בתי המדרש** = הנ"ל, לתולדות בתי המדרש בירושלים במאה הי"ז, *HUCA*, XXI (1944), pp. 1-28.
— —, **מיסי קבורה** = הנ"ל, עוד למיסי קבורה בירושלים, ירושלים, רבעון, א (תש"ח), עמ' מז־מח.
— —, **מעמדה** = הנ"ל, מעמדה של התנועה השבתאית בירושלים, ספר היובל לשלום בארון, ירושלים תשל"ה, עמ' מא־סט.
— —, **מרביץ תורה** = הנ"ל, מרביץ תורה, ירושלים תשי"ג.
— —, **קהל אשכנזים** = הנ"ל, קהל אשכנזים בירושלים בשנים תמ"ז־תק"ז (1687–1748), ספונות, ב (תשי"ח), עמ' קכח־קמט.
— —, **ר' גדליה קורדובירו** = הנ"ל, לתולדות ר' גדליה קורדובירו, סיני, ח (תש"ח), עמ' פב־פג.
— —, **ר' חייא רופא** = הנ"ל, ר' חייא רופא וספרו 'מעשה חייא', ארשת, ב (תש"ך), עמ' 109–129.
— —, **ר' חיים ויטאל** = הנ"ל, ר' חיים ויטאל בירושלים, סיני, ל (תשי"ב), עמ' סה־עה.
— —, **ר' משה קסטילאץ** =הנ"ל, ר' משה קסטילאץ מחכמי מצרים, רבי של ק"ק אשכנזים בצפת, תרביץ, כט (תש"ך), עמ' 71–75.
— —, **שלוחיה של צפת** = הנ"ל, שלוחיה של צפת בזמן שקיעתה, אוצר יהודי ספרד, ספר ב (תשי"ט), עמ' 77–81.
— —, **שמועות** =הנ"ל, שמועות שבתאיות, מיכאל, א (תשל"ג), עמ' ט־עז.
— —, **תולדות האר"י** = הנ"ל, ספר תולדות האר"י, ירושלים תשכ"ז

— — —, **תעודה** = הנ"ל, תעודה מן הדור הראשון של מגורשי ספרד, **ספר שמחה** אסף, ירושלים תשי"ג, עמ' 109–125.

בראדי, קובץ איגרות = H. Brody, A Manuscript Miscellany, *JQR*, XII (1922) pp. 53-98.

ברנאי, הנהגת הקהילה = ברנאי, י', הנהגת הקהילה היהודית בירושלים במחצית המאה הי"ח, שלם, א (תשל"ד), עמ' 271–316.

— — —, **לתולדות** = הנ"ל, לתולדות השבתאות ומקומה בחיי היהודים באימפריה העות'מאנית, פעמים, ד (תש"ם), עמ' 59–72.

— — —, **תקנות ירושלים** = הנ"ל, תקנות ירושלים במאה השמונה עשרה כמקור להכרת החברה, הכלכלה והפעילות היומיומית של הקהילה היהודית, פרקים בתולדות ירושלים בראשית התקופה העות'מאנית (עורך א' כהן), ירושלים תשל"ט, עמ' 271–316.

ברסלבסקי = ברסלבסקי, י', לחקר ארצנו, תל אביב תשל"ד.

בשן, תעודה = בשן, א', תעודה משנת שפ"ד על הוויכוח בדבר הלוואה לנוצרים בירושלים, פרקים בתולדות היישוב היהודי בירושלים, ח"ב, ירושלים תשל"ו, עמ' 77–96.

גויון = ראה Goujon (ברשימה ב).

גויטיין = גויטיין, ש"ד, קדושתה של ארץ ישראל בחסידות המוסלמית, ידיעות בחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, מבחר מאמרים מכרכים א־טו, קובץ שני, ירושלים תשכ"ה, עמ' 257–263.

גונסאליס = ראה Gonzales (ברשימה ב).

גט פשוט = ראה חביב, משה אבן (ברשימה ב).

גיב־בואן = Gibb, H.A.R. & Bowen, H., *Islamic Society and the West*, I—II, London 1957.

גיל = גיל, מ', ארץ ישראל בימי השלטון המוסלמי (634–1099), ההסטוריה של ארץ ישראל, כרך ו' (שלטון המוסלמים והצלבנים), ירושלים תשמ"א, עמ' 17–160.

גינת ורדים = ראה הלוי, אברהם בן מרדכי (ברשימה ב).

ד'אוהסון = D'Ohosson, M., *Tableau general de l'empire Ottoman*, I-II, Paris 1787-1820.

דאנון = דאנון, א', שבעה מכתבים מרבני ירושלים משנות שנ"א־תקס"א, ירושלים (לונץ), ז (תרס"ו־תרס"ז), עמ' 345–360.

דה־אביירו = ראה Aviero (ברשימה ב).

דה־היי = ראה Hayes (ברשימה ב).

דה־ונציה = ראה Venetia (ברשימה ב).

דה־ורה = ראה Vera (ברשימה ב).

דה־טבנו = ראה Thevenot (ברשימה ב).
דה־מאלאו = ראה Maleo (ברשימה ב).
דובדאן = ראה Doubdan (ברשימה ב).
דובנוב, פנקס = דובנוב, ש׳, פנקס המדינה, ברלין תרפ״ה.
יוד, אגרת ירושלמית = דוד, א׳, אגרת ירושלמית מראשית השלטון העות׳מאני בארץ ישראל, פרקים בתולדות ירושלים בראשית התקופה העות׳מאנית (עורך א׳ כהן). ירושלים תשל״ט, עמ׳ 39–60.
— — —, **המשמעות ההיסטורית** = הנ״ל, המשמעות ההיסטורית של ׳הזקנים׳ בירושלים בדברי רבינו עובדיה מברטנורא, פרקים בתולדות ירושלים בימי הביניים, ירושלים תשל״ט, עמ׳ 221–243.
— — —, **הקהילה האשכנזית** = הנ״ל, לתולדות הקהילה האשכנזית בירושלים במאה הט״ז, ותיקין, מחקרים בתולדות היישוב בעריכת ח״ז הירשברג, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן, תשל״ה, עמ׳ 25–35.
— — —, **ר׳ ישראל אשכנזי** = הנ״ל, לבירור זהותו של ר׳ ישראל אשכנזי מירושלים, ציון לח (תשל״ג), עמ׳ 170–173.
דימיטרובסקי = דימיטרובסקי, ז׳, לתולדות היהודים באיטליה במאה הט״ז, ציון, כ (תשט״ו), עמ׳ 175–181.
הבלין, לתולדות ישיבות = הבלין, ש״ז, לתולדות ישיבות ירושלים וחכמיה בשלהי המאה הי״ז וראשית המאה הי״ח, שלם, ב (תשל״ו), עמ׳ 113–192.
הד, יהודי א״י = הד, א׳, יהודי ארץ ישראל בסוף המאה הי״ז על פי פנקסים תורכיים של מס הגולגולת, ירושלים, ד (תשי״ג), עמ׳ קעב־קפד.
— — —, **תעודות** = הנ״ל, תעודות על היישוב היהודי בצפת במאה הט״ז, ירושלים, ב/ה (תשט״ו), עמ׳ קכח־קלה.
דל־פוארטו = ראה Puerto (ברשימה ב).
דרושי ר׳ אליעזר אבן ארחא = ראה רשימה א, מס׳ 12.
דרושי ר׳ משה אבן חביב (י) = ראה רשימה א, מס׳ 8.
דרושי ר׳ משה אבן חביב (מ) = ראה רשימה א, מס׳ 37.
האמר = Hammer, J. von, *Des Osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung*, I-II, Wien 1815.
הייטלינג = ראה Hietling (ברשימה ב).
היילפרין, יחסם = היילפרין, י׳, על יחסם של הוועדים והקהילות בפולין לארץ ישראל, ציון, א (תרצ״ו), עמ׳ 82–88.
— — —, **פנקס** = הנ״ל, פנקס ועד ארבע ארצות, ירושלים תש״ה.
הירשברג, קברי דוד ושלמה = הירשברג, ח״ז, קברי דוד ושלמה במסורת המוסלמית ארץ ישראל, ג (תשי״ד), עמ׳ 213–222.

— — —, **תולדות** = הנ"ל, תולדות היהודים באפריקה הצפונית, א־ב, ירושלים תשכ"ה.

הקר, עליית יהודי ספרד = הקר, י', עליית יהודי ספרד לארץ ישראל וזיקתם אליה, בין קנ"א (1391) לרנ"ב (1492), שלם, א (תשל"ד), עמ' 105–156.

וואדינג = ראה Wadding (ברשימה ב).

ויינריב, לבעיות החקירה = ויינריב, ד', לבעיות החקירה של תולדות היהודים בארץ ישראל, ציון, ב (תרצ"ז), עמ' 189–215.

— — —, **מקור אחד** = הנ"ל, על מקור אחד לתולדות היהודים בארץ ישראל, סיני, ב (תרצ"ח), עמ' רסט־רעד.

ויינשטיין = ויינשטיין, מ', הקשרים בין יהודי אלג'יריה ובין ארץ ישראל משנת קנ"א (1391) עד לכיבוש הצרפתי (1830), ותיקין, מחקרים בתולדות היישוב בעריכת ח"ז הרשברג, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן, תשל"ה, עמ' 9–24.

וילנאי, ירושלים = וילנאי, ז', ירושלים, העיר העתיקה, ירושלים תש"ל.

— — —, **מצבות קודש** = הנ"ל, מצבות קודש בארץ ישראל, ירושלים תשי"א.

— — —, **הרובע היהודי** = הנ"ל, הרובע היהודי בירושלים העתיקה ובתי הכנסת אשר בו, ירושלים לדורותיה, הכינוס הארצי הכ"ה לידיעת הארץ, ירושלים תשכ"ט, עמ' 203–234.

וילנסקי = Wilensky, M.L., Rabbi Eliyah Afeda Baghi and the Karaite Community of Jerusalem, *PAAJR*, XL (1972), pp. 109-146.

ורניירו = ראה Verniero (ברשימה ב).

זבח השלמים = ראה גאלנטי, משה (ברשימה ב).

זנה, לקלסתר = זנה, י', לקלסתר פניו של ר' יעקב צמח, קרית ספר, כז (תשי"א), עמ' 97–106.

— — —, **מפאיולו הרביעי** = הנ"ל, מפאוולו הרביעי עד פיוס החמישי, ירושלים תשי"ד.

— — —, **תעודות** = הנ"ל, תעודות על שד"רים אחדים באיטליה בתחילת המאה הי"ז, קובץ על יד (סדרה חדשה), ה (תשי"א), עמ' קצה־ריח.

זרע אנשים = ראה רשימה א, מס' 10.

חומש משפחת רבא = ראה רשימה א, מס' 15.

חיים, גאולת הר הזיתים = חיים, א', גאולת חלקות הר הזיתים על פי תעודות ערביות של בית המשפט השרעי מן המאה השבע עשרה, פרקים בתולדות ירושלים בראשית התקופה העות'מאנית (עורך א' כהן), ירושלים תשל"ט, עמ' 233–270.

— — —, **הר הזיתים** = הנ"ל, הר הזיתים וסביבתו — סלע מחלוקת בין יהודים וערבים במאה הי"ז, נופים, ו (תשל"ה), עמ' 22–27.

— — —, **תעודות** = הנ"ל, תעודות נוספות על יחסיה של עדת הספרדים עם

השלטונות העות׳מאניים ועם האוכלוסיה הערבית בירושלים, פרקים בתולדות היישוב היהודי בירושלים, ח״ב, ירושלים תשל״ו, עמ׳ 216–238.
חמדת בחורים = ראה רשימה א, מס׳ 14.
חסד לאברהם = ראה אזולאי, אברהם (ברשימה ב).
חרבות ירושלם = ראה ברשימה ב.
טוב הארץ = ראה שפירא, נתן (ברשימה ב).
טוב מצרים = ראה רפאל אהרן בן שמעון (ברשימה ב).
טולידאנו, קברו של שמואל הנביא = טולידאנו, י״מ, על קברו של שמואל הנביא, הדביר, ג (תרפ״א), חוברות י־יב, עמ׳ כט־לא.
טולידאנו, שריד ופליט = הנ״ל, שריד ופליט, תל אביב תש״א.
— — —, **תעודת מכתבי יד** = הנ״ל, תעודות מכתבי יד *HUCA*, IV (1927), pp. 464-466.
טנאי = טנאי, ד׳, מהרמב״ן עד לחורבה, בתי הכנסת בשיחזורם, פרקים בתולדות היישוב היהודי בירושלים, א, ירושלים תשל״ג, עמ׳ 217–236.
טרינידד = ראה Trinidade (ברשימה ב׳).
יהודא = יהודא, י״י, קורות בית הכנסת של הרמב״ן, תרגום מערבית לעברית מספר אנש אלג׳אליל מאת מוג׳יר אל דין, ירושלים (לונץ), ג (תרמ״ח), עמ׳ 72–86.
יהושע, פרטים = יהושע, י׳, פרטים על יהודי ירושלים בתקופה התורכית, סיני עו (תשל״ה), עמ׳ רעה־רעט.
ילין, ירושלים היהודית = ילין, ד׳, ירושלים היהודית לפני שלוש מאות שנה, ירושלים מוקדש לזכר א״מ לונץ, ירושלים תרפ״ח, עמ׳ עח־קה.
— — —, **כתבים נבחרים** = הנ״ל, ירושלים היהודית לפני שלוש מאות שנה, כתבים נבחרים, ח״א, ירושלים תרצ״ו, עמ׳ 18–45.
יערי, אגרות = יערי, א׳, אגרות ארץ ישראל, רמת גן תשל״א.
— — —, **מסעות** = הנ״ל, מסעות ארץ ישראל, תל אביב תש״ו.
— — —, **שלוחי א״י** = הנ״ל, שלוחי ארץ ישראל, ירושלים תשי״א.
ירושלים (לונץ) = ראה ברשימה ג.
כהן, א״י = כהן, א׳, ארץ ישראל באימפריה העות׳מאנית עד סוף העת החדשה, ההיסטוריה של ארץ ישראל, כרך ז׳ (שלטון הממלוכים והעות׳מאנים), ירושלים תשמ״א, עמ׳ 91–190.
— — —, **יהודי ירושלים** =הנ״ל, יהודי ירושלים במאה השש־עשרה, ירושלים תשל״ו.
— — —, **יהודים** = הנ״ל, יהודים בשלטון האסלאם, קהילת ירושלים בראשית התקופה העות׳מאנית, ירושלים תשמ״ב.
— — —, **לא ירשת** = הנ״ל, ׳לא ירשת ולא גירשת׳ — יהודי ירושלים וגירוש

הפרנציסקנים מ׳הר ציון׳, קתדרה 22, טבת תשמ״ב, עמ׳ 61–74.
— — —, על המציאות = Cohen, A., On the Realities of the Millet System: Jerusalem in the Sixteenth Century, *Christians and Jews in the Ottoman Empire* (Edited by B. Braude and B. Lewis), Vol. II (The Arabic Speaking Lands), New York & London 1982, pp. 7-18.
— — —, תמורות = הנ״ל, תמורות דמוגראפיות בקהילה היהודית בירושלים במאה השש־עשרה על פי מקורות תורכיים וערביים, פרקים בתולדות ירושלים בראשית התקופה העות׳מאנית (עורך א׳ כהן), ירושלים תשל״ט, עמ׳ 93–111.
כהן־לואיס = Cohen, A., & Lewis, B., *Population and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century,* Princeton 1978.
כהנא = כהנא, י״ז, עזבונות ארץ ישראל בספרות התשובות, סיני, לא (תשי״ב), עמ׳ יד–מז.
כ״י ירושלים = ראה רשימה א, מס׳ 4 (וראה הערה שם).
כ״י מונטיפיורי = ראה רשימה א, מס׳ 34.
כ״י סינסינטי 160.1 = ראה רשימה א, מס׳ 24.
כנף רננים = ראה קרמי, יוסף ידידיה (ברשימה ב).
כרם חמר = ראה אנקאווא, אברהם (ברשימה ב).
לה ברוין = ראה Bruyn (ברשימה ב).
לואיס, ארץ ישראל = לואיס, ב׳, ארץ ישראל ביובל הראשון לשלטון העות׳מאני על פי פנקסי הקרקעות העות׳מאניים, ארץ ישראל, ד (תשט״ז), עמ׳ 170–187.
— — —, ערי ארץ ישראל = הנ״ל, ערי ארץ ישראל במאה הט״ז על פי תעודות מהארכיון העות׳מאני, ירושלים, ב/ה (תשט״ו), עמ׳ קיז־קכז.
לואיס, הערות = Lewis, B., *Notes and Documents from the Turkish Archives,* Jerusalem 1952.
לוין, = Levin, J., An Eye-Witness Account of the Expedition of the Florentines against Chios in 1599, *BSOAS*, XII (1948), pp. 542-554.
לונץ, היהודים = לונץ, א״מ, היהודים בארץ הצבי, ירושלים (לונץ), ב (תרמ״ז), עמ׳ 1–32; ג (תרמ״ח), עמ׳ 1–52; ה (תרנ״ח־תרס״א), עמ׳ 189–239, 285–324.
— — —, הסכמה = הנ״ל, הסכמה ואיסור לבלי לעשות פירוד בהקהילה משנת שפ״ג, ירושלים (לונץ), ב (תרמ״ז), עמ׳ 147–148.
— — —, כותל המערבי = הנ״ל, כותל המערבי של הר בית אלהינו, נתיבות ציון וירושלים, ירושלים תשל״א, עמ׳ 129–159.
— — —, מכתב = הנ״ל, מכתב מירושלים מסוף המאה הרביעית, ירושלים (לונץ), ה (תרנ״ח־תרס״א), עמ׳ 262–265.

— — —, **מכתבים** = הנ"ל, מכתבים בודדים, ירושלים (לונץ), ד (תרנ"ב), עמ' 101–115.

— — —, **מכתב מירושלים** = הנ"ל, מכתב מירושלים מסוף המאה הרביעית, ירושלים (לונץ), ו (תרס"ב), עמ' 38–43.

לחם דמעה = ראה אוזידה, שמואל די (ברשימה ב).

ליברו דוס טרמוס (א) = ראה רשימה א, מס' 42.

ליברו דוס טרמוס (ב) = ראה רשימה א, מס' 43.

לייביר = Lybyer, A.H., *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Sulieman The Magnificient,* Cambridge 1913.

ליתגו = ראה Lithgow (ברשימה ב).

למנס = Lemens, L., *Die Franziskaner in Heiligen Lande*, Munster 1925.

מאנדוויל = Mandaville, E.J., The Jerusalem Sharia Court Records: A Supplement and Complement to the Central Ottoman Period, *Studies on Palestine during the Ottoman Period* (Edited by M. Ma'oz), Jerusalem 1975, pp. 517-524.

מגיד מישרים = ראה קארו, יוסף (ברשימה ב).

מימי ישראל = ראה נג'ארה, ישראל (ברשימה ב).

מלכי = ראה רשימה א, מס' 21.

מלכי, כ"י ירושלים = ראה רשימה א, מס' 1.

מניי = ראה Magni (ברשימה ב).

מעשה שהיה בירושלים = ראה רשימה א, מס' 22.

מנאע, משפחת פרוח' = מנאע, ע', משפחת פרוח: שלטונה ופועלה, עבודת גמר לקבלת תואר מוסמך באוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ח.

— — —, **ירושלים** = הנ"ל, מושלי ירושלים מבית פרוח' ויחסיהם עם הבידואים. פרקים בתולדות ירושלים בראשית התקופה העות'מאנית (עורך א' כהן), ירושלים תשל"ט, עמ' 196–232.

מעבר יבק = ראה מודינה, אהרן ברכיה (ברשימה ב).

מעשה חייא = ראה רופא, חייא (ברשימה ב).

מרכס, שני מכתבים = Marx, A., Zwei Briefe Berühmter Gelehrten aus dem 16 Jahrhundert, *Festschrift Dr. Jakob Freimann*, Berlin 1937, pp. 167-171.

משנת חכמים = ראה חאגיז, משה (ברשימה ב).

נאוד =ראה Naud (ברשימה ב).

נאיים, מלכי רבנן = נאיים, יוסף אבן, מלכי רבנן, ירושלים תרצ"א.

נויבאואר = נויבאואר, א', סדר החכמים וקורות הימים, א־ב, אוכספורד תרס"ח.

— — —, קבוצים = הנ"ל, קבוצים על ענייני עשרת השבטים ובני משה, קובץ על יד ד (תרמ"ח), עמ' 9–74.

— — —, קטלוג = Neubaur, A., *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodlein Library*, Oxford 1886.

נר ה' = ראה ספר נר ה', רשימה א, מס' 39.

סדר אליהו זוטא = ראה קפשאלי, אליהו (ברשימה ב).

סדר המעמדות = ראה ברשימה ב.

סוקולוב = Sokolov, N., *History of Zionism*, I-II, London 1919.

סוריאנו = ראה Suriano (ברשימה ב).

סוריוס = ראה Surius (ברשימה ב).

סימונסון, שלוחי צפת = סימונסון, ש', שלוחי צפת במנטובה במאות הי"ז והי"ח, ספונות, ו (תשכ"ב), עמ' שכז־שנד.

— — —, תולדות = הנ"ל, תולדות היהודים בדוכסות מנטובה, א־ב, ירושלים תשכ"ג.

סימיאטיץ = ראה מסעות ר' גדליה מסימיאטיץ עם שיירת ר' יהודה חסיד, חשון ת"ס־תס"ו (1699–1706), יערי, מסעות, עמ' 323–367.

סן אנטוניו = ראה San Antonio (ברשימה ב).

סנדיס = ראה Sandys (ברשימה ב).

ספר התקנות = ראה אלישר, יעקב שאול (ברשימה ב).

ספר נר ה' = ראה רשימה א, מס' 39.

סרינו = ראה Serino (ברשימה ב).

עמנואל, ישורון = עמנואל, י"ש, חכם דוד לופס ישורון ונסיעתו לארץ (5493/1733), מנחה לאברהם, ספר היובל לאברהם אלמאליח, ירושלים תשי"ט, עמ' 90–92.

— — —, קהילות הספרדים = הנ"ל, סיוען של קהילות הספרדים באמשטרדם ובקוראסאו ל"ארץ הקדושה" ולצפת, ספונות, ו (תשכ"ב), עמ' שצט־תכד.

פברי = ראה Fabri (ברשימה ב).

פון־טרוילו = ראה Troilo (ברשימה ב).

פישל = פישל, ו', פרק מתוך הכרוניקה דברי יוסף לר' יוסף סמברי על ראשית האסלאם, ציון, ה (ת"ש), עמ' 209–219.

פלח, היישובים הדרוזיים = Falah, S., A History of the Druze Settlements in Palestine during the Ottoman Period, *Studies on Palestine during the Ottoman Period* (Edited by M. Ma'oz), Jerusalem 1975, pp. 517-523.

פנקס קהילת וירונה = ראה רשימה א, מס' 2.

פנקס ק"ק אשכנזים = ראה רשימה א, מס' 16.

פנקס פאדואה = ראה פנקס ועד ק"ק פאדואה (ברשימה ב).

פסקים וכתבים = ראה שו"ת תרומת הדשן.

פראוור, מנזר הפראנציסקאנים = פראוור, י', מנזר הפרנציסקאנים בהר ציון ויהודי ירושלים במאה הט"ו, ידיעות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, יד (תש"ח), עמ' 15–24.

— — —, **אגרות ירושלמיות** = הנ"ל, לבקורת אגרות ירושלמיות מן המאה הט"ו והט"ז, ירושלים, רבעון א, (תש"ח), עמ' קמ־קמא.

פרומקין־ריבלין, תולדות חכמי ירושלים = פרומקין, א"ל, וריבלין, א', תולדות חכמי ירושלים, א־ב, ירושלים תרפ"ח־תר"ץ.

פריימן, ענייני שבתי צבי = פריימן, א"ח, ענייני שבתי צבי, ברלין תרע"ג.

— — —, **תקנות ירושלים** = הנ"ל, תקנות ירושלים, ספר דינבורג, ירושלים תש"ט, עמ' 208–214.

פרס, אם אשכחך ירושלים = פרס, י', אם אשכחך ירושלים, ירושלים, רבעון, ב (תש"ט), עמ' א־כא.

— — —, **מאה שנה** = הנ"ל, מאה שנה בירושלים, ירושלים תשכ"ד.

ציצת נובל צבי = ראה ששפורטש, יעקב (ברשימה ב).

קאסוטו = קאסוטו, מ"ד, מי היה דויד הראובני? תרביץ, לב (תשכ"ג), עמ' 334–345

קאראלי = Carali, P., *Fakhr Ad-din II, Principe del Libano,* I-II, Rome 1936-1938.

קארפי, עזרת יהודי פאדואה = קארפי, ד', עזרת יהודי פאדואה לעניי ארץ ישראל בשנים שמ"ד־ש"פ, ספר רפאל מאהלר, מרחביה 1974, עמ' 24–46.

— — —, **פעולת** = הנ"ל, פעולת "בית הכנסת 'הגדולה'" שבוויניציאה למען עניי ארץ ישראל בשנים ת"ב־תקמ"ט, ספר הזיכרון לשלמה אומברטו נכון, ירושלים תשל"ח, עמ' 196–208.

— — —, **"ק"ק איטליאני"** = הנ"ל, פעולת 'ק"ק איטליאני' שבוויניציאה למען עניי ארץ ישראל בשנים של"ו־תצ"ג, תל אביב תשל"ט.

קוורזמיו = ראה Ouaresmius (ברשימה ב).

קויפמאן = קויפמאן, ד', העתקת ספור דברים מורגלין בירושלים תוב"ב, נכתבו באגרת שלומים אל בנו היושב בלומברדיאה, ירושלים (לונץ), ה (תרס"א), עמ' 74–88.

קונטרס הגיטין = ראה חאגיז, יעקב (ברשימה ב).

קוק, הערות = קוק, ש"ח, הערות ל"תולדות בית הכנסת על קברו של שמואל הנביא", ידיעות בחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, מבחר מאמרים מכרכים א־טו, קובץ שני, ירושלים תשכ"ה, עמ' 248–249.

קורא הדורות = ראה קונפורטי, דוד (ברשימה ב).

קלהורה = ראה Calahorra (ברשימה ב).

קליין = קליין, ש', תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל מחתימת התלמוד עד תנועת "יישוב ארץ ישראל", תל אביב תרצ"ה.
קרבן חגיגה = ראה גאלנטי, משה (ברשימה ב).
רובשוב, סופרו של משיח = רובשוב, ש"ז (שז"ר), סופרו של משיח, השלח, כט (תרע"ד), עמ' 36–37.
רוג'ה = ראה Roger (ברשימה ב).
רוז'ל = ראה Rozel (ברשימה ב).
רוזן, חרבות ירושלם = רוזן, מ' (מהדירה), חרבות ירושלם, תל אביב תשמ"א.
— — —, לתולדות היחסים = הנ"ל, לתולדות היחסים בין קהילת צפת לקהילת ירושלים במאה השבע עשרה, פרקים בתולדות ירושלים בראשית התקופה העות'מאנית (עורך א' כהן), ירושלים תשל"ט, עמ' 152–195.
— — —, מעמד המוסתערבים = הנ"ל, מעמד המוסתערבים והיחסים בין העדות ביישוב היהודי בארץ ישראל משלהי המאה הט"ו עד שלהי המאה הי"ז, קתדרה, 17 (תשמ"א), עמ' 73–101.
— — —, מקרה הנער המומר = הנ"ל, "מקרה הנער המומר" — פרשה בתולדות יהודי ירושלים במאה הי"ז, קתדרה, 14 (תש"ם), עמ' 65–80.
— — —, מרד = הנ"ל, מרד הנקיב אל־אשראף בירושלים בשנים 1702–1706 והשפעתו על "בני החסות" בעיר, קתדרה, 22 (תשמ"ב), עמ' 81–87.
— — —, פעולתם = הנ"ל, פעולתם של יהודים רבי השפעה בחצר הסולטאן בקושטא למען היישוב היהודי בירושלים במאה הי"ז, מיכאל, ז (תשמ"ב), עמ' שצד־תל.
— — —, קהילת אלג'יר = הנ"ל, קהילת אלג'יר, מרכז לאיסוף כספי ארץ ישראל בצפון אפריקה במאה הי"ז, מיכאל, ה (תשל"ח), עמ' רמג־רנא.
רונקאליה = Roncaglia, M., *La republique de Venise et les Lieux Saints de Jerusalem*, Beyrouth 1972.
רות, יהודי מאלטה = Roth, C., The Jews of Malta, *Transaction of the Jewish Historical Society*, XII (1931), pp. 218-242.
— — —, השבויים היהודים במאלטה = רות, ס', לתולדות השבויים היהודיים במאלטה, ציון (מאסף), ג (תרפ"ט), עמ' 164–171.
— — —, יהודי ירושלים = id., The Jews of Jerusalem in the Seventeenth Century, *Miscellanies II, Jewish Historical Society of England*, London 1935, pp. 99-104.
ריבלין, חרבות ירושלם = ריבלין, א' (מהדיר), חרבות ירושלם, ירושלים תרפ"ח.
— — —, ליקוטים = הנ"ל, ליקוטים מפירוש על התורה לרפאל מרדכי מלכי,

ירושלים תרפ״ג (חוברת א׳ כוללת מאמרים הנוגעים לתולדות ארץ ישראל, חוברת ב׳ כוללת מאמר הרפואה וביקור חולים).

— — —, **תקנת העזבונות** = הנ״ל, תקנת העזבונות בירושלים, תדפיס מתוך אזכרה לנשמת הרב א״י הכהן קוק, ה, ירושלים תרצ״ז, עמ׳ תקנט־תריט.

ריינפלדן = ראה Reinfelden (ברשימה ב).

רניו = ראה Regnaut (ברשימה ב).

שאלו שלום ירושלים = ראה סימיאטיץ.

שוחט, היהודים בירושלים = שוחט, ע׳, היהודים בירושלים במאה הי״ח, קתדרה, 13 (תש״ם), עמ׳ 3–46.

— — —, **לתולדות** = הנ״ל, לתולדות בית הכנסת על קברו של שמואל הנביא, ידיעות בחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, מבחר מאמרים מכרכים א־טו, קובץ שני, ירושלים תשכ״ה, עמ׳ 241–245.

שור, היישוב היהודי = שור, נ׳, היישוב היהודי בירושלים במאות הט״ז־י״ח על פי כרוניקות פרנציסקאניות וכתבי נוסעים קאתוליים ופרוטסטנטיים, פרקים בתולדות ירושלים בראשית התקופה העות׳מאנית (עורך א׳ כהן), ירושלים תשל״ט, עמ׳ 343–434.

— — —, **תולדות** = הנ״ל, תולדות בית העלמין היהודי על הר הזיתים מסוף התקופה הממלוכית ועד לזמן החדש, הר הזיתים (עורך א. שילר), ירושלים תשל״ז, עמ׳ 31–36.

שו״ת אבקת רוכל = ראה קארו, יוסף (ברשימה ב).

שו״ת ר׳ אברהם אבן חנניה = ראה רשימה א, מס׳ 36.

שו״ת אדמת קודש = ראה מזרחי, נסים חיים משה (ברשימה ב).

שו״ת אהלי יעקב = ראה קאשטרו, יעקב (ברשימה ב).

שו״ת אורים גדולים = ראה זאבי, אברהם ישראל (ברשימה ב).

שו״ת אליעזר אבן ארחא = ראה רשימה א, מס׳ 27.

שו״ת אליעזר אבן ארחא הנדפסות = ראה ארחא, אליעזר אבן (ברשימה ב).

שו״ת אשטרוק אבן שאנג׳י = ראה רשימה א, מס׳ 41.

שו״ת באר מים חיים = ראה ויטאל, שמואל בן חיים (ברשימה ב).

שו״ת באר מים חיים (כ״י) = ראה רשימה א, מס׳ 31.

שו״ת באר עשק = ראה באר, שבתאי (ברשימה ב).

שו״ת בני אהרן = ראה לפפא, אהרן (ברשימה ב).

שו״ת בנימין זאב = ראה בנימין בן מתתיה (ברשימה ב).

שו״ת בעי חיי = ראה בנבנישתי, חיים בן ישראל (ברשימה ב).

שו״ת בצלאל אשכנזי = ראה אשכנזי, בצלאל (ברשימה ב).

שו״ת דבר שמואל = ראה אבוהב, שמואל (ברשימה ב).

קליין = קליין, ש', תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל מחתימת התלמוד עד תנועת "יישוב ארץ ישראל", תל אביב תרצ"ה.
קרבן חגיגה = ראה גאלנטי, משה (ברשימה ב).
רובשוב, סופרו של משיח = רובשוב, ש"ז (שז"ר), סופרו של משיח, השלח, כט (תרע"ד), עמ' 36–37.
רוג'ה = ראה Roger (ברשימה ב).
רוז'ל = ראה Rozel (ברשימה ב).
רוזן, חרבות ירושלם = רוזן, מ' (מהדירה), חרבות ירושלם, תל אביב תשמ"א.
— — —, לתולדות היחסים = הנ"ל, לתולדות היחסים בין קהילת צפת לקהילת ירושלים במאה השבע עשרה, פרקים בתולדות ירושלים בראשית התקופה העות'מאנית (עורך א' כהן), ירושלים תשל"ט, עמ' 152–195.
— — —, מעמד המוסתערבים = הנ"ל, מעמד המוסתערבים והיחסים בין העדות ביישוב היהודי בארץ ישראל משלהי המאה הט"ו עד שלהי המאה הי"ז, קתדרה, 17 (תשמ"א), עמ' 73–101.
— — —, מקרה הנער המומר = הנ"ל, "מקרה הנער המומר" — פרשה בתולדות יהודי ירושלים במאה הי"ז, קתדרה, 14 (תש"ם), עמ' 65–80.
— — —, מרד = הנ"ל, מרד הנקיב אל־אשראף בירושלים בשנים 1702–1706 והשפעתו על "בני החסות" בעיר, קתדרה, 22 (תשמ"ב), עמ' 81–87.
— — —, פעולתם = הנ"ל, פעולתם של יהודים רבי השפעה בחצר הסולטאן בקושטא למען היישוב היהודי בירושלים במאה הי"ז, מיכאל, ז (תשמ"ב), עמ' שצד־תל.
— — —, קהילת אלג'יר = הנ"ל, קהילת אלג'יר, מרכז לאיסוף כספי ארץ ישראל בצפון אפריקה במאה הי"ז, מיכאל, ה (תשל"ח), עמ' רמג־רנא.
רונקאליה = Roncaglia, M., *La republique de Venise et les Lieux Saints de Jerusalem*, Beyrouth 1972.
רות, יהודי מאלטה = Roth, C., The Jews of Malta, *Transaction of the Jewish Historical Society*, XII (1931), pp. 218-242.
— — —, השבויים היהודים במאלטה = רות, ס', לתולדות השבויים היהודיים במאלטה, ציון (מאסף), ג (תרפ"ט), עמ' 164–171.
— — —, יהודי ירושלים = id., The Jews of Jerusalem in the Seventeenth Century, *Miscellanies II, Jewish Historical Society of England*, London 1935, pp. 99-104.
ריבלין, חרבות ירושלם = ריבלין, א' (מהדיר), חרבות ירושלם, ירושלים תרפ"ח.
— — —, ליקוטים = הנ"ל, ליקוטים מפירוש על התורה לרפאל מרדכי מלכי,

ירושלים תרפ"ג (חוברת א' כוללת מאמרים הנוגעים לתולדות ארץ ישראל, חוברת ב' כוללת מאמר הרפואה וביקור חולים).

— — —, **תקנת העזבונות** = הנ"ל, תקנת העזבונות בירושלים, תדפיס מתוך אזכרה לנשמת הרב א"י הכהן קוק, ה, ירושלים תרצ"ז, עמ' תקנט־תריט.

ריינפלדן = ראה Reinfelden (ברשימה ב).

רניו = ראה Regnaut (ברשימה ב).

שאלו שלום ירושלים = ראה סימיאטיץ.

שוחט, היהודים בירושלים = שוחט, ע', היהודים בירושלים במאה הי"ח, קתדרה, 13 (תש"ם), עמ' 3–46.

— — —, **לתולדות** = הנ"ל, לתולדות בית הכנסת על קברו של שמואל הנביא, ידיעות בחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, מבחר מאמרים מכרכים א־טו, קובץ שני, ירושלים תשכ"ה, עמ' 241–245.

שור, היישוב היהודי = שור, נ', היישוב היהודי בירושלים במאות הט"ז־י"ח על פי כרוניקות פרנציסקאניות וכתבי נוסעים קאתוליים ופרוטסטנטיים, פרקים בתולדות ירושלים בראשית התקופה העות'מאנית (עורך א' כהן), ירושלים תשל"ט, עמ' 343–434.

— — —, **תולדות** = הנ"ל, תולדות בית העלמין היהודי על הר הזיתים מסוף התקופה הממלוכית ועד לזמן החדש, הר הזיתים (עורך א. שילר), ירושלים תשל"ז, עמ' 31–36.

שו"ת אבקת רוכל = ראה קארו, יוסף (ברשימה ב).

שו"ת ר' אברהם אבן חנניה = ראה רשימה א, מס' 36.

שו"ת אדמת קודש = ראה מזרחי, נסים חיים משה (ברשימה ב).

שו"ת אהלי יעקב = ראה קאשטרו, יעקב (ברשימה ב).

שו"ת אורים גדולים = ראה זאבי, אברהם ישראל (ברשימה ב).

שו"ת אליעזר אבן ארחא = ראה רשימה א, מס' 27.

שו"ת אליעזר אבן ארחא הנדפסות = ראה ארחא, אליעזר אבן (ברשימה ב).

שו"ת אשטרוק אבן שאנג'י = ראה רשימה א, מס' 41.

שו"ת באר מים חיים = ראה ויטאל, שמואל בן חיים (ברשימה ב).

שו"ת באר מים חיים (כ"י) = ראה רשימה א, מס' 31.

שו"ת באר עשק = ראה באר, שבתאי (ברשימה ב).

שו"ת בני אהרן = ראה לפפא, אהרן (ברשימה ב).

שו"ת בנימין זאב = ראה בנימין בן מתתיה (ברשימה ב).

שו"ת בעי חיי = ראה בנבנישתי, חיים בן ישראל (ברשימה ב).

שו"ת בצלאל אשכנזי = ראה אשכנזי, בצלאל (ברשימה ב).

שו"ת דבר שמואל = ראה אבוהב, שמואל (ברשימה ב).

שו״ת **דברי נועם** = ראה הלוי, מרדכי (ברשימה ב).
שו״ת **הלכות קטנות** = ראה חאגיז, יעקב (ברשימה ב).
שו״ת **המבי״ט, ראה טראני, משה בן יוסף (ברשימה ב).**
שו״ת **הרדב״ז** = ראה זמרה, דוד אבן (ברשימה ב).
שו״ת **הריב״ש** = ראה ברפת, יצחק בר ששת (ברשימה ב).
שו״ת **הרלב״ח** = ראה חביב, לוי בן (ברשימה ב).
שו״ת **הרמב״ם** = ראה משה בן מימון (ברשימה ב).
שו״ת **זקני יהודה** = ראה מודינה, יהודה אריה (ברשימה ב).
שו״ת **זרע אברהם** = ראה יצחקי, אברהם (ברשימה ב).
שו״ת **זרע אנשים** = ראה זרע אנשים (ברשימה ב) וראה גם רשימה א, מס׳ 10
שו״ת **חיים בנבנישתי** = ראה בנבנישתי, חיים (ברשימה ב).
שו״ת **חיים וחסד** = ראה מוסאפיא, חיים (ברשימה ב).
שו״ת **חקרי לב** = ראה חזן, רפאל יוסף (ברשימה ב).
שו״ת **יהוסף מליריאה** = ראה רשימה א, מס׳ 18.
שו״ת **יום־טוב צהלון** = ראה רשימה א, מס׳ 30, וראה צהלון, יום טוב (ברשימה ב)
שו״ת **יום־טוב צהלון החדשות** = ראה צהלון, יום טוב (ברשימה ב).
שו״ת **לב שלמה** = ראה הלוי, שלמה בן בנימין (ברשימה ב).
שו״ת **ר׳ מאיר גאוויזון** = ראה רשימה א, מס׳ 5.
שו״ת **מגן גיבורים** = ראה אישטרושה, דניאל (ברשימה ב).
שו״ת **מהרי״ט** = ראה טראני, יוסף בן משה (ברשימה ב).
שו״ת **מהרי״ק** = ראה קולון, יוסף (ברשימה ב).
שו״ת **מזבח אדמה** = ראה מיוחס, רפאל (ברשימה ב).
שו״ת **מטה יוסף** = ראה נזיר, יוסף הלוי (ברשימה ב).
שו״ת **מרבני א״י, תורכיה והבלקן** = ראה רשימה א, מס׳ 13.
שו״ת **ר׳ משה אבן חביב** = ראה רשימה א, מס׳ 22.
שו״ת **ר׳ משה גאלנטי** = ראה גאלנטי, משה (ברשימה ב).
שו״ת **משה יהודה עבאס** = ראה רשימה א, מס׳ 29.
שו״ת **משפטי צדק** = ראה גארמיזאן, שמואל (ברשימה ב).
שו״ת **משפטי שמואל** = ראה אלקלעי, שמואל (ברשימה ב).
שו״ת **משפטים ישרים** = ראה גאון, שמואל (ברשימה ב).
שו״ת **נבחר מכסף** = ראה פינטו, יאשיהו (ברשימה ב).
שו״ת **נתן גוטה ויהודה חאביליו** = ראה רשימה א, מס׳ 32.
שו״ת **עדות ביהוסף** = ראה אלמושנינו, יוסף (ברשימה ב).
שו״ת **עין משפט** = ראה הלוי, אברהם בן יוסף (ברשימה ב).
שו״ת **פני משה** = ראה בנבנישתי, משה (ברשימה ב).

שו"ת פרח מטה אהרן = ראה פרחיה, חסדאי הכהן (ברשימה ב).
שו"ת פרי האדמה = ראה מיוחס, רפאל (ברשימה ב).
שו"ת פרי הארץ = ראה מזרחי, ישראל מאיר (ברשימה ב).
שו"ת קול גדול = ראה חביב, משה אבן (ברשימה ב).
שו"ת שירי כנסת הגדולה = ראה בנבנישתי, חיים בן ישראל (ברשימה ב).
שו"ת שלמה בן יצחק הלוי = ראה הלוי, שלמה בן יצחק (ברשימה ב).
שו"ת שער אפרים = ראה הכהן, אפרים (ברשימה ב).
שו"ת תורת חיים = ראה שבתי, חיים (ברשימה ב).
שו"ת תשב"ץ = ראה דוראן, שלמה בן צמח (ברשימה ב).
שו"ת תרומת הדשן = ראה איסרלין, ישראל (ברשימה ב).
שטראוס = ראה אשתור.
שם הגדולים = ראה אזולאי, חיים יוסף דוד (ברשימה ב).
שלום, די לה רינה = שלום, ג', למעשה ר' יוסף די לה רינה, ציון (מאסף), ה (תרצ"ג) עמ' קכד־קל.
— — —, **חקירות** = הנ"ל, חקירות חדשות על ר' אברהם בן אליעזר הלוי, קרית ספר, ז (תר"ץ־תרצ"א), עמ' 400–456.
— — —, **לתולדות** = הנ"ל, לתולדות המקובל ר' יעקב צמח ופעולתו הספרותית, קרית ספר, כ (תש"י), עמ' 185–194.
— — —, **שבתי צבי** = הנ"ל, שבתי צבי, א־ב, תל אביב תשי"ז.
— — —, **שני שרידים** = הנ"ל, שני שרידים של כתבי יד באוסף אדלר הנוגעים לתולדות השבתאות, ארץ ישראל, ד (תשט"ז), עמ' 188–194.
שנדלינגר = Schandlinger, A.C., *Osmanische Numismatik,* Braunschweig 1973.
שני לוחות הברית = ראה הורוויץ, ישעיהו הלוי (ברשימה ב).
שער המפקד = ראה דוד בן שמעון (ברשימה ב).
שפת אמת = ראה חאגיז, משה (ברשימה ב).
שצ'יפנסקי = שצ'יפנסקי, י', ארץ ישראל בספרות התשובות, א־ג, ירושלים תשכ"ח־תשל"ט.
שרון = שרון, מ', תהליכי חורבן ונומדיזציה בארץ ישראל תחת שלטון האסלאם (632–1517), סוגיות בתולדות ארץ ישראל תחת שלטון האסלאם, ירושלים תשל"ו, עמ' 9–29.
שרידי אגרון מחברון = ראה איגרות מירושלים וחברון, רשימה א, מס' 17.
שתי ידות = ראה לונזאנו, מנחם די (ברשימה ב).
תא־שמע = תא שמע, י', ענייני ארץ ישראל, שלם, א (ירושלים תשל"ד), עמ' 81–96.
תולדות חכמי ירושלים = ראה פרומקין־ריבלין.

תורת משה = ראה אלשיך, משה (ברשימה ב).
תיק מסמכים משפטיים = ראה רשימה א, מס׳ 3.
תיקון סופרים = ראה רשימה א, מס׳ 6.
תמר, האר״י = תמר, ד׳, האר״י והרח״ו כמשיח בן יוסף, מחקרים בתולדות היהודים בארץ ישראל ובאיטליה, ירושלים תשל״ג, עמ׳ 115–123.
— — —, הציפייה באיטליה = הנ״ל, הציפייה באיטליה לשנת הגאולה של״ה, שני פרקים מספר ״עבודת הקודש״ למחבר עולם שם, מחקרים בתולדות היהודים בארץ ישראל ובאיטליה, ירושלים תשל״ג, עמ׳ 11–38. (התפרסם גם בספונות ב).
—, — — —, התהוות = Tamar, D., The Emergence of a Main Jewish Center in the Ottoman Empire, 16th Century Safed, *International Conference on Jewish Communities in Muslim Lands,* Jerusalem 1974.
— — —, מקורות = הנ״ל, מקורות עבריים ועות׳מאניים המשלימים זה עם זה, סיני, מג (שבט־אדר תשל״ט), עמ׳ רעב.
— — —, עוללות = הנ״ל, עוללות צפת, תרביץ, כז (תשי״ח), עמ׳ 105–188.
— — —, שתי אגרות = הנ״ל, שתי אגרות על צפת מאת ר׳ יהודה אריה מודינה, ספר היובל ליצחק בער, ירושלים תשכ״א, עמ׳ 297–303.

אב בית־דין — (ראה גם בית דין)
(ירושלים) 138, 142, 144, 146, 146[32], 147, 149, 286
(ליטא) 289
(מצרים) 213, 293
אבירי מלטה — ראה אבירי מסדר יוחנן הקדוש ממלטה
אבירי מסדר יוחנן הקדוש ממלטה — 19, 19[49], 346, 348, 460[13], 465[12], 546, 548[16], 549[20,21], 551[9]
אדום (ארצות הנצרות) — 52, 357, 382, 384
אהל אלכתאב — 23
אהל א(ל)ד׳מה — ראה בני־חסות
אולפא — ראה עלופה
אוקיה (מדת־משקל) — 238
איאלת — ראה פלך, פלכים
איטליאנים — 93, 108, 119, 150[67], 163[47], 243, 276, 276[11]
אימפריה — ראה אימפריה עות׳מאנית
אימפריה עות׳מאנית — 1, 21, 21[1], 22, 22[2], 24, 59, 222, 225, 226, 237, 238, 456[55]
אינקוויזיציה — 232[57]
אלופים — ראה פרנסים
אלם, אלמים, אלימות — 206, 354
אלתזאם (חכירת מס) — 22
אמיר, אמירים — 6, 6[37], 38
אמיר הדרוזים — 38
אמיר אל־חג׳ — 32, 36, 37[86], 50, 61
אנגריה (עבודת כפיה) — 39
אנוסים — 90, 103, 233
אפיפיור — 79
ארבה — 257
אריה, אריות (מטבע) — (ראה גם גרוש) 87, 87[71], 171, 178, 181, 183, 237, 400
ארמנים — (ראה גם עמלק) 24[19], 77
ארנוניות — (ראה גם מס) 36[86], 87, 90, 127, 126, 132, 494, 534, 554
אשכנז — 1, 2, 39, 106
אשכנזים
(בארץ) 276
(ירושלים) 7, 9, 14, 46, 55[79], 66, 88, 90, 91, 93, 95, 99, 100, 102, 103, 103[60], 104, 105, 106
107, 108, 120, 121, 122, 125, 139, 144, 145[25], 149, 150, 150[4], 155, 156, 160, 176, 185
186, 190, 197, 199, 203, 207, 214, 228, 229, 242, 244, 244[55], 246, 248, 256, 258, 268
271, 272, 283, 288, 289, 340, 342, 491[22]
(צפת) 270, 271[23], 272
(בגולה) 277
אשראף (משפחות המתיחסות לנביא מחמד) — 68

בהמים — 229
בוסתאנג'י באשי (הגנן הראשי מפקד משטרת הארמון בקושטא) — 24, 351, 352
בילרבי (מושל פלך) — 22
בינוניים — 173, 179
בית־אב — 7, 11, 12, 13 13, 14, 20, 21, 22, 23, 26, 17, 110, 181, 247
בית החיים — ראה בית־עלמין
בית־מרחץ — 259
בית העלמין (חלקות הקבורה בעמק יהושפט והר הזיתים) — (ראה גם קבורה) 68, 73, 171, 172, 313, 318, 370, 375, 387, 397
בנאי ראשי — ראה מעמאר באשי
בני־חסות — 23, 67, 73, 283
בעלי־בתים — 3, 14, 98, 104, 111, 117, 118, 124, 155, 168, 178, 179, 197, 199, 203, 205, 207, 208, 216, 241, 243, 249, 259, 288, 354, 357, 396, 454, 454
בעלי שדה הקברות בירושלים — ראה נאמני הקדש אלמדרסה א(ל)צלאחיה
בעלי־תורה (בע"ת, בעה"ת) — ראה תלמידי חכמים
בצורת — 4, 55, 67, 81, 257, 311, 330, 341, 382, 421
בקור־חולים — 94, 170, 171, 172, 182, 357, 371, 375, 389, 393, 406, 427, 434, 436, 443, 466, 470, 474, 479, 511, 554, 561
ברית־עמר — 23, 29, 64, 67, 73
בית־דין, בתי־דין —
(יהודיים, ירושלים)
(ק"ק אשכנזים) 101, 102, 160, 163
(ק"ק ספרדים) 94, 107, 129, 137, 156, 157, 157, 157, 158, 160, 161, 165, 166, 198, 209, 215, 409
(שליד ישיבת "בית יעקב") 98, 156, 160, 160
(של י"ב) 138, 156, 159, 408, 408
(של שלושה) 156, 158
(הזמן) 156, 159, 165
(של ר' שמואל סלנט) 253
(מצרים, של ר' מאיר גאוויזו) 305
בית הדין השרעי — 54, 58, 72, 95, 139, 157, 161, 163, 164, 181
(ארכיון) 7, 45, 11, 12, 10, 71, 141
(פנקסים ופרוטוקולים) 11 12, 13, 13, 14, 18, 20, 21, 22, 23, 15, 16, 17, 23, 5, 26 33, 58, 36, 77, 78, 79, 38, 89, 49, 154, 52, 56, 56, 184, 58, 199, 60, 209, 65, 4, 69, 29, 31, 101, 115, 120, 125, 141, 14, 144, 145, 165, 181, 35, 225, 240, 10, 242, 242, 31, 257, 150, 151, 152, 154, 155, 156, 259, 179, 180, 286, 1, 287, 288, 289, 290, 522, 13
בית כנסת, בתי כנסת —
(ירושלים) 85, 186, 191, 191, 35, 192, 195, 196, 310, 316, 319, 320, 323, 328, 330, 341, 350, 432, 466, 473, 474, 37, 483, 522, 524, 526
(אשכנזים) 43, 100, 135, 142, 188, 190, 191, 192, 193, 194, 196
(הגדולה) 276
(החורבה) 188, 15, 190, 191
(ספרדים) 43, 108, 84, 110, 113, 135, 142, 189, 190, 191, 192, 194, 195
(ריב"ז [ר' יוחנן בן זכאי])

(ק"ק גדול [גרנדה]) 188, 188, 189, 190, 196
(ק"ק ת"ת [אליהו הנביא]) 33, 142, 147, 188, 188, 189, 190, 190, 194, 196, 207,
244, 246, 311, 339, 410, 410, 449, 464
(אסטנבוליס) 190
(אמצעי) 190
(הולנדי) 191, 199
(קבר שמואל הנביא) 34, 261, 262
(רמב"ן [ר' משה בן נחמן]) 27, 32, 33, 45, 61, 68, 78, 186, 187, 187, 188, 188, 189,
189, 190, 310, 432
(רומניוטים) 99, 191
(טבריה) 343
(ונציה) 85
בית מדרש, בתי מדרש —
(ירושלים) 52, 56, 94, 95, 98, 102, 103, 107, 128, 149, 158, 160, 160, 198, 205, 208, 316, 330,
333, 339, 348, 432, 466, 473, 515, 516, 517, 561
(אשכנזים) 102, 198, 198, 203, 207, 240, 272
(הגדול) 198
(הקטן) 198
(מוסתערבים) 98, 200, 201, 348
(מערבים) 357
(ספרדים)
(בית המדרש ת"ת הגדול [ת"ת ק"ק]) 61, 94, 102, 103, 106, 188, 189, 192, 194, 197, 198,
200, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 207, 208, 215, 216, 220, 339, 356, 357, 512
(בית יעקב) 98, 125, 150, 151, 152, 159, 160, 194, 200, 200, 201, 201, 203, 207,
208, 215, 215, 216, 221, 223, 233, 267, 276
(יצחק גאון) 124, 199, 199, 203, 213
(יעקב צמח) 203
(של הגביר מבודון [גם בצפת]) 268, 333
(טבריה) 342, 343
(צפת) 209, 266, 333

גאושיש — ראה צ'אוש
גבאי, גבאים —
(ירושלים) 180
(מלמדי תנוקות) 175
(קופת הצדקה והתמחוי) 173, 174
(ת"ת וקופת ההקדש [ראה גם חברת הקדש עניים בירושלים]) 131, 167, 167, 168, 170, 196,
206, 207, 337, 338, 533
(א"י בגולה) 276, 417, 415
(אשכנזים בקושטא) 90
גבילה — (מס הבשר) 177, 178
גולגלתא דמלכא — ראה מס גולגולת
גזברים — ראה גבאים
גזרות — 64, 147, 183, 328, 369, 520

(המות השחור [1348]) 1
(קנ"א) 1, 93
(ת"ח–ת"ט) 55, 100, 243, 329, 458, 459
גזיזה — ראה מס גולגולת
גילדות — 225
גיליא — ראה מס גולגולת
גננות וחקלאות — 230, 231
גפר — 25, 57, 57, 85, 140, 141, 281, 354, 416, 416
גרה (מדת משקל) — (ראה גם קראט, קיראט) 238
גרוש, גרושים (מטבע כסף) — (ראה גם אריות) 28, 39, 40, 41, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 52, 53
56, 61, 69, 71, 72, 87, 88, 106, 110, 133, 140, 145, 149, 161, 169, 171, 171, 175, 177, 178
178, 179, 248, 249, 254, 255, 257, 257, 259, 268, 270, 303, 304, 309, 311, 313, 314, 316
317, 318, 324, 325, 329, 331, 332, 338, 339, 348, 350, 357, 365, 370, 371, 372, 373, 381
382, 382, 385, 385, 386, 386, 387, 389, 392, 393, 397, 401, 402, 406, 422
425, 427, 431, 434, 434, 436, 438, 439, 443, 443, 444, 445, 465, 466, 469, 470, 472, 474
483, 487, 487, 511, 512, 512, 517, 518, 518, 520, 523, 525, 532, 533, 533, 541
546, 547, 550, 559, 562
גרוש ספרד — 1, 2, 89, 93, 139, 274, 347, 347

דאר אלאסלאם — 23
דאר אלחרב — 23
דיואן קיסרי — 44, 50, 369
דוקאט (מטבע זהב) — 77, 101, 172, 195, 211, 237, 245, 275, 382, 491
דיזדאר (מפקד המצודה) — 44, 53, 334, 487, 487
דין, דינים —
(ירושלים)
(מוסתערבים) 93, 94, 94, 95, 119
(מערבים) 97
(ספרדים) 110, 114, 117, 120, 122, 127, 136, 142, 143, 144, 145, 148, 156, 156, 158
158, 159, 159, 161, 162, 165, 200, 201, 213, 289, 290, 293, 295, 345, 452
(בגולה) 334, 338
דינות — 156, 159, 165, 199, 201
דינר (מדת משקל) — 238
דינר (מטבע) — 49, 87
דפתרדאר (מנהל אוצר הפלך) — 22, 28, 28, 487
דרויש, דרוישים — 53
דרכמה (דרהם, מדת משקל) — 238

היטלים — ראה מסים
הכנסת אורחים — 357
הכנסת כלה — 174, 241
הלוויאה בריבית, מלווים בריבית — 42, 84, 88, 89, 90, 91, 128, 136, 164, 233, 234, 236, 240
257, 266–, 284
הלוויאה למנזרים בירושלים) 86, 87, 88, 88, 89, 90, 91, 178, 234

המרה, מומרים — (ראה גם נער מומר) 2, 83, 274
הסגר — (ראה גם בתי מדרש) 197, 198, 199, 205[60], 268, 269, 270, 271, 308, 314, 339
הסכמה, הסכמות — 65[7], 98, 99, 104, 112[10], 113, 117, 118, 125[92], 126[111], 131, 133, 133[144], 138, 138[171], 142, 143, 145, 145[25], 148, 146[37], 147, 152, 153, 154, 157, 158, 161, 163[17], 166, 172, 176[9], 177, 179, 180, 194[53], 195, 217, 269[20], 286, 286[5], 288, 289, 290, 291, 292, 292[7], 294, 305, 307[27], 338, 365, 453, 507[6], 521[34]
הספקה —
(תלמידי־חכמים) 102, 106, 131, 132, 182, 202, 203, 203[52], 205, 207, 225, 268, 269, 306, 307, 332, 338, 339, 357, 358, 365, 370, 377, 389, 408, 436, 439, 443, 455, 466, 470, 474, 478, 514, 517, 518[17], 523, 554
(צרכי עניים, ראה גם חברת הקדש עניים בירושלים) 127, 131, 132, 329, 332, 339, 406, 514, 518[17]
הקדש, הקדשים —
(יהודיים)
(ירושלים)
(אשכנזים) 59, 99, 186, 190, 198
(בודון) 268, 269, 270, 270[20]
(ספרדים)
(בית־הכנסת שמעל קבר שמואל הנביא) 261, 262
(עניים בירושלים) — ראה חברת הקדש עניים בירושלים
(פרטי) 242, 320
(טבריה) הקדש לשם טבריה: 273, 342, 343
(ונציה) 342
(פרינסיפאל) 152, 152[83], 273, 342, 342[114]
(מצרים) 185
(פראנקיה) 137
(מוסלמיים)
(ירושלים)
(כפת הסלע) 13[12,17], 14[2], 65, 68, 69, 70, 71, 72
(אלמדרסה א(ל)צלאחיה, ראה גם שיח׳ים מוסלמים) 313, 318, 397[46,47], 470[40]
התראה (לפני נידוי) — 157, 195

ואלי דמשק — ראה מושל פלך דמשק
וקף — ראה הקדש, הקדשים
וזיר גדול 21, 22, 23, 24, 28, 30, 30[48], 38, 46, 47, 111, 349, 349[15,153], 351, 351[161], 352, 480, 480[16]
ועד — 195

זהוב, זהובים (מטבע) — 317, 328, 382, 449
ז׳ טובי העיר — ראה טובי העיר
זיארה — ראה עליה־לרגל

ח׳אן — ראה פונדק
ח׳אנה — ראה בית אב

חאן (אחוזה שהכנסותיה שייכות לסולטאן או למושל המחוז) — 34, 57[188]
חברת ארץ ישראל באמשטרדם — 126[102]
חברת ארץ ישראל בקושטא — 25, 275, 332, 411, 479, 479[3], 499, 499[24]
חברת הקדש עניים ירושלים — 94, 102, 109, 130, 131, 132, 135, 137, 159[126], 167, 168, 169, 170, 172, 173, 174, 182, 205, 206, 241, 306, 307, 309, 318, 323, 324, 325, 327, 328, 331, 337, 338, 339, 340, 357, 358, 370, 377, 377[107], 389, 393, 395, 395[17,15], 406, 408, 409, 433, 436, 439, 442, 443, 455, 466, 470, 474, 474[44,42], 478, 479, 505, 509, 510, 517, 517[4], 523, 554
חברה קדישא — (ראה גם קבורה) 332, 521[32]
חברת הקברים — ראה קבורה
חברת פדיון שבויים — ראה פדיון שבויים
חג' — 36
(סורי או דמשק) 31, 42
חג'ה שרעיה (פסק של בית דין שרעי) — 33, 54, 70
חובות — 8, 51, 55, 56, 61, 70, 73, 76, 100, 101, 105, 117, 117[54], 123, 127, 130, 132, 133, 136, 137, 179, 183, 184, 185, 192, 195, 203, 206[72], 237, 239, 267, 286[5], 304, 313, 314, 316, 317, 318, 319, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 331, 332, 335, 357, 368, 368[27,26], 369, 369[60], 371, 372[9], 375, 376, 378, 382, 385[47,44], 387, 387[79], 390, 392[18], 400, 400[32], 401, 401[67,57,54,53], 402, 402[90], 404, 406, 406[23], 415[25], 418, 422, 423, 424[47], 426, 426[19], 427[32], 430, 431, 435, 436, 437[23], 444, 455[19], 456, 462, 463, 466, 466[15], 468, 470, 473, 473[15,16,21,26], 475[64], 479, 484, 511, 518[15], 523, 553, 554, 559, 559[14], 561, 562[15]
חזן, חזנות — 175, 175[8], 176, 193, 209, 246
(מוסתערבי) 95, 175, 175[7]
חילוקים — (ראה גם הספקה) 177
חכם חכמים —
(ירושלים)
(ספרדים) 112, 112[10], 113, 114, 115, 116, 117, 117, 117[47], 118, 119, 120, 122, 123, 124, 125[92], 130, 131, 135, 137, 140, 142, 143, 145, 146, 148, 151, 151[79,77], 152, 154, 155, 156, 158[25,24], 159, 161, 163, 165, 179, 189, 190, 194, 195, 201, 210, 211, 212, 215, 217, 219, 220, 221, 222, 223, 230[46], 243[36], 262, 272, 287[11], 288, 303, 310, 312, 320, 336, 337[77], 342, 376, 378, 449, 456, 456[36], 484, 484[39], 486, 498, 499, 505, 514, 534[6]
(חכם־הקהל) 7, 90, 94, 98, 117, 121, 142, 143, 143[12], 144, 144[248], 145, 146, 147, 150, 151, 151[79], 152, 153, 154, 155, 156, 156[1], 158, 160, 161, 180, 189, 197, 200, 207, 211, 286, 287[11], 289, 290, 307, 327, 328, 322, 445, 448, 451, 451[16], 474
(מערבים) 97
(חברון) 89, 138[169], 266, 268
(טבריה) 342
(צפת) 5[31], 138, 171, 269, 270[20], 272, 342
(בגולה) 373, 381, 399, 403, 405, 417, 476, 486, 488, 490, 499, 539, 546, 548
(דמשק) 536
(מצרים) 305, 335, 363, 418, 462, 492, 519, 526
(פרס) 367
(פראנקיה [ארצות הנצרות]) 348
(קושטא) 348, 404, 479, 542, 546
חכירת מסים — 83, 84, 85, 231

(מצרים) 203
(חוכר מכס הכניסה לירושלים [הגפר]) 231
חלאקה (תספורת ראשונה לבן) — 261
חלפנים — 225, 228
ח׳ראג׳ — ראה מס גולגולת
ח׳ראג׳גי (גובה המס) — 12
חרם — 10, 138, 143, 157, 162, 163, 164, 195, 222, 223, 242, 345, 409, 410, 410$_{8}$, 503$_{18}$
חתיכה, חתיכות (מטבע) — 169, 169$_{22}$, 170, 171$_{28}$, 173, 174, 237, 237$_{87}$, 316, 370, 389, 389$_{125}$, 395, 395$_{18}$, 433, 433$_{86}$, 523, 523$_{25}$

טאלר הולנדי (מטבע) — 237
טאיפה — (ראה גם עדה) 23
טובי העיר —
(ירושלים)
(ספרדים) 39, 40, 41, 102, 109, 112, 113, 113$_{26}$, 114, 115, 115$_{35}$, 116, 117, 118, 119, 120, 124, 130, 139, 140, 142, 143, 144, 157, 166, 179, 180, 195, 288, 289, 303$_{10}$, 451$_{5}$
(אשכנזים) 102, 102$_{56}$
טיפסידאר — ראה דיזדאר וגם דפתרדאר
טפטיש — ראה תפתיש
טפסרים — ראה פרנסים

יוונים אורתודוכסים — 24$_{9}$, 26, 50, 51, 77, 91, 92, 314, 355
יחיד, יחידים (יחידי הקהל) — 104, 110, 111, 117, 120, 124, 127, 129, 130, 133, 139, 154, 170, 222, 247$_{63}$, 268, 272, 275, 284, 307, 396, 396$_{30}$, 408, 422, 449, 449$_{39}$, 522
ייצור טכסטיל — ראה מלאכת הבגדים בצפת
ישיבה, ישיבות — ראה בתי מדרש.

כאתב (סופר במאה הט״ז) — 176$_{13}$
כוללות העיר — 131, 138, 178
כנסית הקבר הקדוש — 24$_{9}$, 50, 81, 82, 83, 89, 219, 314
כנסיה יוונית — (ראה גם יוונים אורתודוכסים) 29
כנסיה קתולית — 23, 29, 87
כרגא דמלכא — ראה מס גולגולת
כתות מזרחיות — 75
כתל מערבי — 9, 67, 247, 277$_{18}$, 410
כתח׳דא (מנהל משק, גזבר) — ראה קאפו כאח׳יא

לייבנטאלר (מטבע) — (ראה גם אריה, גרוש, טאלר הולנדי) 237, 238, 252
ליסטא (רשימה) — 94, 98, 102, 103, 131, 132, 132$_{137}$, 205, 408, 499$_{[illegible]}$

מאיידי, מאיידיש (מטבע) — ראה חתיכה חתיכות
מגורשים, מגורשי ספרד ופורטוגל 1, 2, 93, 94, 95, 109, 119, 122
מגפה — 4, 4$_{20}$, 168, 171, 215$_{[illegible]}$, 242, 259, 259$_{181}$, 260, 321, 334, 339, 416, 416$_{[illegible]}$, 487, 488-$_{[illegible]}$, 514, 553$_{[illegible]}$

מד (מדת משקל) — 238, 257, 257, 154, 523
מוכסים — ראה חכירת מכס
מוסתערבים — 1, 2, 2, 6, 93, 93, 2, 94, 94, 8, 10, 95, 96, 97, 97, 22, 98, 102, 103, 103, 60, 109, 109, 1, 118, 119, 62, 139, 1, 200, 228, 231, 253, 283, 313, 50, 348, 348, 143
מוריסקוס — ראה מוסתערבים ומערבים
מופתי —
(ירושלים) 26, 73, 137, 306, 320, 355, 412, 26, 417, 417, 73
(חנפי) 60
(שאפעי) 71
(קושטא) 24, 27, 51, 323, 349, 349, 149, 154, 351, 351, 165, 167, 357, 420, 240, 10
מושל, מושלים —
(מושל מחוז [סנג'ק]) 21, 22, 25
(ירושלים) 15, 20, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 35, 36, 37, 37, 87, 38, 38, 92, 45, 45, 128, 132, 47, 50, 51, 51, 162, 52, 53, 54, 56, 59, 59, 202, 205, 67, 68, 80, 81, 83, 91, 100, 101, 105, 106, 127, 129, 131, 137, 141, 172, 182, 183, 185, 192, 215, 48, 220, 231, 232, 235, 239, 248, 259, 262, 275, 306, 307, 310, 311, 314, 316, 317, 318, 319, 320, 322, 323, 331, 332, 333, 334, 339, 340, 341, 343, 347, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 357, 365, 368, 369, 370, 373, 25, 32, 374, 375, 375, 59, 71, 377, 377, 101, 102, 378, 378, 112, 382, 382, 43, 385, 386, 385, 75, 387, 387, 81, 89, 392, 393, 393, 37, 396, 396, 32, 400, 31, 402, 403, 406, 406, 14, 23, 407, 412, 29, 33, 415, 415, 36, 416, 53, 417, 417, 65, 72, 420, 421, 421, 4, 8, 9, 422, 425, 425, 7, 427, 32, 431, 431, 37, 432, 44, 49, 436, 436, 7, 437, 23, 439, 439, 29, 444, 444, 9, 10, 13, 449, 454, 454, 15, 455, 456, 456, 33, 42, 458, 11, 465, 465, 12, 466, 470, 470, 31, 472, 473, 473, 31, 32, 475, 480, 480, 16, 20, 481, 485, 487, 487, 11, 489, 489, 34, 35, 503, 509, 513, 513, 26, 517, 521, 521, 3, 522, 522, 10, 20, 525, 525, 11, 528, 528, 31, 529, 529, 11, 530, 530, 8, 543, 543, 22, 559, 5, 561, 3
(לג'ון) 36
(עג'לון) 36
(עזה) 36, 82
(צפת) 6, 65
(שכם) 50
(מושל פלך [ואלי] דמשק) 22, 23, 28, 28, 38, 29, 30, 30, 48, 50, 31, 36, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 50, 156, 51, 52, 54, 59, 61, 158, 25, 293, 322, 334, 487, 487, 21
מחכמה — (ראה גם בית דין שרעי) 58
מחתסב (ממונה על השווקים) — 57
מטיבי סעד — ראה פרנסים
מימונה — 240, 12
מכס — 85
מלאכה —
(צפת)
(מלאכת הבגדים) 2, 3, 3, 14, 307
(ירושלים) 7, 65, 229
(אדמים) 225
(איפים) 229, 230, 250
(אורגי משי) 230
(בוסקאים) 225

(חייטים) 225, 229
(טבחים) 229
(טוחנים) 225, 229
(יינים) 225
(מסגרים) 225
(נגרים) 225
(סנדרלים) 225, 229
(ספרים) 229
(עושי כפתורים) 230
(צובעי משי) 229
(צורפים) 225, 230
(קדרים) 230
(שואבי מים) 230
מלמדים (מלמדי תנוקות) — 175, 175[1], 182, 197, 206, 310, 311, 325, 338, 358, 370, 374, 382, 389, 393, 400, 422, 424, 427, 443, 466, 470, 511, 512, 512[19,21], 523, 561
ממוני הקהלים (צפת) — 118
ממונים — ראה פרנסים
מנגנים ומוזיקאים — 68, 158
מנזרים —
(ארמני) 87[60,70], 91
(יווני אורתודוכסי) 87[60], 232
(פרנציסקני [סאן סלבאדור]) 80
מס, מסים — 8, 9, 21, 22, 26, 31, 31[50], 32, 36, 36[80], 54, 76, 87, 88, 89, 90, 103, 104, 105, 113, 118, 123, 126, 131, 132, 142, 143, 145[25], 158[25], 163[44], 167, 172, 173, 177, 178, 179, 181, 182, 183, 195, 208, 233, 275, 275[4], 276, 288, 290, 291, 349, 350, 357, 368, 377[104], 386[65], 415, 415[25], 441, 493, 494, 494[5], 534
מס גולגולת — 11, 12, 13, 14, 14[21], 16, 23, 56, 60, 77, 103, 117, 118, 126[98], 130, 141[14], 149, 173[13], 178, 179, 181, 310, 354, 369, 369[56], 388, 388[103], 421, 421[6], 522, 522[9,24], 554, 554[29]
מס דרכים — ראה גפר
מס הבשר — ראה גבילה
מס קבורה — (ראה גם קבורה) 177, 178, 181
מסגד אלעמרי — 32
מסדר פרנציסקני — ראה פרנציסקנים ומנזרים
מסחר, סוחרים — 85
(בגדים משומשים) 84
(בינלאומי) 7, 225, 226, 227
(צמר) 2, 3
(ירושלים) 7, 65, 225, 228, 239
(בדים) 121, 225
(תכלינים ובשמים) 120, 225, 228
(משי) 228
(תוצרת חקלאית) 228
(קושטא) 24
מסעי הצלב — 1

מעמאר באשי (הבנאי הראשי, הממונה על הבנינים בירושלים) — 62, 339, 513, 513, 28513
מעמד — (ראה גם טובי העיר) 109
מעמד כלם — 109, 110, 111, 112, 113, 117
מפקד, מפקדים — 7, 11, 11, 12, 16, 17, 20, 33, 56, 181
מצודה 44, 45, 45, 46, 47, 53, 59, 128
מציק — כינוי למושל ירושלים וראה בערכו
מקובל, מקובלים — (ראה גם קבלה) 2, 128, 140, 148, 194, 199, 199, 210, 210, 212, 213, 214, 217, 220, 6218
מקטוע (הטלת מס גלובלית) — 16, 57, 188
מרבץ תורה — (ראה גם חכם הקהל) 96, 142, 144, 151, 151, 155, 158, 200, 213, 290, 294, 307, 319, 327, 402, 403, 404, 405, 24, 72, 76
משאהרה (מס חדשי למושל) — 39, 44, 54, 182, 183
משמר המושל — 32, 32, 54
משנה —
(גדול) ראה וזיר גדול
(דמשק) ראה מושל פלך דמשק
(ירושלים) 38, 44, 45, 48, 140, 182, 183, 229, 350, 387, 387, 91, 392.
מתכלם, מתכלמין — ראה פרנס, פרנסים
מתסלם (ממלא מקום) — ראה משנה ירושלים
מת׳קל (מדת משקל) — 238, 253, 253, 121
מתקאליש — ראה מת׳קל

נאמני־הקהל — ראה פרנסים
נאמנים — ראה פרנסים
נאמני הקדש אלמדרסה א(ל)צלאחיה — (ראה גם ש׳יחים מוסלמים) 313, 318, 397, 46, 47, 0470
נגיד — 109, 119, 150, 155, 179
נדוי — ראה חרם.
נסטוריאנים — 24, 0
נער מומר — 52, 53, 54, 59, 67, 183, 192, 312, 314, 314, 61, 322, 322, 35, 323, 331, 332, 332, 72, 345, 131, 345, 347, 350, 350, 150, 353, 353, 184, 343, 28343
נקיב אלאשראף (מנהיג המשפחות המתייחסות אל הנביא מחמד) — 59, 202, 25, 67, 71, 101

סג׳ל — ראה פנקסים ופרוטוקולים של בית הדין השרעי בירושלים
סולטאן — 1, 5, 6, 21, 22, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 44, 46, 130, 47, 54, 55, 181, 58, 59, 90, 213, 29, 287, 25306, 62314, 353, 458, 11, 480, 25
סולטאן ממלוכי — 187, 237
סילידוס רומי (מדת משקל) — 238
סופר —
(הקהילה בירושלים) 133, 140, 176, 177, 209, 270, 271, 288, 299, 303, 315, 324, 335, 365-365, 4495
(האשכנזים בצפת) — 176, 11, 18
סיפאהים (פרשים) — 22, 182
סנג׳ק (מחוז) — 22, 29
(ירושלים) 23, 28, 29, 31, 50, 36, 51

(צפת) 2
(שכם) 36
סנג׳קבֵי — ראה מושל מחוז
ספרדים — 132, 155, 277
(ירושלים) 1, 7, 14, 54, 66, 88, 93, 94, 95, 99, 101, 102, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108,
110, 120, 121, 122, 137, 143, 149, 150, 155, 158, 160, 169, 175, 176, 188, 192, 197,
207, 212, 228, 229, 242, 243, 244, 246, 248, 249, 258, 268, 276, 283, 288, 377, 400,
432, 532
סרסורים ומתווכים — 225, 231, 345

עבדי השער — 21
עדה, עדות — 23, 52, 54, 76, 93, 102, 107, 111, 156, 195, 200
עדה אשכנזית בירושלים — ראה אשכנזים
עדת המערבים — ראה מערבים
עובר לפני התיבה — ראה חזן
עזרת הגולת לא״י (ראה גם תרומות ושליחות) — 5, 55, 224, 274, 275, 276, 277, 279, 284, 318,
321, 321, 331, 479
עידיה (מתן למושל הסנג׳ק בחגי המוסלמים) — 182
עלא א(ל)ראוס (גבית מס מפרטים) — 17
עֲלופה (משכורת) — 355, 355
עלייה — 1, 7, 8, 9, 10, 14, 17, 18, 169, 274, 275, 280, 283
עולים — 2, 3, 16, 17, 18, 180, 193, 255
עלייה לרגל — 1, 11, 18, 18, 34, 75, 76, 83, 218, 226, 240, 245, 261, 262, 263, 264, 427
עולי־רגל — 18, 26, 79, 83, 189, 226, 263, 264, 327, 338, 358, 417, 561
עמלק — (ארמנים) 82, 87
עלמאא — (צמרת ההנהגה הדתית המוסלמית) — 24, 60, 68, 351, 351, 352
עניי ההקדש — ראה חברת הקדש עניים בירושלים
עניי הקופה — ראה חברת הקדש עניים בירושלים
ערכאות של גויים — (ראה גם בית דין שרעי) 113, 137, 142, 157, 162, 164, 166, 221, 336, 498,
501, 501, 502, 503, 503, 544

פארה (מטבע) — 71, 72, 237, 259, 523
פאשא דמשק — ראה מושל פלך דמשק
פדיון שבויים — 18, 313, 329, 346, 346, 348, 378, 390, 402, 423, 457, 457, 459, 474,
533, 533, 542, 549, 550, 552
פונדק — 51, 65, 65, 303, 304, 307, 323, 420
פורטוגזים — 101, 102, 108, 283
פטריארך יווני — 50, 54
פלאשה — 3
פלורין — (מטבע) 275
פלורנטינים — 4
פליל, פלילים — ראה ש׳יחים מוסלמיים
פלך דמשק — 2, 22
פנקסי מס גולגולת — ראה: תחריר ותחריר דפתרלרי

פנקס מסים עות׳מני — ראה תחריר דפתרלרי
פנקס, פנקסי קהילות —
(ירושלים) 117
(אשכנזים) 256, 146, 271, 23, 272, 24
(צפת)
(אשכנזים) 271, 272, 24
אמשטרדם 232, 60, 61
פדובה 140
פקידים לענייני ארץ ישראל בגולה — (ראה גם גבאים) 311, 312, 320
(ונציה) 341
(מוריאה) 341
פראנקי (קתולי) — 87
פרוטסטנטים — 24
פרמאן (צו סולטאני) — 3, 26, 26, 21, 27, 33, 40, 47, 50, 51, 60, 71, 195, 323, 343, 344, 350, 352, 353, 354, 355, 417, 65, 420, 528
פרנס פרנסים —
(ירושלים)
(ק״ק אשכנזים) 90, 100, 47, 102, 56, 107, 118, 103, 47, 249, 289
(ק״ק ספרדים) 8, 38, 40, 41, 43–45, 47, 48, 70, 88, 97, 98, 98, 31, 100, 102, 105, 107, 109–113, 113, 26, 114, 115, 115, 35, 116–124, 124, 86, 125, 126, 126, 106, 127, 127, 111, 127–128, 137–137, 137, 167, 168, 138, 138, 169, 139–144, 146, 159, 159, 26, 160–162, 167, 167, 5, 170, 171, 173, 176, 177, 180, 181, 183, 185, 187, 195, 202, 206, 207, 222, 245, 257, 154, 266, 267, 269, 278, 285, 285, 288, 21, 290–293, 302–305, 308, 310, 312, 315–317, 319, 322–329, 331, 332, 338–340, 345, 347, 365, 374, 37, 375, 376, 74, 377, 102, 403, 405, 408, 409, 17, 5, 410, 25, 8, 411, 11, 418, 419, 422, 433, 434, 98, 451, 5, 456, 462, 462, 5, 463, 463, 17, 471, 57, 478, 479, 498, 514, 517, 519, 530, 534, 534, 8, 558, 113
(עזה) 226
(צפת) 267, 268, 271, 272, 22
(בגולה) 373, 381, 384, 399, 403, 405, 417, 488, 498, 539, 546, 548
(דמשק) 536
(מצרים) 363, 519
(פרס) 367
(קושטא) 404, 479, 542
פרנסות — 7, 94, 107, 109, 111, 119, 120, 121, 122, 123, 125, 126, 128, 129, 130, 131, 133, 138, 161, 207, 408, 5
פרנציסקנים (מסדר פרנציסקני) — 24, 7, 26, 29, 30, 50, 37, 83, 47, 143, 50, 51, 53, 58, 200, 59, 208, 63, 79, 79, 17, 80, 81, 82, 83, 86, 87, 88, 90, 91, 92, 97, 126, 106, 133, 236, 314, 355
פתוא (חוות דעת של מופתי) — 137, 351

צ׳אוש (איש צבא, שליח הדיואן הקיסרי) — 43, 43, 21, 54, 60, 61, 70, 137, 369
ציבאשי (הממונה על הבטחון והסדר במחוז) — 35, 57, 70, 182, 182, 36, 387, 387, 92, 422, 422, 23
צי סולטאני — ראה פרמאן
צ׳יקולנטי — ראה מנזר פרנציסקני

"צורר" — כינוי למושל ירושלים וראה בערכו
צֶ'לֶבִי (חוכר המס של נמל אלכסנדריה) — 323, 338, 418, 418, 10502, 22
צליינות — ראה עלייה לרגל
צלמר (מטבע) — 254, 255, 256
צ'קיני — ראה דוקאט
"צר" — כינוי למושל ירושלים וראה בערכו

קאדי (שופט, ירושלים) — 25, 27, 29, 30, 32, 32, 34, 35, 39, 41, 42, 45, 47, 52, 53, 56, 58, 58, 59202, 205, 60, 61, 62, 63, 68, 69, 101, 129, 133, 137, 139, 142, 143, 156, 161, 164, 172, 182, 183, 186, 187, 221, 306, 310, 316, 339, 347, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 355, 369, 369, 52, 370, 370, 71, 375, 71, 386, 386, 75, 387, 387, 81, 92, 93, 396, 396, 33, 400, 36, 412, 29, 416, 44, 417, 417, 71, 421, 421, 8, 426, 9, 10, 427, 32, 431, 431, 37, 432, 44, 436, 436, 8, 437, 23, 439, 439, 30—31, 444, 444, 9, 465, 465, 2, 470, 470, 36, 480, 480, 21, 489, 489, 30, 34, 505, 505, 9, 506, 506, 7, 513, 513, 27, 521, 521, 3, 522, 530, 530, 19, 543, 543, 21
קאדי־עסכר (שופט צבאי, מושלי הפלכים של רומליה ואנטוליה) — 24, 25, 351, 351, 164, 352, 480, 480, 15
קאזי עאסכיר — ראה קאדי עסכר
קאמאמי — ראה כנסית הקבר הקדוש
קאנון קאנונים (קובץ חוקים) — 29
קאפוג'י (שליח חוקר של הדיואן הקיסרי) — 50, 527, 527, 53
קאפו כאח'יא (מנהל משק ראשי) — 25, 352, 352, 172, 354
קאפי קאהייא — ראה קאפו כאח'יא
קבלה — (ראה גם מקובלים) 9, 199, 199, 18, 208, 210, 213, 217, 218, 218, 53, 219, 224, 446, 17
קבורה — (ראה גם בית העלמין) 68, 69, 69, 29, 70, 71, 72, 73, 78, 80, 171, 172, 172, 40, 173, 177, 178, 181, 246, 277, 279, 308, 337, 337, 92, 340, 506, 506, 4
קברות צדיקים קברים קדושים — 66, 263, 264, 321, 546, 561
(אבות בחברון) 34
(דוד) 78, 79, 79, 17
(זכריה) 54, 264
(חגי ומלאכי) 264
(חולדה הנביאה) 264
(רחל) 218, 263, 264, 264, 19
(רשב"י [ר' שמעון בר יוחאי]) 261, 264
(שמעון הצדיק) 263
(שמואל הנביא) 34, 34, 67, 35, 218, 240, 241, 249, 261, 262, 263, 263, 13, 302, 320, 321, 321, 25, 26, 412, 412, 23
קהל —
(פורטוגזים באמשטרדם) 126, 103
(אבורָה בשלוניקי) 213, 290
קופה, קופות —
(ארץ־ישראל) 90
(ירושלים)
צדקה כללית) — ראה חברת הקדש עניים
(צדקה) — 102, 131, 132, 173, 174, 225, 243

(ביקור חולים) — ראה ביקור חולים
(הכנסת כלה) — ראה הכנסת כלה
(עניי ההקדש) — ראה חברת הקדש עניים
(צפת)
(אשכנזי ירושלים) 272
אל־קיאמה — ראה כנסית הקבר הקדוש
קולר אגאסי (ראש הסריסים השחורים) — 21, 24, 351, 351[163]
קיסמיט (אשור על חלוקת הירושה) — 26, 62, 62[226], 172, 351, 351[168], 352, 354
קיראט (מדת משקל) — ראה גרה
קנטר (מידת משקל) — 238
קסאם (הממונה על חלוקת הירושות) — 58, 62, 62[226], 172, 387[95], 426[10], 470[37], 505, 505[12], 506[8]
קסמה — ראה קיסמיט
קפר — ראה גפר
קצבים — 65, 66, 225, 228
קראים — 49
קראט (מדת משקל) — ראה גרה
קרויצר (מטבע, ראה גם צלמר) — 245[128]
קשת אקה הומו — 81
קתולים — ראה כנסיה קתולית

רב, רבנים — ראה חכם, חכמים
רב אשכנזי בירושלים — 101, 108[81], 142, 144, 149, 150, 190, 289
רבנות — (ראה גם חכם הקהל) 143, 144, 146, 148, 150, 152, 153, 154, 199, 201, 202, 448[17], 452[18], 453[35]
רוטל (מדת משקל) — 238, 254, 255, 256, 259
רוכלים — 229, 230
רומניוטים — 93, 99, 102[59], 191
רופאים — 84
(ירושלים) 91, 92, 96, 109, 170, 171, 213, 225, 232, 232[57], 233[61], 233[66], 333, 494
(קושטא) 24, 287
רוקחים — 230
ריאל (מטבע) — 49[154], 82, 87[68], 172, 184, 184[52], 221, 237, 254[128], 346, 549[21], 550, 550[40]
ריאליש — ראה ריאל
רייכסטאלר (מטבע) — 56, 100, 101, 185, 237

שבאי, שבאים — (ראה גם אבירי מסדר יוחנן הקדוש ממלטה) 458[18], 533
שבתאים, שבתאות — 219, 220, 222, 223, 224, 274
שגרירים וקונסולים —
(בריטניה בקושטא) 26
(הולנד בקושטא) 26
(ונציה בחלב) 26
(ונציה בקושטא) 24, 26
(צרפת בקושטא) 24
שדולה יהודית בקושטא — 24, 25, 30, 73, 74, 275[6], 397[60]
שובשי — ראה צובשי

שומר הארץ הקדושה (ראש המסדר הפרנציסקני בארץ) — 77, 79, 81, 90, 314
שופט העיר — ראה קאדי ירושלים
שופטים צבאיים — ראה קאדי עסכר
שיח' אלאסלאם — ראה מופתי של קושטא
שיח' שיח'ים (יהודים) — 5, 115, 119, 125
(תקופת ממלוכית)
(שיח' אל־יהוד, שיח' אל־יהוד) 108, 110, 126, 127, 134, 139, 139[2]
(תקופת עות'מנית)
(שיח' אל־אמן [שיח' האשכנזים]) 101, 102, 139
(שיח' אל־יהוד [העדה כולה]) 43, 45, 48, 102, 103, 109, 115, 119, 121, 125, 138, 139, 140, 142, 145, 176[13], 231, 287, 288, 289, 291
שיח', שיח'ים (מוסלמים) — (ראה גם נאמני אל מדרסה א(ל)צלאחיה בירושלים) 5, 11, 27, 50[157], 51, 54, 59, 60, 68, 69, 70, 72[49], 73, 129, 172, 182, 182[37], 183, 306, 309, 317, 318, 323, 331, 334, 354, 355, 355[195], 356, 370, 370[72], 381, 382, 382, 382[45], 387, 387[96], 392, 393[34], 396, 396[36], 397, 397[46], 406[23], 412, 412[26], 29, 417, 417[74], 420, 422, 426, 427[32], 437[23], 439, 444, 444[9], 455, 465, 470, 470[40] 473, 475[66], 489, 530, 556[72]
שיירות — 254, 365
(עולי הרגל בפסח ממצרים) 4, 18[48], 69, 85, 91, 171, 177, 442[14]
(צליינים) 226, 509[24]
שליח, שליחים (שלוחים) — 4[22], 5, 5[28], 31, 6, 17, 20, 20[55], 39, 98, 101, 102, 113, 354, 355, 379
(ארץ־ישראל) 278, 279, 280, 288, 291
(אשכנזים) 100, 100[41], 102[56], 106, 107
(חברון) 138[169]
(ירושלים) 54, 103, 110, 127, 137, 144[17], 151, 158[25], 166, 174, 176[12], 177, 180, 184, 188[16], 203, 205, 214[37], 218[83], 220, 221[101], 224, 232, 243, 275, 289, 294, 299, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 318, 319, 321[26], 322, 324, 325, 326, 327, 330, 334, 335[85], 338, 339, 340, 341, 344, 353, 356, 358, 367, 371, 376[77], 388, 391, 394, 394[64], 398, 404, 405, 407, 413, 428, 434[98], 435, 435[109], 110, 437[24], 439, 439[45], 440, 440[52], 441, 447, 456, 457, 468, 468[14], 470, 471, 486, 486[4], 491[24], 515, 518, 524, 529, 550[56], 59, 557[87], 98
(צפת) 5[28], 269, 269[20], 270[20], 271[22], 275[5], 346
שליחות — 4, 5, 17, 20, 20[54], 55, 107, 112, 122[74], 131, 140, 140[8], 146, 151, 187, 205, 210[6], 214, 218, 220, 221, 271[22], 275, 295, 309, 311, 312, 319, 322, 323, 324, 325, 327, 328, 335, 336, 376, 376[83], 377, 377[116], 388, 490[147], 402[185], 418, 440, 440[49], 454, 468, 491, 491[33], 526
שמש — 176, 193, 194, 247, 262, 319
שער הרחמים — 68
שער עליון (כינוי לממשל המרכזי בקושטא) — 22, 23, 24, 25, 26, 27, 29, 30, 32, 35, 37, 38, 44, 50, 51, 58, 91, 275, 283, 343, 351
שפחות — 57, 57[91], 157[11], 161, 241, 243, 243[36], 244[36], 338, 507, 507[6]
שר דמשק — ראה מושל פלך דמשק
שר ירושלים — ראה מושל מחוז ירושלים
שר השרים — ראה בילרבי
שריעה — 133, 351
שרפות (בשלוניקי) — 346, 347[157]

תחריר דפתרלרי (פנקסי המפקד לצורך תשלום המסים) — 7[457], 11, 15, 16, 126[98], 228, 230, 233, 236, 247[163], 369[57]
"תכשיטים" (כיבודים וזכויות של "חכם הקהל") — 150, 151
תלמידי חכמים (ת"ח) — 61, 88, 98, 99, 102, 104, 106, 107, 110, 111, 112, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 125[92], 127, 130, 131, 132, 145, 145[25], 150, 153, 153[89], 154, 155, 158[25], 160, 161, 162, 163[47], 164, 165, 168, 177, 179, 180, 197, 199, 202, 203, 205, 207, 208, 216, 225, 235, 242, 245, 248, 249, 258, 262, 268, 269, 270, 286[5], 287, 289, 290, 291, 294, 321[30], 324[46], 327, 330, 332, 333, 334, 338, 339, 365, 370, 377[107], 387, 389, 393, 400[38], 405, 406, 412[33,23], 417, 427, 434, 439[26], 442, 445[4], 446[10], 470, 479, 484[31], 499, 509, 511, 514[9], 517[2], 518[4]
(אשכנזים) 106, 203
(מערבים) 357
תלמוד תורה — (ראה גם בית מדרש של הקהילה) 188, 197, 205, 339, 356, 357, 512
(של קטנים) 61, 94, 103, 197
תמחוי — 173, 174
תפתיש (חקירה) — 354, 354[187], 527, 527[54]
תקנה, תקנות — 57, 88, 104, 112, 113, 115, 116, 117, 118, 121, 133, 133[144], 134, 134[145], 135, 138, 142, 144, 150, 153, 154, 155, 164, 169, 174, 178, 179, 180, 190, 194[53], 195, 230, 239, 240, 245, 246, 274, 276
תרומות — 55[179], 84, 86, 101, 102, 107, 126[106], 131, 132, 144, 177, 178, 183, 184, 196, 202, 203, 205, 206, 208, 221[101], 266, 267, 275, 276, 277, 278, 294, 304, 306, 308, 310, 317, 319, 327, 330, 331, 338, 339, 340, 341, 342, 344, 350, 353, 354, 357, 390[147], 412[23], 413, 427[31], 429, 437[22], 467[32], 471[53], 479[3], 499[18], 509[24]
(לארץ ישראל "סתום") 267, 270[21], 343, 499
(לארץ ישראל על־פי ליסטא) 94, 102, 103, 131, 132, 170, 205, 225
(לירושלים "סתום") 120, 131, 132, 202, 203, 449[21]
(לירושלים על־פי ליסטא) 499, 499[18]

מפתח שמות האנשים, המקומות והאתרים הגיאוגרפיים*

אאוזביו מפורטוגל (נזיר פרנציסקני) — 50, 355, 423[44], 444, 553[22]
אאגידיוס (נוסע הולנדי) — ראה אגמונט
אבואב, יוסף בן חזקיה (מראשי קהילת חברון) — 138[169]
אבוהב, יצחק — 42, 293
אבוהב, יעקב (רופא בירושלים) — 44, 109, 171[31], 232, 232[61]
אבוהב, רפאל בן יעקב (רופא בירושלים, מ"טובי העיר") — 109, 126, 232[61], 285, 293
אבוהב, שמואל (רב בונציה) — 7, 100, 102[56], 132[137], 136, 137, 180[169], 235[28], 248, 256, 277[14], 325, 327, 342, 346
אבולאעפיא, מאיר הלוי — 305
אביירו, פנטליאו דה (נזיר פרנציסקני) — 15, 79[20], 85, 85[50,51,52], 91, 187, 187[8], 226[4], 232, 232[56], 240, 240[11]
אביעטר, חיים — 132[137], 214
אבירלין, יהודה (פרנס האשכנזים בצפת) — 118
אבראהים אגא (משנהו של מחמד אבן פרוח') — 39, 41, 42, 44–47, 110, 229
אבראהים בן עמראן (חכם הקהל) — 145, 286
אבראהים הראשון (סולטאן עות'מאני) — 22
אברבנאל, חייא (פרנס בירושלים) — 122[74], 125, 285
אברהם מפירושא — 82[36]
אגמונט, יוהאן אאגידיוס ואן (נוסע הולנדי) — 56[186], 172[45]
אהרון בן יצחק (פרנס בירושלים) — ראה פארדו, אהרן בן יצחק
אוזידה, שמואל די (מחבר "לחם דמעה") — 67[20]
אויליה צֶ'לֶבִי (דיפלומט ונוסע עות'מאני) — 3[14]
אוראן — 356, 356[200], 357
אורגיה, ברוך — 87[68]
אזולאי, אברהם (מראשי קהילת חברון) — 138[169], 213, 217, 218, 218[3]
אזולאי, חיים יוסף דוד (חיד"א) — 35, 153, 146[32], 214[30]
אזמיר — 226, 275[4], 277[18]
אחמד, בולוק באשי (מפקד גדוד שכירים) — 56
אחמד הראשון (סולטאן עות'מאני) — 5, 21
איטליה — 2, 7[140], 17, 20, 39, 52, 93, 102[16], 137, 140, 150, 151, 159[3], 176, 211, 214, 218[8], 224[119], 226, 235, 236, 252[99], 276, 288, 327, 327[55], 345, 346, 346[1], 347, 347[3], 534[5], 552[17]
איי הים האגאי — 99

* המפתח אינו כולל את השמות ירושלים וארץ ישראל ואת שמות מחבריהם של מחקרים

איסכנדרון — 485[50]
איספרנסה, גבריאל (חכם בצפת) — 217, 272, 272[51]
איסקופו, יוסף (חכם ודיין באיזמיר) — 294
איסרלין, ישראל (רב בנוישטט) — 103, 103[50]
אירופה — 50, 55, 67, 75, 84, 86, 91, 100, 101, 132, 137, 171, 225, 237, 271, 278, 291, 310, 312, 324
אישטרילייא (בעלת נכסים ירושלמית) — 240[5]
אישפריאל, אברהם — 29, 42, 43, 158[25], 294
אישפריאל, ברוך (שליח ירושלים) — 158[25], 294
אישפריאל, יהודה (חכם ודיין בירושלים) — 147, 158, 158[25], 292, 294, 337[91]
אישפריאל, רפאל בן ברוך (חכם בדמשק) — 158[25], 294
אלבחרי, עמנואל (חכם בירושלים) — 39, 41, 42, 55
אלבניה — 99
אלגאזי, שלמה — 159, 215, 217
אלג'יר — 5[31], 98, 98[33], 205, 205[62], 276, 276[10], 277[18], 278, 278[23], 356, 356[199], 357, 468[18]
אלחאמי, יעקב בן ברוח' (מראשי קהילת ירושלים) — 113, 285, 288
אלחאמי, משה — 209
אלחמי, יעקב — ראה אלחאמי, יעקב
אליקים, ישראל — ראה בנימן, ישראל
אלכסנדריה — 90, 153, 305, 309, 334, 418[16], 455[24], 468[18], 485, 485[50]
אלכסנדרינו מקהיר (פטריארך יוני) — 54
אלמגרבי, חיים בן הלל (פרנס בירושלים) — 98[31], 125, 285
אלמוני מקארפי — ראה עולה מקארפי
אלמושנינו, אברהם — 210
אלמושנינו, יוסף (חכם ודיין בבלגרד) — 269, 269[20], 270, 270[20]
אלפנדארי, חיים (חכם בקושטא) — 158[25]
אלצ'אהרי, זכריה (נוסע יהודי מתימן) — 7[41]
אלקבץ, שלמה (חכם ומקובל בצפת) — 2[8]
אלקרוטי, ג'ובאני (נזיר פרנציסקני) — 33[58], 35[72], 78, 78[14]
אלשיך, משה (חכם ודיין בצפת) — 5[28], 292, 305, 431[35]
אמיגו, אברהם (חכם ודיין בירושלים) — 159, 215, 216, 216[64], 217, 222
אמנה (נהר בסוריה) — 375, 375[66], 484
אמרילי, אברהם (פרנס בירושלים) — 285
אמרילי־נזיר, דוד — 4
אמשטרדם — 101, 126[103], 170, 211[18], 232[39], 232[50], 275[61], 277, 280, 281, 293, 293[12], 242
אנגליה — 24, 55[179]
אנטוליה — 24, 31, 200, 206, 351[164], 480[15]
אנקונה — 232
אסחאק בן יעקב בן חיים (דיין בירושלים) — 95
אסיה — 225
אסיה הקטנה — 99, 227, 275, 336
אפריקה — 291
אריה, יוסף אבן (שליח צפת) — 271[22]
ארתא, אליעזר אבן (רב בחברון) — 17[12], 43, 43[116], 43[117], 118, 120[133], 45, 46[133], 49, 49[133], 86, 86[139], 88, 89, 89[150], 89[152], 133, 136[160], 137[160], 149, 149[170], 149[171], 158, 158[176], 184, 184[177],

205 ,64 ,65 ,66 ,234 ,71 ,236 ,242 ,243 ,243 ,34 ,254 ,266 ,266 ,7 ,267 ,11 ,268 ,269 ,269 ,18
270 ,270 ,21 271
אר"י — ראה לוריא אשכנזי, יצחק
אריה (משפחת חזנים בירושלים) — 176
אריה, יעקב נתן — 176
אריה, יצחק — 176 ,12
אריה, משה — 176, 188
ארם צובא — ראה חַלַבּ
אשור — 418 ,6
אשכנזי, אברהם — 188 ,19
אשכנזי, אליעזר (שליח צפת) — 269, 269 ,20 270 ,20
אשכנזי, בצלאל (חכם הקהל בירושלים) — 33, 33 ,62 ,34, 104, 113 ,26 120 ,64 121, 135, 144, 144 ,18
145, 188, 206 ,72 209, 209 ,2 251 ,91 253, 253 ,120 286, 286 ,3 287, 288
אשכנזי, דוד בן ברוך (פרנס האשכנזים בירושלים) — 125
אשכנזי, יחיאל (שליח ירושלים) — 43, 214 ,37 242, 243
אשכנזי, יעקב פיליפ (ראש ישיבה בירושלים) — 267, 270
אשכנזי, ישראל (בן יחיאל) — 43, 82 ,36 214, 214 ,37
אשכנזי נתן — ראה שפירא, נתן
אשכנזי, פאלומבה (אשת ר' יחיאל) — 243
אשכנזי, פייש (וייש) אפרים בן יהודה (רב האשכנזים בירושלים) — 163, 163 ,41 289
אשכנזי, שלמה — 346

באיזיד השני (סולטאן עות'מאני) — 1
באסאן, יחיאל — 210
באסולה משה (רב באנקונה) — 93 ,2 95 ,15 97 ,22 156 ,1 175, 175 ,6 178, 187, 187 ,7 195, 196, 196 ,69
240 ,14 252 ,110 262 ,7 8
באר איוב — 67
באר, שבתי — 222
בארבוסה (רופא באנקונה וירושלים) — 232, 232 ,57
בבא, משה — 43
בבלי, עובדיה (מ"טובי העיר" בירושלים) — 288
בגדאד — 22, 46
בואינו, יצחק (מחבר "שלחן מלכים") — 194 ,53 217, 217 ,73
בודון — 185, 253, 268, 308, 333
בודאפשט — ראה בודון
בוטון, אברהם חייא (חכם ודיין בירושלים) — 217
בוטון, דוד די (חכם בשאלוניקי) — 223
בוטון, יצחק די (חכם ודיין בירושלים) 159, 164, 217
בולוניה — 212
בושה, ז'אן (נזיר פרנציסקני) — 18 ,17 83, 83 ,10 85, 85 ,12 91 ,51
ביואנייא, משה — 277
ביבי, שלמה (מראשי המערבים בירושלים) — 97
בידולף, ויליאם (תייר אנגלי) — 15, 15 ,31 32
ביטון, יצחק — ראה בוטון, יצחק די

ביסאנדו, יהודה — ראה ביסודו, יהודה
ביסודו, יהודה — 295
בירב, יעקב (חכם ודיין בצפת ודמשק) — 343, 343[118]
בישקריש דוד בן יעקב (חכם ודיין בירושלים) — 158
בית לחם — 50
בית פאגי — 80
בית רימה — 227, 227[14]
בלגרד 269, 269[120]
בלוך, אשכנזי מתתיהו (חכם שבתאי בירושלים) — 220
בן אבי ג'וכאר (משפחה) — 95[8], 109, 121
בן פרוך — ראה פרוח', מחמד אבן
בנבנישתי, חיים (חכם ודיין באזמיר) — 151[74]
בנבנישתי, מאיר (פרנס בירושלים, ראה גם מאיר בן אבראהים) — 121, 288, 289
בן בנישתי, מאיר — ראה בנבנישתי מאיר
בנבנישתי, משה (חכם ודיין בקושטא) — 28, 99, 191
בנימין, יעקב (סוחר ממצרים) — 91
בנימין, ישראל — ראה בנימן, ישראל
בנימן, ישראל (חכם הקהל בירושלים) — 10, 90, 147, 148, 150, 155, 156, 158, 189, 210, 211
211[10], 213, 217, 287, 290, 291, 295, 337[91]
בנימן, ברוך בן ישראל (חכם ודיין בירושלים ובמצרים) — 148, 159, 164, 211, 295
בן־שושן, משה (חכם בירושלים) — ראה שושן
בן ששון, משה — ראה שושן
ב"ק אשכנזי, מאיר בר' שמואל (פרנס האשכנזים בירושלים) — 104, 107, 122, 122[73], 74, 125
163[47], 285
ב"ק, משה — 163
ב"ק, משה מאיר — ראה ב"ק אשכנזי
ב"ק מאיר — ראה ב"ק אשכנזי
בק שמשון — 4[16], 8, 257, 257[149]
ברוילה (אחות אליעזר אבן זרחא) — 133, 236
בריי, קרנליוס לה (נוסע הולנדי) — 86[55]
ברוך (שליח ירושלים) — 486, 486[4]
ברוסה — 220
בריסק — 289
מבריסנירא עובדיה — ראה עובדיה מברטנורא
ברמינה, גבריאל (נוסע צרפתי) — 84[41]
ברם אגא (מושל מחוז ירושלים) — 31
ברקן, חנניה, אבן (חכם דיין בירושלים) — 147, 147[47], 158, 158[25], 292, 337[91]
ברקן, חנניה אבן — ראה ברקן

גאייזין, מאיר (חכם ואב"ד במצרים) — 88[3], 89, 168, 168[11], 180[18], 203[53], 207, 207[71], 211
235[5], 248, 248[50], 258[16], 305, 305[10]
גאיי, יצחק (פרנס בירושלים) — 38, 42, 45, 46, 48, 87, 88, 88[76], 105, 111, 123, 124, 128, 128[19],
131, 132, 137[100], 138[100], 195, 199, 199[18], 203, 213, 248, 285, 286, 316, 319
גאלנטי, משה בן יהונתן (ראש ישיבת "בית יעקב") — 124, 147, 151, 155, 159, 189, 201, 208

216, 217, 218[84], 220, 223, 262, 268, 343, 535[32]
גאלנטי, משה בן מרדכי (חכם ודיין בצפת) — 5, 6[35]
גאסני — ראה דיר גסאנה
גארמיזאן, שמואל (חכם דיין בירושלים) — 110, 151[77], 152, 159, 164, 204, 215–217, 222, 231, 233, 263, 295, 321, 321[26], 549[21]
גדיליא, אברהם (בעל "ברית אברהם") — 148
גדליה מסימיאטיץ (מחבורת ר' יהודה החסיד) — 66, 96, 97[22], 191, 228, 230, 249, 250, 252, 253, 259
גוטה, זרחיה (חכם הקהל בירושלים) — 147, 215, 217, 266[6], 287
גוטה, יום טוב — 247[59]
גוטה, נתן בן זרחיה — 56[185], 65, 108, 214, 249[74]
ג'והרי, פרג'אללה (מראשי הקהילה בירושלים) — 95
גוין, ז'אק (נוסע צרפתי) — 172[45]
גונסליס אנטוניו (נזיר פרנציסקני) — 18[47]
ג'יסי הנרי (כומר אנגלי) — 18[47], 55, 56[183], 67[21], 100[46], 105[69], 184[48], 185[57], 191, 192[44], 195[65], 199, 213[29], 340
אל־ג'סמאניה — 68, 70, 71, 172
(רבנו) גרשום — ראה רגמ"ה
גרמניה — 91
גת שמנים — ראה אל־ג'סמאניה

דאנה, אברהם אבן (פרנס בירושלים) — 126, 138[169], 286
דאנינו, יצחק — 291, 292
א(ל)־דג'אני, אחמד (מיסטיקאי מוסלמי בירושלים) — 33
דובדאן, ז'אן (נוסע צרפתי) — 32[54], 229, 229[34]
דוד (יהודי רב השפעה בקושטא) — 51
דוראן, בנימין (רב באלג'יר) — 205, 357
דילה רינה, יוסף — 217, 218, 218[80]
א(ל)־דין, זין (מופתי שאפעי בירושלים) — 71
א(ל)־דין, מוג'יר (קאדי בירושלים) — 186[4]
א(ל)־דין, צלאח — 186
דיננו, יצחק — ראה דאנינו, יצחק
דינר בן עולייל — 97
דינר המערבי — ראה דינר בן עולייל
דיר גסאנה — 227, 227[14]
דמשק — 2, 4, 4[20], 12, 23, 28, 28[36], 29, 30, 31, 35, 43, 44[125], 46, 52, 54, 61, 70, 135, 158[25], 181, 195, 199[18], 213, 229, 225, 289, 310, 319, 322, 328, 346, 353, 397[53], 401, 456, 456[50], 457, 457[59], 487
דרעזניץ, שלמה שלומיל — ראה שלמה שלומיל מדרעזניץ

האי גאון — 485[45]
האתמרי, יצחק הכהן — 277
הולנד — 24, 24[29], 51, 101, 199, 238, 325
הורוויץ, ישעיהו הלוי (השל"ה) — 8, 43, 46, 100, 103, 149, 149[56], 150, 190, 193, 202, 211, 212, 219, 227, 230, 248, 249, 255, 253[136], 257[137], 267, 342

היי, הרוזן דה (שגריר צרפת בקושטא) — 15, 15[33], 17
היימאן, יוהאן (נוסע הולנדי) — 172[45]
היכיני, אברהם (חכם בחברון) — 147, 293, 314
הירושלמי, אברהם — (ראה גם ויליייסיד אברהם) 288
הכהן, אברהם (חכם בירושלים, ראה גם אבראהים בן עמראן) — 145, 286, 286[5]
הכהן, אליהו (חכם באיזמיר) — 277[17]
הכהן אפרים (אב"ד בבודון) — 185
הכהן, בנימין (מרג'יו שבאיטליה) — 224[119]
הכהן, דוד (שליח ירושלים) — 269
הכהן, יהודה לייב — 152
הכהן מרדכי — 199[18], 200[27]
הכהן, שמואל בכה"ר שאול — 289
הכהן, שמואל (צ'לבי) — 34
הכהן, שמעון בן שאול (שיח' אל־יהוד) — 140, 289
הלוי, אברהם (מקובל ירושלמי) — 3[10]
הלוי, אברהם (בעל גינת ורדים) — 176[12], 217
הלוי, בנימין — (מקובל בצפת וירושלים) — 214, 268
הלוי יהודה (המשורר) — 416
הלוי, יואל בן יעקב (רופא בירושלים) — 43, 44, 46, 48, 141, 291
הלוי, מרדכי (בעל דרכי נועם) — 127, 135
הלוי, משה בן אליהו (הקראי מקרים) — 67[17], 241[21]
הלוי, גרשון ב' אליעזר סגל (שליח אשכנזי מירושלים) — 214
הלוי, שלמה בן יצחק (חכם בשאלוניקי) — 4[20]
הלוי, שמואל (רופא בירושלים) — 232, 277
הלוי, שמואל ברוך — 224[119]
המון (משפחה) — 287
המון, משה — 287, 288
המון, שמואל — 288
המערבי, דינר — ראה עולייל, דינר בן
הראובני דוד — 82[36]
הרמתי שמואל — 411, 412
הר הבית — (ראה גם הר המוריה) 40, 69[29], 247
הר הזיתים — 60, 69[29], 70, 71[42], 78–80, 246, 264, 279, 313, 318
הר המוריה — 407[34]
הר ציון — 78, 407
הרי יהודה 401[67], 423, 553

וואדינג, לוקאס (נזיר פרנציסקני) — 81
וינה — 277
וילטירה, אהרון (בוונציה) — 268[13]
ונציה (ויניציאה) — 24, 38, 51, 83, 85, 128, 134, 144[22], 148[31], 152[83], 170, 188[18], 211[16], 214, 218[82]
268[13], 276, 277, 279, 325, 334, 341, 342, 491
ויגה (משפחה) בליוורנו — 207
ויגה, אברהם ישראל — 200[27]

ויגה, ישראל — 200
ויגה, יעקב — 200
ויזגאן, אהרון (מראשי המערבים בירושלים, ראה גם ריזוגאן) — 97, 97[28], 295
ויטאל, חיים (רח"ו) — 3[10], 35, 144, 144[16], 145, 145[25], 199, 209, 213, 286, 286[2]
ויטאל, שמואל (בן חיים) — 4[20], 105, 144, 214
וילאלובוס, בנימין — 41
ווילייסיד אברהם (פרנס בירושלים, ראה גם אברהם הירושלמי) — 104, 107, 122, 122[74], 125, 146, 285, 288
וילנא — 185
וינישטי, יוסף ן' (שליח ירושלים) — 176[12]
וירונה — 107[73], 325
ונציה, יוסטיניאנוס דה (נזיר פרנציסקני) — 79, 79[19]
ורה, צ'בריו דה (נוסע ספרדי) — 81[30]
ורניירו, פייטרו (נזיר פרנציסקני, "שומר הארץ הקדושה") — 15, 15[35], 16, 24[7], 29[47], 30[50], 33[58], 35[72], 37[83], 47[143], 48[154], 51[161], 53, 53[172], 54, 54[178], 74, 74[18], 87, 87[69], 122, 122[76], 176[106], 314

זאבי (משפחה בירושלים וחברון) — 241, 241[21], 266
זאבי, אברהם ישראל (חכם בחברון) — 87
זאבי, בנימין (חכם בחברון) — 241[24], 246[55], 274
זאבי, ישראל בכה"ר עזריה (חכם ודיין בירושלים) — 10, 40, 41, 158, 158[25], 159[26], 213, 241[24], 293, 294
זאבי, עזריה (חכם ודיין בירושלים) — 128, 144, 147, 159[26], 199, 214, 241[24], 314
זואלארט, ז'אן (נוסע פלמי) — 83
זמרה, דוד, אבן (רדב"ז, חכם הקהל בירושלים) — 34[67], 57[188], 114, 117, 125, 131, 143, 143[11], 149, 156, 156[2], 7, 165[56], 171[37], 179, 208[76], 226[3], 228[23], 238[4], 256[143], 262[5], 274[1], 286, 286[1], 485[45]

חאגיז, יעקב (ראש ישיבת "בית יעקב") — 55[179], 68, 96, 101, 112, 147, 148, 150, 151, 152, 152[81], 153, 159, 160, 189, 192, 200, 201, 201[34], 207, 215, 216, 217, 222, 233, 244, 250, 320
חאגיז, משה (בן יעקב) — 98[31], 152[81], 198[9], 201, 201[34], 215, 216, 256, 280, 281
חאדיד, שלמה — ראה חדידה שלמה
חביב, לוי בן (רלב"ח, חכם הקהל בירושלים) — 114, 114[31], 134[147], 262[5]
חביב, משה, אבן — 20[65], 57[194], 68, 98, 101, 102[56], 108, 108[53], 124, 124[55], 148, 148[55], 150, 151, 151[75], 152, 194, 201, 204, 205, 216, 216[51], 217, 223, 224, 229[57], 247[57], 249, 249[57], 250, 250[84]
חביליו (משפחה) — 232[59]
חביליו, ברוך (שליח ירושלים) — 232[59]
חביליו, דוד (שליח ירושלים) — 99, 214, 232[59], 266, 268
חביליו, יהודה (בן דוד) — 56[185], 65, 159, 220, 223, 249[91]
חביליו, יצחק — 43, 232
חברון — 4, 10[56], 34, 40, 49[154], 87, 89, 120, 135, 137, 137[169], 138[169], 145, 147, 147, 158[41], 204, 209, 220, 221, 241[24], 246[55], 259[181], 265, 266, 267, 268, 287[11], 293, 308, 312, 314, 341, 343, 357, 358, 401, 401[67], 552[1], 553, 553[3], 555[11], 558[11], 559[5], 560, 561[0]
חג'אז — 32

חגי, שלמה אבן (שליח ירושלים) — 187, 289
ח׳דאזרדי בי — ראה סַיפִין
חדידא, שלמה — ראה חרידה, שלמה
חדידה, שלמה — 44, 213, 290, 291, 292
חדיד, שלמה — ראה חדידה, שלמה
חוש אל־סירג׳אני — 56
חיים, אהרון אבן (חכם במצרים) — 90
חיים בן יהודה (פרנס בירושלים) — 125, 285
חיים, אלישע (שליח ירושלים) — 20[53], 218
חכים, משה — 41
חכם, מימון — 87[68]
חֵלֶב — 26, 137[169], 195, 223, 319, 346, 401, 536[11], 537
חלובה, משה בכה״י יעקב — 294
חמו, יחייא (שליח ירושלים) — 334, 491
חמי, יעקב — ראה אלחאמי, יעקב
חמין שמואלי — 43
חמן (בסוריה) — 31
חנדאלי, יהושע — 215
חנניה, אברהם אבן — 133[139], 137[163], 215, 215[48], 217
חסן אפנדי (קאדי בירושלים) — 47, 59
חסן פאשא (מושל מחוז ירושלים) — 47, 47[143], 48, 49, 317, 318, 393[41]
חפין, נתן — 295
חצי האי האיברי — 2, 109
חרבון, יוסף — 295

טבנו, ז׳אן דה (נוסע צרפתי) — 83[40], 172[45]
טבריה — 122[75], 145, 152[83], 267, 273, 341, 342
טולדו, משה די (שליח ירושלים) — 314
טורקיה — ראה תורכיה
טטרים — 458[21]
טיפא אליה אבן — 43
טראני, יוסף בן משה (מהרי״ט, חכם ודיין בקושטא) — 4[18], 5[34], 21, 17[45], 41, 41[108], 76[3], 129[25], 136, 158[25], 184, 234[71], 247[1], 291, 324[46]
טראני, משה (המבי״ט, חכם ודיין בצפת) — 3, 3[123], 7[117], 7[117], 40, 113[21], 115[26], 115, 119[33], 25[58], 125[90], 131[134], 136, 143[11], 12[13], 156[4], 247, 307, 451[6]
טראצינה, שלמה — ראה שלמה מטראצינה
טרדיאולה (משפחה) — 241, 241[21]
טרדיאולה, דוד בן שמואל — 41, 48, 109, 229, 242[21], 422[10]
טרדיאולה, משה — 242[21]
טרדיאולה, שמואל בן דוד (מתויך בין הקהילה לאבן פרוח׳) — 26, 38[03], 41, 47, 55[18], 59, 09, 141[11], 199, 213[20], 241[21], 242[21]
טרייא, יצחק — 294
טריילו, פרנץ פרדיננד פון (נוסע גרמני) — 81, 81[3]
טרינידד, יוסף דה (נזיר פרנציסקני) — 81, 81[3]

טרינקי, משה (שליח ירושלים) — 43, 212
טריפולי — 271
טריפקאל, משה — 292

יאנינה 99
יהודה החסיד — 10, 191, 246
יהוסף מליריאה (שליח צפת) — 51[191], 142[5], 159[26], 163[49], 206, 207, 207[73], 241[17], 243[36], 271[22]
יואל בן נתן מרומי — 209
יוסף בן אבראהים — ראה צייח, יוסף בן אברהם
יוסף בן־מתתיהו — 115[35]
יוון — 82, 220, 227, 255, 275, 291, 307, 311, 312, 313, 324, 324[50], 329, 341[109], 344[124], 345[125], 346[134], 347, 347[137], 428[56]
יזורון, דוד (מראשי קהילת ירושלים) — 293
ים־המלח — 401, 462
ים־תיכון — 346[134], 485
יעיש, אברהם, אבן — 125[92], 289, 324[46]
יעיש, יום־טוב, אבן (גביר בקושטא) — 312, 324, 428, 428[67]
יעיש, יעקב בן אברהם בן (פרנס בירושלים) — 123, 125, 285
יעקב (סופר הקהילה) — 177, 315, 324, 335
יעקב (צֶ׳לֶבִּי, חוכר המכס של אלכסנדריה) — 502, 502[22], 504
יעקב בן יוסף — 72
יעקב בן עמרם — ראה עמרם, יעקב אבן
יפה, נחום (שליח האשכנזים בירושלים) — 150
יפו — 255
ר׳ יצחק (שיח׳ אל־יהוד ודיין מוסתערבי) — 119, 156[1]
יצחקי, אברהם בן דוד (אב״ד וראש ישיבה בירושלים) — 223
יצחקי, דוד — 152, 220, 223
יצחק בר׳ ירמיה, חוטר מגזע העמשוני (סופר קהילת ירושלים) — 176
יקותיאל (שליח ישיבת המערבים) — 205
ירושלמי, אברהם — ראה וילייסיד, אברהם
ירושלמי, אליעזר (מ״טובי העיר״ בירושלים) — 287
ירושלמי, פפולה — (חכם רומניוטי בירושלים) — 191
ירק, אברהם (רב בקאסאלי מונפירטו) — 180[28], 235
ירקון — 227[13]
ישראל מפירושא — 93, 95[13]

כהן (משפחה) — ראה עבד אל כרים (משפחה)
כהן, דוד (מ״טובי העיר״ בירושלים) — 120, 290
כהן, דוד (פרנס בירושלים) — 126, 285
כהן, חיים (פרנס בירושלים) — 285
כהן, יוסף (פרנס בירושלים) — 113[26], 120, 285, 287, 290
כהן, יפת (מ״טובי העיר״ בירושלים) — 290
כהן, עובדיה (מ״טובי העיר״ בירושלים) — 120, 290
כהן, שמעון — ראה הכהן, שמעון בן שאול

כיוס — 4
כנען — 553, 553$_{5}$
כפר־השילוח — ראה סלואן

לבאנט — 237, 238
לבוב — 276, 277
לג׳ון — 33
להוראנו, יהודה (מראשי המערבים בירושלים) — 97
לובלין — 276
לובלין, משה — 43
לוד — 188$_{16}$, 227
לודג׳ — 217$_{74}$
לוזייא, שם טוב — ראה לוזייאו, שם־טוב
לוזייאו, שם טוב (חכם הקהל בירושלים) — 146, 147, 155, 287, 290–292
לוזיטאנוס אמאטוס — 232
לוי יבנה, יהודה (מ״טובי העיר״ בירושלים) — 287
לוי, יעקב — 43
לויא, אברהם בכ״ר חיים — 291
לונזאנו, מנחם די (סופר קהילת ירושלים) — 140, 176, 184, 209, 210, 210$_{6}$, 242, 242$_{27}$, 243, 259
לוריא, יוסף בן מרדכי (שליח האשכנזים בירושלים) — 150
לוריא אשכנזי, יצחק (האר״י) — 3$_{10}$, 199, 210, 211, 212, 213, 214, 218$_{83}$, 252, 277, 292$_{9}$
לוריא, יעקב — 48
לוריא, שלמה (מהרש״ל) — 144
לטיף, יצחק — 69$_{29}$
ליאון, יוסף די (מ״טובי העיר״ בירושלים) — 121, 288 (ראה גם שעבאן, יוסף בן)
ליוורנו — 125, 148$_{52}$, 170, 200, 207, 208, 227, 240$_{5}$, 277, 337$_{91}$
ליטא — 289
ליריאה, יעקב — 48
לישבונה, שמואל (חותן נתן העזתי) — 221
ליתגו ווליאם (נוסע אנגלי) — 231
לנביז, אהרון (מראשי קהילת ירושלים) — 44

מאיר בן אבראהים (פרנס בקהילת ירושלים, ראה גם בנבנישתי, מאיר) — 121, 289
מאיר בן שמואל (חכם בירושלים) — 118
מאימראן, מאיר (שליח ירושלים) — 5$_{31}$, 187, 289
מאלאר, מריאנו מורונה דה (נזיר פרנציסקני, ״שומר הארץ הקדושה״) — 79, 80, 80$_{23}$, 81, 81$_{29}$, 33
מב״ט — ראה טראני, משה
מגוטי, יוסף אבן (מראשי המערבים בירושלים) — 97
מגרב — ראה צפון אפריקה
מדינה, משה די (חכם בירושלים) — 210, 290, 293
מדינה, שמואל די (מהרשד״ם) — 210$_{6}$
מהרי״ט — ראה טראני, יוסף בן משה
מהרש״ל — ראה לוריא, שלמה
מואציד (סולטאן מרוקני) — 237

מודינה — 5[29], 212, 276[7], 309[31]
מודינה, אהרון ברכיה (בעל "מעבר יבק") — 211
מודינה, יהודה אריה (רב בוונציה) — 19
מולכו, יוסף — 222, 268
מולכו, יעקב — 216[61], 217, 222, 255[131]
מונטיל, יהושע די — 294
מונטיל, יחיאל (שליח ירושלים) — 158[25], 294, 294[14]
מונטילי, יחיאל — ראה מונטיל יחיאל
מונטיליץ, יחיאל — ראה מונטיל, יחיאל
מונטנייה, יוסף די (פרנס בירושלים) — 2, 109, 127[107]
מונטפילוזו, פייטרו ורניירו דה — ראה ורניירו, פייטרו
מוניון, ישי — 44, 290, 291, 292, 324
מונסטיר — 122[74], 144[22], 286[3]
מונשטיר — ראה מונסטיר
מוסא בן אבראהים — 141, 141[121]
מוריאה (דרום יוון) — 307, 311, 313, 324, 325, 341, 344
מוריסון, אנטואן — 86[55]
מזרח הרחוק — 225
מזרחי, ברוך — 10, 219
מזרחי, יהודה — 299
מחמד ג'ורג'י — 48
מחמד השלישי (סולטאן עות'מאני) — 21
מחמד הרביעי (סולטאן עות'מאני) — 22
מחמד פאשא (מושל בירושלים) — 15, 26, 29, 35, 35[72], 37, 37[83], 38, 38[41], 50, 51, 51[162], 55, 58, 67, 68, 90, 91, 257, 259, 282, 312, 317, 319, 323, 349, 350, 351, 352, 355, 375, 382, 382[43], 404[15]
מטראני, יוסף — ראה טראני, יוסף
מטראני, משה — ראה טראני, משה
מטרון, יוסף — 299, 302, 302[4], 305, 312
מירון — 261, 264
מישקיטה, יצחק — 240[5]
מכה — 29, 31
מכיר, אהרון בכמה"ר משה אבן — 293
מכיר, משה אבן — 293
מלחם (מבית מען הדרוזי) — 271
מלטה — 19[49], 346[134], 348, 348[144], 346[134], 348, 460, 465, 546, 548, 548[16], 551, 551[11], 559[97], 154, 154, 136, 117, 91, 87, 82, 56[86], 20, 16, 14, מלכי, רפאל מרדכי (רופא ורב בירושלים) — 159, 160, 165, 169, 170, 173, 174, 175, 180, 181, 182, 183, 190, 196, 201, 203, 215, 217, 217[76], 222[108], 223, 223[116], 233, 233[66], 235, 242, 243, 246, 273, 303, 303[10], 304, 341
מנטובה — 212, 268[13], 325, 343[118]
מנלאנואי, אליעזר — 147, 292
מסינה — 346, 540, 540[45]
מסלח' (שכונה בירושלים) — 247, 247[63]
מעיין השלוח — 240, 241

מעלה עקרבים — 368[36], 444[19]
מען (בית) — 5, 6
מערב — ראה צפון אפריקה
מצטפא (סולטאן עות'מאני) — 21
מצטפא אפנדי (נקיב אל־אשראף בירושלים) — 71
מצטפא בי (בן מחמד פאשא) — 50, 51, 355
מצרים — 18[46], 18[48], 20[55], 33, 49[154], 52, 69, 85, 89, 90, 103, 107, 109, 119, 127, 135, 144[17], 147, 151, 159, 168, 171, 177, 185, 202, 203, 206, 207, 213, 215[52], 220, 221, 221[101], 226, 227, 260, 265, 276, 286[1], 287[11], 292, 293, 295, 305, 305[18], 308, 319, 321, 321[30], 322, 323, 327, 329, 330, 330[67], 332, 334, 335, 337, 338, 339, 340, 355, 363, 363[11], 415, 416, 416[50–51], 418, 418[6–10], 419[5], 442, 442[10], 462, 467, 467[32], 468[18], 478, 478[20], 488[7], 494, 502, 504[3], 505, 509, 509[24], 511, 514, 514[4], 517, 517[7], 518[13], 519, 523, 526
מראד השלישי (סולטאן עות'מאני) — 21
מראד הרביעי (סולטאן עות'מאני) — 22
מרדכי (גביר מדמשק) — 328
מרדכי בן יוסף — 72
מרדכי מרוזסטיץ — 189, 190, 190[32]
מרוקו — 180, 313, 314
מרעלי, רפאל יהודה (רופא וסופר בירושלים) — 96, 130[128], 335, 335[87], 495, 495[26]
משה, יוסף אברהם (פרנס בירושלים) — 125
משה בכ"ר אליהו (נוסע קראי) — 262[7]
משה בן אברהם (פרנס בירושלים) — 125, 286
משה בן יעקב (פרנס בירושלים) — 125, 285
משה עזריה מפאנו — 211
משען, יהודה — 122[75]

נאוד, מיכאל (נזיר "ישועי") — 18[47], 86[55]
נָאנָרו, שלמה (מקובל ושליח ירושלים) — 20[54], 217, 218
נאמרוט, יצחק — 291
נבארו, אברהם — 240[5]
נג'ארה, ישראל — 6[356], 210[6], 414
נג'ארה, משה — 210[6]
נהר, מנחם — 43
נעים, משה אבן — 97
נרבוני, שלמה — 561
נתן בן ר' אלישע חיים (נתן העזתי) — 218, 221
נתן מפרנקפורט — 149

סאנדיס, ג'ורג' (נוסע אנגלי) — 8, 8[52], 9[52], 86[55], 171[38]
סאנדרסן, ג'והן (סוחר ונוסע אנגלי) — 3[103], 4, 85, 145[29]
סבן, משה — 87[68]
סוסאן, אליהו בן שמעון — 97
סוריאנו, פרנצ'סקו (נזיר פרנציסקני "שומר הארץ הקדושה") — 77, 78[13]
סוריה — 485[20], 536[11]

סוריוס, ברנדין (נזיר פרנציסקני) — 15, 15_{37}
סטלה, יהודה — 87_{68}
סיד, שמואל אבן (חכם בירושלים) — 26, 43, 47, 59, 116, 140, 147, 213, 213_{29}, 268, 269_{17}, 292
סידן, יעקב — 87_{68}
סימיאטיץ גדליה — ראה גדליה מסימיאטיץ
סַיְפַיִן, אבו (מושל מחוז ירושלים) — 16, 32, 33, 34, 34_{67}, 35, 78, 263_{13}, 283
סיציליה — 346, 540
סכנדריאה — ראה אלכסנדריה
סכנדרי, יעקב הלוי — 47, 133, 236, 254
סלאטאר — 55_{181}
סִלואן (כפר השילוח) — 47, 66, 71, 72, 80, 254
סלוניקי — ראה שאלוניקי
סלמנקה — 85
סלנט, שמואל (דיין בירושלים) — 253_{117}
סמברי, יוסף (בעל "דברי יוסף") — 55_{182}, 213_{29}, 218_{80}
סן־אנטוניו — 81_{31}
סעדיה, שלמה — 176
ספינוזה, אברהם די — 293
ספרד — 1, 2, 82, 90, 93, 95, 386_{69}
סרינו, פרנצ׳סקו דה (נזיר פרנציסקני) — 24_{8}, 63, 90, 91_{89}, 321
סרנדל, בנימין — 91

עבאס, משה יהודה (חכם במצרים) — 20_{56}, 157_{17}, 166, 166_{64}
עבדאללה אפנדי (קאדי בירושלים) — 47, 59, 60, 61
עבד אל כרים (משפחה) — 95_{18}, 109, 121
עבד אל כרים, דאוד בן — 120, 290
עבד אל כרים, יהודא בן — 290
עבד אל כרים, יוסף בן — 120, 287
עבד אל כרים, עבוד בן — 120, 290
עבד אל כרים, שמילה בן — 290
עבד־אל־מלכ — 238
עבר־הירדן — 140_{7}
עאג׳ם (עג׳ם, עג׳אם) — ראה פרס
עג׳לון — 36
עדני, שלמה — 209, 266_{6}
עובדיה, יהודה — 324
עובדיה, ירא מברטנורא (רב בירושלים) — 2_{6}–$_{7}$, 32_{56}, 94_{7}, 95, 95, 99, 110_{5}, $127_{[illegible]}$, $134_{[illegible]}$, 175, 175_{5}, 186, 188, 190, 292_{5}
עולייל, דינר בן — ראה דינר בן עולייל
עולה מקאסאלי — 187
עולה מקארפי — 14, 27, 39, 39_{101}, 42, 44, 66, 86, 87_{60}, 105, 110_{2}, 128, 134, 147, 189, 192, 194, 195, 210, 211, 212_{21}, 245, 247, 248, 252, 252_{99} (ראה גם רבא אליה)
ע׳ורע׳ור, מצטפא אבן (מושל מחוז ירושלים) — 16, 36
עזה — 36, 48, 66, 82, 133, 221, 226, 232, 254, 259_{181}, 265, 344, 419, 423, 532

עזריאל, אהרון — 19188
עטא־אללה (חכם בירושלים) — 145, 289
עטר, יצחק בן — 6887
עלי, יוסף — 48, 49
עלי פאשא (מושל בירושלים) — 54
עמדין, יעקב — 150
עמנואל, יוסף בן גדליה אבן (אב"ד בירושלים) — 94
עמק יהושפט — 20520
עמר אפנדי (קאדי בירושלים) — 58, 60
עמרם, יעקב אבן (פרנס ורופא בירושלים) — 38, 42, 45, 46, 48, 105, 111, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 132, 137169, 171,31 195, 232, 23260, 285, 293, 316, 319
עראק — 318, 39759
ערבאי, אליעזר (חכם בחברון) — 137169
ערוך, דוד (דיין בירושלים) — 1561
עיראק — ראה עראק
עשאל, חיים — 87, 88
עת'מאן אגא (משנהו של אבן פרוח') — 29, 3910, 42, 43, 44, 46, 47, 48, 59, 61, 110, 111, 11749, 149, 15825, 212, 214, 232, 254, 291, 39222
עת'מאן השלישי (סולטאן עות'מאני) — 21

פאדוואה — ראה פדובה
פאיש, יצחק (שליח ירושלים וצפת) — 106, 107
פאלמה, יצחק (פרנס בירושלים) — 126, 12610, 138169, 286
פאלקון, אליהו (פרנס בצפת) — 271
פאנו, משה עזריה — ראה משה עזריה מפאנו
פאס — 44154, 7036, 97, 118, 146, 15825, 180, 184, 18555, 19565, 259181, 276, 289, 290, 291, 294, 295, 313, 314
פאפירש, מאיר (מקובל בירושלים) — 108, 214
פארדו, אברהם — 295
פארדו, אהרון בן יצחק — 71, 7145, 124, 126, 12698, 286
פארדו, דוד — 295
פארדו, יצחק — 295
פברי, פליקס (נוסע שוויצי) — 7815
פדובה, 12274, 125, 1408, 212, 244, 2755
פואה, חיים — 48, 236, 248
פואה, ישראל (שליח ירושלים) — 151
פוארטו, פרנצ'סקו דל (נזיר פרנציסקני) — 35, 83, 8313, 8767
פולייסי, מנחם בן משה מלודי — 18816
פוליקאר, יום־טוב, אבן — 10250
פולאסטרו, אברהם — 294
פולאסטרו, שבתי (חכם ודיין בירושלים) — 10, 99, 294
פולאשטרו, שבתאי — ראה פולאסטרו, שבתי
פוסקארי, פרנצ סקו — 79
פורטוגל — 2, 81, 93, 19018, 213, 274

פוריית, משה (נוסע יהודי מפראג) — 57, 188 172, 42 191, 193, 194, 198, 214, 224, 230, 235, 240, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 257 257, 157 264
פח'ר א(ל)־דין (מבית מען) — 5, 5 5, 30 6, 6, 37 50, 271
פיג'ר, עזריה — 325, 327
פיזאדיקו — 45
פייביש, אור שרגא (רב בירושלים) — 108, 81 150, 215
פילו, שם טוב — 94
פינטו, יאשיהו (חכם בדמשק) — 4, 20 268, 270 20
פירושא, אברהם — ראה אברהם מפירושא
פירושא, ישראל — ראה ישראל מפירושא
פלנדריה — 325
פראג — 277
פראנג'י, שלמה — 304, 305
פראנקיה (מערב אירופה) — 137, 204, 291, 310, 312, 314, 323, 324, 325, 327, 423, 242 17
פראנקו — 83
פרג', ניסים בן (דיין בירושלים) — 95
פרוח', אבן עבדאללה (פרוח' בֵּי) — 16, 35, 36, 37, 272, 334
פרוח', מחמד אבן — 8, 9, 14, 17, 19, 20, 26, 27, 28, 29, 35, 38, 38 39, 91 40, 41, 42, 44, 44 44, 125 45, 46, 47, 48, 49, 49 49, 154 50, 50 50, 56 58, 59, 60, 61, 68, 69, 70 76, 36 86, 100, 105, 111, 112, 112 112, 10 116, 119, 123, 125, 127, 128, 133, 140, 141, 147, 158 169, 173, 182, 183, 184, 195, 211, 212, 213, 213 213, 29 236, 257, 265, 267, 283, 290, 291, 293, 294, 302, 303, 304, 305, 309, 310, 312, 313, 314, 316, 317, 318, 319, 323, 324, 328, 329, 330, 331, 333, 334, 339, 342, 354, 368 23–24, 373 20, 29, 32, 374 35, 47–48, 375 59, 64, 377 91, 378 130, 381 17–15, 382, 385 32, 43–44, 47, 49, 386 57, 392 10, 17, 19, 21, 393 31, 41, 43, 404, 404 5, 423 45, 424 47, 455 18, 20, 466 13, 472 4, 11, 13, 473 15, 483, 487, 487 12
פרימו, שמואל (שליח ירושלים) — 220, 223
פרינסיפאל (משפחה, הקדש) — 152, 83 342
פרנקפורט — 10, 210, 277
פרנקפורט, נתן — ראה נתן מפרנקפורט
פרנצא — ראה צרפת
פרס — 18, 18 46, 308, 316, 326, 344, 367, 367 367, 13 439, 439 439, 40 441, 529, 529 529, 5 530, 22 531
פרפר (נהר בסוריה) — 375, 375 375, 66 484
פרץ, יהודה — 292
פררה — 212

צאוחין, שאול (מחכמי ירושלים) — 222
צאייח, יוסף — ראה צייח, יוסף בן אברהם
צבאח יצחק (חכם ודיין מערבי בירושלים) — 48, 96, 97, 114, 140, 158, 200, 294, 335 5
צהלון, יום טוב (חכם ודיין בצפת) — 3, 14 4, 4, 4 19–20, 21 5, 22 6, 26 9, 32 55, 104, 104, 105 42, 105, 106, 106, 106 64, 107, 71 110, 79 116, 1 121, 59 122, 122, 73 132–75, 132, 132 135, 135 135 5, 140 144, 20 146, 146, 146 32, 163, 17 164, 51 190, 190, 190 31, 197, 8 202, 12 203, 203, 203 208, 233 5, 234 234, 73 253, 253, 253 117, 286, 2 288, 342 111
צווינר, אלקטוס (נזיר פרנציסקני) — 80, 80 23
צ'ופוט קלעה — 49 151

צידון — 271, 345
צייח, יוסף בן אברהם (חכם ודיין בירושלים) — 289, 289_{4}
צמח, יעקב (חכם ומקובל בירושלים) — 128, 199, 199_{18}, 203, 212_{27}, 213, 222, 232
צפון אפריקה — 2, 93, 96, 97, 98, 98_{33}, 103_{60}, 187, 294, 302, 308, 312, 356, 357, 369_{64}, 386_{69}, 467_{32-33}, 468_{16}, 491_{18}, 491_{24}
צפת — 2_{8}, 3_{10}, 4_{11}, 4_{20}, 5_{22}, 5_{28}, 6_{31}, 7_{40}, 7_{41}, 8, 9, 10_{56}, 35, 46, 53, 65, 65_{7}, 100, 107, 118, 135, 140, 145, 146, 149, 159_{26}, 194, 199, 199_{18}, 204, 209, 213, 217, 218, 229_{77}, 256, 261, 266–270, 270_{20}, 271, 271_{22-23}, 272, 273, 275_{5}, 276, 292_{9}, 305, 307, 307_{27}, 308, 309, 310, 313, 314, 330, 333, 341, 342, 343, 346, 346_{145}, 414, 431_{35}
צפת״ו — ראה צפת
צרפת (ראה גם פראנקיה) — 24, 51, 82, 87

קאית ביי (סולטאן ממלוכי) — 32, 187
קאלימאני, ברוך — 6, 309_{31}, 356
קאמניץ פודולסק — 253
קאסאלי מונפיראטו — 180_{28}, 187, 188_{15}, 218
קאסטרו, דוד (מקובל בירושלים) — 210, 211
קארו, יוסף — 118, 158_{25}, 218, 307, 313
קארפי — 39_{101}, 212
קאשטרו, יעקב — 157
קדרון — 71
קהיר — 53, 54
קוורזמיו פרנצ׳סקו (נזיר פרנציסקני) — 80, 80_{28}
קולון, יוסף (פרנס בירושלים) — 119
קולון, יוסף (המהרי״ק) — 187_{6}
קונסטנטינוס — 238
קונפורטי, דוד — 128_{119}, 150, 199, 211, 215
קונקי אברהם (מחכמי חברון) — 220, 221
קופרולו, מחמד פאשא — 22
קופרולו, פאזיל אחמד פאשא — 22
קורדובה, רפאל משה — 43, 116, 117_{47}
קורדובירו, גדליה (חכם ושליח ירושלים) — 85, 107, 117_{47}, 122_{74}, 125, 140, 140_{8}, 145, 146, 158, 210, 286, 287, 289
קורדובירו משה (הרמ״ק) — 140, 199_{18}, 210, 211
קוריאל, ישראל ב״ר מאיר די (מחכמי צפת) — 118, 313
קורפי — 184_{48}, 314, 341
קושטא — 4, 6_{35}, 8, 12, 13, 18_{46}, 20_{55}, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 44_{125}, 47, 50, 51, 51_{162}, 54, 58, 59, 60, 61, 62, 65, 73, 74, 81, 90, 91, 103, 146_{31}, 158_{25}, 161, 191, 206_{72}, 210, 210_{6}, 213_{29}, 226, 243_{36}, 244, 275, 276, 277, 282, 287, 293, 306, 308, 309, 313, 314_{62}, 318, 319, 321, 323, 324, 324_{36}, 331, 332, 334, 340, 343, 344, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 393_{45}, 404, 404_{43}, 405, 414, 420, 428, 428_{64}, 455, 455_{23}, 472, 474, 474_{34}, 479, 479_{4}, 480, 480_{6}, 489_{35}, 499, 499_{19}, 507, 507_{4}, 518, 518_{19}, 542_{6}, 543_{33}, 545, 546, 546_{12}
קושטנדינא — ראה קושטא
קטאגקה — 29, 51

קלהורה, חואן די (נזיר פרנציסקני) — 35[72]
קנדיה — 226
קנפוס, טוביה 48, 49
קסטיליאץ, משה — 6[35]
קפריסין — 3
קרים — 35[69], 67[17], 241[21]
קריספין, יוסף — 240[5]
קריספין, שלמה — 240[5]
קרית־ארבע — 552, 553
קרלוס השני (מלך ספרד) — 346
קרמי, יוסף ידידיה — 211, 211[16]

רבא (משפחה) — 212
רבא, אליה (מנכבדי ירושלים) — 39[10], 43, 212, 212[2] (ראה גם עולה מקארפי)
רבא, יעקב — 212
רבא, יצחק — 212
רבא, מנחם — 212
רגמ"ה (רבינו גרשם מאור הגולה) — 108[80]
רדב"ז — ראה זמרה, דוד אבן
רוג'ה, אוג'ן (נזיר פרנציסקני) — 3[10], 18[48], 56[186], 57[188], 84, 84[14], 85[57], 90, 90[87], 91, 103, 103[161], 240, 240[12], 252, 253
רג'יו אמיליה — 20[54], 214
רודוס — 329, 461, 461[25]
רוז'ל, פרנסואה שרל דו (שגריר צרפת) — 79, 79[22]
רומאנו, יעקב — 43, 292, 293
רומאנו, יצחק — 292, 293
רומאנו, משה — 41, 290, 291, 292, 293
רומאנו, שלמה — 44, 291, 292, 293
רומאנו, שמואל — 290, 291, 292, 304, 308, 312, 313, 314, 324, 325, 326, 428, 444
רומליה — 24, 200, 206, 351[164], 480[15]
רומא — 82, 86
רומי — ראה רומא
רופא, חייא (חכם בירושלים וצפת) — 4, 8, 122[74–75], 140, 146, 146[31], 158[32], 158[25], 253[117], 287
רח"ו — ראה ויטאל, חיים
ריזוגאן, מרדכי אבן (חכם בירושלים) — 97, 295
ריינפלדן, איגנטיוס פון (נוסע גרמני) — 80, 80[21], 84, 84[16]
רינה, יוסף די לה — ראה דילה רינה יוסף
רישה (שכונה בירושלים) — 247, 247[63]
רלב"ח — ראה חביב, לוי בן
רמב"ן (משה בן נחמן) — 69[29], 186, 186, 187, 188[15]
רמב"ם (משה בן מימון) — 261[3], 485[15], 543[23]
רמלה — 19, 42, 46, 47, 56, 59, 204, 215[18], 260, 265, 265[1], 341
רמ"ק — ראה קורדובירו, משה
רניו, אנטואן (נוסע נוצרי) — 3[10]

רפאל יוסף צלבי (חוכר המכס של אלכסנדריה) 221, 221[101], 323, 418[10]
רפאל, שבתי — 220
רשב"ש (שלמה בן שמעון דוראן) — 485[164]
רש"י (שלמה יצחקי) — 198, 201, 458
רשב"י (שמעון בר־יוחאי) — 10[56]

שאלוניקי — 2, 88, 220, 223, 277, 290, 295, 346, 348, 546, 546[16]
שאנג'י, אשטרוק אבן — 41[108], 184[46], 234, 234[71]
שאנג'י, מאיר אבן — 6[35]
שאנג'י, שלמה אבן — 44
שאראף, יהודה (חכם בירושלים) — 215, 215[48], 220, 223
שבתי צבי — 3[10], 137[166], 151, 151[73], 220, 220[93], 221, 221[101], 222, 223, 223[114], 224
שווארץ, יהוסף — 187, 188
שוויגר, סולומון (נוסע גרמני) — 15
שושן, משה אבן (חכם בירושלים) — 288, 290, 292
שינינה, שבתי — 135, 253, 287, 288
שיריז, חיים די (מנכבדי הקהל ברמלה) — 26, 29, 42, 43, 47, 59, 213[29], 265
שכם — 36, 47, 48, 50[136], 227
שכמי יצחק (שליח ירושלים) — 188[16], 286[3]
שלאל (משפחה) — 109, 121
שלאל, יצחק הכהן — 117, 153, 179
שלמה שלומיל מדרעזניץ — 5
שלום — 200
שלום המנגן — 140, 146, 158
שלוח — ראה סליאן
שלמה מטראצינה (מקובל בירושלים) — 48, 210, 211, 211[16]
שמואל — 191, 199 (ראה גם טרדיאולה, שמואל)
שמואל בן אהרון — 59
שמואל בכה"ר אליעזר — 289
שמואל בן דוד (נוסע קראי) — 35[69], 57[188], 141, 231
שמעון (שיח' אל יהוד) — 43, 46, 48
שמעון, דוד, אבן (בעל "צוף־דבש") — 194[53]
שמעון, רפאל אהרון, אבן — 194[53], 212[22]
שניאור, דוד (פרנס בירושלים) — 126, 126[102], 137
שעבאן, יוסף בן (מ"טובי העיר" בירושלים) — 121, 288, 289
שפירא, נתן — 20[54], 55[179], 101, 108[84], 150, 199, 199[18], 214, 279, 346[35]
שרף (שכונה בירושלים) — 247
ששון, משה בן — ראה שושן, משה אבן
ששפורטש נתן — 218

תיאופנס השלישי (פטריארך יווני־אורתודוכסי) — 50
תימן — 202[30], 209, 381, 381[21]
תוגרמא — ראה תורכיה
תורכיה (בגבולותיה היום) — 204, 216[61], 255, 269, 275[14], 294, 312, 328, 329, 456[35], 458[21], 485

רשימת המקורות לאיורים

איורים 1, 2, 3, 5, 7 — P. Rycaut Esq. *The Present State of the Ottoman Empire*, London 1668

באדיבות מר אלי שילר, ירושלים:

איורים 4, 6 — J. Helfferich, *Kurtzer und Wahrhafftiger Bericht von der Reise aus Venedig nach Hierusalem*, Köln 1670

איורים 8, 12 ואיור הבטנה — לה ברוין

איור 9 — H.J. Breuning, *Orientalische Reyss*, Strassburg 1612

איור 11 — גונסאליס

באדיבות בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים:

איור 10 — תיקון סופרים

איורים 14, 15 — כ"י ירושלים

איור 13 — צילום אבינועם רוזן

Published with the assistance of the
Emma Rosenberg Fund, established by Dr. George S. Wise
and the Center for the Integration
of Oriental Jewish Heritage,
Ministry of Education and Culture

© TEL AVIV UNIVERSITY AND MINISTRY OF DEFENSE

PRINTED IN ISRAEL 1984
'DAF-CHEN' PRESS LTD., JERUSALEM

MINNA ROZEN

THE JEWISH COMMUNITY OF JERUSALEM IN THE SEVENTEENTH CENTURY

TEL AVIV UNIVERSITY

AND THE MINISTRY OF DEFENSE — PUBLISHING HOUSE

TEL AVIV 1984

PUBLICATIONS OF THE DIASPORA

RESEARCH INSTITUTE

Edited by

Shlomo Simonsohn

Book 52

THE HAIM ROSENBERG SCHOOL OF JEWISH STUDIES

TEL AVIV UNIVERSITY

MINNA ROZEN

THE JEWISH COMMUNITY OF JERUSALEM IN SEVENTEENTH CENTURY